

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING IN DE ZESTIENDE EEUW

VIERDE DEEL

DOOR

J. H. MERLE D'AUBIGNÉ

*Ik noem bijkomstig de staat van de dingen van dit vergankelijk en ras voorbijsnellend leven.
Ik noem hoofdzaak het geestelijk bestuur, waarin de Voorzienigheid Gods heerlijk doorstraalt.*

Uit het Frans vertaald, vermeerderd met enige aantekeningen van

J. J. le Roy, predikant te Oude Tonge.

Gedrukt bij W. Bruining

Te Rotterdam bij Van van de Meer & Verbrugge,
1846

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2011

VOORREDE VAN DE SCHRIJVER

Het gebeurt wel eens dat iemand die vreemde landen bezoekt (en voornamelijk is dat het geval met betrekking tot Engeland, Schotland en de Verenigde Staten van Noord - Amerika) de hoge eer geniet, dat hem het burgerrecht aldaar wordt aangeboden. Die onderscheiding mocht ook aan mijn "Geschiedenis der Hervorming in de zestiende eeuw" te beurt vallen. Er zijn namelijk niet minder dan tussen de 150.000 en 200.000 exemplaren van de Engelse vertaling van dit mijn werk in de genoemde landen in omloop. In Frankrijk daarentegen (en het is toch in het Frans dat het werk oorspronkelijk geschreven werd) zijn nauwelijks 4.000 afdrucken van de originele uitgave geplaatst geworden. Dit is een merkwaardig onderscheid. In mijn ogen heeft dan ook mijn werk opgehouden een Frans boekwerk te zijn, en ik acht mij gerechtigd niet slechts, maar verplicht, om hetzelfde voortaan te beschouwen als tot de Engelse letterkunde te behoren. Dit is de hoofdaanleiding die ik had om, terwijl de vorige delen van deze Geschiedenis oorspronkelijk in Frankrijk en in het Frans zijn uitgegeven, thans, nu ik na verloop van vijf jaren er weer toe overga om opnieuw een deel het licht te doen zien, zulks in het Engels en wel bij een Britse uitgever te doen.

Er was echter nog een andere reden die mij noopte om vervolg van mijn werk niet in het Frans, maar in het Engels te schrijven. In Engeland en elders toch waar men deze Geschiedenis van de Hervorming alleen uit eens Engelse vertaling moest leren kennen, heeft men ten deze te grote belangstelling getoond, dan dat ik niet gewent zou hebben voor dit vierde deel, en wat verder nog van dit werk volgen mag, de taak zelf op mij te nemen, om mijn denkbeelden in het Engels uit te drukken. De beste vertalingen, zijn toch nog altijd gebrekkig. De schrijver alleen kan met volkomen juistheid zijn eigen gedachten uitdrukken, en zeker zijn dat niets meer of minder gezegd wordt dan hij bedoeld heeft. Zonder dus in het minst te kort te willen doen aan de verdiensten die de onderscheiden overzettingen, die van deze Geschiedenis gemaakt zijn, bezitten mogen, zo zeg ik zeker niet te veel wanneer ik beweer dat ook de best geslaagde derzelve niet vrij is van gebreken, en dat daarin meer of min belangrijke onnauwkeurigheden zijn aan te wijzen. Hiervan heb ik bewijzen aangevoerd in de Voorrede welke ik geschreven heb voor de nieuwe door Dr. White bewerkte Engelse vertaling van de vorige delen van dit werk, welke nieuwe vertaling door mij is nagezien en binnenkort bij de heren Oliver en Boyd in het licht zal verschijnen¹. Die onnauwkeurigheden of die minder juiste overbrenging hier en daar van wat ik geschreven had, hoewel dan zeker geheel tegen de bedoeling van de vertaler, zijn toch op zeker punt in een Engelse overzetting van dien aard geweest, dat daardoor, onder andere in de Verenigde Staten, bedenkelijke onaangenaamheden zijn ontstaan tussen de Episcopalen en de Baptisten aan de ene, en de Presbyterianen aan de andere kant; onaangenaamheden, die naar ik vertrouwen mag sedert zijn uit de weg geruimd geworden, maar dit toch (gelijk mij indertijd uit New York geschreven werd) aanleiding hadden kunnen geven tot de ontbinding van één van de belangrijkste Christelijke verenigingen aldaar.

De overweging van dat één en ander deed mij niet lang aarzelen in mijn besluit, omtrent het verder zelf in het Engels uitgeven van dit mijn werk. Echter, ofschoon ik met de Engelse taal genoegzaam vertrouwd ben, om daar mijn werk in te schrijven, heb ik het toch van belang geacht om mij zoveel nodig, de medewerking te verzekeren van een Engelse letterkundige; en ik was gelukkig genoeg om Dr. Henry White, die

---

¹ De heren Oliver en Boyd, te Edinburg, hebben een nieuwe Engelse uitgave aangekondigd van de vier tot heden verschenen delen van Dr. Merle D'Aubigné's Geschiedenis der Hervorming, waarvan de eerste drie delen, de door de schrijver nageziene vertaling van Dr. White zullen uitmaken. VERT.

niet slechts te Cambridge, maar ook aan een universiteit op het Vasteland (te Heidelberg) een graad verworven heeft, bereid te vinden om mijn medearbeider te zijn. Dr. White had de vriendelijkheid om met dat oogmerk een reis naar Zwitserland te ondernemen, welke reis hem niet geringe moeilijkheid opgeleverd heeft, en hij is bij mij, te Genève, zolang gebleven, als dat voor de gemeenschappelijke afwerking van onze taak nodig was. Ik kon wel geen betere helper gehad hebben. Ik maak er mij daarom ook een genoegen van om hem hier mijn hartelijke dank te betuigen. Ik zelf geef dan het vervolg van mijn Geschiedenis der Hervorming in de zestiende eeuw in het Engels uit².

De eerste twee boeken van dit vierde deel bevatten de belangrijkste tijdperken van de Hervorming, het protest van Spiers, en de confessie van Augsburg. De beide laatste boeken handelen over de vestiging van de Hervorming in de meeste kantons van Zwitserland, en vermelden voorts de zo leerrijke als treurige gebeurtenissen, die in verband staan met het voorgevallene bij Cappel.

Ik had gewent thans ook van de Hervorming in Engeland te kunnen spreken; maar dewijl dit vierde deel buitendien reeds uitgebreid genoeg geworden was, heb ik dat tot het volgende moeten uitstellen. Ik had, wel is waar, sommige zaken die ik hier behandeld heb kunnen weglaten; maar ik vermeende voldoende redenen te hebben voor het tegendeel. De Hervorming in het Britse Rijk is overigens niet van groot belang, vóór het tijdvak dat in dit deel afgehandeld wordt, De tijdsorde dus verplichtte mij ook al, om met mijn Geschiedenis nog op het Vasteland te blijven; en hoezeer de historieschrijver dat somtijds wel anders zou wensen: hij moet de loop van de tijd getrouwelijk volgen, en de gebeurtenissen te boek stellen in die orde, in welke het God behaagd heeft dezelve te doen plaats hebben. Ook wilde ik voor en aler mij bepaaldelijk tot Engeland, Schotland; Frankrijk en andere landen te wenden, de geschiedenis van de Hervorming in Duitsland en het Duitse gedeelte van Zwitserland brengende tot aan de beslissende jaren 1530 en 1531. De eigenlijk gezegde geschiedenis van de Hervorming in die streken is naar mijn gevoelen, met die jaren afgesloten. De werkzaamheid des geloofs neemt daar, als ware het, een einde. Het wordt nu de beurt van de diplomatie, met haar conferenties, interims³ en wat dies meer

---

² Hier volgt nu in het oorspronkelijke een redenering van de schrijver over het ondoelmatige en onbillijke dat er in zou gelegen zijn, zo iemand mocht willen ondernemen om van dit vierde deel van zijn werk, dat hij nu zelf in het Engels uit geeft, toch nog een Engelse vertaling (bijv. naar een te verwachten Franse overzetting) uit te geven. Het zou ondoelmatig zijn, zegt hij, omdat toch wel iedereen het door de schrijver zelf geleverde de voorkeur zal geven boven het werk van een vertaler, hoe bekwaam deze overigens ook zijn moge. Maar het zou tevens onbillijk en een zedelijk vergrijp tegen hem, schrijver zijn. Er is toch wel geen bezitting, geen eigendom, dat in eens anders ogen, zo heilig behoort te zijn, dus redeneert de heer Merle, als de vruchten van iemands eigen studie, die hij wel aan zijn tijdgenoten heeft willen mededelen. Het valt niet zo zwaar, zegt hij, om van land en akker rijke opbrengsten, te trekken, want daartoe staan iemand de handen van tal van arbeiders ten dienste, gelijk hij daartoe, ook naar willekeur van last - en trekdiereen gebruik maken kan. Evenmin kan het de fabrikant zo moeilijk vallen om goed en overvloedig werk tevoorschijn te brengen, want ook hij heeft aan ondergeschikten geen gebrek en kan buitendien de vermogende hulp van werktuigen van allerlei aard te baat nemen. Maar de man van studie, hij die een boek schrijft moet *zelf* werken; en het is uitsluitend door eigen inspanning, en, dat nog wel door de inspanning van zijn edelste vermogens, die van zijn geest, dat hij er in slagen kan om iets degelijks tezamen te stellen. "Ik wens dus dit werk niet slechts onder de bescherming van de wetten te stellen", zegt de heer Merle, "maar ik beroep mij daaromtrent ook op ieders ingeschapen gevoel van billijkheid en rechtvaardigheid. Ik vertrouw er op, dat men aan de overzijde van het kanaal, zowel als aan de overkant van de Atlantische Oceaan de uitspraak van de Schrift niet zal vergeten, die zegt: *Enerlei recht zult gij hebben; zo zal de vreemdeling zijn als de inboorling: want Ik ben de Heere uw God. (Lev. 24: 22)*". VERT.

³ Onder de naam *interim* is een verordening van keizer Karel V bekend, die ten doel had om de

zij. Ik laat hiermede evenwel Duitsland en het Duitse Zwitserland niet geheel varen. Ik kan er mij echter voortaan niet meer zó mee bezighouden als tot hiertoe. De beweging van de zestiende eeuw heeft daar nu haar uitwerking gehad; en gelijk ik van de aanvang af gezegd heb, ik lever een Geschiedenis van de Hervormingen, niet die van het Protestantisme.

Ik wil het hier niet ontveinzen, dat ik met enige schroom de Geschiedenis van de Hervorming in Engeland ga beschrijven. Ik vermeen dat dezelve eigenaardige en grote moeilijkheden heeft. Van vele hoog geachte mannen aldaar, die, tot verschillende Christelijke Kerkgenootschappen behorende, elk hun eigen gezichtspunt hebben en deze hun zienswijze voor de enige ware houden, zijn mij mededelingen geworden, met de bede dat ik mijn werk in hun geest zou inrichten. Ik hoop dat ik mijn taak in onpartijdigheid en waarheid zal mogen volbrengen. Intussen heb ik het noodzakelijk geacht, om oorzaken en gevolgen in deze op het nauwlettendst te overwegen, en daarmede houd ik mij in de tegenwoordige ogenblikken bezig. Ik denk dat de vrucht van dit onderzoek, zo God wil, de inhoud zal uitmaken van de eerste boeken van het volgende deel.

Mocht men misschien begrijpen dat ik ten opzichte van Zwitserland korter had kunnen zijn, zo geloof ik veeleer, dat de bijzondere belangrijkheid van de gebeurtenissen die ik met betrekking tot de vestiging van het Protestantisme aldaar te vermelden had, alleszins pleit voor de meerdere uitvoerigheid die ik bij de behandeling daarvan mij veroorloofd heb; terwijl ik ten overvloede nog wens te herinneren, dat ik Zwitserland mijn geboortegrond mag noemen, en dus daarom reeds onwillekeurig aan het gedeelte van mijn Geschiedenis dat daarop betrekking heeft, zo men wil, meer zorg besteed heb; althans elke mij zulks waardig toeschijnende bijzonderheid heb willen te boek stellen⁴.

Eaux - Vives, bij Genève,
Januari 1846

---

kerkelijke zaken voorlopig te regelen, in afwachting dat een concilie daaromtrent bepalingen zou maken. VERT.

⁴ De schrijver treedt hier op het slot van zijn voorrede nog in bijzonderheden wegens zijn onderhandelingen met Engelse en Schotse boekhandelaars over de uitgave van dit vierde deel; waarvan dan eindelijk de uitkomst blijkt geweest te zijn, dat de heren Oliver en Boyd in Edinburg, eigenaars geworden zijn van de kopij van het gehele werk. Die bijzonderheden echter konden voor de Nederlandse lezer van niet het minste belang zijn. VERT.

INHOUD

DERTIENDE BOEK

HET PROTEST EN DE CONFERENTIE

1526 – 1529

I.

De Hervorming geen negatieve daad. Tweevoudig streven van de Hervorming. De Hervorming het werk van God. Eerste rijksdag van Spiers. Het palladium van de Hervorming. Stoutmoedigheid van de vorsten. Uitwerkselen van hun vastberadenheid. Verrichtingen van de rijksdag. Rapport van de commissies. Voorstellen. Scherpe voorstellingen van het Pausdom. *De verwoesting van Jeruzalem*. De instructies van Sevilie. Uitwerking daarvan. Verandering van politiek. Het heilig verbond. Maatregelen van de keizer. Vrijheid van godsdienst voorgeslagen. Crisis van de Hervorming.

II.

Italiaanse oorlog, Toebereidselen. Het manifest van de keizer. Veldtocht in Italië. Mars naar Rome. Mouterij onder de soldaten. Voorwaarts! De pauselijke strijdmacht. De bestorming. De plundering. Moedwil van de Duitsers. Gewelddadigheden van de Spanjaarden. De straf voltooid.

III.

Gewenste rust. Andere inrichting van de Kerk. Philippus van Hessen. De monnik van Marburg. Paradoxen van Lambert. Broeder Bonifacius. Redetwist in Homburg. Zegepraal van het Evangelie. Nieuwe kerkordening. Leraars. Diakenen. Synoden. Twee elementen in de Kerk. Luther's gevoelens over het leraarsambt. Grondbeginselen bij de organisatie van de Kerk. Nadelige gevolgen van de wereldlijke invloed. Toestand van de hervormde geestelijkheid. Luther's brief aan de keurvorst. De *Duitse mis*. De instructies van Melanchton. Toegeeflijkheid. Misnoegdheid. Blijdschap. Visitatie van de Hervormde gemeenten. Luther. Calvijn. De Hervorming gaat voorwaarts. Elisabeth van Brandenburg. Een godvruchtige vorstin.

IV.

Het edict van Ofen. Vervolgeningen. Winkler. Carpenter. Keyser. Verslagenheid in Duitsland. Pack's bedrog. Verbond van de Hervormde vorsten. Raad door de hervormers gegeven. Luther's vredelievendheid. Verwondering van de Pausgezinde vorsten. Pack gevat en onthoofd. Pack's ontwerp was niet onwaarschijnlijk. Innerlijke kracht van de Hervorming.

V.

Gebeurtenissen in Italië. Vrede tussen Karel en Clemens. Voortekenen. Vijandelijke gezindheid van de Pausgezinden. Willekeurige daad van Karel. Verrichtingen van de rijksdag. Voorstel van de commissie. De Hervorming in gevaar. Overwegingen van de Evangelischen. Voorstel van sommigen. Moedig besluit van de vrienden van de Hervorming. Geweld van Ferdinand. De scheuring voltooid.

VI.

Het protest. Hoofdbeginselen van het protest. Het oppergezag van het Evangelie. Een eerste plicht van de Protestant. De waarheid en de Christelijke liefde. Ferdinand weigert het protest aan te nemen. Blijdschap van de Protestanten. Bemiddelaars. Faber. Sluiting van de rijksdag. Peter Muterstadt. De Christelijke eenheid een daadzaak. Grynaeus ontkomt. Melancton's neerslachtigheid. De vorsten waren de ijverigste hervormers. Duitsland en de Hervorming.

VII.

Eenheid nodig onder de Protestanten. Moeilijkheid om tot eenheid te komen. Luther en Zwingli. Een Lutherse waarschuwing. Conferentie in Marburg voorgeslagen. Zwarigheden. Melancton en Zwingli. Zwingli's toebereidselen. Zwingli gaat op reis. De reis. Aankomst in Marburg. De hervormers in Marburg. Verzoek van Carlstadt. Voorlopige discussies. Melancton en Zwingli. De conferentie begint. Hoc est corpus meum. Cordus. Luther's eerste woord. Discussies. Lambert. Luther en Zwingli. Discussies. Het getuigenis van de kerkvaders. Augustinus. Hevigheid van Luther. Einde van de conferentie. Aanmerkingen over de conferentie. De landgraaf wil bemiddelen. De laatste samenkomst. Zwingli wenst verbroedering. Luther weigert. De broederschap verworpen. Gedeeltelijke toenadering. De Christelijke liefde overwint. Luther stelt de artikelen van de conferentie in schrift. De artikelen. Eenheid bij verscheidenheid. Aanmerkingen. De werkelijke tegenwoordigheid. Doop en Avondmaal. Aanmerkingen. Verslagenheid van Luther. Toestand van de staatkundige belangen. Luther's oorlogspredikatie. Zwaarmoedigheid en vrees van Luther. Luther vergeleken met de apostel Petrus. Gevolgen van de conferentie. De keizer landt in Genua. Dreigende vooruitzichten.

VEERTIENDE BOEK

DE CONFESSIE VAN AUGSBURG
(1530)

I.

Vroege en latere toestand van de Kerk. Gewichtige lessen. Karel V. De Duitse afgevaardigden. Stoutmoedigheid van de afgevaardigden. Het geschenk van de landgraaf. Het antwoord van de Keizer. De afgevaardigden wordt arrest aangezegd. Hun vrijlating. De aankomst van de Keizer in Bologna. Karel en Clemens. Voorslag van Gattinara. De keizer belooft gestrengheid. Conferenties. Luther's brief. Donkere vooruitzichten. De verlosser komt! Luther's hoogschatting van de profeet Daniël. Vredelievende taal van keizer Karel. Beweegredenen van de keizer.

II.

De kroning. Ongerustheid van de Protestanten. Luther wil geen tegenstand geboden hebben. Zal de keurvorst op de rijksdag verschijnen? Enige artikelen opgesteld. Edel gezegde van de keurvorst. "Ein feste Burg ist unser Gott!" Luther blijft te Coburg. Karel in Innsbruck. Twee partijen aan het hof. Gevoelens van Gattinara. De koning van Denemarken. De vreugde van de Paus over hem. Godsvrucht van de keurvorst. Raadslagen van de Roomsgezinden.

III.

Augsburg. Predikaties van de Evangelischen. Sermoenen van de Roomsgezinden. Een boodschap van de keizer. Hij wenst de prediking geëindigd te zien. Luther's gevoelen daarover. De kanselier Bruck. Antwoord van de keurvorst. De confessie opgesteld. Luther's oordeel er over. Luther's Sinai. Brief aan zijn zoon. Zijn vader sterft. Zijn oordeel over de toestand van Saksen. Luther beschouwd in betrekking tot de Hervorming. Dood van Gattinara. De vierhonderd en vier stellingen. Melanchton over het vasten. De Kerk moet in kerkelijke zaken beslissen. Verdraagzaamheid van de landgraaf.

IV.

Augsburg. Gewelddadigheden van de keizerlijken. Vrees van de burgers. Karel in Munchen. Ontvangst aldaar. Ontmoeting met de vorsten. De legaat. De intocht. Komst binnen Augsburg. De benedictie. "De avonddienst van het verraad." De markgraaf van Brandenburg. Het zwijgen van de keizer. Nieuwe plannen. Voorstel van Ferdinand. De vorsten weigeren. Spijt en gramschap van Karel. Herhaalde weigering van de vorsten. Processie op Sacramentsdag. Grote ontevredenheid van Karel.

V.

De keizer wil dat de predikaties ophouden. Antwoord daaromtrent van de vorsten. Een middelweg voorgeslagen. Gevoelen van de Godgeleerden. Het voorstel wordt aangenomen. Nieuwe predikers aangesteld. De nieuwe predikers en de "verwarringen van het Pausdom". Bemoedigende woorden van Luther. Nieuwe aanslagen. Veni Spiritus. De Heilige Geest mis. Het sermoen. Opening van de rijksdag. De keurvorst. Gevaarlijk plan van de Roomsgezinden. Valdez. Valdez en Melanchton. Het doel wordt gemist., Valdez over de confessie.

VI.

De confessie ondertekend. Moedige taal. De Protestantse vorsten. Melanchton's zwakheid. Redevoering van de legaat. De lezing van de confessie wordt verschoven. De Protestantse vorsten houden aan. De voorlezing van de confessie wordt bepaald. Neerslachtigheid van Melanchton. Zonderling nieuws. Overpeinzingen van Melanchton. Melanchton en Luther. Luther bidt. Luther's ongerustheid. Geliefkoosde Bijbelplaatsen van Luther. Zijn brief aan Jonas. Luther aan Melanchton.

VII.

De kapel van het palatinaat. Aanmerkingen. De confessie. Een woord van Luther over de confessie. Dwalingen en misbruiken. Kerk en Staat. Plichten van de geestelijkheid. Slot van de confessie. Aanmerkingen. Wijze behoedzaamheid in uitdrukking. De Hervorming wil niets nieuws. Kerk en Staat onderscheiden. Kerkelijke regering en tucht. Oorspronkelijke bedoeling met de confessie. Aanmerkingen op de confessie. De keizer neemt de confessie aan. Belangrijkheid van de confessie voor de Evangelische Kerk.

VIII.

Uitwerking van de confessie op de Roomsgezinden. Afschriften naar alle hoven gezonden. Luther dringt aan op vrijheid van Godsdienst. Hij vergelijkt de rijksdag bij een toneelspel. Zijn schrijven aan Melanchton. Herinnering aan

keizer Maximiliaan. Openhartige bekentenis. Verwachtingen van de protestanten. De steden tot afval aangezocht. Derzelve antwoord. Beraadslagingen. Houding door de meerderheid aangenomen. Een tegenschrift zal opgesteld worden. De opstellers. Rome en de wereldlijke macht. De mannen van de confessie met gevaren bedreigd. Gevoelen van Luther. Bezorgdheid van Melanchton. Melanchton's minimum. Oordeel van een biechtvader van de keizer. De zuster van de keizer. Zwakheid van Melanchton. Luther is tegen alle toegeven. De legaat zal een onderhoud met Melanchton hebben. Melanchton in zijn verwachting teleurgesteld. De pauselijke instructies. Plan van de Roomse doctoren. Verklaring van Melanchton. Antwoord van de Protestanten.

IX.

Het tegenschrift. Karel is er niet mee ingenomen. Nieuwe poging om de vorsten over te halen. De Zwitsers in Augsburg. De tetrapolitaanse confessie. Confessie van Zwingli. Melanchton wil met de Zwitsers niet spreken. Een feest aan het hof. Overdenkingen van de keurvorst. Zijn geloof. De godgeleerden willen hem van zijn besluit terugbrengen. Antwoord van de keurvorst aan de keizer. De leeuwenhuid. Lezing van het tegenschrift. Aanmerkingen. Verklaarde wil van de keizer. Stemming van de Protestanten. Melanchton's tweede onderhoud met de legaat. Politiek van Karel. Zijn voorwaarden. De Protestanten verwerpen dezelve. Besluiten van het consistorie. Raad door Campeggio gegeven. De Evangelischen zoeken sterkte in het gebed. De twee wonderwerken: Johan de standvastige. Proeven van geloofsmoed. De zinnebeeldige voorstelling. Voortekenen. Grote beweging in Augsburg.

X.

Philippus van Hessen. Verzoeking. Tegenwerking. Melanchton's geheime beweegreden. De keizer weigert de landgraaf te laten vertrekken. De keizer komt tot nadenken. De Protestantse vorsten aan het hof ontboden. Zij blijven onverzettelijk. De landgraaf. Zijn vlucht uit Augsburg. Algemene verbazing. Brief door Philippus achtergelaten. Uitwerking van zijn vertrek. De Protestanten weten van geen plan. De poorten worden weer geopend. De kans op oorlog vermindert. Vrede! Vrede!

XI.

De gemengde commissie. Ongepaste scherts van Dr. Eck. Het geloof en de werken. Roomse dubbelhartigheid. Men wil de landgraaf terugbrengen. De Roomsers beginnen met toegeven. De hoofdvraag. Het bestuur van de Kerk. Gevaar van het toegeven. Melanchton. Oordeelvellingen over het werk van de commissie. Luther's brieven. Melanchton's bezorgdheid. Overmoed van de Pausgezinden. Nog één schrede! Een nieuwe commissie. De landgraaf. Zijn brief. De twee schrikbeelden. Melanchton. Overeenstemming omtrent enkele punten. De drie levensvragen. De onderhandelingen lopen op niets uit. Zij worden voorgoed afgebroken. De keurvorst en de markgraaf willen vertrekken. De gordiaanse knoop. Een concilie toegestaan. Dadelijke gevolgen daarvan. Eis van de keizer. Dreigende taal. Antwoord van de Protestanten. De keurvorst wil vertrekken. Beweging in Augsburg. Nieuwe onderhandelingen. De Protestanten zijn minder geneigd tot schikken. Vermaning van Luther.

XII.

De keurvorst maakt zich tot het vertrek gereed. Het reces. De Hervormden worden een sekte genoemd. Apologie van de confessie. Het reces. Bedreigingen. Stellige weigering van de Protestanten. Het afscheid. Boden van de vrede. Ontevredenheid van de keizer. Karel schrijft aan de paus. Ongeregeldheden. Verklaring van de rijkssteden. Verbond van de Protestanten. Dadelijk gevolg daarvan. De paus en de keizer. Sluiting van de rijksdag. Toebereidselen voor de oorlog. Aanval op Genève. Luther. Aanmerkingen. Het Protestantisme is gevestigd.

VIJFTIENDE BOEK

ZWITSERLAND – OVERWINNINGEN 1526 – 1530

I.

Verschil tussen de Duitse en Zwitserse Hervorming. Drie tijdperken van Hervorming. Tweevoudige beweging. Plan. De schoolmeester. Voorval op reis. Farel's nieuwe doop. Farel leest Zwingli's Schriften. Hij maakt zich bekend. Tegenwerking. Lausanne. Toestand van de geestelijkheid. Galeotto. Farel en de monnik. Tegenstand. Chritoffel Ballista. Farel's gedachten over eenheid.

II.

Bern. Almanak van de kettters. Kolb. Haller. Wederdopers in Bern. Het beslissend ogenblik nadert. Zegepraal van het Evangelie. Tegenwerking. Halve maatregelen. Een redetwist bepaald. De Waldstädters zijn er tegen. Verdere tegenstand. Gewichtige vraag. Zwingli komt naar Bern. Antwoord van Oecolampadius. De kerk van de Franciscaners. Opening van de conferentie. Christus het enige Hoofd. Verbittering van een priester. Plotselinge bekering. St. Vincentsdag. Zonderlinge stelling. Bitterheid van de Pausgezinden. Noodzakelijkheid om de misbruiken tegen te gaan. Predikatie van Zwingli. Geest van de Christelijke liefde. De Rooms en bekennen hun nederlaag. Edict van Hervorming. Aanmerkingen.

III.

De landgemeenten. Maatregelen in Bern genomen. Het eerste Evangelische Avondmaal. Ergerlijk gedrag van sommigen. Stappen ter verbetering. Het hoofd van Beatus. Een dreigend onweer. Oproerige beweging. Verrichtingen van de oproerigen. Verlegenheid. Bern aan verwarring ten prooi. De oproerigen in aantocht. Krachtige houding van Bern. Overwinning. De rust hersteld. Aanmerkingen.

IV.

Relikwieën. De nonnen van St. Catharina. Wanordelijkheden. De Hervorming wint veld. Een mirakel. Aanmerkingen. Het Evangelie in Bazel. Geestdrift van de burgers. Huwelijk van Oecolampadius. Beweging in Bazel. De petitie.

V.

De spanning neemt toe. Halve maatregelen. Een redetwist voorgesteld. De zaak nadert haar ontknoping. Maatregelen van de Protestantse burgers. Eerste aanval

op de beelden. Volslagen beeldenstorm. Vernielingen. De opgewondenen willen verder gaan. Besluit van de senaat. Erasmus. Zijn vertrek. Nieuwe professoren beroepen. Aanmerkingen.

VI.

Farel in Lausanne. Farel in Murten. Neufchâtel. Nieuwe arbeid van Farel. Zijn prediking in Neufchâtel. Tegenstand. Farel's woorden maken grote indruk. De geestelijkheid van Neufchâtel. Dadelijk gevolg van Farel's prediking. Verdere werkzaamheid van Farel. Onvriendelijke ontmoeting. Farel in Tavannes. Farel andermaal in Neufchâtel. De gasthuiskerk. De wereldlijke macht te hulp geroepen. De baanderheer van Weingarten.

VII.

Wilhelmina de Vergy. Maria Hemelvaartsdag. De mis gestoord. Farel in gevaar. Farel mishandeld. De hervormers vergeleken met de apostelen. De gevangenen worden losgelaten. Farel in Neufchâtel. Farel in de domkerk. De beelden vernield. De gouverneur tracht tussenbeiden te komen. De rust hersteld. Aanmerkingen.

VIII.

Valse hoop van de Roomsgezinden. De Berner afgevaardigden. Hun boodschap aan de gouverneur. Hun verklaring. Men wil tot een algemene stemming overgaan. Verklaring van de Protestantse burgers. De Roomse partij vraagt uitstel. De zaak wordt ernstig. De gouverneur geeft zijn toestemming. De wederzijdse verklaring. Men gaat over tot de stemming. De meerderheid is voor de Hervorming. Aanmerkingen. Dadelijke gevolgen van de stemming. Het Johannesbeeld. Veranderingen. Het Pausdom en het Evangelie.

IX.

De plattelands - burgemeesters. Hun gemoedelijke onderworpenheid. Een reactie voorbereid. Het plan mislukt. Farel in Valangin. Zijn verdere verrichtingen. De Bély in Fontaine. Farel in St. Blaise. Antonie Marcourt predikt in Valangin. Lage kunstgreep. De afloop is gunstig voor de Hervorming. Stellige vestiging van de Hervorming. Aanmerkingen.

ZESTIENDE BOEK

ZWITSERLAND - DROEVIGE ONTKNOPING 1528 - 1531

I.

“De wapenen van onze krijg zijn niet vleselijk!” Zwingli's dwaling. Zijn bemoeiingen in het staatkundige. Zijn veelzijdige werkzaamheid. Vervolgelingen. Verbond met Oostenrijk. Poging om tot een schikking te komen. Een christelijk woord. Marteldood van Jacob Keyser. De maat is vol. Zwingli raadt de oorlog aan. Was de raad van Zwingli goed? Samenwerking nodig.

II.

Begin van de onaangenaamheden. Krachtig woord van Zwingli. De oorlog is begonnen. Zwingli gaat mee in het veld. De vijf kantons verenigen zich. De

landamman Albli. Tussenkomst van Bern. Oordeel van Myconius over Zwingli. Zwitserse rondheid en goedhartigheid. Het Zurichse leger. Een verdrag komt tot stand. Inhoud daarvan. Het perkament openlijk verscheurd. Lied van Zwingli. De nonnen van St. Catharina.

III.

Pogingen tot uitbreiding van de Hervorming. Misslag daarbij. Zwingli is overal. Schafhausen. Zurzach. De Hervorming in Glaris. Tegenstand. De Hervorming overwint. De Hervorming in Italie! De monnik van Como. De monnik van Locarno. Zijn merkwaardige brief. De monniken van Wettingen. De abt van St. Gallen. Kiliaan Kouffi. Zijn vlucht. Zijn dood. Solothurn. Een nieuw mirakel. Geweldige spanning. Inval in Graauwbunderland. De aanslag wordt verijdeld. Het adres van de Hervormde leraars. Er wordt niets door uitgewerkt. Oecolampadius. Zijn denkbeeld vindt geen bijval.

IV.

Zwingli. De Christen - broederstaat. Zwingli in dubbele betrekking. Zwingli en Luther. Zwitserland en Duitsland. De landgraaf. Poging om Luther en Zwingli tot overeenstemming te brengen. De poging mislukt. Zwingli wordt geheel staatsman. Zijn oordeel over de keizer. Een brief van hem. Karel is een dwingeland in Zwingli's ogen. Merkwaardig schrijven aan de landgraaf. Misslagen. Gezantschap naar Venetië. Collin. Verdere misslagen. Aanleiding tot een verbond met Frankrijk. Ontwerp van een te sluiten traktaat. Er komt niets van de zaak. Een gezegde van Erasmus. Men brengt de Zurichers in kwade naam. De verbittering van de Waldstädters neemt toe. Zij trachten nieuwe bondgenoten te winnen. Het gevonden papier. Verstandig woord van Bern. De landdag in Baden. Gevoelen van Zwingli. De landdag komt tot geen bepaald besluit. Zwingli wil ook in het burgerlijke hervormen. Grote ijver van Zurich. Bedrijvigheid van Zwingli.

V.

De landdag in Aran. Voorstel van Bern. Zurich is er tegen. Het voorstel wordt niettemin aangenomen. Misslagen van de Hervorming. Opwekking van Zwingli. Uitwerking daarvan. De Waldstädters geblokkeerd. Zurich is het ijverigst in het handhaven van de maatregel. Verontwaardiging van de vijf kantons. Hun klachten. Hun medelijdenswaardige toestand. Processies. Toebereidselen tot de oorlog. Frankrijk treedt als bemiddelaar op. Landdag in Bremgarten. De vijf kantons vorderen de opheffing van de blokkade. Verklaring van de Waldstädters. Toestand van Zurich. Moeilijke positie van Zwingli. Hij vraagt zijn ontslag. Hij wordt van dat besluit teruggebracht. Zwingli in Bremgarten! Zijn onderhoud met de Berners. De verschijning. Merkwaardige taal van Zwingli. De vijf kantons zijn ten oorlog gestemd. Voortekenen. De komeet. Bedaardheid van Zwingli. Zijn gerustheid.

VI.

Poging tot bemiddeling. Bedriegelijke rust. Maatregelen van de Waldstädters. Noodlottige werkeloosheid. De waarschuwing. Zwingli's merkwaardige woorden. Nieuwe berichten. Het manifest van de vijf kantons. De abt Wolfgang Joner. Zijn schrijven. Verblindheid van Zurich. De zorgeloosheid duurt voort. Er komen steeds nieuwe boden aan. De oorlog is begonnen. Noodlottig tijdverlies. Een vreselijke nacht. De aanvallers verenigen zich. Maatregelen van Zurich. Het

legertje. Zwingli. Het kwade voorteken. Droefheid van de achterblijvenden. Anna de vrouw van Zwingli.

VII.

Het toneel van de strijd. De vijand in Zug. De oorlogsverklaring overgebracht. De krijgsraad. De vijand rukt aan. Het eerste schot valt. Zwingli. De aannaderende versterking.. Het overtrekken van de Albis. Beraadslagingen. Aankomst aan de Granges. Rustig antwoord van Zwingli. Johan Jauch. Zijn plan vindt tegenstand. Hij brengt het toch ten uitvoer.

VIII.

De hinderlaag. Slag van Cappel. De standaard in gevaar. De standaard verloren. Groot verlies aan doden. Veel leraars gesneuveld. Zwingli wordt gekwetst. Zijn dood. Wreedheid van de overwinnaars. “De dood, de dood!” De stervende Zwingli. De dag na de slag. Mishandeling van Zwingli’s lijk. Aanmerkingen.

IX.

Verslagenheid in Zurich. Woede en wraakzucht van het volk. Leo Juda. Anna Zwingli. De uittocht. Eer aan Zwingli’s nagedachtenis toegebracht. Het leger van Zurich. Nieuwe nederlaag. Koning Ferdinand. Keizer Karel. Verwachtingen van de Roomsgezinden. Er wordt onderhandeld. Het verdrag.

X.

Vooruitgang van het Pausdom. Vernieling en plundering. De opperschout. Pelgrimstocht naar Einsiedlen. Oecolampadius. Zijn sterfbed. Zijn dood. Hendrik Bullinger. Hij volgt Zwingli op. Zurich in rouw. De grote les. De twee opschriften. Besluit.

DERTIENDE BOEK

Het protest en de conferentie

(1526 - 1529)

I.

De Hervorming geen negatieve daad. Tweevoudig streven van de Hervorming. De Hervorming het werk van God. Eerste rijksdag van Spiers. Het palladium van de Hervorming. Stoutmoedigheid van de vorsten. Uitwerkselen van hun vastberadenheid. Verrichtingen van de rijksdag. Rapport van de commissies. Voorstellen. Scherpe voorstellingen van het Pausdom. *De verwoesting van Jeruzalem*. De instructies van Sevilie. Uitwerking daarvan. Verandering van politiek. Het heilig verbond. Maatregelen van de keizer. Vrijheid van godsdienst voorgeslagen. Crisis van de Hervorming.

II.

Italiaanse oorlog, Toebereidselen. Het manifest van de keizer. Veldtocht in Italië. Mars naar Rome. Mouterij onder de soldaten. Voorwaarts! De pauselijke strijdmacht. De bestorming. De plundering. Moedwil van de Duitsers. Gewelddadigheden van de Spanjaarden. De straf voltooid.

III.

Gewenste rust. Andere inrichting van de Kerk. Philippus van Hessen. De monnik van Marburg. Paradoxen van Lambert. Broeder Bonifacius. Redetwist in Homburg. Zegepraal van het Evangelie. Nieuwe kerkordening. Leraars. Diakenen. Synoden. Twee elementen in de Kerk. Luther's gevoelens over het leraarsambt. Grondbeginselen bij de organisatie van de Kerk. Nadelige gevolgen van de wereldlijke invloed. Toestand van de hervormde geestelijkheid. Luther's brief aan de keurvorst. *De Duitse mis*. De instructies van Melancton. Toegeeflijkheid. Misnoegdheid. Blijdschap. Visitatie van de Hervormde gemeenten. Luther. Calvijn. De Hervorming gaat voorwaarts. Elisabeth van Brandenburg. Een godvruchtige vorstin.

IV.

Het edict van Ofen. Vervolgingen. Winkler. Carpenter. Keyser. Verslagenheid in Duitsland. Pack's bedrog. Verbond van de Hervormde vorsten. Raad door de hervormers gegeven. Luther's vredelievendheid. Verwondering van de Pausgezinde vorsten. Pack gevat en onthoofd. Pack's ontwerp was niet onwaarschijnlijk. Innerlijke kracht van de Hervorming.

V.

Gebeurtenissen in Italië. Vrede tussen Karel en Clemens. Voortekenen. Vijandelijke gezindheid van de Pausgezinden. Willekeurige daad van Karel. Verrichtingen van de rijksdag. Voorstel van de commissie. De Hervorming in gevaar. Overwegingen van de Evangelischen. Voorstel van sommigen. Moedig besluit van de vrienden van de Hervorming. Geweld van Ferdinand. De scheuring voltooid.

VI.

Het protest. Hoofdbeginselen van het protest. Het oppergezag van het Evangelie. Een eerste plicht van de Protestant. De waarheid en de Christelijke liefde. Ferdinand weigert het protest aan te nemen. Blijdschap van de Protestanten. Bemiddelaars. Faber. Sluiting van de rijksdag. Peter Muterstadt. De Christelijke eenheid een daadzaak. Grynaeus ontkomt. Melanchton's neerslachtigheid. De vorsten waren de ijverigste hervormers. Duitsland en de Hervorming.

VII.

Eenheid nodig onder de Protestanten. Moeilijkheid om tot eenheid te komen. Luther en Zwingli. Een Lutherse waarschuwing. Conferentie in Marburg voorgeslagen. Zwarigheden. Melanchton en Zwingli. Zwingli's toebereidselen. Zwingli gaat op reis. De reis. Aankomst in Marburg. De hervormers in Marburg. Verzoek van Carlstadt. Voorlopige discussies. Melanchton en Zwingli. De conferentie begint. Hoc est corpus meum. Cordus. Luther's eerste woord. Discussies. Lambert. Luther en Zwingli. Discussies. Het getuigenis van de kerkvaders. Augustinus. Hevigheid van Luther. Einde van de conferentie. Aanmerkingen over de conferentie. De landgraaf wil bemiddelen. De laatste samenkomst. Zwingli wenst verbroedering. Luther weigert. De broederschap verworpen. Gedeeltelijke toenadering. De Christelijke liefde overwint. Luther stelt de artikelen van de conferentie in schrift. De artikelen. Eenheid bij verscheidenheid. Aanmerkingen. De werkelijke tegenwoordigheid. Doop en Avondmaal. Aanmerkingen. Verslagenheid van Luther. Toestand van de staatkundige belangen. Luther's oorlogspredikatie. Zwaarmoedigheid en vrees van Luther. Luther vergeleken met de apostel Petrus. Gevolgen van de conferentie. De keizer landt in Genua. Dreigende vooruitzichten.

De Hervorming geen negatieve daad.

Wij zijn getuigen geweest van de oorsprong, de worstelingen, de tegenspoed en de vooruitgang der Hervorming; maar tot hiertoe zagen wij toch niets meer dan een klein gedeelte van het groot geheel. Nu zal zich een nieuw tijdvak voor ons openen; wij gaan gewichtige gebeurtenissen tegemoet. Het Spiers van 1529 en het Augsburg van 1530 wekken glorierijker herinneringen op, dan de slagvelden van Marathon, Pavia of Marengo. Krachten die vroeger verdeeld waren, hebben zich nu tot een en hetzelfde doel verenigd. Wij erkennen Gods hand in wat gebeurt, duidelijker dan ooit te voren. De geschiedenis van de volken krijgt van nu aan ene hogere belangrijkheid. Wij zien het mensdom ene beslissende schrede voorwaarts doen. De overgang van de middeleeuwen tot meer verlichte tijden is daar!

Het Protestantisme bereidt zich voor tot een hoogst gewichtige stap. Wel waren er ten allen tijde Protestanten onder de belijders van het Christendom; mannen, die zich geroepen voelden, om de strijd aan te gaan tegen gewetensdwang en dwaling; mannen, die zagen, dat, zonder dat, hier beneden, waarheid en vrijheid ijdele klanken moesten worden: maar nu eerst zou die strijd met volharding en gelukkig gestreden worden. Het Protestantisme gaat zich vertonen als een krachtig geheel; als ene vereniging, in staat om met goed gevolg een aanval te ondernemen op "de verborgenheid van de ongerechtigheid" die sinds eeuwen, onder menselijke gedaante, binnen Rome "in de tempel Gods" gezeteld is (1).

(1) 2Th 2\$.

Maar ofschoon wij hier van tegenstand, van *protesteren* zullen moeten spreken, is er evenwel geen grond om de Hervorming te beschouwen als een werk, blotelijk de strekking hebbende om het bestaande te verwerpen; een werk dus van geheel negatieve aard. Bij alle belangrijke ontwikkelingen, in de natuurlijke of zedelijke wereld, was een leven gevend beginsel werkzaam - een zaad waarop God de wasdom gaf; zo ook hier. De Hervorming der 16de eeuw echter konden, uit de aard der zaak, geen volstrekt nieuw geheel daarstellen; ene hervorming toch is geen schepping; maar zij wilde het goede van de eerste dagen van het Christendom in het leven terugroepen; en dat deed zij.

Tweevoudig streven van de Hervorming.

Daartoe moest zij niet slechts eeuwen teruggaan, om dat goede, die zuiverheid van leer en begrippen op te delven uit het stof, waaronder de tijd ze begraven had; maar zij moest ook, het lang ontbeerde licht weergevonden hebbende, het overbrengen tot het in duisternis liggend Christendom; zij moest de heilige vlam ontsteken op het altaar, met het vuur dat het haar gelukt was opnieuw te ontdekken. Dus openbaarde zich in de Hervorming een tweevoudig streven, waarin zij gelijk werkzaamheid en kracht ontwikkelde. Later, wel is waar, scheen zij het zich tot zaak gesteld te hebben, om verouderde vormen door betere te doen vervangen, en trok zij in vrome ijver te velde, tegen al wat haar toescheen dwaling te zijn; maar dit was slechts een bijkomend deel van haar gewichtige arbeid, en komt eerst in de derde plaats in aanmerking. Het feit waarvan wij nu te spreken hebben, het merkwaardige Protest van Spiers, bedoelde niets anders dan herstel van de waarheid in de leer en het schenken van nieuw leven aan de Kerk, en was uit die hoofde juist het tegendeel van ene negatieve daad.

De Hervorming het werk van God.

Deze belangrijke en met ongelooflijke snelheid in de beide opgegeven richtingen werkende Hervorming, waardoor de latere eeuwen aan de dagen der Apostelen gelijk zouden worden, kon met geen mogelijkheid een uitwerksel zijn van menselijke wijsheid, en niet volbracht worden door menselijke kracht. Het is met ene Hervorming als die waarvan hier de rede is, geheel anders gelegen dan met verandering van wetten, ja zelfs gehele omwentelingen in deze en geen landen, waaraan willekeur en geweld geen gering aandeel hebben. Ene Hervorming als de onze, die eeuwen lang voorbereid werd, is het werk van God. Vóór de bestemde tijd kunnen de grootste verstandenen en de getrouwste belijders aan zulk een werk niets doen; maar is het ogenblik gekomen, is het Gods wil dat het licht zal doorbreken, dan is er ook geen macht denkbaar, die in staat zou zijn om de nacht te doen voortduren. Dan staan er alom mannen op, die kracht en wijsheid van boven ontvangen hebben, en die, vol ziel en leven, waardige werktuigen worden in de hand van Hem, die hen in Zijn dienst heeft willen uitzenden. Dan geldt het dat "zo de mensen zwijgen de stenen spreken zullen (2)."

(2) Lu 19.40.

Eerste rijksdag van Spiers.

Het is over het Protest van Spiers (1529) dat wij nu gaan handelen. Wij moeten echter in onze beschouwing enige jaren teruggaan, gedurende welke wij de voorbereiding zullen zien van deze in de geschiedbladen van de Hervorming zo gewichtige gebeurtenis; gelijk wij later zullen moeten stilstaan bij de onmiddellijke gevolgen van

deze. Niettemin mag het tijdvak dat tussen de jaren 1526 en 1529 gelegen is, bepaaldelijk gezegd worden de geschiedenis te bevatten van de daadwerkelijke vestiging van het Protestantisme.

De hertog van Brunswijk had de dreigende boodschap van KAREL V naar Duitsland overgebracht. De keizer was op het punt om zich uit Spanje naar Rome te begeven, ten einde zich met de paus te verstaan; en van daar dacht hij naar Duitsland te gaan, om de ketters tot rede te brengen. Zij zouden voor de laatste maal vermaand worden om tot onderwerping te komen, op de Rijksdag van Spiers, die in 1526 stond gehouden te worden (3). Het voor de Hervorming beslissende uur zou nu weldra slaan.

(3) Zie het derde deel, bl. 326 00326. - De in 1526 gehouden Rijksdag van Spiers moet niet verward worden met die van 1520, op welke het Protest plaats had.

De Rijksdag werd geopend op de 25ste juni van het jaar 1526. In de instructiën die de 23ste maart te Sevilië gegeven waren, had de keizer gezegd, dat de Kerk in alle delen bij het oude moest gehandhaafd worden, terwijl hij straf begeerde voor dezulken die weigeren mochten de bepalingen van het edict van Worms na te leven (4). FERDINAND was in persoon tegenwoordig, en dit moest temeer klem aan die bevelen geven. Nooit had de vijandelijke gezindheid van de pausgezinde partij, voor de vorsten die van de Hervorming waren toegedaan een dreigender aanzien gehad. "De farizeërs," zei SPALATIJN, "vervolgen JEZUS CHRISTUS met een' geweldige haat (5)"

(4) SLEIDAN, Hist. Ref. b. VI.

(5) Christum pharisaeis vehementer fuisse invisum. (SECKEND. II, p. 46).

Aan de anderen kant scheen het, dat de evangelische vorsten nooit zo veel hoop gehad hadden als thans. Zij toonden geen vrees, als waren zij zich schuld bewust; maar men zag ze dagelijks met opgeheven hoofd en blijmoedig gelaat, in het gezelschap van de getrouwe leraars. Al spoedig vroegen zij dat hun ene plaats mocht aangewezen worden, waar zij hun godsdienst houden konden. Toen de bisschop van Spiers, paltsgraaf van de Rijn, dit hun verzoek op ene stellige wijze had afgeslagen (6), beklagden de vorsten er zich over, en zeiden dat men hun groot ongelijk had aangedaan. Zij lieten nu alle dagen aan hun paleizen prediken. Die predikatiën werden met geestdrift bijgewoond, door duizenden, zo uit de stad als van het omliggende land (7). Te vergeefs trachtten zowel FERDINAND als de Catholieke vorsten, en de bisschoppen, door hun tegenwoordigheid bij de viering van de feestdagen in de prachtige Domkerk van Spiers, de buitendien reeds zo luisterrijke godsdienstoefeningen van de Rooms en temeer belang en aantrekkelijkheid bij te zetten. Zij moesten zien, dat de menigte heenstroomde naar de voorhoven der Protestantse vorsten, alwaar het Woord van God gepredikt werd zonder praal of pracht, terwijl de Domkerk ledig bleef en niemand in de plechtigheden van de mis enig belang scheen te stellen (8).

(6) Fortiter interdixit. (COCHLOEUS, p. 138).

(7) Ingens concursus plebis et rusticorum. (COCHLOEUS). Multismiltibus hominum accurrentibus. (SECKEND. II, p. 48).

(8) Populum a sacris avertabant. (COCHLOEUS, p. 138).

Niet slechts de leraars, maar ook ridders en knapen, de zulken van wie men zeker zodanige ijver niet verwachten kon, brachten niet weinig toe om de gezuiverde leer te verbreiden (9). Allen die in het gevolg van de evangelische vorsten waren, hadden op de rechtermouw geborduurd de letters: V. D. M. I. Æ., waarvan de betekenis was: "Des Heeren Woord bestaat in eeuwigheid (10). "Hetzelfde opschrift was te lezen op de wapenschilden der vorsten, die aan hun paleizen gesteld waren.

(9) *Ministri eorum, equites et stabularii, idiotae, petulanter jactabant verbum Domini.* (COCHLOEUS, p. 138).

(10) *Verbum Domini Manet In Aeternum.* (Ibid).

Het palladium van de Hervorming.

Gods Woord was van nu af aan het palladium der Hervorming.

Maar dit was niet alles. De Protestanten voelde, dat het niet voldoende was, indien alleen in de godsdienst, als zódanig, hervormd werd. Er moesten ook in andere opzichten misbruiken te keer gegaan worden. Daarom verstonden zich de landgraaf en de keurvorst er over, dat deze en geen minder stichtelijke gewoonte zou afgeschaft worden. Zij stelden dan ene soort van levensregel vast, die dronkenschap en uitspattingen van welke aard ook, waaraan men anders op een' Rijksdag gewoon was, streng verbood (11).

(11) *Adversus inveteratos illos et impios usus nitendum esse.* (SECKEND. II, p. 46).

Stoutmoedigheid van de vorsten.

Wellicht gingen de Protestantse vorsten in hun ijver nu en dan te ver; tenminste men mocht hun gedrag zeker wel eens onvoorzichtig noemen. Niet alleen gingen zij niet meer ter mis, en hielden zij geen vastendagen; maar zij lieten toe, dat hun bedienden op die dagen openlijk het voor hun tafel bestemde vlees en wildbraad droegen. Deze gingen dan daarmee, zegt COCHLOEUS, opzettelijk de ter godsdienstoefening verzamelde menigte voorbij, "opdat de Roomsers door de geur der spijzen en het gezicht van de wijn zouden afgetrokken worden (12)."

(12) *Ut complures allicerentur ad eorum sectam, in ferculis portabantur carnes coctae in diebus jejunii, aperte in conspectu totius auditorii.* (COCHLOEUS, p. 138).

De keurvorst had ene aanzienlijke hofhouding, daar zeker niet minder dan zeven honderd personen in zijn gevolg waren. Eens gaf hij een gastmaal, dat door zes en twintig vorsten met hun edellieden en heeren werd bijgewoond. Zij speelden tot tien uur in de avond, en dat was toen *zeer laat*. In hertog JOHAN duidde alles de eerste edelman van de Keizerrijks aan. De jeugdige landgraaf van Hessen, die evenveel kennis als ijver voor de goede zaak bezat, en bij wie men de hoogste ingenomenheid met het Evangelie mocht opmerken, maakte wellicht nog de meeste indruk op allen. Hij schroomde niet, om met de bisschoppen over punten van godsdienst te spreken; en daar hij met de Bijbel uitstekend wel bekend was, kon hij hun tegenwerpingen zeer goed beantwoorden (13).

(13) *Annales Spalatini.*

Uitwerkselen van hun vastberadenheid.

Het vastberaden en kloek gedrag van de vrienden der Hervorming miste niet ten gunstigste te werken. Iedereen zei, dat mannen die zo dachten en handelden, ongetwijfeld in de geest waren van Gods heilig Woord; en Rome verloor zichtbaar invloed en macht met elke dag. "LUTHER's zuurdeessem," dus sprak een ijverig voorstander van het Pausdom, "heeft geheel Duitsland aan het gisten gebracht; ook blijven andere landen daarvan niet vrij (14)."

(14) Germaniae populi Lutherico fermento inescati, et in externis quoque nationibus, gravissimi erant motus. (COCHLORUS, p. 138).

Verrichtingen van de rijksdag.

Die gunstige uitwerking bleek al spoedig ook daarin, dat die staten, welke ofschoon van de Hervorming genegen, zich toch niet voor haar hadden durven verklaren, nu stoutmoediger werden; terwijl die, welke onzijdig gebleven waren en die de rust van de Keizerrijks zo graag bewaard zagen, tot het besluit kwamen om zich te verzetten tegen het edict van Worms, daar zij van de uitvoering daarvan de grootste beroeringen in Duitsland verwachtten. De staten eindelijk welke de vurigste aanhangers van Rome geweest waren, verloren moed en vertrouwen. "De boog van de sterken was gebroken (15)." FERDINAND oordeelde het ongeraden, om, onder zulke omstandigheden, de Rijksdag met de strenge bevelen bekend te maken, die hij van Sevilië ontvangen had (16). Hij deed in plaats daarvan een voorstel dat beide partijen bevredigen konden.

(15) 1Sa 2.4.

(16) Sommige geschiedschrijvers schijnen te denken, dat de bedoelde instructiën werkelijk bij de opening van de Rijksdag zijn gelezen geworden. RANKE beweert echter dat dit niet het geval geweest is, maar voegt er bij, dat hij niet begrijpt, hoe men zich gemachtigd heeft kunnen achten om een daarvan verschillend voorstel te doen. Ik geloof de beweegreden daartoe aangegeven te hebben. Het zal later blijken, waarom de keizerlijke instructiën naderhand toch zijn meegedeeld.

De geestelijkheid moest het bij deze gelegenheid zien, dat de leken een' invloed uitoefenden, als zij tot daartoe nooit hadden kunnen doen gelden. Vruchteloos was het, dat de bisschoppen het trachtten te verhoeden, dat op de Rijksdag de Kerkelijke misbruiken zouden ter sprake komen. Ongetwijfeld was de behandeling van zulk een onderwerp, beter en eigenaardiger opgedragen geweest aan ene vergadering waaraan geen wereldlijke deel hadden; maar het was niet te min een gunstig verschijnsel, dat de aangelegenheden van de Godsdienst niet langer bij uitsluiting door de Priesters, en geheel naar hun inzichten, geregeld zouden worden.

De afgevaardigden van de steden maakten van hun zijde gebruik van de omstandigheden, en vroegen rondweg de verwerping van alles, wat in strijd mocht zijn met de geloofsleer zo als die is in JEZUS CHRISTUS. Het mocht niet baten, dat de bisschoppen zeiden, dat men, liever dan over voorgegevene misbruiken te klagen, al de schadelijke boeken verbranden moest, waarmee Duitsland nu acht jaren lang overstroomd was geworden. "Gijlieden zoudt wel wensen alle kennis en wetenschap uit te doven," werd hun geantwoord (17). Het verzoek der steden vond geredelijk ingang (18), en de Rijksdag verdeelde zich in bijzondere commissiën, om een onderzoek in te stellen wegens de misbruiken waarover zo algemeen geklaagd werd.

(17) Omnes libros esse comburendos. Sed rejectum est quia sic omnis doctrina et eruditio theologica interitura esset. (SECKEND. II, p. 45).

(18) Civitatum suffragia multum valuerunt. (Ibid).

Nu bleek het klaar hoe ongunstig er over de Roomse priesters gedacht werd. De afgevaardigde van Frankfort zei onder anderen "dat de geestelijkheid zich volstrekt niet om het heil van het volk bekommerde, en dat zij er alleen op uit was om haar eigen belangen te verzekeren." Een ander, die voor hertog GEORGE zitting had, merkte aan "dat de leken vrij wat meer Godsdienstige belangstelling aan de dag legden dan de priesters."

Rapport van de commissies. Voorstellen. Scherpe voorstellingen van het Pausdom.

De commissiën brachten hun rapport uit; de inhoud waarvan ene algemene verbazing verwekte. Nog nooit waren de paus of de bisschoppen zo zonder verschoning ten toon gesteld geworden. De commissie van de vorsten, die voor een gelijk gedeelte uit wereldlijken en geestelijken bestond, deed een voorstel, dat de strekking had om ene gehele toenadering, ja ineesmelting van Pausdom en Hervorming te bewerken. "Het zou toch beter zijn," dus heette het, "dat de priesters trouwden, in plaats van vrouwen van verdachten naam in hun huizen te hebben. Elk moest ook vrijheid hebben om onder een of twee tekenen te communiceren. Bij het Avondmaal en bij de Doop moet het vrijstaan zich zowel van de Duitse als van de Latijnse taal te bedienen. De overige sacramenten zouden kunnen behouden blijven, maar zij behoorden om niet bediend te worden. Eindelijk zoud men het wenselijk achten, om de prediking van de Goddelijke Woords te doen geschieden, onder aanneming van het uitlegkundig gezag van de Kerk," (dit was aan de kant van Rome een punt van gewicht), "maar echter altijd de Schrift uit de Schrift verklarende," (wat het kenmerkend beginsel van de Hervorming uitmaakte). Dit was inderdaad een eerste stap tot ene algemene verbroedering. Had men op die wijze over deze en enkele andere punten tot overeenstemming kunnen komen, dan was Duitsland al dadelijk op de weg geweest, die tot ene reine evangeliekennis voert. Bij deze bemoedigende vooruitzichten wakkerde zowel het vertrouwen als de ijver van de evangelische Christenen aan. "Zijt standvastig in de leer," sprak de keurvorst van Saksen tot die hem omringde (19). Ook werden er overal door de stad, beknopte en wel geschrevene Christelijke blaadjes verkocht, in de Latijnse en Duitse taal, en met afbeeldingen of prentjes voorzien, waarin de dwalingen van het Pausdom hevig aangevallen werden (20). Een van deze geschriften was getiteld: *het Pausdom en de dienaren, afgebeeld en beschreven door doctor LUTHER*. Daarin kwam de paus, de kardinalen en alle verdere geestelijke rangen en betrekkingen voor, meer dan zestig in getal, elk in zijn ordegewaad en met ene beschrijving in dichtmaat er bij. Onder een van de plaatjes deze kerkelijke bedieningen voorstellende las men:

Zie hoe prachtig de trotse priester gekleed is!

Welk een verschil met de nederige JEZUS!

Onder een ander stond:

Gijlieden mag de Bijbel niet lezen,

Want de Bijbel is een gevaarlijk boek (21)!

Onder een derde:

Vasten en bidden valt niet zwaar,

Als maar keuken en kelder goed voorzien zijn (22).

(19) Elector Saxoniae conciliaris suos exhortatus est, in doctrina evangelica firmi.
(SECKEND. II, p. 48).

- (20) Circumferebantur item libri Lutherani venales per totam civitatem, (COCHLOEUS, p. 138).
 (21) Das die Schrift sie nicht verführe Durft ihr keinen nicht studir. (L. Opp. XIX, p. 536),
 (22) Doch war ihr küch nimmer leer. (Ibid).

"Geen van al deze geestelijke heeren," zegt LUTHER tot de lezer, "denkt in het minst om geloof of een' Christelijke wandel. Deze hier vertoont een, geschoren kruin; een ander heeft een' hoed op het hoofd; deze draagt een' mantel, en geen een ander kleed. De ene is wit, de andere zwart; een derde in het grijs, en een vierde in het blauw. Hier is er een die een spiegel in de hand houdt, en daar een die ene schaar bij zich heeft. Zij hebben elk in het bijzonder hun speelgoed...."

De verwoesting van Jeruzalem.

Waarlijk! Dit zijn de rupsen, de sprinkhanen, de kevers en de kruidwormen, waarvan de Profeet Joël spreekt, en die alles opeten en niets overlaten (23)." Maar LUTHER bezigde niet alleen de gesel der satire, hij trad ook op als boet - profeet; en dit deed hij in een geschrift, door hem getiteld: *De verwoesting van Jeruzalem*. Klaagtonen aanheffende, gelijk JEREMIA, kondigde hij het Duitse volk een overmijdelijke ondergang aan, zo als die over de heilige stad gekomen was, indien zij, gelijk Jeruzalem, het Evangelie mochten verwerpen (24). "De Heer heeft de rijkdommen van Zijn genade over ons uitgestort," schreef hij; "Hij heeft de menselijke natuur aangenomen; Hij wilde aller dienaar zijn; Hij stierf voor ons (25), is opgestaan uit de doden, en heeft de poorten des hemels voor allen ontsloten....De tijd van de verlossing is nabij.... De boodschap van de vredes is gekomen....Maar wie is er, die gereed is om die grote gaven dankbaar te ontvangen? - Het volk en de Regeerders doen het Evangelie smaadheid aan. Zij zoeken hun heil in eigen kracht, en verzetten zich in hun overmoed tegen God, in wiens hand zij zijn (26)....Wee dan, zo zij zich niet bekeren!....God zal haastiglijk over hen komen; in een ogenblik zal Hij hen terneer werpen, en het ongelukkige Duitsland zal in een' rokende puinhoop veranderd worden." Dit boek werd gretig gekocht (27). Niet alleen lazen het de mindere klassen en de boeren, maar ook de edelen en de vorsten. Meer en meer zagen de priesters het aantal diegenen verminderen, die tot hiertoe zo gelovig naar hun sermoenen geluisterd hadden, en deze allen sloten zich aan de nieuwe evangeliebelijders aan (28).

- (23) L. Opp, XIX, p. 535. Joe 1.4.
 (24) Libelli, paryuli quidem mole, sed virulentia perquam grandes, sermo Lutheri Teuthonicus de destructione Jerusalem. (COCHLOEUS, p. 138).
 (25) Wird Mensch, dienet uns, stirbt für uns. (LUTH. Opp. XIV. (L). p. 226).
 (26) Greifen Gott zu frech in de Bart. (LUTH. Opp. XIV. (L). p. 226). Deo nimis ferociter barbam vellicant. (COCHLOEUS).
 (27) Perquam plurima vendebantur exemplaria. (COCHLOEUS, p.139).
 (28) Non solum plebs et rustica turba, verum etiam plerique optimatum et nobilium trahebantur in favorem novi Evangelii, atque in odium antiquae religionis. (COCHLOEUS, p, 160).

Wat echter meer afdeed was, dat, op de 1ste augustus, door ene verenigde commissie, de noodzakelijkheid werd erkend, om de plaatshebbende misbruiken tegen te gaan en het ingeslopen kwaad weg te nemen.

De instructies van Seville.

Nu scheen Rome als uit ene diepe slaap te ontwaken. Priesters, monniken, edelen en groten, allen in een woord, die Rome dienden of aanhingen, bestormden FERDINAND. List en omkoping werd te baat genomen. FERDINAND was immers in het bezit van de instructiën van Sevilië? Zo hij dezelfde nu niet bekend maakte, was het even zo goed als of hij de Kerk, en het keizerrijk tevens, ten ondergang brengen wilde. Laat slechts KAREL zijn beslissend *veto* uitspreken, en de nieuwigheidsgeest die in de harten van de Duitsers gevaren is zal wijken, en Duitsland is gered! FERDINAND zag zich gedrongen om aan die verzoeken te voldoen. Hij maakte, die ten gevolge, op de 3de augustus het keizerlijk besluit bekend, dat, meer dan vier maanden tevoren, ter gunste van het edict van Worms genomen was (29).

(29) SLEIDAN, Hist. de la Ref., liv. VI, p. 229.

Nu stond vervolging voor de deur. De Hervormers zouden in kerkers moeten versmachten, en de zaak van de Hervorming zelf zou vallen, voor de kracht van het zwaard des geweldigen mans van de boorden van de Guadalquivir.

Uitwerking daarvan.

Groot was de uitwerking van de keizerlijke ordonnantie. Geen bliksemstraal kon onverwachter uit de hemel gevallen zijn. De keurvorst en de landgraaf beiden verklaarden dadelijk dat zij de Rijksdag verlaten zouden, en zij gaven aanstonds bevelen om toebereidselen tot hun vertrek te maken. De afgevaardigden van de steden sloten zich aan de twee genoemde vorsten aan. Alles scheen het begin aan te kondigen van een' hevige worstelstrijd, tussen de Hervorming aan de ene, en de paus en KAREL V aan de andere kant.

Maar de ure voor zulk een kamp was nog niet gekomen. De Hervorming moest grotere vastheid verkregen hebben en tot een sterker bewustzijn van innerlijke kracht gekomen zijn, eer God wilde dat de overmacht haar zou aanvallen. Zij was nu nog weinig meer dan een broze riethalm, en slechts de eik, de koning des wouds, kan de storm braveren. Het was inderdaad als of de vijanden van de Evangelies in deze gewichtige ogenblikken met blindheid geslagen werden, of zich in een' toestand bevonden als die van SAUL en HERODES van ouds (30). Althans de goddelijke Voorzienigheid redde, als door een wonderwerk, de zaak van de Hervorming van een wis verderf.

(30) 1Sa 16.14 - 23 Mt 2\$.

Verandering van politiek.

Nauwelijks was de eerste schrik voorbij, of de mannen van de Hervorming werden opmerkzaam op de dagtekening van de keizerlijke instructiën, en begonnen dezelfde te beschouwen in verband met de gebeurtenissen, die sinds in de staatkundige wereld elkaar hadden opgevolgd. "Toen de keizer dit besluit nam," zeiden zij, "was hij met de paus op de beste voet, maar dat is nu geheel anders. En verzekert men ons niet, dat hij aan MARGARETHA de last gegeven heeft, om in de Nederlanden voorzichtig en gematigd te werk te gaan in het stuk van godsdienst? - En zou hij dan omtrent ons anders willen? - Wij moeten ene commissie benoemen, die uit onze naam met hem ga spreken." Maar dit was niet nodig. KAREL was reeds lang tot andere gedachten gekomen. De staatkunde schreef hem nu een' weg voor, geheel verschillend van die,

welke hij bij het tekenen van de bedoelde instructiën voor ogen had. De Hervorming zou vooreerst niet verontrust worden.

Het heilig verbond.

CLEMENS VII, wie KAREL, naar luid van de instructiën, bezoeken wilde, om, binnen Rome, en uit de handen van de paus zelf, de keizerlijke kroon te ontvangen, en aan wie hij dan van zijn kant alles beloven wilde, wat van hem als keizer ten aanzien van de Hervorming mocht gevorderd worden, - CLEMENS VII, zonderling genoeg, was op eenmaal met ontwerpen tegen de keizer bezielde geworden. De keizer hem niet in al zijn aanmatigende vorderingen willende toegeven, had zich verzet tegen zijn aanspraken op de landen van de hertog van Ferrara. CLEMENS werd hierover uitermate vertoornd, en beschuldigde de keizer, dat hij het er op toe scheen te leggen om gans Italië te overheersen, en dat het meer dan tijd was, om aan de algehele bevrijding van het schiereiland te denken. Intussen was het denkbeeld van vrijheid en onafhankelijkheid aan het volk zelf nog vreemd, en de wens daarnaar kwam toen zeker in maar zeer weinig hoofden op. CLEMENS verzuimde daarom niet zich hulp van buitenaf te verschaffen. Een zogenaamd *Heilig Verbond* was hiervan de vrucht; waartoe behalve de paus, Venetië en de koning van Frankrijk (die nog maar zo kort weer in vrijheid was) behoorden, en waarvan de koning van Engeland, bij ene bul, tot beschermer werd verklaard (31). De keizer liet van zijn zijde in de maand juni 1526 aan de paus de aannemelijkste voorstellen doen; maar vruchteloos. Toen nu de hertog van Sezza, des keizers afgezant, na zijn laatste audiëntie Rome te paard verliet, plaatste hij een' hofnar achter zich, die allerhande belachelijke kuren aanrechten moest, ten einde daardoor te kennen te geven, hoe weinig van de pausen eisen geteld werden. De paus beantwoordde dit door de keizer ene brève te zenden, waarin hij hem met de ban bedreigde; terwijl hij zijn soldaten Lombardij liet binnenrukken, en Milaan, Florence en Piemont zich voor het Heilig Verbond verklaarden. Het scheen dus dat men bloedige wraak wilde nemen over de bij Pavia geledene nederlaag.

(31) SLEIDAN, HiSt. de la Reform., liv. VI. BULLAR., Mag. roman., X.

Maatregelen van de keizer.

KAREL wachtte niet lang. Hij deed wat de Paus gedaan had: hij zag naar bondgenoten om, en als zodanig trachtte hij de evangelische vorsten te winnen. "Wij moeten het edict van Worms laten rusten," dus schreef hij aan zijn broeder, "en beproeven om de vrienden van LUTHER met zachtheid te brengen waar wij hen hebben willen." En nu gaf hij zijn' wens te kennen dat de keurvorst, de landgraaf en die met hen waren, hem hulp zouden bieden in de tocht, die hij, tot heil van de algemene Christenheid, tegen de Turken (of tegen Italië) ondernemen wilde.

FERDINAND bevond zich in verlegenheid. Hij vreesde dat, zo hij al erin slagen mocht om de Hervormingsgezinde vorsten aan 's keizers zijde te brengen, alsdan de anderen daarover misnoegd konden worden en hun hulp weigeren. Reeds begonnen de Catholieke vorsten niet onduidelijk in dien geest te spreken (32). Het was buitendien niet te verwachten, dat de Protestanten zo licht de leer was dat "God zelf de Kerk zou redden uit alle noden (33)."

(32) Ferdinandus, ut audio, graviter minatur. (Corp. Ref. I, p. 801.)

(33) Imperator pollicetur...Sed nemo his promissis movetur. Spero Deum defensurum esse suas Ecclesias. (Ibid.)

Vrijheid van godsdienst voorgelagen.

Wat nu te doen? - Het edict van Worms mocht niet herroepen en evenmin ten uitvoer gelegd worden. De omstandigheid was moeilijk - vrijheid van godsdienst was er het gevolg van.

De afgevaardigden van de steden waren de eersten die daaraan dachten. "In de ene plaats," zeiden zij, "is men bij het oude gebleven; elders is men daarvan afgeweken; in beide gevallen gelooft men recht gehandeld te hebben. Het was dan best, dat ieder vrijheid hadden om in dit stuk te doen zoals hij denkt met zijn geweten te kunnen overeenbrengen, totdat ene kerkvergadering erin geslaagd zal zijn, om, door het gezag van Gods Woord, de zo gewenste eenheid in de Kerk te herstellen." Dit denkbeeld vond bijval, en bij het *recess* (34) van de Rijksdag, gedagtekend de 27ste Augustus, werd bepaald, dat binnen een jaar ene algemene, of tenminste ene nationale vrije kerkvergadering zou bijeengeroepen worden; dat men de keizer verzoeken zou om spoedig naar Duitsland te komen; en dat, inmiddels, elke staat op zijn eigen grondgebied zulke maatregelen zou nemen, als ten allen tijde voor God en de keizer konden verantwoord worden (35).

(34) Hieronder is te verstaan het stuk of de acte, waarin, bij het ten einde lopen van de werkzaamheden, de genomene besluiten werden samengevat. Op een' Rijksdag betrekking hebbende is daarvoor de benaming *Recessus imperii*, en voor een' Landdag *Recessus provincialis*. - L.R.

(35) *Unusquisque in sua ditione ita se gereret ut rationem Deo et imperatori reddere posset.* (SECKEND., II, p. 41).

Op deze wijze bewandelde men een middelweg waardoor aan aller belangen recht gedaan werd; en de Rijksdag van 1526 is om dit wijs besluit bijzonder merkwaardig. Aan verouderde en de mensheid vernederende beginselen zagen wij een' gevoelige slag toebrengen, en ene nieuwe, redelijke en verlichte zienswijze won veld. De Roomse oppermacht zagen wij op ene bedenkelijke wijze aan het wankelen; en de gewetensvrijheid, die gruwel in haar ogen, is nooit tevoren zo wel gevestigd geweest. De leken hebben over de geestelijken gezegepraald. De zaak van de Hervorming is van nu af aan gewonnen.

Crisis van de Hervorming.

Niemand echter had zulk een' afloop durven voorspellen. Zelfs schreef LUTHER, in de morgen van de dag waarop het *recess* bekend werd, aan ene vriend: "De Rijksdag van Spiers is weer geheel naar de oude Duitse manier. Zij drinken en spelen en dat is al (36)." Zo heeft men van ene soortgelijke vergadering in onze dagen gezegd: "Le congrés danse et ne se marche pas (37)." Zo ziet men, dat gewichtige ontwerpen soms tot rijpheid komen, als men daarvan de mogelijkheid niet eens vermoeden zou; en dat God daarbij zich bedient van personen, middelen en omstandigheden, die de kortzichtige mens daartoe het minst dienstig zou achten.

(36) *Potatur et luditur, praeterea nihil.* (L. Epp. III, p. 126.)

(37) Het congres danst, maar gaat niet voorwaarts. (Men vermaakt zich zo goed men kan, en laat de zaken onafgedaan.)

Intussen kan het niet ontkend worden, dat de afgevaardigden op deze Rijksdag bezielde waren met een geest, die zich allervoordeligst onderscheidde van die, aan welke men op zodanige vergaderingen gewoon was. Wij schromen niet die gunstige verandering

toe te schrijven aan de weldadige invloed van het Christendom, dat door de Hervormers gepredikt werd, en dat van de 16de eeuw af aan over Duitsland een nieuw en verhelderd licht deed opgaan.

Nog op ene andere wijze werd meegewerkt, om de Hervorming voor het ogenblik aan een' aanval te onttrekken. MAHOMET, de valse profeet van het Oosten, scheen ene afwending voorbereid te hebben in het zwaard van de geduchte SOLIMAN II. Immers LODEWIJK, koning van Hongarijè en Bohemen, werd door sultan SOLIMAN geslagen, en verdrong, als hij voor hem vlood, bij Mohacs, op de 29ste augustus 1526; ene omstandigheid, waardoor ene dubbele koningskroon te verwerven viel. LODEWIJK had FERDINAND tot zijn opvolger gekozen; maar niet slechts de hertog van Beijeren en de vorst van Zevenbergen, maar ook de vreselijke SOLIMAN was gereed om hem die erfenis te betwisten. Nu kon KAREL's broeder zich in het geheel niet meer met LUTHER en diens aanhang bemoeien. Hij had nu zijn eigen belangen die hem riepen, en dat op ene zo dringende wijze, dat hij geen ogenblik met andere overwegingen mocht verliezen.

II.

Italiaanse oorlog.

De keizer haastte zich om de vruchten te plukken van zijn nieuwe politiek. De handen in Duitsland nu ruim hebbende, kon hij zich met alle macht tegen Rome keren. Terwijl de Hervorming grote stappen voorwaarts gedaan had, zou nu het Pausdom op het gevoeligst vernederd worden. Het kon daarbij niet missen, of de Hervorming moest al wederom winnen bij de verliezen die haar tegenpartijders te ondergaan zouden hebben.

Toebereidselen. Het manifest van de keizer.

FERDINAND, die zelf te zeer bezig gehouden werd door de zaken in Hongarijè, gaf de zorg voor de Italiaanse expeditie over aan FREUNDSBERG, die oude veldoverste, die zo goedgehartig met LUTHER gesproken en hem bemoedigd had, toen hij te Worms op de Rijksdag verschijnen moest (1). "Deze oude knevelbaard," merkt een tijdgenoot aan (2), "droeg Gods heilig Evangelie in het hart, waar het bewaard werd en veilig was, als binnen ene sterke vesting." Hij beleende de juwelen zijner gemalin, om zich geld te verschaffen, en liet toen in verschillende plaatsen van Duitsland volk werven. Hij had dan ook het genoeg van alle zijde soldaten te zien aankomen, die de verzoeking niet weerstaan konden, om aan een' veldtocht tegen de paus deel te nemen. KAREL had er insgelijks op gerekend dat deze tocht voor de soldaten iets aantrekkelijks hebben zou; tenminste hij had tot zijn broeder gezegd: "laat het zo heten dat wij tegen de Turken gaan vechten; iedereen weet toch welke Turken wij bedoelen." Dus, o wonder! gaat nu de machtige KAREL, in verbond met de mannen van de Hervorming, optrekken tegen Rome; tegen Rome, tegen de paus, met wie en ter gunste van wie hij, gelijk hij uit Sevilië zo dreigend geschreven had, nog kort geleden had willen ten strijde gaan tegen diezelfde Hervorming! En die verandering, in zo korte tijd uitgewerkt en zo merkwaardig: hoe duidelijk spreekt in dezelfde de stem van God, van Hem, die de harten van de koningen leidt, naar zijn wil! - KAREL bejegende de paus al dadelijk niet minder scherp dan de Hervormers dat hadden kunnen doen. Op de 17de september vaardigde hij een manifest uit (3), waarin hij zijn heiligheid beschuldigt, dat hij in steden van zich als vader van de gelovigen te gedragen, een trots en heerszuchtig man (4) toont te zijn; terwijl hij al verder zijn verwondering te kennen geeft, dat de paus, de stedehouder van CHRISTUS, zich zo

ver vergeten konden van als een wereldlijk vorst te willen oorlogen om het bezit van enige weinige streken lands, "iets wat," zei hij, "geheel en al in tegenspraak is met het Evangelie (5)." Waarlijk, LUTHER zelf zou het niet beter hebben kunnen uitdrukken. "Ik raad u," dus vervolgde KAREL, sprekende tegen de paus, "dat gij het zwaard van de heilige PETRUS weer in de schede doet keren. Roep liever een algemeen concilie van vrome mannen tezamen, dan een leger van ruwe soldaten "Maar de kerkvoogd verkoos het zwaard boven de kerkvergadering. En dat was wellicht op grond van de stelregel van de Roomse doctoren, dat én geestelijke én wereldlijke macht hun middelpunt in de pauselijke zetel hebben. De paus achtte zich gerechtigd om koningen en vorsten af te zetten; waarom zou hij hen dan niet mogen bevechten (6)? KAREL van zijn kant, nam zich voor om te handelen als van ouds "oog voor oog en tand voor tand (7)."

(1) Zie het tweede Deel, bl. 325. 00232

(2) ZELLER.

(3) Caroli Imperat. Rescriptum ad Clementis Septimi criminationes. (GOLDASTI, Constitut. Imperiales, I, p. 479.)

(4) Non jam pastoris seu communis patris laudem, sed superbi et insolentis nomen. (Ibid. p. 487.)

(5) Cum id ab evangelica doctrina, prorsus alienum videtur. (Ibid. p. 489.)

(6) Utriusque potestatis apicem Papa tenet. (Turrecremata de Potestate Papali.)

(7) Ex 21.24

Veldtocht in Italië. Mars naar Rome.

Nu begon de veldtocht tegen Rome en het Pausdom, die vroeger beraamd geworden was tegen Duitsland en de Hervorming. Als wij zien hoe geweldig de schok was die de pauselijke stad moest uitstaan, dan beven wij bij de gedachte hoe de zwakke sterkten van de Hervorming daarvoor zouden bezwijken zijn. En bij het vermelden van zo menig bloedig toneel in deze strijd, worden wij onwillekeurig geleid om te denken aan de voorzeggingen die wij in de Heilige Schrift aantreffen, met heenduiding op de bezoeking van de stad van de zeven heuvelen (8).

(8) Re 18\$. Wij moeten intussen de vervulling van deze voorspelling niet zoeken in de plundering van 1527, die aan de stad slechts een voorbijgaand nadeel toegebracht heeft.

Muiterij onder de soldaten. Voorwaarts!

In de maand november was FREUNDSBERG met vijftien duizend man, aan de voet van de Alpen genaderd. De oude generaal vermeed zorgvuldig de gebaande wegen, daar hij wist dat die wel bezet waren, en volgde een smal en moeilijk pad, wat langs ontzettende afgronden leidde, maar dat aan de aandacht des vijands ontsnapt scheen, ofschoon hij het met weinig moeite had kunnen onbruikbaar maken. De soldaten hadden de waarschuwing ontvangen, om de meeste omzichtigheid te gebruiken, op hun zo gevaarlijke weg; en toch gleden dikwijls hun voeten uit, zodat zij in de peillozen afgrond hun dood vonden. Ook ruiters deelden nu en dan in dit vreeselijk lot. Op de moeilijkste plaatsen zag men enigen van het voetvolk, geheel hun eigen gevaar vergetende, zich plaatsen voor en achter en aan weerszijden van hun bejaarde veldheer, en hun pieken in de grond plantende, ene borstwering daarstellen, tussen welke door de oude man meer veilig gaan kon. In drie dagen werd de overtocht der

Alpen volbracht, en op de 19de november had het leger het grondgebied van Brescia bereikt. De hertog van Bourbon, die na de dood van PESCARA opperbevelhebber was van het keizerlijk leger, had juist om deze tijd Milaan bezet. De keizer had hem deze verovering als beloning toegezegd; van daar dat hij aanleiding vond, om zich daar enigszins langer op te houden dan anders het geval zou geweest zijn. Op de 12de februari echter kwam hij met zijn manschappen zich met FREUNDSBERG en diens macht verenigen. Reeds hadden de soldaten van FREUNDSBERG bijna hun geduld verloren. Bourbon had volk genoeg, maar geen geld; en daarom aarzelde hij geen oogenblik om de raad op te volgen van de hertog van Ferrara, dien onverzoenlijke vijand van de pauselijke partij, die hem zeer gemakkelijk overtuigde, dat hij best zou doen met regelrecht op Rome aan te trekken (9). Dit was voor het gehele leger een aangenaam nieuws. De Spanjaarden brandden van verlangen om KAREL V te wreken, en de Duitsers waren met een bittere haat tegen de paus vervuld. Buitendien sloegen allen een begerig oog op de schatten, die men binnen Rome dacht te vinden, en waardoor zij hoopten zichzelf ruim te betalen en voor hun ontberingen en doorgestane vermoeienissen schadeloos te stellen. Het gerucht van deze strooptocht op Rome verbreidde zich door geheel Duitsland. Elkeen dacht, dat nu het Pausdom zijn val nabij was, en verheugde zich daarin reeds bij voorraad. "Des keizers soldaten behalen in Italië overwinning op overwinning," schreef LUTHER; "de paus wordt schrikkelijk in het nauw gebracht. Zijn rijk loopt op het einde. Zijn uur is geslagen (10)."

(9) GUICCIARDINI, History of the wars in Italy. B. XVIII, p. 698.

(10) Papa ubique visitatur, ut destruat: venit enim finis et hora ejus. (LUTHER aan HAUSSMANN, de 10de Januari 1527. Epp. III, p. 156.)

De pauselijke strijdmacht.

Nu verspreidde zich op eens de tijding, dat, ten gevolge van enige door de pauselijke benden, in het koninkrijk Napels, behaalde voordelen, een wapenstilstand op handen was, die alleen nog maar door de paus en door de keizer bekrachtigd moest worden. Dit veroorzaakte ene geweldige opschudding onder de soldaten van de hertog van Bourbon. Zij sloegen aan het muiten, en plunderde zijn tent, daar hij zich genoodzaakt had gezien die te verlaten en de wijk te nemen. Daarop brachten zij de Duitsers van FREUNDSBERG ook in beweging, onder het geschreeuw van: *lans, lans! geld, geld!* de enige woorden die zij geleerd hadden in het Duits te zeggen. Ogenblikkelijk werd deze kreet door de Duitsers herhaald, en nu was het oproer algemeen. FREUNDSBERG trachtte tevergeefs zijn manschappen tot de orde terug te brengen. Het baatte niet dat hij hen, toen hij ze dan toch zo goed als mogelijk was verzameld had, met alle bedaardheid toesprak, en herinnerde, hoe hij met hen steeds alle gevaren en alle roem gedeeld had, en hoe het hem smartte, dat zij nu scheen hun vertrouwen op hem verloren te hebben. In die oogenblikken wilden zij van niets horen dan van op te trekken, om geld en buit te halen. Zij zwaaiden dreigend met hun wapens, en riepen nog harder dan tevoren: "Lans, lans! Geld, geld!" terwijl het scheen dat alle gezag volstrekt een einde genomen had. Dit toneel maakte zulk een' indruk op FREUNDSBERG, die zijn leven lang onverschrokken alle krijgsgevaren was te gemoet gegaan en gewoon was te zeggen: "hoe sterker de vijand, hoe groter de eer," en die, wanneer hij zich onder zijn eigen soldaten bevond zich altijd beschouwde als een' vader onder zijne kinderen, - dat hij bewusteloos neerstortte, als was hij door een bliksemstraal getroffen geweest (11). De oude generaal door die schok, zo heftig en zo onverwacht, bijna gedood, verkreeg nu, daar hij niet eens meer spreken kon, op

eenmaal al de zedelijke invloed terug, die hij tevoren op zijn manschappen had kunnen uitoefenen. Het gezicht van hun zo goed als dode veldheer, bracht de muitende soldaten tot hun plicht terug; en terwijl de oproerkreet bestierf op hun lippen, gingen zij beschaamd en vol berouw uit elkaar. Vier dagen later had FREUNDSBERG de spraak weder gekregen. "Wij moeten voorwaarts," zei hij tot de hertog; "God zal met ons zijn." Voorwaarts! werd nu de algemene roep. Bourbon had geen keus; ook kwam er niet van een vergelijk tussen de paus en de keizer. Nadat FREUNDSBERG vervoerd was naar Ferrara, van waar hij vervolgens overgebracht werd naar zijn slot Mindelheim, binnen welks muren hij achttien maanden later overleed, - sloeg de hertog van Bourbon, op de 18de april, de grote weg naar Rome in, op welke hem, vroeger en later, reeds zoveel dappere legerbenden waren voorgegaan.

(11) Cum vero hastas ducibus obverterent indignatione et aegritudine animi oppressus, Fronsbergius subito in deliquium incidit, ita ut in tympano quod adstabat desiderere cogereetur, nullumque verbum proloqui amplius posset. (SECKEND., II, p.79.)

Toen nu de paus het onweer boven zijn hoofd zag samenpakken, verloor hij alle tegenwoordigheid van geest. Hij ontsloeg zijn soldaten en behield alleen de lijfwacht. Het is waar, meer dan dertig duizend mannen maakten binnen Rome een groot vertoon van dapperheid, daar men ze dagelijks goed gewapend door de straten zag trekken; terwijl de menigvuldige vechtpartijen, die onder hen voorvielen, al licht grote strijd lust bij hen kon doen vooronderstellen. Maar zij hadden met dat al geen voornemen, om de paus ten bloedens toe te verdedigen. Zij zagen integendeel de komst van KAREL met verlangen tegemoet, daar zij berekenden er persoonlijk voordeel bij te kunnen hebben, zo de keizer, met zijn talrijke stoet, binnen Rome korter of langer zijn verblijf mocht komen nemen.

De bestorming.

In de avond van de 5de mei kwam Bourbon onder de muren van de stad aan; en hij zou ongetwijfeld dadelijk de aanval begonnen hebben, zo hij op dit ogenblik zijn stormladders gereed had gehad. De 6de 's morgens zette het leger zich in beweging, terwijl ene dikke mist hen voor de ogen van de Romeinse burgers verborgen hield (12). De Spanjaarden trokken naar hun post boven de poort van de Heilige Geest, en de Duitsers hadden de hunne aan de benedenzijde (13). De hertog, zijn soldaten in persoon willende voorgaan, beklom het eerst de muur, en riep hun toe hem te volgen. Op dit ogenblik werd hij door een' kogel dodelijk getroffen. Hij stierf binnen het uur. Dus vond een man zijn einde, die verrader geworden was van zijn vorst en van zijn vaderland, en die er nog niet in had kunnen slagen, om zich het vertrouwen van zijn nieuwe vrienden te verwerven. Des hertogs dood vuurde intussen de soldaten aan. CLAUDIUS SEIDENSTUCKER bereikte het eerst van allen de muur, hoewel hij door MICHIEL HARTMANN onmiddellijk gevolgd werd. Deze twee Duitsers, die tot de partij van de Hervormden behoorden, riepen uit, dat God zelf voor hen uitging, en dat zij Hem in een gezicht zagen op de wolken. Weldra werden nu de poorten geopend, en de bestormers drongen de voorsteden binnen. De paus sloot zich met dertien kardinalen op, in het kasteel St. Angelo. De prins van Oranje (14), die nu het keizerlijk leger aanvoerde, bood hem de vrede aan, onder voorwaarde, dat hij driemaal honderd duizend kronen betalen zou. CLEMENS echter wilde nergens van horen, daar hij vastelijk geloofde dat het heilig verbond reeds in aantocht was om hem te verlossen. Na vier uren stilstand werd daarop de aanval vernieuwd, en een uur na zonsondergang was het leger meester van de gehele stad. Alles bleef in de volmaaktste

orde onder de wapenen, tot omstreeks middernacht; de Spanjaarden op de Piazza Navona en de Duitsers in de Campo - Fiore. Toen er nu echter geen beslissing kwam of het oorlog of vrede zou wezen, waren de soldaten niet langer in toom te houden en de plundering begon.

(12) GUICCIARDINI, vol. II, p. 721.

(13) Sinds URBANUS VIII de nieuwe muur op het Janiculum bouwen liet, zijn de Heilige Geest en Seltimiana poorten nutteloos geworden.

(14) De hier bedoelde was FILIBERT VAN CHALONS, Prins van Oranje, die niet lang naderhand in een gevecht sneuvelde, en door wiens dood het Prinsdom Oranje aan zijn zusters zoon RENATUS, graaf van Nassau, en zo aan het Huis van Nassau kwam. - L. R.

De plundering.

De pausen hadden eeuwen lang op allerlei manieren en onder velerlei dekmantels, schatten op schatten weten te stapelen. De godsdienst was onder alle vormen en benamingen daartoe misbruikt geworden. Rome was dus een zeer begeerlijke buit. Geen wonder dan, dat een overwinnend leger, wat gedurende vele maanden zich grote ontberingen en moeilijkheden had moeten getroosten, met gretigheid de handen uitstreckte om die buit machtig te worden. Er was dan ook letterlijk niets voor de roofzucht van de plundersaars veilig. Het scheelde niet of de bewoner van een paleis, wat zij binnengedrongen waren, zich er op beriep dat hij een vriend des keizers was. Pauselijken en keizerlijken, Ghibellijnen en Guelfen (15) moesten gelijkelijk het lot des oorlogs ondervinden. Kerken, paleizen, kloosters, in een woord publieke en bijzondere gebouwen zonder onderscheid, de graven niet uitgezonderd, werden beroofd van al wat in de ogen der soldaten waarde had; zelfs ontzagen zij zich niet om het lijk van JULIUS II de gouden ring te ontstelen, die aan de vinger gevonden werd. De Spanjaarden toonden dat zij in het roven en plunderen volleerd waren. Zij vonden geld en kostbaarheden op plaatsen, waar niemand die gezocht zou hebben. Echter overtroffen de Napolitanen hen in vernielzucht en in woestheid (16). "Van alle zijden," zegt GUICCIARDINI, "hoorde men het akelig klaaggeschrei van de vrouwen en geestelijke zusters, die in grote getale het slachtoffer werden van de beestachtige moedwil van de soldaten (17)."

(15) *Ghibellijnen* en *Guelfen* waren namen, waarmee men in de middeleeuwen de keizerlijke en de pauselijke partij onderscheidenlijk aanduidde. De Ghibellijnen hielden de zijde des keizers, en de Guelfen waren aanhangers van de paus. - L. R.

(16) Jovius Vita Pompeii Colonnae, p. 191. RANKE, Deutsche Gesch. II, p. 398.

(17) GUICCIARDINI, II, p. 724.

Moedwil van de Duitsers.

In de aanvang toonden de Duitsers de grootste verbittering tegen de pausgezinden, en velde zij allen neer die hen ontmoetten. Maar al spoedig werden zij gematigder gesteld, toen zij naar hun verlangen en in overvloed te eten en te drinken vonden. Al die zaken intussen, welke de Roomschen *heilig* noemen, wekten zeer de woede op diegenen onder de Duitsers, die volgelingen waren van LUTHER. Zij namen de miskelken en verdere voorwerpen tot het altaar behorende weg, en men zag bedienden en staljongens de koorklederen aantrekken (18). De Campo - Fiore was in een groot speelhuis herschapen. Daarheen brachten de soldaten allerlei kostbaarheden, bij zakken vol, en zetten die dan, al dobbelende, op één worp. Als zij verloren hadden

haastten zij zich om nieuwe voorraad te halen. Zekere BAPTISTA, die de verovering en plundering van de stad had durven voorspellen, en die daarom, op last van de paus, in de gevangenis geworpen was, werd door de Duitsers op vrije voeten gesteld, en hij moest nu met hen drinken. Hij bleef niettemin de rol van profeet voortzetten, en kondigde zijn bevrijders aan, dat zij nu vrij roven en plunderen mochten, maar dat zij er geen' zegen bij hebben konden. "Gijliede zijt vandaag rijk," zei hij; "wellicht zult gij morgen nog armer zijn dan gij nu de priesters gemaakt hebt."

(18) Sacras vestes profanis induebant laxis. (COCHLOEUS, p.156.)

De Duitsers stelden er een baldadig genoeg in om de geestelijke heeren te bespotten. GUICCIARDIJN verhaalt, dat zij hen in ene spotprocessie op ezels door de straten van Rome rondleidden (19). Daarna moesten zij nog een duchtig losgeld betalen; en vervolgens in de handen van de Spanjaarden vallende, begon het eigen toneel opnieuw (20).

(19) Wars of Italy, II, p. 723.

(20) Eundem civem seu curialem haud raro, nunc ab Hispanis, nunc a Germanis aere mutuato redimi. (COCHLOEUS, p. 156.)

Een van de Duitse soldaten, GUILLAUME DE SAINTE CELLE, dreef zijn spotlust zo ver, dat hij het gewaad van de paus aantrok en zich de driedubbele kroon op het hoofd zette. Enige anderen kleepte zich als kardinalen, en nu trokken zij gezamenlijk, op ezels gezeten, door de stad. Aan het kasteel St. Angelo gekomen, waar CLEMENS de wijk genomen had, stegen de gewaande kardinalen af en gingen zij met alle deftigheid over om de soldaat - paus de voeten te kussen. Deze laatste dronk nu op de gezondheid van CLEMENS VII, wat de kardinalen knielende ook deden, waarop èn paus èn kardinalen de gelofte deden van voortaan zich meer stichtelijk en zo als het goede geestelijken past te zullen gedragen, en dat zij zich nooit meer met de oorlog zouden inlaten, noch die aanstoken bij anderen. Hierop stelden zij zich aan als waren zij in conclave gezeten, en als nu de zogenaamde paus verklaarde dat hij verlangde zijn waardigheid neer te leggen, kozen zij dadelijk met algemene stemmen LUTHER tot zijn opvolger. "LUTHER is paus! LUTHER is paus (21)!" was daarop de algemene kreet. Zeker was nooit een paus meer eenstemmig en in korter tijd verkozen geworden!

(21) Milites itaque levasse manum ac exclamasse: Lutherus Papa! Lutherus Papa!
(COCHLOEUS, p. 156.)

Gewelddadigheden van de Spanjaarden.

Maar bleef het bij de Duitsers zo doende bij spotternij en baldadigheden: de Spanjaarden deden erger. CLEMENS VII had hen "Mooren" genoemd, en een' volle aflat beloofd aan elk die een Spanjaard doden zou. Zij waren uit die hoofde uitermate verbitterd. Hoewel getrouwe Catholieken ontzagen zij zich niet, om de geestelijke vaders wreedaardig dood te martelen en zich hun goederen toe te eigenen. Maar zij spaarden buitendien kunne, rang, noch jaren.

De straf voltooid.

Tien dagen lang had de plundering geduurd, voor de woedende soldaten enigszins tot bedaren kwamen. In die tijd hadden zij een' onnoemelijke buit geroofd, en omtrent

acht duizend mensen ontzield. Welk een schrikkelijk lot moest dus de pauselijke stad ondergaan, en in hoe weinige ogenblikken was haar strafvonnis voltrokken! Zelfs onder haar vijanden waren er die haar hadden willen sparen, zo het in hun macht was geweest; maar zij moest vernederd worden. LUTHER had gezegd: "ik hoop niet dat zij Rome verbranden zullen; dat zou ongehoord zijn (22)." MELANCHTON sprak in dezelfde geest. "Ik beef voor de boekerijen," zei hij; "wij weten maar al te wel hoe weinig eerbied soldaten hebben voor boeken (23)." Geen wens en geen bidden echter mocht hier helpen. De stad van LEO X moest Gods straffende hand ondervinden. CLEMENS VII trachtte eindelijk door onderhandeling zich te redden; want hij begon bevreesd te worden, dat de vijand het kasteel St. Angelo, binnen welks muren hij zich bevond, zou ondermijnen en in de lucht doen springen. Hij verbond zich, om met zijn persoon borg te blijven voor de betaling van ene som van viermaal honderdduizend dukaten, en hij liet alle verbindtenissen tegen

KAREL V geheel varen.

(22) Romam nollem exustam, magnum enim portentum esset. (Epp. III, p. 221.)

(23) Metuo bibliothecis. (Corp. Ref I, p. 869.)

De evangelische Christenen waren verbaasd over wat zij hadden zien gebeuren. "Ziet," dus spraken zij, "dit is Gods hand. De keizer, die de wil had LUTHER te vervolgen om de paus te believen, is nu gedwongen geweest de paus als vijand te behandelen. Des Heeren raad zal bestaan, en Hij zal al Zijn welbehagen doen (24)."

(24) Ut Caesar pro Papa Lutherum persequens, pro Luthero papam cogatur vastare. (L. Epp. III, p. 188.) Isa 46.10.

III.

Gewenste rust.

De Hervorming had de tijd van rust, waarin zij zich nu door een samenloop van omstandigheden verheugen mocht, nodig, om in sterkte toe te nemen en ene grotere uitbreiding te verkrijgen. Zo lang haar vijanden elkaar beoorloogden, was zij voor hun aanslagen veilig. Zo veroorzaakte de dwaasheid van CLEMENS VII, naar wij zagen, ene gewenste afleiding, en de vernedering die Rome ondervond gaf aan de zaak des Evangelies nieuwe kracht. En die rust, die staat van vrede voor de Hervorming, mocht duren van 1526 tot 1529: een tijd, lang genoeg om belangrijke uitkomsten te kunnen opleveren, of althans voor te bereiden.

Andere inrichting van de Kerk.

De pauselijke dwang was afgeschud geworden. Men moest dan in de eerste plaats bedacht zijn, om, ter vervanging van dat drukkend stelsel van regering, een ander plan te ontwerpen, dat van mildere beginselen zou uitgaan, en met tijd en omstandigheden meer in overeenstemming zou wezen. Deze stap stelde ene wijde kloof daar tussen Pausdom en Hervorming; en het geestelijk juk dat eeuwen lang loodzwaar op de volken gedrukt had, werd nu door enige weinige mannen moedig onder de voet getreden. Intussen wilden zij vrijheid, maar geen ordeloosheid.

Reeds tweemaal had de Rijksdag gewenst, dat men de Hervorming van de Kerk tot een groot nationaal werk zou maken. De keizer, de paus en enkele vorsten hadden zich

tegen dat denkbeeld verzet. Daarom had de Rijksdag van Spiers aan elke staat in het bijzonder overgelaten, om in de zijnen die voorzieningen en die schikkingen te maken, als meest oorbaar zouden bevonden worden. Maar wat konden nu gevoegelijk in de plaats komen, voor het pauselijke stelsel? -

Men had, ofschoon de paus ter zijde stellende, toch, onder zekere bepalingen, de bisschoppen bij de nieuwe inrichting kunnen behouden; en dan zou de overgang van het oude tot het veranderde stelsel al zeer zacht zijn geweest.

Maar men kon ook, met volkomen verwerping van al het bestaande, een geheel nieuw gebouw optrekken, waarvan zowel de grondslag als de inrichting, in gehele overeenstemming zou zijn met het woord van God. En zo doende was de nieuwe vorm van bestuur wijd verschillend van die der Roomse Kerk, omdat daarbij alle denkbeeld van priesterheerschappij moest wegvallen, en daarentegen de rechten van het volk gehandhaafd zouden worden. Tussen deze twee uitersten waren zeker nog onderscheidene middelwegen te vinden.

ZWINGLI viel in de geest van het laatstgemelde plan, hoewel hij het slechts gedeeltelijk in toepassing bracht. Hij meende het volk niet dan bij wijze van vertegenwoordiging te moeten stem geven. Vandaar dat de Raad van de Tweehonderden in Zurich, die het wereldlijk gezag in handen had, tevens de hoogste macht was in kerkelijke zaken, hoewel onder beding van in alles de Heilige Schrift tot richtsnoer te zullen nemen (1).

(1) Zie het Derde deel, bl. 429. 00336

Maar al was ZWINGLI niet verder gegaan: er was iemand anders die daarvan het voorbeeld zou geven. Een Duits vorst zou aan zijn kleine staat ene kerkelijke constitutie schenken, geheel het tegengestelde van die waarop de pauselijke oppermacht steunde.

Evenwel kon zulk een denkbeeld moeilijk op Duitse bodem of in een Duits hoofd tot rijpheid komen. Gelijk voor Engeland wellicht de bisschoppelijke kerkinrichting wel de eigenaardigste mocht genoemd worden, was het voor Duitsland zeker meer natuurlijk, om een' andere vorm te kiezen en aan het wereldlijk gezag een' grotere invloed op de kerkelijke zaken toe te kennen. Het democratisch beginsel daarentegen moest in Zwitserland en Frankrijk de oorsprong vinden. Een landgenoot van de grote CALVIJN was het, die de banier ontrolde, welke later door de Hervormer van Genève met zo krachtige hand zou opgestoken worden, en onder welke in Frankrijk, in Zwitserland, in Holland, in Schotland en ook in Engeland zo velen zich scharen zouden, en die ook in de Nieuwe Wereld tot de gewichtigste gebeurtenissen zou aanleiding geven.

Philippus van Hessen.

Geen van de evangelische vorsten was zo vast beraden en zo ondernemend van aard als PHILIPPUS VAN HESSEN. Men heeft hem vergeleken bij PHILIPPUS van Macedoniën in kracht van geest, en bij diens zoon ALEXANDER in moed. Hij voelde dat de Hervorming allernoodzakelijkst was, en had de overtuiging dat hij, wel ver van deze te mogen tegenwerken, zedelijk verplicht was haar met de te zijner beschikking staande krachten en middelen te ondersteunen.

De monnik van Marburg.

De lichtstraal waarmee de Hervorming de nacht der middeleeuwen verhelderde, drong in Hessen bijna even spoedig door als in Saksen. Terwijl LUTHER in 1517 te Wittenberg tegen de aflaten ijverde, verzamelden zich te Marburg zowel vrouwen als mannen, in het geheim, in een' afgelegen hoek van de stad, om te luisteren naar de prediking van een monnik, die daar gevangen zat, en tot wiens akelig kerkerhol zij in zoverre wisten te naderen, dat zij zijn stichtelijke woorden konden opvangen. Het was de Franciskaner JACOB LIMBURG, die men daar opgesloten had om zijn vrijmoedige taal; daar hij leerde, dat de priesters, gedurende de laatste eeuwen, het Evangelie van JEZUS CHRISTUS jammerlijk verdraaid, ja vervalst hadden. Deze geheimzinnige tezamenkomsten duurden echter niet langer dan veertien dagen. Men was onderricht geworden van wat er voorviel, en dit was genoeg om de Franciskaner dadelijk te vervoeren, waarheen wist niemand. Enige inwoners van Marburg hem ziende voorbij rijden, naderden zijn wagen, en vroegen hem, onder het storten van tranen, waarheen hij ging. "Ik ga waar God wil," was het antwoord (2). Er is sinds nooit meer van hem gehoord. Soortgelijk onverwacht en voor altijd verwijderd van personen, wier invloed of denkwijze gevreesd wordt, was ten allen tijde een hulpmiddel dat Rome onder elke omstandigheid wist aan te wenden.

(2) ROMMEL, Philip. von Hessen, I, p. 128.

Dadelijk na de afloop van de Rijksdag van Spiers, besloot PHILIPPUS VAN HESSEN zich aan de Hervorming in zijn landen te laten gelegen leggen. Hij helde van nature over tot de beginselen der Zwitserse Hervorming, en daardoor was het dat hij met een man in aanraking kwam, die niet tot de gematigden behoorde. Te Spiers had PHILIPPUS VAN HESSEN omgang gehad met JACOB STURM, de afgevaardigde van Straatsburg, die hem veel sprak van FRANS LAMBERT van Avignon, die zich toen te Straatsburg bevond.

Paradoxen van Lambert.

LAMBERT had een innemend voorkomen, en verraadde veel vastheid van karakter. Hij verenigde het vuur en de geestdrift van het Zuiden met de volharding en de moed van het Noorden. Hij was van de eersten in Frankrijk die het monnikskleed afwierpen, en had sinds niet opgehouden om voor ene algehele hervorming in het kerkelijke te ijveren. "Voorheen," zei hij, "toen ik nog de monnikskap droeg, en iets anders vertoonde dan ik was, leefde ik in de grootste overvloed; maar tegenwoordig, nu ik mij laat zien gelijk ik ben, heb ik nauwelijks het nodige om in de behoeften van mij en de mijnen te voorzien (3). Ik ben echter liever arm, met de bewustheid van de Heer JEZUS CHRISTUS in oprechtheid van hart te dienen, dan rijk, met de overtuiging dat ik niet de Heer maar de paus onderdanig ben." De landgraaf begreep dat zulk een man hem van nut kon zijn bij zijn hervormingsplannen, en hij nodigde hem daarom aan zijn hof.

(3) Nunc cum familiola mea panem manduco et potum capio in mensura. (Lamberti Commentarii de Sacro Conjugio.)

Het eerste wat LAMBERT deed in Hessen, was het opstellen van honderd acht en vijftig stellingen, die hij "paradoxen" noemde, en welke hij, naar de gewoonte des tijds, aan de kerkdeuren aansloeg.

Ogenblikkelijk was ene talrijke menigte bijeen om die thesen te lezen. De Roomsden zouden deze graag afgescheurd hebben, maar de Hervormingsgezinden van het volk hielden trouw de wacht, en spraken luid en aanhoudend over de inhoud der stellingen, waarbij de Roomsgezinde partij niet weinig te lijden had.

Broeder Bonifacius.

Een jeugdig priester, BONIFACIUS DORNEMANN geheten, vol eigenwaan, (niet onnatuurlijk echter, daar de bisschop hem, ter gelegenheid van zijn wijding, boven de apostel PAULUS gesteld had in geleerdheid, en boven de maagd MARIA in kuisheid), - doch die, kort van gestalte zijnde, op ene bank was gaan staan om te zien wat LAMBERT had aangeslagen, begon nu de stellingen, ten aanhore van ene grote menigte, met luider stem te lezen (4).

(4) Cum statura homines hujusmodi esset ut inter Pygmaeos internosci difficulter posset, scabellum sibi dari postulabat, eoque consensu, coepit, etc. (Othon. Melandri Jocorum Cent.)

"Al wat gebrekkig is, moet verbeterd worden. Gods woord alleen kan daarbij tot richtsnoer dienen. Alle pogingen van hervorming buiten dat Woord, zijn ijdel en kunnen geen doel treffen (5). "Dit was de eerste van de stellingen. "Daar heb ik niets tegen," sprak de jonge priester.

(5) Vana est omnis Reformatio quae alioqui fit. (Paradoxa Lamberti: Schulteti Annal.)

"De Kerk moet beslissen in geloofszaken. De Kerk nu is ene vereniging van belijders, die, door één geest beziel, hetzelfde geloof, dezede God, dezelfde Middelaar, en dezelfde Openbaring hebben, waardoor zij zich besturen laten en waaraan zij vasthouden in leven en in sterven (6)."

(6) Ecclesia est congregatio eorum quos unit idem spiritus. (Paradoxa Lamberti: Sculteti Annat.)

"Daar kan ik niets tegen zeggen," vervolgde de priester (7).

(7) Hanc equidem haud impugnaverim. Illam ne quidem attigerim. (Othon. Mil. Joc. Cent.)

"Gods Woord is de enige ware sleutel van de Hemelrijks. Allen die in dat Woord geloven zullen zich de Hemel geopend zien. Voor hen die dat Woord geloof weigeren, blijft de Hemelpoort gesloten. Die daarom dat Woord deelachtig is, heeft in het de waren sleutel gevonden. Alles wat buiten die is, zowel de besluiten en beslissingen van de concilien en van de pausen, als de stellingen en voorschriften van priesters en monniken, heeft geen waarde hoegenaamd." Broeder BONIFACIUS schudde het hoofd, maar las voort.

"Dewijl in CHRISTUS het priesterschap van de Wet is te niet gedaan, en Hij onze enige en eeuwige Hogepriester geworden is, die niet, gelijk een mens, een' opvolger of plaatsvervanger behoeft, zo is noch de bisschop van Rome, noch iemand anders zijn vertegenwoordiger hier op aarde. Integendeel zijn alle Christen belijders van de beginne af in Hem tot priesters geworden."

Deze stelling was ongetwijfeld kettters genoeg. Intussen bleef DORNEMANN even bedaard bij deze als tevoren. Of het door domheid of door vrees kwam, dan wel omdat de waarheid van de thesen te duidelijk sprak: onze goede priester zei, met lezen voortgaande, bijna nooit een woord meer dan: "Daartegen kan ik niets inbrengen," of iets dergelijks. Het volk bleef nog enige tijd met klimmende verbazing toeluisteren, totdat er eindelijk een was (het kan even goed een Rooms ijveraar, als een voortvarend Hervormde, of een ondeugend spotter, die tot geen van beide partijen behoorde, geweest zijn) die zijn geduld geheel scheen verloren te hebben, en met de uitroep: "Hou maar op, want dat is voor u toch te hoog," de bank waarop vader BONIFACIUS stond met een' ruk weghaalde, en daardoor de man, zolang hij was, in de modder deed vallen (8).

(8) Apagesis, nebulo! qui quod impugnes infirmesque invenire haud possis! hisque dictis scabellum ei mox subtrahit, ut miser ille praeceps in lutum ageretur. (Oth. Mel. Joc. Cent.)

Redetwist in Homburg.

Op de 21ste oktober, des morgens ten zeven ure, werden de deuren van de hoofdkerk van Homburg geopend, en daarop traden achtereenvolgens geestelijke en wereldlijke heeren van allerlei rang binnen. PHILIPPUS zelf ontbrak niet.

Toen nu LAMBERT zijn thesen toegelicht en met bewijzen gestaafd had, zei hij: "Elk die iets tegen mijn stellingen in te brengen heeft sta op en spreek." Ene diepe stilte volgde. Eindelijk evenwel waagde het NIKOLAAS FERBER, overste van de Franciskaners te Marburg, die in 1524 de landgraaf had willen bewegen om de kettters met het zwaard te dwingen (een geliefkoosd denkbeeld van Rome), om enige zinsneden in het midden te brengen. Zijn neergebogen hoofd en zijn op de grond gevestigde ogen, waren zeker niet geschikt om aan zijn woorden kracht en overreding bij te zetten. En toen hij het gezag van AUGUSTINUS, LOMBARD en anderen wilde bijbrengen, nam de landgraaf de vrijheid hem de opmerking te maken "dat hier de meningen van zwakke en feilbare mensen niet gelden konden, maar alleen de uitspraken van Gods Woord, waarin alle kracht en sterkte moest gezocht worden." Hierop raakte de Franciskaner geheel in verwarring; en terwijl hij weer ging zitten mompelde hij: "Het is hier de plaats noch de gelegenheid om te antwoorden." Echter werd de redetwist hervat: maar LAMBERT sloeg zijn tegenstander dermate uit het veld, dat deze, LAMBERT's krachtige taal bij de donder en bij de bliksem vergelijkende, maar diens woorden toch "lastering en goddeloosheid" noemende (9), zich andermaal terugtrok en herhaalde, dat het daar de plaats noch de gelegenheid was om te antwoorden.

(9) Fulgura impietatum, tonitrua blasphemiarum.

Zegepraal van het Evangelie.

Tevergeefs merkte hem de kanselier PEIGE op, dat elk hier het recht had om zijn gevoelens vrij en onverholen voor te dragen, en dus ook hij. Tevergeefs zei hem de landgraaf dat het om waarheid, en om waarheid alleen te doen was, waarom hij niet zwijgen mocht zo hij dwaling meende te zien. Niemand sprak een woord meer. Echter had een der priesters tevoren gezegd: "Ik zal het leerstuk van het vagevuur verdedigen." "Ik zal de stelling wegens het priesterschap bestrijden," sprak een ander

(10). Een derde zei: "Ik zal die omtrent de beelden omverwerpen." Nu het er op aan kwam had niemand de moed om te spreken.

(10) Erant enim prius qui dicerent: Ego asseram purgatorium; alius, Ego impugnabo paradoxa tituli sexti, etc. (Lamberti Epistola ad Colon.)

Dit maakte die indruk op LAMBERT, dat hij, zijn handen vouwende, met ZACHARIAS uitriep: "Geloofd zij de Heer, de God Israëls, want Hij heeft bezocht, en verlossing teweeggebracht Zijne volk (11)."

(11) Lu 1.68.

Nieuwe kerkordening.

Na verloop van drie dagen, die op deze wijze met disputeren werden doorgebracht en zoveel zegepralen van de gezuiverde leer mochten genoemd worden, werden enige mannen benoemd, om voor de gemeenten in Hessen ene regeling te ontwerpen in overeenstemming met het Woord van God. Zij brachten met dit werk enige dagen door, en die nieuwe kerk - ordening, de vrucht ervan hun arbeid, werd daarop van kracht verklaard en openlijk bekend gemaakt (12).

(12) Deze kerkordening van LAMBERT, waarvan nu vervolgens door de Schrijver de hoofdpunten worden opgegeven, was meer in de geest van de Zwitserse en Franse Kerk - Hervorming, gelijk deze naderhand door CALVIJN tot vaste beginselen gebracht is; ook meer in de geest van het oorspronkelijke Christendom: - maar in Duitsland was deze moeilijker in te voeren of ongeschonden te bewaren, omdat dáár de Hervorming grotendeels van de vorsten uitging en door dezelfde bewaard en beschermd werd; gelijk daarom dan ook, zoals de Schrijver verder aanwijst, deze kerkordening zelfs in Hessen, waar deze door de edelkenkende landgraaf was goedgekeurd, in het vervolg meer naar de beginselen van het wereldlijk gezag gewijzigd werd; terwijl LUTHER en MELANCHTON reeds van het begin af aan genoodzaakt waren, in de inrichting van het kerkbestuur geheel andere beginselen te volgen. - L. R.

Deze nieuwe regeling van kerkelijke zaken, een eerst voortbrengsel van die aard van de Hervorming, is te merkwaardig om haar niet meer in bijzonderheden te doen kennen; temeer daar zij in zekere zin bestemd was, en ook dienen kon, tot voorbeeld voor de nieuwe gemeenten aan andere plaatsen (13).

(13) Dit stuk is te vinden in SCHMINKE, Monumenta Hassiaca, vol II, p. 588: "Pro Hassiae Ecclesiis, et si deinde nonnullae *aliae* ad idem *nostro exemplo* provocarentur."

De grondslag, waarop het geheel rust, is het beginsel dat de Kerk haar eigen bestuur behoort te hebben. Getrouw aan deze regel is dan ook de kerk - ordening waarvan wij spreken, uitgegaan van de Kerk zelf; van ene vergadering in de naam van God bijeengekomen en handelende. Daarom wordt ook met geen enkel woord in de aanhef van het stuk melding gemaakt van de landgraaf of van wereldlijk gezag (14). En PHILIPPUS, die zich verheugde dat hij voor zichzelf en voor die allen van de zijnen die dat wensten, de dwang eens oppermachtige priesters had krachteloos kunnen maken, wilde in het geheel niet de rol van die priester overnemen, en op zijn beurt over de gemeente gaan heersen. Al wat hij wenste was, zijn ondersteuning en bescherming te verlenen waar die nodig mocht zijn.

(14) *Synodus in nomine Domini congregata.* (SCHMINKE, Mon. Has. vol. II, p. 588.)

Een tweede hoofdtrek van deze kerk - regeling, is de eenvoudigheid die daarbij, zowel wat het bestuur als de godsdienst zelf aangaat, wordt voorgeschreven. Alle volgende kerkvergaderingen of synoden worden nadrukkelijk vermaand het getal der voorschriften en bepalingen niet nodeloos te vermeerderen, "want," zo heette het, "hoe meer wetten en reglementen er zijn, hoe meer aanleiding er zal wezen tot overtreding; en daarom zal men door te zorgvuldig te willen zijn in het bewaren van regelmaat en orde, juist het tegengestelde te weeg brengen." Zij schaften zelfs de orgels in de kerken af, als iets overtolligs en dat voor de meesten weinig tot stichting kon bijbrengen. Zij zeiden: "Er moet in de kerk niets gebeuren, wat niet voor allen gelijk nuttig en verstaanbaar kan zijn (15)." Het is gewoonlijk zo, dat wanneer er ene belangrijke verandering in onze denkwijze plaats heeft, wij tot uitersten overgaan en al datgene afkeuren, wat wij tevoren goed en nuttig achtten, maar dat nu minder schijnt te voegen. In alle opzichte maakte de Kerk hier een overgang van het ene uiterste tot het andere. Van ene eerdienst met plechtigheden overladen en met praal en luister aangedaan, kwam zij nu tot de allereenvoudigste soort van Godsdienstoefening (16).

(15) *Ne homines non intelligent.* (SCHMINKE, Mon. Has. cap. 3.)

(16) Wat de hoge eenvoudigheid aanbelangt, door LAMBERT in de Godsdienstoefening ingevoerd, zodat zelfs het gebruik van het orgel daarbij, evenals in Zwitserland werd afgeschaft: men kan deze, ja, aan de ene zijde, met de Schrijver, als een zeker uiterste aanmerken, waartoe men van het tegenovergestelde uiterste overging. Echter die overgang was, vooral in die eerste tijd, niet zo geheel te misprijzen: zij was geschikt en noodzakelijk, om het al te zeer in uiterlijkheden verbasterd Christendom tot de eerste eenvoudigheid terug te brengen, - ene eenvoudigheid, welke ons ook in onze tijden verkieselijk voorkomt, wanneer de keus gedaan zou moeten worden tussen deze of de invoering bij de godsdienst van zodanig iets, dat door muziek als anderszins alleen geschikt zou zijn, om de zinnen te strelen of het oor te vermaken. - Maar anders is het gebruik van het orgel, ter begeleiding van het Godsdienstig gezang, dáár, waar men het hebben kan, niet af te keuren: het is het enige muziekinstrument, dat door van dezelfs krachtige en harmonische tonen geschikt is, om het gemoed tot heilige ernst te stemmen, zelfs van de anders ruwe en onbeschaafde mens; maar vooral om het hart van de gemoedelijke Christen temeer tot de Allerhoogste te verheffen: en daarom waardig, om bij de openbare godsdienst gebruikt te worden. - L. R.

Leraars. Diakenen.

Zie hier verder enige hoofdpunten van de nieuw opgestelde kerkordening:

"Alle leer en bestuur van de Kerk moet gegrond zijn op het onfeilbaar Woord van de Heer der Gemeente. Elk leraar die tegen deze regel mocht handelen, en leringen of voorschriften invoeren die van elders ontleend zijn, zal afgezet en van de gemeenschap van de Kerk afgesneden worden (17).

(17) *Non admittimus verbum aliud quam ipsius pastoris nostri.* (SCHMINKE, Mon. Hass., cap. 2.)

"Teder godvruchtig man die in de schrift ervaren is, zal, wat voor het overige zijn rang of zijn betrekking zij, tot leraar kunnen gekozen worden; want zodanig iemand heeft met van de daad ene Goddelijke roeping ontvangen (18).

(18) Si quis pius, in verbo sancto et exercitatus, docere petit verbum sanctum, non repellatur, a Deo enim interne mittitur. (Ibid. cap. 23.)

"Wij kennen aan de leraars geen andere waardigheid of macht toe, dan die welke een' bedienaar des Goddelijken Woords in alle eenvoudigheid toekomt (19).

(19) Ne quis putet, nos hic per episcopos, atios intelligere, quam ministros Dei verbi. (Ibid.)

"De leraars zijn dienaars, en daarom mogen zij nimmer handelen of aangemerkt worden als vorsten of heeren die gebieden en heersen kunnen.

"De leraars en de diakenen worden door de gemeenten benoemd. Elke gemeente heeft haar vrije keus (20).

(20) Eligat quaevis ecclesia episcopum suum. (SCHMINKE, Mon. Has. cap. 23.)

"De gekozene leraars zullen in hun bediening bevestigd worden door de oplegging van de handen van drie ambtsbroeders. Wat de diakenen aangaat: zo er geen leraars tegenwoordig zijn, zal voor hen de oplegging van de handen geschieden door oudsten van de gemeente (21).

(21) Manus imponent duo ex senioribus, nisi alii episcopi intersint. (Ibid. cap. 21.) -

"Zo een leraar aan de gemeente op enigerlei wijze ergernis geven mocht, hetzij door berispelijkheid in zijn gedrag en wandel, of door lauwheid of verkeerdheid in zijn bediening, en zo dan waarschuwingen of vermaningen niet helpen, zal hij van zijn waardigheid ontzet worden (22).

(22) Deponat ecclesia episcopum suum, quod ad eam spectet judicare de voce pastorum. (Ibid. cap. 23.)

"Tedere gemeente zal verplicht zijn voor haar herder en leraar te zorgen, en hem in staat te stellen om met de zijnen behoorlijk te kunnen leven. Daarentegen mogen de leraars geen bijzondere betaling ontvangen, voor deze en geen verrichting tot hun ambtsbediening behorende (23).

(23) Alat quaevis ecclesia episcopum suum sicque illi administret ut cum sua familia vivere possit. (Ibid. cap. 23.)

"Elke dag des Heeren wordt er ene vergadering gehouden, om, in overleg met de leraar, over de belangen van de gemeente te spreken, en naar gelang van omstandigheden te handelen. Die vergadering zal tevens, de kerkelijke tucht handhavende, uitspraak doen omtrent het al of niet toepassen van de straf des bans, zo zulke gevallen mochten voorkomen (24).

(24) Fiat conventus fidelium in congruo loco, ad quem quotquot ex viris in sanctoI.um numero habentur.....Christi ecclesiam nunquam fuisse sine excommunicatione. (SCHMINKE, cap. 15.)

Synoden.

"Gelijk ene wekelijkse bijeenkomst dienstig is tot regeling van de aangelegenheden van de bijzondere gemeenten, zo zal er eenmaal 's jaars ene algemene synode zijn, ter overweging van de belangen van de gehele Kerk (25).

(25) Ut semel pro toto Hessia celebretur synodus apud Marpurgum tertia dominica post pascha. (Ibid. cap. 18.)

"Van die synode zijn de onderscheidene leraars leden, uit kracht van hun bediening. Echter zal iedere gemeente buitendien uit haar midden iemand kiezen, en als haar vertegenwoordiger aan de werkzaamheden van de synode doen deelnemen (26). "De synode zal jaarlijks drie leden benoemen, die in last zullen hebben om de verschillende gemeenten te gaan bezoeken, en in alles wat deze aanbetreft, zo met betrekking tot de leer als het bestuur, een onderzoek te bewerkstelligen, en zich te overtuigen dat de verordeningen wordt nageleefd."

(26) Universi episcopi...Quaelibet ecclesia congregetur et eligat ex se ipsa unum plenum fide et Spiritu Dei. (Ibid.)

Het moet in het oog vallen, dat sommige bepalingen van dit kerk - reglement al zeer ver gaan in een democratische geest. Evenwel kwamen er langzamerhand wijzigingen in. Zo werden de jaarlijkse visitatoren later vervangen door zes superintendenten, die in die hoedanigheid voor hun leven benoemd werden; en deze heeren zullen, gelijk ergens opgemerkt wordt (27), het hun er zeker toe hebben bijgedragen, om de Kerk in Hessen veel van haar vrijheid te benemen en haar geestkracht te verlammen; gelijk zij ook vanzelf langzamerhand meer onder de invloed van het wereldlijk gezag moest komen. Het ging inderdaad met deze kerkelijke bepalingen niet veel anders, dan met de constitutie van de abt SIEYES, in het jaar 8, welke, hoewel met republikeinse inzichten opgesteld, niet te min de grond moest leggen, op welke NAPOLEON BUONAPARTE vervolgens zijn despotisch keizerlijk gezag gevestigd heeft.

(27) RETTIG, die freie Kirche.

Twee elementen in de Kerk.

De nieuwe kerk - ordening van Hessen was met dat al een merkwaardig stuk. Men heeft de Hervorming te last gelegd, dat zij de Kerk te veel van haar uiterlijkheden beroofd heeft, en de godsdienst daardoor een belangrijk deel van haar invloed op de zinnelijke mens heeft ontnomen (28). De Hervormden onderscheiden niet te min, zowel als de Roomsgezinden, twee elementen, twee grondbestanddelen in het kerkelijke; een uitwendig of zinnelijk deel, en een inwendig of geestelijk deel. Het verschil bestaat slechts daarin, dat de Roomsden meer gewicht hechten aan het eerste, en dat de Protestanten ene overwegende belangrijkheid toekennen aan het laatste. Dat daarom het uiterlijk deel geenszins door de Hervormden verwaarloosd wordt, kan onderanderen zeer duidelijk blijken uit het Reglement voor de gemeenten in Hessen, dat wij zo even meer van nabij beschouwd hebben. Bij dat reglement toch, werden voor de uiterlijke inrichting en het bestuur van de Kerk de nodige bepalingen gemaakt, en dat met ene zorg en ene juistheid, die zeker niet te kennen geeft, dat in dit deel van de godsdienst door de Hervormers te weinig belang werd gesteld.

(28) Deze stelling wordt onderanderen volgehouden door Dr. MÖHLER, een' van de ijverigste hedendaagse kampvechters voor Rome.

Maar zou nu deze nieuw ontworpen regeling van kerkelijke zaken door al de hervormde gemeenten aangenomen worden?

Luther's gevoelen over het leraarsambt.

Er was veel grond om dit te mogen verwachten. Meest allen die het met de Hervorming wel meende, waren van gevoelen, dat de nieuwe vorm van bestuur in het kerkelijke de kracht ontleen moest van de stem van het volk. Uitgegaan zijnde van ene Kerk die een geheel tegengesteld grondbeginsel huldigde, en die daarom In hun ogen gehaat geworden was, kan hun overhellen naar democratische begrippen niet vreemd vallen. LUTHER zelf had reeds in 1523 in die geest gesproken. Toen men, te dier tijd, de Calixtijnen (29) in Bohemen leraars weigerde, schroomden zij niet, om ieder die zich die bediening wilde laten opdragen als zodanig aan te stellen, onverschillig of hij daartoe geschikt was of niet. "Zo gij geen betere voorgangers bekomen kunt," schreef LUTHER, "raad ik u veeleer erin het geheel geen te nemen. Laat elk hoofd van een gezin de Bijbel voor de zijnen te huis lezen, en zelf zijn kinderen in de doop Gode toewijden, in afwachting dat betere tijden komen wijding (30) ontvangen: die wijding is niet uit God, maar uit de Boze. Zulke priesters dienen de Heer JEZUS CHRISTUS niet, maar weerstaan hem. Zij prediken de volke zijn aan het kruis volbrachte offerhande niet, maar bieden vergeving van zonden aan voor geld (31). Een waar en getrouw leraar kan alleen hij zijn, die op de rechte wijze tot die betrekking geroepen en daarin bevestigd is. Aan de gemeente komt de keuze toe. Elk bereide zich vooraf tot het gewichtige werk van de verkiezing voor (32), en dan, in de naam van God bijeengekomen, geschiedde de benoeming onder opzien tot Hem, en in alle oprechtheid van hart. Alle wijding of bevestiging die dan nog nodig is, kan alleen dáárin bestaan, dat uw oudsten de gekozene de handen opleggen, en hem vervolgens aan de gemeente, en de gemeente aan hem, verbinden (33)."

(29) De naam van *Calixtijnen* droeg een gedeelte der volgelingen van JOHANNES HUSS, naar het Latijnse woord *Calix*, wat *een kelk* betekent, omdat zij vooral ijverden voor het gebruik van het Avondmaal onder beide tekenen, en dus ook van de drinkbeker of kelk; gelijk zij daarom ook een' kelk in hun vaandel voerden. - L. R.

(30) Tutius enim et salubrius esset, quemlibet patremfamilias suae domui legere Evangelium. (L. Opp. lat. II, p. 363.)

(31) Per ordines papisticos non sacerdotes Dei sed sacerdotes satanae, tantum ut Christum conculcent. (Ibid. p. 364.)

(32) Orationibus tum privatis tum publicis. (Ibid. p. 370.)

(33) Eligiti quem et quos volueritis. Tum impositis snper eos manibus, sint hoc ipso vestri episcopi, vestri ministri, seu pastores. (Ibid. p. 370.)

LUTHER geeft zo aan de leden van de gemeente de algehele bevoegdheid om de leraars te kiezen en aan te stellen, zonder daarbij in enig opzicht invloed aan de geestelijkheid toe te kennen; maar dit werd door de omstandigheden des tijds geboden. Er bestond hier geen geestelijkheid, en dus kon hij deze op die keuze dan ook geen' invloed geven, gelijk hij anders ongetwijfeld, behoudens van de volks rechten, gedaan zou hebben.

Grondbeginselen bij de organisatie van de Kerk.

Maar had LUTHER in dit opzicht zich naar de omstandigheden geschikt: omstandigheden van andere aard noodzaakten hem ook weer, om van zijn hier meegedeelde grondstellingen af te wijken. De Hervorming in Duitsland was niet zoals in Frankrijk en Zwitserland, bij de mindere klasse van het volk begonnen. LUTHER kon daarom in werkelijkheid de organisatie van de Kerk niet op het beginsel gronden, dat bestuur en gezag in het kerkelijke van het eigenlijke volk moeten uitgaan. Een hoop onkundige mensen, of zulke als met vooroordelen bezet, of in menig ander opzicht ongeschikt waren, en die ook de zorg voor het onderhoud van de leraars niet konden of wilden op zich nemen: ziedaar de lieden waarmee voornamelijk had moeten gehandeld worden.

Het betere, dat is aan de zaak ziel en leven gevende deel, moest hier in de hogere standen gezocht worden. De vorsten en edelen waren het, die in de geestelijke kamp de voorste gelederen vulden, en die zich in de raadzaal nooit vergeefs lieten zoeken. Maar uit die hoofde reeds kon het niet anders, of zij moesten een overwegend aandeel verkrijgen in het bestuur en de regeling van de gemeenschappelijke belangen; al had ook de mindere klasse, het volk, meer geschiktheid vertoond, en daarom beter gegronde aanspraken kunnen doen gelden. LUTHER dus kon wel met anders, dan de vorsten en groten als de vertegenwoordigers van het gros van de belijders aanmerken, en hij kon niet verhinderen, dat op deze wijze de wereldlijke macht op kerkelijke zaken invloed verkreeg.

Het lijkt echter geen' twijfel, of LUTHER heeft zich voorgesteld, dat dit overwicht van de vorsten en edelen, met van de tijd door de aanwassende partij van het volk zou weggenomen worden. Voor het ogenblik beschouwde hij die voorname en machtige heeren als beschermers van de geringeren en zwakkeren; maar eenmaal zou die soort van voogdijenschap, meende hij, vanzelf vervallen.

Nadelige gevolgen van de wereldlijke invloed.

Intussen, hoe nuttig en noodzakelijk het toenmaals ongetwijfeld was, om voor de nog jeugdige en zwakke Hervorming een stevig bolwerk te zoeken bij de wereldlijke macht, zo moesten daaruit noodwendig nadelen ontstaan, waarvan wij er althans één aanwijzen willen. Naarmate het Protestantisme nauwer in aanraking kwam met de regeringen van de onderscheidene staten, werd het ook ongevoelig ene zaak die zich naar die verschillende regeringen schikte; en de algemeenheid in geest en strekking, die in de ruimste zin had behoren behouden te blijven, moest afnemen, ja verloren gaan. Ook de innerlijke kracht werd verlamd; want waar de hand der machtige beschermde, hield zij ook in toom. Zo bleef de Hervorming voorlopig tot enige weinige hertogdommen in Duitsland bepaald, in plaats dat zij zich spoedig zou uitgebreid en de volken wijd en zijd met een nieuw leven aangedaan zouden hebben. Wij herhalen het dan, dat wij de bedoelde richting van de Hervorming voor de oorzaak houden van velerlei nadeel.

Met dit of elk ander grondbeginsel in het oog, kon LUTHER beter dan iemand anders de organisatie der nieuwe Kerk ondernemen. Het principe echter dat de omstandigheden hem genoopt hadden te volgen, was vooral geschikt om dat werk aanvankelijk goed te doen slagen. LUTHER was, wel is waar, meer de man om de baan te breken dan om deze met zorg te effenen, gelijk CALVIJN beter berekend was om te organiseren dan om omver te werpen; maar beide hoedanigheden, die in een' hervormer even noodzakelijk waren als in een' stichter van een monarchie, werden toch in LUTHER en in CALVIJN in ruime mate verenigd aangetroffen.

Toestand van de hervormde geestelijkheid.

Ene hervormde geestelijkheid moest eigenlijk nog daargesteld worden; althans een nauwkeurig onderzoek moest zeer veel ontdekken, dat daarbij nog verkeerd en gebrekkig was. Vele priesters die uit het Pausdom waren uitgegaan, waren nog slechts Protestantse leraars in naam. Zo werd, door dezede man, in de ene kerk predikatie gehouden en in ene andere mis gelezen (34). Maar ook hij de leken was het nog treurig gesteld. "Ach," zei LUTHER, "zij hebben de leer en de plechtigheden der Roomse Kerk verlaten, en zij achten nu ook de onze niet (35)."

(34) In aede parochiali evangelico more docebat, in filiali missi fiabat. (SECKEND. p. 102.)

(35) Sic enim sua papistica neglexerunt, et nostra contemnunt. (L. Epp. III, p. 224.)

Luther's brief aan de keurvorst.

Dit alles echter schrikte LUTHER niet af. Hij sloeg integendeel een' weg in die tot verbetering leiden moest. Hij begreep namelijk, dat ene algemene visitatie van de gemeenten noodzakelijk was; en om die te bewerken schreef hij op de 22ste Oktober 1526 aan de keurvorst als volgt: "Uwe Hoogheid is de man, die in de tegenwoordige ogenblikken geroepen wordt, om de bestaande verkeerdheid tegen te gaan. Overal moeten leraars aangesteld en scholen gesticht worden, waar die tot nog toe ontbreken. Dit moet geschieden, al stelt men ook de grootste bezwaren daaraan in de weg. De mensen moeten des noods tot hun bestwil gedwongen worden, evenals men hen noodzaakt om aan de daarstelling vanwege, bruggen en andere dingen van algemeen nut mee te werken (36). Daar nu de pauselijke orde van zaken onder ons niet meer geldt, komt het u toe, er voor te waken dat geen ordeloosheid veld wint. Er is buiten uw Hoogheid niemand, die zich deze aangelegenheid in die mate kan of mag aantrekken, en die ook in deze zo veel belangstelling toont. Ik bid u dan, benoem vier personen, die in last bekomen moeten om door het gehele land de gemeenten te bezoeken. Laat twee van hun in het bijzonder onderzoek doen omtrent de kerkelijke goederen en inkomsten, en laat de andere twee hun zorg wijden aan de nauwkeurige opname van alles wat in betrekking staat tot de leer, de leraars, de kerken en de scholen."

(36) Als oberster Vormund van de Jugend, und aller die es bedürfen, sall sie mit Gewalt dazu halten. (L. Epp. III, p. 136.)

Moet niet bij de lezing van deze woorden van LUTHER de opmerking ontstaan, dat terwijl in de eerste eeuw de Christelijke Kerk zich gevestigd heeft zonder hulp of medewerking van koningen en vorsten, zij in de zestiende eeuw die hulp en medewerking niet schijnt te hebben kunnen ontberen om zich te hervormen? -

LUTHER berustte er niet in, dat hij de keurvorst schriftelijk om zijn tussenkomst verzocht had. Het ergerde hem ook dat velen van de lieden van het hof, die ten tijde van keurvorst FREDERIK der Hervorming vijandig geweest waren, thans zich niet meer ontzagen om de nieuwe stand van zaken eigenbelangzuchtig tot hun voordeel te misbruiken. Toen dan tegen het einde des jaars de keurvorst te Wittenberg kwam, begaf LUTHER zich aanstonds naar het paleis, maakte reeds dadelijk zijn beklag aan de keurprins, die hij in de voorhof ontmoette, en drong vervolgens, hoewel men hem wilde tegenhouden, door tot in de slaapkamer van de keurvorst, die zeer verwonderd was de Hervormer zo onverwacht voor zich te zien. Nu volgde een dringend verzoek, dat het gebrekkige, dat hier en daar in de Kerk bestond, mocht verbeterd en de nodige

voorzieningen in deze en geen opzichten mochten gemaakt worden. Het gevolg hiervan was, dat tot de visitatie van de gemeenten besloten werd, en dat MELANCHTON de uitnodiging ontving, om de daartoe dienende instructiën te ontwerpen.

De Duitse mis.

In 1526 had LUTHER zijn *Duitse mis* uitgegeven; een werk, waarin hij algemene voorschriften gaf ten aanzien van de openbare godsdienstoefeningen. Te dier gelegenheid zei hij onderanderen: "De mensen die wij in de kerken bijeen zien, en waaronder zich goede en slechte, gelovigen en ongelovigen bevinden, maken eigenlijk de ware vereniging van de Evangelische Christenen niet uit (37); maar alleen de zodanigen, die met geheel hun hart de Heer aanhangen, en van zijn Evangelie niet slechts met woorden maar ook door daden belijdenis doen (38): dezulken die zich geredelijk onderwerpen aan de kerkelijke tucht, en die een gehoorzaam oor lenen aan de bestraffingen en vermaningen, die in de naam van de Heer JEZUS CHRISTUS gedaan worden (39).

(37) Non publice, sive promiscue et admissa omnis generis plebe. (De Missa Germ.)

(38) Oui nomina sua in catalogum referrent. (Ibid.)

(39) Excommunicari qui Christiano more se nou gererent. (Ibid.)

Maar zulk ene gemeente, wier leden allen beproefd en gelouterd zouden zijn, kan in werkelijkheid niet bijeen gebracht worden (40); echter zou ik, indien het enigszins mogelijk was, zulk ene gemeente willen stichten."

(40) Neque enim habeo qui sint idonei. (Ibid.)

De instructies van Melanchton.

MELANCHTON begreep van zijn kant, dat hij, bij het opstellen van de bewuste instructien, daarin geen bepalingen opnemen moest, die hij van te voren berekenen kon dat niet in alles zouden kunnen opgevolgd worden. Ook hij moest en wilde zich schikken naar de omstandigheden.

De Hervorming in Duitsland was in die ogenblikken in Saksen zeer verschillend van wat zij was in Hessen. LAMBERT ging, naar wij zagen, in Hessen al zeer ver in een vernieuwende zin; en MELANCHTON wilde nu, in Saksen, juist het tegengestelde. De geest van behoud scheen hier sterker, dan de begeerte om te veranderen en te hervormen. Zo schreef MELANCHTON aan een' van de met de inspectiereis belaste heeren (41): "Ik bid u, laat zo veel gij kunt van het oude bij de godsdienstoefening blijven (42). Verander toch niet te veel, want alle nieuwigheden zijn voor het volk aanstotelijk (43)." Men behield dan ook de latijnse liturgie, doch verenigde een paar Duitse lofgezangen met deze (44). Men stond aan diegenen, die aan de oude gewoonte bijzonder sterk gehecht waren toe, om het Avondmaal slechts onder één teken te ontvangen. Ook werd het biechten veroorloofd, mits men het alleen uit vrije wil en niet uit verplichting deed. Men stond voorts de viering van onderscheidene zogenaamde heilige dagen toe, alsmede hetvoortdurend gebruik van de misgewaden (45); en zo meer; "want," zei MELANCHTON, "wat ZWINGLI daartegen ook zeggen mag: dat alles kan geen kwaad (46)." Voor het overige werd met alle voorzichtigheid en behoedzaamheid te werk gegaan, bij alles wat dan toch meer dadelijk in de geest der Hervorming veranderd moest worden.

- (41) Dr. DE WETTE meent dat dit een brief van LUTHER geweest is. (L. Epp. III, p. 352.) Maar ik houd mij verzekerd, (en dit is ook het gevoelen van Dr. BRETSCHEIDER) dat MELANCHTON zelf schreef. LUTHER heeft zich nooit zo inschikkelijk betoond.
- (42) *Observo quantum ex veteribus caeremoniis retineri potest, retineas.* (Corp. Ref. II, p. 990.)
- (43) *Omnis novitas nocet in vulgo.* (Ibid.)
- (44) *Non aboleas eam totam: satis est alicubi miscere Germanicas cantationes.* (Ibid.)
- (45) *Ut retineantur vestes usitatae in sacris.* (Corp. Ref. ad Jonam, 20 december 1527.)
- (46) *Vel si Zwinglius ipse praedicaturus sit.* (Corp. Ref II, p. 910.)

Indien wij nu graag erkennen willen, dat tijd en omstandigheden, bij verrichtingen als de hier vermelde, van beduidende invloed zijn, zo is er toch altijd ene macht, ene wetgeving, die daarboven verheven is - Gods Woord.

Mocht dan al MELANCHTON in die ogenblikken gedaan hebben, wat in wijsheid en voorzichtigheid te doen mogelijk scheen: het zal de roem van CALVIJN blijven, dat hij later de moed had om de taak van nieuws aan op te vatten, en naar strengere beginselen deze af te werken.

Er ging, zowel bij Rooms en als bij Hervormden, een kreet van verwondering op over wat zij zagen gebeuren. "Er wordt verraad omtrent ons gepleegd, en men tracht ons weer in de oude boeien te brengen," klaagden velen van de Evangelische Christenen (47).

(47) *Alii dicerent prodi causam.* (Camer. Vita Melanchton, p. 107.)

Toegeeflijkheid.

De Roomse partij daarentegen juichte over MELANCHTON's toegevendheid. Zij noemden het een' aanvankelijke terugkeer tot de ware Kerk, en voorspelden daaruit de bedenkelijkste gevolgen voor de Hervorming.

Misnoegdheid. Blijdschap.

Men deed ook ene prent in druk verschijnen, die LUTHER als een zevenhoofdig monster voorstelde. In elk van de zeven aangezichten was ene verschillende uitdrukking gelegd; en terwijl uit hun monden de tegenstrijdigste zinsneden voortkwamen, scheen zij elkaar onderling zeer vijandig te zijn, en de een des andere verderf besloten te hebben (48). De keurvorst deelde het opstel van MELANCHTON aan LUTHER mee; en nu bleek sterker dan ooit hoezeer MELANCHTON door zijn vriend LUTHER geacht werd. LUTHER maakte slechts een paar geringe bijvoegingen, en zond daarop het stuk van MELANCHTON aan de keurvorst terug, met de verzekering dat hij het met genoegen gelezen had en zich er wel mee verenigen kon. De Rooms en gaven hieraan ene uitlegging in hun geest. Zij zeiden van LUTHER, dat hij zeker niet anders had durven handelen, en vergeleken hem bij een' tijger die zich gevangen ziet, en nu de handen lekt van degenen die hem zijn nagels afknippen. Maar zij oordeelden verkeerd. LUTHER voelde dat MELANCHTON's oogmerk was, om door toe te geven waar dat maar kon, eendracht tussen de leden van de Hervormde Kerk in Saksen aan te kweken, en door die eendracht macht te maken. Dit was voor LUTHER reeds voldoende om er zijn zegel aan te kunnen hechten. Overigens

huldigde hij graag de grotere gematigdheid en behoedzaamheid van zijn vriend, wiens wijze van zien mij dus hier wel eerbiedigen wilde.

(48) *Monstrosus ille Germaniae partus, Lutherus septiceps.* (COCHLOEUS, p. 169.)

Visitatie van de Hervormde gemeenten.

De algemene visitatie van de gemeenten had nu plaats. LUTHER deed dat in Saksen; SPALATIJN in Altenburg en Zwickau; MELANCHTON in Thuringen en een ander in Frankenland. Zij waren van onderscheidene geestelijke en wereldlijke gecommiteerden vergezeld, en vingden hun werk gedeeltelijk in oktober en gedeeltelijk in november 1528 aan. Zij ontsloegen elke leraar die in zijn wandel ergernis gaf (49), en bestemden een gedeelte der kerkelijke inkomsten ter bestrijding van de kosten, die de openbare eredienst noodzakelijk vorderde; terwijl zij maatregelen troffen, dat de bezittingen der gemeenten verder onaangeroerd bleven. Zij hieven kloosters op, en voerden een gelijkvormig onderwijs in. LUTHER vooral, deed aan het godsdienstig onderwijs dienst, door zijn grote en kleine catechismus in het licht te doen verschijnen. Daardoor werd, wellicht meer dan door enig ander geschrift, de gezuiverde leer voortgeplant.

(49) *Viginti fere rudes et inepti, multique concubinarii et potatores deprehensi sunt.* (SECKEND., p. 102.)

Zij belastten voorts de leraars in de aanzienlijkste gemeenten met het toezicht over een zeker getal kerken en scholen, en zij gaven hun in die betrekking de titel van superintendenten. Zij handhaafde eindelijk de afschaffing van het celibaat (50).

(50) *Het Celibaat*, dat is de ongehuwde staat van de geestelijken, zoals deze in de Roomse Kerk als ene wet is voorgeschreven. - L. R.

Deze laatste maatregel was ongetwijfeld van veel gewicht in de gevolgen. Daardoor toch werden nu de godsdienstleraars mannen en vaders van huisgezinnen, en er ontstond dus in zekere zin een nieuw geslacht, dat niet weinig heeft toegebracht aan de verspreiding van ware verlichting, geleerdheid en kennis. Wij zien daarin ene van de voornaamste oorzaken, waaraan wij zouden menen de meerdere verstandelijke en zedelijke ontwikkeling die de leden van de Protestantse Kerk eigen is, te moeten toeschrijven.

Luther. Calvijn.

Deze organisatie van de Kerk in Saksen, hoewel op zichzelf beschouwd zeer gebrekkig blijvende, leverde toch ook al dadelijk belangrijke uitkomsten op. Het was omdat daarbij het Woord van God tot richtsnoer was genomen. Waar dit ooit het geval is, is de hoofdzaak goed, en zaken van ondergeschikt belang komen dan daarbij niet zo zeer in aanmerking. - De behoedzaamheid waarmee men te werk ging was zeer te prijzen. Het was daarentegen onverstandig geweest, zo de Hervormers hier, in overmaat van ijver, alles hadden verworpen en afgekeurd, omdat zij daaraan, in een of ander opzicht, te berispen vonden. Zij zouden als dwazen gehandeld hebben, zo zij al het verkeerde en gebrekkige in eens hadden willen wegnemen of verbeteren. Alleen het grove misbruik en het volstrekt niet dienstige, moest al dadelijk ophouden. Op deze wijze was hun arbeid misschien minder gelijk aan wat men van menselijke heethoofden mocht verwachten; maar hun werk geschiedde kennelijk onder de hoge

leiding van God. En mocht dan LUTHER het onkruid hier en daar onder de tarwe hebben laten opwassen: CALVIJN zou later de dorsvloer van het Christendom doorzuiveren, en het bruikbare graan zorgvuldig van het kaf afscheiden (51).

(51) Het is ene belangrijke opmerking van de Schrijver, welke hij hier reeds voorlopig maakt: dat CALVIJN de dorsvloer van het Christendom nog nader van het kaf zou zuiveren; gelijk ook reeds tevoren: dat hij de moed had, om de taak van nieuws op te vatten en naar strengere beginselen dan LUTHER en MELANCHTON af te werken. - De kerkinrichting toch is door CALVIJN tot de ware eenvoudigheid en tot de grootste volmaking gebracht. Ook de Hervormde Kerk in ons Vaderland mocht zich voormaals grotendeels in die meerdere volmaaktheid van het kerkbestuur verheugen; en het is dus in deze eeuw, waarin men zo zeer op vooruitgang aandringt en roemt, geen vooruitgang te noemen, dat het kerkbestuur hier te lande, in plaats van opnieuw van de door wereldlijk gezag ingeslopen misbruiken geheel gezuiverd te worden, integendeel geheel misvormd en wereldlijk, schoon ook door kerkelijke personen uitgeoefend, is geworden. - L. R.

De Hervorming gaat voorwaarts.

Wat in Saksen voorviel vond door geheel Duitsland weerklank. De Hervorming maakte beduidende vorderingen. De tijd van rust en vrede die God aan de Protestantse staten van Duitsland verleende, door het onweer dat gereed stond over hen los te barsten zo wonderdadig op Rome af te leiden, werd reeds aanvankelijk op het doelmatigst gebruikt; niet slechts in het verbeteren van het in - en uitwendig bestuur van de Kerk, maar ook in het meer en meer voortplanten van de Hervormde leer.

Zo zag de Hervorming zich nu achtereenvolgens ingang verschaffen binnen de hertogdommen Luneburg en Brunswijk, en binnen de meer en min aanzienlijke steden Neurenberg, Augsburg, Ulm, Straatsburg, Göttingen, Goslar, Nordhausen, Lubeck, Bremen en Hamburg. Dáár overal bluste men de waskaarsen in de kerken uit, nu men het heerlijk licht had leren kennen dat Gods Woord verspreidt. Met het gezag van de Moederkerk was het gedaan. "De kerk," dus zeiden KEMPE en ZECHENHAGEN, sprekende van de Roomse Kerk, "mag in het geheel geen gezag laten gelden, zolang zij haar opperherder JEZUS CHRISTUS de Heer, ongehoorzaam blijft (52)."

(52) Evangelici auctoritatem Ecclesiae non aliter agnoscendam esse contendebant quam si vocem pastoris Christi sequeretur. (SECKEND., I, p. 245.)

POMERANUS bleef ook niet achter om het hervormingswerk te bevorderen, met welk oogmerk hij verschillende plaatsen bezocht. De markgraaf GEORGE van Brandenburg, die der Hervorming in Anspach en Bayreuth nuttig was geweest, schreef dienaangaande de volgende merkwaardige woorden aan FERDINAND van Oostenrijk, wie die hervormingszucht niet beviel: "Ik heb zodoende de wil van God gedaan; want Hij eist van de vorsten en overheden niet slechts dat zij waken zullen voor de tijdelijke belangen hunner zorg zullen hebben voor het welzijn van hun onsterfelijke zielen (53)."

(53) Non modo quoad corpus, sed etiam quoad animam. (SECKEND., II, p. 121.)

In Oost Friesland gebeurde het op nieuwjaarsdag van het jaar 1527, dat een Dominikaner, RESIUS genaamd, te Norden de predikstoel beklom (54), en de verzamelde menigte aankondigde, dat hij gereed was om deze en geen stelling in een evangelische zin te verdedigen. Hij slaagde erin om de tegenwerpingen van de abt van Norden te weerleggen, en bracht hem weldra geheel tot zwijgen. Nu leide RESIUS

zijn monnikskap in de predikstoel neer; en onder het afklimmen werd hij met luide toejuicing ontvangen. Al spoedig had deze monnik in Oost Friesland vele navolgers.

(54) RESIUS, cucullum indutus, suggestum ascendit. (Scultet. Ann. p. 93.)

Elisabeth van Brandenburg.

Te Berlijn voelde ELISABETH, keurvorstin van Brandenburg, die LUTHER's schriften gelezen had, grote begeerte om het Avondmaal te gebruiken, op de wijze zoals de Heer het had voorgeschreven en zoals de Hervormers dat leerden. Zij voldeed aan dat verlangen, in het geheim, op Pasen, in 1528. Een van haar kinderen echter vertelde het aan de keurvorst. Deze (JOACHIM) werd daarop zo ernstig boos, dat hij de vorstin gebod vooreerst haar kamer niet te verlaten (55); zelfs menen sommigen dat hij haar wilde opsluiten (56). Deze handelwijze van haar gemaal, deed de vorstin het plan opvatten om te ontvluchten; want zij was nu niet alleen van alle gelegenheid verstoken om naar haar overtuiging God te dienen, maar zij vreesde ook het ergste van de Roomse priesters, die, gelijk zij wel wist, tot alles in staat waren. Zij wilde bescherming zoeken bij haar broeder, de koning van Denemarken, CHRISTIAAN II. Onder begunstiging van ene donkere avond, lukte het haar in boerinnengewaad het kasteel te verlaten en buiten de stad te komen, alwaar ene kar haar wachtte. ELISABETH verzocht de man die reed, om alle mogelijke voorspoed te maken; doch bij ongeluk brak al spoedig een en ander, waardoor de kar moest stilstaan. De vorstin maakte hierop in aller ijl een' doek los, die zij zich om het hoofd gebonden had, en wierp denzelve aan de voerman toe, wie het gelukken mocht, met behulp daarvan, het gebrokene in zoverre te herstellen, dat de reis kon voortgezet worden. Te Torgau aangekomen zei ELISABETH tot haar oom, de keurvorst van Saksen: "Zo gij denkt dat mijn verblijf hier u enige onaangenaamheid berokkenen zal, ben ik bereid om te vertrekken, en te gaan waarheen de Voorzienigheid mij leiden zal." Maar JOHAN wees haar ene wijkplaats aan op het kasteel Lichtenburg, aan de Elve, bij Wittenberg.

(55) Aliquot diebus a marito in cubiculo detenta fuisse. (SECKEND., II, p. 122.)

(56) Marchio statuerat eam immurare. (L. Epp. ad Lenkium III, p. 296.)

Een godvruchtige vorstin.

Zonder in beoordeling te treden van deze stap der vorstin, had deze toch zeker goede gevolgen. Zij leefde op Lichtenburg in stille afzondering, van de Bijbel haar liefkoosde studie makende. Zelden zag men haar aan het hof, maar dikwijls was zij onder het gehoor van LUTHER als hij predikte. Zij was een uitmuntend voorbeeld voor haar kinderen, die nu en dan haar bezoeken mochten, en had op de vorming van hun verstand en hart de weldadigste invloed. Zij mag gezegd worden de eerste geweest te zijn in de rij van de brave en godvruchtige vorstinnen, welke sinds tot het Huis van Brandenburg behoord hebben.

Ook Holstein, Sleeswijk en Silezië namen nu de Hervorming aan; terwijl, zowel in Hongarije als in Bohemen, het getal van de hervormingsgezinden aanmerkelijk vermeerderde.

Zo werd dan, aan vele plaatsen, de Kerk van Rome, met haar dwalingen, haar luisterrijke eredienst en haar wereldse macht en grootheid, vervangen door ene leer zoals de Apostelen die verkondigd hadden, en die, zuiver en eenvoudig in haar wezen, geen gerechtigheid, geen eer en geen macht kent of predikt, dan die is in de Heer JEZUS CHRISTUS en in Gods heilig Woord.

IV.

Het edict van Ofen.

De voorspoed waarin de zaak van de Hervorming zich verheugen mocht, vermeerderde ook de haat van haar vijanden. Zij waren voor het ogenblik wel niet in de mogelijkheid, om met macht en geweld een' aanval te beproeven; maar toch hadden zij gelegenheid genoeg, om de volgelingen van LUTHER en zijn medearbeiders te kwellen en te benauwen.

Vervolgingen.

Als zodanig stelde koning FERDINAND, in Hongarije, op de 20ste augustus 1527, bij het edict van Ofen, straffen in, voor deze en geen afwijking van de leer van de alleen zaligmakende Kerk. De dood, hetzij door onthoofden, verbranden of verdrinken (1), stond op het misdrijf van te zeggen dat MARIA ene vrouw is geweest gelijk andere vrouwen; of ook op het gebruiken van het Avondmaal in een' evangelische (ketterse) zin; of op het bedienen van hetzelfde door iemand die niet was wettig Rooms priester. Ook moest het huis waarin zulk ene verbodene Avondmaalsviering zou hebben plaats gehad, verbeurd verklaard of tot op de grond toe afgebroken worden.

(1) Die sollen mit dem Feuer, Schwerdt oder Wasser gestraft werden. (Ferd. Mandat. L. Opp. XIX, p. 596.)

Zulk ene gestrengheid stak zeer af bij de denkwijze van LUTHER. Hem gevraagd zijnde, of de overheid niet recht en goed zou handelen, met de zogenaamde Sacramentarissen (2), wier stellingen LUTHER zo scherpelijk aantastte (3), met de dood te straffen, zei hij: "Ik ben zeer schroomvallig om mijn goedkeuring aan een doodvonnis te geven, al heeft de schuldige misschien met anders verdiend (4). In dit geval ben ik stellig tegen de dood van deze lieden (5); het zal genoeg zijn zo zij verwijderd worden." Hoe gunstig onderscheidt zich hier LUTHER, door gevoelens van menselijkheid en christelijke liefde, tegenover ene Kerk, die eeuwen lang geen bloed gespaard heeft!

(2) Met deze naam benoemde men (zelfs ook LUTHER deed dit) diegenen, welke de werkelijke tegenwoordigheid van de lichaams en bloeds van CHRISTUS in het Avondmaal ontkenden. - L. R.

(3) Contra hostes sacramentarios strenue nobiscum certare. (Epp. aan Lenk, 14 juli 1528.)

(4) Ego ad iudicium sanguinis tardus sum, etiam ubi meritum abundat. (Epp. aan Lenk, 14 juli 1528.)

(5) Nullo modo possum admittere falsos doctores occidi. (Epp. aan Lenk, als boven.)

Winkler.

Somtijds maakte men gebruik van hulpmiddelen die nog sneller werkten dan het moordschavot. GEORGE WINKLER van Halle, had zich in het begin van 1527, voor de aartsbisschop ALBERT moeten gaan verantwoorden, daar men hem aangeklaagd had als het Avondmaal onder twee tekenen bediend te hebben. Men had, naar het scheen, met zijn verantwoording genoeg genomen. Toen hij echter alleen, langs een' eenzame weg en door ene bosachtige streek naar huis keerde, werd hij onverhoeds aangevallen door een aantal mannen te paard, die hem dodelijke wonden toebrachten en daarop dadelijk de vlucht namen, zonder de ongelukkige iets te

ontnemen van wat hij bij zich had (6). "De wereld," zei toen LUTHER, "Is een moordenaarskuil, met de duivel aan het hoofd; ene gewone herberg, waar de waard een schurk is, en die ten uithangbord heeft *Schelmerij en Moord*. En zij inzonderheid die bekend zijn als de Heer JEZUS CHRISTUS lief te hebben en te dienen, vallen als slachtoffers van de aanslagen van de boze wereld."

(6) Mox enim ut interfecerunt, auguferunt per avia loca, nihil praedae aut pecuniae capieutes. (COCHL., p. 152.)

Carpenter.

Te Munchen moest GEORGE CARPENTER de brandstapel beklimmen, omdat hij ontkend had dat de waterdooop op zichzelf genoegzaam zou zijn, om een' mens te behouden. Sommige van zijn vrienden hadden hem verzocht dat hij, zo hij kon, te midden van de vlammen een teken zou geven, ten bewijze dat hij volhardde bij zijn geloof. "Ik zal niet ophouden mijne Heer te belijden," sprak hij, "zolang ik de mond zal kunnen opendoen (7)." Nu werd hij vastgebonden, en een klein zakje met buskruid aan zijn hals gehangen zijnde, wierp men hem in het vuur. CARPENTER riep nu uit: "JEZUS! JEZUS!" en herhaalde dit nog onderscheidene malen, totdat hij de geest gaf. Te Landsberg werden om deze tijd negen personen verbrand, en te Munchen werden er negen en twintig verdronken.

(7) Dum os aperire licebit, servatoris nostri nomen profiteri nunquam intermittam. (SCULTET., II, p. 110.)

Keyser.

LEONARD KEIJSER, een vriend en leerling van LUTHER, werd veroordeeld om op de brandstapel te sterven. Men sneed hem zijn haar af, deed hem een' grove kiel aan, en leidde hem vervolgens te paard zittende weg. Terwijl de beulsknechten onder elkaar vloeken en verwensingen uitbraakten, omdat zij met het touw niet konden klaar komen waarmee hij gebonden moest worden, voegde hij hun op een' zachte toon toe: "Goede vrienden, gij behoeft mij niet te binden. Ik behoor reeds mijne Heer JEZUS CHRISTUS toe, die mij met onverbreekelijke banden aan zich verbonden heeft." Nabij de strafplaats gekomen, zag KEIJSER met aandoening de grote menigte aan, die verzameld was om zijn dood te aanschouwen. Hij riep uit: "Heer, hoe groot is de oogst! O wil toch arbeiders uitzenden (8)!" Toen beklom hij de brandstapel, terwijl hij biddende zei: O JEZUS, wees mij genadig, en neem mij aan!" Hij onderging nu de marteldood zonder een woord meer te spreken (9).

(8) Mt 9.37,38.

(9) Incenso jam igne, clara voce proclamavit: *Tuus sum Jesu! Salva me!* (SECKEND., II, p. 85.)

Toen LUTHER het lot van KEIJSER en diens moed en geloofsvertrouwen vernam, riep hij uit: "Wat ben ik toch, in vergelijking met deze man (10)!" Zo bevestigde de Hervorming op de stelligste wijze de waarheid, dat het waarachtig geloof in JEZUS CHRISTUS iets meer is dan wat Rome daarvoor wil gehouden hebben (11); dat hetzelfde leven heeft en kracht, en, door de Heilige Geest, de weg is, die ons met de Heer van de Gemeente in de nauwste verbinding moet brengen; en dat zonder zulk een geloof, alle godsdienst koud en onvruchtbaar moet blijven.

(10) Tam impar verbosus praedicator, illi tam potenti verbi operator. (L. Epp. III, p. 1214.)

(11) Si quis dixerit fidem non esse veram fidem, lice non fit viva, aut eum qui fidem sine charitate habet, non esse christianum, anathema sit. (Conc. Frid. Sess. 6, p. 28.)

Verslagenheid in Duitsland.

Die menigvuldige wrede strafoefeningen veroorzaakten evenwel ene grote verslagenheid in Duitsland. Er kwamen ook allerlei beangstigende geruchten in omloop, omtrent hetgene nu verder gebeuren zou. Er werd bijna over niets anders gesproken; en gedurende de lange winteravonden zaten droevige en bedrukte aangezichten rond de anders zo gezellige haard; terwijl de akeligste verhalen, van gevangenissen, pijnbanken, schavotten en brandstapels nu met sidderen en beven aangehoord werden, waar men anders aan vrolijkheid en onschuldige scherts gewoon was. Vooral waren de oude lieden, de vrouwen en de kinderen te beklagen. Dagelijks kwamen er nieuwe vertellingen bij, die behoedzaam van mond tot mond voortgingen, en met elk ogenblik in gruwzame belangrijkheid wonnen. Eindelijk werd ronduit gezegd, dat er ene algemene en strenge vervolging op handen was.

De pausgezinde partij maakte van deze grote verslagenheid gebruik, en zorgde dat er op ene stellige wijze verzekerd werd, dat in het jaar 1528 beslissende maatregelen zouden genomen worden tegen de Hervorming (12). Er was tevens, zoals zal blijken, iemand, die op ene lage wijze van de omstandigheden gebruik maakte, om zich geld te verschaffen. Meer nadeel dan een aanval van buiten had kunnen teweegbrengen, was nu de Hervorming gereed zichzelf te berokkenen, ten gevolge van misleiding en verkeerde maatregelen. Soms schijnt het als of anders heldere verstanden door een' geest van dwaling beneveld worden, die hen onweerstaanbaar heen voert tot daden, waarvoor zij anders zich ten zorgvuldigste zouden gewacht hebben. Zo stond het thans met de Hervorming. Op haar was van toepassing wat de Apostel zegt te vreezen van de gemeente te Corinthe; dat zij namelijk "door arglistigheid bedrogen zijn, afgeweken was van de eenvoudigheid die in CHRISTUS is (13)."

(12) Nescio quid mirari quod hoc anno contra reformationem expectandum sit. (SECKEND., II, p. 101.)

(13) 2Co 11.3.

Pack's bedrog.

OTTO VON PACK, vice - kanselier van hertog GEORGE van Saksen, was een listig en geslepen man, en tevens een groot doorbrenger (14), die zich niet onzag om in zijn ambtsbetrekking misbruik van gezag en vertrouwen te maken, zo hij er maar zijn rekening bij vond. Zo had, bij voorbeeld, de hertog hem eens als zijn' afgevaardigde gezonden op de Rijksdag te Neurenburg, bij welke gelegenheid hij van de bisschop van Merseburg enige gelden ontving, welke deze ambtshalve te verrekenen had en die hij op zich nam voor hem mee te nemen en te betalen. Later evenwel werd de bisschop aan de voldoening van de gelden herinnerd, en nu gaf PACK voor, dat hij de bewuste som had uitbetaald aan iemand te Neurenburg, wiens schriftelijke erkenenis, in de behoorlijke vorm vervat, hij toonde. Dit was intussen louter bedrog, daar hij zelf dat stuk opgemaakt en van ene valse handtekening voorzien had (15). De onbeschaamde fielt kon met dat al niet overtuigd worden; en daar hij zijn eerlijkheid en goede trouw met de duurste eden bezwoer, hield zijn meester hem voor onschuldig, weshalve hij ongestoord in zijn betrekking kon blijven. Maar nu kwam er iets voor,

waardoor hij gelegenheid vond om zijn schelmerij meer in het groot te plegen. De landgraaf van Hessen bleef voortdurend de ontwerpen en handelingen van de Roomse partij met ongerustheid gadeslaan. Hij was jong, vlug en wakker van geest; en daardoor allersgeschiktst om als een getrouw wachter de bewegingen des vijands in het oog te houden. Het gebeurde nu in de maand februari 1528 dat PACK zich te Cassel bij de landgraaf bevond, met wie hij enige zaken te regelen had; en nu deelde deze hem zijn bezorgdheid mee. Zo iemand kennis kon hebben van enige vijandelijke bedoelingen van de pausgezinde partij was het buiten twijfel de vice - kanselier, een van de heftigste tegenstanders van de Hervorming. De sluwe PACK beantwoordde de landgraaf alleen met een bedenkelijk schouder ophalen, terwijl hij zuchtte en strak voor zich heen bleef zien. Dit had op PHILIPPUS de verwachte uitwerking; want hij werd dadelijk zeer ongerust, en begon bij PACK aan te houden dat hij hem toch zeggen zou wat hij wist, terwijl hij de verzekering gaf, dat hij volstrekt niets doen zou waardoor de hertog, PACK's meester, kon in ongelegenheid komen. Toen stelde PACK zich aan als of hij er met moeite toe komen kon om zijn belangrijk geheim mee te delen; en schoorvoetend gaf hij nu te verstaan, dat er werkelijk een verbond tegen de Lutheranen gesloten was, en wel te Breslau; terwijl hij zelfs de dag noemde waarop die overeenkomst zou zijn aangegaan. Hij nam op zich om de landgraaf het originele stuk die betrekkelijk te doen zien; welke laatste hem daarvoor ene beloning toezegde van tien duizend florijnen. Dit was zeker de stoutmoedigste bedriegerij die PACK ooit pleegde, en tevens ene die de schromelijkste gevolgen kon hebben voor de rust van Duitsland.

(14) Homo erat versutus, et praeterae prodigus, quo vitio ad alia inductus est.
(SECKEND., II, p. 94.)

(15) Dit stuk is nog heden te Dresden in het archief voorhanden.

Verbond van de Hervormde vorsten.

De landgraaf was verbaasd en ontroerd over wat hij gehoord had. Hij begreep evenwel, dat hij met eigen ogen zich van de ware toedracht van de zaak moest overtuigen, alvorens er tegen iemand van te spreken. Met dit oogmerk reisde hij naar Dresden. PACK echter verontschuldigde zich, dat hij het originele stuk, waarvan hij vroeger gesproken had, niet kon vertonen, want dat de hertog het zelf steeds bij zich droeg, om altijd in de gelegenheid te zijn daarover te spreken met andere vorsten, die hij nog hoopte tot het verbond over te halen. "Nog kort geleden," vervolgde hij, "heeft hij er te Leipzig mededeling van gedaan aan hertog HENDRIK van Brunswijk. Maar hier heb ik een getrouw afschrift dat de hertog mijn meester heeft laten maken." De landgraaf nam dit document in handen. Het droeg alle kenmerken van echtheid, en was behoorlijk met het zegel van de hertoglijke kanselarij voorzien (16).

(16) Cui filum sericum circumligatum, et sigillum cancelariae impressum erat.
(SECK., II, p. 94.)

Ook was hertog GEORGE's zegelring, die hij altijd aan zijn vinger droeg en die PHILIPPUS zo dikwijls gezien had, er nauwkeurig op afgedrukt. Hij kon niet twijfelen aan de echtheid. Maar hoe gloeide hij van verontwaardiging, toen hij het stuk nu met aandacht gelezen had! Hem bleek dat koning FERDINAND, de keurvorsten van Mentz en van Brandenburg, hertog GEORGE van Saksen, de hertogen van Beijeren en de bisschoppen van Salzburg, Wurzburg en Bamberg onderling besloten hadden, om met verenigde aandrang van de keurvorst van Saksen

de uitlevering te vragen van de aartsketter LUTHER en van alle verdere afgevalen priesters, monniken en nonnen; terwijl zij dan de oude godsdienst wederom hersteld wensten te zien. Zo de keurvorst hierin niet mocht willen toestemmen, zou men hem gewapenderhand dwingen, en hij zowel als zijn nakomelingen voor altijd van het bestuur vervallen verklaard worden. Op gelijke wijs dacht men met de landgraaf te handelen; echter zou deze, uit aanmerking van zijn jeugd, gehandhaafd worden bij het bezit van zijn landen en goederen, zo hij voor het vervolg een gehoorzame zoon van de Kerk zou willen zijn. "Deze gunstige bepaling ten uw aanzien," zei PACK tot de landgraaf, "hebt gij geheel te danken aan uw schoonvader, hertog GEORGE." Het stuk hield voorts in, hoeveel soldaten en hoeveel geld ieder van de verbonden zouden bij te dragen hebben, alsmede het aandeel dat elk hunner zou ten deel vallen bij de onderlinge verdeling van de landen en bezittingen die verbeurd verklaard stonden te worden (17).

(17) HORTLEBER, *De Bello Germanico*, II, p. 579.

Enige omstandigheden droegen voorts bij, om aan dit verdichte stuk allen schijn van waarheid te geven. Het was inderdaad zo dat FERDINAND, JOACHIM van Brandenburg, en GEORGE van Saksen, te Breslau, op de bedoelde dag, ene bijeenkomst gehad hadden; en een van de evangelische vorsten, de markgraaf GEORGE, had JOACHIM uit FERDINAND's kamer zien komen, met een groot perkament in de hand, waaraan verscheidene zegels zichtbaar waren. De landgraaf liet zich van het noodlottige stuk ene kopy maken; en terwijl hij beloofde een' tijd lang een diep stilzwijgen over de zaak te bewaren, betaalde hij PACK bij voorraad vier duizend florijnen en zei hem de rest toe, indien hij er nog in slagen mocht hem het origineel te tonen.

Niet lang wachtte PHILIPPUS met naar Weimar te gaan, ten einde de keurvorst te waarschuwen voor de verraderlijke plannen die gesmeed werden.

"Ik heb," dus sprak hij tot JOHAN en diens zoon, "een duplicaat van dit afschuwelijk stuk gezien en gelezen. De ondertekeningen en de zegels waren volkomen in orde (18). Hier heb ik een getrouw afschrift, en ik hoop eerlang u het origineel voor te leggen. Wij zijn in het grootste gevaar; wij, onze getrouwe onderdanen, en de zaak van God en Zijn heilig Woord."

(18) Nam is affirmabat se archetypon vidisse commemorabat sfragidav. (Corp. Reform. I, p. 986.)

De keurvorst durfde niet twijfelen aan de waarheid van wat de landgraaf hem meegedeeld had. Hij was stom van verbazing, en ten uiterste ontroerd. Niets dan afdoende maatregelen konden, naar het scheen, hier redden; en alles moest gewaagd worden, om, zo mogelijk, de aanslagen der verenigde vijanden te doen mislukken.

De driftige PHILIPPUS was vol moed en strijdlust (19); zijn plan van verdediging was reeds gemaakt. Hij ontwikkelde het voor zijn vriend en bondgenoot, en verwierf er, in deze ogenblikken van verwarring en opgewondenheid, geredelijk diens volle goedkeuring op. Zij verbonden zich dan op de 9de maart 1528, om met alle macht elkaar te helpen en te verdedigen, en zelfs om, van de nodig, aanvallenderwijs te werk te gaan; om leven, eer, rang, landen en bezittingen, in een woord alles over te hebben, in deze strijd voor de Waarheid en voor hun Geloof (20). De hertogen van Pruissen, Mecklenburg, Luneburg en Pommeren; de koningen van Denemarken en Polen, en de markgraaf van Brandenburg zouden verzocht worden zich aan dit bondgenootschap

aan te sluiten. Zesmaal honderd duizend florijnen werden al dadelijk voor de kosten des oorlogs bestemd. Voor zo veel dat nodig mocht zijn, zouden die gelden aanstonds in leen worden opgenomen; de steden en landen daarvoor verpand, en zelfs de schenkingen en giften die aan de kerken mochten gedaan worden, daartoe, in de nood van het ogenblik, dienstbaar gemaakt worden (21). Zonder verwijl werd met het aanwerven van een talrijk leger een aanvang gemaakt (22). De landgraaf begaf zich in persoon naar Neurenburg en Anspach. Door geheel Duitsland geraakte alles in onrust en in beweging (23). Onderanderen nam de zich toen als vluchteling te Krakau bevindende Hongaarse vorst JOHAN ZAPOLYA aan, om honderd duizend florijnen te betalen voor het bijeenbrengen van een leger, en om maandelijks twintig duizend florijnen bij te dragen, tot dekking van de kosten om het in dienst te houden.

(19) *Mirabiliter incensus erat.* (Ibid.)

(20) Ofschoon wel is waar de Evangelische vorsten, vooral PHILIPPUS *van Hessen*, wat voortvarend waren in hun besluiten en handelingen, en te licht aan misleiding gehoor gaven: hun edele ijver en moed is toch te prijzen; vooral hun gehele opoffering van leven, eer, rang, landen en bezittingen voor de waarheid en voor de zaak van het Evangelie. - Zij mochten ook wel enige inzage hebben in het bestuur van de Kerk, en ook daarover een wakend oog laten gaan; temeer daar zij ook graag zich lieten leiden en onderrichten. Het was geen heerszucht, die hen dreef, noch begeerte om alles naar hunnen zin te schikken. De zaak van de waarheid, het heil der Kerk ging hun ter harte. Van het recht van de vorsten van die tijd tot die van de onze is derhalve geen besluit te maken, ten ware dezelfde gezindheid zich bij hen kennelijk mocht vertonen. - - L. R.

(21) *Venditisque templorum donariis.* (SECK., II, p. 95.)

(22) *Magno studio validum comparaverunt ambo exercitum.* (COCHL., p. 171.)

(23) *Non leviter commotos esse nostrorum animos.* (Corp. Ref. II, p. 986.)

Zo waren dan de vorsten misleid, en die ten gevolge gereed tot het doen van een' onberaden en gewelddadige stap. Zo nu niet de Hervormers van een' andere geest bezielde waren geweest, had de goede zaak van de Hervorming wellicht toen een' volslagen ondergang niet kunnen ontkomen.

Raad door de Hervormers gegeven.

God verhoedde dat het zover kwam. LUTHER en MELANCHTON, de mannen die het meest gevaar konden lopen van de plannen des gevreesde vijand, zochten hun troost en hun sterkte alleen in Gods Woord. Zij bedachten dat er geschreven staat "gij zult de Heer, uw God, niet verzoeken (24)." Zij zagen dus met schrik, dat zowel de jeugdige en voortvarende landgraaf, als de bejaarde keurvorst, van wie zij minder overijling en drift verwachtten konden, het zwaard gingen trekken en voor de godsdienst een' bloedige kamp wilden gaan wagen. LUTHER, POMERANUS en MELANCHTON kwamen overeen, om aan de Keurvorst de volgende raad te geven: "Laat, wat er ook gebeuren mag, de aanval niet van onze kant geschieden; en zorg toch dat door onze schuld geen druppel bloeds vergoten wordt. Wij moeten de vijand bedaard en rustig afwachten, en zien of de vrede niet zou kunnen bewaard blijven. Zend, wij bidden u, iemand tot de keizer, en geef hem kennis van het schandelijk komplot dat de rust van Duitsland bedreigt."

(24) De 6.16.

In dat geval dus bracht het onwankelbaar geloof van enige getrouwe dienaren des Heeren redding aan, terwijl de staatsmannen, die op zulke getrouwen vaak uit de

hoogte neerzien en van de kracht van zodanig geloof dikwijls niet dan met een' medelijdende glimlach kunnen horen spreken, tot geheel verkeerde en heilloze maatregelen zouden zijn overgegaan.

De keurvorst en zijn zoon scheen de juistheid van de raad, door de hervormers gegeven, volkomen te voelen; tenminste, zij verklaarden nu de landgraaf, dat zij van begrip waren niet aanvullenderwijs te moeten te werk gaan. PHILIPPUS was uiterst verwonderd dat zulk ene verandering bij hen had plaats gegrepen. "Verdiene dan de aanslagen van onze tegenstanders geen maatregelen van onze kant, en moeten wij wachten tot zij ons werkelijk aantasten?" vroeg hij (25). "Hebben wij dan volk aangeworven en ons ten oorlog voorbereid en zullen wij nu niet vechten? - Wij zullen zo doende onze vijanden volkomen de tijd laten om al hun macht tegen ons te verenigen. Nee! Wij moeten nu wij begonnen zijn ook voortgaan. Alleen langs die weg zullen wij tot een' eerlijke vrede kunnen geraken."

(25) Landgravius praeparamenta adversariorum proagressione habebat. (SECK., II, p. 95.)

Luther's vredelievendheid.

"Zo de landgraaf volstrekt de oorlog beginnen wil," sprak LUTHER, "mag de keurvorst zich van het verbond ontslagen achten. God moeten wij meer gehoorzamen dan mensen. Geen verbond kan van kracht zijn, waar het in tegenspraak komt met Gods wil en met de beginselen van recht en billijkheid. Wachten wij ons toch stappen te doen waarover de Boze zich ten onze koste zou mogen verheugen (26). Maar zo de landgraaf aangevallen wordt, moet de keurvorst dadelijk hem te hulp komen; want dan verdedigen wij ons heilig geloof en doen de wil van God."

(26) Man darf de Teufel nicht über die Thür malen, noch ihn zu Gevattern bitten. (L. Epp. III, p. 321.)

De Hervormers bevonden zich onder deze omstandigheden, in ene moeilijke en hoogst onaangename toestand. Zij moesten, welke keer de zaak ook nam, dat is, of de protestantse vorsten de aanvallers waren of niet, het ergste vrezen. MELANCHTON inzonderheid werd er neerslachtig bij, en zei: "Het verdriet dat ik heb, tast mij geweldig aan. De kwelling van het ogenblik en de onzekerheid der toekomst zijn mij ene ware pijnbank (27). Ik wil alleen op God hopen en op mijn knieën van Hem uitkomst afsmecken (28)"

(27) Curae vehementer cruciarunt. (Corp. Ref. I, p. 988.)

(28) En gounast yeou. (Ibid. p. 988.)

De keurvorst zo verschillende raad ontvangende van de staatslieden en van de godsdienstleraars, en dus in zijn besluit enige tijd wankelende gebleven, koos eindelijk een middelweg. "Hij zou dan wel een leger tezamen brengen," zei hij, "maar met geen ander doel, dan om de vrede te waarborgen."

PHILLIPUS VAN HESSEN kwam van zijn kant terug van zijn eerste oorlogszuchtige plannen, en zond afschriften van het bewuste stuk van PACK aan hertog GEORGE, aan de hertogen van Beijeren, en aan de vertegenwoordigers des keizers; daarbij hun te kennen gevende, dat hij niet kon denken dat zij werkelijk zulke plannen zouden willen ten uitvoer brengen. "Ik zou liever een' arm of een been willen missen," dus

schreef hij aan zijn schoonvader, "dan u te moeten zien, onder de mannen die zulk een komplot konden smeden."

Verwondering van de Pausgezinde vorsten.

De verwondering van allen, die op deze wijze een afschrift van het bedoelde stuk in handen kregen, is niet te beschrijven. Hertog GEORGE zond de landgraaf dadelijk een antwoord, waarin hij hem verzekerde dat hier een schandelijk bedrog moest plaats gehad hebben; dat hij, die voorgaf van dat stuk het origineel gezien te hebben, een onbeschaamd leugenaar en een doortrapt schavuit moest zijn. Hij drong voorts bij de landgraaf aan dat hij zijn zegsman noemen zou, om voor te komen dat niet onschuldigen met dit feit beticht, en wellicht hij, landgraaf, zelf door deze of geen verdacht zou worden daarin de hand gehad te hebben. Koning FERDINAND, de keurvorst van Brandenburg en al de verdere zogenaamde samenzweerders gaven een soortgelijk antwoord.

PHILLIPPUS VAN HESSEN zag nu dat hij misleid was (29), en zijn spijt dat hij op zulk ene verregaande wijze de speelbal was geweest van een bedrieger, werd slechts geëvenaard door zijn gramschap. Hij had nu aan zijn tegenstanders alle rede gegeven, om hem met recht een jong heethoofd te noemen, gelijk zij steeds gedaan hadden, daar hij de zaak van de Hervorming zo wel als de belangen zijner onderzaten, op ene zo lichtvaardige wijze aan de kansen des oorlogs had willen blootstellen. Hij zei nu en later wel: "Zo iets kan mij nooit meer gebeuren;" en: "Over niets in mijn leven heb ik ooit meer berouw en spijt gevoeld;" maar wat geschied was kon daarom toch niet veranderd worden.

(29) Wir fühlten dass wir betrogen waren. (HORTLEBER, IV, p. 567.)

Pack gevat en onthoofd.

PACK zocht in verwarring een wijkplaats bij de landgraaf, wie hij nog wilde doen geloven dat hij hem niet bedrogen had. PHILLIPPUS echter deed hem gevangen zetten; terwijl daarop gevolmachtigden van de onderscheidene vorsten, welke hij zo schandelijk belasterd had, te Cassel bijeenkwamen, om hem onder verhoor te nemen. Hij hield steeds vol dat het oorspronkelijke stuk in het archief te Dresden was aanwezig geweest. Intussen bande hem de landgraaf uit Hessen; voorzeker een blijk dat PHILLIPPUS hem niet vreesde. Later werd hij, ten verzoeke van hertog GEORGE, in België gevat, gepijnigd en eindelijk onthoofd.

De landgraaf behoefde echter zich niet te verwijten, dat hij geheel en al doelloos ene krijgsmacht had op de been gebracht. Hij had integendeel de voldoening, dat ten gevolge van de krachtige houding die hij had kunnen aannemen, door de aartsbisschop, keurvorst van Mentz, alle geestelijk gezag in Saksen en Hessen werd opgegeven (30). Dit was een grote stap voorwaarts.

(30) Kopp. Hess. Gerichts. Verf. I, p. 107.

Pack's ontwerp was niet onwaarschijnlijk.

Nauwelijks waren nu de legers uit elkaar gegaan, of LUTHER begon de strijd met zijn pen. "De vorsten mogen hun deelgenootschap aan dat schandelijk verbond ontkennen zoveel zij willen," schreef hij aan LINK; "maar ik geloof zeker dat zij er niet zo geheel vrij van zijn. Die onverzadelijke bloedzuigers zullen niet aflaten totdat zij geheel Duitsland het bloed zullen afgezogen hebben (31)." Ook was men vrij algemeen van die mening. "Het kan zijn," zei men, "dat PACK met een bijzonder doel het document

dat hij aan de landgraaf ter hand stelde heeft vervalst; maar het is toch wel zeker dat hij de gehele historie niet zo verzinnen kon. Zo dan al het verbond nog niet gesloten was, hebben de daarbij betrokkene vorsten toch ongetwijfeld daartoe het voornemen gehad (32)."

(31) Sanguisugae insatiabiles quiescere nolunt, nisi Germaniam sanguine madere sentiant. 14 juni 1528.

(32) Non enim prorsus conficta res. (Corp. Ref. I, p. 988.)

Innerlijke kracht van de Hervorming.

De gevolgen van deze zaak waren ernstig genoeg. Argwaan en onrust werd er door gezaaid onder de Hervormden, en de verwijdering tussen de twee partijen nam grotelijks toe (33). De vonken die van de brandstapels van KEIJSER, WINKLER, CARPENTER en zo vele andere martelaren over Duitsland verspreid waren geworden, hadden aan verschillende plaatsen een vuur ontstoken, dat tot daartoe onder de as was blijven smeulen; maar nu wakkerde dat vuur aan, en hier en daar begonnen vlammen uit te slaan. Onder zulke omstandigheden evenwel werd in maart 1529 te Spiers de Rijksdag geopend, die zulk ene bijzondere belangrijkheid in de geschiedenis verkregen heeft. Het was overigens maar al te waar, dat de keizer zowel als de paus zich voorgenomen hadden, om van de Hervorming een' dodelijke slag toe te brengen; hoewel dan op ene wijze die verschilde met de ontwerpen die PACK hun had toegedacht. Het zou daarom nu blijken, of in deze nieuw opgekomen Kerk meer innerlijke kracht bestond, dan in zo vele andere sekten en aanhangen, die Rome vroeger had weten te onderdrukken. Gelukkig had de nieuwe leer in de harten haar belijders reeds vrij diep wortelen geschoten; en zowel de grote geloofskracht van de Hervormden, als de orde die zij in hun kerkelijk bestuur hadden mogen brengen, maakten hen tot ene niet zo gemakkelijk te overwinnen partij. Allen waren als één enig man bereid, om de zuivere leer die zij hadden leren kennen, en de eenvoudige instellingen die zij in het kerkelijke nu bezaten, tot het uiterste te verdedigen. De tijd van rust die men gehad had, was niet ongebruikt gebleven. Het waren dagen van voorbereiding geweest, en men had zich gedurende deze voldoende kunnen wapenen, om nu, onder opzien tot de Overste Leidsman des geloofs, niet terug te deinzen voor de machtige en verbitterde vijand.

(33) Haec minae apud inimicos odia auxerint. (Ibid. p. 985.)

V.

Gebeurtenissen in Italië.

De plundering van Rome had allen die op de zijde van de paus waren, tegen KAREL V in het harnas gejaagd. De Fransen, onder LAUTREC, dwongen de keizerlijke troepen, die in het tweede Capua zich aan brooddronkenheid en buitensporigheden van allerlei aard hadden overgegeven, om binnen Napels de wijk te nemen; en DORIA verstrooide met zijn galeien de Spaanse vloot. Alles scheen aan te kondigen dat het rijk des keizers in Italië een einde zou nemen. Maar nu koos DORIA (1) op eenmaal de partij van de keizer, en zowel LAUTREC als een groot gedeelte zijner krijgsmacht werd door de pest weggerukt. KAREL dus had weldra de vorige krachtige houding hernomen; evenwel met dit onderscheid, dat hij het nu zijn belang achtte, om zich, vaster dan ooit, aan de paus aan te sluiten. Hij had deze wel ene gevoelige les gegeven, maar het scheelde toch ook niet veel, of dat was hem zeer duur te staan

gekomen. Van zijn kant was CLEMENS zeer verlangend om weer in goede verstandhouding met KAREL te komen. Hij wist dat vele Italianen schimpten op zijn onwettige geboorte, en dat er ook waren die hem als paus niet eerden; en daarom zei hij openlijk, dat hij, om zo te spreken, liever van zijn, dan de speelbal te wezen van zijn eigen volk.

(1) ANDREA of ANDHEAS DOHIA, uit een aanzienlijk en edel geslacht van *Genua* gesproten, was, terwijl dit Gemenebest zich onder Franse beheersing bevond, in de dienst des konings van Frankrijk, en bevelhebber der vloot welke de keizerlijken in Napels bezet hield. De overheersing van de Fransen, die de vrijheid van zijn Vaderland belaagden, moe, koos hij nu eensklaps de partij van de keizer; liet het beleg van Napels varen; overrompelde met vijf honderd mannen zijn vaderstad *Genua*; deed de Fransen van daar wijken, en herstelde de oude regeringsvorm, zonder voor zichzelf enigen hogere rang aan te nemen dan die van andere Edellieden. Hij werd daarom, ook nog na zijn dood, als *Vader des Vaderlands en Hersteller van de Vrijheid* geeërd. - L. R.

Vrede tussen Karel en Clemens.

Op de 29ste juni 1528 werd te Barcelona de vrede tussen de keizer en de paus gesloten. Een voornaam punt, daarbij vastgesteld, was de uitroeiing, zo mogelijk, van de ketterij van LUTHER en anderen. Voorts werd in november de Rijksdag, te Spiers te houden, beschreven tegen de 21ste Februari 1529. KAREL's oogmerk was, om eerst te beproeven of van de nieuwe sekte niet de gewenste slag kon toegebracht worden bij middel van een besluit, door de meerderheid op de Rijksdag te nemen; maar zo dat mislukte, dacht hij andere en geweldige middelen aan te wenden. Met dit plan voor ogen werd dan nu ook gehandeld.

Voortekenen.

Algemeen voelde men het gewicht van het ogenblik. Ook sprak men van voortekenen die niets goeds konden aanduiden. Zo had zich eens op een' nacht in de maand januari, plotseling een helder licht vertoond, waardoor de duisternis in dag verkeerd werd (2). "Wat dat betekenen moet is God alleen bekend!" riep LUTHER uit. Later sprak men van ene aardbeving, waardoor steden, burgten, ja gehele streken in Kärnthen en Istrie zouden omgekeerd en tot puinhopen gemaakt zijn, en die de St. Markustoren te Venetie in vieren had doen scheuren. "Zo dat alles waar is," sprak de Hervormer, "dan zijn het voorboden van de komst des Heeren JEZUS CHRISTUS (3)."

(2) Een noorderlicht ongetwijfeld. "Magnum chasma, quo nox tota ituminabatur." (L. Epp. III, p. 420.)

(3) Si vera sunt, diem Christi praecurrunt haec monstra. (Ibid. p. 438.)

De sterrekundigen voorspelden onheil uit de stand der planeten Saturnus en Jupiter, en ook uit de onderlinge verhouding van de overige sterren (4). De rivier de Elbe was, naar men opmerkte, bijzonder onstuimig, en er vielen veel leien van de kerkdaken af. "Al deze dingen maken mij zeer ongerust" zei MELANCHTON (5).

(4) Adspectum tetragonwn Saturni et Jovis. (Corp. Ref. I, p. 1075.)

(5) Ego non leviter commoveor his rebus. (Ibid. p. 1076.)

Vijandelijke gezindheid van de Pausgezinden.

De brieven die de beschrijving voor de Rijksdag inhielden, waren gedeeltelijk in een' toon gesteld die alsmede niet geruststellend mocht heten. De keizer beschuldigde onderanderen de keurvorst van weerspanningheid en opstand. Overigens raakten er zodanige geruchten in omloop, dat de zwakke gemoederen met vrees vervuld werden. Ten gevolge daarvan haastte zich hertog HENDRIK van Mecklenburg, zowel als de keurvorst van de Palts, om tot het Pausdom terug te keren.

Nooit was de partij van de geestelijkheid zo talrijk, zo machtig en op ene zo indrukmakende wijze op de Rijksdag vertegenwoordigd geweest (6).

(6) Nunquam fuit tanta frequentia ullis conciliis arcierewn quanta in his est. (Ibid. p. 1039.)

Op de 5de maart was FERDINAND, de voorzitter van de Rijksdag, benevens de hertogen van Beijeren, en de keurvorsten van Mentz en Trier (geestelijken), met een talrijk gewapend geleide binnen de muren van Spiers aangekomen (7). Op de 13de daaraanvolgende kwam de keurvorst van Saksen aan, alleen vergezeld door MELANCHTON en AGRICOLA. PHILIPPUS VAN HESSEN echter, trok onder luid trompetgeschal, en met een gevolg van twee honderd ruiters, de stad binnen: iets dat de jeugdige en driftige man zo geheel kenschetst. Het was aan een en ander dat voorviel al spoedig te zien, dat hier mensen van een elkaar vijandigen geest bijeen waren. Een Roomse kon geen Protestant op de straat tegenkomen, of hij zag hem met dreigende blikken aan, en kon zich nauwelijks weerhouden van meer te doen (8). De keurvorst van de Palts ging de Saksische heeren voorbij, zonder dat hij hen scheen te kennen (9); en alhoewel JOHAN van Saksen de voornaamste van de keurvorsten was, kwam niemand van de andere partij hem zien. De Roomse heeren scheen ditmaal een' bijzondere lust in het spel te hebben: tenminste zij verlieten hun speeltafels bijna nooit (10).

(7) Mogantium et Trevirensium cum comitatu armato (SECKEND., II, p. 129.)

(8) Vultu significant quantum nos oderint, et quid machinentur. (Corp. Ref. I, p. 1040.)

(9) Pfalz kennt kein Sachsen mehr. (Epp. Alberti Mansfeld.)

(10) Adversae partes proceres alea tempus perdere. (L. Epp. III, p. 438.)

Maar er viel meer voor. Men trachtte de keurvorst en de landgraaf te beletten, om aan hun hotels godsdienstoefening te houden. Zelfs werd er van gesproken, dat JOHAN Spiers zou moeten verlaten, en dat men hem zijn keurvorstendom ontnemen zou. (11) "Het is evenals of wij het uitvaagsel van de mensdoms waren," zei MELANCHTON; "maar," vervolgde hij, "CHRISTUS de Heer zal zijn arm volk niet verlaten. Op Hem is onze hoop (12)." Het bleek dan ook dat God met de vrienden van de Hervorming was. Er openbaarde zich onder de bevolking van Spiers ene sterke begeerte naar de gezuiverde leer; en de keurvorst mocht uit die hoofde, met een dankbaar en verheugd gemoed, op palmzondag aan zijn zoon schrijven: "van daag waren er zeker, zo 's morgens als 's avonds, acht duizend mensen bij onze predikatie tegenwoordig."

(11) Alii exclusum Spirae, alii ademtum etectoratum. (Ibid.)

(12) Sed Christus respiciet et salvabit populum panperem. (Corp. Ref. I, p. 1040.)

Willekeurige daad van Karel.

Het was nu tijd voor de pauselijke partij om maatregelen te nemen. Zij wilde een einde maken aan de vrijheid die nu drie jaar lang in het stuk van godsdienst bestaan had; en dat doel kon bereikt worden, door het besluit van 1526 te doen vervallen, en dat van 1521 weer van kracht te doen verklaren.

Op de 15 maart brachten de keizerlijke commissarissen ter kennis van de Rijksdag, dat zijn majesteit, gebruik makende van zijn keizerlijke macht, de bepalingen van de vorige Rijksdag van Spiers, waarbij toen aan de verschillende staten vrijheid was verleend, om, elk in de zijnen, de meest oorbare schikkingen met betrekking tot het godsdienstige te maken, had gelieven buiten werking te stellen; en dat op grond, dat die verleende vrijheid tot resultaten had geleid, die in het belang des Rijks niet mochten voortduren.

Deze willekeurige daad van KAREL, waarvan geen voorbeeld was in de jaarboeken van het keizerrijk, zowel als de oppermachtige toon en wijze waarop de Rijksdag daarvan de mededeling ontving, vervulden de evangelische Christenen met verontwaardiging en onrust tevens. "CHRISTUS is ten tweedemaal aan KAJAFAS en aan PILATUS overgeleverd," riep STURM uit (13).

(13) Christus est denuo in manibus Caiaphi et Pilati. (JUNG, Beiträge, p. 4.)

Verrichtingen van de rijksdag.

Er werd ene commissie benoemd om deze ontvangene mededeling in overweging te nemen. Daartoe behoorden onderanderen de aartsbisschop van Saltzburg, FABER, en ECK, die meer dan iemand anders vijanden van de Hervorming mochten heten. "De Turken zijn veel beter dan de Lutheranen," zei FABER, "want de Turken hebben dan toch nog vastendagen (14)." Dezelfde man durfde ook zeggen: "indien wij kiezen moeten tussen de Bijbel en de overlevering, tussen de uitspraken van de Schrift en die van de Kerk, zo nemen wij de laatste aan (15)." MELANCHTON beklagde zich over hem. "FABER is er dagelijks op uit," zei hij, "om ons Evangelischen kwaad aan te doen (16)." "O," voegde hij er bij, "welk een zwart tafereel zou ik van de handelingen van deze man ophangen kunnen."

(14) Vociferatus est Turcos Lutheranis meliores esse. (Corp. Ref. p. 1041.)

(15) Malle abjicere scripturam quam veteres errores Ecclesiae. (Ibid. p. 1046.)

(16) Faber tapidat nos quotidie pro concione. (Ibid.)

Voorstel van de commissie.

De geestelijke heeren die deel van de commissie uitmaakten, wilden het Edict van Worms, van 1521, ten uitvoer gelegd hebben; terwijl de andere partij, waaronder de keurvorst van Saksen en STURM, de handhaving wilden van het in 1526 te Spiers beslotene. De laatstgenoemden vroegen dus niets dan wat recht en ordelijk was; terwijl hun tegenstanders tot een' *Coup d'état* wilden overgaan. De bestaande orde van zaken was volkomen wettig, en mocht daarom niet met willekeurige hand verbroken worden. Zo daarom de Rijksdag nu bij meerderheid van stemmen, en dus met geweld, mocht willen vernietigen wat drie jaren tevoren in het waar belang des Rijks was daargesteld, hadden ongetwijfeld de Evangelische staten het recht zich daartegen te verzetten. Het was ook de overtuiging van de meeste leden van de commissie, dat het weer in werking brengen van vroegere bepalingen, overgrote moeilijkheden, en belangrijke tegenstand zou ontmoeten. Hoe toch zou men dezulken weer tot gehoorzaamheid aan Rome kunnen brengen, die reeds zo volkomen vrij van

haar band zich hadden gevoeld, en die, nu zij het Woord van God ten enige regel hadden aangenomen, geen oren meer konden hebben voor de stem van de Kerk? - Wat de commissie bij slot, uit kracht van meerderheid, voorstelde was, dat alle nieuwigheid of verandering in het godsdienstige zou verboden zijn, overal waar het Edict van Worms was in werking gekomen; terwijl dáár waar men alrede van de bepalingen van dat Edict was afgeweken, en waar het niet wel mogelijk was, om het nu geheel uit te voeren zonder het volk in opschudding te brengen, althans geen verdere uitbreiding der nieuwe leer zou geoorloofd zijn. Ook zouden geen geloofspunten, waaromtrent verschil bestond, mogen aangeroerd of daartegen door de Evangelischen mogen gepredikt worden. Men zou de viering van de mis niet mogen verhinderen; ook zou geen Roomse bij de Hervormde gemeenten mogen aangenomen worden (17). Men zou verder het bisschoppelijk gezag onverlet de loop moeten laten, en eindelijk geen Wederdopers of Sacramentarissen dulden.

(17) Nec catholicos a libero religionis exercitio impediri debere, neque cuiquam ex his licere Lutheranismum amplecti. (SECKEND., II, p. 127.)

De Hervorming in gevaar.

Dit voorstel leidde derhalve tot een status quo, en had voorts voornamelijk de bedoeling, om te beletten dat de Hervormden geen nieuwe leden uit de Roomsden zouden aannemen. Het was dus geenzins uitgevallen naar de wens van de Hervormers en hun vrienden. Wat zich daarbij vrezende gebeurde. Nadat het invallend Paasfeest enige dagen vertraging veroorzaakt had, kwam het voorstel van de commissie de 6 april op de Rijksdag ter tafel, en men nam het de volgende dag aan (18).

(18) SLEIDAN, I, p. 261.

Overwegingen van de Evangelischen.

Door de hier vermelde bepalingen tot wet aan te nemen, verhinderde men niet slechts dat de Hervormde leer zich niet naar elders kon voortplanten, maar zelfs belette men, dat zij enige uitbreiding of meerdere steun verkrijgen kon, in de plaatsen waar zij alrede bestond en beleden werd. Voorts kon het niet missen of de vernieuwde invloed, die bij dit besluit aan de pauselijke macht verzekerd werd, moest aan de oude dwalingen wederom voedsel geven. Eindelijk kon de minste afwijking van de Evangelischen van het in deze vastgestelde, hun tegenstanders geredelijk aanleiding geven om zich over hen te beklagen; en dan was zeker nog erger te wachten. Het hoge gewicht van de zaak deed de Evangelischen onderling ene commissie vormen, om te beraadslagen wat hun te doen stond. Deze bestond enerzijds uit de keurvorst, de landgraaf, de markgraaf van Brandenburg, de vorst van Anhalt, en de kanselier van Luneburg; en aan de andere kant uit afgevaardigden van de steden. De uitkomst van deze hun overwegingen was voor de gevolgen allerbelangrijkst. Zij hadden, indien bloot eigenbelang hun drijfveer geweest was, wellicht het besluit van de Rijksdag aangenomen. Zij hadden immers, naar het heette, vrijheid behouden om hun geloof naar hun overtuiging te belijden? - Konden zij wel meer eisen? - Behoorden zij niet veeleer daarin te berusten? - Waren zij geroepen om als kampvechters op te treden voor de gewetensvrijheid van de gehele wereld? - Misschien was er nooit een moeilijker ogenblik voor hen geweest dan nu. Zij kwamen evenwel tot een besluit dat hun verstand en hun hart gelijk eer aandeed. Zij begrepen te recht dat zij, door zich aan het genomen besluit te onderwerpen, de moordschavotten en de pijnbanken in zekere zin voor het vervolg zouden wettigen. Zij voelden aan de andere kant, dat zij,

door in maatregelen toe te stemmen die de voortgang van het Hervormingswerk moesten stuiten, de Heilige Geest zouden tegenstaan, in het tot beter licht brengen van arme verdwaalde zielen. Zij zagen verder in, dat zij, op deze wijze, in tegenspraak zouden handelen met het bevel van hun Heer: "Gaat heen in de gehele wereld, en predikt het Evangelie allen creaturen (19)." Zij mochten niet meewerken, om een onoverkomelijke hinderpaal daar te stellen voor alle andere staten van Duitsland, die, vroeger of later, gelijk zij, de Roomse Kerk mochten willen vaarwel zeggen. Zij konden het voor hun geweten niet verantwoorden, om, nu zij zelf de goede weg tot het koninkrijk der Hemelen hadden mogen vinden, de toegang daartoe te helpen sluiten voor anderen. Nee! zij zouden zich verzetten, het ergste wagen, en liever alles, landen, bezittingen, ja het leven opofferen, eer zij in zulk een besluit berusten konden.

(19) Mr 16.15.

Voorstel van sommigen.

"Wij moeten ons dit besluit niet laten opdringen," zeiden de vorsten. "Het geldt hier ene gewetenszaak, en daarover mag de meerderheid niet beslissen."

"Aan de wijze bepalingen van 1526 hebben wij de rust te danken die het keizerrijk tegenwoordig geniet," spraken de afgevaardigden van de steden. "Wanneer daarvan afgeweken zou moeten worden, is dat even zoveel als of men de fakkel van de tweedracht onder ons ontsteken wilde. Al wat de Rijksdag in billijkheid en voorzichtigheid behoort te doen is: aan allen godsdienstvrijheid te laten, totdat door een concilie over dat onderwerp nader uitspraak zal gedaan zijn."

In waarheid, de Regeringen moesten altijd, wat de godsdienst aanbetreft, binnen deze grens blijven. Vrijheid om naar zijn geweten God te dienen, behoort de staat aan elke onderdaan te waarborgen; maar dáár moet dan ook de invloed van het oppergezag eindigen. Het moet *bescherming* blijven en niet in *dwang* ontaarden. Voor zover nu in onze tijd Protestantse Regeringen dat vermogen, behoren zij bij de Catholieke vorsten te bewerken dat deze aan derzelver Protestantse onderdanen die billijke vrijheid verlenen. De paus verzuimt in geen geval voor zich en de zijnen vrijheid te verzekeren waar hij dat kan, en hij weet die te verkrijgen, ook dáár waar hij geen eisen kan doen gelden. De Protestantse vorst toont in dit opzicht geen mindere belangstelling, en sta vooral niet achter in volharding (20).

(20) Hoogst wenselijk was het, dat deze waarschuwing van de Schrijver door alle Protestantse Vorsten en Regeringen mocht worden ter harte genomen; ja zelfs dat men niet te veel aan de vorderingen des pausen, om volle vrijheid voor zijn kerkgenoten te bedingen, toegaven. - Immers de waan, van het wettig Opperhoofd van de gehele Christenheid, de Stedehouder van CHRISTUS te zijn, vernietigt ten enenmale de vrijheid van alle anders denkende Christenen, en noodzaakt zelfs de Roomsers, om deze als oproerigen te volle vrijheid, zelfs die des gewetens, welke de paus voor zijn onderhorigen ook in vreemde Staten eist, aan hen wordt toegestaan; de vrijheid namelijk, om daarnaar hun openbare handelingen in te richten: want hun dwalend geweten zelf verplicht hen, om niet alleen hun bijgelovigheden openlijk en onbelemmerd tot aanstoot van anderen uit te oefenen, maar zelfs degenen, die zich daartegen stellen, te vervolgen en te straffen. - Eer derhalve de Vorsten of Regeringen zich door de paus of zijn afgezanten tot inwilliging van hun vorderingen laten belezen, behoorden zij hun het bewijs van hun voorgeven, het diploma van hun hemelse aanstelling af te vorderen, en anders maar ronduit hun vorderingen, onder welk een'welwillenden schijn ook ingesteld, van de hand te wijzen. - L. R.

Moedig besluit van de vrienden van de Hervorming.

Sommige van de afgevaardigden stelden voor om alle hulp tegen de Turken te weigeren, denkende op deze wijze de keizer te noodzaken, om ten gunste der Hervormden tussenbeide te komen. Maar STURM deed hen zien, dat het onbehoorlijk was om staatkundige belangen in deze zuiver godsdienstige zaak te mengen. Op grond hiervan kwam men overeen, om zich tegen het bedoelde besluit van de Rijksdag te verzetten, zonder meer, en daarbij volstrekt geen bedreigingen te voegen. Dit verstandig en tevens manmoedig besluit baande de weg voor de vrijheid van geloven en denken, waarin zo velen zich sinds hebben mogen verblijden.

FERDINAND en de Roomse geestelijken die hem omringden, hadden hunnerzijds ook volgehouden. Zij hadden de houding van de anderen ene ongepaste hardnekkigheid genoemd, en gemeend hun zogenaamde halstarrige overmoed te fnuiken. Zij waren daarbij met de zwaksten begonnen. Zij hadden erin mogen slagen om de steden, voor zover die tot daartoe éne lijn getrokken hadden, te verdelen en bevreesd te maken. Het gevolg was geweest, dat slechts veertien steden tegen het besluit van de Rijksdag hadden durven stemmen, en dat een en twintig andere steden het bekrachtigde. Men had met voordacht deze stemming toen doorgedreven, ofschoon van de kant van de steden om uitstel was gevraagd, omdat onderscheidene hunner op dat ogenblik niet vertegenwoordigd waren.

Het was wèl en moedig gehandeld van die weinige steden, die zich hadden durven verzetten. "Dit is nog maar het begin van de zaak," zei PFARRER, een van de afgevaardigden van die steden; "maar nu zal wel meer en erger volgen. Wij zullen misschien nog moeten kiezen om òf het Evangelie te verlooechen òf de brandstapel te beklimmen (21)."

(21) Das Wort Gottes zu widerrufen oder aber brennen. (JUNG, Beiträge, p. 37.)

Geweld van Ferdinand.

FERDINAND veroorloofde zich ook een en ander, met opzicht tot de Hervormingsgezinde steden, dat hard en gewelddadig was. Zo werd het aan Straatsburg geweigerd, om de afgevaardigde te doen zitting nemen, die, op grond van het besluit van Worms, daartoe sinds april het recht had; en dat wel, werd gezegd, *totdat de mis in Straatsburg zou hersteld zijn*. Deze handeling verwekte algemeen afkeuring.

Bij de vorsten trachtte men met zachtheid het doel te bereiken. FERDINAND en de keurvorst van de Palts hielden bij hen dringend aan, om met het gevallen besluit genoeg te nemen; onder bijvoeging dat zij daardoor de keizer een groot genoeg doen zouden. "Wij zullen nimmer weigeren de keizer gehoorzaam te zijn, in alles wat de rust en de vrede des Rijks bevestigen en aan de eer van God bevorderlijk zijn kan," was het antwoord. Men begon nu de onzekerheid moe te worden. De Evangelische vorsten over te halen zou, vreesde men, niet gelukken, en daarom was het maar best daartoe geen pogingen meer te doen. Op de 19de april verscheen koning FERDINAND, vergezeld van de overige keizerlijke commissarissen en van onderscheidene bisschoppen in de zaal. Hij prees en dankte de Catholieken voor hun getrouwheid, en verklaarde vervolgens, dat aangezien het besluit in de vorm en wettelijk was genomen, het nu tot een keizerlijk decreet stond gemaakt te worden. Hij zei, nu bepaaldelijk het woord tot de keurvorst en diens vrienden richtende, dat er voor hen, die gemeend hadden er tegen te moeten zijn, niets overbleef dan zich aan de beslissing van de meerderheid te onderwerpen.

De Evangelischen waren verrast over de houding die men tegen hen aannam; en de Protestantse vorsten verwijderden zich voor een' korte tijd, om in een nabij gelegen vertrek onderling raad te plegen. Maar FERDINAND had geen' lust om hun terugkomst af te wachten. Hij stond op, en al de keizerlijke commissarissen volgden zijn voorbeeld. Te vergeefs beproefde men hem terug te houden. "Ik heb naar de wil des keizers gehandeld," sprak hij, "en dat is mij genoeg."

De broeder van keizer KAREL achtte het dus voldoende, zo hij zich achter een keizerlijk bevel verschuilen kon, en scheen het er voor te houden dat waar de keizer gesproken had, niemand verder vermocht te gaan dan te gehoorzamen. Ook toen de vorsten hem gecommiteerden zonden om hem te verzoeken nog terug te komen, gaf hij blotelijk ten antwoord: "Het is ene afgedane zaak. Men zal zich moeten onderwerpen (22)."

(22) Die Artikel weren beschlossen. (JUNG, Beiträge, p. 90.)

De scheuring voltooid.

Intussen had deze handelwijze van FERDINAND geheel andere gevolgen, dan hij zich wel had voorgesteld. De scheuring werd daardoor voltooid, en tussen Rome en de Hervorming rees van nu aan een onoverklimbare scheidsmuur op. Waren de keizer en de paus meer toegevend, en wij mogen er bijvoegen rechtvaardiger geweest: wellicht hadden de zaken een' andere keer genomen.

VI.

Het protest.

Voor de houding die men tegenover de vrienden der Hervorming aannam, kon wel geen andere reden bestaan, dan de overtuiging, dat de partij van de paus en van de keizer machtig en sterk, en die van de Hervorming, in vergelijking daarmee, zeer zwak was. De sterke en machtige behoeft toch met de zwakke en weerloze niet lang te onderhandelen. Hij heeft, des noods, slechts te bevelen, denkt hij, en de andere moet gehoorzamen, zij het ook tegen zijn wil. Maar de zwakken hebben, waar zij verdrukt worden, in God hun sterkte; en dat ondervonden de Hervormde vorsten in dit geval. Wilde FERDINAND hen dan met horen, zo begrepen zij het recht te hebben zich om zijn heengaan niet verder te bekommeren. Zij mochten, meenden zij, het besluit van de Rijksdag vrijelijk toetsen aan het Woord van God; en waar keizer KAREL hen bedreigde, konden zij voorzeker in hun rechtvaardige zaak hulp en redding verwachten van JEZUS CHRISTUS, de Koning van de koningen en de Heere van de heeren.

Hoofdbeginselen van het protest.

Hun beraadslagingen leidden hen al spoedig tot het besluit, om kort de gronden op het papier te brengen, die hen verhinderden zich aan de jongste handeling van de Rijksdag te onderwerpen. Dit stuk was het *Protest*, dat sinds zulk ene vermaardheid verkregen heeft en van wat de naam *Protestant*, die de Hervormden in het algemeen dragen, afkomstig is.

Met dit protest in de hand, keerden nu de keurvorst en zijn vrienden in de zaal terug; en de op de Rijksdag verzamelde standen werden tot hun verwondering aldus aangesproken (1):

(1) Er bestaan twee lezingen van dit stuk. De ene is kort, de andere langer; en de laatste is eigenlijk de kopy van het protest, zoals het aan de keizerlijke Commissarissen werd overgegeven. Uit laatstgemelde is getrokken wat wij er hier van mededelen. Een en ander is te vinden in JUNG, Beiträge, p. 91 - 105. Zie ook MÜLLER's *Historie van de Protestation*, p. 52.

"Geliefde Heeren, Neven, Ooms, en Vrienden! Wij zijn op deze Rijksdag verscheen in voldoening aan de oproeping van zijn keizerlijke majesteit, om maatregelen te helpen beramen in het algemeen belang van het Rijk en van de Christenheid. Het is daarom met droefheid, dat wij gezien hebben, dat men de goede bepalingen van de vorige Rijksdag, met betrekking tot ons dierbaar en heilig Geloof, wil vervallen verklaren, en daarvoor drukkende en, onzes inziens, ondoelmatige wetten wil in de plaats stellen.

"Intussen hebben toch koning FERDINAND en de andere commissarissen des keizers, door hun zegel te hechten aan het besluit van de laatste Rijksdag, plechtig en onvoorwaardelijk in naam van de keizer op zich genomen, om het in allen dele en getrouwelijk uit te voeren, en nauwlettend toe te zien dat niets geschiede dat daarmee in tegenspraak zou zijn. Evenzeer hebben wij allen die hier vergaderd zijn, keurvorsten, hertogen, edellieden, geestelijken, heeren en afgevaardigden, ons verbonden, om de bepalingen van dat besluit na te leven en te doen naleven.

"Wij voor ons mogen dan niet berusten in de herroeping van die bepalingen.

"Eerstelijk, omdat wij vermenen dat zijn majesteit de keizer, gijlieden allen en wij, gehouden zijn om gezegde bepalingen, die toch met algemene stemmen, in de behoorlijke vorm, en in het algemeen belang zijn gemaakt en aangenomen, te handhaven en te onderhouden uit alle macht en met alle vermogen.

"Ten andere en voornamelijk, omdat het hier ene aangelegenheid geldt van het allerhoogste gewicht: de dienst van God en de zaligheid van onze onsterfelijke zielen. In zulk ene zaak geloven wij de wil van God boven alle menselijk gezag te moeten stellen, en Hem, die Koning van de koningen en Heer van de heeren is, naar ons geweten te moeten gehoorzamen. Wij zullen toch eenmaal, elk in het bijzonder, van onze daden Gode rekenschap moeten afleggen, en ons dan geenszins kunnen rechtvaardigen over ene niet goede handeling *omdat de meerderheid die zo gewild heeft* (2).

(2) Ein jeglicher für sich selbst vor Gott stehen. (JUNG, Beiträge, p. 96.)

"Wij willen echter niet oordelen, Heeren en Vrienden, over wat u in deze te doen staat. Wij bidden alleen dagelijks en zonder ophouden, dat het de almachtige God behagen mag, om ons allen te brengen tot eenheid des Geloofs, en tot waarheid, liefde, en heiligheid, in JEZUS CHRISTUS, de enige Verlosser en Middelaar.

"Maar wat ons zelf aangaat: wij herhalen het, dat wij ons niet onderwerpen kunnen of mogen aan het besluit dat nu genomen is. Wij laten ieder van u in onpartijdigheid en billijkheid oordelen, of wij niet zo doende, tegen ons geweten zouden handelen; of wij niet ene leer zouden helpen tegengaan, die wij overtuigd zijn dat zuiver christelijk is; en of wij niet zouden meewerken, niet slechts om de voortplanting en uitbreiding dier leer te beletten, maar ook om de prediking van het Evangelie in onze eigen staten aan banden te leggen en alle vrucht te benemen.

"Dit ware, onzerzijds, niet minder dan ene verloochening van onze Heer JEZUS CHRISTUS, en ene opzettelijke verwerping van Zijn heilig Woord; terwijl wij daardoor onder des Heeren veroordeling komen, en Hij over ons ten laatste dage het

vonnis uitspreken zou: "Zo wie mij verloochend zal hebben voor de mensen, die zal ik ook verloochenen voor mijne Vader, die in de hemelen is (3)."

(3) Mt 10.33.

"Hoe zouden wij dan met mogelijkheid dit Edict kunnen aannemen! Hoe ooit mogen helpen hinderpalen daarstellen, voor de toeneming van de kennis Gods onder de mensen! - Wij mogen en kunnen aan zulk ene daad niet schuldig staan. "Wij protesteren derhalve in het algemeen tegen de maatregel, die men ons wil opdringen.

"Wat bijzondere punten betreft: wij vermenen dat in onze staten en landen het heilig Avondmaal gevierd en onderhouden wordt, in overeenstemming met de ware aard van de instelling. Intussen, zo zich zogenaamde Sacramentarissen binnen ons gebied mogen voordoen, geloven wij geen vrijheid te hebben hen te behandelen zoals het Edict dat wil. Er bestonden tot hiertoe nog geen bepalingen omtrent hen, en alvorens zij de gelegenheid hebben gehad om hun gevoelens voor ene kerkvergadering te verdedigen, mogen wij althans hen niet veroordelen.

"Er is een ander punt en dat van het hoogste belang is. Het Edict zegt, dat de Leraars het Evangelie prediken zullen, het verklarende en uitleggende naar de opvatting van de Heilige Christelijke Kerk. Wij geloven dat, zou deze bepaling enige waarde of mogelijkheid van uitvoering hebben, allereerst had moeten uitgemaakt zijn wat door die Kerk te verstaan zij. Wij voor ons weten, dat er over dit punt verschillende meningen bestaan, en schromen niet te verklaren, dat wij van gevoelen zijn, dat geen uitlegging bestaan kan die niet berust op Gods Woord, en dat elke andere lering in tegenspraak moet zijn met de geopenbaarde wil des Heeren. Wij geloven, dat de Schrift uit de Schrift verklaard moet worden; dat de Bijbel op zichzelf een verstaanbaar boek is, dat in de hand van elke Christen behoort te zijn; en dat elke gelovige daarin een krachtig wapen heeft om dwalingen te bestrijden, en een voortreffelijk middel om in duisternis licht te doen opgaan. Wij hebben ons daarom voorgenomen, om, met Gods hulp, de hand te houden aan de zuivere en onvervalste prediking van het Woord van God, zo als dat ons geopenbaard en te vinden is in de boeken des Oude en Nieuwe Testaments, en zonder daaromtrent enige bijvoeging of afwijking te gedogen (4). Dat Woord alleen is waarheid, en daarin alleen kunnen wij lering, bestuur en troost vinden, onder alle omstandigheden des levens. Dat Woord is een leidsman die ons nooit verlaten of op een' verkeerde weg voeren zal. Dat Woord is het enige vaste en onwankelbare fundament, en die daarop bouwen zullen niet beschaamd gemaakt worden. In vergelijking met dat Woord is alle menselijke woord en lering ijdel, dwaas en verwerpelijk.

(4) Allein Gottes Wort, lauter und rein, und nichts das dawider ist. (JUNG, Beiträge, p. 101.)

"Wij bidden u dan, Geliefde Heeren, Ooms, Neven, en Vrienden, dat gij onze bezwaren in gezette en ernstige overweging wilt nemen. Zo gij na die overweging nog mocht vermenen dat het genomen besluit moet in werking komen, verzoeken wij u wel te willen in het oog houden, dat wij daartegen steeds zullen blijven *protesteren*, gelijk wij bij deze plechtiglijk doen, in tegenwoordigheid van alle levende zielen, en onder aanroeping van God, onze Schepper en Behouder, en van onze Verlosser en Zaligmaker, die ten jongste dage ons voor Zijne Vierschaar zal roepen en ons oordelen zal. Wij verklaren, dat wij noch de onze, aan het bedoelde besluit onze goedkeuring geven of ons aan de bepalingen daarvan onderwerpen kunnen, voor zover wij

vermenen dat het strijdig is met de wil en het Woord van God, in tegenspraak met ons geweten, gevaarlijk voor de rust en de zaligheid onzer zielen, en geheel afwijkende van het besluit, dat op de vorige Rijksdag te Spiers genomen is.

"Wij mogen inmiddels niet anders vertrouwen, dan dat zijn majesteit de keizer zich over ons zal betonen als een Christelijk vorst, die boven alle dingen liefde en eerbied heeft voor God; terwijl wij noch omtrent zijn majesteit de keizer, noch jegens u, Geliefde Heeren en Vrienden, ooit wensen te kort te komen in de getrouwe en gehoorzame vervulling van elke plicht, die wij naar recht en wet schuldig zijn te volbrengen."

Merkwaardige woorden, voorwaar, bij deze gelegenheid door de moedige mannen van de Hervorming voor de Rijksdag uitgesproken! Het was dan ook deze hun daad, hun plechtig *protest*, dat de naam in het leven riep, die sinds de Hervormde Christenen in het algemeen onderscheiden zou: de naam PROTESTANT.

Toen nu de lezing van het protest had plaats gehad, voegden zij, die daarin hun laatste woord gesproken hadden, er de mededeling bij, dat zij de volgende morgen Spiers dachten te verlaten (5).

(5) Also zu verritten urlaub genommen. (JUNG, Beiträge, p. 52.)

Deze verklaring, maar bovenal het protest, had ene geweldige indruk gemaakt. Nu waren de grenslijnen van de twee partijen scherp en diep afgetekend. En, zonderling inderdaad, die naar de wereld de machtigste en sterkste geweest waren, scheen nu als door een onverwachte schok getroffen, en voelden in hun binnenste vrees en moedeloosheid de plaats innemen van overmoed en zelfvertrouwen. De zwakke Protestanten daarentegen, die *jure humano* aan het vroegere Edict van Spiers vasthielden, en *jure divino* zich grondde op de Bijbel, als Gods onfeilbaar Woord, konden met moedige blik rondom zich zien, en waren nu de sterken en de machtigen geworden.

De gevoelens die bij dit gewichtig protest ten grond lagen, maken de ziel en het wezen uit van het Protestantisme. Er worden in het voornamelijk twee dingen als verkeerd en onbestaanbaar met christelijke waarheid en vrijheid aangewezen: te weten de invloed van de wereldlijke arm, als die misbruikt wordt, en het gezag van de Kerk, als dat ontaardt in dwang. Het Protestantisme huldigt, in geloofszaken, gelijk dat in het protest geschiedt, de inspraak des gewetens boven de bevelen van de alleenheerser; en waar de Kerk anders zou willen beslissen of handelen, dan zij in naam van haar Heer vermag te doen, daar houdt de Protestant haar zijn Bijbel tegen, en hoort hij alleen naar de stem die daarin spreekt. In Goddelijke dingen eerbiedigt het Protestantisme geen macht, zij het ook ene keizerlijke; terwijl de Protestant het Apostolisch woord diep in het gemoed geprent heeft: "Men moet Gode meer gehoorzaam zijn, dan de mensen (6)." Het Protestantisme ziet de kroon van een KAREL V voorbij, waar het staren kan op de kroon van JEZUS CHRISTUS.

(6) Ac 5.29.

Het oppergezag van het Evangelie.

Maar het protest stelt ook ten regel, dat alle menselijke lering en uitlegging zonder waarde is, tenzij gegrond op Gods Woord. Dit hoofdbeginsel was ook dat van de Kerk, in haar eerste onbezoedelde tijd; en het is geheel ten onrechte, dat Rome heeft willen beweren, dat men in die vroegere dagen, door de aanneming van de geschriften der Apostelen, uit een' andere geest gehandeld heeft. Maar, zodra men meende de

zaak van de waarheid voor verbastering en verminking te bewaren, door de uitlegging van de Schrift binnen enge perken te brengen, en als ware het, een gerechtshof op te richten, dat over die uitlegging beslissende uitspraak had te doen, lag men de menselijke geest boeien aan, dáár waar hij deze nooit had moeten dulden. Voor het geweten en het geloof van hart, vermag de ene sterveling de andere geen wetten te geven. Die daaromtrent gebieden wil, vergrijpt zich op het gruwzaamst aan de menselijke natuur; en hij, die in zulke zaken zijn evenmens gehoorzaamt, is de verachtelijkste slaaf onder allen, die ooit hun nek onder het dwangjuk gebogen hebben. Er is in dit merkwaardig protest nergens enige schijn, dat aan menselijke begrippen en aan menselijke wetenschap waarde wordt gehecht. Het Woord van God is het alleen, dat genoemd en waarop gebouwd wordt. En, gelijk zeker wel nooit een mens zich zo heeft durven verheffen als de paus dat doet, zo waren wel bij geen gelegenheid mensen nederiger, ootmoediger en meer zichzelf niets achtende dan hier de mannen van de Hervorming.

Een Rooms geschiedschrijver wil beweren, dat de naam *Protestant* hetzelfde betekent als of men gezegd had, *vijand van de keizer en van de paus* (7). Indien hierdoor verstaan wordt, dat het Protestantisme, in zaken van geloof, even weinig de keizerlijke als de pauselijke macht erkent, hebben wij daar niets tegen. Intussen heeft het Protestantisme het menselijk gezag niet verworpen, omdat het ene onbepaalde vrijheid verwerven zou. Nee! Het Protestantisme wenst en kent geen vrijheid, dan die welke gevonden wordt in gehoorzaamheid en trouw aan JEZUS CHRISTUS de Heer.

(7) *Perduelles in Pontificem ac Caesarem.* (PALLAVICINI, C. T. I., p. 217.)

Een eerste plicht van de Protestant.

Maar ook daarom was het protest hoog belangrijk, dat in het onbewimpeld verklaard wordt dat het een eerste plicht is van de Protestant, dat hij zijn geloof, wat hij bij uitnemendheid de ware en zuivere leer mag noemen, zoveel mogelijk voortplante en uitbreiding verschaffe. Wij Protestanten moeten deze waarheid nimmer uit het oog verliezen; en waar wij ooit iemand mogen deelgenoot maken van het licht waarin wij ons verblijden, daar moeten wij niet vrezen voor de beschuldiging van proselytenmakerij, maar veeleer ons herinneren, dat wij handelden gelijk het een' Protestant betaamt (8).

(8) Daar de benamingen: *Protestant* en *Protestantisme* uit dit protest op de Rijksvergadering te Spiers haar oorsprong hebben, leren wij daaruit de ware betekenis van die woorden kennen, en worden daardoor gewaarschuwd tegen het misbruik, wat men erin onze tijd van maakt, en de verkeerde zin, die men eraan geeft; maar ook in staat gesteld, om ons te zuiveren van de valse aantijgingen van de Roomsgezinden, ontstaande uit het misbruik van die benamingen, onbepaald tegen allen ingebracht, die onder de naam van Protestanten bekend zijn. Wij moeten derhalve daarbij een ogenblik stil staan. - Het Protest op de Rijksdag te Spiers tegen het besluit van de meerderheid ingebracht, had ene tweërleie bedoeling: het had vooreerst en voornamelijk betrekking op het toen tegenwoordige tijdsgewricht; en in zoverre was het alleen een verzet tegen de met de Rijkswetten strijdige handeling, om ene overeenkomst, met eenparigheid van stemmen aangegaan, door meerderheid van stemmen te verbreken, en het had in dat opzicht alleen op Duitsland betrekking: - maar het had tevens ingewikkeld een verder uitzicht en ene meer algemene bedoeling: - het was ook ene verklaring voor het vervolg tegen allen gewetensdwang, doch echter aan zekere regel gebonden; en die regel was niet ieders onderwerpelijk oordeel, of elke menselijke opvatting, maar het onfeilbaar Woord van God; en dat ook weer niet in een' onbepaalde zin, zoals, of de Kerk, of ieder bijzonder persoon het naar eigen goeddunken wilde uitleggen, maar zoals het duidelijk sprak voor ieder

menselijk gemoed, en zoals ook zij, die dit protest deden, daaruit reeds de waarheid hadden leren kennen: want juist die onbetwistbare klaarheid van Gods Woord was de voorname grond, waarop zij steunden, en welke zij tegen alle menselijke leringen overstelden en staande hielden: en even zeer zouden zij, wanneer het toen was te pas gekomen, geprotesteerd hebben tegen allen, die de klaarheid van dit Woord ontkenden, of door eigenwillige uitlegging daaruit leringen hadden willen afleiden, strijdig met die *bepaalde* Evangelieleer, welke zij zo onbetwistbaar klaar daarin gevonden hadden, en daarom zich verplicht voelden uit te breiden en onwankelbaar vast te houden. - Wanneer men dit in het oog houdt, ziet men, hoe verkeerd diegenen die naam misbruiken, die daaruit ene onbepaalde vrijheid van gevoelen en van leren willen afleiden, en de grote waarheden, door de oude Protestanten beleden, bestrijden onder voorgeven van reeds verder gevorderd en verlicht te zijn, schoon zij zelf erkennen moeten, dat deze duidelijk in de Bijbel vervat zijn; - en hoe vals en tegen eigen beter weten aan de beschuldiging is van de Roomsgezinden, die het Protestantisme als zodanig als de noodzakelijke oorzaak dier tegenwoordige vrijheidszucht willen doen voorkomen. - Nimmer was het de bedoeling van het te Spiers gedaan protest, voor zulk een valse eigenwaan de weg te banen, en het duidelijk licht van Gods Woord opnieuw te verduisteren. Wij zijn veeleer als echte Protestanten verplicht, tegen die valse eigenwaan, zowel als tegen het dwangjuk van de Roomse Kerk, ons met allen nadruk te verzetten. - - L. R.

De waarheid en de Christelijke liefde.

Onder de hervormingsgezinden van die tijd merken wij, nevens een grote ijver voor de waarheid, ook de zucht op om de Christelijke liefde te bewaren. FABER en andere vrienden des Pausdoms hadden beproefd om een' geest van verdeeldheid aan te blazen tussen de vorsten, die meest op de hand van LUTHER waren, en de steden, die over het algemeen meer naar ZWINGLI overhielden. OECOLAMPADIUS had intussen aan MELANCHTON over de zwitserse hervormer geschreven, en omtrent diens bijzondere begrippen de nodige opheldering gegeven. ZWINGLI namelijk had wel het denkbeeld verworpen, dat JEZUS CHRISTUS in het Avondmaal lichamelijk en plaatselijk tegenwoordig zou zijn, maar hij had ook verklaard te geloven, dat Hij geestelijk tegenwoordig was aan alle oorden en plaatsen, alle dingen dragende door het Woord van Zijn kracht (9). "In de zichtbare tekenen des Avondmaals geven en ontvangen wij niets meer dan waartekenen der genade, dewelke onzichtbaar en geestelijk is," zei ZWINGLI (10).

(9) Ubique ut et portet omnia verbo virtutis suae. (Hospin. Hist. Sacr., II, p. 112.)

(10) Carin gar thn aoraton meta twn sumbolwn oratwn. (Ibid.)

Deze opheldering voorkwam alle verkeerde of overdrevene voorstelling.

Er waren nu te Spiers twee mannen, die, hoewel uit verschillende beginselen, FABER in deze het hoofd boden en OECOLAMPADIUS in de hand werkten. De landgraaf namelijk begreep, dat bijaldien de Hervormden in Saksen en Hessen hun medebroeders in een ander deel van Duitsland en bepaaldelijk in Zwitserland, gingen veroordelen, om enig verschil in mening, dat dan verwijdering moest ontstaan, en alle denkbeeld om door eendracht machtig te worden (dat door de landgraaf steeds hartelijk gewent werd) moest vervliegen (11). MELANCHTON aan de andere kant, die niet, zoals de landgraaf, voornamelijk ene vereniging bedoelde van stoffelijke kracht, daar hij zelfs vreesde dat dat wellicht de oorlog uitlokken kon, ging meer te werk uit een gevoel van billijkheid en van recht. "Wij zouden geheel verkeerd doen," zei hij, "zo wij hier stellingen gingen veroordelen, die wij nog niet in de gelegenheid zijn geweest te horen verdedigen. Wij zouden buitendien daardoor onze vijanden een

wapen in de handen geven, dat zij zeker niet verzuimen zouden tegen ons aan te wenden." Hier vinden wij derhalve een bewijs, dat ook ijveraars onder de eerste Protestanten, broederlijke liefde en verdraagzaamheid graag bewaard zagen.

(11) *Omni studio laborabat ut illos uniret.* (SECK., II p. 127.)

Ferdinand weigert het protest aan te nemen.

Daar FERDINAND het protest op de 19de april niet had kunnen horen lezen, zo werd het hem de volgende dag aangeboden, door ene commissie van de Evangelische staten. De broeder van KAREL V nam het stuk aan, doch wilde het aanstonds daarop weer teruggeven. Nu ontstond een zonderling toneel, daar de koning volstrekt het protest niet wilde behouden en de leden van de commissie weigerden het terug te nemen. Eindelijk echter namen laatstgemelde, om de koning niet te belegen, het stuk uit zijn handen aan; maar zij legden het niettemin op ene tafel neer en vertrokken.

Nu was de koning, met de verdere keizerlijke commissarissen, alleen gelaten, bij dit gevreesde document. Het lag daar, voor hun ogen, als een zwijgend maar niet minder krachtig getuige, van de moed en de godsdienstliefde van de Protestanten. Het was alsof uit dat papier stemmen spraken, die FERDINAND van geweldenarij beschuldigden, en hem de verantwoordelijkheid oplegden van al het onheil dat door zijn handelwijze over Duitsland stond te komen. Dit kon de koning niet uitstaan. Hij gaf daarom dadelijk bevelen, dat het stuk aan de heeren die het aangeboden hadden moest teruggebracht worden.

Blijdschap van de Protestanten.

Maar dit werkte niets uit. Het protest besloeg reeds ene bladzijde in de jaarboeken van de wereld, en er bestond geen mogelijkheid om die bladzijde te vernietigen. De vrijheid van denken en van God te dienen was daardoor bevestigd voor volgende tijden. Geheel het Evangelisch Duitsland beschouwde het protest in dat licht en juichte er over. Niet als ene verrichting van staatkundigen aard, maar als ene zuiver godsdienstige daad gaf het protest aan allen stof tot blijdschap. "Moge de Almachtige," dit waren te van deze gelegenheid de woorden van de jeugdige keurprins JOHAN FREDERIK, "die u genadiglijk gesterkt en de moed gegeven heeft, om met overtuigende kracht, vrijmoediglijk en zonder de mensen te vrezen, voor uw geloof te spreken en daarvan openlijk belijdenis te doen, u daarbij in alle standvastigheid en onbewegelijkheid bewaren, tot aan de jongste dag (12)!" Terwijl nu de Evangelische Christenen vol blijdschap waren over het voorgevallene, had vrees hun tegenstanders bevangen. Op de eigen dag dat FERDINAND geweigerd had het protest aan te nemen, Dingsdag de 20 april, kwamen reeds HENDRIK van Brunswijk en PHILIPPUS van Baden, zich als bemiddelaars aanbieden; hoewel, naar zij zeiden, daarin geheel uit eigen beweging handelende. Zij meende dat de bestaande moeilijkheid zou kunnen uit de weg geruimd worden, met aan de ene kant het delict van Worms te laten rusten, en voorts het vorige besluit van Spiers in werking te laten blijven, doch met enige geringe wijzigingen; terwijl de beide partijen, in afwachting dat ene kerkvergadering omtrent de geloofszaken afdoende bepalingen zou maken, geen nieuwe secte meer zouden dulden en in het bijzonder geen leer zouden toelaten, die omtrent het Avondmaal mocht afwijken, van wat tot daartoe als kerkleer geloofd en beleden was geworden (13).

(12) *In eo mansuros esse, nec passuros ut ulla hominum machinatione ab ea sententia divellerentur.* (SECKEND., II, p. 121.)

(13) JUNG, Beiträge, p. 55.

Bemiddelaars.

Het scheen dat de Evangelischen zich met deze voorslag zouden verenigen. Echter zij die in de zienswijze van ZWINGLI vielen, zeiden er bezwaar in te vinden, om hen, die men geloofde dat in het bedoelde punt des Avondmaals dwaalden, te veroordelen en hen als met geweld tot de oude mening terug te brengen, daar zij achtten dat alleen grondige overtuiging hier wettig en dienstig kon zijn. "Men vergete niet," dus spraken zij, "dat zulke tedere en moeilijke punten niet met de scherpste des zwaards, maar met Gods Woord in de hand moeten beslist worden (14). De Apostel PAULUS zegt te recht: *Wat niet uit het geloof is, is zonde.* Zo wij dan iemand met geweld zouden willen dwingen, om een leerstuk te begrijpen en te belijden tegen zijn overtuiging aan, in plaats van hem daartoe te brengen door bedaarde redenering en met uit Gods Woord ontleende bewijzen, dan doen wij zodanig iemand, zo hij onze dwang opvolgt, zondigen, en wij laden de verantwoordelijkheid daarvan geheel en al op ons zelf." De ijveraars aan de zijde van de Roomsgezinden, waren evenwel oorzaak, dat van ene dergelijke schikking niets kwam. Zij wilden niets minder, dan een geheel en volkomen herstel van het Pausdom. Onder zulke omstandigheden werden natuurlijk de onderhandelingen al spoedig geheel afgebroken.

(14) In diesen schweren Sachen, nichts mit Gewalt und Schwerdt, sondern mit Gottesgewissem Wort. (Idem. p.59.)

Faber.

Op Donderdag de 22ste april, kwam de Rijksdag ten zeven ure 's morgens bijeen, en nu werd het recess gelezen, juist zo als het vroeger was opgemaakt. Er was niet de minste verandering of wijziging in gebracht; zelfs was met geen enkel woord melding gemaakt van de onderhandelingen, die sinds hadden plaats gegrepen.

FABER vierde nu, als was het, zijn zegepraal. Trots en innerlijke zelfvoldoening was op zijn gelaat te lezen. Hij scheen het elk te willen doen voelen, dat hij zulk een invloed op de koning had, dat het hem niet moeilijk was geweest, om de zaak de tegenwoordige loop te geven. Er ontbrak maar aan, dat hij de aanwezigen in werkelijkheid de boeien vertoond had, die hij nu dacht de Protestanten aan te leggen. Een ooggetuige vergelijkt hem dan ook bij ene Cycloop, die de ketenen smeedt, waarmee de belijders van de nieuwe leer zouden beladen worden (15).

(15) Cyclops ille nunc ferocem se facit. (Corp. Ref. I, p. 1062.)

De Catholieke vorsten, zei MELANCHTON, lieten zich door de opgewondenheid van het ogenblik, en onnadenkend op de gevolgen, geheel meeslepen, en liepen blindelings voort op de (16)

(16) Ut ingrediantur lubricum isti iter, impingendo stimulis calces. (Corp. Ref. I, p. 1062.)

Sluiting van de rijksdag.

Een en ander was voor het overige voor de Evangelische Christenen dreigend en beangstigend in hoge mate. Echter, als altijd, konden zij bij God in de gebede hulp en troost zoeken. "Wij hebben in waarheid geen andere uitkomst, dan die is in onze

Verlosser, de Zone Gods," riep MELANCHTON uit (17). De laatste zitting van de Rijksdag had plaats op de 24ste april. De vorsten herhaalden nu hun protest, en daarbij vielen hun veertien vrije Rijkssteden toe. Zij begrepen niettemin dat het noodzakelijk was, om een nog meer officieel karakter aan hun verzet te geven.

(17) De quo reliquum est ut invocemus Filium Dei. (Ibid.)

Dien ten gevolge waren reeds de volgende dag twee notarissen, STETTNER, van Freijsingen, en SALTZMANN, van Bamberg, in een niet zeer ruim vertrek, gelijkvloers, in een huis van de St. Jansstraat, gelegen in de nabijheid van de kerk van die naam, te Spiers, aan ene kleine tafel gezeten, omringd van de kanseliers en zaakgelastigden van de vorsten en van de steden, alsmede van onderscheidene getuigen (18): en hielden zij zich bezig met het in *forma* neer schrijven van het protest.

(18) Unten in einem kleinen Stüblein. (JUNG. Beiträge, p. 78. Instrumentum Appellationis.)

Peter Muterstadt.

Dit huis was de woning van een' eenvoudig Gods dienstleraar, PETER MUTERSTADT geheten, die belangstellend zijn nederig dak geleend had, om de hier vermelde samenkomst te doen plaats hebben. Zijn naam is daardoor voor de vergetelheid bewaard gebleven.

Toen het geschrift in behoorlijke orde was neergesteld, werd het door een van de notarissen aan de aanwezenden voorgelezen.

"Gelijk er tussen mensen en mensen van nature reeds een zekere band bestaat, die hen, waar nood gebiedt, tot onderlinge hulp zich verenigen doet," zo was de aanhef, "zo voelen wij, die leden zijn van hetzelfde geestelijk lichaam, van de gemeente namelijk die door Gods Zoon gesticht is; die als kinderen dezelfde Hemelse Vader aanroepen, en die broeders zijn in de Heilige Geest (19); dat wij veel inniger en vaster aan elkaar verbonden zijn, en dat wij in veel hogere mate dezelfde wederkerige belangen te bevorderen en te beschermen hebben. En gelijk het zelfs een de dood verdienende misdadiger geoorloofd is, en moet zijn, om te van zijn verdediging te spreken, of anderen voor zich te doen spreken, zo hebben wij, die in deze aan geen misdaad ons schuldig kennen, zeker alle recht en volle vrijheid, om, daar het hier onze eeuwige zaligheid geldt, ons te verenigen, en gezamenlijk maatregelen te nemen, die onze heiligste belangen verzekeren moeten (20).

(19) Membra unius corporis spiritualis Jesu Christi et filii unius patris coelestis, ideoque fratres spirituales. (SECKEND., II, p. 130.)

(20) Zie hier de ware grond van het echte Protestantisme. Men protesteerde niet, om de vrije wetenschap, of de blote verstandsonwikkeling en het vrije onderzoek te bevorderen en voor te staan, maar omdat het de eeuwige zaligheid en heiligste belangen gold. Hier was geen nader onderzoek meer nodig. Gods Woord sprak klaar. Men had de waarheid reeds gevonden, en wist, dat zij tot zaligheid moest behouden, beleden en uitgebreid worden. Zij alleen zijn dus echte Protestanten, die ook die *bepaalde* waarheid in Gods Woord gevonden hebben, en als de enige leer van de zaligheid standvastig aankleven en verdedigen. Laat ons zien, wat de Roomse Kerk tegen dit Protestantisme heeft in te brengen. - L. R.

Na nu doorlopen te hebben wat op de Rijksdag was voorgevallen, en alles daarbij vermeld en aangevoerd te hebben, wat ter staving van het gezegde nodig was, luidde het slot van het stuk als volgt:

"Om al deze redenen protesteren wij voor ons zelf, voor onze onderdanen, ja, in de naam van allen die gelijk wij het Evangelie hebben aangenomen of die dat later mogen doen, tegen allen dwang en tegen alle geweldige maatregelen, zo voor het verledene, het tegenwoordige, als voor de toekomst; en wij beroepen ons ten deze op zijne keizerlijke majesteit, en op ene vrije algemene Christelijke kerkvergadering." Dit geschrift besloeg twaalf bladen perkament, terwijl het dertiende blad de ondertekeningen en de zegels bevatte.

De Christelijke eenheid een daadzaak.

Aldus kwam in de woning van een' eenvoudig leraar, dit eerste geheel officiële en in de vorm opgestelde stuk, dat de gevoelens van de verenigde Protestanten moest uitdrukken, in wezen. Het was inderdaad een sprekend bewijs, dat zij, die er de opstellers van waren, door één geest gedreven, de ware eenheid des geloofs bezaten. Deze bestaat niet, gelijk in het Pausdom, in het blindelings en slaafs volgen van kerkelijke voorschriften en uitspraken; maar, bij verschil in bijzaken, in ene hartelijke en innige overeenstemming in de hoofdzaak, dat is het geloof in de Heer JEZUS CHRISTUS. De Evangelischen waren daarom in waarheid één, ofschoon zich in de verschillende gemeenten in een of ander opzicht verscheidenheid mocht openbaren. Even zo hadden de Joden, ten tijde des Zaligmakers, wel vele synagogen, maar toch slechts één' gemeenschappelijke tempel. Hier zag men nu, op de 25ste april, Christenen bijeen uit Saksen, Luneburg, Anhalt en Hessen; uit Straatsburg, Neurenburg, Ulm, Constanz, Lindau, Memmingen, Kempten, Nordlingen, Heilbron en Reutlingen; uit Isny, St. Gallen, Weissenburg en Windsheim. Deze allen ontmoetten elkaar hier als broeders, en als leden van één uitgebreide gemeente. Daaronder mochten er zijn, die, met ZWINGLI, alleen geloofden in de geestelijke tegenwoordigheid van JEZUS CHRISTUS, in het Avondmaal; of anderen, die, met LUTHER, vasthielden aan het denkbeeld van een lichamenlijk daarbij tegenwoordig zijn van de Heer; er bestond daarom, of om welk ander verschil in opvatting ook, geen twist, geen verdeeldheid, geen haat onder hen. De Christelijke eenheid was, in dit geval, in de volste zin een daadzaak (21). Ja, de kleine kamer uit de welke de Hervormden, die vernieuwde discipelen van JEZUS, onbeschroomd voor de ogen traden van de paus en van de keizer, en van waar zij tot verwondering van de wereld, en met moedige verachting van brandstapels en moordschavotten, uitgingen om een leer en waarheden te verkondigen, die de ingewortelde dwalingen en misbruiken van de Kerk in het hart moesten aantasten, - was ene waardige herinnering aan de opperzaal, waar, in de vroegste dagen van de Christenheid, de Apostelen, met de vrouwen en de broeders "eendrachtig volhardende waren in het bidden en smeken (22)." Die beide tijdstippen waren gelijk, dáárin dat de Kerk van CHRISTUS toen en nu van vijanden omringd en in zichzelf, naar de wereld, zwak was; maar ook dáárin, dat deze nu en toen moedige en getrouwe belijders telde, die grote daden verrichtten en pal stonden in het dreigendste gevaar.

(21) Eénheid in de hoofdzaak bij verscheidenheid in bijzaken is ja de ware Christelijke éénheid, welke de harten samenbindt, en die zich hier zo kennelijk in de eerste Protestanten te Spiers vertoont, en welke tot een voorbeeld voor alle volgende tijden, ook voor de onze, kon en moest dienen. - Doch welke was nu de hoofdzaak, waarin zij het eens waren? *Hoedanige* waren de bijzaken, waarin zij verschilden? Ook dit wordt ons hier duidelijk kenbaar. De hoofdzaak was: de eenparige en hartelijke belijdenis omtrent

de persoon van en de verlossing door de enige Zaligmaker JEZUS CHRISTUS, God in het vlees verscheen, om zich tot een schuldoffer voor de zonde te stellen, waarin zij allen ten volle en ondubbelzinnig overeenstemden: de bijzaken betreffen een bijzonder punt, waarin zij het zelfs ook in de grond eens waren, te weten: de gemeenschap met des Zaligmakers vlees en bloed in het Avondmaal, terwijl zij alleen omtrent de wijze *hoe* verschilden, of die gemeenschap alleen geestelijk of ook lichamelijk moest begrepen worden. En wie wil ook thans niet graag, bij ene zo grote overeenstemming, ene soortgelijke toegevendheid omtrent dergelijke min gewichtige punten gebruiken? - Doch zelfs die éénheid in de geest kan niet beter behouden worden, dan wanneer men, om dagelijkse twist te ontgaan en opdat ieder zijn volkomen vrijheid in het voorstellen ook van die minder gewichtige punten zonder aanstoot van anderen behouden, ook in verschillende Gemeenten gescheiden blijft, zoals ook sinds en tot nog toe tussen Lutherse en Gereformeerde plaatsen had, gelijk ook weer tussen andere gezindheden bij andere min gewichtige verschillen omtrent het kerkbestuur als anderszins, waarbij men, schoon in dat opzicht gescheiden blijvende, echter elkaar als broeders in CHRISTUS, omtrent wiens persoon en verlossingswerk geen verschil plaats heeft, meer en meer genegen is te erkennen, en gemeenschappelijk ter bevestiging en uitbreiding van die grote hoofdzaak samen te werken. Dit is zeker ook de mening van de waardigen schrijver. Deze vereniging, en niet de vermenging van allerlei ver afwijkende gevoelens is zijn doel, zoals uit de gehele geest van zijn werk, en al zijn verdere schriften en openlijke werkzaamheden ten overvloede blijkt. - L. R.

(22) Ac 1.14.

Grynaeus ontkomt.

Na deze zo hoogst belangrijke verrichting, keerde elk in stilte ten zijne weer. Er bestond alle rede, voor de Protestanten, om zich met voorzichtigheid te gedragen tegen de aanslagen van hun vijanden. Een duidelijk blijk daarvan had men dezer dagen gezien. MELANCHTON namelijk was in Gods hand het middel geweest tot de redding van zijn vriend GRYNÆUS, die anders ongetwijfeld het slachtoffer van de haat van de Pausgezinden zou geworden zijn. MELANCHTON was door een onbekende, die hij zegt "een oud man van een eerwaardig voorkomen" geweest te zijn, gewaarschuwd geworden, dat binnen weinige ogenblikken, de gevangenneming van GRYNÆUS zou plaats hebben. Nu ijelde hij naar zijn vriend, en bracht hem, in de grootste haast en langs de kortste weg, door de straten van Spiers naar de rivier, terwijl hij hem smeekte zich dadelijk te laten overzetten. GRYNÆUS begreep niets van dit alles, en kon bijna geen woorden vinden om zijn verwondering uit te drukken (23). Een paar namen door MELANCHTON genoemd, deden echter GRYNÆUS zijn hachelijke toestand inzien. Hij was met FABER op ene enigzins vertrouwelijke voet geweest, en had het daarom durven wagen om deze te gaan verzoeken, dat hij zou ophouden zulk een verbitterd vijand van de Hervorming te zijn, als hij tot daartoe geweest was. In die ogenblik had FABER zijn gramschap wel weten te verbergen, maar hij was toch dadelijk daarop naar de koning gegaan, van wiens hand hij, gemakkelijk genoeg, een bevel tot in hechtenis neming van de onvoorzichtigen GRYNÆUS bekwam (24). MELANCHTON twijfelde er niet aan, of de man die hem de waarschuwing gebracht had, was van God gezonden geweest. Hij bleef in vrees en in hevige gemoedsbeweging aan de oever van de Rijn wachten, totdat zijn vriend in veiligheid de overkant bereikt had. "Nu is hij gered uit de handen van hen, die niet schromen zich met onschuldig bloed te bevleken (25)," riep hij dankbaar uit. Bij zijn terugkomst vernam MELANCHTON, dat werkelijk gerechtsdienaars gekomen waren om GRYNÆUS te halen, en dat zij overal, van boven tot onderen in het huis, alles doorzocht hadden (26).

- (23) Miranti quae esset tantae festinationis causa. (Camerarius Vita Mel., p. 113.)
 (24) Faber qui valde offenderetur orationi tali, dissimulare tamen omnia. (Ibid.)
 (25) Ereptus quaesi e faucibus eorum qui sitiunt sanguinem innocentium. (Mel. ad Camer. 23 april, Corp. Ref. I. p. 1062.)
 (26) Affluit armata quaedam manus ad comprehendendum GRYNÆUM missa. (Camer. Vit. Mel. p. 113.)

De Evangelischen begonnen nu langzamerhand Spiers te verlaten. De keurvorst, de landgraaf en de hertogen van Luneburg, vertrokken op de 26ste naar hun staten. Het protest van Spiers werd door de landgraaf op de 5de mei en door de keurvorst op de 13de daaraanvolgende, afgekondigd.

Melanchton's neerslachtigheid.

MELANCHTON was de 6de mei te Wittenberg terug gekomen, vol vrees voor de toekomst. Hij stelde zich als zeker voor, dat het nu tussen de beide partijen tot openlijke vijandelijkheden komen zou. Zijn vrienden konden hem zijn ongerustheid aanzien. Hij was inderdaad zeer neerslachtig, en had het voorkomen van iemand, wiens ziels - en lichaamskrachten ondermijnd zijn en die de dood tegemoet gaat (27). "Er zijn grote dingen gebeurd in Spiers," zei hij. "Daaruit kan nog veel voortkomen, dat niet slechts het keizerrijk in beroering kan brengen, maar ook de Godsdienst kan gevaar lopen (28). Ik word door dat alles zo neergedrukt, alsof ene gehele wereld mij op de borst lag (29).

- (27) Ita fuit perturbatus ut primis diebus pene extinctus sit. (Corp. Ref. I, p. 1067.)
 (28) Non enim tantum imperium, sed religio etiam periclitantur. (Ibid.)
 (29) Omnes dolores inferni oppresserant me. (Ibid. en p. 1069.)

Wat hem hierbij het meeste griefde was, dat velen hem een goed deel van de verantwoording wilden opladen, van de mogelijke gevolgen van de jongste gebeurtenissen. Hij zelf beschuldigde zich nu van achteren, dat hij zo en niet anders gehandeld had.

"Wij hadden dit alles kunnen voorkomen," zei hij, "zo wij maar toegestemd hadden in de maatregelen tegen de Zwinglianen."

LUTHER zag de zaken zo angstig niet in; maar hij scheen echter ook de gewichtige gevolgen van het protest in het geheel niet te kunnen berekenen. "De Rijksdag" zei hij, "is uiteengegaan, zonder iets degelijks verricht te hebben. Maar het troost mij, dat de vijanden van JEZUS CHRISTUS geen gelegenheid gehad hebben om hun boze plannen uit te voeren (30)."

- (30) Christo - mastiges et Psycho - tyranni suum furorem non potuerunt explere. (L. Epp. LiHco, 6 mei 1529.)

De beoordeling van latere tijden is intussen geheel anders geweest dan die van LUTHER. Terwijl men in volgende eeuwen, van dit belangrijk oogenblik af de eigenlijke grondvesting van het Protestantisme gerekend heeft, werd het protest van Spiers, in aller schatting, gelijk gesteld met de gezegendste gebeurtenissen, die ooit in de geschiedrollen van de wereld zijn aangetekend geworden.

De vorsten waren de ijverigste hervormers.

Maar aan wie onder de Hervormers kwam nu de grootste eer toe, voor medewerking in deze, of voor bevordering van wat wij hier zagen gebeuren? - Het aandeel dat de vorsten hadden in de Hervorming van Duitsland, en in het bijzonder de volharding en de werkzaamheid van de keurvorst van Saksen, verdienen de erkenning van elke weldenkende. Zij zijn de ijverigste Hervormers geweest, en hebben er veel, zeer veel voor gedaan en geleden. Zij waren klaarblijkelijk met sterkte uit de hogen aangedaan, en God is in hun werk verheerlijkt geworden. Later echter zou deze overwegende invloed van de vorsten licht ten nadele hebben kunnen werken; want zij waren mensen, en hadden dus, bleven zij al met goede bedoelingen beziel, hun gezag kunnen misbruiken, zodra het de Kerk niet meer tegen vijandelijke aanvallen zou behoeven te beschermen. Maar wij mogen om bedenkingen over wat had kunnen zijn of niet zijn, de rechtmatige lof niet onthouden aan hen die daarop zo zeer aanspraak hebben, en moeten hen eren en dankbaar jegens hen zijn, dat zij aan het grote werk van de Hervorming zulke krachtige handen geslagen hebben. De Heilige Geest, wel is waar, gebruikte hen slechts als werktuigen; maar dit beneemt niets van de verdiensten die zij zich daarbij ten onze aanzien verworven hebben. Zij waren het, die, naast God, in de zestiende eeuw het Christendom van een volslagen verval gered hebben.

De Hervorming was nu een afgezonderd geheel, een lichaam geworden. Te Worms was het LUTHER alleen, die op de Rijksdag Nee durfde zeggen. Op de Rijksdag van Spiers, werd dat Nee herhaald door vele stemmen; door leken en leraars; door vorsten en onderdanen.

Duitsland en de Hervorming.

In geen land was het bijgeloof zo diep geworteld en de geestelijke heerschappij zo drukkend geweest, als in Duitsland. Het goede volk had in alle geduld en lijdzaamheid de boeien gedragen die men hun van de boorden van de Tiber toeschikte. Maar er sluimerde niettemin in de borst der Duitsers ene innerlijke kracht, een leven en ene zucht voor vrijheid des geestes, waardoor zij, onder de leiding Gods, geduchte kampioenen stonden te worden in de strijd tegen dwaling en gewetensdwang. Van hen moest de schok uitgaan, die het onwaardige en dwaze mensenwerk, dat de plaats van een Goddelijk Christendom had ingenomen, aan het waggelen zou brengen. Zij moesten dat Christendom van de kanker bevrijden, waardoor het tot op een geraamte was uitgeteerd, en die reeds alle levensgeest scheen weggenomen te hebben. Zij zouden het tot vorige jeugdige kracht terug brengen, en gezondheid en bloei doen wederkeren in het verdorde lichaam.

Nooit dan vergete de Christen, die zich verblijdt Protestant te zijn, wat hij verschuldigd is aan de vorsten van Spiers, en wat LUTHER als Hervormer voor hem gedaan heeft.

VII.

Eenheid nodig onder de Protestanten.

Het protest van Spiers had de verbittering der Pausgezinden zeer doen toenemen. Keizer KAREL maakte zich nu gereed om de eed gestand te doen, die hij te Barcelona gezworen had, en waarbij hij zich onder de verplichting had gelegd, om "een krachtig middel toe te dienen, tot stuiting van de besmettelijke kwaal die over Duitsland gekomen was; en om, op ene afdoende wijze, paal en perk te stellen aan de verderfelijke en de Heer JEZUS CHRISTUS honende leringen, die meer en meer veld wonden (1)." De paus bleef niet achter om op andere Christenvorsten zijn invloed te gebruiken, ten einde zij aan deze kruistocht zouden deelnemen; en de vrede die op de 5de augustus te Kamerijk getekend werd, was voor deze plannen zeer gunstig. De keizer kreeg daardoor de handen geheel vrij, en hij kon nu de ketters met al zijn macht aantasten.

(1) Illatamque Christo injuriam pro viribus ulciscuntur. (DUMONT, Corp. Univ. Diplomatique, IV, p. 1, 5.)

Een en ander maakte ook voorzorgen van de zijde van de Protestanten noodzakelijk.

De Protestantsche staten, die te Spiers reeds de grond tot een evangelisch verbond gelegd hadden, waren overeengekomen om gedeputeerden te zenden naar Rodach. De keurvorst evenwel, gehoor gevende aan de gedurige vermaningen van LUTHER, die steeds herhaalde: "Door rustig te zijn zult gij behouden worden, en in stilheid en vertrouwen zal uw sterkte zijn (2)," had wel zaakgelastigden gezonden, maar deze moesten slechts aanhoren wat de anderen zouden voor te slaan hebben, en mochten omtrent niets stem uitbrengen. Er werd nu wel ene tweede bijeenkomst voorgenomen, maar deze heeft nooit plaats gehad. LUTHER dus had het genoeg dat het geheel naar zijn inzichten uitviel. "CHRISTUS de Heer zal ons uitredding geven, zonder dat wij onze sterkte in mensen zoeken," sprak hij. "Ook zonder de landgraaf, en al was de landgraaf ons tegen, zullen wij van God geholpen worden (3)."

(2) Isa 30.15. L. Epp. III, p. 454.

(3) Unser Herr Christus u. s. w. (Ibid.) Zie ook PLANK II, p. 454.

PHILIPPUS van Hessen, die deze tegenstand van LUTHER aan geen andere oorzaak meende te moeten toeschrijven, dan aan diens onwil om met de Zwinglianen in nadere verbinding te komen, wenste, zo mogelijk, een einde te maken aan die voor de belangen van de Hervorming met bevorderlijke stand van zaken.

Moeilijkheid om tot eenheid te komen.

En in waarheid, ene broederlijke vereniging van al de nieuwe discipelen des Heeren was ene hoogst wenselijke zaak. Hoe toch zouden de Protestanten het hoofd kunnen bieden aan de geduchte macht van paus en keizer, zo zij onderling verdeeld waren? - De landgraaf bedoelde zeker, toen hij pogingen wilde aanwenden om de harten en hoofden der Hervormden zo veel doenlijk tot eenheid te brengen, om daardoor later hen onder éne banier te verzamelen. Maar de zaak van CHRISTUS moest niet door de kracht des zwaards zegevieren. Zo zij slechts in de gelove één mochten worden, en in het gebed niet vertraagden, zouden de Protestanten meer dan sterk genoeg zijn, om

staande te blijven; ook zonder dat zij de Bijbel met speer of hellebaard zouden behoeven te verwisselen.

Ongelukkigerwijze was ene zodanige overeenstemming, in denkwijze en in begrippen, uiterst moeilijk te bereiken.

Luther en Zwingli.

Zo had LUTHER in 1519 omtrent het leerstuk van de Avondmaals geschreven, in bewoordingen die in de geest van de zienswijze van de Zwitsers kon uitgelegd worden. "Wanneer ik ten Avondmaal ga," zei hij, "ontvang ik daar een teken dat God mij CHRISTUS' gerechtigheid, en de verzoening door hem aangebracht, wil toerekenen. Dit is de betekenis van het Sacrament des Heilige Avondmaals (4)." Het geschrift van LUTHER, waarin deze woorden voor kwamen, en dat algemeen door Duitsland verspreid en meer dan eens herdrukt werd, had veel bijgedragen om de gemoederen voor de stellingen van ZWINGLI voor te bereiden. Maar LUTHER zelf was verbaasd over de uitwerking van gemelde zijne woorden; en dit gaf aanleiding, dat hij in 1527 de plechtige verklaring liet uitgaan: "Ik betuig voor God en voor alle mensen, dat ik met de Sacramentarissen nooit iets heb gemeen gehad."

(4) In zijn geschrift dat ten titel had: *Dass diese Worte noch feste stehen.* (L. Opp. XIX.)

En in waarheid, LUTHER was nooit met ZWINGLI van hetzelfde gevoelen geweest, omtrent dit stuk. Hij geloofde in 1519 wel degelijk aan de Transsubstantiatie. Maar hoe sprak hij dan toen van een teken? - Hij kon dat veilig doen, ook bij zijn begrippen; want gelijk ZWINGLI in het brood en de wijn des Avondmaals slechts tekenen wilde zien, die voorstellingen en herinneringen waren van het lichaam en het bloed des Heeren, zo zag LUTHER daarin werkelijk des Heeren bloed en lichaam, en wel als tekenen van de Goddelijke genade. Beide opvattingen zijn intussen wijd van elkaar verschillende.

Dat het er ver af was, dat in deze ogenblikken een algemene eenheid zo licht had kunnen tot stand gebracht worden, bleek al verder duidelijk uit een en ander dat nu gebeurde.

Een Lutherse waarschuwing.

ZWINGLI gaf in 1527 een werkje uit, waaraan hij de titel gaf van *Vriendschappelijke Uitlegging* (5), en daarin kwam hij op LUTHER's bewoordingen terug; hoewel op ene alleszins zachtzinnige en bedaarde manier, en zonder iets te zeggen dat LUTHER had kunnen krenken. Maar te gelijkertijd kwam LUTHER's hartig woord "tegen de Geestdrijvers" in het licht; en daarin gaf hij zijn verontwaardiging lucht, dat dezulken, die hij zijn tegenstanders noemde, durfden spreken van christelijke eenheid en van vrede. "Daar zij zich dus niet ontzien," zei hij, "om tegen alle gezond verstand in, hun begrippen door te drijven, wil ik hun ene Lutherse waarschuwing geven (6)." En nu vervolgde hij aldus: "Weg met zulk ene eenheid! Weg met zulke liefde en verdraagzaamheid! Dat behoort thuis in de hel! Indien ik uw vader, uw moeder, uw vrouw en uw kind vermoord had, en dan, met het voornemen om u op gelijke wijze te behandelen, tot u kwam met de woorden: *Laat ons vrede en vriendschap maken!* - welk antwoord zou gij mij geven? Zo en niet anders is het toch in dit geval. De opgewondene hoofden, die van eenheid en vrede dwepen, en die vijanden zijn van CHRISTUS, mijne Heer; van God, de Vader; en van het Christendom, mijn moeder;

en die ook mij belagen; die mannen komen niettemin tot mij en zeggen: kom, laat ons vrienden zijn!"

- (5) *Amica exegesis*, id est, Expositio Eucharistiae negotii ad M. Lutherum. (Zw. Opp.)
 (6) Eine Lutherische Warnung. (L. Opp. XIX, p. 391. Wider die Schwärmgeister.)

ZWINGLI deed twee tegenschriften verschijnen, gericht "aan de uitstekende MARTYN LUTHER." Daarin echter heerste een koude toon en ene stroeve bedaardheid, die veel minder te vergeven waren dan de hevigheid van de Saksische Doctor. "Wij moeten u als een erenvat ontzien en behandelen," zei hij onderanderen, "en dat doen wij gaarne, ondanks uw gebreken." En nu scheen er geen eind te komen aan de schriften en tegenschriften; LUTHER in zijn gewone heftigheid volhardende, en ZWINGLI de koudste bedaardheid volhoudende.

Conferentie in Marburg voorgeslagen.

En deze mannen wilde toch de landgraaf beproeven om tot eenheid te brengen! - Reeds tijdens de Rijksdag te Spiers had het PHILIPPUS van Hessen zeer gehinderd, dat de Roomsgezinden gestadig het verwijt herhaalden: "Gijlieden draagt er roem op, dat gij zoveel eerbied en liefde hebt voor het Woord van God, en toch zijt gij zo onenig onder elkaar (7)," en hij had toen te dien opzichte aan ZWINGLI geschreven. Nu deed hij meer, daar hij ene bijeenkomst van de onderscheidene hervormde theologen voorstelde, en wel te Marburg. Zijn uitnodiging daartoe had niet bij allen dezelfde ontvangst. ZWINGLI, die in ene onbekrompene geest dacht en zeer broederlijk gezind was, nam deze volvaardig aan. LUTHER daarentegen, die met zulk een plan weinig op had, en die wellicht bij de landgraaf het doel vermoedde, om langs die weg ene vereniging tot stand te brengen, waarvan hij eerlang op het oorlogsveld partij zou kunnen trekken, zou er graag van verschoond gebleven zijn.

- (7) Inter nos ipsos de religionis doctrina non consentire. (Zw. Epp. II, p. 287.)

Zwarigheden.

Het scheen inmiddels dat ZWINGLI'S overkomst grotelijks bemoeilijkt zou worden. Om van Zurich te Marburg te komen, moest hij trekken over het grondgebied van de keizer en van andere vijanden van de Hervorming, en dit was geen lichte zaak. De landgraaf had de gevaren van de reis ook geenszins voorbijgezien (8); maar hij beloofde een gewapend geleide van Straatsburg tot aan Hessen, en God, meende hij, zou voor het overige op deze tocht ZWINGLI's leidsman en beschermer zijn (9). Maar juist deze voorzorgen waren eer geschikt om de Zurichers bevreesd te maken, dan om hen gerust te stellen.

- (8) Viam Francofurdi capias, quam autem hac periculosiorem esse putamus. (Zw. Epp. II, p. 312.)

- (9) Juvante Deo tuti. (Ibid. p. 329.)

Melanchton en Zwingli.

Ten aanzien van LUTHER en MELANCHTON bestonden bedenkingen van andere aard. Van een van LUTHER's redenen spraken wij reeds. Maar het was ook zijn bezwaar, zowel als dat van MELANCHTON, "dat het niet goed was, dat de landgraaf in zo nauwe aanraking kwam met de Zwinglianen. Hun dwaalbegrip," zeiden zij, "is van zulk een' aard, dat het voor een' man als de landgraaf zeer gevaarlijk kan worden.

Zijn levendig en onrustig gestel maakt, dat afwijkingen van het gewone altijd iets aantrekkelijkst voor hem hebben. En daar de opvatting van ZWINGLI meer voor het verstand dan voor het hart geschikt, en meer op het begrijpen dan op het geloven berekend is; en men in godsdienstzaken datgene wat lichter te bevatten is te gereder verkiest, naar gelang een man van geleerdheid en die ons vertrouwen bezit het met overreding leraart, en in hoge mate de gave heeft om schriftuurlijke vormen te gebruiken en zijn zienswijze in bijbeltaal in te kleden, zo beschouwen wij het als zeer bedenkelijk, dat ZWINGLI in nadere betrekking tot de jeugdige landgraaf zou komen."

MELANCHTON kwam op de zonderlinge gedachte dat Rooms en de scheidsrechters moesten zijn, bij de redetwist die voorgenomen werd. "Zo wij niet zorgen dat er onpartijdige beoordelaars zijn," waren zijn woorden, "dan kunnen de Zwinglianen grote kans hebben om in het gelijk gesteld te worden (10)." Derhalve waren Rooms en, volgens MELANCHTON, onpartijdige rechters wanneer over het leerstuk van de werkelijke tegenwoordigheid in het Avondmaal moest gedisputeerd worden! - Maar hij ging nog verder. Hij schreef op de 14de mei aan de keurprins: "Tracht het daarheen te brengen, dat de keurvorst ons geen verlof geeft om naar Marburg te gaan, dan hebben wij ene goede verontschuldiging." Maar hierin wilde echter de keurvorst niet komen; en zo zagen de Wittenberger Hervormers zich verplicht, om aan de oproeping van PHILIPPUS van Hessen te voldoen. Evenwel deden zij dat geheel tegen hun wens. Zij lieten dan ook in hun antwoord deze woorden invloeden: "Zo de Zwitsers niet toegeven zal het alles moeite tevergeefs zijn." Ook schreven zij aan de theologen, hun vrienden, die insgelijks een verzoek om op te komen van de landgraaf ontvangen hadden: "Blijft weg zo gij kunt. Uw afwezigheid zal ons zeer te stade komen (11)."

(10) Papistische als unparteiische. (Corp. Ref. I, p. 1066.)

(11) Si potes, noli adesse. (L. Epp. III, p. 501.)

Zwingli's toebereidselen.

ZWINGLI integendeel, die des noods tot aan het einde van de wereld zou hebben willen gaan, deed alle moeite om van de overheid van Zurich de toestemming te verkrijgen voor zijn reis naar Marburg. "Ik ben geheel overtuigd," dus sprak hij tot de leden van de geheime raad, "dat zo wij Godgeleerden maar de gelegenheid hebben mogen om elkaar van aangezicht tot aangezicht te zien, de waarheid voor ons aller ogen in een verhelderd licht zal opgaan (12)." Maar de leden van de raad, die toen juist de eerste religie - vrede gesloten zagen (13), en die beducht waren voor het uitbarsten van nieuwe vijandelijkheden, weigerden stellig om ZWINGLI uit hun midden te laten vertrekken.

(12) Ut veritatis splendor oculos nostros feriat. (Zw. Epp. II, p. 321.)

(13) Zie hier achter Boek XVI, kap. II. 00430

Nu begreep ZWINGLI zelf te moeten handelen. Hij kon niet ontkennen dat zijn tegenwoordigheid belangrijk was, voor het bewaren van de rust in Zurich; maar hij gevoelde daarentegen ook, dat de belangen van geheel de Christenheid hem naar Marburg riepen. Op deze grond dan, nam hij zich voor te vertrekken, ook zonder verlof. Hij ontboezemde, toen hij dit besluit genomen had, deze woorden: "O God! Gij hebt mij nooit verlaten; Gij zult ook thans Uw welbehagen doen en Uw naam zal verheerlijkt worden (14)."

(1) Dei nunquam fallentis, qui nos nunquam deseruit, gratiam reputavi. (Zw. Epp. II, p. 356.)

Zwingli gaat op reis.

ZWINGLI maakte zich aanstonds voor de reis gereed, en dacht het geleide van de landgraaf niet af te wachten. RUDOLF COLLIN alleen zou hem vergezellen. Aan de grote en kleine raad schreef hij als volgt: "Ik verlaat u, geëerde heeren, zonder uw toestemming verkregen te hebben; maar dat doe ik geenszins, omdat ik uw gezag niet ten volle zou erkennen. Ik doe het alleen, omdat ik de overtuiging heb, dat gij altijd mijn afreis verhinderen zou, uit te grote bezorgdheid en liefde voor mij."

De reis.

Terwijl hij dit schreef, kwam er ene vierde boodschap van de landgraaf, die veel dringender was dan de vorige aanzoeken. De Hervormer zond nu van de vorsten brief met de zijne gelijktijdig aan de burgemeester, en verliet daarop zijn huis, in alle stilte, gedurende de nacht (15); terwijl hij van zijn voornemen aan niemand van zijn vrienden een woord gezegd had, omdat hij vreesde dat zij hem zou willen terug houden; en voor zijn vijanden had hij het zorgvuldig verborgen gehouden, om hun boze aanslagen te ontgaan. Hij zei zelfs aan zijn vrouw niet waar heen hij ging, om haar niet nodeloos te bedroeven. Nu besteed hij en COLLIN elk een paard, dat zij gehuurd hadden, en daarop sloegen zij met allen spoed de weg naar Bazel in (16).

(15) Sabbati die, mane ante lucem, 1 Septembris. (Zw. Epp. II, p. 356.)

(16) Equis conductoriis. (Ibid. p. 361.)

De volgende dag verspreidde zich het gerucht dat ZWINGLI weg was, door Zurich, en nu zaten zijn tegenstanders niet stil. "Hij heeft schandelijk de vlucht genomen," riepen zij uit, "hij is met andere slechthoofden voortgegaan." "Toen hij bij Bruck de rivier wilde oversteken," verhaalden anderen, "sloeg de boot om, en hij is verdronken." Nog anderen hielden vol, "dat de duivel zelf gekomen was en hem gehaald had (17)." "Er kwam geen einde aan deze beuzelpraat," zegt BULLINGER.

(17) Der Tufel vere bij imm gesin. (BULLING., II, p. 224.)

De raad echter kwam nu dadelijk tot het besluit, om de reis van ZWINGLI goed te keuren. Op de eigen dag van zijn vertrek werd reeds een der raadsleden, ULRICH FUNK benoemd, om hem naar Marburg te vergezellen; en deze vertrok ogenblikkelijk met een bediende en een' busschietter bij zich. Straatsburg en Bazel committeerden insgelijks raadsleden om hun Godgeleerden te vergezellen, daar men het er voor hield, dat in de voorgenomene bijeenkomst ook staatkundige aangelegenheden zouden behandeld worden.

ZWINGLI bereikte Bazel in goede welstand (18), en scheepde zich aldaar op de 6de september in met OECOLAMPADIUS en onderscheidene andere personen (19). Na ene tocht van dertien uren kwamen zij te Straatsburg aan, waar de beide Hervormers hun intrek namen bij de leraar MATTHEUS ZELL, wiens echtgenoot CATHARINA in persoon alles bezorgde wat voor de gasten nodig was. Zij vervulde de betrekking van keukenmeid en bediende ook aan de tafel, geheel naar de oude Duitse gewoonte (20). Toen dit alles afgelopen was luisterde zij met grote aandacht naar de belangrijke

gesprekken, en wist daaraan nu en dan deel te nemen, op ene wijze die haar als ene godvrezende en kundige vrouw deed kennen, en haar de hoge achting van de gasten verwierf.

(18) Integer et sanus Basiliam pervenit. (Zw. Epp. II, p. 361.)

(19) Aliquos mercatorum fide dignos, comites. (Ibid.)

(20) Ich bin 14 Tag Magd und Köchin gewesen. (Fussl. Beitr. V, p. 313.). Zie ook haar merkwaardige briefwisseling met de superintendent RABUS. (Ibid. p. 191 - 354.)

Aankomst in Marburg.

ZWINGLI had, voor hij Straatsburg verliet, gelegenheid, om in het brede met de regering te spreken, over de beste middelen om van de Roomse partij tegenstand te bieden, en ook omtrent de geschiktste organisatie - plannen die van de zijde der Evangelisch - verbonden zoudten kunnen gevolgd worden (21). Vervolgens de reis voortzettende, mocht hij en zijn vrienden, hun weg nemende langs bijwegen en weinig gebruikte paden, over bergen en door bossen, langs steilten en door dalen, ten laatste, onder het geleide van veertig Hessische ruiters, te Marburg aankomen (22).

(21) De jure praesidendi concilii civitatum christianarum. (Fussl. Beitr. V, p. 364.)
Zie Boek XVI hier achter.

(22) Per devia et sylvas, montes et valles, tutissimos et occultos. (Ibid. p. 368.)

De hervormers in Marburg.

LUTHER was, vergezeld van MELANCHTON, CRUCIGER en JONAS, aan de Hessische grenzen blijven stilhouden, verklarende dat hij geen' stap verder dacht te doen, zonder een' vrijgeleidebrief van de landgraaf bekomen te hebben. Toen hij dit document in handen had, trok hij voort. Te Alsfeld verraste men hem, door onder zijn ramen enige godsdienstige gezangen uit te voeren. Hij kwam te Marburg aan op de 30ste september, daags nadat de Zwitsers daar waren binnen gekomen. Zij hadden hun' intrek in herbergen van de plaats genomen; maar de landgraaf haastte zich, om hun een verblijf op het kasteel aan te bieden, wellicht ook in de hoop daardoor de partijen nader tot elkaar te brengen. PHILIPPUS onthaalde hen op ene allezins luisterrijke wijze (23). "Zeker," riep de godvruchtige JONAS uit, bij de aanblik van al de luister die hem en zijn vrienden op het kasteel omringde; "zeker, niet om onzentwil, maar om de wille Gods en van CHRISTUS worden wij hier zo vorstelijk behandeld." De eerste dag reeds, na het middagmaal, gingen OECOLAMPADIUS, HEDIO en BUCER aan LUTHER hun groeten brengen, als een bewijs hoe graag zij wilden meewerken, ter bereiking van het goede oogmerk van de landgraaf. Met OECOLAMPADIUS onderhield LUTHER zich op ene allezins vriendschappelijke wijze; maar toen hij BUCER zag, met wie hij eenmaal zeer vertrouwd was geweest, maar die nu de zijde van ZWINGLI gekozen had, zei hij, al lachende en BUCER met de vinger dreigende: "BUCER, gij zijt iemand waarop geen staat te maken is; gij zijt een deugniet (24)."

(23) Except in arce hospitio et mensa regali. (Corp. Ref. I, p. 1096.)

(24) Subridens aliquantulum respondit: *tu es nequam et nebulo*. (Sculteti. Annal. ad 1529.)

Verzoek van Carlstadt.

De ongelukkige CARLSTADT, die ene voorname oorzaak van al de thans bestaande verschillen geweest was, bevond zich thans in Vriesland, waar hij de geestelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal predikte, en verkeerde in zulk een armoedige toestand, dat hij genoodzaakt was geweest zijn' Hebreeuwse bijbel van de hand te doen, om brood te kopen. Hij was dan ook, door beproeving gelouterd, een geheel ander mens geworden; en van de voorgenomen' redetwist gehoord hebbende, schreef hij dienaangaande aan de landgraaf het volgende: "wij behoren, hoe voor het overige onze toestand verschillen, naar de geest tot één lichaam, één gezin, één volk, één geslacht; wij hebben één en dezelfde Zaligmaker in leven en in sterven. Ik dan, die arm en in ballingschap ben, bid uw hoogheid, om de wille van het bloed onzes Heeren JEZUS CHRISTUS, dat ik in de gelegenheid gesteld moge worden om bij de redetwist te Marburg tegenwoordig te zijn (25)."

(25) Deze brief wordt onder de staatspapieren van Cassel gevonden.

Maar hoe konden LUTHER en CARLSTADT weer tegenover elkaar gebracht worden? En, aan de andere kant, op welke voldoende grond kon de ongelukkige CARLSTADT zijn bedede ontzegd worden? - De landgraaf geloofde zich het best uit deze moeilijkheid te kunnen redden, door hem aan LUTHER zelf te verwijzen. CARLSTADT verscheen niet.

Voorlopige discussies.

PHILIPPUS van Hessen wenste dat de Godgeleerden onderling ene bijeenkomst zouden hebben, alvorens de eigenlijke redetwist plaats had. Het was echter gevaarlijk, zegt een tijdgenoot, om LUTHER en ZWINGLI, die beiden voor hun gevoelens sterke ijveraars waren, reeds vooraf in een' strijd te mengen. Daarom werd met bedachtzaamheid die voorlopige tezamenkomst zo geregeld, dat OECOLAMPADIUS en MELANCHTON, die veel gematigder waren, elk aan een' van de andere Hervormers werden toegevoegd (26). Op Vrijdag 1 oktober dan, na de afloop van de Godsdienstoefening, werden LUTHER en OECOLAMPADIUS in een afzonderlijk vertrek bijeen gelaten, en ZWINGLI met MELANCHTON in een ander. Zij konden op deze wijze elkaar twee aan twee bestrijden.

(26) Abgetheilt. (Bull. II, p. 225.)

Melanchton en Zwingli.

De voornaamste redetwist vond plaats tussen ZWINGLI en MELANCHTON. "Men zegt," sprak MELANCHTON tot ZWINGLI, "dat er onder ulieden zijn die van God spreken gelijk de Joden dat deden, en dus evenals of CHRISTUS niet werkelijk God zou zijn." "Ik denk over de Heilige Drieëenheid gelijk het concilie van Nicea en de geloofsbelijdenis van ATHANASIUS daarvan geleerd hebben," antwoordde ZWINGLI. "Conciliën! Geloofsbelijdenissen!" riep MELANCHTON uit, "wat hebben wij daarmee te doen! Hebt ook gij niet herhaaldelijk betuigd geen ander gezag in aangelegenheden als deze te erkennen, dan de Heilige Schrift alleen?" "Wij hebben nooit de conciliën verworpen," zei de Zwitserse Hervormer, "waar zij uitspraken doen gegrond op het Woord van God (27). De eerste vier kerkvergaderingen hadden ongetwijfeld een wettig gezag, en geen waar gelovige heeft dat ooit in twijfel getrokken (28)." Deze verklaring van ZWINGLI, die door OECOLAMPADIUS tot

ons gekomen is, geeft een denkbeeld van het standpunt van waar de Zwitserse Hervormers uitgingen.

(27) *Ubi unquam concilia rejicimus, verbi divini auctoritati suffulta?* (Zw. Opp. IV, p. 191.)

(28) Men ziet hieruit, hoe de Hervormers, en wel bepaaldelijk ZWINGLI, ofschoon zij het goddelijk gezag der conciliën en geloofsbelijdenissen verwierpen, echter deze geschikt oordeelden, om, wanneer zij die overeenkomstig met Gods Woord bevonden hadden, ze als de juiste uitdrukking van hun gevoelens, en om daardoor hun overeenstemming met elkaar te betonen, te behouden. En wat is dit anders, dan ze als een formulier van enigheid aan te merken, terwijl de blijvende overeenstemming in die belijdenis de voortdurende band van enigheid uitmaakte? Dit derhalve ook in onze tijd te doen is geenszins in strijd met het geen ook onze Hervormde kerk, in haar geloofsbelijdenis, omtrent de verwerping van alle menselijk gezag belijdt. - L. R.

"Maar gij leert," hervatte MELANCHTON, "gelijk THOMAS MUNZER, dat de Heilige Geest geheel vrij en op zichzelf werkt, zonder zich van de Sacramenten of van het Woord van God als hulpmiddelen te bedienen." "De Heilige Geest," zei ZWINGLI, "werkt in ons de rechtvaardiging door het Woord; maar door het Woord wèl gepredikt en verstaan; door de leven gevende geest des Woords; door het Woord zo als het is Gods wil en wet, uitgedrukt in menselijke taal (29)."

(29) *Mens et medulla verbi, mens et voluntas Dei amicta tamen humanis verbis.* (Zw. Epp. IV, p. 173.)

"Maar," vervolgde MELANCHTON, "gij zult mij toch toestemmen dat gij de erfzonde ontkent, en de zonde alleen doet bestaan in werkelijk vergrijp en in sprekende daden, gelijk dat de mening is van de Pelagianen en anderen."

Hier schulde de grootste moeilijkheid. ZWINGLI antwoordde: "Daar de mens van nature geneigd is zichzelf boven al lief te hebben, in plaats dat hij God met zijn gehele hart beminnen zou, zo is hij hierin buiten allen twijfel zondig (30)." Hij had tevoren meermalen dezelfde mening geuit (31); en toch was het MELANCHTON zeer aangenaam, die getuigenis ook thans uit zijn mond te mogen vernemen. "Op al deze punten," zei hij daarna, "hebben zij ons toegegeven."

(30) *Malum, peccatum.* (Ibid. p. 172.)

(31) *De peccato originali ad Urb. Rhegium.* (Ibid. III, p. 632)

LUTHER had, op gelijke wijze als MELANCHTON met ZWINGLI gedaan had, aan OECOLAMPADIUS een en ander punt van verschil ter opheldering voorgesteld. Voornamelijk hadden zij zich bij de Doop bepaald. LUTHER beklagde zich, dat de Zwitsers niet wilde aannemen dat de Doop op zichzelf voldoende is, om iemand tot een lid van de Kerk te maken. "Het is zo," zei OECOLAMPADIUS, "wij vorderen dat er geloof zij; en dat, zo wij menen, met allen grond. Wie toch kan Christen zijn, die niet waarachtig gelooft in de Heer van de gemeente? Echter wil ik niet beweren, dat de Doop niet in zekere zin een bad van de wedergeboorte zou mogen genoemd worden, want door de Doop wordt toch hij, die tot dus ver niet tot de Kerk behoorde, bij deze ingelijfd (32)."

(32) *Atque adeo ipse non negarim, aquam baptismi esse aquam regenerantem: fit enim puer ecclesiae, qui dudum ab ecclesia non agnoscebatur. (Zw. Opp. IV, p. 193.)*

De vier godgeleerden waren op deze wijze nog in het volle vuur van hun discussie, toen men hen vanwege de landgraaf tot de maaltijd kwam nodigen. Nu braken zij hun belangrijk onderhoud af en begaven zich naar de zaal. Weer allen bijeen zijnde, nam OECOLAMPADIUS ene gelegenheid waar, om ZWINGLI in het oor te fluisteren: "Ik ben ten tweedemale in de handen van Dr. ECK gevallen (33)." Hij kon zijn vriend op geen betere wijze in staat gesteld hebben, om te beoordelen hoe de zaken stonden.

(33) *Lutherum Oecolampadem ita excepit, ut ad me veniens clam queratur, se denuo in Eccium incidisse. (Zw. Epp. II. p. 369.)*

Het blijkt niet dat LUTHER en OECOLAMPADIUS na de afloop van het middagmaal hun discussie voortgezet hebben. LUTHER scheen weinig gezind, om door zulke voorlopige besprekingen omtrent een en ander verschilpunt, de ophanden redetwist vooruit te lopen. MELANCHTON en ZWINGLI echter hervatten hun voorbereidend onderhoud. Maar ZWINGLI, bemerkte hebbende dat zijn Wittenbergse tegenstander hem onder het redeneren steeds behendig wist te ontwijken; hem, zo als hij het uitdrukte, als een aal door de vingers gleed, en, gelijk PROTEUS, "allerhande gedaanten wist aan te nemen," besloot om de woorden van MELANCHTON op te schrijven, en hem ook schriftelijk te beantwoorden. Zo schreef dan ZWINGLI nauwkeurig op wat MELANCHTON zei, en stelde vervolgens zijn bedenkingen of ophelderingen die betrekkelijk op het papier, welk schriftelijk antwoord hij dan aan de anderen ter lezing overhandigde (34). Zij brachten in het geheel zes uren met disputeren door; drie vóór en drie na de middag (35).

(34) *At Melanchton, cum nimis lubricus esset et Protei in morem se in omnia transformaret, me compulit, ut sumpto calamo manu armarem. (Zw. Epp. II, p. 369.)*

(35) *Istud colloquium sex in horas traximus. (Ibid. p. 370.)*

Nu begonnen de onderscheidene theologen zich voor de eigenlijke conferentie meer opzettelijk voor te bereiden.

ZWINGLI verzocht dat de redetwist geheel in het openbaar zou plaats hebben. LUTHER was hier tegen. Men besloot dan dat alleen vorsten, edelen, afgevaardigden en godgeleerden zouden toegelaten worden; weshalve ene gehele schaar van belangstellenden, die niet tot ene dier klasse konden gerekend worden, en die van Frankfort, uit de Rijnstreken, van Straatsburg, van Bazel en uit andere gedeelten van Zwitserland waren te samen gevloeid, teruggewezen werden. BRENZ zegt dat er tussen de vijftig en zestig toehoorders geweest zijn. ZWINGLI evenwel spreekt slechts van vier en twintig (36).

(36) *Quinquaginta aut sexaginta colloquio praesentes. (Zw. Opp. IV, p. 201.) Pauci arbitrii ad summum quatuor et viginti. (Epp. II, p. 370.)*

De conferentie begint.

Op ene kleine schilderachtig gelegene hoogte, waar langs de Lahn kalm en effen heenstroomt, vertoont zich een oud ridderslot aan het oog. Van uit het overziet men de stad Marburg geheel. De schone vallei van de Lahn ligt daar voor de beschouwer als geopend; terwijl de gezichteinder door bergen bepaald wordt, die, schijnbaar, al hoger en hoger zich tot ene reusachtige massa op een stapelen, en eindelijk in de wolken zich ganselijk verliezen. Binnen de muren van dit grijze kasteel, en wel in de ridderzaal, moest de conferentie plaats hebben.

Hoc est corpus meum.

Op Zaterdagmorgen, de 2de oktober, had de landgraaf met de tot zijn gevolg behorende heeren in de zaal plaats genomen. Hij had opzettelijk zich zo eenvoudig mogelijk gekleed, zodat niemand die het niet geweten had, hem voor een vorst zou gehouden hebben. Hij wilde de schijn vermijden als of hij de rol van een' KONSTANTIJN ten aanzien van de godsdienst had op zich genomen. Vóór hem stond ene tafel, waaraan LUTHER, ZWINGLI, MELANCHTON en OECOLAMPADIUS zich gingen neer zetten. LUTHER begon dadelijk met een stuk krijt op het fluwelen tafelkleed met grote letters enige woorden te schrijven. Aller ogen volgden de beweging van zijn hand, en nu las men weldra: HOC EST CORPUS MEUM (37). LUTHER's oogmerk was, dat hij deze verklaring des Heeren gestadig voor ogen zou hebben, daar deze bij de discussie van zoveel gewicht moest worden. Zijn tegenstanders mochten daaruit tevens opmerken, dat hij op dit punt niet licht toegeven zou.

(37) *Dit is mijn lichaam.* (Zw. Opp. IV, p. 175.)

Achter deze vier godgeleerden waren hun vriende gezeten, HEDIO, STURM, FUNK, FREIJ, EBERHARD, THAN, JONAS, CRUCIGER en meer anderen. JONAS wierp een' vorsende blik op de Zwitsers, en zei van hen: "ZWINGLI ziet er vrij boers en verwaand uit (38). Zo hij in de studie vorderingen heeft kunnen maken, is het wel geweest in spijt van MINERVA en de Muzen. In OECOLAMPADIUS vertoont zich goedhartigheid en zachtzinnigheid. HEDIO heeft het voorkomen van een' vrijmoedige maar toch minzame man. BUCER eindelijk houd ik voor een' slimme vos, die zich uitnemend wel als een gewichtig en kundig man weet voor te doen." Voor zoverre JONAS hier wellicht enkelen verkeerd of te hard beoordeelde, ondergingen zij slechts het lot, dat dikwijls de meer gematigden, althans meer op de achtergrond staanden van een partij treft. Dezulken ontmoeten meermalen hardere bejegening dan de mannen, in wier gevolg zij nederig achter aan komen.

(38) *In Zwinglio agreste quiddam est et arrogantulum.* (Corp. Ref. I, p. 1097.)

Voor hem die de hier bijeenverzamelde geleerde als onpartijdig beschouwer had kunnen gadeslaan, zou dat een inderdaad zeer belangrijke aanblik geweest zijn. Daar waren nu aan één tafel gezeten de mannen die in Saksen, aan de Rijn of in de Zwitserse bergen moedig waren voorgegaan, in het tot stand brengen van de merkwaardigste omwenteling die ooit plaats vond. Zij, die om zo te spreken, de vertegenwoordigers waren van de Christenheid, sinds deze begonnen had zich aan de regering van de paus van Rome te onttrekken; de mannen in wier handen het zedelijk welzijn van duizende hunner tijdgenoten, en van latere geslachten zelfs, in deze ogenblikken berustte; die mannen in de hoofdbedoeling één, maar toch in enkele

bijzonderheden verschillende, waren nu dáár, om te beproeven, of het mogelijk zou wezen dat verschil, zo niet geheel dan toch grotendeels, te doen verdwijnen. Geen wonder dat men van alle zijden met hopen en vrezen, de uitkomst van deze conferentie verbeidde, en dat velen deze in hun gebeden gedachtig waren.

Cordus.

Met de volgende woorden drukte CORDUS de belangstellende gevoelens van die velen uit: "Gij wakkere geloofshelden (39)! diepzinnige LUTHER, zachtmoedige OECOLAMPADIUS, onbekrompene ZWINGLI, godvruchtige SNEPF, welsprekende MELANCHTON, moedige BUCER, oprechte HEDIO, uitmuntende osLANDER, dappere BRENZ, innemende JONAS, vurige CRATON, voortreffelijke MAENUS, grote DIONYSIUS, en gij waarde MYCONIUS, - gij allen, die door vorst PHILIPPUS, die zo edel als dapper is, zijn te samen geroepen om de uiteenlopende meningen, kon het zijn, tot eenheid te brengen, en de weg der waarheid meer bepaald af te bakenen: bedenk in deze gewichtige ogenblikken, dat de Kerk in verwachting op u nederziet, en dat de gelovigen u bidden, om de wille van het bloed des Heeren JEZUS CHRISTUS, dat gij de heilige belangen die u hier worden aanvertrouwd, op ene wijze zult behandelen en in het licht stellen, dat de wereld in de uitkomst een werk moge zien, dat door de Heilige Geest bestuurd en gewrocht geworden is (40)."

(39) *Insignes verbi proceres.* (Bull. II, p. 236.)

(40) *Et cupido supplex vobis Ecclesia voto. Vestros cadit flens ad pedes.* (Bull. II, p. 236.)

Luther's eerste woord.

Toen de kanselier FEIGE met een woord de vergadering geopend en in des landgraafs naam herinnerd had, dat het doel van de tegenwoordige bijeenkomst was, het bereiken van een gewenste eenheid in leerbegrippen, nam LUTHER aanstonds het woord op. "Ik verklaar," sprak hij, "dat ik van mijn tegenstanders verschil, met betrekking tot het leerstuk van 's Heeren Avondmaal, en dat ik bij mijn mening daaromtrent denk te volharden. CHRISTUS heeft gezegd: *Dit is mijn lichaam*. Laat nu wie maar wil mij bewijzen, dat een lichaam geen lichaam is. Ik verwerp bij een onderzoek als dit alle redenering, alle menschenlijke wijsheid en spitsvindigheid. In de Godsdienst komt geen wiskunde te pas (41). Wij hebben Gods Woord, en wij moeten aannemen en geloven, wat ons in dat Woord geleerd wordt."

(41) *Deum esse supra mathematicam.* (Zw. Opp. IV, p. 175.)

"Gij kunt toch niet ontkennen," zei nu OECOLAMPADIUS, "dat er figuurlijke spreekwijzen in de Bijbel voorkomen; bijvoorbeeld JOHANNES *is* ELIAS; *de steenrots was* CHRISTUS; *Ik ben de ware wijnstok*. De uitdrukking *Dit is mijn lichaam*, is ongetwijfeld een figuurlijk gezegde van gelijke aard." LUTHER nu stemde wel toe, dat er enige figuurlijke spreekwijzen in de Bijbel aangetroffen worden, maar hij ontkende dat de woorden *Dit is mijn lichaam* als zodanig mochten aangemerkt worden.

Intussen zien toch alle verenigingen van Christenen, welke onderscheidende naam zij ook dragen, in deze woorden ene diepere betekenis dan ene letterlijke opvatting kan geven. De Roomsers leren, dat de woorden *Dit is mijn lichaam* niet slechts te kennen geven, "mijn lichaam," maar ook "mijn bloed," "mijn ziel," en zelfs "mijn Godheid,"

en "de gehele CHRISTUS (42)." Deze woorden zijn dus, volgens Rome, een *synekdoche*, dat is ene figuur waarbij een gedeelte voor het geheel genomen wordt. Bij de opvatting van de Luthersen is niet minder die figuur aanwezig (43). Hetzij men dan hier aan een' *synekdoche*, als boven, een' *metapher* (overdrachtige spreekwijze) of aan *metonymie* (ene woordverwisseling) denk: de woorden bekomen in ieder geval ene figuurlijke beduidenis.

(42) "Hij die ontkent dat het lichaam en het bloed van onze Heer en Zaligmaker JEZUS CHRISTUS, met Zijn ziel en Zijn Godheid, en bijgevolg JEZUS CHRISTUS geheel (totum Christum) bevat is in het sacrament des Avondmaals, die zij vervloekt." (Concilie van Trente, 13e zitt.)

(43) Tota Christi persona. (Form. Concord. VIII.)

Discussies.

OECOLAMPADIUS trachtte zijn gevoelen met bewijzen te staven, en bediende zich daartoe van de volgende sluitrede (*sylllogismus*):

"Wat CHRISTUS verwierp in het zesde hoofdstuk van JOHANNES Evangelie, kon Hij niet goedkeuren en leren bij de instelling des Avondmaals." "CHRISTUS nu zei, volgens het verhaal van JOHANNES, te Kapernaum: *De Geest is het, die levend maakt; het vlees is niet nut*; en hiermee wilde Hij een einde maken, aan de bedenkingen en murmuringen, die ontstaan waren dáárover, dat hij gezegd had: *Die mijn vlees eet, en mijn bloed drinkt, die heeft het eeuwige leven*; en: *Mijn vlees is waarlijk spijs, en mijn bloed is waarlijk drank*. Hij weersprak derhalve hier op het duidelijkst de opvatting, dat Hij bedoeld zou hebben op een *werkelijk* eten van zijn lichaam en drinken van zijn bloed.

"Met geen mogelijkheid dus, kunnen de worde: *Dit is mijn lichaam*, die Hij bij de instelling van het Avondmaal bezigde, ene andere dan geestelijke beduidenis hebben."

LUTHER. "Ik neem niet aan, dat de Heer, in de aangehaalde plaats, het denkbeeld van zijn lichaam te eten en zijn bloed te drinken geheel heeft willen wegnemen. Hij zal alleen bedoeld hebben, het grof zinnelijk begrip tegen te gaan, dat de mannen van Kapernaum hier uit zijn woorden hadden opgevat, en waardoor zij dachten aan het eten van CHRISTUS lichaam, gelijk zij dat deden ten aanzien van ossen, of andere dieren (44)." OECOLAMPADIUS. "Het is in allen gevallen niet geraden, om aan ene *stoffelijke* opvatting de voorkeur te geven, boven ene uitlegging in een' *geestelijke* zin."

(44) Qualis est carnis bovillac aut suillee. (Scult. p. 217.)

LUTHER. "Het komt er alleen op aan wat meer overeenstemt met de wil van God. Zijn bevel geeft geest en leven aan de dode stof. Al is het dat wij, uit innerlijke gehoorzaamheid aan 's Heeren wil, om zo te spreken een' strohalm van de grond oprapen, zo hebben wij een goed en geestelijk werk verricht. Wij moeten alleen in aanmerking nemen dat het God is die spreekt, en wij mogen ons niet vermeten om te gaan wegen en beoordelen wat het is dat gesproken wordt. Waar God spreekt, betaamt het ons nietige aardwormen te horen en eerbiedig te zwijgen. Waar God gebiedt, moet de gehele wereld gereed zijn om te gehoorzamen. Wij hebben geen voorkeuze te geven aan ene uitlegging, die meer in onze bevattingsvallen, of die in onze ogen

aannemelijker wezen zou. Wij moeten het Woord van God aannemen gelijk het is, en in onderwerping en in ootmoed des harten, de stem vernemen die daaruit spreekt (45)."

(45) Quum praecipit quid, pareat mundus: et omnes osculemur verbum. (Zw. Opp. IV. p. 176.)

OECOLAMPADIUS. "Maar daar wij nu het eten in de geestelijke zin vermenen te moeten en te kunnen verstaan: waarom zouden wij daarvoor ene andere, niet geestelijke, opvatting in de plaats stellen?" LUTHER. "Ik herhaal het, dat wij niet moeten onderzoeken wat naar menselijke bevassing aannemelijker zou kunnen zijn, maar dat wij de woorden moeten opvatten en aannemen, gelijk zij daar staan: *Eet, dit is mijn lichaam.*

Deze woorden zijn duidelijk genoeg. Wij moeten maar doen wat zij zeggen, en anders niet (46). Zo God mij bevelen wilde anders oneetbare, ja de walgelijkste dingen te eten, zo zou ik het doen, en mij verzekerd houden dat ik wèl deed (47)."

(46) *Man mus es thun saepe inculcabat.* (Zw. Opp. IV, p. 176.)

(47) *Si juberet fimum comedere, facerem.* (Ibid.)

Hier nam ZWINGLI deel aan het gesprek. "De Schrift moet uit de Schrift verklaard worden," zei hij. "Ik kan niet toestemmen, dat de Heer, toen Hij in Kapernaum sprak van het eten van Zijn lichaam en het drinken van Zijn bloed, een ander eten of drinken kan bedoeld hebben, dan later bij de instelling van het Avondmaal. JEZUS nu zei in het eerste geval (Joh 6.63) dat het vlees niet nut was, en zou hij dan in het Avondmaal ons iets hebben willen te eten geven *dat niet nut was?* - Ik houd overigens het denkbeeld, dat ik heb horen opperen, om oneetbare of walgelijke dingen te eten, voor zeer onvoegzaam. Naar mijn gevoel behoeven wij hier in geen deel onze toevlucht te nemen, tot iets dat te zeer in het buitengewone of wonderbare zou vallen. Het is met de taal van JEZUS CHRISTUS geheel anders, dan met de orakeltaal van de oude Heidenen. Zijn Woord is klaar om te verstaan, terwijl de orakels van de ouden bij al derzelve beuzelachtigheid diepzinnig en duister waren."

LUTHER. "Wanneer CHRISTUS zegt dat het vlees niet nut, dan meent Hij daarmee niet Zijn eigen vlees, maar het onze."

ZWINGLI. "De ziel kan wel geestelijk, maar niet lichamelijk voedsel ontvangen."

LUTHER. "Wij eten ook slechts met de mond. Onze ziel zelf eet niet (48)."

(48) *Anima non edit ipsum (corpus) corporaliter.* (Zw. Epp. II, p. 370.)

ZWINGLI. "Dan moet CHRISTUS lichaam ook een lichamelijk en niet een geestelijk voedsel zijn."

LUTHER. "Gij beproeft, geloof ik, om mij te verstrikken."

ZWINGLI. "Volstrekt niet. Slechts wilde ik u doen zien, dat gij geheel tegenstrijdige dingen wilt aangenomen hebben."

LUTHER. "Ik verklaar dat wat voor dingen ook God mij te eten gaf, ik deze zonder onderscheid heel wel geestelijk zou kunnen eten. In het Avondmaal ontvangt wel in de eerste plaats de mond CHRISTUS lichaam, maar de ziel niet minder door de kracht des geloofs."

Nu bracht ZWINGLI een aantal schriftuurplaatsen bij, die pleiten konden voor zijn mening, dat daar JEZUS op de ene plaats zegt, dat het vlees niet nut, Hij op geen

andere, en dus ook niet bij de inzetting van het Avondmaal, in een' verschillende geest kan gesproken hebben.

Lambert.

De aanwezigen hadden tot hiertoe met klimmende belangstelling toegeluisterd. Onder de professoren van Marburg was ook LAMBERT tegenwoordig. Hij liet ene grote ontroering blijken. Hij was aanvankelijk van de mening van LUTHER geweest (49), doch naderhand gaan twijfelen. Toen hij zich naar de conferentie begaf zei hij: "Ik wens bij deze gelegenheid aan een blad wit papier gelijk te zijn, waarop Gods vinger de waarheid moge schrijven." Hij had ZWINGLI en OECOLAMPADIUS nog niet lang horen spreken of hij riep uit: "Ja waarlijk, de Geest is het die levend maakt (50)." Toen nu de Wittenbergers deze zijne verandering van denkwijze bespeurden, zeiden zij er van, onder een medelijdend schouderophalen: "Dat is Franse veranderlijkheid." "Wat," gaf LAMBERT ten antwoord, "was dan de apostel PAULUS ook van veranderlijkheid te beschuldigen, toen hij ophield een farizeër te zijn? En wij allen, waren wij dan minder veranderlijk, toen wij ons losmaakten van de dwalingen van de Roomse kerk?" LUTHER bleef inmiddels onverzettelijk bij zijn gevoelen. "*Dit is mijn lichaam,*" herhaalde hij, terwijl hij met de vinger wees op de woorden die hij geschreven voor zich had. "*Dit is mijn lichaam.* De duivel zelf zou niet in staat zijn mij op dit punt te doen wankelen. Die wil trachten om ene zaak gelijk deze begrijpelijk en voor ons verstand bevattelijk te maken, met die is het geloven uit (51)."

(49) Zie zijn Verklaring van LUKAS Evangelie (Lu 22.19,20.

(50) Hij heeft ook gezegd, dat CHRISTUS lichaam in het Avondmaal, op generlei wijze, als zódanig, kon aanwezig mathematici seu commensurative, neque re ipsa.) (Epist. Lamb. de Marb. col.)

(51) Si interrogo. excido a fide. (Zw. Epp. II, p. 177.)

Luther en Zwingli.

"Maar doctor," voegde ZWINGLI hem toe, "in JOHANNES lezen wij toch ene verklaring omtrent het eten van CHRISTUS lichaam; gij moogt daarom wel ophouden met steeds uw' oude zang te herhalen." "Gij veroorlooft u uitdrukkingen die hier niet te pas komen," antwoordde LUTHER (52). Op hun beurt echter noemde de Wittenbergers de dikwijls als bewijsgrond herhaalde woorden van ZWINGLI zijn "oudo zang (53)." Maar ZWINGLI vervolgde niet te min zeer bedaard: "Ik vraag u doctor, of CHRISTUS in het zesde hoofddeel van JOHANNES wel iets anders bedoelde, dan een door voorbeelden opgehelderd antwoord te geven op de vragen die hem gedaan werden?"

(52) Invidiose loqueris. (Bull. II, p. 228.)

(53) Veterem suam cantilenam. (Zw. Opp. IV, p. 221.)

LUTHER. "Mijnheer ZWINGLI, gij vervalt in een' toon die te meesterachtig is om tot mijn overtuiging te kunnen dienen. De plaats waarvan gij spreekt, is geheel vreemd aan onze kwestie."

ZWINGLI, enigszins driftig: "Vergeef mij, doctor, die aanhaling is van het grootste gewicht hier. Die plaats breekt u de hals."

LUTHER. "Nog zo schielijk niet! Buitendien gij zijt in Hessen en niet in Zwitserland. Bij ons breekt men elkaar zo licht de hals niet."

Hierop wendde LUTHER zich tot zijn vrienden, en beklaagde zich hogelijk over ZWINGLI, evenals of deze inderdaad eraan gedacht had om hem leed te doen. "Hij bezigt uitdrukkingen die beter in de mond van een' ruwe soldaat zouden voegen," zei hij (54). LUTHER scheen Zich dus niet te herinneren, dat hij vroeger ook wel eens harde bewoordingen gebruikt had (55).

(54) Verbum istud, tanquam castrense et cruentum. (Hospin. p. 131.)

(55) Zie onder anderen het derde Deel, bl. 108. 00308

ZWINGLI hernam: "In Zwitserland wordt recht en wet even goed gehandhaafd als hier, en daar wordt, evenmin als hier te lande, iemand ongestraft beledigd. Maar ik heb met die uitdrukking alleen willen te kennen geven, dat uw zaak niet verder te verdedigen valt."

Er was nu een ogenblik van stilte en van algemene ontroering. De min zachte woorden van de Zwitser hadden de stijfhoofdige Sakser niet overtuigd maar verbitterd. De landgraaf vreesde reeds dat hierdoor zijn poging om de partijen nader tot elkaar te brengen, mislukken en zelfs ene geheel tegenovergestelde uitwerking hebben zou. Hij haastte zich daarom om tussenbeide te komen, en zijn goedkeuring te kennen gevende over de opheldering die ZWINGLI gegeven had, zei hij tot LUTHER: "Doctor, gij hebt waarlijk ongelijk met u dat woord zo zeer aan te trekken. Er bestond hier geen de minste bedoeling, om u iets onaangenaams te zeggen." Maar het was vruchteloos. Men kon de driftige man niet tot bedaren brengen. De landgraaf zag dan ook het nutteloze van alle verdere poging, op dat ogenblik, in, en verzocht de heeren hem naar de eetzaal te volgen. Na afloop van het middagmaal werd de redetwist hervat.

"Ik geloof dat CHRISTUS lichaam in de Hemel is," zei LUTHER, "maar ik geloof evenzeer dat het aanwezig is in het Avondmaal. Ik vraag niet of dat tegennatuurlijk is, zo het maar dñt is wat geloofd moet worden (56). CHRISTUS is in het sacrament des Avondmaals, gelijk hij geboren werd uit de maagd MARIA."

(56) Non curo quod sit contra naturam. modo non contra fidem. (Zw. Opp. IV, p. 178.)

Discussies.

OECOLAMPADIUS bracht hier het gezegde van de apostel PAULUS bij: "Wij kennen CHRISTUS niet naar het vlees (57)."

(57) 2Co 5.16.

LUTHER. "*Naar het vlees* wil hier zeggen naar onze eigen vleselijke natuur (58)."

(58) Pro carnalibus affectibus. (Zw. Opp. IV, p. 202.)

OECOLAMPADIUS. "Gij wilt niet toestemmen dat er een *metapher* (*overdrachtige spreekwijze*) is in de woorden: *Dit is mijn lichaam*, en gij erkent niet te min ene *synekdoche* (figuur, waarbij een gedeelte voor het geheel wordt genomen)."

LUTHER. "Er bestaat ook een groot onderscheid tussen het ene en het andere. - Wanneer ik iemand hoor zeggen, dat hij ene fles gaat drinken, dan weet ik dat hij het vocht bedoelt dat zich in die fles bevindt. Het lichaam van CHRISTUS is in het brood, gelijk een degen in de schede (59), of gelijk de Heilige Geest in de duif." Nu traden OSIANDER, van Neurenburg, AGRICOLA, van Augsburg, en BRENZ, van Halle, in

Zwaben, auteur van het bekende Syngramme (60), binnen. Zij hadden te gelijk met de anderen ene uitnodiging van de landgraaf ontvangen. Maar BRENZ, aan wie LUTHER de wens had te kennen gegeven dat hij wegblijven zou, en die dientengevolge een' tijd lang gewiefeld had, was daardoor ongetwijfeld ook de oorzaak geweest van de latere aankomst van zijn vrienden. Zij werden dicht bij LUTHER en MELANCHTON geplaatst. "Luistert of spreekt mee naar gij zult dienstig oordelen," werd tot hen gezegd. Zij bewaarden evenwel voortdurend het stilzwijgen. "Wij allen," zei MELANCHTON, "vervulde de rol van toehoorders. LUTHER alleen sprak (61)." Men zette de redetwist voort.

(59) Corpus est in pane sicut gladius in vagina. (Zw. Opp. IV, p. 202.)

(60) Zie het derde Deel, bl. 450. 00337

(61) Fuimus kwfa proswpa (Corp. Ref. I, p. 1098.)

Een ZWINGLI zag dat uitlegkunde (exegese) tot LUTHER's overtuiging niet voldoende was, nam hij ook leerstellige godgeleerdheid ja natuurlijke wijsbegeerte te baat.

"Ik bestrijd u," sprak hij, "met ons geloofsartikel: *Ascendit in coelum* - is opgevaren ten Hemel. Zo CHRISTUS lichaam in de Hemel is, hoe kan hij dan tevens in het brood zijn? - De Bijbel leert ons ook, dat Hij in alles de broederen gelijk geworden is (Heb 2.17). Hij kan naar het lichaam niet op verschillende plaatsen te gelijk aanwezig zijn."

LUTHER. "Dergelijke redeneringen acht ik niet veel beter, dan dat iemand zou willen bewijzen dat JEZUS CHRISTUS ene vrouw gehad heeft; dat Hij zwarte ogen had (62), en dat Hij in ons goede Duitsland geleefd zou hebben (63). Ik hecht zeer weinig aan dergelijke spitsvindigheden."

(62) Quod uxorem et nigros oculos habuisset. (Scultet. p. 225.)

(63) In Germania diuturnum contubernium egisse. (Zw. Opp. IV, p. 202.)

"Ik heb volstrekt geen ander oogmerk gehad, dan om tegen u een Apostolisch gezegde te doen gelden," hervatte ZWINGLI. "Zo herinner ik u ook wat PAULUS schrijft aan de Filippensen, morfhñ doulou labwn (64)."

(64) De gestaltenis eens dienstknechts aangenomen hebbende. (Php 2.7.)

LUTHER, hem in de rede vallende: "Doe uw aanhalingen in het Latijn of in het Duits, maar liefst niet in het Grieks."

ZWINGLI. (In het Latijn): "Vergeef mij; ik heb nu twaalf jaar lang geen ander dan een Grieks Testament gebruikt." Toen de bedoelde plaats in het verband voorlezende, trok hij daaruit, als pleitende voor zijn gevoelen, de gevolgtrekking, dat CHRISTUS mensheid van gelijke natuur zijnde als de onze, Hij lichamen niet dan plaatselijk ergens aanwezig kon zijn. LUTHER riep nu uit, terwijl hij met de vinger wees op de woorden die vóór hem geschreven stonden: "Mijne goede heeren, daar onze Heer JEZUS CHRISTUS gezegd heeft *Hoc est corpus meum* zo geloof ik dat Zijn lichaam werkelijk dáár is."

Hier geraakten allen in beweging. ZWINGLI sprong van zijn zitplaats op, vloog naar LUTHER toe, en riep uit, terwijl hij op de tafel sloeg (65): "Gij beweert dan, doctor, dat CHRISTUS lichaam plaatselijk in het Avondmaal aanwezig is; want gij houdt staande dat het waarlijk dáár is; dáár - dáár - dáár. Nu daar is een bijwoord van plaats

(66). CHRISTUS lichaam is derhalve volgens u van zulk ene natuur, dat het plaatselijk ergens tegenwoordig is. Zo het ergens plaatselijk aanwezig is, dan is dat gewis in de Hemel; waaruit volgt, dat het dan niet ook in het brood kan tegenwoordig zijn." LUTHER. "Ik herhaal nogmaals, dat ik hier volstrekt van geen wiskunde weten wil. Zodra de consecratie over het brood is uitgesproken, is het lichaam dáár, hoe slecht en boos ook de leraar zij welke de consecratie deed."

(65) Ibi Zwinglius illico prosiliens. (Scultet. p. 225.)

(66) Da, da, da. *Ibi* est adverbium loci. (Scultet. p. 225.)

ZWINGLI. "Zo doende valt gij geheel in de geest van het Pausdom (67)."

(67) Damit richtend ir das Papstum uf. (Zw. Opp. III, p. 57.)

LUTHER. "De leraar is hier slechts werktuig, die blotelijk de instelling des Heeren volgt, zo als die gegeven werd, en zonder dat daarbij enige verdiensten of enige verrichting des leraars in aanmerking komen, of aan de zaak iets toebrengen kunnen. Ten aanzien van CHRISTUS lichaam kan ik het denkbeeld niet verdragen, dat het aan ene bepaalde plaats zou zijn. Daarvan wil ik niet horen."

ZWINGLI. "Maar moeten wij dan altijd spreken en ons uitdrukken zo als *gij* wilt?"

De landgraaf oordeelde het hoog tijd te zijn om hier de woordenstrijd af te breken, tot aan de volgende dag (68), Zondag de 3de oktober.

(68) Coena instabat et diremit certamen. (Ibid. IV, p. 179.)

Zeker zou men de Zondag liever niet op deze wijze doorgebracht hebben; maar de conferentie moest zo spoedig mogelijk aflopen, omdat er in die ogenblikken ene kwaadaardige ziekte in Marburg uitbrak (69).

(69) Deze ziekte werd met de naam van *zweetziekte*, of ook wel *Engels zweet* aangeduid: op de laatstgenoemde wijze, omdat zij zich allereerst in Engeland ten tijde van koning HENDRIK VII had geopenbaard. Deze heeft ook aldaar, gelijk ook in Frankrijk, zowel als in Duitsland, onderscheidene malen geheerst. - L. R.

LUTHER vatte de draad des twistgespreks weer op, met de woorden: "Als ik zeg te geloven dat het lichaam van CHRISTUS in het sacrament van de Avondmaals aanwezig is, dan bedoel ik daarmee geenszins ene eigenlijke plaatselijke tegenwoordigheid."

ZWINGLI. "Maar dan is het lichaam er ook in het geheel niet."

LUTHER. "De Sophisten beweren dat een lichaam zeer wel aan onderscheidene plaatsen te gelijk aanwezig kan zijn. Het heelal is een lichaam, en toch kunnen wij er niet van zeggen, dat het zich aan ene bepaalde plaats bevindt."

ZWINGLI. "Gaat gij u op de Sophisten beroepen doctor? - Gij zij waarlijk op de weg om naar de vleespotten van Egypte weer te keren (70). Wat gij bewijzen wilt met uw heelal: ik geloof niet dat gij met zulke gronden bij enig verstandig mens veel zult uitwerken." Nu riep ZWINGLI die, bij wat LUTHER ook aanvoeren mocht, steeds zijn antwoord gereed had, en die hem nu op uitlegkundige en wijsgerige gronden had bestreden, - een' nieuwe bondgenoot te hulp, en wel het getuigenis van kerkvaders.

(70) Ad caepas et ollas Aegyptiacas. (Zw. Opp. II, part. 3, p 57.)

Het getuigenis van de kerkvaders.

"Hoor," sprak hij, "wat FULGENTIUS, bisschop van Ruspa, in Numidië, in de vijfde eeuw zei, tegen TRASAMOND, de koning van de Vandalen: "Gods Zoon nam de menselijke natuur aan, maar verloor daarom Zijn goddelijke natuur in genendele. Als mens werd hij uit ene vrouw geboren, maar naar Zijn Godheid is Hij van eeuwigheid. Voor zoverre Hij als een mens ter wereld kwam, is Hij waarlijk mens, en bijgevolg slechts aan ene plaats aanwezig; maar Hij is ook God, en als zodanig overal tegenwoordig. Naar Zijn mensheid was Hij niet in de Hemel zolang Hij op Aarde was, en toen Hij opvoer ten Hemel verliet Hij als mens de Aarde; maar naar Zijn goddelijke natuur bleef Hij in de Hemel, ook toen Hij de menselijke natuur had aangenomen, terwijl Hij naar Zijn Godheid de Aarde niet verlaten heeft, toen Hij ten Hemel is opgevaren (71)."

(71) Secundum humanam substantiam, absens coelo, cum esset in terra, et derelinquens terram cum ascendisset in coelum. (Fulgentius aan koning Trasamond, lib. II.)

LUTHER echter bleef steeds herhalen: "Er staat geschreven: *Dit is mijn lichaam.*"

Augustinus.

ZWINGLI werd hierover ongeduldig. "Het schijnt, doctor," zei hij, "dat wij niet veel verder komen zullen. Zo zou even goed iemand de woorden des Zaligmakers letterlijk kunnen opvatten, die Hij, aan het kruis, tot Zijn moeder richtte, terwijl Hij op JOHANNES doelde; de woorden: Vrouw! zie, uw zoon. Indien zo iemand stijf en sterk aan de letter wilde blijven hangen, was elke poging om hem tot ander inzien te brengen vergeefs. Hij zou steeds volhouden dat JEZUS gezegd heeft: *Ecce filius tuus*, zie, uw zoon. Maar hoor nu ook het getuigenis van de grote AUGUSTINUS. "Wij moeten niet denken," zegt hij, "dat CHRISTUS naar zijn mensheid overal tegenwoordig is. Dit te menen was ene dwaling. CHRISTUS is aan alle plaatsen, als God; maar naar het lichaam kan Hij in de Hemel slechts plaatselijk aanwezig zijn (72)."

(72) In loco aliquo coeli propter veri corporis modum. (Aug. Ep. p. 57.)

"AUGUSTINUS spreekt hier niet met opzicht tot het Avondmaal," hernam LUTHER. "CHRISTUS lichaam is in het sacrament des Avondmaals aanwezig, maar niet plaatselijk."

OECOLAMPADIUS trachtte dit herhaald gezegde van LUTHER als een wapen tegen hem aan te wenden. "Als het lichaam van CHRISTUS niet werkelijk en plaatselijk aanwezig is in het Avondmaal, zo is het op geen andere wijze daarin tegenwoordig. Ieder weet toch, dat het hoofdkenmerk van een lichaam juist daarin gelegen is, dat het bepaaldelijk aanwezig is op éne plaats."

Hiermee nam de discussie voor 's morgens een einde. OECOLAMPADIUS dacht nog nader na over de steeds herhaalde woorden van LUTHER, en hij geloofde, dat daarin, wel bezien, toch wel grond konden gevonden worden voor ene toenadering der partijen. "De doctor heeft gezegd, dat CHRISTUS lichaam in het sacrament van het Avondmaal aanwezig is, zonder dat hij daarbij gedacht wil hebben aan ene plaatselijke tegenwoordigheid," zei OECOLAMPADIUS, toen de discussie 's

middags hervat was; "onderzoeken wij dan op hoedanige andere wijze die tegenwoordigheid te verklaren zij."

"Gij zult mij geen' stap verder brengen," hernam LUTHER, die begreep wat men bedoelde. "Gijlieden moogt al FULGENTIUS en AUGUSTINUS op uw zijde hebben; al de overige kerkvaders zijn van onze mening."

OECOLAMPADIUS, die in de ogen van de Wittenbergers bijzonder punctueel was (73), zei nu: "Noem ons die vaders. Wij willen zien of zij zo zeer tegen ons zijn."

(73) Quem omnes sperassemus mitiorem, interdum videbatur paulo morosior, sed citra contumeliam. (Zw. Opp. IV, p. 201.)

Hevigheid van Luther.

"Hun namen zullen niet genoemd worden," hervatte LUTHER (74). "De woorden die gij van AUGUSTINUS hebt bijgebracht, schreef hij toen hij nog zeer jong was; en hij is buitendien geen helder uitlegger." Dit zeggende keerde hij op zijn eigen terrein terug, dat hij ongaarne ook maar voor een ogenblik verliet. Hij vergenoegde zich nu echter niet meer met op de woorden *Hoc est corpus meum* met de vinger te wijzen, maar hij rukte thans met drift het fluwelen kleed, waarop die woorden geschreven stonden, van de tafel, hield het omhoog, en het dicht voor de ogen van ZWINGLI en OECOLAMPADIUS brengende (75), riep hij uit: "Ziet hier! Dit is onze tekst; gij hebt tegen denzelve nog niets kunnen inbrengen wat ons overtuigen kon. Gij zou verdere pogingen wel kunnen sparen."

(74) Non nominabimus illos. (Sculdet. p. 228.)

(75) Da hub Luther die sammaten deck auf, und zeigt ihm de Spruch, de er mit keyden hett für sich geschrieben. (Osiander; Niederer's Nachrichten II, p. 114.)

"In dat geval," zei OECOLAMPADIUS, "kunnen wij de discussie wel eindigen. Ik wil echter vooraf nog aanmerken, dat als wij de kerkvaders tot staving van onze opvatting bijbrachten, wij daarmee voldoende bewezen hebben dat wij geen nieuwigheden zoeken in te voeren, wat ook eigenlijk met die aanhaling ons oogmerk was; meer dan om, door hun gezag, ons gevoelen kracht bij te zetten." Dit was ongetwijfeld een zeer juist gebruik gemaakt van de kerkvaders.

Het was nu geheel nutteloos geworden, om de conferentie nog langer te doen duren. "LUTHER, die onbuigzaam en driftig van aard was," zegt SECKENDORF, "wilde dat de Zwitsers zijn gevoelen geheel zouden aannemen (76)."

(76) Lutherus vero ut erat fero et imperioso ingenio. (SECKEND. p. 136.)

De kanselier, die met schrik de ongunstige afloop van de tezamenkomst voorzag, deed ene poging om de partijen te bewegen dat zij zich toch met elkaar verstaan zouden. "Ik weet daartoe maar een middel," zei LUTHER tot hem, "en dat is eenvoudig dáárin gelegen, dat onze tegenstanders hun stelling opgeven." "Dat kunnen wij niet," hernamen de Zwitsers. "Goed" hervatte LUTHER, "dan oordele God tussen u en ons, en dan zullen wij bidden dat Hij u tot beter inzicht brengen moge." "Wij zullen hetzelfde doen," antwoordde OECOLAMPADIUS.

Terwijl dit voorviel was ZWINGLI stil, in zichzelf gekeerd en zichtbaar ontroerd. De levendigheid van zijn aandoeningen, die gedurende de conferentie herhaaldelijk gebleken was, had nu ene geheel bijzondere uitwerking op hem. Hij barstte in aller tegenwoordigheid in een vloed van tranen uit.

Einde van de conferentie.

Dus was dan nu de conferentie geëindigd. Daar wij gezien hebben, op welk ene wijze deze plaats had, en dat nu en dan wel eens harde woorden gebezigd werden, moet het ons te meer in het oog vallen, dat sommige berichtgevers het willen doen voorkomen als ware alles zo bedaard en in de liefde toegegaan. "Met uitzondering van een paar minder zachte uitdrukkingen," zegt een ooggetuige, "liep alles zeer goed af, en werd er wederzijds op ene bedaarde en zachtzinnige wijze gesproken (77). Men hoorde hen gedurende de redetwist elkaar steeds aanspreken als: Mijnheer, mijn vriend, mijn waarde, of met dergelijke namen. Er was geen twist of partijzucht onder hen. Men had kunnen menen dat LUTHER en ZWINGLI broeders waren, in plaats van tegen elkaar overstaande partijen (78)." Dit is het getuigenis van BRENZ. Maar klaarblijkelijk heeft hij getracht het voorgevallene te verbloemen. Althans JONAS, die ook een ooggetuige geweest is, noemt de conferentie "een hete strijd (79)."

(77) Omnia humanissime et summa cum mansuetudine transigebantur. (Zw. Opp. IV, p. 201.)

(78) Amicissime Domine, Vestra charitas, et id genus..... Dixisses Lutherum et Zwinglium non adversarios. (Zw. Opp. IV, p. 201.)

(79) Acerrimo certamine. (Corp. Ref. I, p. 1096.)

De besmettelijke ziekte die in Marburg heerste, sleepte een aantal slachtoffers ten grave, en vervulde de gemoederen met verlangend om de stad te (80) verlaten. "Heeren," merkte de landgraaf aan, "gij kunt zo niet scheiden." Hij wilde de theologen eerst nog gelegenheid geven, om enige ogenblikken in elkaars gezelschap door te brengen, zonder dat zij zouden nodig hebben zo bepaaldelijk over godgeleerde onderwerpen te spreken. Hij nodigde hen dan aan zijn tafel. Het was Zondagavond.

(80) Nisi *Sudor Anglicus* subito Marburgum invasisset et terrore omnium animos percutisset. (Hospin. p. 131.)

Aanmerkingen over de conferentie.

PHILIPPUS van Hessen had aan allen steeds gelijke onderscheiding betoond, zonder omtrent iemand enige partijdigheid te laten blijken. "Mij dunkt het is beter zich aan de woorden van JEZUS zelf te houden, dan zich door te fijn uitgesponnen redeneringen van mensen te laten meeslepen," had hij gezegd, volgens JONAS (81); ZWINGLI echter hield zich overtuigd dat de vorst geheel zijn inzichten deelde, maar dat hij daarvoor nog niet uitkomen wilde, om sommigen niet te grieven. LUTHER, van zijn kant, voelde dat hij, zich op de kerkvaders beroepen hebbende, verplicht was ten minste enkele van hun aan de landgraaf te noemen, ten einde deze niet mocht geloven, dat hij te deze aanzien met ijdele woorden geschermd had. Hij overhandigde dan een papier aan PHILIPPUS, waarop onderscheidene plaatsen voorkwamen, getrokken uit HILARIUS, CHRYSOSTOMUS, CYPRIANUS, IRENAEUS en AMBROSIUS, en waarmee hij geloofde zijn gevoelens te kunnen staven.

(81) Dicitur palam proclamasse. (Corp. Ref. p. 1097.)

De landgraaf wil bemiddelen.

Intussen naderde het uur van scheiden, en er was nog geen stap gevorderd, ter bereiking der verbroedering, die de landgraaf zo hartelijk wenste, en "waarvoor hij

zozeer werkte," gelijk LUTHER aan zijn vrouw schreef (82). Hij deed de godgeleerde heeren, de ene na de anderen, bij zich komen in zijn bijzonder vertrek (83), en hield met verzoeken, waarschuwen, vermanen, in een woord met allen mogelijke aandrang bij hen aan, om zich toch aan een te sluiten. "Bedenk," zei hij, "dat het volstrekt gevorderd wordt, voor het algemeen welzijn der Kerk, dat er broederlijke liefde en eendracht zij, en dat verdeeldheid het grootste kwaad is dat de Kerk kan treffen (84)." Inderdaad, een veldheer kan niet beter en met meer kracht van overreding tot zijne generaals spreken, wanneer hij hen vóór het aangaan van een' slag tezamen geroepen heeft, en hen aanspoort om, elk in de zijne, mee te werken om de overwinning te verzekeren.

(82) Da arbeit van de Landgraf heftig. (L. Epp. III, p. 512.)

(83) Unumquemque nostrum seorsim absque arbitris. (Zw. Opp. IV, p. 203.)

(84) Compellans, rogans, monens, exhortans, postulans ut Reipublicae Christianae rationem haberemus, et discordiam e medio tolleremus. (Ibid.)

De laatste samenkomst.

Er had nu een laatste algemene bijeenkomst plaats, die onder de toenmalige omstandigheden, hoogst merkwaardig was. LUTHER en ZWINGLI, of wat hetzelfde was, Saksen en Zwitserland waren hier nu voor het laatst bijeen. De vreselijke ziekte, die niemand scheen te zullen sparen, rukte duizenden rondom hen weg (85). KAREL V en de paus verbonden zich in Italië. FERDINAND en de Catholieke vorsten scheen toebereidselen te maken, om de mannen van het protest van Spiers te doen zwichten voor geweld. De dreigendste onweerswolken pakten zich boven de hoofden der hervormers met elke dag meer samen. Eendracht alleen kon het dus wezen, wat de Protestanten moesten zoeken, om in staat te zijn de gemeenschappelijke vijand af te wachten. En toch waren zij nu op het punt om te scheiden, zonder dat ene verbroedering tot stand gebracht was; te scheiden, misschien om nimmer weer elkaar te ontmoeten!

(85) Multa perierunt millia. (Hospin. p. 131.)

"Laat ons tenminste tot overeenstemming komen in denkwijze, gelijk wij dat zijn in bedoeling, voor zo ver dat maar enigszins mogelijk is," zei ZWINGLI. "Waar wij volstrekt moeten blijven verschillen, laat daar toch de broederlijke liefde behouden blijven. Zó verdraagzaam moeten wij toch jegens elkaar zijn, dat wij, bij allen ijver voor de waarheid, omtrent zaken van ondergeschikt belang van verschillende mening zullen mogen zijn, zo wij slechts overeenstemmen in de hoofdzaak, de verlossing, door het geloof, in JEZUS CHRISTUS (86)." En waarlijk, dit is het juiste en ware beginsel van de Christelijke eenheid. En mocht de zestiende eeuw nog te zeer beneveld en in scholastieke waanwijsheid te diep ingewikkeld geweest zijn, om deze waarheid in te zien: wij mogen dan hopen, dat men daaromtrent in onze negentiende eeuw tot betere begrippen zal gekomen zijn. "Ja," riep de landgraaf uit, "gij zijt het in de hoofdzaak eens. Laat dat dan ook aan de wereld bekend worden, en betoont u van nu af aan als vrienden, als broeders in de Heere." - "Er is geen mens op aarde, met wie ik liever in eensgezindheid en liefde zou willen leven dan met u," zei nu ZWINGLI, het woord richtende tot de Wittenberger dezelfde (87) geweest.

(86) Ouod nulla unquam Ecclesiarum pax constituta sit, si non in multis aliis dissentienti a se facultatem faciant. (Scultet. p. 207.)

(87) Es werendt keine lüth uff Erden. (Bull. II, p. 225.)

Zwingli wenst verbroedering. Luther weigert.

"Neemt hen als broeders aan, als vrienden, als broeders!" vervolgde de landgraaf (88). Het scheen dat allen ontroerd waren, en dat de vriendschapsband nu voorgoed gelegd zou worden. ZWINGLI, die zijn tranen niet weerhouden kon, ofschoon zoveel edelen en geleerden aanwezig waren, (LUTHER zelf is het die hier verhaalt,)(89) naderde LUTHER en bood hem de hand van broederschap aan. Het stond dan nu aan LUTHER om de twee hoofdtakken van de Hervorming, die toch van dezede stam waren uitgegaan, samen te voegen en in een te strengelen. Hij kon daardoor voor het vervolg alle scheiding genoegzaam onmogelijk, immers zeer onwaarschijnlijk maken. Hij kon nu nog voorkomen dat verdeeldheid en twist hun vergiftige tand in de nog jeugdige borst van de Hervorming zouden slaan.... LUTHER intussen wijst de hand af die men naar hem uitstrekt.

"Gijlieden zijt van een andere geest dan wij," sprak hij.

Door deze op dat ogenblik geheel niet verwachte woorden, worden de Zwitsers als door een elektrische schok aangedaan. Telkens als LUTHER die noodlottige woorden herhaalde (en dat deed hij onderscheidene malen) kromp hun het hart ineen. LUTHER zelf is het, zeggen wij, die ons deze bijzonderheden meedeelt.

(88) Idque Princeps valde urgebat. (L. Epp. III, p. 513.)

(89) Zwinglius palam lacrymans coram Langravio et omnibus. (Hospin. p. 136.)

De broederschap verworpen.

De Wittenbergers hielden evenwel nog een kort beraad onder elkaar. LUTHER, MELANCHTON, AGRICOLA, BRENZ, JONAS en OSIANDER traden ter zijde. Maar zij waren maar al te zeer van de mening doordrongen, dat hun gevoelen omtrent het sacrament des Avondmaals het enige ware was, en dat allen, die in dit punt het met hen niet eens waren, zich op de gevaarlijkste doolweg bevond. "Wat," zei MELANCHTON (90), die echter in latere tijd zeer tot de opvatting van ZWINGLI overhelde, "zij zeggen dat wij dwalen, en veroordelen ons, en toch zouden zij onze broeders willen heten!" "Hoe veranderlijk zijn die mensen," sprak BRENZ; "nog niet lang geleden zei zij van ons, dat wij ene brood - god vereren, en nu zouden zij zich aan ons willen aansluiten (91)!"

"Eindelijk dan naar het scheen tot een vast besluit gekomen, zeiden de Wittenberger heeren tot ZWINGLI en zijn vrienden: "Wij kunnen u niet aanmerken als in waarheid tot de Gemeente van CHRISTUS te behoren; wij kunnen daarom geen broeders zijn (92)."

(90) Vide eorum stultitiam! (Corp. Ref. I, p. 1108.)

(91) Nos tanquam adoratores panifici Dei traduxerant. (Zw. Opp. IV, p. 203.)

(92) Eos a communione Ecclesiae Christianae alienos esse. (Ibid.)

Gedeeltelijke toenadering.

De Zwitsers waren van een veel onbekrompener geest beziel. "Wij kunnen wel niet instemmen," zei BUCER, "dat uw gevoelen recht en waar zou zijn, daar wij het integendeel als dwaling moeten verwerpen; maar niettemin zijn wij overtuigd, dat gij eerlijk en in alle oprechtheid te werk gaat, en gelooft voor God en uw geweten niet van uw opvatting te mogen afgaan; en daarom twijfelen wij er volstrekt niet aan, dat gij leden zijt van CHRISTUS Kerk."

"En wij," hernam LUTHER, "wij herhalen het u, dat wij u met geen mogelijkheid als broeders kunnen aannemen."

"Wij mogen er dan ook niet verder op aandringen," zei BUCER.

"Ik verwonder mij zeer," sprak daarop LUTHER, "dat gij wenst mij als broeder te begroeten. Het moet zijn, omdat gij aan uw eigen leerbegrip niet die grote waarde hecht."

"Maar," antwoordde hem BUCER, "daargelaten waarom wij de broederschap met u zouden wensen, zo zult gij toch van tweeën één moeten kiezen: òf gij zult niemand de broederhand moeten toereiken, tenzij hij in alle punten volkomen met u in begrippen en zienswijze overeenstemt; en zodanig iemand vindt gij zelfs niet onder uw eigen vrienden (93); òf gij moet ook dezulken als broeders erkennen die in sommige opzichten van u verschillen; en dan mag gij ons althans niet buitensluiten."

(93) *Nemo alteri vel inter ipsos frater erit.* (Zw. Opp. IV, p. 194.)

De Zwitsers hadden ongetwijfeld van hun zijde in deze niets onbeproefd gelaten. "Wij kunnen voor God verklaren, dat wij al gedaan hebben wat wij konden en mochten doen," zeiden zij; ogenblik van scheiden dáár. LUTHER intus (94) en bleef onbewegelijk, als was hij van steen geweest, tot niet geringe ergernis van de landgraaf (95). De vorst bleef evenwel nog bij LUTHER aanhouden, en daarin ondersteunden hem de godgeleerden uit Hessen, KRAFT, LAMBERT, SNEPF, LONICER en MELANDER.

(94) *Id testabitur posteritas.* (Ibid.)

(95) *Principi illud durum videbatur.* (Zw. Opp. IV, p. 203.)

Hierdoor begon LUTHER ten laatste toch enigzins te wankelen, en hij trad opnieuw met de andere Wittenbergers ter zijde. "Wij moeten de snaar toch ook niet te sterk spannen," zei hij, "want anders mocht zij eens breken (96)."

(96) *Ne nimis mungendo, sanguinem elicere mus.* (L. Epp. in de brief aan GERBELLIUS, die op de eigen dag geschreven werd.)

Daarop andermaal het woord richtende tot ZWINGLI en OECOLAMPADIUS, zeiden zij: "Wij willen u als vrienden aannemen. Wij kunnen u wel met erkennen als broeders in de Heer JEZUS CHRISTUS (97), maar wij hebben daarom noch het recht noch de wil, om u niet die algemene Christelijke liefde te schenken, die wij ook aan onze vijanden niet mogen weigeren (98)."

(97) *Agnoscere quidem velimus tanquam amicos, sed non tanquam fratres.* (Zw. Opp. IV, p. 203.)

(98) *Charitate quae etiam hosti debetur.* (Ibid. p. 190.)

Bij deze woorden voelden ZWINGLI, OECOLAMPADIUS en BUCER zich allerpijnlijkst getroffen (99). Er was in die betuiging van vriendschap eigenlijk ene oorlogsverklaring gedaan. Echter, zij vermandden zich, en besloten niet af te slaan wat hun werd aangeboden. "Laten wij dan alle harde en onvriendelijke uitdrukkingen in woord of schrift zorgvuldig vermijden," zeiden zij, "en wat ook iemand van onze tot

verdediging van zijn meningen vermeent te moeten schrijven of spreken: dat het geschiede zonder aanstoot te geven (100)."

(99) Indignissime affecti sunt. (Ibid.)

(100) Quisque suam sententiam doceat absque invectivis. (L. Epp. III, p. 514.)

De Christelijke liefde overwint.

LUTHER gaf nu de Zwitsers de hand, zeggende: "Dat zij zo; laat het vrede en vriendschap tussen ons zijn." Ook met de andere Wittenbergers mochten nu de Zwitsers een' krachtige handdruk wisselen (101). LUTHER scheen ten laatste aan de lang gesmoorde inspraak van de Christelijke liefde gehoor te geven. "Zeker," dus ging hij voort, "het is goed, dat wij niet meer met elkaar twisten; dat geeft ook onze vijanden te veel gelegenheid om de goede zaak te lasteren. Wij hebben overigens zulk een' gunstige afloop onzer discussiën niet mogen verwachten, Moge de Heer zelf het bezwaar wegnemen, dat ene gehele wederzijdse toenadering nog belet (102). Wij zijn nu tenminste vrienden, en zo wij volharden in de gebede, dan zullen wij wellicht eerlang ook broeders kunnen worden."

(101) Dedimus tamen manus pacis et caritatis. (L. Epp. III, p. 513.)

(102) Utinam et ille reliquus scrupulus per Christum tandem tollatur. (In zijn brief aan GERBELLIUS, na de afloop van de conferentie.)

Luther stelt de artikelen van de conferentie in schrift.

Het was van gewicht dat van het voorgevallene, en bepaaldelijk van de overeenkomst waartoe de partijen ten laatste gekomen waren, iets in schrift werd gebracht, om daarvan ten allen tijde als bewijs en oorkon te kunnen strekken. "Al de wereld moet het weten," zei de landgraaf, "dat gij blotelijk met betrekking tot het in het sacrament van de Avondmaals aanwezig zijn van het lichaam en bloed des Heeren van opvatting verschilt, terwijl gij in alle andere geloofszaken tot eenheid zijt gekomen (103)." Hiertoe werd besloten. Maar wie zou nu de taak op zich nemen om dat belangrijke stuk op te stellen? - LUTHER was in aller ogen de man die hiertoe zich het best lenen kon. De Zwitsers wilden zich graag op zijn onpartijdigheid verlaten.

(103) Ut orbi Christiano notum fieret eos in omnibus fidei capitibus consentire. (Hospin. p. 127.)

LUTHER verwijderde zich dan te die einde voor enige ogenblikken, daar hij allers wens niet had willen teleurstellen; niettemin ontveinsde hij het zich niet, dat het een allermoeilijkst werk was, dat men van hem vorderde. "Ik zou gaarne," dus ging hij daaromtrent met zichzelf te rade, "hun zwakheid een weinig tegemoet komen (104); maar met dat al heb ik toch geen vrijheid, om af te wijken van de waarheid in het gewichtige punt waarover wij verschillen." Hij wist in het eerst niet hoe het aan te vatten, en wenste wel dat hij de taak niet op zich genomen had. Ten laatste evenwel kwam hij tot een besluit. "Ik zal de punten neerschrijven zo juist en nauwkeurig als mij maar enigszins mogelijk is," dacht hij. "Ik weet toch van tevoren wel, dat hoe ik het ook inrichte, zij er steeds op zullen aan te merken hebben, en dat zij het toch niet ondertekenen zullen (105)."

(104) Het gern ihrer Schwachheit verschont. (Niederer Nachr. II, p. 120.)

(105) Zoch zuletzt sprach er: Ich will die Artikel auf aller pesste stellen, sij werdens doch nicht annemen. (Ibid.)

De artikelen.

Al spoedig had hij nu vijftien artikelen ten papiere gebracht, en met dit stuk kwam hij bij de overige godgeleerden terug.

Dit stuk is belangrijk. Het was in zekere zin de vrucht van een vergelijking en toetsing der leer, zo als die in Zwitserland en in Saksen zich onderscheidenlijk voordeed. Zo die leer uit de mensen geweest was, had hier bij de ene of bij de andere partij òf slaafse navolging òf willekeurige afwijking moeten bevonden worden. Dit was het geval niet. Er bestond ene merkwaardige overeenstemming tussen de Duitse en de Zwitserse Hervorming; want zowel de ene als de andere was het werk van God. Echter was er verschil omtrent sommige punten, en dit kon niet anders, want God had mensen, zwakke mensen gebruikt, om dit Zijn werk ten uitvoer te brengen. LUTHER begon nu te lezen wat hij geschreven had. Het eerste artikel was van deze inhoud: "Wij geloven dat er één enig, waarachtig God is, die de hemel en de aarde en al derzelve volheid geschapen heeft; en dat die God, één in bestaan en wezen, drievoudig is in persoon, te weten Vader Zoon en Heilige Geest, zo als dat in het Concilie van Nicea is vastgesteld en algemeen geloofd en aangenomen wordt."

Eenheid bij verscheidenheid.

Dit werd door de Zwitsers volkomen toegestemd. Ook ten aanzien van de Godheid en mensheid van de Zaligmakers stemden zij toe wat LUTHER geschreven had; alsmede omtrent JEZUS dood en opstanding, de erfzonde, de rechtvaardiging door het geloof, de werking van de Heilige Geest en de kracht en het gezag van Gods woord, de doop, de goede werken, en meer andere punten.

Aanmerkingen.

Tot dus ver werd door niemand enige bedenking gemaakt. De Wittenbergers waren hierover uiterst verwonderd (106). Terwijl dus beide partijen gelijkelijk de dwalingen verwierpen van de Roomsgezinden, die van de godsdienst niet veel meer maakten dan een samenstel van regelen en vormen, alleen op het uiterlijk vertoon berekend, en zij evenzeer de stellingen van de zogenaamde geestdrijvers afkeurden, die volstrekt in het andere uiterste wilden vallen, waren zij onderling verenigd als belijders van de waarheid, gereed om aan die beide gevreesde uitersten krachtadig het hoofd te bieden. Maar was dan alle verschil tussen hen als door een wonderwerk opgeheven? - Het voornaamste en meest betwiste artikel had LUTHER tot het laatst bewaard. Hij had te die aanzien geschreven als volgt: "Wij allen geloven met betrekking tot het Avondmaal, dat het onder twee tekenen moet bediend worden, gelijk het oorspronkelijk is ingesteld; dat het sacrament des Avondmaals als zodanig noch de kracht noch de strekking heeft, om in leven of in sterven vergeving van zonden aan te brengen; maar dat het is het bondzegel van het voor ons verbroken lichaam en vergoten bloed onzes Heeren JEZUS CHRISTUS, en dat het geestelijk eten en drinken van dat lichaam en dat bloed, voor de Christen plicht en behoefte is (107)."

(106) Quod mirari non satis potuimus. (Brentius, Zw. Opp. IV, p. 203.).

(107) Quod spiritualis manducatio hujus corporis et sanguinis unicuique Christiano praecipue necessaria sit. (Scultet. p. 232.)

Nu was het de beurt van de Zwitsers om zich te verwonderen.

LUTHER vervolgde:

"Wij geloven dat het sacrament des Avondmaals door de Heer van de Gemeente is ingesteld geworden, opdat daardoor, gelijk door Gods heilig Woord, door de invloed des Heilige Geestes de zwakke zielen zouden gesterkt, en in geloof en liefde opgebouwd worden."

Hier nam de blijdschap en de verwondering der Zwitsers meer en meer toe.

LUTHER las voort:

"En ofschoon wij voor het tegenwoordige niet geheel eenstemmig denken over de vraag, of het lichaam en bloed van CHRISTUS al dan niet werkelijk en waarlijk in het brood en in de wijn aanwezig zij, zo kan dit verschil in mening niet beletten, dat wij onderling de geest van de christelijke liefde zullen aankweken en elkaars gevoelens eerbiedigen en verdragen, waar en voor zoverre wij dat naar ons geweten zullen kunnen doen. Wij zullen niet ophouden God te bidden, dat Hij ons door de Heilige Geest leide en besture, en ons in de waarheid bevestigte (108)."

(108) OSIANDER gebruikt hier de vierde naamval, "in *de* rechten Verstand," wat dan naar de regelen der Duitse taal, deze bede de zin zou geven, als ware men nog niet tot het rechte verstand van de zaak gekomen. BULLINGER en SCHULTET hebben echter de derden naamval, waardoor het tegenovergestelde uitgedrukt wordt.

De Zwitsers hadden hiermee alles verkregen wat zij hadden kunnen wensen: eenheid bij verscheidenheid. Men kwam overeen dat dit opstel, in ene opzettelijk daartoe te houden vergadering, zouden bekrachtigd en ondertekend worden.

In die opzettelijke bijeenkomst werden dan de artikelen nogmaals voorgelezen en daarop getekend. OECOLAMPADIUS, ZWINGLI, BUCER en HEDIO tekenden eerst, op het ene afschrift (er waren twee eensluitende gemaakt) en toen LUTHER, MELANCHTON, JONAS, OSIANDER, BRENZ en AGRICOLA op het andere; vervolgens plaatsten de partijen wederzijds hun handtekeningen op het stuk dat nog niet door hen medeondertekend was, en nu werd het document naar de pers verzonden (109).

(109) BULLINGER en anderen geven de 3de oktober op, als de dag waarop de artikelen getekend werden. OSIANDER echter, die er bij tegenwoordig is geweest, en wiens verhaal zeer nauwkeurig is, zegt dat de ondertekening op de 4de plaats had.

De werkelijke tegenwoordigheid. Doop en Avondmaal.

Dus was de conferentie van Marburg voor de Hervorming in het geheel niet zonder vrucht gebleven. Het denkbeeld van ZWINGLI wegens de geestelijke tegenwoordigheid, was evenmin als het gevoelen van LUTHER omtrent de lichamelijke tegenwoordigheid, zo geheel nieuw; integendeel, reeds vroeger hadden beide meningen aanklevers gevonden. Ten allen tijde, intussen, vonden de uitersten ten deze tegenkanting; zowel dat van de Rationalisten, die in het sacrament des Avondmaals niets meer dan ene blote herinneringsplechtigheid wilden zien, als dat van de Roomsens, die leren dat er ene transsubstantiatie in het plaats heeft. Beide is

dwaalbegrip. De opvatting van LUTHER aan de ene, en die van ZWINGLI aan de andere kant, waaromtrent CALVIJN een' middelweg koos, en die naar wij zeiden ook in vorige tijden door sommige kerkvaders gewild was, moet aangemerkt worden als verschillende beschouwing van dezelfde grondwaarheid. Had LUTHER hier toegegeven, dan was wellicht de Hervorming tot het uiterste van de Rationalisten overgegaan; had ZWINGLI zijn gevoelen opgeofferd, dan was men mogelijk vervallen tot de dwaling des Pausdoms. Het was dus heilzaam voor de Kerk, dat zowel de ene als de andere mening haar verdedigers en aanhangers mocht vinden; maar toen zowel als altijd kon het niet dan nadelig zijn, dat het vasthouden aan zulk ene bijzondere mening de oorzaak zouden moeten worden van onverdraagzaamheid en haat jegens andersdenkenden. "Dit punt is het grote struikelblok," schreef MELANCHTON (110). Allen zonder onderscheid, - Rooms en Evangelischen, Saksers en Zwitsers, geloofden de werkelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS; maar dáárin lag het verschil: Wordt die tegenwoordigheid teweeg gebracht door de *opus operatum* des bedienaars, of wordt deze uitgewerkt door het geloof van de Avondmaalganger? - De eerste stelling is die van het Pausdom en de navolgers. Die aannemen kan dat een priester, hoe slecht of goddeloos hij als mens overigens zij, door het uitspreken van de bewuste woorden de werkelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS kan uitwerken, staat nog op pauselijk grondgebied. Soms scheen het, wel is waar, dat LUTHER er evenzo zo over dacht; maar hij heeft meermalen in een' meer geestelijke zin zich over dit onderwerp uitgedrukt. Daarom, wanneer wij LUTHER nemen in die ogenblikken, waarin hij te deze aanzien meer in een' geestelijke zin sprak, en die noemen wij zijn beste en helderste ogenblikken, - zo bevinden wij, dat werkelijk de beide hoofd - afdelingen van de Hervorming in de grond eenstemmig waren op dit punt, en dat zij daaromtrent blotelijk ene in een bepaald opzicht enigzins verschillende zienswijze vasthielden. De Heer heeft ongetwijfeld met de instelling van Doop en Avondmaal aan Zijn Kerk zichtbare tekenen Zijner genade willen nalaten, maar Hij heeft aan die tekenen in geen deel verlossing en zaligheid verbonden. De sacramenten zijn onder de invloed van de Heilige Geest middelen, die nevens de prediking des Woords dienstbaar zijn om de gelovigen op te bouwen en nader te brengen tot JEZUS CHRISTUS, de Zaligmaker van hun zielen. Dit is de grote waarheid die de Zwitsers predikten en die door LUTHER en de zijnen niet ontkend werd.

(110) Hic unus in Ecclesia haeret scrupulus. Corp. R. I, p. 1106.)

In het algemeen mocht men het als een gunstig uitwerksel van de conferentie van Marburg aanmerken, dat tussen de Hervormers voortaan met meer gematigdheid strijd werd gevoerd, waar zij het nodig achten een of ander punt te verdedigen.

Er was nog een ander goed uit ontstaan. De Hervormde godgeleerden hadden van hun afscheiding van het Pausdom opnieuw en eenstemmig doen blijken. ZWINGLI had nog altijd vrees (hoewel zeker zonder grond), dat LUTHER niet zo geheel vrij was van Rome als hij zelf. Die vrees verdween nu ganselijk. "Nu wij voor het oog der wereld onze eenstemmigheid betuigd hebben," sprak hij, "zullen de Rooms en de hoop wel laten varen dat LUTHER ooit weer tot hen zou kunnen terugkeren (111)." In waarheid, de artikelen van Marburg maken, om het zo te noemen, dat gedeelte van de scheidsmuur tussen Rome en de Hervorming uit, waaraan al de Hervormers gelijkelijk en onverdeeld gearbeid hebben (112).

(111) Pontifici non ultra possunt sperare Lutherum suum fore. (Zw. Opp. II, p. 370.)

(112) Omtrent deze belangrijke twist tussen de Hervormers, en de samenkomst ter vereffening van denzelve te Marburg gehouden, komen mij de volgende opmerkingen belangrijk genoeg voor, om deze alhier te plaatsen. -

Vooreerst: die twist ontstond van de zijde van LUTHER uit ene al te letterlijke opvatting van de woorden: *dit is mijn lichaam*. - Het is goed, zich aan de letter der Heilige Schrift te houden: maar wij moeten eerst weten, wat wij redelijker wijze door de letter te verstaan hebben. Dat is niet altijd de platte opvatting van deze, maar die opvatting, zo als men vooronderstellen kan, dat de eerste lezers of hoorders de woorden gevat hebben. En wat is dan onzinniger, dan zich voor te stellen, dat de discipelen des Heeren, met Hem aan tafel zittende en Hem Zelf voor zich ziende, terwijl Hij het brood in de hand had, het brak en hun toereikte, dat zelfde lichaam, dat zij voor zich zagen, zich toch in dat brood besloten zonden verbeeld hebben, en het gezegde van JEZUS niet aanstonds juist daarom figuurlijk zou begrepen hebben? In zulke gevallen, waar alle omstandigheden het aanduiden, behoort de figuur zelve tot de letter. - Hierbij, dunkt mij, hadden ZWINGLI en OECOLAMPADIUS zich alleen moeten bepalen. - Het was niet eens nodig, zich daartoe op Joh 6.63 te beroepen, schoon het daardoor nader uit JEZUS eigen mond bevestigd werd.

Ten tweede: het straalt hier iedereen in het oog, aan welke zijde de grootste verdraagzaamheid en broederliefde plaats had - Niet aan de zijde van LUTHER en die het met hem hielden, maar aan de zijde van ZWINGLI en OECOLAMPADIUS, en zo was het ook naderhand met CALVIJN en de bepaaldelijk dus genoemde Hervormden.

Ten derde: echter moeten wij erkennen, dat het van der Hervormde zijde, als alleen ontkennende, gemakkelijker was toegevendheid te gebruiken, dan van de zijde van LUTHER en de zijnen, die hier de positieve of bevestigende partij uitmaakten. - Het is toch altijd gemakkelijker iets toe te geven, aan hen die iets meer als positief aannemen dan wij voor ons gegrond vinden, dan wel zich in de stellige verwerping te schikken van iets, dat men voor belangrijke waarheid houdt. - Het is zelfs onbillijk zodanig iets dringend te vorderen. Het is ook ten enemaal vruchteloos: - dit zien wij hier klaar in de aan *ons* zo voorkomende halsstarrigheid van LUTHER - Het was nog veel, dat zij eindelijk als vrienden scheidden, in hoop van elkaar eens broeders te kunnen noemen. - En inderdaad dit is de enige uitweg, die, bij de nooit geheel weg te nemen verschillen in de Christen - Kerk, tot uitoefening van ware verdraagzaamheid overschiet, - zich op enige afstand gescheiden te houden van elkaar, zonder daarom de algemene broederliefde geheel ter zijde te stellen. - Zij die vóór de tijd ene nauwere en gehele vereniging met geweld willen daarstellen, bewerken niets meer dan de ergernis en scheur nog groter te maken: zij zijn het eigenlijk, die door hun gedwongene éénheid een' ondragelijke geweten dwang uitoefenen. - Men ziet dit bij de tegenwoordige godsdiensttwisten in onze Vaderlandse Kerk. - Men was vóór vijftig jaren goed op de weg van toenadering: maar men wilde nu alles op eens hebben; en zij die het verst in de ontkenning gaan, wilden dat ook anderen alle belangstelling in de voor hen dierbaarste positieve waarheden opgaven, en deden juist daardoor het vuur van twist en verdeeldheid opnieuw ontbranden. - Wijzer handelde ZWINGLI ten aanzien van LUTHER en de zijnen. - Hij hield zich met ene gedeeltelijke toenadering te vrede, het verder geduldig aan de tijd overlatende. - - L. R.

Aanmerkingen.

Zo had dan PHILIPPUS van Hessen, na de afloop van de Rijksdag van Spiers, niet tevergeefs alle moeite aangewend, om de mannen van de Hervorming te Marburg

tezamen te brengen. Evenwel, zo al de bijeenkomst in een' godsdienstige zin doel trof, was dat niet het geval in het politieke. Alle pogingen mislukten, om een verbond tussen Zwitserland en Duitsland tot stand te brengen. Niet te min hadden PHILIPPUS en ZWINGLI herhaaldelijk geheime bijeenkomsten met dit oogmerk, tot geen genoegen evenwel van de Saksers, die wellicht nog meer tegen ZWINGLI's staatkundige plannen ingenomen waren, dan tegen zijn godsdienstige begrippen. "Als gij het met de boeren naar uw zin hebt," zei te die opzichte JONAS tot hem, "dan zult gij het met de heeren ook wel beproeven."

De landgraaf had op de laatste dag wederom al de theologen bij zich aan tafel. Alles ging nu zeer minzaam en broederlijk toe, en onder een' welmenende handdruk (113) scheidden zij, met het oogmerk om elk naar zijn woonplaats weer te keren.

(113) Die Händ einander früntlich gebotten. (Bull. II, p. 236.)

Verslagenheid van Luther.

Op dingsdag de 5de oktober verliet de landgraaf Marburg, al vroeg in de morgen, en in de namiddag van die dag vertrok ook LUTHER met zijn ambtgenoten. LUTHER verliet de stad echter in een gemoedstoestand, geheel verschillend van wat had mogen verwacht worden. Hij was neerslachtig en droefgeestig (114). Allerhande onrust barende gedachten en beangstigende overleggingen hadden zich van zijn ziel meester gemaakt, gelijk hij zelf getuigde. Hij stelde zich bergen van zwarigheden in de toekomst voor, en zei onderanderen "dat hij, die zoveeln ten trooster was geweest, nu zelf geheel troosteloos was (115)!"

(114) Ego vix et aegre domum reversus sum. (L. Epp. III, p. 520.)

(115) Sic me vexante Angelo Satanae, ut desperarim me vivum et salvum visurum meos. (Ibid.)

Toestand van de staatkundige belangen.

Gedeeltelijk mag hiertoe bijgedragen hebben, dat hij hetgene er plaats gehad had te Marburg, niet genoeg met een onbekrompen blik en uit het oogpunt van de broederlijke liefde vermocht te beschouwen; maar er waren ook andere oorzaken. SOLIMAN, de gevreesde SOLIMAN, had zich gehaast om ene belofte gestand te doen, die hij aan koning FERDINAND gedaan had. De laatste namelijk had in 1528 van SOLIMAN de overgave geëist van Belgrado, waarop de sultan trots geantwoord had, dat hij hem de sleutels van Belgrado's poorten in persoon te Wenen zou komen overhandigen. En inderdaad de Turken waren daarop voortgerukt, en tot plaatsen doorgedrongen waar nooit tevoren de halve maan zich vertoond had; en niet langer dan acht dagen vóór de opening van de conferentie te Marburg, hadden zij hun uitgestrekt legerkamp opgeslagen, onder de muren van de stad Wenen zelf. De wederzijdse mineurs werden het eerst handgemeen, onder de grond, daar zij in het graven van mijngangen op elkaar stietten. Tot driemaal toe, lieten de Turken mijnen springen, waardoor aan de wallen en muurwerken grote schade werd toegebracht (116). "De kogels vlogen in zulk ene menigte," zegt een Turks geschiedschrijver, "dat het was alsof gehele zwermen van vogels de lucht bedekten." "Het was een gastmaal," dus gaat hij voort, "waarbij de dood voorzat, en waar zijn dienaren de bloedige beker lustig lieten rondgaan (117)."

(116) Ipsam urbem in tribus locis, suffoso solo et pulvere supposito disjicit et patefecit. (L. Epp. III, p. 518.)

(117) DSCHELALSADE, aangehaald door RANKE.

Luther's oorlogspredikatie.

LUTHER was bij dit alles geen bloot toeschouwer geweest. Hij had tevoren reeds tegen de Turken geschreven, en laatstelijk gaf hij ene dusgenoemde oorlogs - predikatie in het licht. "MAHOMET," dus heette het daar, "zegt wel van CHRISTUS dat Hij geen zonden gehad heeft; maar hij ontkent, dat Hij waarachtig God was, en daarom is hij de vijand van CHRISTUS. Ach! Er zijn maar al te veel trouwe leerlingen van de valse profeet!" - En: "op tweederlei wijze moet de Turk tegengegaan worden; door het gebed, en door het zwaard." Op ene andere plaats zegt hij: "Ik ken mijn goede landslieden maar al te wel. Zodra het ergste gevaar over is, denken zij slechts aan eten en aan slapen. Gij dwazen! Zo gij niet op uw hoede zijt, zal de Turk u overvallen. Hij zal u met geweld gevankelijk wegvoeren naar zijn land, en daar zal hij u als lastdieren verkopen. Gij zult nacht en dag in zijn dienst moeten zwoegen en slaven, en niets dan stokslagen tot loon en water en brood tot spijsze hebben. Bedenkt dit toch; vernedert u voor de Heer uw God, en bidt Hem dat Hij u niet in van de Turken hand overlevere (118)." LUTHER's raad had nog juist in tijds ingang gevonden. SOLIMAN zag zich genoodzaakt om op de 16de oktober het beleg van Wenen op te breken. Hij had ondervonden, dat hij niet was "de ziel van de wereld," gelijk dichters onder zijn volk hem genoemd hadden. Hij had gezien dat het mogelijk was hem, de geweldige, te stuiten op zijn overmoedige baan. De man die zichzelf "de afschaduwing Gods onder de volken van de aarde" noemde, moest wijken voor de banier van het kruis. Wat nu LUTHER bij dit alles voornamelijk beangstigde, was, dat hij zich verbeeldde, dat nu de Turk van voor de muren van Wenen was teruggetrokken, deze "in zijn god, de duivel," hem LUTHER aanvallen zou, en dat hij het was, die deze geweldige vijand van CHRISTUS en de zijnen, in de geest zou te bevechten en te overwinnen hebben (119). Hier was, zo men wil, een bewijs voor de waarheid, dat de straf zeer dikwijls de overtreding onmiddellijk opvolgt. LUTHER had tegen de wet van de liefde gezondigd, en nu onderging hij gerechte straf. - Toen hij te Wittenberg terug kwam, en zijn vrienden weer ontmoette, voelde hij zich, naar hij zegt, "als door een' dienaar des bozen vervolgd wordende (120)."

(118) Heer predigt wider die Türken. (L. Opp. (W.) XX, p. 2691.)

(119) Forte ipsum Turcam partim in isto agone cogor ferre et vincere, saltam ejus Deum, diabolum. (L. Epp. III, p. 520.)

(120) Angelus Satanae, vel quisquis est diabolus mortis ita me fatigat. (Ibid. p. 515.)

Zwaarmoedigheid en vrees van Luther. Luther vergeleken met de apostel Petrus.

Zien wij intussen de grote hoedanigheden niet voorbij, die LUTHER, als hervormer, bezat, en waarvan hij gedeeltelijk ook te Marburg blijken gaf. God werkt door allerlei en soms door de uiteenlopendste middelen. Welk een verschil van karakters ontmoeten wij niet, wanneer wij ene vergelijking zouden willen maken tussen de apostelen en de hervormers! - Men heeft gezegd, dat LUTHER bij de Hervorming geweest is wat PETRUS was, tijdens de grondvesting van het Christendom (121). Het is waar, beiden waren mannen van een' driftige en vurige geest, die alléén en onverzeld vooruit gaan, de vijand tegemoet, doch in die zijn gevolg zich spoedig dichte legerdrommen verzamelen, die, in vol vertrouwen op de moed en de beradenheid van hen die voorgaan, bereid zijn tot in de dood de standaard te

verdedigen die zij zien heendragen voor hun ogen. Echter bezat de hervormer ene vastheid ja onverzettelijkheid van karakter, die zeker niet in die mate het kenmerk was van de apostel.

(121) Dr. VINET.

Gevolgen van de conferentie.

ZWINGLI had Marburg verlaten, met droefheid en bezorgdheid in het hart, om de onverdraagzaamheid van LUTHER. "LUTHER wordt op deze wijze voor ons even drukkend en hard als de paus," schreef hij aan de landgraaf (122). Hij bereikte Zurich op de 19de oktober. "De waarheid heeft te van deze gelegenheid een' beslissende triomf behaald," zei hij tot zijn vrienden. "LUTHER is volkomen overwonnen geworden, alhoewel hij zich bij herhaling voor onoverwinnelijk verklaard had (123)."

(122) Das Lutherthum werde so schwer, als das Papsthum. (Zw. Epp. p. 374.)

(123) Lutherus impudens et contumax aperte est victus. (Zw. Epp. p. 370.)

LUTHER evenwel sprak van zijn kant evenz ten aanzien van de Zwitsers. "Zij zijn van hun ongelijk wel overtuigd," zei hij, "maar uit vrees voor hun medeburgers durven zij het niet bekennen (124)."

(124) Metuebant plebem suam ad quam non licuisset reverti. (Zw. Opp. II, p. 19.)

Zo men nu vraagt aan wie van beiden toch eigenlijk de zegepraal toekwam, dan geloof ik dat het antwoord behoort te zijn, dat LUTHER er wel de schijn van aannam, maar dat ZWINGLI het veld behouden heeft. Althans het was ten gevolge der bijeenkomst te Marburg, dat de gevoelens der Zwitsers, die tot daartoe in Duitsland maar weinig bekend geweest waren, overal door het land verspreid werden; wordende deze door zeer velen omhelsd. Daaronder bevonden zich onderanderen LAFFARDS, DIONYSIUS MELANDER, JUSTUS LENING, HARTMANN en IBACH. De landgraaf zelf was, gelijk hij kort vóór zijn dood verklaarde, door de redetwist van Marburg overtuigd geworden, dat ZWINGLI's opvatting de voorkeur verdiende (125).

(125) Rommels Anmerkungen, p. 227 - 229.

De beste vrucht van de gehoudene conferentie was de grote mate van eenheid waartoe de hervormers gekomen waren, en waarvan zij getuigenis hadden gegeven. Gelijk onder alle omstandigheden, waren ook hier de vijanden en tegenstanders wel de scherpste beoordelaars, maar tevens ook de rechters, van welke men met geen mogelijkheid kon verwachten dat zij een te gunstig vonnis zouden vellen. Het beste bewijs derhalve, dat de eenheid die de hervormers verkondigden iets meer was dan ijdel vertoon, vermenen wij dáárin te mogen aanwijzen, dat de Roomsgezinden daarover hun spijt niet verbergen konden. "Zij hebben tegen de Roomse Kerk een verbond aangegaan, gelijk HERODES en PILATUS tegen JEZUS CHRISTUS," zeiden zij. In zodanige geest oordeelden ook de Rationalisten. In een woord, wat voor tegenstrevers de Hervormers ook hadden: de nu tot stand gekomene overeenstemming tussen LUTHER en ZWINGLI en derzelve vrienden, was voor allen een doorn in het oog (126).

Maar zaken van groot gewicht zouden al dra een einde maken aan overleggingen van deze aard. Er zou ene nieuwe proef gevraagd worden van de Hervorming, waarbij zij van innerlijke sterkte door werkelijke eenheid zo doen blijken.

(126) Pontificiis et catabaptistis multum displicuit concensus Marpurgi. (Scultet., p. 208.)

De keizer landt in Genua.

De keizer was, naar men allerwege verhaalde, uiterst verbolgen geweest over het protest van Spiers, en was nu te Genua geland, met het oogmerk om aan de paus in persoon de verzekering te gaan brengen, dat hij zijn eed, te Barcelona gezworen, vervullen wilde, en nu de ketters met geweld zouden gaan bedwingen. "Hij gaat zich aan de voeten van de heilige vader werpen, en zal dan opstaan, om, als een wrekend rechter, de vermetelen te straffen, die het gewaagd hebben zich tegen pauselijk en keizerlijk gezag beide te verzetten!"

Dreigende vooruitzichten.

Enige dagen nadat des keizers landing bekend geworden was, drukte LUTHER zich daarover aldus uit: "Keizer KAREL zal met ons strenger en wreder handelen dan sultan SOLIMAN zelf. Hij heeft zich zodanig reeds verklaard. Het uur van de beproeving is gekomen. Laten wij ernstig en zonder ophouden bidden, voor allen die, wie weet hoe spoedig reeds, gevangenis ja de dood zullen moeten lijden (127)." Geheel Duitsland was over deze onrustbarende geruchten in beweging. De grote vraag was, of het protest van Spiers zou kunnen gehandhaafd worden tegenover de verenigde macht van keizer en paus. Over deze vraag moest het jaar 1530 beslissen.

(128) Carolus Caesar multo atrocius minatur et saevire statuit in nos, quam Turca. (L. Epp. III, p. 324.)

VEERTIENDE BOEK

DE CONFESSIE VAN AUGSBURG (1530)

I.

Vroege en latere toestand van de Kerk. Gewichtige lessen. Karel V. De Duitse afgevaardigden. Stoutmoedigheid van de afgevaardigden. Het geschenk van de landgraaf. Het antwoord van de Keizer. De afgevaardigden wordt arrest aangezegd. Hun vrijlating. De aankomst van de Keizer in Bologna. Karel en Clemens. Voorslag van Gattinara. De keizer belooft gestrengheid. Conferenties. Luther's brief. Donkere vooruitzichten. De verlosser komt! Luther's hoogschatting van de profeet Daniël. Vredelievende taal van keizer Karel. Beweegredenen van de keizer.

II.

De kroning. Ongerustheid van de Protestanten. Luther wil geen tegenstand geboden hebben. Zal de keurvorst op de rijksdag verschijnen? Enige artikelen opgesteld. Edel gezegde van de keurvorst. "Ein feste Burg ist unser Gott!" Luther blijft te Coburg. Karel in Innsbruck. Twee partijen aan het hof. Gevoelens van Gattinara. De koning van Denemarken. De vreugde van de Paus over hem. Godsvrucht van de keurvorst. Raadslagen van de Roomsgezinden.

III.

Augsburg. Predikaties van de Evangelischen. Sermoenen van de Roomsgezinden. Een boodschap van de keizer. Hij wenst de prediking geëindigd te zien. Luther's gevoelens daarover. De kanselier Bruck. Antwoord van de keurvorst. De confessie opgesteld. Luther's oordeel er over. Luther's Sinaï. Brief aan zijn zoon. Zijn vader sterft. Zijn oordeel over de toestand van Saksen. Luther beschouwd in betrekking tot de Hervorming. Dood van Gattinara. De vierhonderd en vier stellingen. Melancton over het vasten. De Kerk moet in kerkelijke zaken beslissen. Verdraagzaamheid van de landgraaf.

IV.

Augsburg. Gewelddadigheden van de keizerlijken. Vrees van de burgers. Karel in Munchen. Ontvangst aldaar. Ontmoeting met de vorsten. De legaat. De intocht. Komst binnen Augsburg. De benedictie. "De avonddienst van het verraad." De markgraaf van Brandenburg. Het zwijgen van de keizer. Nieuwe plannen. Voorstel van Ferdinand. De vorsten weigeren. Spijt en gramschap van Karel. Herhaalde weigering van de vorsten. Processie op Sacramentsdag. Grote ontevredenheid van Karel.

V.

De keizer wil dat de predikaties ophouden. Antwoord daaromtrent van de vorsten. Een middelweg voorgelagen. Gevoelen van de Godgeleerden. Het voorstel wordt aangenomen. Nieuwe predikers aangesteld. De nieuwe predikers en de "verwarringen van het Pausdom". Bemoedigende woorden van Luther. Nieuwe aanslagen. Veni Spiritus. De Heilige Geest mis. Het sermoen. Opening

van de rijksdag. De keurvorst. Gevaarlijk plan van de Roomsgezinden. Valdez. Valdez en Melanchton. Het doel wordt gemist., Valdez over de confessie.

VI.

De confessie ondertekend. Moedige taal. De Protestantse vorsten. Melanchton's zwakheid. Redevoering van de legaat. De lezing van de confessie wordt verschoven. De Protestantse vorsten houden aan. De voorlezing van de confessie wordt bepaald. Neerslachtigheid van Melanchton. Zonderling nieuws. Overpeinzingen van Melanchton. Melanchton en Luther. Luther bidt. Luther's ongerustheid. Geliefkoosde Bijbelplaatsen van Luther. Zijn brief aan Jonas. Luther aan Melanchton.

VII.

De kapel van het palatinaat. Aanmerkingen. De confessie. Een woord van Luther over de confessie. Dwalingen en misbruiken. Kerk en Staat. Plichten van de geestelijkheid. Slot van de confessie. Aanmerkingen. Wijze behoedzaamheid in uitdrukking. De Hervorming wil niets nieuws. Kerk en Staat onderscheiden. Kerkelijke regering en tucht. Oorspronkelijke bedoeling met de confessie. Aanmerkingen op de confessie. De keizer neemt de confessie aan. Belangrijkheid van de confessie voor de Evangelische Kerk.

VIII.

Uitwerking van de confessie op de Roomsgezinden. Afschriften naar alle hoven gezonden. Luther dringt aan op vrijheid van Godsdienst. Hij vergelijkt de rijksdag bij een toneelspel. Zijn schrijven aan Melanchton. Herinnering aan keizer Maximiliaan. Openhartige bekentenis. Verwachtingen van de protestanten. De steden tot afval aangezocht. Derzelve antwoord. Beraadslagingen. Houding door de meerderheid aangenomen. Een tegenschrift zal opgesteld worden. De opstellers. Rome en de wereldlijke macht. De mannen van de confessie met gevaren bedreigd. Gevoelen van Luther. Bezorgdheid van Melanchton. Melanchton's minimum. Oordeel van een biechtvader van de keizer. De zuster van de keizer. Zwakheid van Melanchton. Luther is tegen alle toegeven. De legaat zal een onderhoud met Melanchton hebben. Melanchton in zijn verwachting teleurgesteld. De pauselijke instructies. Plan van de Roomse doctoren. Verklaring van Melanchton. Antwoord van de Protestanten.

IX.

Het tegenschrift. Karel is er niet mee ingenomen. Nieuwe poging om de vorsten over te halen. De Zwitsers in Augsburg. De tetrapolitaanse confessie. Confessie van Zwingli. Melanchton wil met de Zwitsers niet spreken. Een feest aan het hof. Overdenkingen van de keurvorst. Zijn geloof. De godgeleerden willen hem van zijn besluit terugbrengen. Antwoord van de keurvorst aan de keizer. De leeuwenhuid. Lezing van het tegenschrift. Aanmerkingen. Verklaarde wil van de keizer. Stemming van de Protestanten. Melanchton's tweede onderhoud met de legaat. Politiek van Karel. Zijn voorwaarden. De Protestanten verwerpen dezelve. Besluiten van het consistorie. Raad door Campeggio gegeven. De Evangelischen zoeken sterkte in het gebed. De twee wonderwerken: Johan de standvastige. Proeven van geloofsmoed. De zinnebeeldige voorstelling. Voortekenen. Grote beweging in Augsburg.

X.

Philippus van Hessen. Verzoeking. Tegenwerking. Melanchton's geheime beweegreden. De keizer weigert de landgraaf te laten vertrekken. De keizer komt tot nadenken. De Protestantse vorsten aan het hof ontboden. Zij blijven onverzettelijk. De landgraaf. Zijn vlucht uit Augsburg. Algemene verbazing. Brief door Philippus achtergelaten. Uitwerking van zijn vertrek. De Protestanten weten van geen plan. De poorten worden weer geopend De kans op oorlog vermindert. Vrede! Vrede!

XI.

De gemengde commissie. Ongepaste scherts van Dr. Eck. Het geloof en de werken. Roomse dubbelhartigheid. Men wil de landgraaf terugbrengen. De Roomsers beginnen met toegeven. De hoofdvraag. Het bestuur van de Kerk. Gevaar van het toegeven. Melanchton. Oordeelvellingen over het werk van de commissie. Luther's brieven. Melanchton's bezorgdheid. Overmoed van de Pausgezinden. Nog één schrede! Een nieuwe commissie. De landgraaf. Zijn brief. De twee schrikbeelden. Melanchton. Overeenstemming omtrent enkele punten. De drie levensvragen. De onderhandelingen lopen op niets uit. Zij worden voorgoed afgebroken. De keurvorst en de markgraaf willen vertrekken. De gordiaanse knoop. Een concilie toegestaan. Dadelijke gevolgen daarvan. Eis van de keizer. Dreigende taal. Antwoord van de Protestanten. De keurvorst wil vertrekken. Beweging in Augsburg. Nieuwe onderhandelingen. De Protestanten zijn minder geneigd tot schikken. Vermaning van Luther.

XII.

De keurvorst maakt zich tot het vertrek gereed. Het reces. De Hervormden worden een sekte genoemd. Apologie van de confessie. Het reces. Bedreigingen. Stellige weigering van de Protestanten. Het afscheid. Boden van de vrede. Ontevredenheid van de keizer. Karel schrijft aan de paus. Ongeregeldheden. Verklaring van de rijkssteden. Verbond van de Protestanten. Dadelijk gevolg daarvan. De paus en de keizer. Sluiting van de rijksdag. Toebereidselen voor de oorlog. Aanval op Genève. Luther. Aanmerkingen. Het Protestantisme is gevestigd.

Vroege en latere toestand van de Kerk.

De Hervorming werd tot stand gebracht als een werk van geheel geestelijke aard. Zij kende geen andere leidsman dan het Woord van God; geen weg ter zaligheid dan door het geloof; geen opperheer dan JEZUS CHRISTUS; geen wapenen dan die des Heilige Geestes; in een woord: zij had wereldse kracht en aardse middelen versmaad. Terwijl Rome geworden was "naar de wet eens vleeselijke gebods" was de Hervorming ontstaan "naar de kracht des onvergankelijke levens (1)." Er is in het algemeen geen kenmerk, waardoor het Christendom van alle andere godsdiensten zozeer onderscheiden is, dan door de geheel geestelijke strekking. Het Christendom predikt ene leer die uit de hemel tot de mensen neergedaald is. Daarom was de ogenblik van de verschijnen op aarde het punt, vanwaar zich de merkwaardige en scherpe tegenstelling van twee volstrekt verschillende beginselen zou dagtekenen: het Evangelie van CHRISTUS stond daar, tegenover en in strijd met de wereld. Maar al spoedig verloor die tegenstelling veel van haar kracht. Meer en meer smolten de oorspronkelijk zo onderscheidene beginselen in een. De gemeente van CHRISTUS

werd in de loop des tijds jammerlijk door menselijke inzetten verbasterd, en dreigde geheel en al ene wereldse instelling te zullen worden. Zó stond het met de Kerk in de zestiende eeuw.

(1) Heb 7.16.

Gewichtige lessen.

Het geestelijk beginsel te doen herleven was dan voornamelijk de taak van de Hervorming. Het Evangelie moest opnieuw in alle zuiverheid gepredikt worden. De Hervormers hadden daarbij niets te doen met de wereld en derzelfer staatkunde. Terwijl het pauselijke stelsel geheel en al berustte op politiek en hofkabelen, zou de Hervorming tot vorsten en volken slechts spreken van de zaligheid hunner zielen, en dat met geen andere woorden dan die van het Evangelie des vredes.

Indien nu echter de Hervorming, even zo als dit met het oorspronkelijk Christendom het geval was geweest, zich eerlang naar staatkunde of wereldse inzichten mocht gaan plooiën, en dus het geestelijk beginsel verloochenen, dat zij aanvankelijk zo luide gepredikt had, dan zou zij, van dien ogenblik af aan, ontrouw worden aan zich zelve en aan de zaak van God. Zij moest dan geacht worden met eigen hand haar ondergang voor te bereiden.

Het is in het algemeen onmogelijk, dat ene instelling, van welke aard ook, bloei en duurzaamheid kan ondervinden, zo de beginselen uit het oog verloren worden, die bij deze eerst ten grond gelegd waren. Zodra datgene wat ziel en leven aan het geheel moest geven verwaarloosd wordt, is verzwakking het onmiddellijk gevolg, en ene volslagene ontbinding is niet meer te verhoeden. God wilde dat deze grote waarheid op ene merkwaardige wijze zou bevestigd worden, in de verschillende richting welke de Hervorming genomen heeft. Die waarheid stond, als was het, in vlammend schrift geschreven, boven de ingang van de tempels, die de Hervormers Gode hebben opgericht. Wij zullen er getuigen van zijn, dat een gedeelte van de Hervorming zich sterkte gaat zoeken bij de wereld, en daardoor juist alle innerlijke kracht verliezende, haar val tegemoet snelt.

Maar wij zullen ook zien, hoe een ander gedeelte, onder opzien tot God, alle ondersteuning en hulp van aardse machten van zich afwijst, en zich omgordende met het onoverwinnelijk wapen van de geloofs, met vaste tred meer en meer het grote einddoel mag naderkomen.

Er zijn drie eeuwen verlopen. Heeft men sinds geleerd, die grote en gewichtige waarheid in te zien? - Zijn de voorbeelden van de 16de eeuw als zo vele dure en heilige lessen niet verloren gegaan? -

Karel V.

Het was in de eerste dagen van september 1529 dat KAREL V, die de paus zowel als de koning van Frankrijk, hetzij op het slagveld hetzij van uit zijn kabinet, zijn meerderheid had doen voelen, te Genua aan land stapte. Hij had het Spaanse schiereiland verlaten, onder de luide vreugdekreten zijner getrouwe onderdanen; maar de Italianen, die hem nu aan de voet van de Appenijnen ontvangen moesten, waren geheel anders gesteld. Zij gingen hem met neergeslagen ogen, gebogene hoofd en onder een angstvallig stilzwijgen tegemoet. Zij vreesden dat KAREL, die de paus nog met enige verschoning behandeld had, op hen het volle gewicht van zijn gramschap zou doen neerkomen.

Zij hadden de keizer echter verkeerd beoordeeld. In plaats dat zij in hem, zo als zij meende, een woeste geweldenaar gevonden zouden hebben, gelijk de onbeschaafde aanvoerders der ruwe horden van Gothen en Hunnen geweest waren, die weleer Italië overstroomden; of ook een trotse en wraakzuchtige overwinnaar, zo als de keizers, die vroeger en later met hun bende de Alpen waren overgetrokken en het schone Italië in één groot oorlogsveld. herschapen hadden, - vertoonde KAREL zich aan hun oog, als een jeugdig vorst van een aangenaam en innemend voorkomen, en die in geen enkel opzicht de machtige oorlogsman verried. Een bleek gelaat, ene tengere gestalte, ene zachte stem en bij uitstek hoofdse manieren, deden hem eer beschouwen als een verfijnd edelman, dan als een veldheer die zege op zege bevochten had. De man die zij zo gevreesd hadden, bleek nu iemand te zijn, die wel geen mens schrik kon inboezemen, en die als een getrouw zoon van de Kerk met de grootste nauwgezetheid elke godsdienstplicht vervullende, eerder scheen een gemoedelijk Christen dan de grootmachtige en gevreesde keizer KAREL te wezen. Omstuwd van een schitterende stoet, die uit de bloem van de Spaanse adel samengebracht was, sprak de vorst, die Europa voor zich kon doen beven, slechts woorden van vrede en vriendschap. Zelfs de hertog van Ferrara, die wel de meeste rede had om KAREL's komst te duchten, werd door hem, toen hij de keizer te Modena de sleutels van de stad kwam aanbieden, op het minzaamst ontvangen.

De Duitse afgevaardigden.

Van waar nu dit gedrag des keizers? - KAREL had toch, tijdens FRANS I zijn gevangene was, voldoende bewezen dat grootmoedigheid jegens zijn vijanden juist geen hoofdtrek was in zijn karakter. Het zal ons, vertrouwen wij, gelukken dit raadsel voldoende op te lossen, door slechts de draad der gebeurtenissen verder te volgen.

Omtrent terzelfder tijd dat KAREL in Italië landde waren daar ook, over Lyon en Genua, drie Duitse heeren aangekomen, die zonder enige omslag reisden en in het geheel niet meer dan zes paarden voor zich en hun gevolg bij zich hadden (2). Het was JOHAN EHINGER, burgemeester van Memmingen, die het hoofd hoog genoeg droeg, het geld met kwistige hand uitgaf, en in het geheel op een ruime voet leefde; MICHIEL CADEN, stadsadvokaat van Neurenburg, een waardig, godvruchtig en kloekhartig man, maar die zich de haat had berokkend van de graaf van Nassau, diengenen onder de staatslieden van KAREL V die wel de meeste invloed had; en eindelijk ALEXIS FRAUENTRAUT, secretaris van de markgraaf van Brandenburg, die daar hij ene non tot vrouw genomen had, bij de Roomsenslecht gezien was. Deze drie mannen waren het, die door de Protestantsche vorsten, te Neurenburg vergaderd, afgevaardigd werden, om het bekende protest van Spiers aan de keizer over te brengen. Zij hadden opzettelijk mannen uit de meer burgerlijke klasse gekozen, voor de uitvoering van deze niet zo gemakkelijke last, omdat zij vermeenden, dat zulke afgezanten minder gevaar zouden lopen van 's keizers ongenoegen te ondervinden, dan hoger geplaatste personen (3). En zeker er behoorde moed en vastberadenheid toe, om KAREL V met zulk ene boodschap te durven naderen. Zó gevaarlijk werd de commissie geacht, dat er een jaargeld werd gesteld voor de weduwen van de afgevaardigden, in het geval dat hun het een of ander overkomen mocht.

(2) Legatis attribuerunt equos sex. (SECKEND., II, p. 134.)

(3) Ut essent tutiores. (SECKEND., II, p. 133.)

KAREL bevond zich te Piacenza, op zijn weg van Genua naar Bologna, toen de drie afgevaardigden van de Protestantsche vorsten evenzo die plaats bereikten. De eenvoudige Duitsers staken geweldig af bij al de luister van Spaanse en Italiaanse groten die hier verenigd waren. Intussen verschafte hun de kardinaal GATTINARA, kanselier van de keizers, die hartelijk graag een en ander in de Kerk anders en hervormd wenste, ene audientie bij KAREL, tegen de 22ste september; echter werd hun geraden zich zo kort mogelijk en in alle gematigdheid en bedaardheid uit te drukken, want dat de keizer nergens minder van hield dan van lange redeneringen. "Hij heeft geen geduld om uw Protestantsche predikatie aan te horen," werd hun gezegd.

De afgevaardigden lieten zich hierdoor evenwel niet afschrikken. Toen zij het protest aan KAREL hadden overgegeven, sprak FRAUENTRAUT op deze wijze: "Wij moeten aan de Opperheer van hemel en aarde rekenschap geven van onze daden, en moeten Hem gehoorzamen meer dan mensen, die feilbaar en veranderlijk zijn als de wind. Het is beter de ongenade van een werelds vorst te ondervinden, dan onder de veroordeling te komen van de almachtige God. Wij en ons volk kunnen daarom geen besluiten aannemen en gehoorzamen, die een andere grondslag hebben dan Gods heilig Woord (4)."

(4) Neque suarum esse virium aut officii, ut eos ad impossibilia et noxia adigant.
(SECKEND., II, p. 134.)

Op zulk een toon durfden deze eenvoudige Duitsers het woord voeren tegenover de keizer van het Westen. KAREL bewaarde het stilzwijgen. Wellicht was het voor mensen als deze Duitsers te grote eer geweest zo hij hun toegesproken had; maar hij liet hun door een van zijn secretarissen aanzeggen, dat zij eerlang zijn antwoord wel vernemen zouden.

Men scheen geen haast met dit antwoord te maken. Vruchteloos was het dat onze goede Duitsers dagelijks daarom aanhielden. GATTINARA wel is waar behandelde hen minzaam, maar de graaf van Nassau was hard en bars tegen hen. Als een staaltje van de minachting met welke laatstgemelde hen behandelde, moge dienen, dat het toeval wilde dat, juist om deze tijd, een wapensmid uit Piacenza voor zaken nodig had naar Augsburg te reizen. Deze zich bij de graaf van Nassau vervoegd hebbende, zei de graaf tot hem: "Ga naar de Duitse heeren, en zeg hun dat wij hun zaken zo zullen regelen, *dat gij aan hen reisgezellen kunt hebben.*" Evenwel daar deze man ander gezelschap gevonden had en vertrokken was, liet men hen maar weer wachten (5).

(5) HORTLEBEN, von de Ursachen des Deutschen Kriegs, p. 50.

Stoutmoedigheid van de afgevaardigden. Het geschenk van de landgraaf.

Onze afgevaardigden bleven inmiddels niet geheel werkeloos. "Hier hebt gij een boek," had de landgraaf tot CADEN gezegd, toen hij gereed stond om te vertrekken, en terwijl hij hem een Frans boekwerk ter hand stelde, dat prachtig in fluweel was ingebonden; "hier hebt gij een boek, dat moet gij, als gij gelegenheid hebt, de keizer aanbieden (6)." Het was een kort begrip van de Christelijke leer, wat de landgraaf ontvangen had van LAMBERT, en dat waarschijnlijk door deze was opgesteld. CADEN had dan ook verlangend naar de gelegenheid uitgezien, om zich van deze last van de landgraafs te kwijten. Eindelijk verstoutte hij zich om het boek aan de keizer te

overhandigen, toen deze naar de mis ging. KAREL gaf het boek dadelijk over aan een Spaanse bisschop uit zijn gevolg. De Spanjaard begon te lezen (7) en sloeg toevallig ene plaats op, waar gesproken werd van CHRISTUS vermaning aan zijn jongeren, dat zij zich toch geen heerschappij zouden aanmatigen (8). Hieruit nu had de schrijver afgeleid, dat de godsdienstleraar, die alleen over geestelijke belangen gesteld is, in generlei wijze zich met tijdelijke aangelegenheden vermocht te bemoeien. De prelaat kon zijn verrassing niet verbergen toen hij dat las, en KAREL, dat ziende, vroeg hem wat dat voor een boek was. De bisschop niet durvende zeggen wat hij eigenlijk gelezen had, nam zijn toevlucht tot ene onwaarheid (9). "Het is een geschrift," zei hij, "dat gericht is tegen het gezag der overheid in godsdienstzaken. Alleen bij de ongelovigen en bij de heidenen wil men zodanig gezag des needs dulden, maar niet in een Christenland." Deze woorden veroorzaakten ene grote beweging onder allen die deze hadden kunnen vernemen; voornamelijk echter onder de Spanjaard. "De schrijvers van dat schotschrift verdienen aan de eerste boom de beste opgehangen te worden," riepen zij uit. KAREL zwoer dan ook dat hij, die de stoutmoedigheid gehad had om hem dit boek aan te bieden, voorbeeldig gestraft zou worden.

(6) Libellum eleganter ornatum. (ScULTET., p 253.)

(7) Cum obiter legisset. (Ibid.)

(8) Lu 22.26.

(9) Falso et maligne rela um esset. (SECKEND., II, p. 133.)

Het antwoord van de keizer.

Eindelijk, en wel op de 12de oktober, bekwamen de Duitse afgezanten het zolang verbeide antwoord, wat hun door ALEXANDER SCHWEISS, secretaris des keizers, werd ter hand gesteld. Het hield in, dat de minderheid in alle gevallen zich behoorde te onderwerpen aan wat door de meerderheid op de Rijksdag was goedgevonden, en dat, zo de vorsten zich niet naar deze beslissing wilden schikken, men middel zou weten om hen te noodzaken (10).

(10) Sibi non defore media quibus ad id compellerentur. (Ibid.)

EHINGER en CADEN deden daarop voorlezing van het plechtig beroep op de keizer, dat te Spiers was opgemaakt geworden (11), terwijl FRAUENTRAUT zijn betrekking van afgevaardigde voor het ogenblik latende varen, die van notaris waarnam (12) en behoorlijk aantekening hield van wat er gebeurde. Na de lezing wilden de afgevaardigden het stuk aan SCHWEISS overgeven. De keizerlijke secretaris evenwel weigerde het; en hoe meer de afgevaardigden bij hem aanhielden om het document uit hun handen aan te nemen, hoe stilliger SCHWEISS zich daartegen verzette. Er schoot voor hen dus niet over, dan het stuk op de tafel voor de ogen van de secretaris neer te leggen. SCHWEISS raakte nu aan het wankelen, en het document ten laatste opgenomen hebbende, ging hij er mee naar de keizer.

(11) Dit was het stuk dat ten huize van PETER MUTERSTADT werd opgesteld, daags na de laatste zitting van de Rijksdag, (zie bl. 116 hier vóór) en dat eigenlijk ene enigzins gewijzigde herhaling was van het protest.

(12) Tabellionis sive notarii officium. (SECKEND., II, p. 133.)

Na de afloop van het middagmaal, toen een der afgevaardigden (CADEN) was uitgegaan, ontstond er grote beweging in het hotel, zodat men mocht vermoeden dat er

iets buitengewoons gaande was. Het was de keizerlijke secretaris, die, van gewapende vergezeld, aan de Duitse heeren ene min aangename boodschap des keizers kwam overbrengen. "De keizer is uitermate vertoornd op u, over het stuk dat ik hem in uw naam heb overhandigd," sprak hij. "Hij laat u verbieden om uw hotel te verlaten, naar Duitsland te schrijven of op enige andere manier berichten af te zenden, en dat onder verbeurte van lijf en goed (13)." Dus legde KAREL aan deze afgezanten een arrest op, gelijk hij dat aan officieren van zijn lijfwacht zou gedaan hebben. Hij kon wel op geen andere wijze zijn minachting te hunwaarts duidelijker aan de dag gelegd hebben. Wellicht wilde hij daardoor de vorsten ook vrees aanjagen.

(13) Sub capitis poena, ne pedem a diversario moveant. (SECKEND., II, p. 133.)

De afgevaardigden wordt arrest aangezegd.

CADEN's bediende haastte zich om zijn meester van het voorgevallene te gaan onderrichten. Deze zich op dat ogenblik nog als vrij man beschouwende, schreef in aller ijel een brief aan de raad der stad Neurenburg, waarin hij een getrouw verhaal gaf van het gebeurde. Deze brief verzond hij bij renbode, en nu begaf hij zich in arrest gelijk zijn medeafgevaardigden (14).

(14) A famulo certior factus, rem omnem senatui aperuit. (Ibid.)

Hun vrijlating.

Toen de keizer op de 23ste oktober Piacenza verliet, voerde hij de drie Duitsers mee. Op de 30ste daaraanvolgende echter kregen EHINGER en FRAUENTRAUT vrijheid om te vertrekken, van welk verlot zij dadelijk gebruik maakten, daar zij nog die eigen nacht hun paarden bestegen en de terugreis aannamen; hoewel de weg die zij volgen moesten bij nacht zeer onveilig was. "Wat u aangaat," zei GRANVELLE tot CADEN, "gij moet blijven. De keizer neemt het met het boek dat gij hem gegeven hebt zeer hoog op. Dat boek zal denkelijk nog in handen van de paus komen (15)." Misschien wilde KAREL, door aan de paus het bewuste boek te zenden, hem doen voelen hoe weinig het geestelijke voegt zich met staatkunde en regering in te laten. CADEN intussen vond gelegenheid om onbemerkt zich weg te maken, en eerst naar Ferrara, toen naar Venetië, en van daar naar Neurenburg te ontkomen (16).

(15) Ut idem scriptum exhibeat quoque Pontifici. (SCULTET., p. 254.)

(16) Silentio conscendit equum. (SCULTET., p. 254.)

Het was in het ooglopend dat, hoe meer KAREL zich tegen Duitsland hard en stuurs gedroeg, hij jegens de Italianen vriendelijk en toegevend was. Het was hem voornamelijk te doen om geld. Hij had overigens besloten om van de omstandigheden, en daaronder niet het minst van de bestaande godsdiensttwisten gebruik te maken, om zijn gezag vaster dan ooit aan deze zijde der Alpen, in het hart van het Christendom, te vestigen. Hij kwam dagelijks dit doel nader, terwijl hij van niets dan van vrede sprak, en intussen maatregelen nam die zijn schatkist stijven konden.

De aankomst van de keizer in Bologna.

Op de 5de november trok hij Bologna binnen. Het was een ware triomftocht; en zowel de edele en echt vorstelijke houding van de jeugdige keizer zelf, als de schitterende pracht die zijn gevolg ten toon spreidde, maakte een diepe indruk op allen zonder onderscheid. Niet slechts waren hier edellieden en groten van de eerste rang

tegenwoordig, maar ook een uitgelezen geleide van Spaanse soldaten verzelde de keizer, terwijl men voor hem uit goudstukken (dukaten) bij handen vol onder het verzamelde volk strooide (17). Hier zouden nu ene ontmoeting plaats hebben van de beide hoofden van de Roomse Christenheid. De paus had zich daartoe met geheel zijn hof herwaarts begeven, en KAREL, die gekomen was aan het hoofd van ene legermacht, meer dan sterk genoeg om geheel Italië in weinige dagen te vermeesteren, gedroeg zich jegens de opperkerkvoogd zo gedwee en onderworpen als een kind. Hij knielde voor hem neer, en kuste hem de voet.

(17) In vulgus sparsum aurum quatuor millia ducatorum. (L. Epp.III, p. 565.)

Karel en Clemens.

De keizer en de paus betrokken te Bologna twee naast elkaar gelegene paleizen, die slechts door een tussenmuur gescheiden waren, waarin men een deur gemaakt had, van welke beide de hoge bewoners de sleutel hadden. Dikwijls werd het dan ook opgemerkt, dat de jeugdige maar fijn staatkundige keizer de oude maar niet te min nog zeer geslepen en sluwe paus een bezoek bracht, steeds ene menigte papieren met zich dragende.

CLEMENS verkreeg van KAREL vergiffenis voor SFORZA, die als een zwakkelijk en ziek man, op een kruk leunende voor de keizer verscheen was. Ook Venetië vond verschoning. Evenwel moesten deze twee genadebetoningen voor de kleinigheid van ene miljoen kronen gekocht worden. Minder gunstig liep het met Florence af. Deze schone stad werd ten gevalle van de paus aan de Medicis opgeofferd, "want de stedehouder van CHRISTUS wilde het zo; en hoe toch zoude deze iets onbillijks verlangen kunnen!"

Het gewichtigste punt van behandeling was ongetwijfeld de Hervorming. Er waren er niet weinigen, die de keizer betogen wilden, dat hij, die gewoon was over zijn vijanden te zegevieren, zonder verwijl met kracht van wapenen de Protestanten moest tot rede brengen (18). KAREL zelf betoonde zich gematigder. Hij wilde ook veel liever de onderlinge strijd van Protestanten en Pausgezinden nog enige tijd laten voortduren, opdat de twee partijen elkaar meer en meer afmatten en verzwakken zouden, en hij dan later te lichter over beide zou kunnen heersen.

(18) Armis cogandos. (SECKEND., II, p. 112. MAIMBOURG, II, 194.

In ene plechtige bijeenkomst van paus en keizer werd een zeer verstandig voorstel met betrekking tot de kerkelijke aangelegenheden gedaan door GATTINARA, 's keizers kanselier. "De Kerk is in deze ogenblikken inwendig verdeeld," sprak hij. "Gij (KAREL) zijt het hoofd des Rijks; gij (de paus) zijt het hoofd van de Kerk. Het is uw heilige plicht om de handen in een te slaan, ten einde de tegenwoordige staat van spanning en onrust te doen ophouden. Roept godvruchtige en wijze mannen van alomme tezamen, en laat ene vrije kerkvergadering, Gods Woord ten grondslag nemende, nieuwe bepalingen in het kerkelijke maken, die voldoen aan de behoeften van allen (19)."

(19) Oratio de Congressu Bononiensi, in *Melanchtonis Orationum*, IV, p. 87, en CAELESTINUS Hist. Concil. 1530 Augustae, I, p. 10. Sommige schrijvers, zo als WALSH, MULLER en BEAUSOBRE, delen minder juist de in deze conferentie

gedane aanspraken en gewisselde opiniën zeer uitvoerig mee. Wat zij ons te lezen geven is zeker niet dat wat te van deze gelegenheid gesproken werd, maar veeleer ene vrije uitwerking daarvan. Intussen is de hoofdinhoud toch ongetwijfeld in overeenstemming met de waarheid.

Dit voorstel viel in het geheel niet in de smaak van CLEMENS VII. Een bastaard was hij, en tot de pauselijke waardigheid was hij op niet zeer wettige wijze gekomen; buitendien had hij door zijn onberaden oorlogvoeren grote schatten van de Kerk op een roekeloze wijze verkwist. Hij had uit die hoofde een menigte redenen, waarom hij persoonlijk een algemeen concilie zolang wilde tegenhouden als hij maar kon. "Zulke talrijke vergaderingen brengen al wederom nieuwe en schadelijke meningen in het leven," zei hij. "Ik ben buitendien van gevoelen, dat wij met besluiten van conciliën vrij wat minder zullen uitwerken dan door de scherpte van de zwaards (20)."

(20) Non concilii decretis, sed armis controversias dirimendas. (SCULTET., p. 248. MAIMBOURG, II, p. 177.)

Voorslag van Gattinara.

Daar GATTINARA bleef aanhouden, viel de paus hem met drift in de rede. "Hoe," riep hij uit, "gij ontziet u niet mij in het aangezicht tegen te spreken, en uw meester tegen mij op te winden!" KAREL rees verstoord van zijn zitplaats op, terwijl al de aanwezigen in vrees en stilzwijgen een hevig toneel tegemoet zagen. De keizer echter bedwong zich, en zijn plaats hernomen hebbende, vergenoegde hij zich het denkbeeld van zijn kanselier te ondersteunen. CLEMENS beloofde nu ten minste dat hij er over zou nadenken.

De keizer belooft gestrengheid.

Maar het gelukte de kerkvoogd om KAREL in enige bijzondere conferentien zo ver te brengen, dat hij beloofde geweld tegen de ketters te zullen gebruiken, terwijl de paus op zich nam, om ook andere vorsten aan die kruistocht te doen deelnemen (21)." Men heeft hier in Italië niets minder voor, dan Duitsland geheel en al ten onder te brengen," werd uit Venetië aan de keurvorst geschreven (22).

(21) Pontifex, ut caeteri Christiani principes, ipsos pro viribus juvent. (GUICCIARDINI, XIX, p. 908.)

(22) Ut Germania vi et armis opprimatur, funditus deleatur et eradicetur. (CÆLESTIN, I, p. 42.)

Een zodanig schrik aanbrengend nieuws moest de Protestanten tot nadenken gebracht, en hen tot eenheid aangespoord hebben. Maar er had juist iets geheel anders plaats. LUTHER had met enkele van zijn vrienden de artikelen die te Marburg aangenomen waren, aan ene herziening onderworpen, en ze geheel in zijn geest gewijzigd, en zodanig waren deze vanwege de keurvorst van Saksen op de conferentie van Schwabach aangeboden geworden. De afgevaardigden van Ulm en Straatsburg hadden zich daarop aanstonds verwijderd, en de conferentie was uiteengegaan.

Conferenties.

Nieuwe conferentiën werden evenwel al spoedig nodig. De boodschap die CADEN uit Piacenza naar Neurenburg had afgezonden, was de oorzaak geweest van angst en vrees voor Duitsland. Men zag in de gevangenneming van de afgevaardigden een

ingewikkelde oorlogsverklaring, De keurvorst werd door deze tijding zeer getroffen en gaf zijn kanselier de last om het gevoelen van de Wittenberger godgeleerden in te winnen omtrent de maatregelen, die zouden te nemen zijn.

Luther's brief.

"Wij vinden er een gewetensbezwaar in," zo antwoordde LUTHER op de 18de november, "om toe te stemmen in een verbond gelijk dat voorgeslagen wordt. Wij zouden liever een tienvoudige dood sterven, dan dat wij aanleiding zouden geven dat om van de godsdienst wil een enkele druppel bloeds vergoten wordt (23). Wij zullen veeleer ons als lammeren ter slachtbank laten voeren. Wij moeten CHRISTUS navolgende zijn kruis opnemen en dragen. Uw hoogheid moet niet vrezen. Wij zullen door onze gebeden meer doen, dan onze vijanden met al hun vertoon van macht en geweld. Wij bidden u maar, dat voor alle dingen Uw handen vrij blijven van het bloed van onze evenmensen. Zo de keizer wil dat men ons uitleveren om voor zijn vierschaar geoordeeld te worden, dan zullen wij vrijwillig gaan. Gij kunt noch behoort ons geloof te verdedigen. Elk moet God dienen gelijk hij vermeent te behoren, maar hij vindt daarbij zijn kracht en zijn zekerheid in dit zijn geloof, en wachte voorts zijn lot af (24)."

(23) Lieber zehn mal Todt seijn. (Epp. III, p. 526.)

(24) Auf sein eigen Fahr glauben. (Ibid. p. 527.)

Op de 29ste november werd een congres van Evangelischen te Smalkalden geopend, en door een bijzondere omstandigheid verkreeg het een grotere belangrijkheid. EHINGER, CADEN en FRAUENTRAUT namelijk, de drie afgevaardigden die aan het geweld van KAREL V ontkomen waren, waren er tegenwoordig (25). Een en ander scheen overigens mee te werken, om de landgraaf alle hoop te geven, dat ditmaal zijn plan van een algemene aaneensluiting van de Protestanten zou gelukken. Echter had hij zich bedrogen. LUTHER's stellingen dat geen vereniging tussen onderling verschillende leerbegrippen mogelijk, en dat een ondereenmenging van staatkundige met godsdienstige belangen ongeoorloofd was, behielden de overhand. Het besluit waartoe men ten slotte kwam, was dat diegenen welke zich genegen verklaarden om de artikelen van Schwabach te ondertekenen, de 6de januari te Neurenburg nader bijeenkomen zou, en buiten hen niemand (26).

(25) Advenerant et gesta referebant. (SECKEND., II, p. 140. SLEIDAN. I, p. 235.)

(26) Wanneer men de zaak van achteren beschouwt, dan blijkt het, dat LUTHER's afkerigheid, om tot de wapenen de toevlucht te nemen, zich het meest in het plan van de Voorzienigheid schikte. - God wilde op een andere wijze Zijn macht ter bevordering van de goede zaak betonen. - Doch wanneer men anders de zaak in het afgetrokkene beschouwt, zie ik niet, dat zulk een lijdelijke onderwerping, vooral ten opzichte van de godsdienst, van de Christen zou gevorderd worden. - De godsdienst zelf behoeft wel geen vleselijke wapenen, en wordt veel beter door het zwaard des Geestes verdedigd. Maar ook het recht van de mensheid; het recht van de gewetens; de vrijheid van Duitsland was erin gemoeid. - De keizer en de paus matigden zich rechten aan, die hun niet toekwamen. - De verbintenis, die de edele landgraaf van Hessen wilde daarstellen, zou vorsten aan haar hoofd hebben, die niet minder recht hadden dan de keizer, en wie zijn plicht het zelfs vorderde, de rechten van hun onderdanen te verdedigen. - In zulk een geval is een geordende tegenstand rechtmatig. - Zó was het in ons Vaderland bij de tegenstand tegen PHILIPS, onder het bestuur van wettige overheden: - zó ging het zelfs enige jaren later in Duitsland, bij de gewapende tegenstand van keurvorst MAURITS tegen de keizer, die

met ene gelukkige uitkomst werd bekroond. - Ja soms kan, bij verregaande onderdrukking, de tegenstand van bijzondere personen, die zich als van God geroepen gevoelen om de bevrijders huns volks te wezen, als wettig erkend en met Gods goedkeuring bekroond worden, zo als in de 14de eeuw de bevrijding van Zwitserland door WILLEM TELL en zijn medegenoten werd daargesteld, en de grondslag voor het vrije gemenebest van de Zwitsers werd gelegd. - - L. R.

Donkere vooruitzichten. De verlosser komt!

De vooruitzichten werden inmiddels met de dag donkerder. De pausgezinden in Duitsland schreven aan elkaar de weinige maar veel betekenende woorden: "De verlosser komt (27)!" "Ach," zei LUTHER, "zij weten niet dat die verlosser zo hard en zo wreed is, dat hij niet alleen ons, maar ook hen hoopt tot zijn slaven te maken." En waarlijk, daar zag men twee Italiaanse bisschoppen, daartoe door KAREL V gemachtigd, in 's pausen naam komen, om al het goud en zilver der kerken op te vragen, en buitendien een derde gedeelte van de kerkelijke inkomsten te vorderen: een maatregel, die schrik en ontroering in hoge mate te weeg bracht. "Ik wenste de paus naar de duivel," liet zich onderanderen een kanunnik van Paderborn niet zeer voorzichtig ontvallen (28). "Welnu," zei LUTHER, toen hij dit vernam, "dit is nu uw verlosser die komen moest!"

(27) Invicem scriptillant, dicentes: Salvator venit. (L. Epp. III, p. 540.)

(28) Dat de Duwel dem Bawst int Lieff fare. (Ibid.)

Luther's hoogschatting van de profeet Daniël.

Het volk begon wederom van de akeligste voortekenen te spreken. Men wilde zelfs voor waarheid verhalen, dat een nog ongeborn kind angstige kreten zou hebben doen horen (29). Ook LUTHER, een en ander dat gebeurde tezamen vattende, beschouwde de zaken uit een bedenkelijk oogpunt. "Wij beleven gewichtige dagen," zei hij; "de Turk heeft het toppunt van zijn grootheid bereikt; het pausdom neigt ten ondergang, en men hoort van zulke zonderlinge dingen (30)." Hij scheen niet vrij van het denkbeeld, dat de ondergang van de wereld niet ver af was; en, als was hij bevreesd geweest, dat hij met zijn bijbelvertaling niet geheel gereed zou wezen vóór die gewichtige ogenblik, liet hij de profetieën van DANIEL afzonderlijk in het licht verschijnen, omdat deze "zo bijzonder belangrijk waren in de tegenwoordige tijd." "De geschiedschrijvers verhalen ons," voegde hij er bij, "dat ALEXANDER de Grote altijd wanneer hij te bed ging HOMERUS onder zijn hoofdkussen legde; maar de profeet DANIEL verdient niet slechts dat koningen en vorsten hem steeds onder hun hoofd hebben, maar zij moeten zijn woorden in hun hart omdragen. Hij kan hun leren, dat alle wettig gezag alleen uit en door God bestaan kan. God weegt de vorsten en de volken op Zijn hand, gelijk als op ene weegschaal; en in Hem zijn en bewegen wij ons gelijk een schip op de golven, of als ene wolk aan het gewelf van de hemels (31) (32)."

(29) Infans in utero, audiente tota familia, bis vociferatus est. (Ibid.)

(30) Opdracht van zijn overzetting van DANIEL aan JOHAN FREDERIK. (L. Epp. III, p. 555.)

(31) Schwebt in seiner Macht, wie ein Schiff auf dem Meer, ja wie eine Wolke unter dem Himmel. (Ibid.)

(32) Deze ingenomenheid van LUTHER met het profetisch woord, inzonderheid met de profeet DANIEL, gelijk ook in het gemeen zijn opmerkzaamheid op de naar zijn gedachte naderende toekomst des Heeren en op de tekenen van de tijden, (zie hier vóór bl. 87) zal

men denklijk tegenwoordig over het algemeen niet voor zijn grootste verdienste houden, - misschien daarin nog een oud vooroordeel en overgebleven bijgeloof vinden, en zich ook wel zelfs op zijn voorbeeld beroepen, hoe bedrogen men met zulke uitzichten uitkomt, en de profetiën verkeerd verklaart en toepast. - Doch, schoon men er wel dit uit leren kan, dat men in die toepassing en in de stellige vaststelling moet voorzichtig zijn: de zaak zelf is toch goed en navolgenswaardig, om op de profetiën acht te geven, en derzelve zin na te sporen; zo als DANIËL zelf (Dan. 12.4) zegt, dat door velen geschieden zou en wetenschap vermenigvuldigd worden. - Het is goed op de tekenen van de tijden te letten, en vooral in tijden van grote beweging op aarde de komst des Heeren, zelfs met verlangen, tegemoet te zien. - Deze zal toch eenmaal zeker plaats hebben. - Het gemoed wordt juist door deze verwachting gesterkt en opgeleid, om alles, te midden van die beweging, voor de komst des Heeren te bereiden. - Zo handelt men naar 's Heeren eigen aanwijzing, en wordt wakende bevonden, daar men anders ligt in slaap geraakt, en in gevaar, om die toekomst te vergeten, zijn mededienstknechten te slaan, te eten en te drinken met de dronkaards, en dan door die toekomst onverwacht overvallen te worden. - L. R.

Vredelievende taal van keizer Karel.

Maar de vrees inboezemende geruchten en de schrikbeelden die aller gemoederen beklemd hadden, en waarbij PHILIPPUS van Hessen zijn vrienden zo onophoudelijk bepaald had, met de wens hen tot het aangaan van een verbond te bewegen, liepen geheel en al op niets uit, en juist het tegengestelde van wat men verwacht had gebeurde. Op de 21ste januari had KAREL een brief laten afgaan om de gezamenlijke rijksstanden te Augsburg tezamen te roepen, en dat onder bewoordingen zo vredelievend en zo minzaam, dat allen daarover uitermate verbaasd waren. "Laat er een einde zijn aan alle verdeeldheid," dus heette het, "en laat ons jegens elkaar allen haat en wrok afleggen. Wij moeten voortaan ons beijveren om met gematigdheid elkaars begrippen en meningen te dragen, en de waarheid in de liefde te betrachten. Daarmee zullen wij onze Heer en Zaligmaker het waardigste en Hem meest welgevallige offer brengen. Laat ons voor altijd vergeten wat er verkeerd is gebeurd, en niet meer denken aan al datgene, wat in de herinnering onaangenaam en tegen de geest van de liefde zou zijn. Wij moeten van nu af aan ons scharen onder dezelfde glorieijke banier, en onder aanvoering van de Overste Leidsman des Geloofs, slechts éne keurbende uitmaken in de strijd voor waarheid en recht (33)." Welk ene taal van iemand als keizer KAREL! Hoe kon de keizer, die niet gewoon was anders dan van het zwaard en van oorlog te spreken, thans zo geheel de man des vredes, de liefderijke Christen geworden zijn? - Wellicht had GATTINARA hem door verstandige raad tot andere gedachten gebracht, zal men zeggen. Of men zal geloven, dat de dreigende inval van de Turken op het schrijven van deze convocatiebrief van beduidende invloed geweest zij, en dat de keizer begrepen zal hebben, in Duitsland eerder bondgenoten dan vijanden te moeten gaan zoeken. Men zal zeggen, dat hij wellicht het ontwerp koesterde om de paus te verneren; en dat wel zeker de fraaie woorden hier gebezigd, slechts dienen moesten om zijn geheime bedoelingen te beter te bemantelen; of wel, dat hij inderdaad de bestaande godsdiensttwisten eerst dan met geweld zal hebben willen bedwingen, wanneer het hem voldoende gebleken zou zijn, dat de weg van onderhandelingen niet tot een goed einde leiden kon; of met andere woorden, dat hij deze zaak echt keizerlijk heeft willen behandelen, en daarbij aan THEODOSIUS en CONSTANTIJN gedachtig zal zijn geweest.

(33) Wie wir alle unter einem Christo seijn und streiten. (Forstemann's Urkundenbuch, I, p. 1.)

Beweegredenen van de keizer.

Het is niet onmogelijk dat elke van de genoemde beweegredenen enigermate invloed op KAREL heeft gehad, bij het opstellen van de bewuste brief; maar wij zouden vermenen, dat de laatst aangegevene dier vermoedelijke oorzaken wel de voornaamste zal geweest zijn, en achten deze het meest in overeenstemming met het doorgaand karakter van de keizer.

Maar mocht al KAREL zachter en vredelievender gestemd zijn: FERDINAND was steeds van ene andere geest. "Ik zal de onderhandelingen slepende houden, zonder tot enig bepaald besluit te komen," schreef hij aan zijn keizerlijke broeder; "en al moest ik ene beslissing nemen," vervolgde hij, "dan zal ik dat altijd op ene wijze trachten te doen, die ons de handen voldoende ruimte laat. Het zal aan geen voorwendsel ontbreken, om die halsstarrigen te tuchtigen, en gij zult ten allen tijde mannen genoeg vinden, die u daarbij graag zullen dienen (34)."

(34) BUCHOLZ, Geschichte Ferdinands, III, p. 432.

II.

De kroning.

KAREL wilde, gelijk KAREL de Grote vóór hem en NAPOLEON in latere tijden, door de paus zelf gekroond worden. Hij had eerst gedacht zich te dien einde naar Rome te begeven; maar FERDINAND'S brieven waren van zulk aard, dat hij van die tocht afzag en besloot de plechtigheid te Bologna te doen plaats hebben (1). Hij bepaalde de 22ste Februari als de dag, waarop hij de ijzeren kroon ontvangen wilde als koning van Lombardijen, terwijl hij wenste, dat op de 24ste daaraanvolgende de gouden kroon hem op de schedel geplaatst zou worden, als keizer van het Roomse rijk. Laatstgemelde dag was KAREL's geboortedag en tevens de verjaardag van de slag bij Pavia, en hij meende dat deze hem altijd geluk aanbrengen moest (2).

(1) Sopravennero lettere di Germania che lo sollicitavano à transferirsi in quella provincia. (GUICCIARDINI, L. XX.)

(2) Natali suo quem semper felicem habuit. (SECKEND., II, p. 150.)

Te van deze gelegenheid waren de onderscheidene, van rechtswege door de keurvorsten des Rijks uit te oefenen, erebedieningen aan vreemdelingen opgedragen. Er werd hier een Duits keizer gekroond, doch op Italiaanse bodem en geheel te midden van Italianen of Spanjaarden. De sceppter of rijksstaf werd gedragen door de hertog van Montferrat; het zwaard door de hertog van Urbino, en de gouden kroon door de hertog van Savoyen. Slechts een enkel Duits vorst, en dan nog wel een man van niet hoge rang, deelde in de eer van bij de kroning tegenwoordig en werkzaam te zijn, namelijk de paltsgraaf PHILIPPUS, die de rijksappel of wereldkloot te dragen had. Achter deze in de trein vooruitgaande heeren volgde onmiddellijk de keizer zelf, die tussen twee kardinalen ging, en dan kwamen de leden van van de keizers staatsraad. De optocht trok over ene prachtige erebrug, die op de weg van het paleis naar de kerk opzettelijk daargesteld was. Op het oogenblik dat de keizer tot aan de kerk van St. PETRONIUS, alwaar de kroning geschieden moest, genaderd was, stortten de stellaadjen achter hem in, zodat velen uit zijn gevolg meer of min gevaarlijk gewond werden, en de menigte in grote verwarring uiteenstoof. KAREL bleef echter geheel bedaard en zag om met een glimlach, in het volle vertrouwen dat zijn gelukster hem

behouden had. Eindelijk stond nu KAREL V voor de troon, waarop CLEMENS VII gezeten was. Voordat hij echter als keizer gekroond werd, moest hij eerst nog de ceremonie van een kerkelijke wijding ondergaan. De paus maakte hem dan kanunnik der kerken van St. PIETER en van St. JOHANNES Lateranus, en daarop traden de kanunnikken de twee kerken toe, en kleedden KAREL met het voor die betrekking voegende plechtgewaad; nadat zij hem vooraf ontdaan hadden van al wat in zijn kleding de vorst aanduidde. Nu begaf zich de paus naar het altaar om de mis te bedienen, en de nieuwe kanunnik was hem daarbij behulpzaam. Na het offertorium bood de keizerlijke diaken de kerkvoogd het water aan. Vervolgens knielde hij neer tussen twee kardinalen, en ontving in die houding het Avondmaal uit 's pausen hand. Hierop verwijderde KAREL zich van het altaar, en nu hingen de gezamenlijke vorsten hem de keizerlijke mantel om, die van Constantinopel was meegebracht, en die schitterde van de schoonste diamanten.

De paus zalfde de voor hem geknield liggende keizer daarop met olie, en na hem de scepter overgegeven te hebben, bood hij hem een ontbloot zwaard aan, met de woorden: "Gebruik het, om de Kerk tegen de vijanden des geloofs te verdedigen!" Vervolgens de gouden en met juwelen rijk versierden rijksappel hem gevende, zei hij: "Regeer de wereld in godsvrucht en in kracht." Eindelijk naderde de hertog van Savojien, die de gouden met edele gesteenten omzette kroon droeg. De keizer boog het hoofd en nu plaatste CLEMENS de prachtige kroon op zijn schedel, met de woorden: "KAREL, onoverwinnelijk keizer, ontvang deze kroon, die wij u op het hoofd zetten, en die voor de gehele wereld ten teken zij van de macht die u gegeven is." Daarop kuste de keizer het witte kruis, dat op des pausen rode pantoffels geborduurd was, en zei overluid: "Ik zweer, dat ik steeds al mijn macht zal gebruiken, in de verdediging van de pauselijke waardigheid en van de Roomse Kerk (3)."

(3) Omnibus viribus, ingenio, et facultatibus suis Pontificiae dignitatis et Romanae Ecclesiae perpetuum fore defensorem. (Coelestin. Hist. Comit. Aug. 16.)

Nu plaatsten beiden, de paus en de keizer, zich op hun zetels, die onder hetzelfde verhemelte waren. De tronen waren evenwel niet van gelijke hoogte, daar die des keizers een weinig lager was. De kardinaal - diaken riep de keizer daarop voor al het volk uit, zeggende: "De onoverwinnelijke keizer, verdediger des geloofs!" Gedurende een half uur werd nu niets anders gehoord dan een luidruchtig geraas van musketten, trompetten, trommelen en fluiten, waaraan zich het luide vreugdegejuich van de menigte en het gelui van al de klokken van de stad paarde.

Zo was dan opnieuw het nauwe verband bevestigd, dat bestond tussen de wereldlijke macht en de Kerk van Rome. Keizer KAREL had, door de hoedanigheid van Rooms diaken aan te nemen, en door de mis te helpen bedienen als kanunnik, op de nadrukkelijkste wijze dat nauwe verband, ja, die onafscheidbaarheid van de Roomse Kerk van de Staat, voor aller ogen erkend en bewezen. Dat is ook inderdaad ene van de hoofdstellingen van het Pausdom, en daarin ligt tevens een duidelijk kenmerk waardoor het zich van de Evangelische Kerk onderscheidt.

Ongerustheid van de Protestanten.

Intussen scheen de paus bij al deze plechtigheden niet wel op zijn gemak te zijn; althans het werd opgemerkt dat hij zuchtte, zodra als niet meer de ogen van de menigte bijna uitsluitend op hem gevestigd waren. Daarom schreef dan ook de Franse

gezant naar zijn hof, dat de vier maanden gedurende welke de keizer en de paus te Bologna tezamen geweest waren, in de gevolgen wel niets zouden teweegbrengen, waarover de koning van Frankrijk reden kon hebben zich te beklagen (4). KAREL haastte zich, nu hij de zalving des pausen ontvangen had, om zich te begeven naar Duitsland. Het scheen dat de zo vredelievende convocatiebrieff geheel vergeten, en dat hij sinds de kroningsdag een geheel ander man geworden was. Er werd nu van niets anders meer gesproken, dan van de noodzakelijkheid om tot strenge en afdoende maatregelen over te gaan. De legaat CAMPEGGIO verzuimde daarbij niet, om de keizer meer en meer op te winden. GRANVELLE zei: "op het eerste gerucht dat het waarlijk bij de keizer ernst begint te worden, zullen wij de Protestanten zich naar alle zijden zien verstrooien, gelijk vreesachtige duiven die de klauw des adelaars trachten te ontkomen (5)."

(4) Brief aan M. L'Admiral, 25 Februari. (LEGRAND, Histoire du Divorce, III, p. 386.)

(5) Tanquam columbae, adveniente aquila, dispergentur. (ROMMEL, Anmerkungen, p. 236.)

De verandering die bij de keizer had plaats gegrepen, bracht werkelijk in Duitsland geen kleine ontroering te weeg. Aan sommige plaatsen vonden zelfs geruchten geloof, dat LUTHER en MELANCHTON dood waren. Toen laatstgemelde daarvan hoorde, zei hij met een zucht: "dat gerucht is niet zo geheel onwaar. Ik ben dagelijks als stervende (6)." LUTHER hechtte er volstrekt niet aan. Hij zei te dezer gelegenheid, vol geloofsvertrouwen: "onze vijanden denken dat voor hen de overwinning zeker is; maar zij zullen eerlang beschaamd gemaakt worden."

(6) Ego fanam de qua scribis intelligo nimis veram esse, morior enim quotidie. (Corp. Ref. II, p. 122.)

De keurvorst begon nu tot een gewapende wederstand over te hellen. In zijn raad werd het plan geopperd, om zoveel macht als mogelijk was te verenigen, en daarmee de keizer de overtocht van de Alpen te betwisten (7). Dit was vooral voor PHILIPPUS van Hessen een welkom nieuws.

(7) Cum copiis quas habitant per Tyroleusem ditionem incedenti occurrere et Alpium transitum impedire. (SECKEND., II, p. 150.)

Luther wil geen tegenstand geboden hebben.

"Zo heeft dan," zei hij, "het gevaar van de ogenblik mijn vrienden eindelijk op tegenweer doen bedacht zijn." FERDINAND zond van zijn kant renbode op renbode aan de keizer af, om hem te verzoeken zijn komst naar Duitsland zoveel doenlijk te verhaasten. In een woord, allerwege heerste een staat van geweldige spanning. De keurvorst wilde evenwel tot generlei maatregel overgaan, alvorens hij LUTHER's gevoelen daaromtrent zou gehoord hebben. De keizer, het is waar, was met opzicht tot de keurvorsten niet veel anders dan de voornaamste van hun, en de ene vorst heeft zeker het recht, om de andere, ook indien die andere hoger in rang is, te weerstaan waar hij vermeent verdrukt of verongelijkt te worden. Maar LUTHER wilde tot elke prijs verhoeden, dat aan de zijde van de Protestanten de wereldlijke arm zich zou mengen in kerkelijke zaken. Daarom schreef hij op de 6de maart als volgt: "De onderdanen van onze Duitse vorsten zijn tegelijkertijd ook de onderdanen van de

keizer, en zelfs nog meer dan de vorsten zelf dat zijn. Om die reden zou gewapende tegenstand in deze met der daad wezen ene daad van bescherming van 's keizers onderdanen tegen hem zelf. Het ware Eveneens, als of bijvoorbeeld de burgemeester van Torgau wilde beproeven, om de inwoners van zijn stad met kracht van wapenen te beschermen tegen de keurvorst."

"Wanneer ik dus raad geven mag," vervolgde LUTHER, "dan roep ik u toe: "Wacht bedaard de loop van de zaken af. Wil de keizer werkelijk tegen ons, zijn onderdanen, strijd voeren, dan moet geen van de vorsten onze verdediging op zich nemen. God is getrouw en Hij zal met ons zijn".

Het gevolg hiervan was, dat de keurvorst alle krijgstoerusting ogenblikkelijk staakte; en terwijl de landgraaf van deze veranderde inzichten beleefdelijk kennis bewam, verviel het bondgenootschap voor het ogenblik geheel. Zo scheen het dan, dat God wilde dat geen andere wapenen dan het schild des geloofs tegen de keizer zouden gebruikt worden, en dat Hij van de wereld wilde leren, dat Zijn zaak geen eedverbond en geen legermacht behoeft, om tegen menselijk geweld bestand te zijn. De geloofsmoed die de mannen van de Hervorming hier lieten blijken, was bewonderenswaardig. Intussen, hoezeer de wereld hen toen wel voor dwazen en onvoorzichtigen heeft uitgekreten, was zeker hun gedrag wijs en goed.

Zal de keurvorst op de rijksdag verschijnen?

Het werd ook in de raad van de keurvorst in ernstige overweging genomen, of hij al dan niet op de Rijksdag verschijnen zou. De meerderheid was er tegen. "Is het wel geraden," zo sprak men, "om u zo geheel ter beschikking te gaan stellen van een machtige vijand?" BRUCK en de keurprins waren van een tegenovergesteld gevoelen. Waar plicht gebod moest de gedachte aan zelfbehoud wijken, meenden zij. "Wij kunnen niet denken," zeiden zij, "dat de keizer zoveel aandrang en zoveel overreding gebruikt zou hebben om de vorsten te bewegen dat zij naar Augsburg zouden komen, alleen met het geheime oogmerk om hen in een valstrik te lokken. Wij achten hem tot zulk ene laagheid niet in staat."

De landgraaf dacht zo gunstig niet over de keizer. Hij had zichzels uitgelaten, dat hij het in het geheel zo onmogelijk niet zou achten, dat de keizer bij deze gelegenheid zich van al zijn vijanden op eenmaal zou willen meester maken. De kanselier van de keurvorst gebruikte al zijn welsprekendheid, om de meerderheid van de raad tot andere gedachten te brengen. "Zo de vorsten maar onverschrokken en met vertrouwen op God bezielde blijven is er geen gevaar," zei hij. Het eindbesluit was dan ook ter gunste van het gaan naar de Rijksdag.

Enige artikelen opgesteld.

De aanstaande Rijksdag zou ene soort van concilie of nationale kerkvergadering wezen, meende men (8). De Protestanten twijfelden er niet aan, of men zou beginnen met hun enige onbeduidende punten toe te geven, maar alleen om ten slotte zoveel te ernstiger pogingen te doen, om hen te brengen tot gehele of gedeeltelijke verzaking van hun geloof. Het werd daarom begrepen hoog nodig te zijn, om beknoptelijk de voornaamste gronden van het Evangelisch Christendom in een schriftelijk opstel samen te vatten, ten einde een leidraad te hebben om te kunnen nagaan of, en zo ja, hoedanig en in hoeverre, er tot enige soort van overeenkomst met de tegenpartij zou kunnen gekomen worden. Te die einde nodigde de keurvorst op de 14de maart bij brief de vier voornaamste godgeleerden van Wittenberg uit, om, met terzijdestelling van elke andere arbeid, zich aan deze taak te zetten (9).

- (8) Cum haec comitia pro concilio aut conventu nationali haberi videantur.
(SECKEND., II, p. 17. Brief aan de keurvorst, Corp. Ref. II, p. 26.)
(9) Omnibus sepositis aliis rebus. (L. Epp. III, p. 564.)

Edel gezegde van de keurvorst.

In plaats dus van soldaten te werven, zocht de keurvorst zich geestelijk wapentuig; en zeker hij deed wel.

LUTHER, JONAS en MELANCHTON kwamen in de paasweek naar Torgau, terwijl POMERANUS te Wittenberg achterbleef, en verzochten vergunning om in persoon de bedoelde artikelen van geloof aan keizer KAREL te mogen gaan aanbieden (10). "Nee, nee!" antwoordde hun de keurvorst, "ik zelf wens mijne Heer voor de keizer te belijden." Nadat nu JOHAN aan MELANCHTON bepaaldelijk de zorg had opgedragen, over het terneer stellen der gezegde artikelen, en bevolen had dat algemeen gebeden voor de goede zaak zouden gedaan worden, begaf hij zich de 3de april op reis, met een geleide van honderd en zestig ruiters, gekleed in rijk met goud afgezet scharlaken.

- (10) Verschillende bijzonderheden die betrekkelijk worden gevonden in *Forstemann's Urkundenbuch*, I, p. 63 - 108 en in het Corp. Ref. IV, p. 973 en volg. Ongetwijfeld waren het de *Articuli non eoncedendi* (*Artikelen die niet moeten toegegeven worden*) aan welke hier bepaaldelijk te denken valt. Deze behelzen de gevoelens van de Hervormden omtrent het Avondmaal, het celibaat, de mis, de geestelijkheid, de paus, de kloosters, de biecht, het vasten enz. (Corp. Ref. IV, p. 981.)

“Ein feste Burg is unser Gott!”

Niemand ontveinsde het zich dat de keurvorst gevaren tegemoet ging, die wellicht temeer te duchten waren, daar hij deze zo met verachting scheen tegen te treden. Van daar, dat velen in zijn gevolg liever de tocht niet meegemaakt zouden hebben. LUTHER evenwel bleef vol moed en poogde ook de overigen te sterken, onderanderen door zijne sinds zo algemeen bekend geworden lofzang: *Eine feste Burg ist unser Gott*, (Onze God is ene vaste burg): een krachtvol en geestverheffend lied, dat hij, zowel woorden als muziek, zelf vervaardigde en met zijn welluidende stem zeer indrukmakend zong. Het is wel niet mogelijk, om op ene betere wijze dan hier geschiedde de gevoelens uit te drukken die toen zijn en anderer harten vervulden: overtuiging namelijk van eigen zwakheid, maar ook het bewustzijn van in en door God ongelooflijk veel te vermogen (11).

- (11) Dit lied was eigenlijk LUTHER's berijming van de 46ste psalm. De heer MERLE geeft alleen ene navolging van het tweede vers, maar wij vermenen de gehele psalm vertaald te moeten mededelen, en hebben daarbij de berijming gevolgd die voorkomt in ene Amsterdamse uitgaaf van het Luthersche psalmboek van het jaar 1689. Het is waar, ene latere Hollandse berijming zou de voorkeur verdienen, uit het oogpunt beschouwd van taal en spelling; maar de eigenaardige kracht en de kernachtigheid van het oorspronkelijke, is zeker het best bewaard in de bedoelde oude vertaling, die wij hier geheel onveranderd volgen laten:

*Een vaste burcht is onze God,
Hy helpt ons vrij uit alle nood,*

*Een goed geweer en wapen:
 Die ons nu komt betrapen
 D' oude boze vijand,
 Met ernste hij 't nu meent;
 Grote macht en veel list
 Zijn grouwsaam' rusting is:
 Op d' aard' is niet Syns g'lylen.*

*Met onse macht is 't niet gedaan,
 Wij zijn zeer haast verloren:
 Het strijd voor ons de rechte Man,
 Dien God heeft zelfverkoren:
 Vraagt gij, wie dat Hij is?
 Hy heetet JEZUS CHRIST,
 De Heere Zebaoth;
 Daar is geen ander God:
 Het veld moet Hij behouden.*

*Of de wereld vol duivels waar,
 En wouden ons verslinden;
 Zo vrezen wij ons niet een hair:
 Gods hulp zullen wij vinden.
 De vorst dezer wereld,
 Hoe zuur dat hij hem stelt,
 Zo doet hij ons doch niet;
 Want hij is gericht, ziet;
 Een woord kan hem neer - vellen!*

*Gods Woord zullen zij laten staan,
 En geen dank behouwen;
 Hij is bij ons wel op de baan,
 Met zijne Geest vol trouwen
 Nemen zij ons het lijf,
 Goed, eer, kind en de wijf;
 Laat het varen daar heen;
 Zij hebben geen gewin:
 Het rijk moet ons doch blijven.*

*Lof, eer en prijs de Hoogste geest,
 De Vader van de genaden,
 Die uit liefde geschonken heeft
 Zijn Zoon, voor onze schaden,
 Met de Heilige geest;
 Van zonden vrijt Hij meest;
 Ten Rijke hij ons keert;
 Den weg ten leven leert;
 Die help' ons vrolijk, Amen.*

VERT.

Dit lied van LUTHER werd gedurende de Rijksdag niet slechts te Augsburg, maar in al de kerken van Saksen gezongen, en bracht ongelooflijk veel toe om de zwakke gemoederen op te beuren en bij allen moed en geestkracht te verlevendigen en te versterken (12).

(12) Qui tristem etiam et abjectum animum erigere et exhilarare, et velut enyousiasein possent. (SCULT., p. 270.)

Luther blijft te Coburg.

's Avonds voor Pasen kwam de keurvorst met zijn gevolg te Coburg aan, en de 23ste april werd de reis vervolgd; maar LUTHER mocht niet verder meegaan. "Men is bang dat ik wellicht te harde waarheden zeggen zou," schreef hij aan een zijne vrienden (13). Echter onderwierp hij zich zonder de minste bedenking te maken, aan de wil van de keurvorst; en daarmee gaf hij een bewijs, dat hij zelf datgene in uitoefening wilde brengen, wat hij in anderen zozeer verlangde: lijdelijke gehoorzaamheid. De keurvorst vreesde, dat de tegenwoordigheid van LUTHER zijn vijande nodeloos nog meer verbitteren zou, en dat KAREL daardoor tot handelingen zou kunnen besluiten, waartoe hij anders niet zo gereede aanleiding zouden hebben. Ook had de stad Augsburg bedenkingen van deze aard gemaakt. Echter achtte JOHAN het van belang om de hervormer toch zo dicht bij zich te hebben als mogelijk was, ten einde hem nu en dan te kunnen raadplegen. Daarom moest LUTHER zich te Coburg blijven ophouden. Hij betrok aldaar een bovenvertrek in de zuidzijde van het kasteel, van waar men een ruim uitzicht had over de stad en de rivier Itz. Van hier schreef hij een aantal brieven, en hier had hij maanden lang hevige aanvechtingen van zijn oude vijand van de Wartburg, de duivel, te verduren.

(13) Sed erat qui diceret: Tace tu, habes malam vocem. (L. Epp IV, p. 2.)

De keurvorst bereikte Augsburg op de 2de mei. Men had gedacht dat hij niet komen zou, en nu was hij de eerste, tot grote verwondering van allen (14). Hij zond dadelijk DOLZIG, de hofmaarschalk, om de keizer uit zijn naam tegemoet te gaan en te begroeten.

(14) Mirantibus hominibus. (SECKEND., II. p. 153.)

PHILIPPUS van Hessen, die eindelijk ook besloten had om niet weg te blijven, kwam de 12de mei aan, met honderd en negentig ruiters in zijn gevolg. Omtrent op dezelfde tijd was de keizer te Innsbruck aangekomen. Behalve zijn broeder bevonden zich bij hem de koninginnen van Hongarije en Bohemen, de gezanten van Frankrijk, Engeland en Portugal, CAMPEGGIO de pauselijke legaat, en onderscheidene kardinalen, vorsten en groten uit Duitsland, Spanje en Italië.

Er werd tussen deze hoge personen bijna over geen ander onderwerp gesproken, dan over de beste middelen en maatregelen om de kettters weer tot gehoorzaamheid aan de Kerk te bewegen. Over het algemeen hadden zij, evenmin als KAREL zelf, de wens om hen het schavot of de brandstapel te doen beklimmen; maar wel wilden zij allen, zonder onderscheid, hen, op de ene of andere wijze, tot verzaking brengen van de nieuwe zo gevaarlijke leer.

Karel in Innsbruck.

KAREL hield te Innsbruck stil, om meer nauwkeurige berichten omtrent de toestand van Duitsland in te winnen, en daarnaar de weg te bepalen, die hij te volgen zou hebben. Nauwelijks was zijn aankomst bekend geworden, of gehele schare volks stroomden toe; en nu werden de 270000 kronen, die onlangs in Italië geheven waren, en nog meer gelds, gebruikt om van de menigte behoorlijke begrippen omtrent de rechtvaardigheid van de zaak van Rome in te boezemen. "De ketters," dus heette het algemeen, "zullen nu wel genoodzaakt worden, om zich op hun knieën voor de voeten van de paus neer te werpen (15)" KAREL was hiervan echter zo zeker niet. Hij was integendeel verbaasd over de voortgangen die hij zag dat de Hervorming gemaakt had. Hij dacht er zelfs een ogenblik over, om zijn tegenwoordig zijn op de Rijksdag van Augsburg maar op te geven, en liever dadelijk door te gaan naar Keulen, ten einde aldaar zijn broeder tot Rooms koning te verheffen (16); en zo scheen al dadelijk eigene en geheel wereldlijke belangen bij KAREL de godsdienstige aangelegenheden te zullen verdringen. Maar de keizer gaf aan dit denkbeeld geen gevolg. De Hervorming stond daar te dreigend voor hem, en met ieder uur kon zij gevaarlijker worden: daarom mocht hij, ook in zijn eigen belang, niet uitstellen pogingen in het werk te stellen, om, was het mogelijk, voor het minst allen verderen voortgang van de ketterse leer te stuiten.

(15) Zum Kreutz kriechen werden. (Mathesius Pred. p. 91.) Er wordt hier gezinspeeld op het kruis, dat geborduurd was op des pausen pantoffel.

(16) Iter Coloniam versus decrevisse. (Epp. Zw. 13 mei.)

Twee partijen aan het hof.

Er waren twee verschillende partijen aan het hof. De ene, even talrijk als werkzaam, hield bij de keizer aan, om het edict van Worms in al de kracht te doen in werking komen, en om de Protestanten maar te veroordelen zonder hen verder te horen (17). De legaat bevond zich aan het hoofd van deze partij. "Verzuim geen ogenblik," sprak hij tot KAREL; "verklaar hun goederen voor verbeurd, stel de Inquisitie in, en verdelg de halsstarrige ketters te vuur en te zwaard (18)." De Spanjaarden waren allen van deze mening. Intussen gaven velen van hun zich aan de ergste losbandigheid over, dermate dat zij daarvoor met gevangenis gestraft werden (19). Hiermee deden zij niet veel eer aan de godsdienst, die zij zo met alle geweld aan Duitsland wilden opdringen. Maar Rome was ten allen tijde op het punt van zedelijkheid zeer toegevend.

(17) Alii censent Caesarem debere, edicto proposito, sine ulla cogitatione damnare causam nostram. (Corp. Ref. II, p. 57.)

(18) *Instructio data Caesari* dal Reverendissimo Campeggio. (RANKE, III, p. 288.)

(19) Sich die Spanier zu Innsbruck unfläthig gehalten. (Corp. Ref. II, p. 56.)

Gevoelens van Gattinara.

GATTINARA had, ofschoon hij ziek was, volstrektelijk de keizer willen vergezellen, in de hoop daardoor in de gelegenheid te zullen komen, om de invloed van de legaat veel van de kracht te doen verliezen. Hij was zeer afkerig van de politiek van Rome, en geloofde dat de Protestanten de oorzaak zouden kunnen worden van zeer veel goeds voor het Christendom. "Ik wens niets hartelijker," zei hij, "dan dat de keurvorst van Saksen en zijn bondgenoten moedig blijven volharden in hun geloofsijver voor het Evangelie, en dat zij blijven aanhouden op de bijeenroeping van een vrij concilie. Zo zij zich door beloften of door bedreigingen laten tot zwijgen brengen, dan geef ik

de hoop verloren op mogelijke verbetering, en dan zie ik de toekomst donker in (20)." Zo moesten zeker meer verlichte Roomsgezinden over de Hervorming denken. Jammer maar, dat hun getal niet groter was.

(20) *Semper vacillaturum de vera et certa salutis adipiscendae ratione.* (SECK., II, p. 57.)

KAREL V werd door die tegenstrijdige raadgevingen in een staat van onzekerheid gebracht, die moeilijk en niet langer te dulden was. Hij kwam daarom op het denkbeeld, om te beproeven of hij door zijn persoonlijke invloed op deze en geen hoofden van de Protestantsche partij, althans op enkele aanzienlijken onder hen, niet iets zou kunnen uitwerken; en het scheen aanvankelijk dat hij gelukkig slagen zou.

De koning van Denemarken. De vreugde van de paus over hem.

Onder de personen die naar Innsbruck kwamen, bevond zich ook de ongelukkige CHRISTIAAN, koning van Denemarken en schoonbroeder van KAREL. Het had niet mogen baten dat CHRISTIAAN in bedevaart naar Rome had willen trekken, als boetedoening voor de wreedheden waaraan hij zich had schuldig gemaakt; zijn onderdanen hadden hem verdreven. Zich nu naar zijn oom, de keurvorst van Saksen, begeeven hebbende, was hij in de gelegenheid geweest om LUTHER te horen, en had daarop de Evangelische leer omhelsd; ten minste hij deed er uiterlijk belijdenis van. Maar de arme onttroonde vorst was niet bestand tegen de overreding van de machtigste heerser van de oude en nieuwe wereld, en CHRISTIAAN, door KAREL V daartoe aangespoord, trad openlijk onder de gehoorzaamheid van de pauselijke stoel terug. Dit was in de ogen van de Roomse partij ene beduidende zegepraal. Men kan zich niet genoeg verwonderen dat ooit aan zodanige bekeringen enige wezenlijke waarde is gehecht. Genoeg, hier was dit alleszins het geval. "Ik kan u de voldoening en de vreugde niet uitdrukken," dus schreef CLEMENS betrekkelijk dit geval aan KAREL, "die deze terugkeer mij veroorzaakt heeft. Het lijdt geen twijfel of uw majesteit zal wel meer bekeerlingen maken. Men zal u niet kunnen weerstaan, en graag de stem volgen van een vorst wiens deugde zo vele zijn en wiens voorbeeld zo schoon is." Zo stonden de zaken, toen de hertogen GEORGE van Saksen, en WILLEM van Beijeren, te gelijk met de keurvorst JOACHIM van Brandenburg, te Innsbruck aankwamen: drie vorsten die tot de hevigste tegenstanders van de Hervorming behoorden.

De gerustheid van de keurvorst, die zij te Augsburg gevonden hadden, was hun zonderling voorgekomen. Zij konden niet begrijpen dat JOHAN zo zonder vrees wezen kon. Zij begonnen te geloven dat hij een of ander geheim oogmerk had met zijn zo vroege komst te Augsburg. "Wij deken dat het niet zo geheel toevallig is," dus spraken zij tot KAREL, "dat keurvorst JOHAN de eerste van allen te Augsburg gekomen is, en dat nog wel met een zo aanzienlijk gevolg. Wij zijn niet vrij van het denkbeeld, dat hij zich van uw persoon wil meester maken. Wees dan, bidden wij u, op uw hoede, en vergun ons dat wij uw majesteit ene lijfwacht bezorgen van ten minste zes duizend ruiters (21)." Nu volgden raadsvergaderingen en conferentiën elkaar op. Het gerucht daarvan woei tot de Protestanten over, en bracht hun nieuwe schrik aan. "Zij houden bij voorraad een Rijksdag te Innsbruck," zei MELANCHTON, "over de beste wijze om aan onze hoofde te komen (22)." GATTINARA intussen slaagde er in om KAREL gematigd te doen blijven.

(21) Ut masculine ageret, sex mille equitum, praesidium ci offerentes. (SECK., II, p. 156.)

(22) Ibi habentur de nostris cervicibus comitia. (Corp Ref. II. p. 45.)

Terwijl dit alles in Tirol voorviel, waren de Evangelische Christenen, wel ver van zich te wapenen en voor de strijd toe te rusten, gelijk van hen gezegd werd, dagelijks in de gebede zich en het Evangelie opdragende aan de bewaring van God in de hemel; en de vorsten onder hen, maakten zich gereed om ene openbare belijdenis van het gemeenschappelijk geloof af te leggen.

Godsvrucht van de keurvorst.

Onder de Protestantsche vorsten was de keurvorst van Saksen de eerste en voornaamste. Van der jeugd aan had hij zich door ene oprechte en godsdienstige gemoedsaard onderscheiden. Al vroeg voelde hij weinig lust in de schitterende steekspelen en andere soortgelijke vermakelijkheden, waaraan lieden van zijn rang deelnamen. Hij had de Hervorming met belangstelling en blijdschap zien ontstaan en uitbreiding erlangen, en van die tijd af had hij een verhelderd inzicht in de leer van de Evangelies bekomen, en was de godsdienst zijn alles geworden. Hij kende geen groter genoegen, dan des avonds uit de Bijbel te horen voorlezen. Het wordt gezegd, dat de vrome keurvorst bij die voorlezingen wel eens de ogen dicht vielen; maar dat was dan ook maar voor een ogenblik, en hij was dan verder weer zoveel te oplettender in het luisteren, terwijl hij de laatstgelezene woorden overluid herhaalde. Dit was voor het overige een gevolg van het klimmen van zijn jaren. En ofschoon JOHAN van Saksen van nature inschikkelijk en vredelievend was, bezat hij toch ene grote mate van standvastigheid, wanneer het er op aan kwam om ene zaak van belang door te zetten; en daarvan gaf hij voldoende blijken in het aandeel dat hij nam, in de bescherming van de Evangelische leer. Er is geen ander vorst van de zestiende eeuw, en misschien is er sinds de vroegste tijden van de Christenheid zelfs geen geweest, die zoveel voor God en de Waarheid gedaan heeft als keurvorst JOHAN van Saksen. Geen wonder derhalve dat men in de eerste plaats hem tot afval van de zaak van de Hervorming trachtte te bewegen, hoewel zeker aan de andere kant wel van niemand meer tegenstand kon verwacht worden. Om hem dan, zo mogelijk, te winnen, werd ene geheel andere gedragslijn gevolgd dan vroeger. Te Spiers hadden de Evangelischen niets dan haat en vijandschap kunnen lezen op de aangezichten dergenen die hen omringden; maar te Augsburg werden zij met hartelijkheid ontvangen. Men trachtte hen te doen inzien, dat het onderscheid tussen de twee partijen in het geheel zo groot en belangrijk niet was, als men, oppervlakkig oordelende, wel zouden kunnen menen; en gebruikte overigens de vriendschappelijkste en voorkomendste taal jegens de Protestanten, "beproevende," zegt zeker schrijver (23), "of zij niet in de strik zouden willen vallen."

(23) SECKENDORF.

Raadslagen van de Roomsgezinden.

Het scheen ook, dat de oprechtheid en eenvoudigheid der Protestanten hen inderdaad in de val zouden doen lopen.

KAREL V hield zich overtuigd, dat de Duitsers op deze wijze stellig zouden te brengen zijn tot wat hij met hen voor had. Zijn hovelingen versterkten hem in dat denkbeeld. "De koning van Denemarken is wel bekeerd geworden," zei zij, "waarom

dan ook niet de keurvorst van Saksen?" Zij wilden JOHAN dan zonder verwijl in hun kring trekken en beproeven of het met hem ook gelukken zou. De keurvorst ontving de dringendste uitnodigingen om naar Innsbruck te komen, en een vertrouwelijk onderhoud met de keizer te hebben, onder bijvoeging dat laatstgemelde dat graag zien zou, en dat hij hem, keurvorst, zeer genegen was.

Deze krijgslist gelukte volkomen wat JOHAN FREDERIK, de keurprins, betrof, alhoewel deze vroeger gezegd had, menende te zien dat de Roomse partij vorderingen maakte: "Wij zelf zijn daar schuld van. Wij handelen nu en dan glad verkeerd." Nu trachtte hij zijn vader te bewegen om de ontvangene uitnodigingen op te volgen. "Het kan goed zijn dat gij naar Innsbruck gaat," zei hij, "dan hebt gij gelegenheid om de logenachtige geruchten, die men omtrent ons verspreidt, in persoon tegen te spreken. Of zo gij liever niet gaat, laat dan tenminste mij derwaarts gaan."

Maar de voorzichtige keurvorst liet zich ook door zijn zoon niet overreden. Hij antwoordde 's keizers ministers, dat hij het niet oorbaar achtte, om door onderhandse besprekingen de verrichtingen van de rijksdag vooruit te lopen, en bijeen te komen op ene andere plaats dan die, welke door de keizer zelf was aangewezen geworden. Hij verzocht veeleer, dat het zijn majesteit behagen mocht zijn aankomst te Augsburg zoveel mogelijk te bespoedigen.

Dit was de eerste weerstand die KAREL ten deze ondervond.

III.

Augsburg.

Er kwamen nu dagelijks ene menigte vreemdelingen in Augsburg aan. Aan alle poorten der stad zag men vorstelijke personen, geestelijken van alle rangen, afgevaardigden, edelen, ridders, knapen en krijgslieden binnen komen. De straten van Augsburg, zowel als de markten en pleinen, vertoonde ene bonte mengeling van geestelijke en wereldlijke klederdrachten, terwijl alle meer of min aanzienlijke hotels en herbergen meer gasten ontvingen dan zij geschiktelijk opnemen konden. Hier vloeide nu alles samen, wat Duitsland edel en aanzienlijk telde. En dat zo velen uit alle rangen en standen naar Augsburg gelokt werden, was eigenlijk ook niet te verwonderen. Daartoe werkte samen, vooreerst de moeilijke omstandigheden waarin het keizerrijk en het Christendom in het algemeen zich bevonden, en waaromtrent nu de rijksdag te handelen zou hebben; dan de tegenwoordigheid ij Augsburg van KAREL V, van wiens minzaamheid en vriendelijkheid alomme zo veel verhaald werd; en eindelijk, zeker niet het minst, de nieuwsgierigheid, en de de keizers stalknecht wilde zucht om de drukte van nabij te zien en de feesten bij te wonen, die te van deze gelegenheid in Augsburg mochten tegemoet gezien worden. Maar behalve de van alle zijden toestromende nieuwsgierigen, waren er echter ook velen, die van deze gelegenheid gebruik wilden maken, om de keizer in persoon te spreken over deze en geen belangen, waarvan zij de vereffening of voorziening te verzoeken hadden (1).

(1) Omnes alliciebat. (COCHLOEUS, p. 191.)

De keurvorst en de landgraaf zouden nu, in het aangezicht van deze talrijke en aanzienlijke menigte, belijdenis doen van hun geloof in JEZUS CHRISTUS. Zij verheugden zich, dat de oproeping des keizers hun daartoe zulk ene ongezochte aanleiding had gegeven, en zij stelden zich zegenrijke gevolgen daarvan voor.

Predikaties van de Evangelischen.

Dadelijk na zijn aankomst gaf JOHAN aan een zijner leraars de last, om dagelijks en wel in het openbaar, te prediken. Dit geschiedde aanvankelijk in de kerk van de Dominikaners (2). Op zondag de 8ste mei werd ook in de St. Catharina kerk gepredikt. Op de 13de daaraanvolgende beklom SNEPPF, de hofprediker van PHILIPPUS van Hessen, de leerstoel in de hoofdkerk; terwijl op Zondag de 15de mei CELLARIUS, een leraar van Augsburg en volgeling van ZWINGLI, op verzoek van de landgraaf almede in die kerk predikte. Kort daarop koos de landgraaf bepaaldelijk de kerk van St. Ulrich en de keurvorst die van St. Catharina, om daarin voor zich en de hunnen, maar altijd met open deuren en dus geheel publiek, predikatiën te doen houden. Aldaar werd nu alle dagen geregeld voor een grote toeloop van mensen, het Evangelie van de zaligheid door Protestantsche leraars verkondigd (3).

(2) Rogantibus Augustanis publice in templum Dominicorum. (SECK., Lat., p. 193.)

(3) Täglich in den Kirchen, unverstört; dazu kommt sehr viel Volks. (Corp. Ref. II, p. 53.)

Sermoenen van de Roomsgezinden.

De Roomszen zagen dit met de grootste verwondering gebeuren. In plaats dat de Protestanten hun godsdienstoefeningen meer in het verborgen zouden gehouden hebben, om van de pausgezinde partij geen aanstoot te geven, hadden hun predikatiën zo openbaar mogelijk plaats, en als hadden zij daarbij niemand te ontzien en niets te vrezen. Maar om nu, zoveel mogelijk, de indruk van die ketterse predikatiën op de menigte weg te nemen, beval de aartsbisschop van Augsburg aan twee van zijn onderhorige geestelijken om sermoenen te houden, opzettelijk daartegen gericht. Jammer maar dat deze heeren beter berekend bleken te zijn om de mis te lezen, dan om als welsprekende kanselredenaars op te treden. "Zij schreeuwen in plaats van geregeld te spreken, en menen door een hoge toon hun gebrek aan overtuigende gronden goed te maken," oordeelden sommigen. "Zij zijn eigenlijk niet waard dat wij hen aanhoren," zeiden anderen, als zij, onder een medelijdend schouderophalen, heengingen (4).

(4) Clamant et vociferantur. Audires homines stupidissimos atque etiam sensu communi carentes. (Corp. Ref. II, p. 86.)

Een boodschap van de keizer.

Dat deze sermoenen zo geheel het doel misten hinderde de Roomszen geweldig (5). Terwijl zij zich over hun eigen priesters moesten schamen, en wel zagen dat zij in het geheel niet geschikt waren, om door hun redenaars - talent op de kansel de Protestantsche predikers tot zwijgen te brengen, begrepen zij dat het maar best zou zijn om de hulp van de wereldlijke arm in te roepen. Hierop doelende zei MELANCHTON: "De priesters stellen alles in het werk om de keizer voor hen te doen handelen (6)." Het gelukte hun ook maar al te wel. KAREL begon met zijn ongenoegen over de stoutmoedigheid van de Evangelische vorsten duidelijk genoeg te kennen te geven. Dit was al aanstonds voldoende om tot het verspreiden van onrustbarende geruchten aanleiding te geven. "De keizer, die de koning van Frankrijk zowel als de paus zijn geduchte arm heeft doen gevoelen, zal nu door geheel Duitsland de kettters tot onderwerping weten te brengen (7)," zo heette het uit veler mond. De keurvorst achtte het zelfs nodig, om die ten gevolge het oordeel van de godgeleerden te vragen.

- (5) Urebat hoc pontifices. (Scultet., 271.)
 (6) Oi arcieriv.miris machinis oppugnant. (Corp. Ref II, p. 70.)
 (7) Evangelicos omnes obriturum. (Scultet., p. 269.)

Voordat de keurvorst bericht van de godgeleerde heeren ontvangen had, kwam reeds ene boodschap van de keizers tot hem, overgebracht wordende door twee van zijn invloedrijkste staatsdienaren, waarvan de graaf van Nassau een was. Het is van deze heeren aangetekend dat zij, alhoewel getrouwe vrienden van KAREL, in de zaak van de Protestanten hadden begonnen belang te stellen, terwijl zij zelfs later de Evangelische leer aannamen; zij waren dus meer dan anderen geschikt, om uit naam des keizers met de keurvorst te spreken. JOHAN ontving hen dan ook om die reden met alle voorkomendheid.

Hij wenst de prediking geëindigd te zien.

Op de 24ste mei was het, dat de gezegde heeren aan keurvorst JOHAN hun brieven overgaven, en dat zij hem verklaarden dat het de keizer zeer leed zou doen, indien, om verschillen van godsdienstige aard, de goede verstandhouding zou verstoord worden, die gedurende zo vele jaren tussen de huizen van Saksen en Oostenrijk bestaan had (8). Dat het hem verwonderde, dat de keurvorst zich wilde verzetten tegen het edict van Worms, daar toch dat edict met algemene stemmen in van de tijd was aangenomen. Dat overigens de verbintenissen die de keurvorst had aangegaan, voor de rust van Duitsland zeer bedenkelijk waren, en al lichtelijk tot bloedige tonelen konden aanleiding geven. Maar waar zij voornamelijk op aandrongen was, dat er dadelijk een einde zoude gemaakt worden aan de openlijke predikatiën der Evangelischen.

- (8) Zie Coelestin, I, p. 50 en FORSTEMANN, Urk., I, p. 220.

Op dit punt lagen zij bijzondere klem; terwijl zij de keurvorst trachtten te doen inzien dat zo hij de keizer, vooral wat het laatste aanbetref, een weigerend antwoord mocht geven, daaruit al dadelijk de bedenkelijkste gevolgen moesten ontstaan. "Intussen," voegden zij er bij, "dit zeggen wij u alles geheel uit ons zelf. Wij hebben daartoe geen dadelijke last." Dit nu was ene diplomatieke kunstgreep. Zij spraken inderdaad des keizers woorden, maar moesten het doen voorkomen, alsof dat zo maar hun eigen denkbeeld was (9).

- (9) Quidquid duri Electori denuntiabant suo veluti nomine et injussi dicebant (SECK., II, p. 156.)

Deze zending trof de keurvorst zeer. "Zo de keizer onze Evangelieprediking verbieden wil," sprak hij, "dan kan ik hier niet langer blijven (10)." Hij wilde echter alvorens te vertrekken de raad van de godgeleerden gehoord hebben.

- (10) Den nächsten heim zu reiten. (Corp. Ref. II, p. 88.)

Luther's gevoelen daarover.

LUTHER's antwoord kwam hierop neer: "De keizer is van rechtswege meester, en dat zowel over de stad Augsburg als over allen die daar binnen zijn. Evenzo zou het volk te Torgau zich niet tegen de bevelen van uw hoogheid mogen verzetten. Ik moet

daarom de raad geven, dat men in stede van verzet, de keizer eerbiedig en onderdaniglijk verzoeken dat hij een meer gunstig besluit moge nemen. Blijft zijn majesteit desniettemin bij zijn verbod, dan is hij volkomen in zijn recht, en dan moeten wij gehoorzamen. Onze troost zij dan, dat wij niets anders dan onze plicht gedaan hebben (11)." Dit waren de woorden van een man, die men zo dikwijls als een weerspannige, een oproermaker heeft voorgesteld!

(11) L. Epp. IV, p. 18.

MELANCHTON en de anderen stemden met LUTHER hierin overeen. Zij wilden met opzicht tot de predikatiën de keizer opgemerkt hebben "dat de Protestantsche predikers geen verschilpunten aanroerde, maar zich geheel en al bepaalden tot de verkondiging van het Evangelie gelijk dat is in CHRISTUS (12)." "Wij moeten vooral niet de stad verlaten," zeiden zij verder. "Uw hoogheid moet veeleer deze gelegenheid aangrijpen, om voor de ogen van de keizer getuigenis af te leggen van de waarheid, waartoe gij door de genade Gods gekomen zijt (13). Uw hoogheid doe dat moedig en zonder enigszins toe te geven aan bezorgdheid of vrees, die uit de overleggingen en woorde nonzer vijanden zou mogen ontstaan."

(12) Nullas materias disputabiles a nobis doceri. (Corp. Ref. II, p. 72.)

(13) Quo modo plane inenarrabili atque mirifico (Corp. Ref. II, p. 74.)

De waarheid belijdenis te doen was derhalve de hoofdzaak in de ogen van de hervormers, en voor de bereiking van dat doel moesten in hun schatting alle zwaarigheden en bedenkingen wijken.

En zou dan nu de keurvorst toegeven aan het verlangen des keizers, en dus, reeds vóór dat deze te Augsburg was aangekomen, zich laten terugdringen op de baan, die hij eerder behoorde verder af te wandelen, met het grote einddoel in het oog? -

De kanselier Bruck.

Er was in waarheid te Augsburg niemand van zoveel vastheid van karakter als keurvorst JOHAN. Het maakte op hem slechts geringe indruk, dat de hervormers gezegd hadden, dat de keizer heer en meester was in de stad, en dat de keurvorst en de zijnen daar vreemdelingen waren (14). JOHAN schudde het hoofd daarover. MELANCHTON schreef zelfs aan LUTHER: "Ach, waarom is de oude heer toch zo onbuigzaam (15)!" Hij vernieuwde niet te min zijn vertogen bij de vorst. Maar er was nog een andere raadsman de keurvorst nabij, de kanselier BRUCK namelijk, en deze had de overtuiging, dat zij die het met de Hervorming wel voor hadden, zich door eer en plicht, en ook in hun eigen belang, gehouden moesten achten, om 's keizers bedreigingen het hoofd te bieden. Hij zei daarom tot de keurvorst: "Wat de keizer nu vraagt is slechts het begin van ene gehele reeks van vorderingen, die in het eind niet dan met de volkomene ter zijde stelling van de Evangelische leer zullen kunnen bevredigd worden (16). Zo wij op dit punt toegeven, zullen zij ons al dra geheel naar hun wil buigen. Laat ons daarom eerbiedig bij zijn majesteit aanhouden op de ongestoorde voortzetting van de prediking." Hier zien wij dus alweer een staatsman zich vooraan stellen onder de belijders van de Heer JEZUS CHRISTUS. Dit was een geheel eigenaardig kenmerk van de belangrijke zestiende eeuw: een karaktertrek die wij niet mogen voorbijzien, zo wij de geschiedenis van die eeuw behoorlijk begrijpen willen.

(14) In cujus urbe jam sumus hospites. (Ibid. p. 46.)

(15) Sed noster senex difficilis est. (Ibid.)

(16) Ein fügsamer Anfang van de Niderbrengung des Evangelii. (Corp. Ref. II, p. 76.)

Antwoord van de keurvorst.

Op de 31ste mei zond de keurvorst zijn schriftelijk antwoord aan KAREL's ministers. "Het is bezijden de waarheid," werd onderanderen daarin gezegd, "dat het edict van Worms de goedkeuring van al de zes keurvorsten heeft weggedragen. Hoe toch kon de keurvorst, mijn broeder, en ik zelf dat edict aannemen, omdat wij door zo te handelen Gods heilig Woord zouden hebben tegengestaan? Opvolgende rijksdagen hebben dan ook begrepen, dat de ten uitvoer legging van gemeld edict niet wel mogelijk was. Wat aangaat de verbindtenissen die ik met deze en geen mijne vrienden heb aangegaan: de strekking daarvan is alleen wederkerige bescherming tegen geweld. Laat mijn tegenstanders de verbonden door hen gesloten open leggen voor de ogen van zijn majesteit, gelijk ik bereid ben van mijn zijde te doen, en dat dan de keizer oordele wie van onze het meest te beschuldigen zij. Eindelijk wat aangaat het doen staken van de predikatiën: daarin kan niet toegestemd worden; want in deze geschiedt niets anders dan de eenvoudige verkondiging van de goddelijke waarheden, en aan die troost hebben wij Evangelischen nooit meer behoefte gevoeld dan thans (17)."

(17) Quo carere non possit. (SECK., p. 156: MULLER, Hist. Prot. p. 506.)

De confessie opgesteld.

Het was te voorzien dat dit antwoord 's keizers komst naar Augsburg zou verhaasten. De Protestanten moesten zich dus bereid houden hem te ontmoeten. Het openlijk afleggen van een belijdenis van hun geloof was thans voornamelijk hun doel, en daarom was het nodig, dat de artikelen van dat geloof in ene zekere orde werden bijeengebracht. Het stuk dat hieruit ontstond was de bekende confessie van Augsburg. Hij die daaraan nacht en dag werkte was PHILIPPUS MELANCHTON: de man die naar het uiterlijk zo zwak en teder was, en die in deze ook met de angstvalligste behoedzaamheid te werk ging. Hij woog en overdacht elk woord bijna dat hij neerschreef; veranderde en verzachtte gestadig onder het voortwerken, en kwam eindelijk niet zelden weer op de uitdrukking terug die hij eerst verworpen had. Deze arbeid matte hem geheel af; ja zijn krachten scheen met de dag te verminderen, zodat men begon te vrezen dat hij wellicht nog sterven zou voor hij zijn taak had afgewerkt. LUTHER had hem ook geschreven, dat hij toch zijn zwak lichaam niet te veel vergen moest, en zich wel behoorde te wachten van "een zelfmoord te begaan uit ijver voor de dienst van God (18)." "Wij kunnen in de dienst van God nuttig genoeg zijn, ook zonder in zulk een overdreven uiterste van werkzaamheid te vervallen," voegde hij er bij, "zelfs geloof ik dat wij beter en nuttiger arbeiden, naarmate wij meer bedaard met het werk voortgaan. God zelf heeft ook de mens de rust op gezette tijden ten plicht gemaakt, te weten op de Sabbatdag, op welke generlei werk mocht verricht worden (19)."

(18) Ut sub anathemate cogam te in regulas servandi corpusculi tui. (L. Epp. IV, p. 16.)

(19) Ideo enim Sabbatum voluit tam rigide prae caeteris servari (Ibid.)

Maar MELANCHTON gaf aan dergelijke raad, hoe welmenend ook, geen gehoor, en scheen veeleer zijn ijver nog te verdubbelen. Het werk nu, dat hij wilde leveren, zou

ene duidelijke openlegging van het geloof van de Evangelischen zijn; waarbij hij echter zijn pen steeds door gematigdheid en Christelijke liefde besturen liet, en zoveel mogelijk bestaande vormen en begrippen behouden werden. Te Coburg reeds had hij de grondtrekken van het geheel ontworpen, en daarbij zich bediend zowel van de artikelen die te Schwabach, als van die welke te Torgau opgesteld werden, zo met betrekking tot het leerstellige als tot de misbruiken in de Kerk bestaande. Te Augsburg bestond dus zijn werk dáárin, dat hij alles nog nader overzag, geregeld ordende, en er, in een woord, een goed geheel van maakte (20).

(20) Feci aliquando rhtoricwteron quam Coburgae scripseram. (Corp. Ref. II, p. 40.)

Luther's oordeel er over.

Op de 11de mei was het stuk gereed. De keurvorst zond het aanstonds aan LUTHER, met verzoek dat hij er zijn aanmerkingen op zou maken, zo hij die mocht hebben. "Ik heb aan het geheel de vorm gegeven die het mij voorkomt meest gepast te zijn, en alles zo voorgesteld als ik begreep ten meesten nut te moeten doen," schreef MELANCHTON te van deze gelegenheid aan LUTHER, daar hij zijn vriend kennende, vrezen moest dat deze de uitdrukkingen over het algemeen niet sterk genoeg zou vinden. "ECK," voegde hij er bij, "houdt niet op met omtrent ons de leugenachtigste dingen te verspreiden, ik heb in deze beproefd een tegengift voor zijn venijn te bereiden (21)."

(21) Quia Eckius addidit diabolicwtatav diabolav contra nos. (Corp. Ref., p. 45.)

LUTHER zond het stuk reeds de 15de mei aan de keurvorst terug, en schreef er het volgende bij: "Ik heb het werk van magister PHILIPPUS gelezen. Ik heb er geen veranderingen in te maken en verenig er mij dus mee. Zo ik ook al wilde veranderen, zou dat toch moeilijk gaan zonder dat het geheel werd omgewerkt, want ik kan mij niet zo zacht en zo behoedzaam uitdrukken als hier gedaan is. Moge het de Heer JEZUS CHRISTUS behagen over deze arbeid Zijne zegen te geven!"

Luther's Sinai.

Dagelijks echter werd nu nog door MELANCHTON, in overleg met andere leraars en deze en genen der heeren die met de keurvorst waren, een en ander in de confessie gewijzigd, bijgevoegd of doorgestreeken, ten einde eraan de ene kant alle volledigheid aan te geven, en te gelijk al datgene weg te nemen wat gemist kon worden, en nodeloos het stuk verlengen of de aanhoring daarvan voor de Rijksdag minder belangrijk maken kon (22). Terwijl zich dan te Augsburg alles voor de aanstaande gedenkwaardige zitting van de Rijksdag voorbereidde, zat LUTHER te Coburg niet stil. Hij was daar, gelijk hij het noemde, op zijn "Sinai (23)." Hij was met van de daad de man, die als veldheer de bewegingen van de Protestanten bestuurde, in de geestelijke kampstrijd die zij vol te houden hadden. Van uit zijn kasteel te Coburg gingen onophoudelijk brieven af, om de maatregelen aan te wijzen, die hem voorkwamen meest doeltreffend te zullen zijn; terwijl hij van daar onderscheidene kleine geschriften in het licht deed verschijnen, die der tegenpartij geen gering nadeel toebrachten.

(22) In Apologia quotidie multa mutamus. (Corp. Ref., p. 60.)

(23) Mathesius Predigten, p. 92.

Zijn rustig en eenzaam verblijf op het slot te Coburg, was een zeer geschikte tijd voor studie en overpeinzing (24). "Ik zal van dit Sinai een Sion maken," schreef hij, "en ik zal er drie tabernakelen bouwen; een voor de psalmdichter, een voor de profeten, en een - voor ESOPUS! "Dit laatste klinkt zeker wat vreemd. Ene zodanige bijeenvoeging van Bijbelse personen met een fabeldichter, is niet in de geest van de apostelen, en heeft ook uit de pen van LUTHER iets stuitends. Intussen hechte men hier niet zozeer aan, en verbeelde zich vooral niet, dat de hervormer van ESOPUS een studiewerk gemaakt zal hebben. LUTHER's hoofd en hart was te zeer vervuld met de heilige waarheden des Evangelies, dan dat hij anders dan bij wijze van uitspanning, en in een verloren ogenblik, lektuur van anderen dan godsdienstigen of wetenschappelijken inhoud zal hebben ter hand genomen. - Met betrekking tot de omstandigheden des tijds schreef hij, om te kennen te geven hoezeer hij de loop van de zaken met angstvallige zorg gadesloeg: "Ik zal niet ophouden tot God onder tranen te bidden, totdat Hij mijn smekingen zal verhoord hebben (25)."

(24) Longe amaenissimus et studiis commodissimus. (L. Epp. IV, p. 2.)

(25) Orabo igitur et plorabo, non quieturus donec etc. (L. Epp. IV, p. 2.)

Brief aan zijn zoon.

Omtrent deze tijd schreef LUTHER een brief, gericht aan zijn jonge zoon, waarin hij ene bevallige schildering maakt van ene bekoorlijke lusthof, in welke kinderen spelen, die rijk in goud zijn uitgedost, en die in die hof een overvloed vinden van de heerlijkste appels, peren, kersen en pruimen. Hij beschrijft de kinderen als zingende, rond huppelende en zich op allerlei wijs vermakende, terwijl zij ook het genoegen mogen hebben, van op lieve kleine paardjes te rijden, die gouden tuigen en zilveren zadels hebben, enz. (26). Dat LUTHER zulk een brief schrijven kon *aan een zoon*, dat had hij aan de invloed van de Hervorming te danken, en daarin vond hij zeker een genoegen, waartegen moeilijk enige andere aardse vreugde zou hebben kunnen opwegen.

(26) Deze brief, die een meesterstuk is in zijn soort, is te vinden in L. Epp. IV, p. 41, en ook in BIDDLE's "Luther and his times," p. 268.

Zijn vader sterft.

Maar slechts spaarzaam waren met dat al zodanige ogenblikken van onvermengd genot voor LUTHER weggelegd. Hij vernam juist omtrent deze zelfde tijd, dat zijn vader zachtelijk in de Heer JEZUS CHRISTUS was ontslapen. "Ach!" zuchtte hij, onder het storten van een vloed van tranen, "wat ik ben werd ik door hem. Hij heeft gezwoegd en in het zweet zijns aanschijns gearbeid om mijnentwil (27)." Nog andere beproevingen wachtten hem, en daaronder waren niet de minsten de verschijningen en aanvechtingen waarvan hij zo nadrukkelijk gewag maakt. Op zekere nacht onderanderen zag hij, naar hij verhaalt, plotseling drie lichten, aan flambouwen gelijk, voor zijn ogen voorbijgaan, en op hetzelfde ogenblik hoorde hij zware donderslagen; welk een en ander hij aan de duivel toeschreef. Hij viel van schrik in flauwte. Zijn bediende hem in die toestand vindende, bracht hem weldra tot bewustheid weer, en las hem toen de Brief aan de Galaten voor. Toen LUTHER daarop in slaap gevallen zijnde weer wakker werd, zei hij tot de dienaar: "kom, wij willen in Spijt van de duivel de psalm aanheffen: *Uit de diepte roep ik tot U, o Heer (28)!*" En nu zongen zij tezamen de psalm uit volle borst.

(27) Per ejus sudores aluit et finxit qualis sum. (Epp. IV, p. 33.)

(28) Ps 130\$

LUTHER hield zich te Coburg te midden van alle andere arbeid, en ondanks al het onaangename dat hem naar lichaam en ziel bejegende, ijverig bezig met de overzetting van de profeet JEREMIA; en toch verweet hij nu en dan zichzelf dat hij niet vlijtig genoeg was!

Hij had ook zijn ogenblikken van bijtende scherts. Zo gaf het hem ruime stof daartoe, dat Venetie, de paus en de koning van Frankrijk met KAREL V een verbond sloten, om met verenigde krachten de Hervorming te onderdrukken. Hij barstte bij het denken aan dat verbond in zijn eenzaamheid in een schaterend lachen uit. "Wat," zei hij tot zichzelf, "Mijnheer *Par - ma - foi* (zo noemde hij FRANS I), *In - nomine - Domini* (de paus) en de republiek van Venetie geven zich geheel en al, met lijf en goed, over aan de keizer.....*Sanctissimum foedus*. Waarlijk een *heilig* verbond in de volle betekenis van het woord! Maar ene vereniging tussen deze vier machten behoort te huis in het hoofdstuk *Non - credimus*. Venetie, de paus en Frankrijk zouden *keizerlijken* worden!.....Onmogelijk. - Die drie zijn als zo vele personen in één lichaam, dat met een dodelijke haat tegen de keizer vervuld is. Mijnheer *Par - ma - foi* kan nimmer zijn neerlaag bij Pavia vergeten. Mijnheer *In - nomine - Domini* is 1ø een Italiaan, dat op zichzelf reeds voldoende zou zijn; maar hij is 2ø een Florentijner en dat is erger; 3ø een bastaard, dat is m mijn ogen een kind des duivels; 4ø hij kan zo oud hij wordt de keizer de vernedering niet vergeven, die hij in de plundering van Rome ondergaan heeft. Wat de Venetianen aanbetreft, zij zijn Venetianen, en dat is genoeg. Zij hebben als zodanig overvloedig reden om zich te wreken op de nakomelingen van MAXIMILIAAN. Dit alles behoort tot het hoofdstuk *Firmiter - credimus*. Maar God zal de vrome KAREL, die hier is als een weerloos schaap onder de wolven, wel uitredding geven. Dat zij zo (29)." Hier had de gewezen monnik van Erfurt een dieper staatkundig inzicht in de omstandigheden, dan menigeen van zijn eeuw, die zijn gehele leven aan het hof had doorgebracht. -

(29) Aan Casp. v. Teutleben, 19 juni. (L. Epp. IV, p. 37.)

LUTHER begon ongeduldig te worden, omdat nog altijd de zitting van de Rijksdag niet geopend werd, en hij nam uit deze langzaamheid al wederom aanleiding tot spotternij. Hij zei schertsend dat hij de Rijksdag dan maar bij hem, te Coburg, zou bijeenroepen. "Wij zijn reeds druk aan het vergaderen," schreef hij kort daarop. "Hier zijn koningen, hertogen en andere groten, die volijverig over de belangen van hun gemeenschappelijk rijk beraadslagen, en die hun stem zo luid uitbrengen dat het in de lucht weergalmt. Zij wonen niet in plaatsen zo eng en zo nietig als die welke gij met de naam van paleizen bestempelt: zij hebben de blote hemel voor hun dak, terwijl de groene bomen hun ene verblijfplaats aanbieden, zo schoon en zo aangenaam als zij dat maar wensen kunnen. Zij worden voorts door geen grenzen beperkt, waaraan de mensen gewoon zijn; maar de gehele aarde ligt voor hen open. Zij kleden zich niet in zijde en schikken zich niet op met goud; ook hebben zij paarden noch wapenen nodig. Zij hebben allen onveranderlijk dezelfde kleding, en dat wel van dezelfde kleur. Ik heb hun keizer nooit gezien of ook van hem gehoord; maar zo ik hun dreigende taal wél begrijp, dan schijnen zij dit jaar een geweldige oorlog voor te hebben tegen - al wat maar naar hun smaak zal vallen onder de vruchten van de aarde." - Van deze zelfde personaadjen zei hij ook: "Ik zie in hen de sophisten en de pausgezinden, die

zich in grote getale rondom mij verzameld hebben, en mij in mijn eenzaamheid op hun geschreeuw komen onthalen (30)." Deze twee brieven waren gedagtekend: *van uit het rijk der raven en van de kraaien*. LUTHER wordt aan het slot echter geheel ernstig en zegt: "Maar genoeg hiervan. Ik verheug mij echter dat ik nu en dan eens minder ernstig wezen kan, en dat het mij ene enkele maal gelukken mag door onschuldige scherts de sombere gedachten te verdrijven, die zich anders geheel van mij zouden meester maken (31)."

(30) L. Epp. IV, p. 7.

(31) Sed serio et necessario joco qui mihi irruentes cogitationes repelleret. (Ibid. p.14.)

Zijn oordeel over de toestand in Saksen.

Maar wanneer LUTHER nadacht over de werkelijk grote vorderingen die de Hervorming reeds gemaakt had, dan vond hij daarin ene bron van de hoogste vreugde. Dat dit werk zo kennelijk onder de zegen Gods geschiedde, was voor hem het beste bewijs van de deugdelijkheid en billijke strekking: beter dan alle gronden die daarvoor van elders konden worden bijeengebracht; zelfs dan die, welke zijn vriend MELANCHTON in de confessie had kunnen aanvoeren. "Is er wel in de gehele wereld een land dat met het uw kan vergeleken worden," schreef hij aan de keurvorst, "met opzicht tot de leraars, die de zuiverste godsdienst prediken, en de ijverigste opbouwers zijn van het Rijk van de Waarheid en des Vredes? Waar vindt men, zo als in Saksen, de jongens en meisjes behoorlijk onderwezen in de Bijbel en in de Catechismus, toenemende in kennis naar gelang zij opwassen, en zowel in hun bidden en geloven als in hun geschiktheid om met verstand van God en CHRISTUS te kunnen spreken, ver weg overtreffende al wat tot hertoe op hogescholen, in kloosters of elders te leren viel (32)?" - "Het is," dus gaat hij voort, "of de Heer tot u gezegd had: Mijn waarde hertog JOHAN, ik geef dit goede land in uw hand. Het is het beste deel van de ganse aarde. Wees gij er de beschermer van." Maar hij vervolgde: "Helaas, hoe te beklagen is het, dat de Catholieke vorsten door hun dwaasheid van deze schone aarde zulk een modderpoel maken, en dat zij, door de jeugd te laten verwilderen, de oorzaak zijn dat met elke dag het getal der boze mensen, ja van vleselijke duivels, in hun landen, aan hun paleizen en aan hun eigen tafels toeneemt."

(32) Es wächst jetzt daher die zart Jugend von Knäblin un Maidlin (l. Epp. IV, p. 21.)

Luther beschouwd in betrekking tot de Hervorming.

LUTHER wilde echter niet slechts de keurvorst bemoedigen en sterken in die gewichtige ogenblikken, maar hij wenste ook de tegenpartij te verschrikken, gelijk hij dat meermalen met zo goed gevolg gedaan had. Hij schreef met dat oogmerk een brief, gericht aan de geestelijke die toen te Augsburg bijeen waren. Hij zegt, dat hem onder het schrijven daarvan een gehele stroom van bijtende en scherpe gedachten als uit dopen vloeide (33); en in waarheid, de woorden die hij hier tot de geestelijke heeren richtte waren hard genoeg. Aan het slot zei hij: "Gijlieden weet zo goed als wij, dat onze leer die is van Gods Woord, en dat gij dat Woord niet hebt. O paus! Ik zal uw tegenpartijder zijn, op leven en dood (34)!" Zo was LUTHER toch te Augsburg tegenwoordig, hoewel dan niet naar het lichaam; en hij werkte er zelfs meer uit dan AGRICOLA, BRENZ, of MELANCHTON. Het waren gewichtige ogenblikken voor de zaak van het Evangelie. Het zou eerlang met een nadruk en ene helderheid de volken in de oren klinken, die sinds de eerste tijden niet geweest was. LUTHER intussen was slechts, met anderen, het werktuig in Gods hand, waardoor die grote

dingen werden uitgewerkt. Hij was niet te min met betrekking tot de Kerk, wat hij als geleerde voor de wetenschap, of als kunstenaar voor een bijzonder kunstvak had kunnen zijn: uiterst verdienstelijk ten aanzien van allen die van zijn arbeid de vruchten plukken mochten. LUTHER, wij herhalen het, - en hij zelf was niet de laatste dit te erkennen, deed uit zichzelf niets nieuws ontstaan; slechts mocht hij weer aan het licht brengen wat in de loop van de tijden was verloren gegaan. Het moest niet zijn taak zijn (en niemand verbeelde zich ook, dat dat ooit met hem het geval zijn kan) om zijn eeuw te hervormen naar zijn eigen bijzondere begrippen. Al wat een hervormer toen of ooit vermocht te doen, was en is: de Waarheid, zoals die spreekt in Gods Woord, dáár waar zij miskend wordt of verbasterd is geworden, in haar oorspronkelijke klaarheid en eenvoudigheid voor te dragen en van het verval terug te brengen.

(33) Ut plurimos Lansknechtos, prorsus vi repellere cogar, qui insalutati non cessant obstrepere. (L. Epp. IV, p. 10.)

(34) Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa. (L. Opp. XX, p. 164.)

Dood van Gattinara.

De tijden waren nu bedenkelijker dan ooit te voren. Op de 4de juni stierf de kanselier GATTINARA, "die voor KAREL V was wat ULPIANUS voor ALEXANDER SEVERUS geweest is," gelijk MELANCHTON zei. Met de dood van deze man werd de hoop van de meesten van de Protestanten de bodem ingeslagen. LUTHER had vroeger ook met betrekking tot hem gezegd: "God heeft ons in hem iemand gegeven, gelijk NAÄMAN was aan het hof van de koning van Syrië." En het was zo; GATTINARA weerstond de paus, daar waar het hem voorkwam dat hij zich aan recht of billijkheid vergrijpen wilde. Als dan de keizer hem sprak van wat de paus wilde, voegde de kanselier hem toe: "Gij zijt uw eigen meester, vergeet dat niet." Nu GATTINARA dood was werd het al dadelijk anders. "De paus wil in KAREL niet anders zien dan een handlanger, een gerechtsdienaar," zei LUTHER, "en hij moet maar altijd gereed zijn, om naar zijn bevelen de ketters te vervolgen en te straffen (35)."

(35) Tantum licetorem suum in haereticos. (Epp. IV, p. 10.)

De vierhonderd en vier stellingen.

ECK (wiens naam, volgens MELANCHTON, geen kwade voorstelling was van het gekras van de raven, waarvan LUTHER geschreven had) beijverde zich om uit de schriften van LUTHER de meest uitkomende stellingen en gezegden bijeen te verzamelen, die de hervormer als ketter moesten doen kennen (36). Hij had *vierhonderd en vier* zulke stellingen weten op te sporen, en zei, dat zo hij meer tijd aan dit zijn onderzoek had mogen geven, hij er zeker nog veel meer zou ontmoet hebben. Hij gaf voorts te kennen, dat hij zeer verlangde met de Lutheranen te redetwisten. Hij lokte door deze zijn uitdagende handelwijs van de zijde van de laatstgemelde tegenschriften uit, waarbij hij, doctor ECK, vreselijk gehavend en ten toon gesteld werd. Anderen gingen voorzichtiger te werk. Zo vroeg bijvoorbeeld de kapelaan van hertog GEORGE van Saksen aan MELANCHTON, om met hem een onderhoud te hebben. "Ik vraag dat aan u," voegde hij er bij, "omdat ik er iets tegen heb om met uw leraars te spreken, omdat zij gehuwd zijn (37)." Deze voorkeuze aan MELANCHTON geschonken trof hem zeer; temeer daar hij zich beklagde had, dat men hem te Augsburg ongaarne zag, en dat hij daar nog in grotere afzondering leefde dan LUTHER op zijn eenzaam kasteel (38). Hij werd nu versterkt in zijn mening, dat,

van de kant der Hervormden althans, alle mogelijke inschikkelijkheid en zachtheid moest in het oog gehouden worden.

(36) Magnum acervum conclusionum congescit. (Corp. Ref. p. 39.)

(37) Cum uxoris presbyteris tuis privatim colloqui non intendimus. (Ibid. II, p. 82.)

(38) Nos non minus sumus monachi quam vos in illa arce vestra. (Ibid. p. 46.)

Melanchton over het vasten.

De Rooms en, zo geestelijken als leken, gaven luidt te kennen, dat het hun tot grote ergernis was, dat op vastendagen aan het hof van de keurvorst vlees gegeten werd. MELANCHTON, die niet graag aanstoot gaf, verzocht daarop de vorst dat hij daaromtrent aan zijn gevolg zoveel vrijheid niet laten zou. Hij zei: "Het niet vasten dezer lieden, in plaats van hen tot betere Christenen te maken, geeft slechts aanleiding tot losbandigheid en maakt dat zij in een kwaad gerucht komen." Hij voegde er bij: "Het is waarlijk een zonderling begrip van godsdienstigheid, dat zij een bezwaar er in vinden zouden om te vasten, en het integendeel zeer geoorloofd achten, om dag aan dag in overdaad en in allerlei dwaasheid door te brengen (39)." De keurvorst evenwel gaf niet toe aan MELANCHTON's verzoek. Hij begreep dat hij daardoor een bewijs van zwakheid geven zou, waarvan zeker de tegenpartij zich zeer wel zou hebben weten te bedienen.

(39) Und dennoch Tag und Nacht voll und toll seijn. (Corp. Ref. II, p. 79.)

De Kerk moet in kerkelijke zaken beslissen.

Op de 31ste mei werd de confessie die door MELANCHTON opgesteld was, aan de onderscheidene Protestantse staten ter kennisneming gezonden, daar deze hun verlangen hadden te kennen gegeven, dat deze in aller naam zou aangeboden worden (40). Onder andere bedenkingen was er ook die, omtrent de vraag in hoeverre men het wereldlijk gezag erkennen mocht, als uitspraak doende in aangelegenheden als deze. "Wij kunnen ons in deze niet aan de beslissing van de keizer onderwerpen," was het oordeel van MELANCHTON, "wij beroepen ons op ene kerkvergadering. Het is geheel onbestaanbaar met kerkelijk rechtsbegrip dat de keizer hier onze rechter zou wezen (41). Mozes reeds heeft gezegd, dat niet de burgerlijke overheid, maar de priesters in zulke zaken oordelen moeten. PAULUS woorden aan die van Corinthe (1Co 14\$): dat de anderen oordelen kunnen ook niet anders verstaan worden dan van een Christelijke vergadering. Ook gaf de Heer zelf het bevel: *zeg het van de gemeente*. Ofschoon wij dan in alle burgerlijke zaken de keizer trouw en onderdanig zijn moeten, verlangen wij vrijheid van zijn gezag in het godsdienstige en in de dingen die het Woord van God aangaan. Algemeen werd men het hierover eens.

(40) In gemein in aller Fürsten und Städte Namen. (Ibid. p. 88.)

(41) Die *constitutiones canonicae* de kaysern verbieten zu richten und sprechen in geistlichen Sachen. (Corp. Ref. II, p.66.)

Er was echter een bezwaar, dat niet zo gemakkelijk kon weggenomen worden. De Lutherschen namelijk, wilden in deze met de Zwinglianen geen gemene zaak maken. "Wel," zei BUCER, "dit is ene zaak die haar eigen omverwerping met zich brengt (42);" maar dit was toch niet zo dadelijk het geval. Wat het ook erger maakte was, dat de Zwinglianen van hun zijde zeer overdrevene klachten en beschuldigingen deden horen. Zo zeiden zij onderanderen: "In Saksen begint men alweder het zingen in het

Latijn in te voeren; ook worden de koorklederen weer gebruikt; in een woord, men vervalt daar opnieuw in de oude dwalingen (43). Wat ons aangaat: wij zouden eer de brandstapel beklimmen dan zo iets onder ons dulden."

(42) De Lutheranis furoribus....sua ipsi mole ruent. (Zw. Epp. II, p. 432.)

(43) Hiuc Latinae resumuntur cantiones, repetuntur sanctae vestes. (Zw. Epp. II, p. 457.)

Verdraagzaamheid van de landgraaf.

De landgraaf zag dit alles met droefheid. Hij bevond zich, zo als BUCER aanmerkte, "tussen twee vuren," en had van zijn vrienden en bondgenoten in van de daad meer verdriet, dan hij van vijanden kon ondervonden hebben (44). Hij sprak met REGIUS, BRENZ en MELANCHTON, en verklaarde hun, zo nadrukkelijk als hij kon, dat zijn vurigste wens vervuld zou wezen, zo slechts de Hervormde godgeleerden meer tot eenheid mochten komen, en jegens elkaar beter de Christelijke liefde en verdraagzaamheid mochten in beoefening brengen. "Wat wij in anderen verkeerd zien moeten wij toch tegenstaan," antwoordde hem MELANCHTON, "anders zullen afwijkingen van allerlei aard wortel schieten en zich tot in latere geslachten voortplanten. Wat in het bijzonder de Zwitsers aanbetreft: zij smeden plannen die niet dan slecht eindigen kunnen. Zij mogen zich vrij beroemen dat het hun noch aan geld, noch aan soldaten, noch aan bondgenoten behoeft te ontbreken: wij mogen niet te min vrezen dat zij hun roeping te buiten gaan, en zich zowel aan het wereldlijk gezag vergrijpen zullen als de geest van het Christendom miskennen. Wij moeten niet vergeten, dat het geluk van de nakomelingschap in grote mate afhankelijk is van de daden van het thans levende geslacht, en dat handelingen als die van de Zwitsers zeer wel zouden kunnen ten gevolge hebben, dat zij die na ons komen moeten, de troon geschokt en het altaar omvergeworpen zullen zien (45), en al de jammeren van regeringloosheid en ongodsdienstigheid zullen moeten ondervinden (46)." "Gij gaat te ver," hervatte de edeldenkende landgraaf, die zijn tijd ver vooruit was; "nee! wij zijn allen broeders. Wij hebben dezelfde Heer en Zaligmaker; wij belijden gelijk dat wij aan het Avondmaal, in de gelove, gemeenschap oefenen van Zijn lichaam en bloed. Wij moeten ons als broeders aan een sluiten." Maar geen vermaningen in deze geest, hoe nadrukkelijk en overtuigend ook, mochten baten. De tijd was nog niet daar, dat de sektengeest, die in Rome zijn waar element gevonden heeft, en die op Roomsens grond alleen onuitroeibaar is, kon vervangen worden door begrippen die meer in overeenstemming zijn met de liefde, die het wezen van het Christendom uitmaakt.

(44) Catus inter sacrum et Saxum stat, et de sociis magis quam hostibus sollicitus est. (Ibid.)

(45) Keine Kirche und kein Regiment. (Corp. Ref. II, p. 95.)

(46) Zo was dus MELANCHTON in zijn tijd al bevreesd voor wat de bittere vijanden van de Hervorming in onze tijd aan deze dadelijk te last leggen, dat geschied zou zijn; namelijk dat uit deze, in de zin der Zwitserse Hervormers voortgezet, gevolgen zouden kunnen getrokken worden, waardoor de troon geschokt en het altaar werd omvergeworpen. - Doch in de eerste plaats ziet men dus, dat het louter laster is, dat de gehele Hervorming te last te leggen, daar althans MELANCHTON zich zo zeer daartegen stelde. Maar ook, ten tweede, was het bezwaar ongegrond. - Het maakt toch een groot onderscheid, of onder het bestuur van wettige overheden, op ene ordelijke wijze misbruiken worden afgeschaft, en ene nieuwe en betere orde van zaken ingevoerd, en des noods met de wapenen in Zwitserland geschiedde, dan of een oproerige volkshoop naar eigen zin en willekeur wil heersen, en alle regering en godsdienst wil te niet doen. - Dit laatste was nimmer de

bedoeling, zelfs niet der Zwitsersche Hervormers, en volgde ook niet uit hun grondstellingen. - - L. R.

IV.

Augsburg. Gewelddadigheden van de keizerlijken. Vrees van de burgers.

Naarmate de keizer langzamerhand Augsburg naderde, nam de ongerustheid en de spanning waarin de Protestanten verkeerden toe. De inwoners der grijze rijksstad mochten vreemde tonelen binnen haar muren tegemoet zien. Dit was zelfs zodanig het geval, dat velen van hun zeiden, dat zo niet de keurvorst, de landgraaf en andere vrienden der Hervorming in hun midden waren, zij zeker de stad zouden verlaten, om geen getuigen te zijn van wat te gebeuren stond (1). "Ons hangt een groot kwaad boven het hoofd," hoorde men hen tot elkaar zeggen (2). Maar wat bovenal de Protestanten grond gaf om met beklemdheid van de keizers komst te verbeiden, was, dat KAREL in ene opwelling van ongeduld zich ene uitdrukking had laten ontvallen, die zeer veel stof tot nadenken moest geven. Hij had gezegd: "Wat heb ik toch met die keurvorsten te maken? - Ik zal doen wat ik wil, in spijt van hen allen (3)." Dus scheen hij het voornemen hebben, om de Rijksdag voor oppermachtig keizerlijk gezag te doen bukken. De onrust en de vrees die zich van de gemoederen van de burgers meester gemaakt hadden, dreven hen tot het nemen van allerlei maatregelen van voorzorg en veiligheid. Zo zag men overal metselaars, smeden en andere werklieden bezig met het maken van afsluitingen, of het in de muren bevestigen van kettingen, waardoor, in geval van noodzakelijkheid, de toegang of doorgang belet of versperd kon worden (4). Ook kruisten omtrent achthonderd gewapenden, zo voet - als paardevolk, onophoudelijk door de straten. Deze soldaten waren door de stadsregering in dienst genomen, zo het heette om de keizer met te groter luister te ontvangen. Zij waren rijk gekleed en pronkten met fluweel en zijde (5).

(1) Wo Sachsen, Hessen und andere Lutherische nit hie wären. (Corp. Ref. II, p. 89.)

(2) Minatur nobis satan grande exitium. (Ibid. p. 92.)

(3) Er wolte es machen, wie es Ihm eben wäre. (Ibid. p. 88.)

(4) Neu aufgerichte Ketten und Stöck. (Corp. Ref. II, p. 66.)

(5) Mit Sammet und Seide auf's kostlichst ausgestrichen. (Ibid.)

Zo stonden de zaken, toen (het was omstreeks de helft van mei) een aantal Spanjaarden als kwartiermakers in de stad aankwamen. Zij waren trots en opgeblazen, en behandelden de arme inwoners met de uiterste verachting en met onbeschoftheid. Zij gingen zonder omstandigheden de huizen binnen, en maakten zich aan vele buitensporigheden schuldig. Zelfs ontzagen zij zich niet, om de wapenborden van sommige vorsten neer te werpen (6). Het hielp niet, dat de regering hun het ongepaste van deze handelwijze liet onder het oog brengen; zij gaven daarop een hooghartig antwoord, zonder er zich verder over te bekommeren. "Ach," dus klaagden de burgers, "indien de minderen zo zijn, wat zullen de meerderen wezen?" KAREL's ministers keurden intussen deze handelwijze der Spanjaarden zeer af, en zonden nu een Duitser, die zo beleefd en minzaam jegens de inwoners was, als de anderen nors en aanmatigend geweest waren, en die dus scheen te willen beproeven, om hen het gedrag van de Spanjaarden te doen vergeten. Het duurde evenwel niet lang, of er was nieuwe reden tot ongerustheid en vrees. Het werd aan de raad van Augsburg afgevraagd, wat toch de bedoeling was met die kettingen en afsluitingen, en waarom zoveel soldaten in dienst genomen waren; onder bijvoeging, dat de keizer het ontslag

van de soldaten en het wegbreken van de afsluitingen verlangde. De regering antwoordde: "Wij hebben reeds meer dan tien jaren geleden zodanige kettingen willen doen maken (7); en met de soldaten hebben wij alleen ten oogmerk om zijn majesteit met gepaste eerbewijzing te kunnen ontvangen." Er had nog veelvuldig heen en weerschrijven hierover plaats, waarvan ten slotte echter het gevolg was, dat althans de soldaten ontslagen werden, terwijl daarentegen vanwege zijn majesteit opzettelijk ene keurbende van duizend man zou worden te samen gebracht, die aan de keizer de eed zouden doen, maar door de stad Augsburg moesten bezoldigd worden.

(6) Den jungen Fürsten zu neubourg ihre Wappen abgerissen. (Ibid. p. 55.)

(7) Vor zehn Jahren in Sinn gehalt. (Corp. Ref. II, p. 66.)

De keizerlijke kwartiermakers hadden inmiddels weder al hun vorige onbeschaamdheid en woestheid hernomen. Zij gaven zich nu niet eens meer de moeite om in de huizen of winkels binnen te gaan, ten einde hun verlangen of hun boodschap aan de bewoners te kennen te geven, maar rukten de uithangborden van de winkels neer, en schreven in de plaats daarvan, gelijk ook boven de deuren der huizen, hoeveel man en hoeveel paarden daar opgenomen en verzorgd moesten worden (8).

(8) Gehen nicht mehr in die Häusel. und schrieben an die Thur. (Corp. Ref. II, p. 89.)

Karel in Munchen. Ontvangst aldaar. Ontmoeting met de vorsten.

Zodanig was de voorbereiding van de rijksdagzitting, die KAREL V in zo vredelievende bewoordingen beschreven had. En dat de keizer zolang toefde met in Augsburg aan te komen werkte ook al zeer ongunstig, vooral op de stemming van de keurvorst en zijn vrienden. Dit lang wegblijven van KAREL werd door sommigen toegeschreven aan de menigte volks, die hem overal vergezelde om hem te begeleiden, of hem tegemoet kwam om hem te begroeten; door anderen weer aan de invloed van de priesters, die wensten dat hij niet binnen Augsburg komen mocht, zolang de predikatiën van de Hervormden nog niet gestaakt waren; door enkelen eindelijk dááaraan, dat de keizer daarbij slechts volgde wat de paus hem zou geraden of in zekere zin voorgeschreven hebben te doen (9). KAREL verliet Innsbruck twee dagen na de dood van GATTINARA en bereikte Munchen op de 10de juni. Hij werd aldaar luisterrijk ontvangen. Tot op twee mijlen afstands de stad genaderd zijnde, verraste hem daar de voorstelling van de belegering en bestorming van een tot dat einde opgerichte kleine vesting, waarbij niets ontbrak om het toneel te volmaken. Een legerkamp, batterijen, ruitery en voetvolk, alsmede menigvuldig springen van mijnen en een oorverdovend geknal van allerlei wapentuig: dit alles behaagde de keizer uitnemend wel (10). Binnen de stad onthaalde men hem op de vertoning van onderscheidene stukken, waartoe tonelen in de open lucht waren opgeslagen; onderanderen werd gespeeld: *Esther de Jodin*, en *Cambyeses de Persiaan*. Ook was er overvloed van vuurwerken, om de ontvangst die de keizer in deze stad van de zijde van de pausgezinden ondervond, van de te glansrijker te doen zijn. Geen wonder echter dat zij zich zoveel moeite gaven! Zij hadden de keizer immers hun verlosser genoemd!

(9) Caesarem instructum arte pontificum quaerere causas morae. (L. Epp. IV, p. 31.)

(10) Das hat Kais. Maj. wohl gefallen. (FORSTEMANN, Urkunden, I, p. 246.)

Nu was KAREL niet ver meer van Augsburg. Reeds de volgende dag was dat merkbaar, dewijl ieder ogenblik lieden binnen kwamen die tot het gevolg des keizers behoorden, alsmede rijtuigen, wagens en goederen; al wat men reeds in de verte kon horen naderen, daar de voerlieden hun zwepen braaf deden klappen, en lustig op de horen bliezen (11). Het was er echter ver af dat al die drukte en dat gewoel aan de inwoners genoeg zou gegeven hebben. Integendeel zagen zij dit alles met lede ogen aan, en dachten onwillekeurig aan een zwerm sprinkhanen, die over hun stad ging neerstrijken (12).

(11) Alle stund die Wagen, van de Tross und viel gesinds nact einander harein. (Corp. Ref. II, p. 90.)

(12) Finden aber wenig Freuden feuer. (Corp. Ref. II, p. 90.)

De legaat.

Op de 15de juni, des morgens ten 5 ure (13), verzamelden zich de keurvorst met de andere vorsten en heeren op het stadhuis, en daar kwamen ook niet lang daarna de keizerlijke commissarissen aan. Men maakte nu de nodige schikkingen om de keizer in de loop van de dag tegemoet te trekken. Ten drie ure in de namiddag begaven zij zich met dat oogmerk buiten de stad, en trokken voort tot aan ene kleine brug over de rivier de Lech, waar zij vervolgens stil hielden om de keizer af te wachten. Van dit punt waren aller ogen gericht op de weg, langs welke KAREL uit Munchen moest aankomen. Nadat zij hier bij de drie uren gewacht hadden, kondigden wolken van stof en een verward gedruis, dat heel in de verte gehoord werd, de komst des keizers aan. Twee duizend man der keizerlijke lijfwacht gingen de trein vooraf. Toen nu KAREL zelf tot op omtrent vijftig schreden genaderd was, stegen de keurvorst en de anderen van hun paarden. De prinsen, zonen van de vorsten, die vooruit gegaan waren en bemerkten dat de keizer zich gereed maakte om evenzo de zadel te verlaten, liepen toe, en verzochten hem dat hij te paard zou blijven zitten (14); maar KAREL verkoos dit niet en steeg af (15), waarna hij de vorsten naderde met een innemende glimlach op de lippen, en hun de hand bood. ALBERT van Mentz verwelkomde de keizer daarop, in kwaliteit van aarts - kanselier des rijks, en de paltsgraaf FREDERIK beantwoordde de aanspraak in KAREL's naam. Terwijl dit voorviel, waren drie personen op een kleine afstand, op ene hoogte, achtergebleven (16); te weten de pauselijke legaat (17), die in alle trotsheid op een rijk uitgedoste muilezel gezeten was, en twee kardinalen, de aartsbisschop van Salzburg en de bisschop van Trente, bij zich had. De nuntius breidde, van het punt waar hij zich bevond, zijn handen uit over de aanzienlijken stoet die zich op de weg aan hem voordeed, en gaf de zegen. Op dat ogenblik wierpen de keizer, de koning en de verdere vorsten die Rome hadden blijven huldigen, zich eerbiedig op de knieën, en dit hun voorbeeld werd dadelijk gevolgd door de lieden van hun stoet, en dat zonder onderscheid van landaard, Spanjaarden, Italianen, Nederlanders en Duitsers: alle welke echter van ter zijde een vorsende blik waagden op de Protestanten, die te midden van deze gekniel liggende menigte overeind staande waren gebleven (18). KAREL scheen daarop geen acht te slaan, alhoewel hij zeker wel begreep wat dat betekenen moest. De keurvorst van Brandenburg deed nu ene latijnse aanspraak aan de legaat. Men had hem daartoe verzocht, aangezien hij die taal beter sprak dan iemand van de geestelijke vorsten. Dit echter ontging KAREL niet, die terwijl hij de keurvorst prees over zijn bedrevenheid in de Latijnse taal, tevens zich ene aanmerking er over veroorloofde, dat de geestelijke heeren in deze minder geschiktheid hadden aan de dag gelegd (19). Hierop wilde de keizer zijn paard weer bestijgen, en nu ijlden de keurprins van Saksen, en de jonge

vorsten van Luneburg, Mecklenburg, Brandenburg en Anhalt toe, om hem in de zadel te helpen; waarbij de ene de stijgbeugel hield en een ander de toom. Allen waren als verrukt over de schone, echt vorstelijke houding van hun heer en gebieders (20). Nu zette zich de trein voorgoed in beweging.

(13) Zu morgens, um fünf Uhr. (F. Urkunden, I, p. 263.)

(14) Ab Electorum filiis qui procurrerant rogatus. (SECK., II, p. 101.)

(15) Mox ab equis descenderunt. (COCHLOEUS.)

(16) Auf ein ort geruckt. (F. Urkunden, I, p. 256.)

(17) Geen wonder! De legaat CAMPEGGIO behoorde als kardinaal tot die soort van pauselijke afgezanten, die de hoogste rang bekleden, en onder de naam van *Legati a latere* bekend zijn, zo zij de paus zeer nabij zijn, als het ware van zijn zijde (*a latere*) uitgaan, en door hem gezonden, hem onmiddellijk vertegenwoordigen, en in zijn naam de zegen en absolutie kunnen medelen; terwijl de legaten van minderen rang alleen de naam van legaten, of *Legati missi*, of ook eenvoudig *nuntii* dragen. - Waardig intussen was bij deze gelegenheid het gedrag van de Protestantse vorsten, die terwijl allen, zelfs de keizer, zich diep eerbiedig voor de pauselijke afgezant neerbogen, om zijn zegen te ontvangen, onder de knielende menigte alleen overeind staande waren gebleven. - Uit datzelfde beginsel werden ook in vervolg van tijd, toen het Protestantisme meer was gevestigd, zelfs geen pauselijke nuntien aan Protestantse hoven ontvangen. - Dat te doen schijnt alleen voor onze beginselloze tijd bewaard te zijn. - Er ligt inderdaad ene heimelijke erkenning van de paus als wettig hoofd van de Christenheid in opgesloten. - Althans van 's pausen zijde is met zodanig ene zending en het doen verblijf houden van zodanige afgezanten bij Protestantse vorsten, vooral het uitoefenen door hen van zekere geestelijke waardigheden, het heimelijk plan ter ondermijning van het Protestantisme niet te miskennen. - L. R.

(18) Primum constantiae specimen. (SECK., II, p. 101.)

(19) Prelatorum autem negligentiam accusaret. (Ibid.)

(20) Conscendentemjuniores principes adjuverunt. (SECK., II, p. 101 eu F. Urkunden, I, p. 258.)

De intocht.

Vooraf gingen twee kompagnien voetvolk, aangevoerd door SIMON SEITZ, een Augsburgser, die de veldtocht in Italië had bijgewoond en van daar een goede buit meebracht (21). Daarop volgden de personen die tot het gevolg van de zes keurvorsten behoorden, en waaronder edelen, heeren en krijgslieden. De stoet van de hertogen van Beijeren had zich mee aangesloten. De daartoe behorende vierhonderd en vijftig man paardevolk, reden met vijf in een gelid. Zij droegen helder blinkende kurassen en rode montering, terwijl veelkleurige pluimen van hun hoofddekseel wapperden. Beijeren was toen reeds in Duitsland de hoofdsteun van Rome.

(21) Bekleit von gold. (F. Urkunden, I, p. 258.)

Dadelijk daarop volgden degenen die tot het huis van de keizers en totdat van zijn broeder behoorden. Hier was een groot verschil met het krijgshaftig aanzien van de onmiddellijk in de trein voorafgaanden. Men zag namelijk niet dan een aantal uitmuntende schone paarden, van Turks, Pools en Arabisch ras, die bij de toom geleid werden; voorts ene menigte van jeugdige pages, gekleed in geel of rood fluweel; en eindelijk vele Spaanse, Boheemse en Oostenrijkse edellieden, die almede op het rijkst in zijde of fluweel waren uitgedost (22). De Boheemse heeren muntten uit door een echt ridderlijk voorkomen, en zij bereden hun voortreffelijke, maar weelderige en van ongeduld steigerende staatsierossen met evenveel smaak als zekerheid. Eindelijk

kondigde trompetgeschal en trommelslag, en ene menigte van hofbedienden, de nabijheid van de vorsten zelf aan. Ook merkte men daarbij degenen op, die het kruis van de legaat droegen.

(22) Viel sammete unde seiden Rócke. (L. Opp. XX, p. 201.)

Het was een merkwaardig verschijnsel, inderdaad, om hier al die vorsten, door wier onderlinge verdeeldheid en twisten Duitsland zo herhaaldelijk was beroerd geworden, vriendschappelijk en vreedzaam naast elkaar te zien voortrijden. De keurvorsten volgden onmiddellijk op de prinsen hun zonen, die voor hen uitreden, terwijl de keurvorst van Saksen, naar oud gebruik, zich juist voor de keizer in de trein bevond, het ontblote zwaard dragende (23).

(23) Noster princeps de more praetulit ensem. (Corp. Ref. II, p. 118.)

Nu kwam de man wie aller ogen belangstellend zochten en volgden (24). KAREL verdiende, zo als hij zich hier voordeed, die belangstelling ten volle. Hij was niet ouder dan dertig jaren; had een indrukmakend voorkomen en ene bevallige, ongedwongene houding; was op ene bij uitstek prachtige wijze gekleed, zo dat hij van goud en edele gesteenten schitterde (25); droeg een sierlijke kleine Spaanse hoed (26), en was gezeten op een schone Poolse telganger van ene verwonderlijke witheid: wordende er door zes raadsleden van Augsburg een verhemelte boven zijn hoofd gedragen, van rood, wit en groen damast. KAREL op deze wijze langzaam en statig voorttrekkende, en de menigte die te wederzijde van de weg samengevloeid was op het minzaamst groetende, maakte op allen de aangenaamste indruk. Elkeen was vol van zijn lof, en zei dat hij niet slechts de machtigste vorst van de wereld was, maar tevens ook de schoonste man van geheel het keizerrijk.

(24) Omnium oculos in se convertit. (SECK., II, p. 160.)

(25) Totus gemnis coruscabat. (Ibid.)

(26) Ein klein Spanisch Hütlein. (F. Urkunden, I, p. 260.)

De keizer had zijn broeder en de legaat aan zijne rechter - en linkerzijde gewenst; maar de keurvorst van Mentz, met twee honderd in zijde uitgemonterde lijfwachten in zijn gevolg, had zich aan 's keizers rechterhand geplaatst, terwijl de keurvorst van Keulen, van een honderdtal wel gewapende soldaten vergezeld, de linkerhand zich toegeëigend had. Koning FERDINAND zag zich dus genoodzaakt om met de legaat achter hen aan te komen, gevolgd wordende door een aantal groten en edelen, zo kardinalen en verdere hoge geestelijke personen, als gezanten van vreemde hoven. Ook was daaronder de hooghartige bisschop van Osma, biechtvader van KAREL. De trein werd besloten door keizerlijke kavallerie, en door soldaten van de stad Augsburg. De geschiedschrijvers verklaren, dat nooit een zo indrukwekkend en prachtig schouwspel gezien was, en dat de geschiedboeken van het keizerrijk daarvan geen voorbeeld konden aangeven (27).

(27) Antea in imperio non erat visa. (SECK., II, p. 160.)

Komst binnen Augsburg.

De trein ging uit de aard van de zaak zeer langzaam voorwaarts; van daar dat het tussen acht en negen uur in de avond was, voor zij de poorten van Augsburg konden

binnentrekken (28). Hier werden de aanzienlijke gasten verwelkomd door de burgemeester en de raadsleden, die zich voor KAREL met de grootste eerbied nederbogen. In dezelfde tijd werden salvo's gelost uit het geschut der wallen, en vermengde zich het vreugdegejuich der menigte met het gelui van al de klokken der stad, het geschal van trompetten en het geraas van trommen. STADION, bisschop van Augsburg, die met zijn geestelijkheid in plechtgewaad dáár was, hief met hen het *Advenisti desirabilis* aan; en zes kanunnikken, die een prachtig verhemelte droegen, traden toe om de keizer naar de domkerk te geleiden. KAREL's paard schrok bij hun aannadering (29), zodat hij met moeite in de zadel kon blijven. Echter bereikte men nu weldra de kerk, die met bloemen en groen smaakvol versierd was, en in een ogenblik door een groot aantal fakkelen helder verlicht werd.

(28) Ingressus est in urbem intra octavam et nonam. (SECK., II, p. 114.)

(29) Da entsetzt sich K. M. Hengst für solchem Himel. (F. Urkunden, I, p. 261.)

De benedictie.

De keizer naderde aanstonds het altaar, en zich op de knieën geworpen hebbende, dankte hij God met ten hemel gehevene handen (30). Gedurende het *Te deum* had KAREL al fluisterende voortdurend een onderhoud met de Aartsbisschop van Mentz. Dit merkten de Protestanten op, en het voorspelde hun niets goeds. Ook zagen zij dat de keizer met zijn oor de legaat dicht naderde, die hem iets scheen te zeggen te hebben, alsmede dat hij hertog GEORGE vriendelijk toeknikte. Dit alles beviel de Protestanten niet. Op het ogenblik evenwel dat de priesters het *Te ergo quoesimus* zongen, brak KAREL plotseling het gesprek af. Als nu een der geestelijken hem een goud geborduurd kussen wilde aanbieden om daarop te knielen, weigerde hij het en knielde neer op de blote stenen van de vloer van de kerk. De gehele vergadering volgde zijn voorbeeld, met uitzondering alleen van de keurvorst en de landgraaf, die overeind bleven staan. Hertog GEORGE wierp een blik van verwondering en afkeuring tevens op zijn neef, over zulk ene stoutmoedigheid. De markgraaf van Brandenburg, die door het voorbeeld van de hem omringende menigte was meegesleept en ook op zijn knieën gevallen was, rees haastig weer op, toen hij bemerkte dat zijn twee bondgenoten waren staande gebleven. Toen nu de kardinaal - aartsbisschop van Salzburg ertoe overgaan wilde om de zegen te geven, begaf CAMPEGGIO, wie het scheen te hinderen dat hij nog in het geheel geen deel aan de plechtigheid gehad had, zich met drift naar het altaar, en terwijl hij de aartsbisschop enigszins ruw op zijde drong, voegde hij hem toe (31): "dat is mijn zaak en niet de uwe." De aartsbisschop verzette zich niet, de keizer knielde, en de landgraaf die bij dit alles met moeite een glimlach bedwingen kon, schulde zo goed hij kon weg achter de anderen. Hierop begonnen de klokken opnieuw te luiden, en de trein zette zich andermaal in beweging, nu de weg nemende naar het palatinaat (het bisschoppelijke paleis) dat voor de keizer was in gereedheid gebracht. De vorsten gingen met de keizer binnen, en de menigte verstrooide zich. Het was over tien uur geworden.

(30) Ihr hand aufgehebt. (Ibid.)

(31) Cardinalem legatus castigatum abegit. (SECK., II,

“De avonddienst van het verraad”.

Nu was de ogenblik gekomen, die de Pausgezinden dachten te benuttigen, om de Protestanten ontrouw te doen worden aan hun geloof. De keizer was er nu; ene plechtige processie was de volgende dag ophanden: dit en meer scheen gunstig te

zullen samenwerken om nu maar dadelijk, nog in de late avond, een aanval te beproeven. "De avonddienst des verraads stond te beginnen," zegt SPALATIJN.

De markgraaf van Brandenburg.

Na enige ogenblikken van algemeen onderhoud over onverschillige onderwerpen, mochten de Catholieke vorsten zich verwijderen; maar KAREL had aan de keurvorst van Saksen, de landgraaf van Hessen, aan GEORGE van Brandenburg, aan de vorst van Anhalt, en aan de hertog van Luneburg een teken gegeven, om hem in zijn bijzonder vertrek te volgen (32). Zijn broeder FERDINAND alleen ging ook mee, daar deze tot tolk zou dienen. KAREL dacht dat de Protestantse vorsten, alhoewel zij in tegenwoordigheid van anderen niet mochten willen toegeven, in een bijzonder en vriendschappelijk onderhoud wel zouden te bewegen zijn, om, hem ten gevalle, van hun streng godsdienstige beginselen geheel of gedeeltelijk terug te komen.

(32) Ad conclave sunm. (Corp. Ref., p. 106 en 114.)

"Zijn Majesteit zou verlangen dat de predikatiën gestaakt werden," zei FERDINAND tot hen. Bij het horen van deze woorden werden de beide bejaarde vorsten (de keurvorst en de markgraaf) zo bleek als doden, en zij konden geen woord uitbrengen in antwoord (33). Er was ene langdurige en pijnlijke stilte.

(33) Die beede alte Fürsten zum höchsten entsetzt. (Corp. Ref., p. 106 en 114.)

Ten laatste vatte de landgraaf het woord op. "Wij bidden uw majesteit," dus sprak hij, "dat het u behagen moge van deze eis af te zien. Onze leraars doen niets anders dan eenvoudig het Woord van God in de zuiverheid verkondigen, gelijk dat de oudste vaders van de Kerk ook deden, AUGUSTINUS, HILARIUS en zo vele anderen. Van de waarheid hiervan kan uw majesteit zich lichtelijk overtuigen. Maar hoe uw majesteit daarover moge denken: wij voor ons kunnen de troost niet opgeven, die wij vinden in de prediking onzer leraars. Wij mogen het Evangelie niet tegenstaan (34)."

(34) Se non posse cibo verbi Dei carere, nec sana conscientia Evangelium negare. (Ibid. p. 115.)

Het zwijgen van de keizer.

FERDINAND bracht deze woorden in het Frans aan de keizer over (35); want in die taal was het dat hij met zijn broeder sprak. KAREL vernam deze met zichtbaar ongeduld. Vooral mishaaide hem het beroep op AUGUSTINUS en HILARIUS. Het bloed steeg hem in het aangezicht, en hij scheen in gramschap te zullen uitbarsten (36). "Zijn majesteit kan niet anders dan zijn verlangen herhalen," hernam nu FERDINAND op een meer stellige en gebiedende toon. - "Niemand heeft het recht om over ons geweten te gebieden," riep de landgraaf driftig uit (37). FERDINAND intussen bleef volhouden, en nu kon de markgraaf, die tot daartoe gezwegen had, zich niet langer bedwingen, en drukte zich in zijn edele vervoering op ene wijze uit, zo verstaanbaar, dat daarbij de hulp van een tolk geheel niet nodig was. Hij boog het hoofd voor de keizer neer, en terwijl hij de handen op zijn hals liet neerkomen, even gelijk de bijl van de beul, zei hij in diepe ontroering: "Eer ik mij zal laten beroven van Gods Woord, en eer ik mijne Heer uit mensenvrees zou kunnen verloocheen, zal ik mij voor de voeten van uw majesteit het hoofd van de romp laten slaan (38)." Weinige maar veel zeggende woorden. Allen waren bij dit toneel stom van verbazing en zeer

getroffen. De Protestantse vorsten hier tegenwoordig, zoude nop dat ogenblik zonder bedenken het schavot beklommen hebben, ware dat nodig geweest. KAREL zelf was aangedaan, en toegevend aan de vervoering van het ogenblik, riep hij uit, zo goed als hij dat in zijn slecht Duits doen kon, en terwijl hij met de hand een teken maakte als wilde hij de markgraaf beletten verder te gaan: "Nee, nee! Het hoofd met! Het hoofd niet!" Maar bij deze uitroep bleef het ook (39).

(35) In Französischer Sprache. (Ibid. p. 107.)

(36) Sich darob etwas angeröt und erhitzt. (Ibid. II, p. 115.)

(37) K. M. gewissen seij aber kein Herr und meijster uber ihr Gewissen. (Corp. Ref. II, p. 115.)

(38) Ut simpliciter, ita magnanimiter, zegt BRENZ. (Ibid.)

(39) Ere zij van de nagedachtenis van deze moedige vorsten. Zij verdienden wel de naam van Protestanten. Zij protesteerden tegen de leugen en voor de waarheid, en hadden daarvoor hun leven veil, omdat zij van die waarheid zeker waren. Vergelijkt men daarbij het Protestantisme van onze tijd, zo overvalt ons ene diepe treurigheid. Zij, die thans het moedigst in het protesteren zijn, protesteren tegen de waarheid en voor de afgod van hun eigen denkbeelden, welke zij weten dat in de algemenen smaak vallen. Juist daaruit ontstaat hun moed, omdat zij wel weten, dat zij geen vervolging te vrezen hebben, maar veeleer de macht bezitten, om die aan anderen aan te doen. En waar is thans de vorst of onderdaan, die eer, goed, rijk en leven voor die zelfde waarheid wagen wil, waarvoor die vorsten dat veil hadden? - L. R.

Deze weinige woorden waren dáárom merkwaardig, omdat het de enige waren die de vorsten gedurende de gehele zitting van de rijksdag uit KAREL's mond vernamen. Hij sprak tot hen niet anders dan door tussenkomst van zijn broeder of van de Paltsgraaf, voornamelijk omdat hij bijna niets van het Duits verstond, en misschien gedeeltelijk ook om niet tegen de etiquette te zondigen, daar die aan het Spaanse hof soms tot in belachelijke uitersten gedreven werd. Aangezien de keizer overigens vier uren daags voor godsdienstige verrichtingen afzonderde, zei het volk van hem: "Hij spreekt meer met God dan met de mensen." Deze zijn stilzwijgendheid was intussen voor zijn plannen niet voordelig. Om deze behoorlijk uit te werken, ware veeleer ene hoge mate van welsprekendheid en eigen werkzaamheid hem te stade gekomen. Nu zagen de Duitsers niet veel anders in hun voortdurend zwijgende keizer, dan ene ledepop, die van tijd tot tijd met het hoofd of met de ogen ene beweging maakte. KAREL voelde zelf het gedwongene van deze toestand; immers hij zei dat hij "om Duits te kunnen spreken graag elke andere taal zou willen opofferen, het Spaans en Frans niet uitgezonderd;" zelfs had hij daarvoor een gedeelte van zijn gebied willen missen (40).

(40) Es wäre Spanisch oder Französisch und dazu eines Landes minder. (Corp. Ref. II, p. 114.)

Nieuwe plannen.

FERDINAND zag wel in dat het alles vruchteloos zou blijven, hoe lang en hoe ernstig men ook mocht aanhouden op het doen staken van de Protestantse predikatiën, immers zonder geweldige maatregelen te nemen; maar nu wilde hij iets anders beproeven. De volgende dag was *Sacramentsdag*, en op grond van het oude gebruik, waaraan niemand nog ooit zich onttrokken had, mocht hij verwachten dat al de vorsten en afgevaardigden, die ter zake van de rijksdag zich in de stad bevonden, zouden willen deel uitmaken van de plechtige omgang (processie), die op die dag stond gehouden te worden. Het was, dacht hij, niet waarschijnlijk dat de Protestanten

zo ver zouden gaan van dit te weigeren, al deden zij het blotelijk uit beleefdheid. En hoe zouden zij ook ene weigering van die aard durven wagen, meende hij, op het oogenblik dat de rijksdag stond geopend te worden; en wel een rijksdag waartoe zij onder zo vriendschappelijke bewoordingen waren opgeroepen geworden, en die, naar het gewenst werd, zich zozeer door onderlinge inschikkelijkheid en vredelievendheid zou kenmerken? - "Geloven zij dan niet" dus dacht hij, "dat CHRISTUS lichaam en bloed waarachtig in het sacrament aanwezig is? Verschillen zij niet juist in dit punt nadrukkelijk van ZWINGLI? Kunnen zij zich dan wel terugtrekken, zonder zich in hun eigen ogen aan ketterij schuldig te maken? - Maar zo zij met dat al aan de processie deelnemen; zo zij helpen toebrengen aan de luister met welke "des Heeren lichaam" morgen in statige optocht zal worden rondgedragen; zo zij zich op morgen, evenals de Catholieke vorsten en afgevaardigden, bevonden zullen hebben te midden van die stoet van geestelijken in hun plechtgewaad, en omgeven van de hoogstmogelijke pracht; zo zij dan met en voor de ogen van het volk nederknielen; al wat toch voor de Protestant aanstotelijk is, en inloopt tegen zijn strenge begrippen van godsdienst: - zullen zij dan niet iets gedaan hebben, dat niet verschilt van ene openlijke verloochening van hun geloof?" - Deze kunstgreep scheen te fijn dan dat zij niet gelukken zou; het plan scheen te wel overlegd, dan dat aan een goede uitslag mocht getwijfeld worden. De list der Italianen zou, naar het scheen, de eerlijke maar eenvoudige Duitsers in de strik lokken (41).

(41) Aan hoe vele gevaren stonden deze moedige verdedigers van de waarheid niet bloot! Konden bedreigingen hen niet verschrikken, men nam list te baat: doch ook daartegen schonk God hun de nodige wijsheid; want zij zochten die bij Hem. - Welk ene leer ook voor onze tijd! - De Italiaanse list is nog dezelfde. - Al wat van die zijde komt, is niet te vertrouwen, hoe schoonschijnend men alles weet aan te leggen. - Of zou er thans minder gevaar zijn in al die dingen, welke men aan de Roomse hiërarchie schijnt in te willigen; die concordaten, die nuntiussen, dat bisschoppelijk rechtsgebied, in landen waar dat alles sinds de Hervorming was geweerd geworden, en de dierbare godsdienstvrijheid met goed en bloed was gekocht geworden? Geeft het minder voet aan de gedachte, als of men van de verworvene vrijheid afstand deed, dan het in die tijd zou gegeven hebben, bijaldien de Evangelische vorsten zich hadden laten belezen, om de toen plaats hebbende processie bij te wonen? - Het is de zaak van alle ware Protestanten, tegen die misleiding op de wacht te staan, en al die dingen van elk grondgebied, dat niet geheel Rooms is, te weren. - L. R.

Voorstel van Ferdinand.

FERDINAND besloot dan maar dadelijk de gewichtige proef te nemen; en wat juist voorgevallen was, de weigering van de vorsten om de keizer te believen in het doen ophouden van de predikatiën, gaf hem daartoe gerede aanleiding. "Als gij dan," dus begon hij verder te spreken, "de keizer ten gevalle geen maatregelen nemen wilt, dat er een einde komt aan die predikatiën die hem zo mishagen, dan zult gij hem toch wel niet weigeren, om op morgen, sacramentsdag, naar oud gebruik, hem te vergezellen bij de processie. Zo gij er almede zwarigheden in vinden mocht, en gij die ook uit beleefdheid voor zijn majesteit niet kunt overstappen: doe het dan tenminste in de overtuiging dat de processie Gods eer ten doel heeft, en dat gij u uit die hoofde daaraan niet mocht onttrekken (42)."

(42) Et saltem in honorem Dei illud facerent. (Corp. Ref. II, p. 116.)

De vorsten weigeren.

Dit verzoek brengt de vorsten in grote verlegenheid. Zij voelen dat zij als Protestanten aan de omgang geen deel mogen nemen. Hoe toch konden zij, door hun tegenwoordigheid daarbij, het gedrag van priesters goedkeuren, die hier een spel dreven met het goed geloof van de menigte, en die het volk een God ter verering voorstelden, die eigenlijk niets anders was dan een onding van hun eigen maaksel? - Maar aan de andere kant: zullen zij nu ten tweedemale een verzoek des keizers afslaan? - Hun besluit is genomen. Zij geven ten antwoord: "CHRISTUS heeft het sacrament niet ingesteld, opdat het aanbeden zou worden." KAREL echter doet zijn verzoek steeds op meer dringende toon herhalen. De vorsten blijven even stellig bij hun weigering (43). Eindelijk doet de keizer hun stellig aanzeggen, dat hij op dit punt geen verontschuldigen kan aannemen, hoewel hij hun tot de volgende morgen vroeg de tijd wil laten, om zich op hun besluit te bedenken.

(43) Persistit Caesar in postulatione, persisterunt illi in recusatione. (Corp. Ref. II, p. 115.)

Men scheidde daarop in niet geringe verwarring. De keurprins, die met nog andere heeren in een voorzaal de terugkomst van zijn vader, de keurvorst, en de andere vorsten was blijven afwachten, trachtte op hun gelaat de uitslag te lezen van het onderhoud, dat zij met de keizer gehad hadden. Hun bedrukte aangezichten zeiden hem genoegzaam dat de bijeenkomst geen zeer vriendschappelijke geweest was, en dit deed hem zelfs het ergste vrezen, waarom hij zijn vader bij de hand vattende, hem met drift voorttrok en zich haastte om met hem buiten het keizerlijk paleis te komen, evenals of men er reeds op uit geweest was om hem gevangen te nemen. "Kom voort! Haast u toch!" was al wat hij kon uitbrengen.

Spijt en gramschap van Karel.

KAREL had zulk een tegenstand niet verwacht. Hij was er vertoornd en tevens ontsteld over; en nu bracht de legaat het zijne eraan toe, om hem meer en meer op te winden (44). In die toestand door gramschap, spijt en teleurstelling werkelijk gefolterd, bleef de jeugdige keizer met grote schrede op en neer gaan, terwijl hij zijn boezem trachtte lucht te geven, door op de vorsten uit te varen en allerlei bedreigingen te doen (45). Hij kon zelfs zijn ongeduld om hun stellig besluit te weten niet bedwingen en tot de morgen wachten, maar zond, in het midden van de nacht, om het antwoord van de keurvorst. "Het is nu de tijd van slapen," liet deze hem zeggen, "maar morgen ochtend zullen wij ons besluit doen weten (46)." De landgraaf kon evenmin rusten als de keizer. Zodra hij in zijn hotel was aangekomen bleef hij, in stede van om naar bed gaan te denken, peinzen over het voorgevallene, terwijl hij zijn kanselier naar de Neurenburger afgevaardigde zond en hen uit de slaap liet wekken, om hun zonder verwijl te doen weten wat er die avond tussen hem en de andere vorsten en de keizer had plaats gehad (47). Ook werd aan de godgeleerde heeren verzocht, hun gevoelens omtrent de eis des keizers tegen de volgende morgen te willen mededelen. SPALATIJN stelde dit hun gevoelens nog gedurende de nacht op het papier. De slotsom daarvan was als volgt: "Het sacrament is niet ingesteld om vereerd of aanbeden te worden, gelijk de Joden dit de koperen slang moesten doen (48). Wij Protestanten zijn hier om van de waarheid belijdenis en hulde te doen, en geenszins om tot de oude dwalingen weer te keren. Wij moeten daarom de processie niet bijwonen!" Hierdoor werden de Evangelische vorsten, aan de morgen van de 16de

juni, volkomen in hun de vorige avond genomen besluit versterkt, en namen zij dan ook voor daarvan niet af te wijken.

(44) A saevitia Legati Romanensium captivi. (Corp. Ref. II, p. 116.)

(45) Hinc secutae sunt gravissimae minae, jactatae saevissimae Caesaris indignationes. (Ibid.)

(46) Quiete sibi opus esse dicens, responsum in diem alterum distulit. (SECK., II, p. 162.)

(47) Hat Nächten uns aufwecken lassen. (Corp. Ref. II, p. 106.)

(48) Wie die Juden die Schlange haben angebethet (Corp. Ref. II, p. 111.)

Daar de keurvorst van Saksen gedurende de nacht ongesteld was geworden, kon hij de vorsten en heeren die ten zeven ure in de morgen zich te paard naar het keizerlijk paleis op weg begaven, niet vergezellen; maar hij zond zijn' zoon in zijn plaats (49).

(49) Heute zu sieben Uhren sind gemeldete Fürsten. (Ibid. p. 107.)

Herhaalde weigering van de vorsten.

De markgraaf van Brandenburg voerde het woord. "Het is uw majesteit bekend," dus sprak hij de keizer aan, "dat zowel mijn voorzaten als ik zelf, steeds lijf en goed hebben veil gehad voor de belangen van uw doorluchtig stamhuis. Maar in zaken die de dienst van God betreffen, mag ik evenmin als iemand van hen die hier tegenwoordig zijn, andere bevelen opvolgen dan die welke God zelf ons in Zijn Woord gegeven heeft. Men heeft ons gezegd dat de dood het lot zal zijn van alle Evangelischen die weigeren hun geloof op te geven: Ik voor mij ben bereid die dood te ondergaan." Nu overhandigde hij de keizer de geschrevene verklaring van de vorsten. "Wij mogen door onze tegenwoordigheid bij de omgang van heden," dus luidde die verklaring, "de schijn niet op ons laden, alsof wij daarin iets anders zagen dan een uitwerksel van dwaling en bijgeloof, dat te gelijk strafbaar en afkeurenswaardig is, omdat het geheel geen grond heeft in Gods Woord, ja daarmede strijdt. Wij vinden ons integendeel ten duurste verplicht, en daarvan leggen wij bij deze zonder schroom en eenstemmig de plechtige verklaring af, - om misbruiken als deze door ons voorbeeld tegen te gaan, opdat de schadelijke uitwerking daarvan eenmaal ophoudt en er een einde komt aan dergelijke verkeerde handelingen (50)."

(50) Caelestin., I, p. 82.

"Maar zo gij er dan al voor u zelf geen godsdienstige verrichting van kunt maken om de keizer bij de processie te vergezellen," sprak FERDINAND, "doe het dan blotelijk als ene beleefdheid jegens zijn majesteit en als leenmannen des keizerrijks. Als zodanig beveelt het u de keizer (51)." "Wij kunnen met geen mogelijkheid van het bijwonen der processie het denkbeeld van een godsdienstige verrichting afscheiden," was het antwoord, "en daarom verbiedt ons het geweten in dit opzicht aan het verlangen des keizers te voldoen." Hierop sprak FERDINAND met KAREL een tijd lang op een fluisterende toon, en nu zei eerstgemelde: "zijne majesteit wil eens zien of gijlieden hem zult gehoorzamen of niet (52)." Zonder enig verder antwoord af te wachten verlieten daarop de keizer en zijn broeder de zaal, terwijl de vorsten, in plaats van nog een nader gehoor te verzoeken, gelijk KAREL misschien verwacht had, zich naar hun paleizen en hotels begaven, gerust en opgeruimd van geest, en met de bewustheid dat zij overeenkomstig hun plicht gehandeld hadden.

(51) Ut vassalli et principes imperii. (COCHLOEUS, p. 192).

(52) Sie wolle sehen, ob sie I. M. gehorhsam leisten oder nicht. (Corp. Ref. II, p. 108.)

Processie op de Sacramentsdag.

De plechtstatige omgang ving eerst aan ten twaalf ure op de middag. Dadelijk achter het verhemelte, onder wat de keurvorst van Mentz de hostie droeg, ging de keizer, geheel alleen, in demoedige houding, ene waskaars in de hand dragende, blootshoofds en zijn haar weggeschoren gelijk als van een priester, zich zo geheel onbescut blootstellende aan de invloed van de middagzon, die haar stralen met geweldige kracht op zijn kruin deed neerkomen (53). Door zich hieraan te onderwerpen, wilde KAREL voor de ogen van het volk het bewijs geven, dat hij een getrouwe en gehoorzame zoon van de Kerk was. En het was met de Kerk van Rome inderdaad zover gekomen, dat aan de volbrenging van dergelijke uiterlijkheden een overwegend belang gehecht werd. Naar gelang de reine geest en het werkdadige leven van de eerste tijden uit de Kerk verdwenen waren, had men daarvoor plechtigheden, optochten en dergelijken in de plaats gesteld. De Roomse eredienst was zo pracht - en praalvol geworden en had zich tot zulk een gedrochtelijk samenstel van ondereen vermengde kerkgebruiken en wereldlijk heden vervormd, alleen ten gevolge van het trapsgewijs verloren gaan van de twee enige echte bestanddelen van de Kerk van CHRISTUS: *geloof* en *liefde*. De geschiedenis derhalve van de Roomse Kerk wordt eigenaardig uitgedrukt door de volgende woorden van de apostel PAULUS: *Hebbende ene gedaante van godzaligheid, maar hebbende de kracht derzelve verloochend* (54). Maar het was reeds bij deze gelegenheid te zien, dat die vroegere meer eenvoudige, meer christelijke geest, die de Hervorming wilde doen herleven, veler gemoederen reeds onvatbaar had gemaakt om meer, zo als vroeger, aan zulke processieën een waar godsdienstig gewicht toe te kennen. Althans er waren nauwelijks honderd inwoners van Augsburg die aan de omgang deel namen. Het was duidelijk te zien dat het keerpunt bereikt was, waar de stroom die tot daartoe allen onweerstaanbaar had meegevoerd, zou gestuit en teruggeleid worden tot de oorsprong, om van daar opnieuw, maar in ene betere richting, de loop te beginnen. *Geloof* en *Liefde* begonnen opnieuw gekend te worden, en zagen zich de harten van de Christenen andermaal ontsloten.

(53) Clericaliter, detonso capillo. (Zw. Epp. II, p. 471.) Nudo capite sub merediani solis ardoribus. (PALLAVICINI, I, p. 228.)

(54) 2Ti 3.5.

Grote ontevredenheid van Karel.

KAREL verborg intussen onder een uiterlijk vertoon van godsdienstige kalmte, een hart dat van spijt en teleurstelling dreigde te barsten. De legaat kon zichzelf niet zo goed beheersen als de keizer. Hij zei dat deze stijfhoofdigheid van de vorsten belangrijke gevolgen konden hebben, en dat de paus daarvan niet dan met de uiterste verwondering zou horen. "Dit nieuws zal hem even onverwacht als onaangenaam zijn, en hij zal het zich zeer aantrekken," zei hij (55). Toen nu evenwel de processie afgelopen was (deze had een uur geduurd) kon de keizer zich niet langer bedwingen. Hij was nauwelijks op het paleis teruggekomen, of hij zei op strenge toon, dat hij de Protestantse vorsten, die zich zo onhandelbaar en zo weerspannig gedragen hadden, niet langer binnen Augsburg dulden kon, en dat zij reeds de volgende dag de stad

moesten verlaten hebben; waartoe hij hen van een vrijgeleide zou voorzien (56). De rijksdag zou dan, buiten hen, de nodige maatregelen nemen in het belang van de Kerk en van het Rijk. Ongetwijfeld had de legaat de zaak zover weten te brengen; en was aan dit overhaast besluit gevolg gegeven, dan had de religieoorlog onmiddellijk moeten uitbreken. Maar verscheidene van de vorsten van de Catholieke partij, die het hachelijke van een strijd als deze inzagen, beijverden zich om de keizer tot gematigder gedachten te brengen, en zij slaagden daarin, hoewel niet zonder veel moeite (57).

(55) Sarpi, Council of Trent, I, p. 99.

(56) Ut mox altera die, cum salvo - conductu, Lutherani abirent domum. (COCHL., p. 193.)

(57) Pacis et concordiae avidi, supplicarunt ejus majestati ut sedata ira. (Ibid.)

V.

De keizer wil dat de predikaties ophouden.

KAREL die met opzicht tot de processie zijn doel niet had kunnen bereiken, besloot nu niet te rusten voor er een einde was aan de godsdienstoefeningen, die de Protestanten zijns ondanks in Augsburg maar bleven volhouden, en die hem geweldig hinderden.

Onderanderen had een Zwingliaans prediker van wegslepemde welsprekendheid steeds een buitengemeen talrijk gehoor (1). Bij ene gelegenheid behandelde hij een gedeelte van het boek JOZUA. Hij stelde zijn toehoorders de koningen van Kanaän en de kinderen Israëls zo levendig voor, alsof zij hen van aangezicht tot aangezicht hadden kunnen zien en horen spreken. In de koningen van Kanaän vond iedereen de treffende beeldtenis van keizer KAREL en de Roomse vorsten, en in Gods volk (de Israëlitien) herkende men even duidelijk de volgelingen van de Hervorming. Predikatiën van deze aard en op zo welsprekende wijze gehouden, konden niet missen een diepe en voor Rome schadelijke indruk te maken.

(1) Maximus populi concursus amplissima aede. (COCHL. p. 193.)

Op de 16de juni namen evenwel de Protestanten 's keizers herhaalde eis in opzettelijke overweging. De meerderheid handhaafde intussen het reeds vroeger dienaangaande beslotene. "Wij moeten ons geen vrees laten aanjagen," zeiden zij onder malkanderen; "men beproeft of wij niet bang te maken zijn, en of wij niet voor een loos alarm zullen gaan lopen."

Antwoord daaromtrent van de vorsten.

De volgende morgen brachten de Protestantse vorsten de keizer hun antwoord, dat in de volgende bewoordingen vervat was: "Het zou van onze kant opstand zijn tegen God, zo wij onze leraars de zuivere Evangelieprediking wilden beletten. God duldt niet dat men Zijn Woord aan banden legt. Ook hebben wij, als arme zondaren, de grootste behoefte aan die prediking, tot onze troost en onze sterkte op onze moeilijke levensweg (2). Maar buitendien: zijne majesteit heeft gewild dat op de tegenwoordige rijksdag de onderscheidene gevoelens en leringen in het godsdienstige zouden ten toetse gebracht worden. Indien men nu zou willen dat onze prediking al bij voorraad gestaakt werd, dan veroordeelt men onze godsdienstbegrippen met van de daad, voor en aleeer wij de gelegenheid hebben gehad deze te ontwikkelen en te verdedigen."

(2) Nec se illo animae nutrimento carere. (Coel. Hist. Comit. I, p. 88. F. Urk., I, p. 283.)

Dadelijk nadat zij vertrokken waren, liet KAREL de andere wereldlijke en geestelijke vorsten bij zich ontbieden. Zij kwamen omstreeks de middag op het palatinaat bijeen, en bleven vergaderd tot in de avond (3). De discussie was nu en dan hevig genoeg. "Deze eigen morgen," zeiden sommigen, "hebben de Protestantse heeren, toen zij van het paleis kwamen, openlijk laten prediken (4)." Dit nam KAREL voor ene opzettelijke belediging op, en hij kon zijn gramschap daarover nauwelijks meester blijven. Andermaal echter waren er enkelen die hem trachtten te bedaren, en die aanboden al hun vriendschappelijke invloed op de Protestantse vorsten te beproeven, om hen tot goedschiks toegeven op dit punt te bewegen. De keizer nam deze hun voorstel aan.

Deze bemiddelaars slaagden intussen niet in hun oogmerk, daar de Protestantse vorsten voor hun overreding even doof bleven, als zij dat tot daar toe voor bedreigingen geweest waren. "Zullen de ketters dan alleen te Augsburg gekomen zijn om de keizer in het aangezicht te honen?" vroegen de Catholieke vorsten aan elkaar. Dit wilden zij tot elke prijs trachten te beletten. "Laten wij van onze zijde beginnen met onze predikers het zwijgen op te leggen," zei zij, "dan zullen de Protestanten toch niet anders kunnen dan met de hunnen Eveneens te handelen!"

(3) Caesar a meridie. (SECK., p. 165.) Den ganzen Tag. (Corp. Ref. II, p. 113.)

(4) Eo ipso die conciones continuatae. (SECK., p. 165.)

Een middelweg voorgelagen.

Dien ten gevolge werd dan door hen aan de Evangelischen als middelweg voorgesteld: dat noch de Catholieken noch de Protestanten hun predikers zouden behouden, maar dat er enige weinige geestelijken door de keizer zouden aangewezen worden, die in last bekomen zouden om zich tot de eenvoudige voordracht van het Woord van God te bepalen zonder meer, en die volstrekt geen geschilpunten zouden mogen aanroeren (5). "Daartoe zullen gematigde en onpartijdige mannen genomen worden," zei men tot de Protestanten, "en wij zullen zorg dragen dat FABER en de zijnen daarop geheel geen invloed hebben." - "Maar zij zullen niet kunnen nalaten om onze leer aan te vallen." - "Daar zal niets van gebeuren. De priesters zullen anders niet doen dan enige gedeelten uit de Bijbel voorlezen en bovendien een en ander formulier, waarbij dus volstrekt geen eigenlijk prediken zal te pas komen, en ook geen gevaar kan zijn dat er iets gezegd wordt, dat voor deze of geen hinderlijk zou kunnen wezen (6)." De Evangelischen verzochten tijd van bedenken.

(5) Caesare omnes tam papistarum quam evangelicorum conciones. (Corp. Ref. II, p. 116.)

(6) Qui tantum recitent Evangelium et epistolam grammaticwv. (Corp. Ref. II, p. 119.)

Gevoelen van de Godgeleerden.

"Dit voorstel moeten wij aannemen," was het oordeel van MELANCHTON; "want zo wij ook dit verwerpen, dat wij toch in alle veiligheid aannemen kunnen, dan lopen wij gevaar, dat de keizer onze confessie niet zal willen aanhoren; en dat zou het ergste zijn wat ons nu kon overkomen."

"Wij zijn naar Augsburg gegaan om van onze leer en begrippen rekenschap af te leggen, en niet zo zeer om te prediken," zei AGRICOLA (7). SPALATIJN was ook ten gunste van het voorstel gezind. "Er is reeds meer dan te veel over deze zaak in de stad gesproken," zei hij, "en daar ook de Sacramentarissen en de Geestdrijvers hier predikatiën houden, even goed als wij, zo zouden wij al licht gevaar lopen, dat, zo er om hunnenwil ongeregelheden ontstonden, men die aan ons wijten zou!"

(7) "Non sumus parochi Augustanorum," voegde hij er bij. (Ibid.)

"En wat is dan toch ook, wel beschouwd, de voorslag die de Roomsens ons nu doen?" vroegen andere godgeleerden. "Men wil de Bijbel gelezen hebben zonder bijgevoegde uitlegging. Welnu, dat is volkomen in onze geest. Wij willen niet horen van het uitlegkundig gezag van de Kerk; en nu stellen zij zelf voor, dat de priesters insgelijks die uitlegging zullen laten rusten! Konden zij wel ooit meer in een Protestantse zin gehandeld hebben?" "Ziedaar een staaltje van de slimheid van de hovelingen," merkte MELANCHTON glimlachende aan (8).

(8) Vide miram sapientiam Aulicorum. (Corp. Ref. II, p. 119.)

Het voorstel wordt aangenomen.

Maar ook uit het oogpunt van billijkheid en van recht beschouwd, moesten de Protestanten wel de voorslag aannemen. De keizer was, dit viel niet te ontkennen, de hoogste macht; en zolang hij persoonlijk in de stad tegenwoordig was, moest men het er voor houden dat in zijn handen alle regering en bestuur, ook over geheel plaatselijke aangelegenheden, berustende was.

"Wel nu," was dan het antwoord dat de Protestantse vorsten hieromtrent gaven, "wij stemmen erin toe om onze predikatiën te staken; onder de nadrukkelijke voorwaarde evenwel, dat bij de godsdienstoefeningen die men daarvoor wil in de plaats stellen, niets voorvallen dat ons aanstotelijk zou kunnen zijn, of dat wij niet met ons geweten zouden kunnen overeenbrengen. Zo dit onverhoopt het geval werd, dan zouden wij deswegens onze maatregelen moeten nemen (9)." De keurvorst in het bijzonder voegde er de opmerking bij: "Wij blijven hiermee, naar wij vermenen, geheel en al onverlet, om, wanneer wij dat goeddunken, onze leraars voor ons aan onze paleizen of hotels te doen prediken (10)."

(9) Ut de remediis propulsandae injuriae cogitent. (SECK., II, p. 105.)

(10) Ob je einer einen Prediger in seiner Herberg für sich predigen liess. (Corp Ref. II, p. 113.)

De heeren die als bemiddelaars tot de Protestantse vorsten gekomen waren, haastten zich om de keizer van de uitslag van hun bemoeiingen bericht te geven. KAREL wenste niets liever dan op dit punt in ene minnelijke schikking te komen, en keurde daarom volkomen goed, al wat hierover besproken was.

Dit gebeurde op Zaterdag. Nog die eigen avond, ten zeven ure, zag men een keizerlijke heraut, van trompetters vergezeld (11), door de straten der stad Augsburg trekken, die met luide stem de volgende woorden uitriep: "Hoort! hoort (12)! Dus beveelt zijn keizerlijke majesteit, onze allergenadigste heer en meester: Niemand, wie hij ook zij, zal van nu aan binnen de stad Augsburg mogen prediken, met uitzondering alleen van diegenen, welke daartoe door zijn majesteit zullen zijn aangewezen; en dat

op straffe van ongenade en zodanige verdere straffen, als het zijn majesteit behagen zal over de schuldigen te bepalen."

(11) Per tubicines et heraldum. (Sturmius, Zw. Epp. p. 466.)

(12) Hört, Hört. (Corp. Ref. II, p. 124.)

De nieuwe predikers aangesteld.

Deze bekendmaking gaf tot allerlei gissingen en aanmerkingen onder de bewoners van Augsburg aanleiding. "Wij zijn verlangend," zeiden sommigen "om die keizerlijke predikers te horen. Men wil dat zij geheel onzijdig zullen moeten wezen, en noch tegen de stellingen van de Evangelischen noch tegen de Roomse Kerk iets zullen mogen zeggen: iets dat ons zo goed als onmogelijk voorkomt (13)." Een ander merkte spottenderwijze aan: "Als wij maar geen priesters te zien krijgen, die middel geweten hebben om zich in een of ander gedrocht te vervormen; bijvoorbeeld, dat wij er zien zullen die de kop van een leeuw, het lichaam van een bok, of het onderlijf van ene draak hebben aangenomen (14)! "De Spanjaarden waren wellicht diegenen, die er de meeste nieuwsgierige belangstelling over lieten blijken. Velen hunner hadden in hun gehele leven nog geen enkele predikatie bijgewoond. Dat was ook zo de gewoonte niet in Spanje. ZWINGI's vrienden evenwel namen de zaak ernstiger op, en verwachtten weinig goeds van deze maatregel (15).

(13) Omnes hunc avidissime expectant. (Ibid. p. 116.)

(14) Chimaeram aut Tragelaphum aliquem expectamus. (Corp. Ref. II, p. 116.)

(15) Multos deterreat. (STUHM aan ZWINGLI, Epp. p. 466.)

Als nu Zondag 19 juni aangebroken was, stroomde men van alle zijden naar de kerken, en elks verwachting was op het hoogst gespannen (16) om de priesters te zien, en te horen wat zij voor te dragen zouden hebben (17). Men meende een half Catholiek, half Protestants sermoen te zullen horen, en dat was zeker iets bijzonders geweest. Maar niets van dat alles gebeurde: - "*De berg had ene muis gebaard!*"

(16) Arrectis auribus. (Corp. Ref. II, p. 116.)

(17) Quid novi novus concionator allaturus sit (Ibid. p. 117.)

Behalve het lezen van enige formuliergebeden en van een en ander uit de Bijbel, gebeurde erin deze godsdienstoefeningen niets. Men zag elkaar in de grootste verwondering aan. "Daar hebben wij dan," zeiden zij, "een prediker, die noch tot de Lutherschen, noch tot de Pauselijken behoort. Hij is wel in de volste zin een man van de Bijbel (18)." Het scheelde niet veel of allen waren ten laatste in lachen uitgebarsten; "en daartoe," zei BRENZ, "hadden zij reden genoeg (19)." In enkele kerken evenwel veroorloofden de priesters zich, om de Bijbellezing te doen vergezeld gaan van enige toelichting, die echter niets te beduiden had, en al deed zij geen kwaad toch beter ware weggelaten geweest (20).

(18) Sic habes concionatorem neque evangelicum neque papisticum, sed nudum textualem. (Corp. Ref. II, p. 117.)

(19) Rident omnes, et certe res valde ridicula est. (Ibid.)

(20) Paucula quaedam, eaque puerilia et inepta, nec Christiane, absque fundamento verbi Divini et consolatione. (SECK., II, p. 165.)

De nieuwe predikers en “De verwarringen van het Pausdom”.

Na de dusgenoemde predikatie volgde de mis. Die in de hoofdkerk was bijzonder druk bezocht. Wel was de keizer er niet, want hij had de gewoonte om te slapen tot negen of tien ure (21), en daarom werd er gewoonlijk nog later ene mis gehouden waarbij hij dan tegenwoordig was; maar FERDINAND verscheen er met een aantal andere vorsten en groten. Men verzuimde niets om er luister aan bij te zetten; waartoe onderanderen een sterk bezet koor en ook de tonen des orgels moesten bijdragen. De kerk werd, toen de mis beginnen zou, zo vol met mensen, dat er letterlijk niemand meer binnen kon komen. En onder die menigte waren ervan allerlei landaard; zowel Fransen, Spanjaarden, Mooren en Turken, als Duitsers, Italianen en anderen meer (22). Deze bonte en vreemdsoortige mengeling was geen onaardige voorstelling van de verwarringen des Pausdoms zelf.

(21) Dormire solet usque ad nonam aut decimam (Corp. Ref. II, p. 117.)

(22) Ibi videas hic Gallos, hic Hispanos, hic Ethiopes illic etiam Ethiopissas, hic Italos, illic etiam Turcas, aut quos vocant Stratiotas. (Corp. Ref. II, p. 117.)

Er was toch één priester geweest, een ijverig pausgezinde, die zich verstout had om, in weerwil der gegevene bevelen, van de kansel ene zogenaamde verdediging van de mis, tegen de stellingen der ketters gericht, uit te spreken. Maar KAREL, hiervan kennis bekomen hebbende, deed hem daar voor gevangen zetten; alhoewel de schuldige priester al spoedig in de gelegenheid kwam om de kerker te ontvluchten.

Bemoedigende woorden van Luther. Nieuwe aanslagen.

De Evangelische leraars van Augsburg verlieten meest allen de stad, en gingen elders gelegenheid zoeken om het woord van de waarheid te verkondigen. Zij behoefden echter in geen dele te vrezen dat zij die gelegenheid niet in ruime mate zouden vinden. Intussen bracht een en ander, als gevolg van de jongste maatregel, veel onrust en neerslachtigheid te weeg. De keurvorst inzonderheid trok het zich zeer aan, dat de Evangelische prediking in Augsburg had moeten ophouden. "De keizer heeft eigenlijk niets minder gedaan," dus sprak hij met een zucht, "dan een bevel laten uitgaan waarbij in het algemeen alle Evangelieverkondiging geschorst wordt. Het is als of God op deze rijksdag niet door Zijn dienaren tot de mensen zou mogen spreken (23)." LUTHER was er ook zeer getroffen over toen hij het hoorde, en de keizer daalde daarbij zeer in zijn schatting. Hij voorspelde uit dit voorgevallene nog veel groter kwaad voor de toekomst. "Het zal hiermee niet gedaan zijn," zei hij. "De keizer is nu begonnen met de keurvorst te verbieden godsdienstoefening te houden, maar weldra zal hij hem ook voorschrijven wat hij al of niet geloven mag. De Rijksdag zal ons niet sparen. Zo God dan niet helpt, hoe zullen wij bestaan?" En nu voegde hij er in verontwaardiging bij: "Het is of de Rooms en vleselijke duivels geworden zijn, en of zij belust geraken op ons bloed (24). Zij willen hun handeling een glimp van billijkheid geven, door te zeggen dat onze stijfhoofdigheid van alles de schuld is. Maar het zijn geen mensen meer, waarmee wij te Augsburg te doen hebben; het is of zij losgebroken zijn uit de hel." Ook MELANCHTON werd er zeer door neergedrukt. "Zij zijn ons allen schrikkelijk vijandig," sprak hij, "misschien de keizer alleen uitgezonderd. Het gevaar is groot, zeer groot (25)...Moge de Heer JEZUS CHRISTUS ons uithelpen!" LUTHER evenwel was meer bedroefd dan bezorgd over het gebeurde. Dit bleek uit de bemoedigende woorden die hij aan deze en geen ter opbeuring

schreef. "Houdt moed, en vergeet niet dat gij belijders en dienaars zijt van JEZUS de Heer, en afgezanten van de Koning der koningen (26)."

(23) Hac ratione, Deo ejusque verbo silentium est impositum. (SECK., II, p. 165.)

(24) Ut nisi sanguinem biberent, vivere non possint. (SECK., II, p. 165.)

(25) Magnum omnino periculum est. (Corp. Ref. II, p. 118.)

(26) Ea fides vivificabit et consolabitur vos, quia Magni Regis estis legati. (L. Epp. IV, p. 59.)

Veni Spiritus. De Heilige Geest mis.

Zulk ene bemoediging was ook wel nodig; want de Pausgezinden waren door het gelukken van deze eerste stap zeer opgewonden geraakt, en wilde nu ook verder gaan. Zij dachten er nu in de eerste plaats aan om het zover te brengen, dat de Protestanten, met of tegen hun zin, de Roomse plechtigheden zouden moeten bijwonen (27). "De keurvorst van Saksen moet," zo sprak de legaat tot KAREL, om hem tot zijn plan over te halen; - "De keurvorst van Saksen moet, als aartsmaarschalk des keizerrijks, het zwaard voor uw majesteit dragen bij alle plechtige staatsgelegenheden (28). Hij behoort dus ook zich van die plicht te kwijten, bij de Heilige Geest - mis, die gehouden zal worden ter opening van de rijksdag. Uw majesteit behoort hem daartoe te gelasten." De keizer voldeed hieraan ogenblikkelijk, en zond de keurvorst het bevel daartoe. Deze hierdoor in verlegenheid gebracht, nam de raad in van de godgeleerden. Er was geen twijfel aan, dacht hij, of zo hij weigerde zou men hem vervallen verklaren van zijne waardigheid; en zo hij gehoorzaamde zou hij tegen de inspraak van zijn geweten handelen en het Evangelie smaadheid aandoen. De Luthersche godgeleerden wisten evenwel zijn bezwaren uit de weg te ruimen. "Gij wordt hier tot de vervulling van een dienstplicht door de keizer geroepen, die op u rust als aartsmaarschalk des rijks; gij komt hier niet als Christen te pas. Gods Woord zelf geeft u van zodanig, bloot als dienstverrichting, tegenwoordig zijn, bij ene godsdienstplechtigheid waaraan het hart geen deel mag nemen, het voorbeeld in NAAMAN de Syrier (29). Gij kunt u daarom gerustelijk aan de wil des keizers onderwerpen." Niet zo toegeeflijk waren de vrienden van ZWINGLI. Zij dachten in soortgelijke punten veel strenger. "De martelaren van ouds lieten zich de dood aandoen, maar men heeft ze niet kunnen noodzaken om de afgoden te wieroken," zeiden zij; als wilden zij te kennen geven, dat de keurvorst, ook op grond van de verontschuldiging die men hem voorstelde, niet behoorde toe te geven, maar veeleer het ergste moest afwachten. Anderen van de Protestanten lieten zich op een spottende toon aldus uit: "Al zingen de Roomsers hun Veni Spiritus, zo kunnen wij toch niet geloven dat dit van enige uitwerking zal zijn. Zij hebben Augsburg eerst van de arke des Heeren beroofd, toen zij de predikatiën lieten verbieden, en nu zal al hun misvieren en zingen niet helpen (30)." Intussen zou de plechtigheid voortgang hebben.

(27) Sarpi, Hist. Council of Trent, book I, p 99.

(28) Om van dit gedeelte van de geschiedenis een recht denkbeeld te hebben, moet men iets weten van de rijksconstitutie van het Duitse keizerrijk. Deze was uit de oude leenregering oorspronkelijk. De keizer was de opperste leenheer, de onderscheidene vorsten waren zijn leenmannen. Onder deze waren de zogenoemde keurvorsten de voornaamste, welke ten die tijde zeven in getal waren; dus genoemd, omdat door hen de keus van een nieuwe keizer werd gedaan. Er waren drie geestelijke en vier wereldlijke vorsten, welke die waardigheid bezaten; en aan elk van hun was nog ene bijzondere waardigheid, met betrekking tot het rijk en het huis van de keizers, opgedragen. De drie geestelijke keurvorsten, de aartsbisschoppen van *Mentz*, *Keulen* en *Trier*, vooral de eerste, hadden de

waardigheid van *aarts - kanselier*. Van de vier wereldlijken was de koning en keurvorst van *Boheme aarts - schenker*; de graaf en keurvorst van de *Palts aarts - schaftmeester* de hertog en keurvorst van *Saksen aarts - maarschalk*, en de markgraaf en keurvorst van *Brandenburg aarts - kamerheer*. Aan elke van deze waardigheden waren zekere diensten verbonden. Zo moest de keurvorst van Saksen als aarts - maarschalk bij plechtige optochten en gelegenheden, het rijkszwaard vooruit dragen. Gegronnd was dus het oordeel, dat hij in deze alleen wereldlijke betrekking, zich ook bij die gelegenheid aan de uitoefening van deze zijn bediening niet kon onttrekken, gelijk hij trouwens ook reeds bij de eerste inkomst des keizers en het zingen van het *Te Deum*, in zijn betrekking was tegenwoordig geweest, doch recht op staande gebleven. Dit kon ook thans geschieden. Het algemeen doel van de godsdienstige plechtigheid kon hem nu even zo min als bij de eerste inkomst verhinderen. Toen was het, om God te danken voor 's keizers behoudene aankomst; nu, om de leiding van de H. Geestes bij de handelingen van de rijksdag af te smeken. Dit betaamde elke Christen, schoon al in de wijze waarop het geschiedde iets bijgelovigs onderliep: doch het was genoeg, door niet te knielen daarvan zijn afkeuring te laten blijken. Bij de processie met het Sacrament was het ene andere zaak; deze was naar het geloof van de Protestanten geheel aan het bijgeloof gewijd: het betaamde hun dus, zich daarvan te onthouden. Maar bij de H. Geest - mis gebruikten zij, evenals bij de toestemming ten opzichte van de gemaakte overeenkomst omtrent het staken van de predikatiën, ene wijze en plichtmatige toegevendheid, om naderhand des temeer vrijheid in het vrijmoedig voorstellen en belijden van hun gevoelens te behouden. - L. R. (29) 2Ki 5.18. Exemplo Naämanis. (SECK., II, p. 167. Sarpi, p. 99.) (30) Ne ablato Spiritus vehiculo, quod est verbum Dei, Spiritus Sanctus ad Augustam prae pedum imbecillitate pervenire non possit. (Corp. Ref. II, p. 116.)

Het sermoen.

Op maandag de 20ste juni verzamelden zich de keizer en zijn broeder met de keurvorsten en andere groten des rijks in de hoofdkerk van Augsburg, en namen de voor hen bestemde plaatsen in, ter rechterzijde van het koor. Aan de linkerzijde waren gezeten de legaat, met de aartsbisschoppen en bisschoppen, terwijl de vreemde gezanten in het midden hun plaatsen hadden. De landgraaf en nog meerdere Protestanten hadden zich geplaatst buiten het koor, daar zij zo ver mogelijk van het altaar verwijderd wilden blijven (31). De keurvorst, die als aarts - maarschalk het zwaard droeg, bleef op zijn post dicht bij het altaar overeind staan, terwijl allen rondom hem knielden. Als nu het sermoen beginnen zou, werden de deuren van het koor zorgvuldig gesloten, zodat zij die daar buiten waren, geen verder deel konden nemen aan wat voorviel (32). VINCENTIUS POMPINELLI, aartsbisshop van Salerno, beklom de kansel. Hij weidde in de aanvang van zijn rede uit over de Turken, en spaarde hen niet, bij het vermelden van het kwaad dat zij van de Christenwereld gedaan hadden; maar daarop maakte hij een geheel onverwachte overgang van de Turken tot de Duitsers; waarbij hij de laatsten ten toon stelde als ware zij nog veel erger dan de Turken. "De Turken hebben slechts één' vorst, en die gehoorzamen zij; maar onder de Duitsers zijn vele vorsten die de verschuldigde gehoorzaamheid weigeren aan de macht die over hen gesteld is. De Turken hebben slechts één algemeen onder hen geëerbiedigd wordende wet, dezelfde zeden en gewoonten, en dezelfde godsdienst; maar onder de Duitsers zijn er maar al te veel, die er steeds op uit zijn om verandering te brengen in de landswetten, of in de voorvaderlijke gebruiken, of zelfs in de godsdienst. Zij zijn het die verdeeldheid en scheuring veroorzaken onder de kudde des Heeren. Zij verwerpen de leer die vroeger door allen als heilig en zuiver erkend was, met ene ijver en ene volharding als hadde zij daartoe ene ingeving des duivels ontvangen; en dan zouden zij wel wensen daarvoor hun eigen verzinselen en dwaasheden in de plaats te stellen (33). Grootmachtigste keizer, geëerbiedigde

koning!" dus vervolgde hij, nu tot KAREL en diens broeder bepaaldelijk het woord richtende, "maakt u op, gebruikt uw macht, uw zwaard, om die vermetele aanranders van de heilige godsdienst te tuchtigen, en dwingt hen om in de schoot der Kerk weer te keren (34). Duitsland zal geen vrede kunnen hebben, alvorens de tegenwoordig heersende ketterijen met wortel en tak uitgeroeid zijn (35). O heilige PETRUS en PAULUS! u roep ik aan in deze tijd van nood. U heilige PETRUS, opdat gij de verstokte harten van de weerspannige vorsten mocht vatbaar maken voor de waarheid; en u heilige PAULUS, opdat gij, zo zij zich blijven verhard en niet tot bekering komen willen, met uw zwaard mocht tussenbeiden treden en hen verdelen van voor onze ogen!"

(31) *Abstinendo ab adoratione hostiae.* (SECK., II, p. 119.)

(32) *Erant enim chori fores clausae, nec quisquam orationi interfuit.* (Corp. Ref. II, p. 120.)

(33) *Diabolica persuasione eliminant, et ad scurrilia ac impudica quaeque deducunt.* (PALLAVICINI, Hist. Trid. C. I, p.23.)

(34) *Exacuant gladios quos in perversos illos perturbatores.* (Corp. Ref. II, p. 120.)

(35) *Nisi eradicata funditus per gladium haeresi illa.* (Ibid)

Dit sermoen was bovendien met allerlei ongepaste toespelingen en lofspraken op ARISTIDES, THEMISTOCLES, SCIPIO, DATO, de CURTIUSSEN en anderen uit de oude Heidenwereld opgevuld, en dus om ene en andere reden zonderling genoeg. Toen de spreker eindigde rees de keizer op, om zijn offergaven te brengen, en de overigen volgden zijn voorbeeld. PAPPENHEIM gaf de keurvorst nu het zwaard weer terug: hebbende laatstgemelde hem het gedurende de predikatie toevertrouwd. De keurvorst zowel als de markgraaf, gingen nu ook hun gaven aanbieden, waarbij zij echter, naar van hen aangetekend staat, een glimlach niet weerhoude konden (36): iets dat zeker weinig in overeenstemming was met de gewone deftigheid en ernst dezer heeren, en dus wel duidelijk deed zien, in welk een licht zij deze gehele verrichting beschouwden. Ten laatste was alles afgelopen en verliet men de kerk. Eigenlijk had het sermoen aan niemand befallen dan alleen aan de vrienden van de nuntius. Zelfs had de spreker aan de aartsbisschop van Mentz zeer mishaald. "Wat betekende toch die ruwe uitval op de Duitsers," vroeg deze; "en waarom de heilige PAULUS aangeropen om tegen hen het zwaard te gebruiken?" - Buiten het koor en de kerk had men geen enkel woord in samenhang kunnen verstaan, en daarom vroegen diegenen van de Protestanten die zich opzettelijk buiten het koor gehouden hadden, met nieuwsgierige belangstelling naar wat daar binnen voorgevallen was. Wat zij te weten kwamen was zeker niet geschikt, om hun een gunstige dunk te geven van de gevoelens van de Roomse partij. BRENZ zei ervan: "Hoe meer de priesters zich beijveren om het volk op te ruïen, en hoe meer zij trachten de vorsten van hun partij tot de oorlog aan te zetten, zo veel te vaster moet bij ons het voornemen staan, om van onze kant slechts de vrede te willen, en zo veel te meer moeten wij onze vorsten en het volk waarop wij invloed hebben, van gewelddadigheden afkerig maken (37)." Dus kon een Protestant, een dienaar van het Evangelie des vredes spreken, zelfs nog onder de indruk van de hatelijkheden, die een priester van Rome zich niet ontzien had op de leerstoel tegen de Protestanten uit te braken. -

(36) *Protestantes etiam ad offerendum munuscula in altari, ut moris erat, accessisse, sed cum risu.* (Spalat. Seck., II, p. 167.)

(37) *Ut nostros principes ab importuna violentia retineamus.* (Corp. Ref. II, p. 120.)

Opening van de rijksdag.

Uit de kerk komende stapte de keizer in zijn rijtuig (38), en liet zich naar het stadhuis brengen, alwaar in de grote zaal de zitting van de rijksdag moest plaats hebben. Hij zette zich bij zijn aankomst in de zaal op de voor hem bestemde troon, die prachtig gedrapeerd was. Zijn broeder plaatste zich op ene bank vóór hem. Aan weerszijden waren nu verder geplaatst: de keurvorst, twee en veertig regerende vorsten, de afgevaardigden der steden, de bisschoppen, en de gezanten: ene inderdaad indrukmakende vergadering; de wezenlijkheid van wat LUTHER, zes weken tevoren, zich verbeeld had in de lucht te zien (39).

(38) Imperator cum omnibus in curiam vectus est. (STURM aan Zw. Epp. II, p. 430.)

(39) Ex volucrum monedularumque regno. (L. Epp. IV, p. 13.)

De paltsgraaf las nu de keizerlijke boodschap ter opening van de zitting voor. Daarin werden bepaaldelijk twee punten aangeroerd: de oorlog tegen de Turken, en de godsdienstverschillen. "Zonder aan persoonlijke grieven te denken, en mijn bijzondere belangen geheel ten offer brengende aan het algemeen welzijn," dus waren de woorden des keizers, "heb ik mijn erflanden verlaten, en ben ik, niet zonder veel gevaren en moeilijkheden, naar Italië en van daar in Duitsland gekomen. Ik heb met droefheid gehoord van de verdeeldheden die hier thans plaats vinden, en die, terwijl zij de strekking hebben om de keizerlijke majesteit aan te randen en de dienst van God te honen, niet dan jammeren over Duitsland brengen, en roof en moord, ja een volslagen burgerkrijg ten gevolge moeten hebben (40)."

(40) Nicht anders dann zu Raub, Brandt und Krieg. (F. Urkunden I, p. 307.)

Ten een ure scheidde de vergadering.

De keurvorst.

Nog dezelfde dag verzamelde de keurvorst al de Evangelischen rondom zich, en vermaande hij hen met allen ernst en nadruk, om zich noch door bedreigingen, noch door zoetklinkende redeneringen te laten brengen tot ontrouw aan hun heilige zaak, die ook was de zaak van God (41). Allen waren over de inhoud van de keizerlijke openingsrede zeer getroffen geweest, en hadden daaruit voldoende kunnen opmaken dat een hevige strijd aanstaande was; maar ook allen voelden nu diep de waarheid van de profetische woorden: "*Beraadslaagt ene raad, gij volken! doch hij zal vernietigd worden; spreekt een woord, doch het zal niet bestaan: want God is met ons!*" (42)

(41) Cohortatus est ad intrepidam causae Dei assentionem. (SECK., II, p. 108.)

(42) Isa 8.10.

De keurvorst bevond zich in ene moeilijke toestand. Hij was het hoofd van de Protestantse vorsten en de man op wie allen vertrouwend hun oog gevestigd hielden, en hij moest als zodanig ene grote mate van zelfstandigheid en geestkracht ontwikkelen: niet slechts om als voorbeeld en leidsman de anderen met vaste tred voor te gaan, maar ook om niet, ook aan de best gemeente raad, toe te geven, waar die hem onwillekeurig van de rechte weg afgebracht zouden hebben. Als zodanig moest hij zeer dikwijls al zijn onverzettelijkheid verzamelen, om aan zijn eigen inzichten te kunnen blijven vasthouden, ook dan zelfs, wanneer MELANCHTON hem wenken

wilde geven die daarmee in tegenspraak kwamen. Wij hebben derhalve in hem een man, die waar ook geroepen om voor anderen te spreken en te handelen, zijn eigen individualiteit niet in het minst verloochende.

Maar deze man zou met dat al de eerste geweest zijn, om zijn eigen zwakheid en feilbaarheid te erkennen. Hij zocht daarom steeds zijn sterkte bij Hem die alleen sterken kan: bij God. In dit diep gevoel van afhankelijkheid wilde keurvorst JOHAN de volgende dag niets ondernemen voor hij in stille afzondering gebeden had. Hij verzocht daarom zowel zijn zoon, als de heeren en bedienden, die hem, als altijd, omringden, hem voor enige ogenblikken alleen te laten (43). Hij wist dat hij, om moedig en met vertrouwen voor keizer KAREL te kunnen verschijnen, eerst in ootmoed van hart voor God de knieën buigen moest. Hij las dan nu ene psalm, en stortte toen een vurig gebed uit (44). Gebeden hebbende zette hij zich aan zijn schrijfflessenaar, en verbond zich daar, als ware het, schriftelijk aan zichzelf, om de zaak die hij diende getrouw te blijven: door in hoofdtrekken op te schrijven, wat hij daar even, in het gebed, zo plechtig voorgenomen en beloofd had. (45). Deze regelen kwamen later onder de ogen van DOLZIG en MELANCHTON, en zij werden door deze geroerd en met bewondering voor de schrijver vervuld (46).

(43) Mane remotis omnibus consiliariis et ministris. (SECK., II, p. 169.)

(44) Precibus ardentissimis a Deo successum negotii petiisset. (Ibid.)

(45) Zie hier de bron van die Christelijke geloofsmoed en die onwankelbare standvastigheid, waarvan zich de bewijzen nog al meer in deze belangrijke geschiedenis voor onze ogen ontwikkelen. Het was dat diep gevoel van afhankelijkheid, wat de keurvorst al zijne sterkte in God deed zoeken. Hoe edel en waarlijk groot is niet de vorst, die zich niet schaamt zich voor God te verootmoedigen! Zulk een vorst zal ook wel alleen het waar geluk van het volk bedoelen. Hem moet ook alles wel gelukken. Ach, mocht dit voorbeeld, ook in onze zo hoogst gewichtige tijd, in de strijd die ook thans te strijden valt, aan allen ter navolging voor ogen staan, die in een of ander opzicht, in Kerk of Staat, vanwege hun bediening, omtrent het recht beleid van zaken niet onverschillig blijven mogen, maar tot gewichtige plichten zijn geroepen! - L. R.

(46) Quae cum admiratione legisse dicuntur. (SECK., II, p. 169.)

Gevaarlijk plan van de Roomsgezinden.

Na deze lofwaardige voorbereiding begon JOHAN gezet en ernstig over de inhoud van de keizerlijke aanspraak na te denken. Daarop zijn zoon tot zich geroepen hebbende, alsmede de kanselier BRUCK, en kort daarna ook MELANCHTON, waren allen het weldra eens, dat de rijksdag in de eerste plaats de godsdienstaaangelegenheden behoorde in overweging te nemen. Ook de verdere Protestanten, die men hieromtrent hun gevoelen vroeg, dachten er even zo over.

De legaat wilde juist het tegenstelde. Hij wenste, zo mogelijk, de opzettelijke behandeling van het punt van de godsdienst in de gewone zittingen te voorkomen, en trachtte het dus daar heen te brengen, dat het onderzoek daarvan aan de gezamenlijke vorsten in geheim committé wierd opgedragen (47).

(47) Si acturi sunt secreto et inter sese, nulla publica disputatione vel audientia. (L. Epp. IV, p. 43.)

De Evangelischen hadden de overtuiging, dat wanneer de zaak van de waarheid bij deze gelegenheid voor de vertegenwoordigers van het volk, en dus in zekere zin voor

de ogen van het volk zelf, zou mogen zegepralen, dat van een beslissende invloed moest zijn; maar in gelijke mate als zij dus ene openlijke belijdenis van hun geloof wensten, waren de Pausgezinden er op bedacht die te beletten. Laatstgemelden vreesden de openlijke ridderlijke kamp, en wilden liever in het geheim alles aanwenden om hun tegenpartij te verzwakken. Zonder hun geloofsbelijdenis te horen, wilde zij hen veroordelen, en zonder hun de gelegenheid te geven om zich te verdedigen, hoopten zij hen in het ongelijk te zien stellen. Zij wilden de vesting niet bij storm overmeesteren, maar gaven de voorkeur aan een meer zeker, hoewel dan ook minder edel middel: dat van de insluiting en uithongering. Zo zij er maar in mochten slagen om de mannen van de Hervorming het stilzwijgen op te leggen, of derzelve stemmen te smoren, dan was, dit wisten zij, hun zaak gewonnen. Daarom was het niet voldoende dat de leraars niet langer mochten prediken: ook de vorsten moest men beletten te spreken. Op deze wijze hoopten zij gemakkelijker en zekerder hun doel te bereiken, dan zelfs door middel van de brandstapel en het moordschavot.

Maar dit plan, om in stede van de openlijke behandeling van de zaak op de rijksdag, bijzondere conferentiën daarover te houden, kon, hoe wel overlegd ook, toch in de uitvoering lichtelijk falen. Men moest derhalve met de uiterste behoedzaamheid te werk gaan, wilde men het bij de Protestanten ingang doen vinden, en geen gevaar lopen, dat zij al dadelijk de angel in het gras ontdekten.

Valdez.

ALPHONSO VALDEZ was de man die de Roomse partij in deze tot haar werktuig koos, en MELANCHTON, de inschikkelijkste en toegevendste onder de Protestanten was het, wie hij moest trachten te winnen. VALDEZ was zeer geschikt om in een zending als deze gebruikt te worden. Hij was secretaris des keizers, van een adellijk Spaans geslacht, en daarbij een zeer goed mens. Later betoonde hij zich ook een vriend van de Hervorming. Een man als hij was wellicht te goed voor ene zo slechte zaak; maar het was de eerste keer niet dat een goed man dienstbaar gemaakt werd aan de bereiking van een boos ontwerp.

Valdez en Melanchton.

Getrouw aan zijne last verzocht VALDEZ aan MELANCHTON om een onderhoud. Hij zei bij die gelegenheid onderanderen: "De Spanjaarden zijn in de mening dat de Lutheranen geheel verkeerde, en zo als zij dat uitdrukken, goddeloze begrippen koesteren, omtrent de heilige Drieëenheid, over de Heer JEZUS CHRISTUS, en wegens de gezegende moeder Gods (48). Daarom geloven zij stellig en vast, dat zij een meer verdienstelijk werk doen wanneer zij een Lutheraan doden, dan als zij een Turk om het leven brengen."

(48) Hispanis persuasum esse Lutheranos impie de Sanctissima Trinitate. (Ex relatione Spalati in SECK., II, p. 165.)

"Dat weet ik," antwoordde MELANCHTON, "en het is mij nog niet mogen gelukken, om uw landgenoten van die dwaling terug te brengen."

"Maar wat willen de Lutheranen dan toch?"

"De zaak is in het geheel zo moeilijk en zo ingewikkeld niet, als wel zijn majesteit de keizer denkt. Wij zijn geen aanvallers en belagers van het Catholiek geloof, zo als men ons algemeen doet voorkomen (49), en eigenlijk zou het gehele verschil tot deze drie hoofdpunten kunnen teruggebracht worden: de bediening van des Heeren Avondmaal onder twee tekenen, het huwelijk van de geestelijken, en de afschaffing

van de bijzondere missen. Zo men het met ons hierover kon eens worden, zou het zeer gemakkelijk zijn al het overige te schikken" "Welnu, ik zal daarover met zijn majesteit spreken."

(49) Non adeo per eos Ecclesiam Catholicam oppugnar i, quam vulgo putaretur. (Ibid. p. 100.)

Het doel wordt gemist.

KAREL ontving die mededeling met veel genoegen. "Ga terstond met de legaat spreken," zei hij tot VALDEZ, "en verzoek bovendien magister PHILIPPUS, dat hij u een kort schriftelijk opstel geeft, waaruit gezien kan worden wat de Lutheranen geloven en wat zij verwerpen."

VALDEZ haastte zich CAMPEGGIO, de legaat, te gaan opzoeken. Deze zei hem, toen hij vernomen had wat de uitslag van het eerste onderhoud met MELANCHTON geweest was, dat hij zeer te vreden was over deze eerste ontmoeting. "Wat aanbetreft het houden van het Avondmaal onder twee tekenen, en het huwelijk van de priesters: daarover zouden wij in schikkingen kunnen komen (50)," sprak mij, "maar de missen kunnen wij in geen geval afschaffen." Geen wonder! Daarin lag ene voorname bron waaruit de Roomse Kerk haar inkomsten trok.

(50) Mit beider Gestalt sacraments oder des Pfaffen und Mönch Ehe. (Corp. Ref. II, p. 123.)

Valdez over de confessie.

Toen VALDEZ daarop andermaal sprak met MELANCHTON, zei hij: "De keizer wenst dat gij een beknopt opstel vervaardigt, waarin de tussen ons en ulieden bestaande verschillen op het stuk van godsdienst duidelijk worden aangewezen. Ik verzoek u dit zoveel mogelijk op ene gematigde wijze te willen doen, daar hevigheid van uitdrukking in deze slechts zou kunnen schaden. De keizer is overigens van oordeel, dat het veel beter is om de zaak op ene onderhandse wijze en bij wederzijdse schikking tot een goed einde te brengen (51), dan deze tot een onderwerp van openlijke behandeling op de rijksdag te maken, want daardoor zou te veel aanleiding gegeven worden tot hevige discussiën, waarbij de hartstochten in het spel komen, en die nergens toe dienen dan om de verwijdering te doen toenemen."

(51) Die Sache in einer Enge und Stille vorzu nehmen. (Corp. Ref. II, p. 123.)

MELANCHTON beloofde hierover te zullen nadenken. Hij was echter al dadelijk zeer ingenomen met de voorslag, daar deze zo geheel met zijn wijze van zien strookte en zijn angstvallige bezorgdheid hem aan de weg van onderhandeling ver de voorkeur deed geven boven een openbare strijd. Hij was altijd van gevoelen geweest, dat men zo lang mogelijk de vrede moest trachten te bewaren. De legaat begon nu reeds te hopen, dat het hem gelukt zou zijn de zo gevreesde openbare behandeling van de zaak te voorkomen, en dat men nu door onderhandelingen en besprekingen er wel dat einde aan zou weten te geven, dat van de zijde van Rome beoogd werd (52).

(52) Coelestin, Hist. Comit. August., p. 193. Intelligo hoc. touv arciereav moliri, ut omnino nihil agatur de negotiis ecclesiasticis. (Ibid. p. 57.)

Gelukkigerwijze dachten de keurvorst en zijn kanselier niet zo gunstig over het voorstel van een onderhandse afdoening van deze zo allergewichtigste aangelegenheid. Deze twee mannen waren oorzaak dat het zo fijn gesponnen ontwerp geheel het doel miste. De list van de Italianen leed hier schipbreuk op de standvastigheid en het doorzicht van de Evangelischen. Al wat MELANCHTON verkrijgen kon was, dat hij de confessie voorlopig aan VALDEZ mocht laten zien. Deze nu zei, toen hij het opstel gelezen had: "De toon van dit stuk is niet gematigd genoeg; het zal de grootste tegenkating ondervinden (53)!" Intussen weten wij met welk ene zorg MELANCHTON zich bij de samentelling der confessie er op had toegelegd, om alle hardheid in toon of voorstelling van denkbeelden weg te nemen. Hiermee evenwel was nu een einde gemaakt aan de schone verwachtingen van de legaat.

(53) *Ac plane putarit pikroteron esse quam ut ferre possent adversarii.* (Corp. Ref. II, p. 140.)

VI.

De confessie ondertekend.

Daar KAREL zich nu genoodzaakt zag om de zaak van de Protestanten in ene gewone zitting van de rijksdag te doen behandelen, zo gaf hij op Woensdag de 22ste juni de last, dat de keurvorst en zijn vrienden op Vrijdag daaraanvolgende hun confessie zouden moeten aanbieden. De Roomse partij werd evenzo uitgenodigd om harerzijds ene geloofsbelijdenis in te dienen, maar deze verschoonde zich daarvan, zich inmiddels beroepende op het ediet van Worms.

Dat de keizer zulk een korte tijd gesteld had binnen welke de confessie geheel gereed en ingeleverd moest zijn, bracht de Protestanten in verlegenheid; want de onderhandelingen met VALDEZ hadden MELANCHTON verhinderd er de laatste hand aan te leggen. De confessie was nog niet in het net geschreven; ook ontbrak er nog zo wel de inleiding als het slot aan. Hierom verzochten de Protestanten de aartsbisschop van Mentz dat hij voor hen een uitstel van tenminste één dag bewerken zou; maar dit verzoek werd afgeslagen (1). Er bleef dus niet over dan dag en nacht door te werken, om, zo mogelijk, nog in tijds gereed te komen.

(1) *Dasselbige abgeschlagen.* (Corp. Ref. II, p. 127.)

Op Donderdag de 23ste juni kwamen de Hervormde vorsten en heeren, de afgevaardigden en de godgeleerden bij de keurvorst al vroeg bijeen. Nu werd de confessie in het Duits voorgelezen, en door allen goedgekeurd. Alleen wensten de landgraaf en de Straatsburgers ene verandering met betrekking tot het gestelde wegens het Avondmaal (2). De overigen wilden evenwel tot die wijziging hun toestemming niet geven.

(2) *Argentinenses ambierunt aliquid ut excepto articulo sacramenti susciperentur.* (Ibid. p. 155.)

Moedige taal.

Reeds had nu de keurvorst van Saksen de pen opgenomen, om met zijn ondertekening de confessie te bekrachtigen, toen MELANCHTON hem terug hield. Hij vreesde dat

zo de keurvorst en de verdere wereldlijke heeren tekenden, de zaak te zeer een staatkundig aanzien zou krijgen. "Het is hier," zei hij, "ene zuiver godsdienstige verrichting, en daarom was het beter dat alleen godgeleerden en leraars als handelende personen daarin voorkwamen (3)." "Laat ons voor een andere tijd de medewerking en het gezag van de heeren sparen," sprak hij. "Nee!" antwoordde hem de keurvorst, "mij althans zult gij niet weer houden om de confessie te tekenen. Ik wil doen wat recht is, zonder daarbij in het minst aan mijn rang of mijn betrekking in de wereld te denken. Al wat ik verlang is mijn Heer openlijk te belijden. Mijn keurvorstendom en al mijn bezittingen hebben voor mij geen waarde genoeg, om daarbij het kruis van CHRISTUS te kunnen vergeten. Ik zal bij mijn dood al die aardse grootheid moeten achterlaten; maar van het kruis van mijn hemelse Meester scheidt mijzelf het graf niet."

(3) Non principum nomine edi sed doctentium, qui theologi vocantur. (Camer., p. 120.)

Hoe had MELANCHTON nu nog een ogenblik langer kunnen aarzelen om toe te geven? -

De keurvorst tekende dan en bood daarop de landgraaf de pen aan. Deze had wel enige bedenkingen, maar het besef dat de algemene vijand daar buiten niets liever wenste dan de Protestanten onderling verdeeld te zien, deed hem zijn bezwaren overstappen. Doch ofschoon hij dus het stuk mede ondertekende, hield hij de verklaring niet terug, dat het artikel wegens het Avondmaal niet met zijn bijzondere zienswijze overeenkwam (4). Zonder enig bedenken en, integendeel, met blijdschap, tekenden nu de markgraaf en de hertog van Luneburg. De jeugdige vorst van Anhalt volgde in vervoering hun voorbeeld, terwijl hij zei: "Ik heb in mijn leven reeds menige lans gebroken; maar nu sta ik gereed om voor de edelste zaak, voor de eer van mijn Zaligmaker JEZUS CHRISTUS, de kamp te wagen. Al was het dat ik op het ogenblik mijn leven moest ten offer brengen, ik zou daartoe bereid zijn. Geen aardse grootheid is in staat mij de onverwelkelijke kroon te doen uit het oog verliezen, die daarboven het deel zal worden van hem die overwint." Zich nu bepaaldelijk tot de godgeleerden onder de aanwezenden kerende vervolgde hij: "Ik zou eer mijn rang en mijn bezittingen opgeven, en het erfgoed van mij vader als balling verlaten, en mijn brood met de vernederendste arbeid onder vreemden verdienen willen, dan ene leer aan nemen, verschillend van die welke in deze geloofsbelijdenis vervat is (5)."

(4) Landgravius subscribit nobiscum, sed tamen dicit sibi, de sacramento, a nostris non satisfieri. (Corp. Ref. II, p. 155.)

(5) Nog eens moeten wij hier met onze overpeinzingen bij de geloofsmoed van deze edele vorsten stilstaan. - Deze werd geheel uit het helder inzicht van de waarheid geboren, welke zij bepaaldelijk voorstonden. En hoe durven dan de zodanigen zich op die vorsten ter verdediging van ene zogenoemde vrijheid van geweten beroepen, die zeer goed weten, tenminste weten kunnen, dat zij juist *die* waarheid bestrijden, waarvoor die vorsten alles veil hadden, en welke hun moed en kracht gaf, om in deze strijd vol te houden? Wat is dit anders dan huichelarij en misleiding van anderen, of diepe verblindheid in zichzelf te noemen? En hoe schaamteloos handelen niet weer, van de andere zijde, de voorstanders van de hiërarchie, welke de handelingen van de vorsten aan onedele drijfveren durven toeschrijven! - L. R.

Van de steden tekenden alleen Neurenburg en Reutlingen (6). Allen kwamen voorts overeen, dat de openbare lezing van de confessie van de keizer verzocht zou worden (7).

(6) Confessioni tantum subscripserunt Nuremberga et Reutlingen. (Corp. Ref. II, p. 155.)

(7) Decretum est ut publicae recitandae concessio ab Imperatore peteretur. (SECK., II, p. 169.)

De Protestantse vorsten.

Het moedig en edel gedrag van de vorsten verdient hier bijzonder onze opmerking. Het was duidelijk, dat zij in en door de Hervorming die mannen geworden waren die zij zich nu betoonden te zijn. De Roomse Kerk had alle zelfstandigheid en alle leven bij de leken uitgedoofd. Het was haar genoeg, zo zij maar als gehoorzame slaven, stil en zwijgend haar triomfwagen volgden. De Hervorming daarentegen verbrak die ketenen, en maakte allen zonder onderscheid tot zedelijk vrije mensen. Maar met die vrijheid legde zij hen ook eigenaardige plichten op, en riep zij hen allen tot wakkerheid en werkzaamheid: de vorst zowel als de onderdaan, elk in zijn kring. De godsdienst hield op het uitsluitend eigendom van de geestelijkheid te zijn, terwijl elk hoofd van een gezin voor de zijne de voorganger werd in de gebeden en in de lezing van Gods Woord. Elk lid van de gemeente, in een woord, voelde zich geroepen om te werken het werk des Heeren, en zo doende zichzelf en anderen op te bouwen. In de Roomse Kerk zijn de leken niets, of zo goed als niets van betekenis; maar in het Protestantisme bekleeden zij nevens de leraars hun belangrijke plaats, als belijders van de waarheid en als arbeiders, naar vermogen, in 's Heeren wijnberg. Het zal altijd ene waarheid blijven, dat waar de priestergeest de overhand verkrijgt, het ware zieleleven van de Kerk verkwijnen moet; terwijl daarentegen waar de gewone leden van de gemeente, de leken, hun plicht verstaan en betrachten, gelijk de vorsten van Augsburg, en waar zij hun geloofsvertrouwen delen en hen navolgen in de beoefening van de Christelijke deugden die hun zo zeer tot sieraad waren, de Kerk steeds toenemen zal in bloei, en haar innerlijk leven zal openbaren door het overvloedig zijn in goede werken des geloofs.

Melanchtons zwakheid.

De Evangelische godgeleerden waren zeer getroffen over de zo echt Christelijke gevoelens te dezer gelegenheid door de vorsten ontboezemd. "Als ik bedenk hoe moedig en hoe getrouw zij zich betonen in het voor al de wereld belijden van hun geloof," merkte BRENZ aan, "dan word ik van schaamte aangegrepen. Hoe voordelig onderscheide zij zich in dit opzicht niet van zoveeln, die in de wereld niets te verliezen hebben, en toch dikwijls zo flauw en zo schroomvallig zijn om de Heer te belijden (8)!" BRENZ had hier het oog op sommige steden, in het bijzonder op Halle, waar hij leraar was, maar ook op deze en geen onder de Hervormde godgeleerden. En het was ook waar dat de laatstgenoemden, bij al hun belangstelling en ondanks hun ijver, dikwijls gebrek hadden aan moed. Zo was onderanderen MELANCHTON voortdurend in vrees, en in een toestand van onzekerheid en gejaagdheid, die zeker aan de zaak der Hervorming geen goed deed. COCHLOEUS tekent van hem aan, dat hij altijd maar dáárop bedacht was, om de vrede te bewaren, en dat hij zich alle moeite gaf om de twee vanee gescheurde partijen nader tot elkaar te brengen. Hij was, zegt hij, met dit doel rusteloos bezig, en beproefde zijn invloed en zijn overreding niet slechts bij bijzondere personen, maar ook bij de aanzienlijksten in Kerk of Staat;

waarbij hij geen gelegenheid of aanleiding ongebruikt liet, om te betogen, dat het zeer wel te doen zou wezen om de bestaande geschillen in van de minne uit de weg te ruimen (9) (10).

(8) Rubore suffundor non mediocri, quod nos, prae illi mendici, etc. (Corp. Ref. II, p. 125.)

(9) Cursitabat hinc inde, perreptans ac penetrans. (Coch. Phil. 4 in Apol.)

(10) Men prijst, vooral tegenwoordig, inzonderheid MELANCHTON wegens zijn zachtaardigheid en vredelievendheid; en wij willen ons daar dan ook niet tegen stellen. Wij erkennen ook daarin het wijs bestuur der Voorzienigheid, die, door deze gepaste mengeling der karakters van hen, die de zaak van de Hervorming voorstonden, alles tot een gelukkig einde bracht. Maar anders op zichzelf kon die toegevendheid in zwakheid ontaarden, of kwam veelal daaruit voort, en kon even licht de moedige voortzetting van de zaak gehinderd hebben. - Zou veellicht die uitbundige lof, welke velen thans aan MELANCHTON boven andere Hervormers geven, niet uit zwakheid van karakter voortkomen, welke te veel mensen ontziet, en, door het beroep op MELANCHTON, eigen zwakheid en zucht om mensen te behagen wil bedekken, of zelfs wel als lofwaardig en heilzaam wil doen voorkomen? - L. R.

Zo bevond MELANCHTON zich eens bij de aartsbisschop van Salzburg, die hem te van deze gelegenheid een donker gekleurd tafereel ophing van de twisten en verdeeldheden die, zei hij, door de Hervorming over de wereld gebracht waren. Het slot van zijn rede moet inzonderheid rijk geweest zijn aan overdrevene en machtspreukige uitdrukkingen (11). In de loop des nu volgende gespreks had MELANCHTON van het geweten gesproken, en gezegd dat de vrijheid daarvan heilig behoorde te zijn. "Het geweten!" viel hem de aartsbisschop met drift in de rede, "het geweten! - Wat komt dat hierbij te pas? Ik zeg u kort en goed, dat de keizer een einde wil hebben aan al die ongeregelde heden, die gijlieden met uw geweten in het keizerrijk hebt doen ontstaan." - LUTHER zei, toen hij hiervan hoorde: "indien ik in MELANCHTON's plaats geweest was, zo zou ik de aartsbisschop dadelijk geantwoord hebben: en *onze* keizer, Hij die wij boven allen gehoorzamen, gedooft zulke uitdrukkingen niet als gij daar bezigt." - MELANCHTON riep al zuchtende uit: "Ach, zij spreken en handelen maar gelijk hun goeddunkt, even als of er geen God in de hemel was (12)!"

(11) Addebat Epilogum plane sanguine scriptum. (Corp. Ref. II, p. 126.)

(12) Securi sunt quasi nullus sit Deus. (Corp. Ref. II, p. 156.)

Op een andere tijd was hij bij CAMPEGGIO, en smeekte hij deze, om toch jegens de Hervorming gematigd te willen zijn. Men wil zelfs dat hij in zijn bezorgdheid zo ver ging, dat hij de keizer in persoon met gelijk oogmerk is gaan spreken (13). Deze bemiddelingszucht van MELANCHTON stond de Zwinglianen in het geheel niet aan. "MELANCHTON," dus klaagden zij, "heeft reeds om des vredes wille de helft van de evangelische waarheid ten offer gebracht, en nu beproeft hij om het nog overige gedeelte met onderhandelingen te verliezen (14)."

(13) Melancton a Cesare, Salisburgensi et Campegio vocatus est. (Zw. Epp. II, p. 473.)

(14) Ut cum mitigarit tam multa, cedat et reliqua. (Ibid.)

De kleinmoedigheid van MELANCHTON, zeiden wij, was van de goede zaak niet dienstig, en moest ongetwijfeld de vorsten nu en dan belemmeren in hun handelingen. Maar de tegenpartij wist hun buitendien hindernissen en zwarigheden genoeg in de weg te leggen.

Redevoering van de legaat.

Vrijdag 24 juni was de dag op welke de confessie zo de Protestanten hoopten, voorgelezen zouden worden. Men trachtte dat van de kant van Rome te verhinderen. De zitting begon niet voor drie ure in de namiddag. Nu werd de legaat aangekondigd, en de keizer ging hem tot boven aan de grote trap tegemoet. CAMPEGGIO plaatste zich vervolgens voor de keizer, waar anders koning FERDINAND gezeten was, en sprak nu ene wijdlopijge rede uit. Daarin kwam ook het navolgende voor: "Nooit tevoren is het schip van de heiligen PETRUS zo geweldig geschokt en geslingerd geworden; nooit zagen wij het zozeer de speelbal wezen van allerlei wind en golven (15). - De heilige vader heeft met droefheid kennis genomen van de onzalige twisten die de vrede van de Christenheid zijn komen verstoren, en wenst de Kerk van de rand des afgronds, waarin men haar trekken wil, teruggebracht te zien. O machtige keizer, ik bezweer u dan bij onze Heer JEZUS CHRISTUS, dat gij, in het algemeen belang zowel als om uws zelfs wil, een einde maakt aan deze stand van zaken, en Duitsland en de Christenwereld redt van het dreigend verderf!"

(15) Neque unquam tam variis sectarum turbinibus navicula Petri fluctuaverit. (SECK., II, p. 169.)

ALBERT van Mentz beantwoordde deze aanspraak op gematigde toon, en daarop verliet de legaat de zaal. Dadelijk stonden nu de evangelische vorsten op, maar zij konden nog niet aan het woord komen. Zij moesten wachten totdat sommige afgevaardigden, onder anderen uit Kärnthen en Krain, gehoord waren (16).

(16) Oratio valde lugubris et miserabilis contra Turcas. (Corp. Ref. II, p. 154.)

Met een en ander was nu veel tijd verlopen. Evenwel, dadelijk nadat de bedoelde afgevaardigde geëindigd hadden stonden de evangelische vorsten andermaal op; en nu sprak de kanselier BRUCK aldus: "Men heeft ons te laste gelegd dat wij leringen verspreiden die niet op de Bijbel gegrond zijn, en dat wij scheuringen en ketterijen onder het volk teweegbrengen. Zodanige beschuldigingen stellen ons niet slechts bij de wereld in een geheel vals daglicht, en belasteren niet alleen onze goede naam: maar zij krenken ons zodanig dat wij geen rust voor onze zielen vinden kunnen, zo wij niet de gelegenheid mogen hebben om ons daaromtrent openlijk te verdedigen. Wij verzoeken dan van zijn majesteit de vergunning, om te doen horen wat eigenlijk onze begrippen en stellingen in het godsdienstige zijn (17)."

(17) Verum etiam ad animae dispendium aut salutem aeternam. (SECK., II, p. 189.)

De lezing van de confessie wordt verschoven.

De keizer liet hierop antwoorden (waarschijnlijk was dit zo beraamd met de legaat) dat het voor heden daartoe te laat geworden was en dat hij ook buitendien de lezing van het stuk, dat de verdediging van de Protestanten moest uitmaken, voor geheel onnodig hield; dat het voldoende zou wezen, zo zij het geschrift maar overgaven. Men bleef dus, naar het scheen, nog getrouw aan het eerst ontworpen plan, om de openbare

lezing der confessie, kon het zijn, te beletten. Indien de confessie op deze wijze eenmaal overgegeven was, zou deze wel voorgoed ter zijde gelegd geworden zijn, en de Hervorming had tevergeefs mogen wachten op ene nadere gelegenheid ter verdediging harer zaak. De Pausgezinden zouden dan een al te gemakkelijke triomf behaald hebben. De Protestantse vorsten voelden het hachelijke van het ogenblik. Zij drongen er op aan dan men hen horen mocht. "Het geldt hier onze eer en onze heiligste belangen," zeiden zij (18). "Men heeft ons in het openbaar beschuldigd, en wij wensen ons nu ook in het openbaar van de op ons geworpen blaam te zuiveren." KAREL was aan het wankelen gebracht; maar FERDINAND fluisterde hem enige woorden in (19), en nu werd de weigering des keizers herhaald.

(18) Ihre Seele, Ehre und Glimpf belanget. (Corp. Ref. II, p. 128.)

(19) Viderant enim eum subinde aliquid illi in aurem insusurrare. (SECK., II, p. 169.)

De Protestantse vorsten houden aan.

Nu klom de spanning waarin de keurvorst en de verdere vorsten zich bevonden ten top. Zij bleven er op aandringen dat men hen horen zou, en zeiden, diep aangedaan en op een hoog ernstige toon (20): "Wij bidden u in de naam van God, dat wij onze verdediging zonder verder uitstel mogen doen horen. Het stuk bevat niets waardoor iemand gehinderd of geërgerd zou kunnen worden." Hier waren dus aan de ene kant enige getrouwe belijders, die smeekten dat men hun de gelegenheid niet benemen zou om rekenschap van hun gevoelens af te leggen, en tegen hen over de grootmachtige keizer van het Westen, omringd van een indrukwekkende stoet van kardinalen, bisschoppen en edelen van alle rang, die niet anders beoogden dan die belijdenis, die zij vreesden, te beletten (21). De waarheid had hier derhalve wederom een zware strijd te strijden, waarvan de uitkomst vooruit niet zo licht te berekenen was.

(20) Zum dritten mal heftig angehalten. (Corp. Ref. II, p. 128.)

(21) Circumsistebant Caesarem magno numero cardinales et praelati ecclesiastici. (SECK., II, p. 169.)

De voorlezing van de confessie wordt bepaald.

Ten laatste scheen het dat de keizer werkelijk zou toegeven; tenminste de vorsten werd aangezegd "dat zijn majesteit de lezing van de confessie wel wilde toestaan, maar dat, aangezien het daartoe heden te laat was, het hem aangenaam zou zijn het stuk voorlopig te ontvangen. Morgen ten twee ure in de namiddag zou de voorlezing ervan aan het Palatinaat kunnen plaats hebben."

Deze woorden des keizers klonken fraaier dan zij inderdaad waren. Het had toch de schijn als of het verzoek van de Protestanten volkomen ingewilligd werd, enkel met uitstel van één' dag, en toch was dat geenszins het geval. Vooreerst zou het niet zijn in ene openbare zitting, in de zaal van het stadhuis, dat de keizer hen horen wilde, maar aan zijn eigen paleis (het Palatinaat) (22). Buitendien vreesden de vorsten, dat zo zij hun confessie eenmaal uit de handen gegeven hadden, er van de voorlezing wel niets komen zou. Zij gaven daarom zo spoedig niet toe, maar antwoordden "dat zij graag het stuk, daar het nu toch heden niet gelezen werd, tegen morgen nog eens wilden overzien, daar het met zo grote haast had moeten gereed gemaakt worden en dus de beschavende hand nog wel nodig had," welk laatste trouwens ook de zuivere waarheid was. De keizer zag zich gedrongen hierin te berusten, en nu hadden de Protestanten, tenminste gedeeltelijk, de plannen van hun tegenstanders verijdeld. Zij waren over

deze uitslag vol vreugde; terwijl de legaat en de zijnen, die nu wel zagen dat de lezing der confessie niet te beletten zou zijn, de volgende dag met klimmende ongerustheid en in vrees zagen naderen.

(22) Non quidem publice in praetorio, sed privatim in palatio suo. (Corp. Ref. II, p. 124.)

Neerslachting van Melancton.

Onder degenen die zich laatstelijk voorbereid hadden op de zo gewichtige belijdenis huns geloofs, was echter iemand die daarbij niet opgeruimd was van geest: MELANCHTON namelijk. Hij bevond zich ook in een onaangename toestand, daar velen, en daaronder van zijn vrienden, hem voortdurend zijn zwakheid verweten, en anderen wederom aan zijn gedrag ene nog ongunstiger uitlegging gaven; en dit maakte hem buitengewoon neerslachtig. Zijn vriend CAMERARIUS, die om deze tijd te Augsburg kwam, vond hem diep in gedachten verzonken, zuchtende en in tranen (23). BRENZ voelde diep medelijden met PHILIPPUS en kwam hem ijverig vertroosten, waarbij hij zelf tot tranen toe geroerd werd (24); en JONAS, die hem op de beste bron van troost wijzen wilde, vermaande hem om het boek van de psalmen op te slaan en zijn ziel met de woorden van DAVID tot God te verheffen.

(23) Non modo suspirantem sed profundentem lacrymas conspexi. (Camer., p. 121.)

(24) Brentius assidebat haec scribenti, una lacrymans. (Corp. Ref. II, p. 126.)

Zonderling nieuws.

In deze dagen had er zich een nieuws door Augsburg verspreid, dat aan vele tongen drukke bezigheid gaf, en dat terwijl het geschikt was om aan de Roomse partij voor een ogenblik vrees in te boezemen, voor MELANCHTON enigermate tot afleiding strekte. Men verhaalde dan dat ene ezelin binnen Rome een veulen ter wereld had gebracht, dat de poten had van ene kraanvogel. "Dit wonder moet zeker betekenen dat Rome van dezelfs ondergang nabij is," zei MELANCHTON, toen hij het zonderlinge nieuws vernam (25); misschien wel omdat de kraanvogel behoort tot de trekvogels, en dat men daaruit nu wilde afleiden, dat de pauselijke ezels zich ten vertrek gereed maakte. MELANCHTON hechtte er zoveel belang aan, dat het hem dadelijk stof gaf voor een brief aan LUTHER, en deze scheen het geval niet minder gewichtig te achten; tenminste, hij antwoordde dat hij zeer verheugd was, dat God aan de paus zulk een duidelijk teken gegeven had van zijn' aanstaande val (26). Soortgelijke trekken in de Hervormers, die zeker beuzelachtig zijn in onze ogen, waren niet te min eigenaardige kenmerken van de eeuw waarin zij leefden, en moeten ons temeer verwonderd doen zijn over de hoogte, die zulke mannen toch bereiken konden in zaken van godsdienst en van geloof (27).

(25) Romae quaedam mula peperit, et partus habuit pedes gruis. Vides significari ezitium Romae per schismata. (Corp. Ref. II, p. 126.)

(26) Gaudeo Papae signum datum in mula puerpera, ut citius pereat. (L. Epp. IV, p. 4.)

(27) Ook bewijzen zij, dat het geen bloot verstandelijke verlichting was en afkeer van wat men bijgeloof noemen kan, waardoor de Hervormers tot hun betere inzichten in de godsdienst gekomen waren. Nee! Het was hoger licht, dat hen te die opzichte bestraalde. Voor het overige waren zij niet boven de denkbeelden van hun tijd verheven. - L. R.

Overpeinzingen van Melanchton. Melanchton en Luther.

In de avond van de 24ste zat MELANCHTON in gepeins verzonken, en verplaatste hij zich in gedachten bij de lezing van de confessie, die de volgende dag zou plaats hebben. Dan zou dus de vrucht van zijn langdurige en gezette werkzaamheid openbaar worden, maar tevens blijken of hij erin had mogen slagen, om bij de samenstelling van dit gewichtige stuk de juiste toon te treffen. Van één enkel woord dat niet goed geplaatst was, of van éne enkele te sterke uitdrukking, dit besepte hij, zou het op morgen kunnen afhangen, of de confessie met goedkeuring aangehoord of wel verworpen zou worden; dat ene woord, die enkele uitdrukking derhalve zou misschien over het lot der Hervorming en omtrent de rust des rijks beslissen. Die gedachte drukte de gemoedelijke MELANCHTON geheel ter neder. Hij bezweek onder de last van de verantwoordelijkheid die hij in deze ogenblikken te dragen had. In een brief aan DIEDRICH, de secretaris van LUTHER, op het kasteel van Coburg, drukte hij zich aldus klagende uit: "Al de tijd die ik hier doorbreng is voor mij slechts tranen en verdriet (28)." De 25ste 's morgens schreef hij aan LUTHER zelf: "Ik breng mijn dagen hier al wenende door (29). Ik ben zo neergedrukt dat ik het u niet zeggen kan (30). Ik overdrijf volstrekt niet, wanneer ik u verklaar dat ik hier zo weemoedig en verdrietig ben, dat ik het niet langer kan uithouden zonder dat gij mij weder eens een brief van troost en opbeuring zendt." Er kon wel geen grotere tegenstelling bestaan, dan het vaste geloofsvertrouwen, de kalmte en de rustige blijdschap van LUTHER, in vergelijking met MELANCHTON's vrees en kleinmoedigheid. Zeker was het niet weinig aan de opgeruimde gemoedstoestand van LUTHER bevorderlijk dat hij zich zo ver van Augsburg, het woelige toneel van de handeling, bevond, en dat hij ongestoord in zijn stille afzondering zich sterken en troosten kon, door de lezing en overpeinzing van de gewijde Schriften. Hij zelf voelde het best de waarde van zijn tegenwoordig gedwongen kluizenaars leven (31). DIEDRICH zei omtrent LUTHER: "Ik kan niet genoeg de standvastigheid, blijmoedigheid, en het geloof van deze man bewonderen, en dat in tijden als die welke wij beleven."

(28) Hic consumitur omne mihi tempus in lacrymis et luctu. (Corp. Ref. II, p. 126.)

(29) Versamur hic in miserrimis curis et plane perpetuis lacrymis. (Ibid. p. 140.)

(30) Mira consternatio animorum nostrorum. (Corp. Ref. II, p. 140.)

(31) Ex eremo tacita. (L. Epp. IV, p. 51.) Dit opschrift gaf hij aan zijn brief.

Luther bidt.

LUTHER bracht niet slechts een goed deel van de dag door met Bijbellezen (32), maar besteedde dagelijks tenminste drie volle uren in het gebed; en wel zulke uren als hij aan zijn' beste studietijd ontwoekeren moest (33). Eens op een dag bevond zich DIEDRICH in de nabijheid van de kamer van LUTHER, toen hij hem hardop hoorde spreken (34). Hij bleef daarop dicht bij de deur staan en luisterde, terwijl hij zijn adem inhield. LUTHER bad, en zijn gebed was, naar de secretaris getuigde, ofschoon daarin de diepste ootmoed sprak, vol van hoop en vertrouwen, en over het geheel zodanig, alsof hij tot een vader of een vriend gesproken had (35). "Ik weet dat Gij onze Vader en onze God zijt," dus sprak onderanderen LUTHER in zijn gebed, "en dat Gij de vervolgers van ons, uw kinderen, zult verstrooien; want zij vervolgen in ons ook U. Wij werken alleen Uw werk, en het is door Uw wil en door Uw kracht dat wij het begonnen en tot hiertoe voortgezet hebben. Wees dan Gij onze hulp en onze sterkte, o onze Vader!" De secretaris, die als aan de plaats genageld, onbewegelijk was blijven staan, verloor niet een enkel woord van deze ontboezeming van de Hervormer, wiens heldere stem zelfs aan het einde der gallerij waarin DIEDRICH zich bevond, nog

duidelijk verstaanbaar zou zijn geweest (36). LUTHER's woorden waren zo plechtig, zo ernstig, en zijn smeekbede was zo roerend, als hij God om hulp en ondersteuning in de nood van de tijden aanriep, dat DIEDRICH daardoor sterk getroffen werd (37). "Zulk een gebed," zei hij, "kan niet onverhoord blijven. God zal niet ver zijn te Augsburg, en te rechter tijd uitkomst geven."

(32) Assidue autem illa diligentiore verbi Dei tractatione alit. (Corp. Ref. II, p. 159.)

(33) Nullus abit dies, quin ut minimum tres horas easque studiis optimas in orationibus ponat. (Ibid.)

(34) Semel mihi contigit ut orantem eum audirem. (Corp. Ref. II, p. 159.)

(35) Tanta spe et fide ut cum patre et amico colloqui sentiat. (Ibid.)

(36) Tum orantem clara voce, procul stans, audivi. (Ibid.)

(37) Ardebat mihi quoque animus singulari quodam impetu. (Ibid.)

Luther's ongerustheid.

Het was echter niet te verwonderen geweest, zo LUTHER ook toegegeven had aan bezorgdheid; althans zo onrust zich in zekere mate van hem had meester gemaakt; immers hij bleef, daar waar hij was, genoegzaam geheel onkundig van wat er op de rijksdag voorviel. Hij kreeg geen geregelde berichten, zo als hij zo graag gewent zou hebben. Een Wittenberger bode kwam op zekere dag te Coburg aan, met wie LUTHER, volgens zijn eigen zeggen, een gehele berg van brieven verwachtte. "Hebt gij brieven voor mij?" vroeg hij hem. "Nee!" was het antwoord. "Hoe varen de Heeren?" "Alles is wel." Zij zijn wel en schrijven mij niet, dacht LUTHER, dat is onverklaarbaar. Hij sloot zich teleurgesteld in zijn kamer op. Later verscheen er een renbode van de keurvorst, die naar Torgau moest. Nu hoopte LUTHER weer, en hij trad hem tegemoet met de vraag: "Hebt gij brieven voor mij?" "Nee!" kreeg hij ten antwoord. "De heeren zijn toch wel?" was de tweede vraag, ofschoon hij die ditmaal met enige schroom deed. "Volkomen wel," hernam de bode. "Dat is vreemd," zei de Hervormer bij zichzelf. Daarop gebeurde het, dat er een wagen uit Coburg vertrok naar Augsburg, geladen met meel, want er heerste grote schaarste van levensmiddelen aldaar; en nu verbeidde LUTHER in gespannene verwachting de terugkomst van de voerman: maar ook deze man bracht hem geen bericht van zijn vrienden. Dit kwam hem zo raadselachtig voor, dat hij stellig begon te geloven dat er een of ander onheil gebeurd was, of althans dat er iets moest voorgevallen zijn dat men voor hem verbergen wilde (38). Nog later kwam er weer iemand van Augsburg, NYMPTZEN geheten, en ook deze vroeg LUTHER naar brieven. "Ik heb er geen," antwoordde hem de man. "En zijn toch al de heeren gezond?" - "Het is alles wel, voor zo ver ik weet," was het wederantwoord. Nu wist LUTHER werkelijk niet meer wat ervan te denken; en terwijl zijn ongerustheid toenam, begon hij ook zijn vrienden van nalatigheid te beschuldigen.

(38) Hic coepi cogitare tristia, suspirans, vos aliquid mali me celare velle. (L. Epp. IV, p. 60.)

Geliefde Bijbelplaatsen van Luther.

Steeds echter vond LUTHER ene onuitputtelijke bron van troost in zijn Bijbel; en mochten de mensen hem schijnen te vergeten: God sprak hier tot hem op elke bladzijde. Er waren enkele plaatsen die hij bij voorkeur en bij herhaling opsloeg. Zie hier enige van deze:

"Allen die godzaliglijk willen leven in CHRISTUS JEZUS, die zullen vervolgd worden." (2Tim. 3.12.)

"Werkt uws zelfs zaligheid met vrezen en beven; want het is God, die in u werkt beide het willen en het werken, naar Zijn welbehagen." (Philip. 2.12,13)

"God is ons ene toevlucht en sterkte. Hij is krachtiglijk bevonden ene hulp in benauwdheden. Daarom zullen wij niet vrezen, al veranderde de aarde haar plaats, en al werden de bergen verzet in het hart van de zeeën." (Ps. 46.2,3.) "Hij is meerder die in u is, dan die in de wereld is." (1Joh. 4.4.)

"Werp uw zorg op de Heer, en Hij zal u onderhouden. Hij zal in eeuwigheid met toelaten dat de rechtvaardige wankele." (Ps. 55.23.)

"Wacht op de Heer, zijt sterk, en Hij zal uw hart versterken; ja wacht op de Heer." (Ps. 27,14.)

"In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed: Ik heb de wereld overwonnen." (Joh. 16,33.)

"Vermeerder ons het geloof." (Luk. 17.5.) "Verblijdt u in de Heer, en verheugt u, gij rechtvaardigen! Zingt vrolijk, alle gij oprechten van harte!" (Ps. 32,11.)

"De Heere is nabij allen die hem aanroepen; allen die Hem aanroepen in van de waarheid. Hij doet het welbehagen diegenen die Hem vrezen, en Hij hoort hun geroep en verlost hen." (Ps. 145:18,19.)

"Dewijl hij Mij zeer bemint, spreekt God, zo zal Ik hem uithelpen. Ik zal hem op ene hoogte stellen, want hij kent Mijn naam. Hij zal mij aanroepen en Ik zal hem verhoren; in de benauwdheid zal Ik bij hem zijn. Ik zal er hem uittrekken, en zal hem verheerlijken." (Ps 91.14,15.)

"Zijt niet bezorgd." (Mt 6.31.)

"Verneder u dan onder de krachtige hand Gods, opdat Hij u verhoeg te van Zijn tijd. Werp al uw bekommernis op Hem, want Hij zorgt voor u." (1Petrus 5.6,7.)

"Vrees niet voor degenen die het lichaam dode, en de ziel niet kunnen doden; maar vrees veel meer Hem, die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel." (Mt. 10.28.)

"Die Mij eren zal Ik eren, maar die Mij versmaden zullen licht geacht worden." (1Sam. 2,30.) "Ik weet wie ik geloofd heb, en ik ben verzekerd dat Hij machtig is mijn pand, bij Hem weggelegd, te bewaren tot die dag." (2 Tim. 1.12.) "Hem nu, die machtig is meer dan overvloediglijk te doen, boven al dat wij bidden of denken, naar de kracht die in ons werkt, Hem zij de heerlijkheid in de gemeente, door CHRISTUS JEZUS, in alle geslachten, tot in alle eeuwigheid." (Eph. 3.20,21.)

Maar LUTHER vergenoegde zich niet met deze en meer andere schriftuurplaatsen te lezen en te herlezen: hij schreef met eigen hand onderscheidene bijbelspreuken op de muren, en boven de deuren en ramen van het kasteel. Zo vond men op de ene plaats deze woorden uit de 118de Psalm: *"Ik zal niet sterven, maar leven; en ik zal de werken des Heeren vertellen."* Elders stond geschreven, uit het 12de hoofdstuk van de Spreuken: *"de weg van de goddelozen doet hen dwalen."* Boven zijn bed stond het volgende, genomen uit de 4de Psalm: *"Ik zal in vrede neerliggen en slapen; want Gij o Heere, alleen zult mij doen zeker wonen."* Misschien heeft nooit iemand meer zijn veiligheid gezocht en gevonden binnen de onwrikbare muur van de sterkte Gods, of meer, als ware het, geleefd onder de onmiddellijke invloed der zegenrijke troostwoorden des Bijbels, dan LUTHER te Coburg (39).

(39) Zie hier de dubbele bron, waaruit LUTHER zijn sterkte ontleende. Het was vooreerst, evenals bij de keurvorst, het gebed: - maar ook, ten tweede, het gedurig, eenvoudig, en steeds gepast gebruik des Bijbels: geheel onderscheiden van dat, wat *zij* daarvan maken, die wel steeds *de Bijbel alleen* in de mond hebben, doch, in plaats van die, evenals

LUTHER, eenvoudig te volgen, op allerlei wijzen er op uit zijn, om, door uitvindingen van allerlei aard, een geheel andere Bijbel voor de dag te brengen, dan die, die LUTHER op zijn weg geleid heeft. - L. R.

Zijn brief aan Jonas.

Ten laatste kwamen er dan toch brieven. In LUTHER's antwoord aan JONAS wilde hij met een enkel woord doen voelen dat hij zolang te vergeefs op berichten gewacht had. "Zo wij andere tijden beleefden," schreef hij, "zou ik misschien een kleine wraak genomen hebben; maar nu wil ik liever volharden in de gebede (40). Ik ben er verheugd over, dat God onze vorst zo gerust en zo kloekmoedig doet blijven. Wat MELANCHTON aangaat: ik geloof dat zijn eigen inbeelding, zijn filosofie hem al dat leed berokkent. Hij moet niet vergeten dat onze zaak niet van onze eigen besturing afhangt, maar dat Hij deze schikt en leidt, die gezegd heeft: "*Niemand zal ze uit mijn hand rukken* (41)." Ik zou ook niet gaarne willen dat wij zelf er veel aan doen konden, volgens onze wijze van zien; dat zou niet goed zijn (42). Ik heb in mijn leven vele dingen naar mijn' eigen zin willen schikken, en het is altijd verkeerd uitgekomen; maar in alles wat ik ooit ondernam onder opzien tot God, heeft de uitkomst mijn vertrouwen steeds beloond."

(40) L. Epp. IV, p. 46.

(41) Joh 10.28.

(42) Nec vellem, nec consultum esset, in nostra manu esse. (L. Epp. IV. p. 46.)

Luther aan Melancton.

Daar LUTHER vernam dat MELANCHTON's droefgeestigheid bleef voortduren, besloot hij hem een woord van opbeuring te schrijven. Wij willen die brief hier meedelen. Deze luidde als volgt:

"Genade en vrede in CHRISTUS de Heer! In CHRISTUS, zeg ik, en niet naar de wereld. Amen! Ik keur het zeer af dat gij u zodanig door angstvallige bezorgdheid en door vrees voor de toekomst laat beheersen. Zo de grond daartoe eigenlijk maar ingebeeld, of althans bij bedaarde overweging niet voldoende is, zo behoort gij u op eenmaal van die vijand van u rust te ontdoen; maar zo gij vermeent gegronde redenen te hebben om de zaken donker in te zien: vertrouw dan op God. Gij mocht alleen vrezen zo gij twijfelen kunt aan de gerechtigheid van de zaak die wij voorstaan; en kunt gij dat in ernst en op goede gronde, zo moet gij er u zonder bedenken van losmaken. Maar zo gij innerlijk en vast overtuigd zijt dat onze zaak goed en rechtvaardig is: waarom dan niet geheel en al berust in de beloften van Hem, die gezegd heeft dat Hij de zijne niet verlaten zal? Kan de duivel zelf iets meer doen dan ons lichaam doden? - CHRISTUS de Heer zal Zijne hulp niet onthouden aan het grote werk der gerechtigheid en waarheid. Hij leeft en regeert; hoe zouden wij dan nog vrezen? God is machtig om Zijne zaak te doen zegevieren, ook bij de hardnekkigste tegenstand, en om deze te doen voorwaarts gaan, al zou de gehele wereld die voortgang willen belemmeren. Hij behoeft onze hulp niet. Zo wij ons dan in dit grote en heilige werk ongeschikt of onwaardig betonen, zal Hij zich andere dienaars verwekken.

"Ik heb de confessie ter inzage ontvangen (43). Ik begrijp niet wat gij bedoelt met te vragen wat wij, als het er op aan kwam, aan de Roomsers zouden kunnen toegeven. Wij hebben reeds veel te veel toegegeven. Ik denk nacht en dag over de zaak na, en toets onophoudelijk onze stellingen aan de uitspraken des Bijbels, en ik moet u verklaren dat de waarheid en gegrondheid van de leer, zo als wij die voorstellen, nog

met elk ogenblik in mijn schatting toeneemt. Ik zal daarom, met Gods hulp, er met al mijn macht voor waken, dat er verder geen enkele letter in dit stuk veranderd wordt.

(43) Dat is, zo als deze nu na herhaalde herziening en wijziging geworden was.

"Gij verdiept u te veel in overdenkingen omtrent de mogelijke gevolgen van deze onze stap, en zou de uitkomst daarvan wel willen vooruitlopen. Maar juist daarin verheug ik mij, dat gij noch iemand van onze Gods weg in deze doorgronde kunt. Er is maar één oogpunt waaruit wij de zaak kunnen en mogen beschouwen, en dat is uit een gelovig en aan Gods leidingen overgegeven hart. Menselijke wijsbegeerte of menselijke kennis doet hier niets af (44). Het geloof is het dat de vaste grond is van de dingen die wij niet zien en die wij met onze eindige vermogens niet bevatten kunnen. Elk die beproeven wil, om meer te doen dan kinderlijk te geloven, gelijk bij u het geval schijnt te wezen, moet zich bedrogen vinden, en kan met geen mogelijkheid de loop der dingen kalm en met een onbeklemd gemoed afwachten (45).

(44) Deus posuit eam in *locum* quendam *communem*, quem in tua rhetorica non habes nec in philosophia tua: is vocatur *fides*. (L. Epp. IV, p. 53.)

(45) Hier zien wij dan nog nader de ware bron van LUTHER's sterkte. - Geen menselijke wijsheid: - die beschouwde hij veel meer bij MELANCHTON als een hinderpaal; - maar eenvoudig geloof, op het woord van God gevestigd. - - L. R.

"Zo CHRISTUS niet met ons is, dan moet ik vragen, waar en met wie Hij dan anders zijn kan? - Zo wij niet de gemeente des Heeren zijn, wie, bid ik u, kunnen dan gezegd worden Zijn Kerk op aarde uit te maken? - Zijn het de hertogen van Beijeren, is het FERDINAND, de paus, de grote Turk of wie anders? - Zoo wij het Woord van God niet hebben, wie toch bezit het dan buiten ons? -

"Wij moeten maar geloof hebben. Of zou de zaak des geloofs zonder geloof bestaan kunnen (46)? -

(46) Tantum est opus fide, ne causa fidei sit sine fide. (L. Epp. IV, p. 61.)

"Wij kunnen niet vallen of bezwijken, of CHRISTUS, dat is de Opperregeerder van hemel en aarde, zou met ons bezwijken en vallen moeten, Ik voor mij zou liever met CHRISTUS vallen willen, dan staande blijven met de keizer."

Aldus schreef LUTHER. Het geloof dat zo overvloedig in hem woonde, bestuurde zijn pen, en deed zijn brieven aan stromen des levende waters gelijk worden. Hij was onvermoeid in het briefschrijven. Zo schreef hij op dezelfde dag aan MELANCHTON, SPALATIJN, BRENZ, AGRICOLA en aan de keurprins, en al deze brieven waren vol geest en leven. Hij was evenwel niet de enige man onder de Protestanten die krachtig was in het geloven, aanhoudend in het bidden, en ijverig in het spreken van de woorden des eeuwigen levens. Die geest bezielde in deze ogenblikken in het algemeen de Evangelische Christenen, en deed hen elkaar vermanen tot waken en bidden (47). Met zulke wapenen en zodanig voorbereid, durfden de belijders van de gezuiverde leer de keizer en de machtigen van de aarde op de rijksdag van Augsburg onder de ogen treden.

(47) Wittembergae scribunt, tam diligentius ibi Ecclesiam orare. (L. Epp. IV, p. 69.)

VII.

De kapel van het palatinaat.

Eindelijk brak de 25ste juni aan. Deze dag was bestemd om een van de gedenkwaardigste tijdpunten uit te maken in de geschiedenis van de Hervorming, en tevens een van de glorierijkste dagen voor de Christenheid, ja voor de mensheid in het algemeen.

Daar de kapel van het Palatinaat, de plaats die de keizer had aangewezen om de confessie te horen, niet meer dan tweehonderd personen bevatten kon (1), had zich reeds vóór drie ure ene ontzachelijke menigte volks daar buiten verzameld, die elkaar verdrongen in de hoop van toch enkele woorden te zullen kunnen opvangen. Velen was het gelukt om binnen de kapel te geraken, maar allen moesten deze verlaten, die niet tot het naaste gevolg van de vorsten behoorden.

(1) Capiebat forsan ducentos. (Jonas, Corp. Ref. II, p. 157.)

KAREL plaatste zich op de troon. De keurvorsten of hun vertegenwoordigers waren aan zijn rechter - en linkerhand gezeten, en achter hen de verdere vorsten en standen des rijks. De legaat had met willen tegenwoordig zijn, om de schijn te vermijden, dat hij de lezing van de confessie voor oorbaar of wettig hield (2).

(2) SARPI, Hist. Conc. Trent, I, p. 101.

Aanmerkingen.

Alsnu rezen van hun zitplaatsen op: JOHAN, keurvorst van Saksen, zijn zoon JOHAN FREDERIK, PHILIPPUS, landgraaf van Hessen, de markgraaf GEORGE van Brandenburg, WOLFGANG, vorst van Anhalt, ERNST, hertog van Brunswijk - Luneburg, diens broeder FRANS, en eindelijk de afgevaardigde van Neurenburg en Reutlingen. Zij waren allen, naar het scheen, geheel onbevreesd en welgemoed (3). Terwijl aan de verdedigingsschriften van vroegere eeuwen, als van ene TERTULLIANUS en van JUSTINUS de Martelaar, nauwelijks de eer mocht te beurt vallen, dat deze de monarch voor wie zij bestemd waren, ter hand kwamen, werd hier de verdediging van het vernieuwde Christendom, plechtig door de ondertekenaars aangeboden niet slechts, maar ook voorgelezen, aan de machtige KAREL V, wiens gebied zich wijd en zijd uitstreckte, en wiens gezag tot aan de einde van de bekende wereld gehoorzaamd werd; en wel in tegenwoordigheid van zijne koninklijke broeder, van keurvorsten, vorsten, kerkvoogden, afgevaardigden, gezanten: in een woord voor ene talrijke en hoog aanzienlijke vergadering. Maar wat hierbij wel niemand dezer edelen en groten bedacht zal hebben, was, dat zij allen die in meerdere of mindere mate verklaarde vijanden waren van de Hervorming, nu daar waren, geheel lijdelijk, onder de invloed van een hogere macht, om de mannen van de Hervorming, en in hen de zaak zelf, de hoogste eer aan te doen: die van in een opzettelijk gehoor de confessie ten einde toe te horen voorlezen!

(3) Laeto et alacri animo et vultu. (Scultet., I, p. 273.)

Er was te van deze gelegenheid nog ene andere opmerking te maken, en deze zal wel bij al de aanwezigen zijn opgekomen - een vergelijking der tegenwoordige vergadering met de rijksdag van Worms (4). Toen, nu negen jaren geleden, stond daar,

te Worms, een arme monnik, geheel alleen, om voor de verzamelde rijksgroten diezelfde Hervorming te verdedigen. En nu waren het behalve een van de aanzienlijkste keurvorsten des rijks, vorsten, edelen en afgevaardigden van steden. Kon wel de aanvankelijke zegepraal van de zaak van de Evangelies op ene meer afdoende wijze bewezen worden? De keizer zelf moet deze opmerking gemaakt hebben.

(4) Ante decennium in conventu WORMATENSI. (Corp. Ref. II, p. 153.)

De confessie.

Toen de keizer de Protestanten zo allen zag opstaan, gaf hij hun een wenk om weer te gaan zitten, waarop de twee kanseliers van de keurvorst, BRUCK en BAYER, vooruit traden tot op het midden van de kapel, en voor de troon bleven staan, de eerste met een Latijns en de laatste met een Duits afschrift van de confessie. De keizer wilde dat de confessie in het Latijn zou gelezen worden (5). "Wij zijn Duitsers," merkte hierbij de keurvorst van Saksen aan, "en wij bevinden ons op Duitse bodem. Ik hoop daarom dat uw majesteit ons vergunnen zal ons van de Duitse taal te bedienen." Zo de confessie in het Latijn had moeten gelezen worden had deze zo goed als geen doel kunnen treffen, daar de meesten der aanwezigen die taal slecht of in het geheel niet verstonden. Dit was derhalve een nieuw bezwaar, waarvan de tegenpartij gebruik had kunnen maken als laatste middel om het oogmerk van de Protestanten te verijdelen. Intussen stond de keizer het verzoek van de keurvorst toe.

(5) Caesar Latinum prelegi volebat. (SECK., II, p. 170.)

BAYER begon nu de confessie te lezen, en wel zeer langzaam, op een ernstige toon, duidelijk en met ene heldere, sterke en overal verstaanbare stem, die door de gewelven van de kapel weergalmdde en zelfs buiten kon vernomen worden (6).

(6) Qui clare, distincte, tarde et voce adeo grandi et sonora eam prounciavit. (Scultet, p. 276.)

"Aller doorluchtigste, grootmachtigste, onoverwinnelijkste keizer, aller genadigste Heer!" dus ving hij aan. "Wij allen hier in uw tegenwoordigheid verscheen, verklaren dat wij volkomen bereid en genegen zijn, om met u mee te werken en ons te verstaan over de beste middelen, om een enig, waarachtig en onverdeeld geloof, voor allen hetzelfde, te herstellen, gelijk wij allen dezelfde CHRISTUS hebben die wij belijden, en voor wie wij strijden willen (7). En zo onverhoopt de bestaande godsdienstverschillen niet op deze wijze mochten uit de weg geruimd kunnen worden, dan verzoeken wij van uw majesteit om onze zaak aan de uitspraak van een algemeen, vrij, Christelijk concilie te mogen onderwerpen (8)."

(7) Ad unam veram concordem religionem, sicut omnes sub uno Christo sumus et militamus. (Confessio, Praefatio. Urkunden. I, p. 474.)

(8) Causam dicturos in tali generali, libero, et Christiano concilio. (Confessio, Praefatio, Urkunden, I, p. 479.)

Na de inleiding ging BAYER over om de confessie zelf punt voor punt te lezen. Eerst las hij het artikel wegens het leerstuk van de Drieëenheid, dat in overeenstemming was met het op het concilie van Nicea aangenomene (9); dan volgde de belijdeis van

de erfzonde, in welk artikel gezegd werd "dat allen die niet wedergeboren worden de eeuwige dood onderworpen blijven (10);" voorts het artikel over de menswording des Heeren CHRISTUS, die "waarachtig God en waarachtig mens was (11)."

(9) Et tamen tres sunt personae ejusdem essentiae. (Ibid. p. 482.)

(10) Vitium originis, afferens aeternam mortem his qui non renascuntur. (Ibid. p. 483.)

(11) Unus Christus, vere Deus, et vere homo. (Ibid.)

"Wij belijden ook," ging hij voort, "dat wij voor God niet kunnen gerechtvaardigd worden uit ons zelf, en om onze verdiensten of werken, maar dat wij gerechtvaardigd worden om CHRISTUS wil, uit genade en door het geloof (12): zo wij geloven dat CHRISTUS voor ons geleden heeft en dat ons om Zijntwil de zonden vergeven en gerechtigheid en het eeuwige leven geschonken worden; want dit geloof wil God ons als gerechtigheid toerekenen."

(12) Quod homines non possint justificari coram Deo, propriis viribus, meritis, aut operibus, sed gratis, propter Christum, per fidem. (Ibid. p. 484.)

"Wij stellen ook dat dit geloof vruchten moet dragen, maar dat wij alle goede werken naar Gods bevel volbrengen moeten, uit liefde tot God, en geenszins als middelen om de goddelijke genade te verdienen of ons waardig te maken."

Nu volgde de belijdenis wegens de Christelijke Kerk, die, zo als het daar heette, is, "de vergadering van alle gelovigen en heiligen (13)," alhoewel onder de leden van de Kerk, hier op aarde, vele naam - Christenen gevonden worden, huichelaars en grote zondaren. Dit artikel hield verder in, "dat het voor de eenheid van de Kerk voldoende is, dat er overeenstemming bestaat omtrent de grondwaarheden des Evangelies, en dat de sacramenten behoorlijk bediend worden; zonder dat het vereist wordt dat de ceremoniën en uiterlijkheden, die als menselijke bijvoegselen te beschouwen zijn, overal op gelijke wijze begrepen en toegepast worden (14)." Omtrent de Doop werd de hoog gewicht beleden, en van het Avondmaal gezegd "dat het lichaam en bloed van CHRISTUS daarin werkelijk aanwezig is, onder de gedaante van broed en wijn, en dat degenen die het Avondmaal recht vierden aan dat lichaam en bloed gemeenschap bekomen (15)."

(13) Congregatio sanctorum et vere credentium. (Confessio, Praefatio. Urk., I, p. 487.)

(14) Ad veram uniatam Ecclesiae, satis est consentire de doctrina Evangelii et administratione sacramentorum. nec necesse est, etc. (Ibid. p. 486.)

(15) Quod corpus et sanguis Christi, vere adsint et distribuantur vescentibus in coena Domini (F. Urk., I, p. 488.)

Nu volgden de artikelen van het Protestants leerbegrip wegens de biecht, de boete, het recht gebruik van de sacramenten, het bestuur van de Kerk, de kerkelijke ordonnantiën door mensen gemaakt, (zo als het houden van feest - en vastendagen, de kloostergeloften en dergelijken) het wereldlijk bestuur of de overheid in de Staat, en het laatste oordeel. "Met betrekking tot de vrije wil," dus vervolgde BAYER, "geloven wij dat de mens in zekere mate vrij is in zijn daden, en dat hij daarbij ten dele de inspraak zijner rede kan volgen, dat is: dat hij als zodanig doen of nalaten, volbrengen of niet volbrengen kan, de dingen die geheel tot zijn werkkring hier op aarde behoren; bij voorbeeld zijn akker bewerken, eten, drinken, vriendschap met iemand onderhouden, zich kleden, een huis bouwen, trouwen, zijn vee voederen, en een

beroep of handwerk uitoefenen. Dat hij evenzeer uit zichzelf kwaad doen kan, allerlei zonde ja een moord kan bedrijven. Maar wij stellen voor vast dat de mens, zonder de bijstand van de Heilige Geest, niets kan doen dat goed of welbehagelijk is voor God."

Hierop terugkomende op het belangrijk kenmerk der Hervorming, te weten haar leerbegrip met betrekking tot de aard en de waarde van de zogenaamde goede werken, en herinnerende dat men tot daartoe het volk daaromtrent niets anders had geleerd "dan allerlei nutteloze verrichtingen te doen, rozenkransen te bidden, heiligen aan te roepen, in een klooster te gaan, bedevaarten te doen en processieën bij te wonen, vasten - en heilige dagen te onderhouden, enz.," heette het in de confessie verder, dat alhoewel de Protestanten het doen van waarlijk goede werken alleszins nodig achten, zo deze uit het rechte beginsel geschieden. waarop men vroeger zo zeer niet gelet had (16), echter "de mens alleen door het geloof de goddelijke genade kan deelachtig worden; niet bij een bloot zogenaamd historisch geloof, wat de goddeloze mens en zelfs de duivel hebben kan, maar door het waarachtige geloof dat niet alleen de zaak als gebeurd aanneemt, maar ook de gevolgen en de uitwerking daarvan in zelftoepassing brengt (17); door het geloof dat ons voor ons zelf doet aannemen dat wij, door CHRISTUS, genade en vergeving van de zonden verkrijgen, en waardoor wij, door CHRISTUS, in God een genadige Vader hebben; waardoor wij zo God recht leren kennen en dienen, en dus niet langer, gelijk heidenen, zonder de ware kennis van God in de wereld blijven voortleven."

(16) De quibus rebus olim parum docebant concionatores; tantum puerilia et non necessaria opera urgebant. (F. Urk., I, p. 495.)

(17) Non tantum historiae notitiam, sed fidem quae credit non tantum historiam, sed etiam effectum historiae. (Ibid. p. 498.)

"Dit is," zei BAYER, "de hoofdinhoud der leer die in onze gemeente beleden wordt. Het blijkt duidelijk uit het aangevoerde, dat in onze leer niets is, dat tegen de Heilige Schrift zou strijden, of dat niet ook de leer van de algemene Christelijke Kerk zou wezen; terwijl dit alles, integendeel, door de Roomse Kerk, blijkens de schriften van de oudvaders, evenzeer oorspronkelijk geleerd en geloofd is geworden (18); en uit dien hoofde vermennen wij, dat het geheel in strijd is met de Christelijke eenheid en liefde, om ons ketters te noemen en als zodanig te behandelen." Hiermee eindigde het eerste deel van de confessie, waarvan het oogmerk was om een klaar begrip te geven van de leer van de Evangelische Christenen. De kanselier had dit alles zo duidelijk en met zulk ene heldere stem gelezen, dat de menigte die buiten had moeten blijven, maar toch zo dicht mogelijk genaderd en opeengedrongen was, geen woord had gemist (19). De confessie, voor zoverre zij nu gehoord was, maakte op allen die in de kapel vergaderd waren de diepste indruk. JONAS sloeg de uitwerking ervan gade, zo als die op de aangezichten te lezen was (20), en daaruit sprak om het zeerst belangstelling, verwondering, en bij velen ook goedkeuring.

(18) Nihil inesse quod discrepat a Scripturis vel ab Ecclesia Catholica, vel ab Ecclesia Romana, quatenus ex Scriptoribus nota est. (Ibid. p. 501.)

(19) Verum etiam in area inferiori et vicinis locis exaudiri potuerit. (Scultet., p. 274.)

(20) Jonas scribit vidisse se vultus omnium de quo mihi spondet narrationem coram. (L. Epp. IV, p. 71.)

Een woord van Luther over de confessie.

LUTHER had met betrekking tot de confessie aan de keurvorst geschreven: "Onze tegenstanders menen dat zij al heel veel uitgericht hebben door de prediking des Evangelies gestuit te hebben; maar zij zien niet in, dat de lezing van de confessie voor de op de rijksdag vergaderde standen en verdere aanwezigen, hun veel meer afbreuk moet doen, dan tien predikers op de kansel zouden kunnen gedaan hebben. Hoe slim zijn zij dus geweest! Hoe fijn hebben zij hun plan beraamd en uitgevoerd! Men heeft magister AGRICOLA en de andere leraars het stilzwijgen opgelegd; maar in hun plaats veroorlooft men de keurvorst van Saksen en de verdere vorsten en edelen, om vrijelijk en openlijk voor zijn majesteit de keizer en al de leden van de rijksdag, ene uiteenzetting van gevoelens en ene verdediging van leer en begrippen uit te spreken, die veel meer zegt dan predikatiën doen kunnen. Het is zo, CHRISTUS de Heer zelf heeft aan het woord van de waarheid ingang verschaft, in weerwil van allen tegenstand, en *het woord van God is niet gebonden*. (21) Zij mogen vrij verbieden dat het van de leerstoel verkondigd wordt: zij moeten het nu in het keizerlijk paleis aanhoren. Men legge vrij aan eenvoudige en onaanzienlijke leraars het zwijgen op: de eersten des lands, de vorsten treden op in hun plaats. Men verhindere het vrij, dat de minderen van het volk en de dienstbaren de zuivere prediking van het Evangelie bijwonen: de groten en de machthebbenden moeten er hun oren voor openen in weerwil van hun zelf. Zij willen geen enkele leerrede dulden, gedurende al de tijd dat de zitting van de rijksdag zal duren, en nu zijn zij genoodgedwongen om op één enkele dag meer zich te horen voorprediken, dan anders wellicht in een geheel jaar het geval zou zijn geweest.....Maar onze Heer heeft gezegd, dat waar de mensen zwijgen de stenen spreken zullen: zo ook dus hier. Men belet de gewone prediking, en nu wordt de waarheid die ten gevolge op ene geheel buitengewone wijze in het licht gesteld (22)."

(21) 2Ti 2.9.

(22) L. Epp. IV, p. 82.

Dwalingen en misbruiken.

Het andere deel van de confessie, dat bestemd was om in verklaring te komen wegens deze en geen dwalingen en misbruiken van de Kerk, moest nu nog gelezen worden. BAYER vervolgde dan, en las eerst de ontwikkeling van de Protestantse mening ten aanzien van de twee tekenen in het sacrament van de Avondmaals; daarop het artikel wegens het huwelijk van de geestelijken; dat opzichtelijk de mis, waarin onder meer gezegd werd, "dat in de mis het sacrament des Avondmaals schromelijk misbruikt is geworden, zodat men er ene markt van gemaakt heeft, en het tot een handel en ene koopmanschap heeft verlaagd; terwijl de Evangelischen al dat misbruik hadden op zij gesteld en de zaak teruggebracht tot de oorspronkelijke zuiverheid, zo dat nu in de kerken van de Hervormden het Avondmaal met ene plechtigheid en waardigheid gevierd werd, waarvan men in de latere tijden geen denkbeeld had gehad." Niemand werd ook, naar luid der confessie, bij de Protestanten ten Avondmaal toegelaten, tenzij eerst belijdenis van zonden gedaan hebbende; waarbij deze woorden van CHRYSOSTOMUS werden aangehaald: "Belijdt uw schuld aan God de Heer, die uw enige Rechter is, en dat niet met de tong, maar laat uw geweten en uw hart tot Hem spreken."

Nu volgde het artikel over het vasten en het uitzonderen van deze en geen spijzen, en over meer dergelijke Roomse inzetten. "Men heeft dat bij uitnemendheid een

Christelijk en stichtelijk leven genoemd," zo luidde het, "wanneer een aantal feestdagen gevierd, vele gebeden opgezegd en vastendagen onderhouden werden; wanneer men zó of zo zich kleepte, en als nog meer andere dergelijke willekeurige menselijke voorschriften met nauwgezetheid opgevolgd werden; terwijl men alle waarlijk nuttige en noodzakelijke verrichtingen of werken, en die door God geboden worden; als daar is: dat een huisvader werkt om zijn gezin te onderhouden, en de zijnen voorgaat in een godvruchtige wandel; dat ene moeder met tederheid haar kinderen verzorgt en opvoedt; dat een vorst of de overheid, met wijsheid regeert en de wetten van de lands handhaaft; en zo meer, aanmerkt als van geen wezenlijke waarde, en althans van geen godsdienstig of geestelijk belang." Met opzicht tot de kloostergeloften werd, onder meer dat tot betoog van derzelve onbehoorlijkheid diende, gezegd, dat aangezien de paus het recht had daarvan te ontslaan, zij geheel en al konden en behoorden te vervallen. Eindelijk werd ook gesproken met opzicht tot de aard en de uitgestrektheid van de macht en de werkring van de geestelijken. Er waren hier Roomse prelaten van de hoogste rang tegenwoordig; de aartsbisschoppen van Mentz, Keulen, Salzburg en Bremen; de bisschoppen van Bamberg, Wurzburg, Eichstadt, Worms, Spiers, Straatsburg, Augsburg, Constanz, Chur, Passau, Luik, Trente, Brixen, Lebus en Ratzburg. Ten aanhore van deze allen las BAYER rustig voort, ook nu hij het misbruik zou aan te wijzen hebben dat de middeleeuwen zo bijzonder kenmerkte: de verwarring en ondermenging van geestelijk met wereldlijk gezag, van Kerk en Staat; en nu hij, in naam der Evangelischen, op het herstel moest aandringen van de behoorlijke onderscheiding van deze twee in de aard zo geheel van elkaar onafhankelijke lichamen.

"Maar al te zeer" dus luidde onderanderen het artikel over dit onderwerp, "is langzamerhand het geestelijk bestuur met het wereldlijke vermengd geworden; ene dwaling waaruit oorlog, oproer en allerlei ongeregelheden ontstaan zijn (23). Daarom en om de gemoederen op dat punt te recht te brengen en een beter inzicht hieromtrent te geven, achten wij ons gehouden om het wezenlijke onderscheid duidelijk aan te wijzen, dat er bestaat en dat men in het oog houden moet, tussen de geestelijke en de wereldlijke macht (24).

(23) Nonnulli incommode commiscuerunt potestatem ecclesiasticam et potestatem gladii; et ex hac confusione, etc. (Urkunden, Confes. Augs. I, p. 539.)

(24) Coacti sunt ostendere discrimen ecclesiasticae potestatis et potestatis gladii. (Ibid.)

Kerk en Staat.

"Wij leren dan, op grond van het Evangelie, dat alle geestelijke macht en werkzaamheid zich moet bepalen tot de prediking des goddelijken Woords, de handhaving van de kerkelijke tucht en de bediening der sacramenten. Dit gezag en die werkzaamheid derhalve heeft slechts betrekking op geestelijke dingen; wordt alleen door de bedienaren des Woords uitgeoefend, en is aan alle wereldlijk bestuur of gezag ten enenmale vreemd. De overheid des lands daarentegen heeft voor al datgene te waken en te zorgen, wat buiten de kring van de geestelijke bemoeiingen ligt. Het wereldlijk gezag daarom bepaalt zich meer tot de bescherming van personen en goederen, daar het de zorg voor de zielen der burgers van de Staat mag en moet overlaten aan de geestelijkheid. De overheid waakt tegen alle uitwendig geweld, en draagt het zwaard van de gerechtigheid, om door de toepassing van straf waar

overtreding bestaat de orde en de vrede in de burgerlijke maatschappij te handhaven en te verzekeren (25).

(25) *Politica administratio versatur enim circa alias res qnam Evangelium; magistratus defendit nou mentes sed corpora - et coercet homines gladio.* (Urkunden, Conf. Augsb. I, p. 541.)

"Daarom behoort men zich wel te wachten, om die beide geheel onderscheidene machten te verwarren en in een te smelten (26). De geestelijkheid bemoeie zich nimmer met iets dat haar niet aanbetreft. CHRISTUS zelf heeft reeds gezegd: *"Mijn koninkrijk is niet van deze wereld;* en ook: *"Wie heeft mij tot een rechter of scheidsman over ulieden gesteld?"* (27) Gelijkerwijs schreef de apostel PAULUS aan de Filippenzen: *Onze wandel is in de hemelen,*" en aan die van Corinthe: *"De wapenen van onze strijd zijn niet vleselijk, maar krachtig door God* (28)."

(26) *Non igitur commiscendae sunt potestates ecclesiasticae et civilis.* (Ibid.)

(27) Joh 18.36 Lu 12.14.

(28) Php 3.20 2Co 10.4.

"Wij erkennen dus deze twee regeringen en machten geheel bijzonderlijk, en wij achten deze als zodanig uit te maken - een kostelijk en dierbaar geschenk, dat wij van God de Heer ontvangen hebben.

Plichten van de geestelijkheid.

"De geestelijkheid moet er zich dan, volgens ons begrip, toe bepalen om het Evangelie te verkondigen, en al datgene te doen en te verrichten wat daarmee in een onafscheidelijk verband staat, waaronder ook bepaaldelijk het afsnijden uit de kerkelijke gemeenschap van allen die dat door een ergerlijke wandel of anderszins mochten verdienen; maar dat alles niet uit menselijke macht, maar uitsluitend uit krachte van 's Heeren Woord (29). In zoverre dan de geestelijkheid zich getrouwelijk aan deze dingen houdt, is het de plicht van de gemeenten zich door haar te laten besturen en aan haar bestuur gehoorzaam en onderworpen te zijn; en dan geldt de uitspraak van de Heer: *"Wie u hoort, die hoort mij* (30)." Maar indien de geestelijkheid buitendien iets mocht willen leren of doen, en dat dus tegen het Evangelie zou wezen, dan hebben de gemeenten het recht om zich daartegen te verzetten en gehoorzaamheid te weigeren, en wel op grond van de Bijbel zelf, als die zegt: *"Wacht u van de valse profeten;"* en: *"al was het ook, dat wij, of een engel uit de hemel, u een Evangelie verkondigde, buiten wat wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt;"* en ook: *"Wij vermogen niets tegen de waarheid maar voor de waarheid.* Daarom schrijf ik afwezende deze dingen, opdat ik niet, tegenwoordig zijnde, strengheid zou gebruiken, naar de macht, die mij de Heer gegeven heeft *tot opbouwning,* en niet *tot nederwerping.*" Ook schrijft de heilige AUGUSTINUS in zijn brief tegen PERTILIANUS: *"Wij moeten de bisschoppen niet volgen waar zij dwalen en iets willen stellen dat afwijkt van wat in de Heilige Schrift geleerd wordt* (31)."

(29) *Excludere a communionem Ecclesiae, sine vi humana sed verbo.* (Urk. Confes. Augs. I, p. 544.)

(30) Lu 10.16.

(31) *Nec catholicis episcopis consentiendum est, sicuti forte falluntur, aut contra canonicas Dei scripturas aliquid sentiunt.* (Urk. Conf. Augs., I, p. 544.)

Slot van de confessie.

Nadat nu verder gelezen was wat in de confessie in het algemeen gezegd werd opzichtelijk de kerkelijke gebruiken, plechtigheden en instellingen, volgde eindelijk het slot, dat aldus luidde:

"Wij hebben in al wat hier is aangevoerd geen de minste bedoeling gehad om iemand wie hij ook zij te krenken, of om iets te zeggen dat hatelijk of aanstotelijk zou zijn; maar wij hebben alleen ene duidelijke uiteenzetting willen geven van onze voornaamste leerbegrippen, opdat elk zich overtuige dat wij niets geloven of leren wat niet berust op de Bijbel, of wat niet in de grond de oorspronkelijke leer is van de algemene Christelijke Kerk (32)." BAYER had volle twee uren met de voorlezing van het stuk doorgebracht, en gedurende al die tijd had men hem stil en aandachtig aangehoord (33). De confessie van Augsburg zal voortdurend een meesterstuk blijven in haar soort. Zij droeg de kennelijkste blijken van opgesteld te zijn door mannen, die dachten en schreven onder de invloed van de God van de waarheid.

(32) Dus hebben wij in deze openbare belijdenis het duidelijk bewijs, wat het waar en enig doel was der eerste Protestanten. - Geenszins de invoering van ene nieuwe leer, noch ook de vrije uitventing van allerlei eigene meningen. - Nee! Maar de handhaving van de oude zuivere leer van de Kerk, zo als die volgens de Bijbel ook van ouds geloofd was. - L. R.

(33) Mit grosser Stille und Ernst. (BRÜCH's Apologie, p. 59.)

Aanmerkingen.

De toon die door het gehele stuk heerste, was uitermate gepast en met juistheid berekend voor de soort van hoorders die men zich had moeten voorstellen. Voor het grootste gedeelte waren de aanwezigen toch vorsten, edelen, krijgslieden en staatsmannen, die van de godgeleerdheid te weinig hun studie hadden gemaakt, dan dat het doelmatig geweest zou zijn, om voor hen ene wijze van betogen en verdedigen van de Protestantse leer te gebruiken, die alleen onder geleerden en geletterden kon te pas komen. Wijselijk was dus alles natuurlijk en zo eenvoudig mogelijk voorgesteld, in diervoege dat de waarheid en gegrondheid der zaken in elk onbevooroordeeld gemoed weerklink en erkenning vinden moest.

Ook was over het geheel de verdediging en staving van de stellingen dáárom zo wel geslaagd en zo afdoende, omdat de bewijzen steeds geheel ongezocht werden bijgebracht; ja dikwijls scheen men het overbodig geacht te hebben om enige bewijsgrond hoegenaamd aan te voeren, en werd alsdan het Protestantse begrip zonder meer aan dat der Roomse Kerk tegenovergesteld, als durvende men de beslissing gerustelijk aan het gezond verstand der hoorders overlaten. Dit was alleszins oordeelkundig gehandeld van MELANCHTON, want hij was het inderdaad die hier door de mond van BAYER sprak. Met korte maar krachtige trekken had hij aangewezen, dat de veroordeling van de zo bijbelse en zo eenvoudige geloofsleer van de Evangelischen even onbillijk als onstaatkundig zou zijn, daar men dan de ogen moedwillig voor de waarheid moest sluiten en de misbruiken en het gebrekkige dat men nu toch wist dat bestond, opnieuw voor het vervolg zou bevestigen en bestendigen. Met andere woorden: hij wees overtuigend aan dat de Hervorming ene weldaad was voor de Kerk. Zijne redenering sprak zo luide tot het gemoed der

hoorders, dat zelfs de ergste vijanden van de Evangelische partij zichzelf niet ontveinzen konden, dat er veel goeds in hun stellingen was.

Wijze behoedzaamheid in uitdrukking.

Maar er straalde ook in de gehele aanleg en in de strekking van het stuk ene wijze behoedzaamheid van uitdrukking door, die evenveel lof als opmerking verdient. Terwijl MELANCHTON met waardigheid de beschuldigingen bestrijdt die men ten laste van hem en zijn geloofsbroederen had opgehoopt, bepaalt hij zich ertoe om het ongegronde van de beschuldigingen op zichzelf aan te tonen, als of hij ze niet in dadelijk toepassing tot zich en zijn vrienden te beschouwen had gehad, of ook zonder enige gevoeligheid over zulke onverdiende aanvallen te doen blijken; terwijl hij aan de andere kant, wanneer hij zonder omwegen de dwalingen des Pausdoms openlegt, niet scherp is en als met de vinger aanwijst wie het zijn die zulke verwerpelijke begrippen als geloofsleer huldigen. Op deze wijze vermeed hij alle aanleiding om in persoonlijkheden te vervallen en deze of geen te kwetsen. Hij was in dat geval meer dan ooit "voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven (34)."

(34) Mt 10.16.

De Hervorming wil niets nieuws.

Bovenal echter verdient het hier onze vermelding, dat de confessie de hoofdpunten van het geloof der zaligheid, zo als de Protestanten die leerden, zo juist terugbrengt tot derzelver ware oorsprong; daarmee aantonende, dat de Hervormers geenszins wat nieuws uitgevonden hadden of dingen in de Kerk wilden brengen die in hun eigen brein ontstaan waren: ene beschuldiging die Rome steeds in gereedheid heeft. Maar het is in het geheel de 16de eeuw niet waarin wij voor het eerst denkbeelden als die van de Hervormers moeten zoeken. Wij vinden integendeel, zo wij niet willens blind zijn, van de 16de eeuw terug tot aan de tijden der Apostelen, een onafgebroken spoor van licht, dat, wel is waar, eeuwen lang niets meer dan ene blote schemering was, maar toch nooit geheel uitgedoofd werd, en waarin wij van tijd tot tijd meer heldere lichtpunten opmerken. WIKLEFF en AUGUSTINUS vermenen wij als zodanig te mogen noemen. In de Apostolische eeuw dan treffen wij oorspronkelijk de leerbegrippen aan, die in de 16de slechts op nieuw werden te voorschijn gebracht, en die toen velen vreemd moesten voorkomen, omdat men er allengs zo schromelijk van afgeweken was. Maar het is zeker ook waar, (en zo Rome in deze zin de Hervorming ene nieuwigheid wil noemen r hebben wij er vrede mee) dat sinds de dagen van de eerste bloei van de Christenheid er geen tijd geweest was, waarin de eenvoudige, onvervalste leer der zaligheid met zoveel nadruk, kracht en leven gepredikt, en met zulke warme en edele harten beleden werd als dat in de Hervorming plaats vond.

Kerk en Staat onderscheiden.

Het rechte begrip omtrent het wezen en het bestuur van de Kerk, dat reeds zolang in een geheel verkeerde zin was uitgelegd geworden, werd inzonderheid in de confessie op ene duidelijke en overtuigende wijze voorgesteld. Hoe terecht en hoe gepast wordt hier het ongeschikte en onevangelische aangetoond, van die verwarring en ondermening van godsdienst en Staatskunde, die sinds de dagen van KONSTANTIJN had plaats gevonden, en waardoor eindelijk de Kerk in haar bestuur en inrichting niet meer dan in naam verschildte van ene wereldlijke instelling, en die ene gehele ontarding in het geestelijke lichaam had teweeggebracht! Het is waar, het kwaad wordt voornamelijk daarin gezocht, dat de Kerk zich tegen haar roeping

gemengd had en nog bleef mengen in zaken die zuiver wereldlijk zijn. Maar daarin ligt ook te gelijkertijd de afkeuring van alle ongevergde bemoeiing van de regeringen in aangelegenheden van de Kerk. Het was het kenmerkend kwaad van de middeleeuwen, dat de Kerk zich vergaande aan de Staat vergrepen had, en zich niet ontzag om voor het koninkrijk van de hemelen een aards koninkrijk in de plaats te stellen. Tegen dit misbruik verhieven de mannen der confessie hun waarschuwend stem. Maar het is daarentegen het vrij algemeen vergrijp van de drie volgende eeuwen geweest, dat men de Kerk haar rechtmatige vrijheid benomen en haar aan de Staat onderworpen heeft. Wij mogen wel vertrouwen dat zo LUTHER en MELANCHTON nog leefden, zij niet minder ernstig en krachtig hiertegen ijveren zouden. De confessie wilde én Kerk en Staat elk op zijn eigenaardig grondgebied gehandhaafd hebben, alhoewel zij daarom niet ene scherpe afscheiding als van twee vijandige machten bedoelde. De hervormers wezen slechts het onbehoorlijke en ongeoorloofde aan, dat de ene macht, met vertreding van de rechten van de andere, zich aanmatigheden zouden veroorloven; en zij keurden het uit dien hoofde streng en onvoorwaardelijk af, dat zij wier roeping het was de hemelsen Koning te dienen, in iets te kort zouden doen aan de gehoorzaamheid en aan de hulde die zij aan de burgerlijke overheid verschuldigd zijn; maar nog veel minder was het met hun begrippen van recht en met de eisen van hun uitsluitend op het Evangelie gegronde leer overeen te brengen geweest, dat koningen en vorsten overmoedig de hand zouden slaan aan de arke des Heeren.

Kerkelijke regering en tucht.

Wanneer de confessie verder leert, dat onderanderen de handhaving van de kerkelijke tucht "niet moet geschieden uit menselijke macht, maar uitsluitend uit krachte van 's Heeren Woord," dan worden daarmee alle geweldige maatregelen, en alle dwang in het godsdienstige veroordeeld. Geen bekering of tuchtiging van dusgenoemde ketters derhalve, door middel van het zwaard. Is dit dan almede een grondbeginsel van de Hervorming geweest: het tegengestelde was altijd de mening van Rome. Het mag zijn dat de geschiedenis van het Protestantisme een en ander heeft opgeleverd, dat van een en dezelfde geest met Rome zou mogen getuigen: dit waren slechts zo vele uitzonderingen op de anders doorgaande regel van Protestantse geloof: geen geweld, geen dwang in de godsdienst. Ook merken wij ten aanzien van de confessie op, dat uit deze van de Protestanten onverdeelde eerbied voor het Woord van God duidelijk spreekt. Er wordt in het gehele stuk geen enkele stelling aangetroffen, die niet berust op de Bijbel.

Oorspronkelijke bedoeling met de confessie.

Voorts was de confessie blotelijk ene belijdenis of openlegging van het geloof van de Evangelische gemeenten, en geenszins een regel van dat geloof, of een voorschrift dat gegeven werd om gevolgd te worden. Het heet daar steeds: "zo wordt in onze gemeenten geleerd." Ook beschouwde LUTHER, gelijk wij zagen, de confessie geheel in het licht van ene predikatie, die op de rijksdag door of namens de vorsten gehouden werd, en als zodanig als ene vergoeding dáárvoor, dat men aan de leraars het prediken verboden had. Was de bedoeling met de confessie werkelijk geweest om daarin een vaste maatstaf te hebben voor het Christelijk Evangelisch geloof, gelijk men later heeft gemeend, dan had deze om die reden alleen toen ongetwijfeld doel gemist (35).

(35) Schoon men wel, bij het opstellen van deze confessie, niet opzettelijk de bedoeling had, om daarin ook voor het vervolg een vaste maatstaf voor het Christelijk Evangelisch

geloof te hebben: allen echter, die toen deze confessie als de hunne erkenden, drukten daarbij tevens hun eensgezindheid in het Christelijk geloof uit. Daartoe kon dan ook deze in het vervolg dienen, en is er ook met recht toe gebruikt geworden. De Evangelische Kerk werd op deze gegrond, en zij, die naderhand in de grote hoofdpunten van die confessie afweken, hielden daardoor vanzelf op, tot die Evangelische Kerk te behoren; doch het stond hun vrij, zich met gelijk gevoelenden door ene nieuwe confessie te verbinden. - Er moet toch éénheid zijn in het geloof tussen hen, die één Gemeente willen uitmaken. - Buiten dat is er niets dan verwarring en ene eindeloze tegenspraak te wachten. - L. R.

Aanmerkingen op de confessie.

Maar waren er dan, met dat al, op de confessie geen aanmerkingen van enig aanbelang te maken? - Wij geloven van ja.

De confessie stelt vooruit, dat de Evangelischen in geen enkel leerstuk afwijken van de leer die oorspronkelijk die van de algemene Christelijke Kerk geweest is, alhoewel zij de in latere eeuwen ingeslovene misbruiken verwerpen, en de dwang afkeuren, waarmee de Roomse Kerk, door niet Bijbelse inzettingen van allerlei aard in te voeren, de gemoederen bezwaard en de geest des Evangelies miskend heeft. Intussen komt het overal in de loop van het stuk uit, dat men niet dan met grote angstvalligheid zich heeft durven veroorloven hier en daar ene mening uit te spreken die van het gevoelen van deze of geen oudvader afwijkt, en dat men zeer behoedzaam geweest is waar het er op aan kwam om de priesterheerschappij in haar onwaarde te doen uitkomen, of waar Rome in enig ander opzicht moest aangegrepen worden. MELANCHTON, die, naar wij weten, de steller der confessie was, kon daarom ook zeggen: "wij leren volstrekt niets dat niet op het Evangelie gegrond, en waarlijk leer is van de algemene Christelijke Kerk. Wij zijn overigens tot elke inwilliging bereid, waar die kan geschieden zonder de leer zelf aan te tasten; gelijk wij er dan ook geen zwaarigheid in vinden zouden, om gebruiken en ceremoniën te blijven onderhouden, waartegen wij geen bedenkingen van overwegend belang hebben. Wij willen ons in een woord graag aan alles onderwerpen, wat wij niet als zondig of als in strijd met ons geweten hebben leren kennen (36)."

(36) Concessuros omnia quae ad dignitatem Episcoporum stabiliendam pertinent. En: Nullum detractavimus onus, quod sine scelere suspici posset. (Corp. Ref. II, p. 431.)

Wij geloven dat velen over het algemeen gaarne ene grotere mate van onafhankelijkheid, een meer doortastende geest in de confessie zou gevonden hebben, en dat men het voor beter gehouden zou hebben, indien het gehele duistere tussenvak dat de Apostolische tijden van de eeuw der Hervorming afscheidt, met stilzwijgen was voorbijgegaan, en het veelbetekenende wachtwoord der reformatie "dat Gods Woord alleen kenbron is der waarheid en grondslag des geloofs," zonder enige afwijking of weifeling was voor ogen gehouden (37). Men heeft terecht de gematigdheid van MELANCHTON geroemd. Hij is hier echter meer dan gematigd, hij is wellicht zwak geweest; niet slechts dewijl hij bij het vermelden van de dwalingen en gebreken van de Roomse Kerk dat uiterst behoedzaam doet, en als ware het nog een sluier werpt over wat daarin het ergste was en het meest aanstotelijk moest voorkomen, terwijl hij zich meestal er bij bepaalt om ervan te zeggen dat die misbruiken strijdig zijn met de Heilige Schrift: maar voornamelijk, omdat hij zorgvuldig het stilzwijgen bewaart omtrent de aangematigde goddelijke rechten van de paus; over het getal van de

sacramenten, en omtrent meer andere punten. Hij verdedigt wel de vernieuwde, gezuiverde Kerk, maar hij spaart daarbij te zeer de verouderde en verbasterde Kerk. "Vrede! Vrede!" was zijn roep. Wij geloven intussen dat zo de Hervorming, in stede van in haar goede zaak zoveel omzichtigheid te gebruiken, in deze meer stoutmoedig voor de waarheid te velde getrokken was, en met het ontzachelijkste aller wapenen, Gods Woord, in de hand, de harten der mensen dieper had pogen te treffen: wij geloven, zeggen wij, dat er dan al dadelijk ene grotere en meer beslissende overwinning gevolgd zouden zijn, en dat een beter en waardiger standpunt toen reeds was verzekerd geworden. -

(37) *Solum verbum Dei condit articulos fidei.*

Men oordeelt verschillend over de indruk die de confessie op KAREL V gemaakt heeft. Sommigen willen dat hij zich moeite gaf, om ze in de voor hem zo goed als vreemde taal, waarin de voorlezing geschiedde, te verstaan (38). Anderen zeggen dat hij al spoedig in slaap viel (39). Wellicht bevatten beide berichten gedeeltelijk waarheid.

(38) Satis attentus erat Caesar. (Jonas in Corp. Ref. II, p. 184.)

(39) Cum nostra confessio legeretur, obdormivit. (Brentius in Corp. Ref. II, p. 245.)

De keizer neemt de confessie aan.

Toen BRUCK de lezing voleindigd had, naderde hij de secretaris des keizers en bood hem de twee kopieën van de confessie aan. KAREL V, die nu althans in het geheel niet sliep, nam beide afschriften over, en terwijl hij het Duitse, dat hij als het origineel aanmerkte, in handen stelde van de keurvorst van Mentz, behield hij het Latijnse voor zichzelf (40). Daarop betuigde hij aan de keurvorst van Saksen en diens vrienden, dat hij hun confessie had aangehoord (41), maar dat, aangezien het hier ene zaak van zo groot aanbelang gold, hij eerst later, als hij rijpelijk en bedaard het stuk zou overwogen hebben, hun zijn antwoord zou doen toekomen.

(40) Het Latijnse afschrift, onder de archieven van het keizerlijk stamhuis bewaard, moet zich te Brussel bevinden; terwijl de Duitse kopie, die later aan het Concilie van Trente gezonden werd, op het Vaticaan gevonden moet worden.

(41) Gnädichlich vernohmen. (F. Urkunden, II, p. 3.)

Belangrijkheid van de confessie voor de Evangelische Kerk.

Het was de Protestanten duidelijk aan te zien, dat zij hier ene soort van triomf behaald had de (42). God was met hen geweest. Zij voelde overigens diep, dat zij na ene zo openbare en veelbetekenende handeling als deze, meer dan ooit voor God en hun eigen geweten verplicht waren om in de belijdenis en in de verdediging van de waarheid te volharden. "Ik ben er Gode recht dankbaar voor," zo drukte LUTHER zich uit, "dat ik heb mogen leven in een tijd, waarin CHRISTUS op zodanige wijze beleden is geworden; en dat door zo hoog geplaatste personen en voor ene zo aanzienlijke vergadering (43)." Maar de gehele Evangelische Kerk ontving nieuw leven bij de jongste belangrijke verrichtingen, die wij gevolgd en gadeslagen hebben. Elk harer leden voelde zich nu inniger en vaster verbonden aan de Heer, en had, als ware het, een nieuwe doop, ene nieuwe toewijding aan CHRISTUS ontvangen. Een tijdgenoot merkte aan "dat er sinds de dagen van de Apostelen geen

meer gewichtige gebeurtenis in de Christenwereld was voorgevallen, dan de confessie van Augsburg toen en in de gevolgen geweest is (44)."

(42) Cum incredibili protestantinm gaudio. (SECK., II, p. 170.)

(43) Mihi vehementer placet vixisse in hanc horam. (L. Epp. IV, p. 71.)

(44) Grösser und höher Werk. (Mathesius, Hist., p. 93 - 98.)

Toen de keizer van de troon was afgeklommen begaf hij zich naar de Protestantse vorsten, en verzocht hen, al fluisterende, dat zij de confessie niet zouden openbaar maken (45); wat zij hem dan ook beloofden. Hierop verlieten allen de vergaderzaal.

(45) Instill angeredetund gebethen. (Corp. Ref. II, p. 143.)

VIII.

Uitwerking van de confessie op de Roomsgezinden.

De Roomsgezinde partij had een geheel andere afloop verwacht. In plaats van een in hevige bewoordingen vervat twisteschrift, was hier een eenvoudige en op bedaarde redenering gegronde geloofsbelijdenis gegeven. De meest opgewondene hoofden onder de Roomszen voelden zich daardoor ontwapend. Velen toonden ook, dat zij door het voorgevallene minder teleurgesteld dan wel min of meer aangenaam verrast waren, door te zeggen: "Wij zouden tot geen prijs de gelegenheid hebben willen missen om bij de lezing van de confessie tegenwoordig te zijn (1)." Ja, zo diep en zo beslissend was de indruk geweest, dat velen de zaak van de Hervorming op dat oogenblik voor geheel gewonnen hielden. Zelfs waren er onder de bisschoppen, die luide de hevigheden en de uitvallen afkeurden, die een ECK en een FABER zich veroorloofden (2). De bisschop van Augsburg kon zich niet weerhouden te betuigen "dat al wat de Lutheranen gezegd hadden de zuivere waarheid was (3)." - De hertog van Beijeren voegde ECK op een niet zeer vriendelijke toon toe: "Wel nu, doctor! die zaak is, dunkt mij, toch geheel anders dan gij ze mij hebt voorgesteld (4)." -

(1) BRUCK's Geschichte van de Handl. in de Sachen van de Glaubens zu Angsbourg. (F. Urk. p. 50.)

(2) Multi episcopi ad pacem sunt inclinati. (L. Epp. IV, p 70.)

(3) Illa quae recitata sunt, vera sunt, sunt pura veritas; non possumus inficiari. (Corp. Ref. II, p. 154.)

(4) So habman Im vor nicht gesagt. (Mathes. Hist. p. 99.)

Zo dacht en sprak men algemeen, tot niet geringe bekommring van de raddraaiers van de pauselijke partij. De hertog van Beijeren had ook aan ECK gevraagd "of hij zich in staat rekende om op goede gronden de confessie te weerleggen." "Niet, zo wij dit uit de schriften van de Apostelen en van de Profeten alleen doen moeten," was het antwoord, "maar wel op het gezag van de conciliën en der kerkvaders (5)." "Dan begrijp ik het al," hernam de hertog met drift, "de Lutheranen zijn, dit erkent gij zelf, bij de Schrift gebleven en wij zijn ervan afgeweken."

(5) Mit Propheten und Aposteln schriften - nicht. (Mathes. Hist. p. 99.)

Afschriften naar alle hoven gezonden.

Als gevolg van de openbare lezing van de confessie zag men zowel de aartsbisschop HERMANN, keurvorst van Keulen, als de paltsgraaf FREDERIK, hertog ERIK van Brunswijk - Luneburg, hertog HENDRIK van Mecklenburg en de hertogen van Pommeren, zich voor de zaak van de Evangelische waarheid verklaren. HERMANN trachtte ook eerlang de Hervorming ingang te verschaffen in zijn keurvorstendom. Nog groter was wellicht de uitwerking van de confessie buiten Duitsland. KAREL zond er afschriften van aan alle hoven; en deze werd in het Frans en Italiaans (6), en ook in het Spaans en Portugees vertaald. De confessie werd langs deze weg door geheel Europa bekend, en het was dus wèl gezien geweest van LUTHER, toen hij er van zei: "De confessie zal tot alle natiën doordringen, en de stem die daaruit spreekt zal in alle landen vernomen worden (7)." De confessie bragt een beduidende schok toe aan de vooroordelen en dwalingen van de eeuw, gaf een duidelijk inzicht in de ware aard van de Hervorming, en bereidde wijd en zijd de gemoederen voor, tot de ontvangst van de reine Evangelieprediking.

(6) Caesar sibi fecit nostram confessionem reddi Italica et Gallica lingua. (Corp. Ref. II, p. 155.) De Franse overzetting is te vinden in Forstemann's Urkundenbuch, I, p.357. *Articles principaulx de la foy.*

(7) Perrumpet in omnes aulas Principum et Regum. (L. Epp. IV, p. 96.)

Luther dringt aan op de vrijheid van Godsdienst.

LUTHER zat in deze ogenblikken niet stil. Hij voelde de noodzakelijkheid om zonder verwijl gebruik te maken van de gunstige omstandigheden, en ene nieuwe poging te wagen voor de godsdienstvrijheid. Hij vroeg de erkenning daarvan rondweg aan de Roomse vorsten van de rijksdag (8), en trachtte tevens het vertrek van zijn vrienden uit Augsburg zoveel mogelijk te verhaasten. Er was nu ene openlijke en afdoende belijdenis van de Heer JEZUS CHRISTUS geschied. De langere tegenwoordigheid van de Protestanten in Augsburg zou, dit vreesde LUTHER, slechts aanleiding geven tot eindeloze twisten en besprekingen over deze zaak, en die wilde hij liefst vermijden. Hij zou op dat ogenblik de voorkeur gegeven hebben aan ene openlijke vredebreuk tussen de twee partijen, al moest hij een van de eersten geweest zijn die met zijn bloed de trouw aan het Evangelie zou moeten verzegelen. De brandstapel had voor hem, in dat licht bezien, niets verschrikkelijks. "Ik roep u in de naam van God terug van de rijksdag (9)," schreef hij aan zijn vrienden. "Haast u om naar huis te komen! Haast u zoveel gij kunt! Ik ben bereid om als het slachtoffer van deze vergadering te vallen, gelijk JOHANNES HUSS te Constanz (10)!"

(8) Brief aan de keurvorst van Mentz. (Ibid. p. 74.)

(9) Igitur absolvo vos in nomine Domini ab isto conventu. (Ibid. p. 96.)

(10) Vellem ego sacrificium esse hujus novissimi concilii sicut Johannes Huss Constantiae. (L. Epp. IV, p. 110.)

Hij vergelijkt de rijksdag bij een toneelspel.

Maar wanneer LUTHER nader bedacht welke de heersende geest op de tegenwoordige rijksdag was, dan kon hij zulk een afloop als te Constanz niet verwachten. Hij begreep dat het leerstellige uit staatkunde zou worden op zij geschoven, en dat alles zou aangewend worden om de vrede van de rijks zo mogelijk te behouden. Deze wijze van doen, die ook in onze leeftijd in de schatting der meesten zeer goed en verstandig zou genoemd worden, werd door LUTHER geheel afgekeurd.

Hij vergeleek de rijksdag bij een toneelspel, dat te Augsburg opgevoerd werd. De handelingen der vergadering hadden tot daartoe, meende hij, de gewone gang van een toneelspel doorlopen; de ontknoping alleen ontbrak nog. Die ontknoping meenden sommigen dat treurig zijn zou, maar LUTHER dacht er geheel anders over (11).

(11) Sed catastrophen illi tragicam, nos comicam expectamus. (Ibid. p. 85.)

Zijn schrijven aan Melanchton.

Wat hem met dat al stof tot bezorgdheid gaf, was dat de keizer in deze zaak zulk ene grote rol speelde. Er was te die tijde wellicht geen denkbeeld, geen wens die het gemoed van de grote hervormer meer en gestadiger vervulde, dan dat zowel de Kerk van het wereldlijk gezag onafhankelijk, als de burgerlijke regering van de invloed der geestelijkheid vrij mocht zijn. "Gij ziet," dus schreef hij aan MELANCHTON, "dat men alweer hetzelfde wapen tegen ons gebruikt als vroeger te Worms; het is de keizer en altoos de keizer. Het schijnt dat de duivel geen ander lied te zingen weet, en dat hij, die zo listig en zo in het boze uitgeleerd is, tegen de Heer JEZUS CHRISTUS geen andere kracht kan aanwenden dan juist die van de wereldlijke arm (12)." LUTHER verloor echter daarom de moed niet. "CHRISTUS komt," zei hij; "Hij komt, die gezeten is ter rechterhand.... Van wie? Niet van de keizer, want dan waren wij reeds lang verloren geweest; maar van God zelf. Daarom mogen wij niet vrezen. CHRISTUS is de Koning van de koningen en de Heer van de heeren. Zo hij zijn rang en titel te Augsburg kon verliezen, zo moest hij die ook verliezen over de gehele aarde en door alle hemelen. Het ene zo wel als het andere is onmogelijk (13).

(12) Sic satan chorda semper oberrat cadem, et mille - artifex ille non habet contra Christum, nisi unum illud elumbe robur. (L. Epp. IV, p. 100.)

(13) De wereldlijke macht heeft geen gezag in zaken van de godsdienst, om enige bepalingen omtrent leer of tucht te maken, of haar macht te lenen aan hen, die hun bepalingen aan de Gemeente willen opdringen. - En toch gebeurt het maar al te dikwijls, gelijk LUTHER zei, dat de duivel van de wereldlijke arm tot zulk een einde tegen de Heer JEZUS CHRISTUS gebruik maakt. - Het is ook de gewone toevlucht van hen, die hun eigen gevoelens van de Gemeente willen opdringen. - Het is derhalve zaak, in zulk een geval niet vreesachtig toe te geven, maar, met LUTHER, in vertrouwen op de Heer, in de verdediging van de waarheid vol te houden. - L. R.

Waren dan de harten van de Evangelische Christenen met blijdschap vervuld bij de zo gewichtige stap die te Augsburg gedaan was, en had die gebeurtenis aanvankelijk zelfs enige van de tegenstanders in vrienden veranderd en anderen althans tot zwijgen gebracht: het was er ver af dat de overwinning voorgoed behaald zou wezen.

Herinnerin aan keizer Maximiliaan.

Daags na de lezing en overgift van de confessie was KAREL in geen beste luim opgestaan, daar hij weinig of niet had kunnen slapen. De eerste die zich aan hem vertoonde was de paltsgraaf, die ook niet zeer op zijn gemak was. Hij begon de keizer dadelijk over de zaak van de vorige dag te spreken en zei: "Wij zullen een en ander moeten toegeven. Ik veroorloof mij bij deze gelegenheid uw majesteit te herinneren, dat ook keizer MAXIMILIAAN de wil had, om de twee tekenen in het Avondmaal goed te keuren, zo mede het huwelijk der priesters, en om vrijheid te verlenen met opzicht tot het vasten." Deze woorden kwamen KAREL hier juist te pas. Zij gaven hem een middel aan de hand, dat hij wilde aanwenden, om zich uit de verlegenheid te

redden. De komst van GRANVELLE en CAMPEGGIO evenwel maakte al spoedig een einde aan deze voornemens.

Openhartige bekentenis.

Het scheen dat Rome, toen het zich van de eerste indruk van het voorgevallene een weinig hersteld had, met te groter hardnekkigheid vasthouden zou aan de oude stellingen. Zo zei de bisschop van Wartzburg: "Ik blijf bij de moeder," menende daarmee de Kerk van Rome. "Zie toe," antwoordde hem hierop zeer gevat BRENZ, "dat gij om de moeder de Vader en de Zoon niet vergeet!" - "Ik ontveins niet," dus drukte de aartsbisschop van Salzburg zich uit in een gesprek met ene vriend; "ik ontveins niet dat ik aan het Avondmaal onder twee tekenen de voorkeur zou geven; dat ik het huwelijk van de priesters goed vind; dat ik erkennen moet dat er vrijheid behoort te zijn ten aanzien van het vasten, en zo meer.....Ik kan echter het denkbeeld niet verdragen, dat de man die al die veranderingen predikt, en die al het gebrekkige zo met geweld verbeteren wil, slechts een arme niets beduidende monnik is (14)." Een ander geestelijke (een bisschop) zei: "Ik zou er niets tegen hebben dat men overal de godsdienst vierde zo als het te Wittenberg geschiedt; maar als ik bedenk van wie dat alles afkomstig is, dan kan ik er mijn goedkeuring niet aan geven (15)." - MELANCHTON had bij de aartsbisschop van Salzburg met nadruk de noodzakelijkheid aangedrongen van een hervorming met opzicht tot de geestelijkheid. "Wat spreekt gij toch van de geestelijkheid te hervormen!" dus viel de aartsbisschop MELANCHTON ongeduldig in de rede; "wij priesters hebben nooit veel gedeugd." Deze openhartige bekentenis, uit de mond van een geestelijke van rang, was zeker merkwaardig genoeg. Dagelijks kwamen er nu meer fanatieke monniken en Roomse doctoren in Augsburg aan, die het hun eraan toebrachten, om de stemming van de keizer en van de Catholieke vorsten jegens de Hervorming vijandiger te doen worden dan ooit te voren (16).

(14) Sed quod unus monachus debeat nos reformare omnes. (Corp. Ref. II, p. 155.)

(15) Aus dem Loch und Winckel. (L. Opp. XX, p. 307.)

(16) Quotidie confluent huc sophistae ac monachi. (Corp. Ref. II, p. 141.)

Verwachtingen van de protestanten.

Reeds de morgen volgende op de dag waarop de lezing van de confessie plaats had, waren het MELANCHTON's woorden: "Zo wij tot hiertoe nog enkele vrienden hadden: nu bezitten wij er geen meer. Wij zijn hier alleen, van elk verlaten, en zien ons van de grootste gevaren omringd (17)." - KAREL werd door verschillenden raad vreselijk geslingerd. Hij toonde echter voor het uiterlijke ene grote mate van onverschilligheid. Intussen was hij in het geheel niet onverschillig omtrent de zaak, en gaf zich integendeel alle moeite om meer in bijzonderheden met al het die betrekkelijke bekend te worden; alhoewel hij deze zijn nasporingen zorgvuldig voor het oog van anderen zocht te verbergen. "Laat er geen enkel woord gemist worden," had hij tot zijne secretaris gezegd, toen hij hem de last gegeven had om van de confessie ene Franse vertaling te maken. De Protestanten hadden van dit onderzoek des keizers naar het schijnt toch kennis bekomen, en legden het in hun belang uit. "De keizer wil niet dat iemand het weet," zeiden zij tot elkaar; "en geen wonder! Zo het bekend werd dat hij zoveel belang in onze zaak stelt, dan zou hij gevaar lopen van zijn Spaanse landen te verliezen. Wij moeten dus van onze kant zorgen dat er niet van gesproken wordt." Maar de hovelingen des keizers lachtten met deze verwachtingen van de Evangelischen. Zij meenden hun keizer en hun hof beter te kennen. "Als gij

maar geld er voor over hebt," dus sprak een van de secretarissen van staat tot JONAS en MELANCHTON, "dan kunt gij u ene godsdienst naar uw zin van de Italianen kopen; dat zal gemakkelijk genoeg gaan (18); maar is uw beurs ledig, dan zal het al te maal moeite tevergeefs zijn, wat gij ook doen mocht." Toen op een meer ernstige toon vervolgende, voegde hij er bij: "Geloof mij, de keizer kan geen andere godsdienstbegrippen goedkeuren dan die van Rome, zolang hij zo van kardinalen en bisschoppen omringd blijft als nu het geval is."

(17) Nos hic soli ac deserti. (Corp. Ref. II, p. 141.)

(18) Nos, si pecuniam haberemus, facile religionem quam vellemus emtueros ab Italis. (Corp. Ref. II, p. 156.)

De steden tot afval aangezocht.

Op Zondag de 26ste juni, des morgens, nog vóór het ontbijt (19), ontving de keizer de afgevaardigden van de steden in een bijzonder vertrek. KAREL wilde van hun standvastigheid ene nieuwe proef nemen. Hij wenste zo graag door zijne persoonlijke invloed, de standen des rijks weer tot de vorige eenheid te brengen; en daar hij de stede voor de zwakste partij hield, dacht hij met deze maar weer het eerst ene poging te wagen. "Sommige steden," dus sprak de paltsgraaf in van de keizers naam, "hebben zich niet onderworpen aan het eindbesluit van de jongsten rijksdag van Spiers. De keizer wenst dat zij van die tegenstand terugkomen en zich naar de uitspraak der meerderheid voegen zullen."

(19) Heute vor dem Morgenessen. (Ibid. p. 143.)

Derzelver antwoord.

De afgevaardigden van Straatsburg, Neurenburg, Constanz, Ulm, Reutlingen, Heilbron, Memmingen, Lindau, Kempten, Windsheim, Isny en Weissenburg, tot wie hier deze eis onder de vorm van een verzoek gericht werd, en van wie men dus kort en goed verlangde dat zij het bewuste protest opgeven zouden, waren met weinig verbaasd dat men hun die vraag juist nu deed. Zij vroegen tijd van bedenken.

Het was een hachelijke tijd dáárom, omdat de geest van de tweedracht tussen de verschillende steden het twistvuur behendig had weten te ontsteken, en omdat er nu dagelijks gewerkt werd om de bestaande verwijdering groter te doen worden (20). Niet slechts was er voortdurend verschil tussen de Catholieke en de Protestantse steden, maar ook waren de laatsten onderling verdeeld, voor zoverre zij meer tot LUTHER of tot ZWINGLI overhielden. Zelfs waren er onder de steden die bepaaldelijk op de hand van LUTHER waren, maar die hun gehele goedkeuring aan de confessie van Augsburg met hadden kunnen geven, die niet zeer vriendelijk gezind waren jegens de vertegenwoordigers van Reutlingen en Neurenburg. Dit in aanmerking nemende was het zo onoordeelkundig niet in keizer KAREL, dat hij maar zonder tijdverliezen weer eens ene poging waagde. Hij was daarbij ongetwijfeld de oude spreuk gedachtig: *divide et impera*. Gelukkig dat het geloof van de Evangelische steden bestand was tegen dergelijke zo gevaarlijke aanslagen. Reeds de volgende dag ontving de keizer een antwoord, waarin rondborstig verklaard werd dat de steden zich niet aan het besluit van Spiers konden of mochten onderwerpen "zonder ongehoorzaam te worden aan God, en zonder verwaarlozing der heiligste belangen (21)."

(20) Es sind unter uns Städten, viel practica und Seltsames Wesens. (Corp. Ref. II, p. 151.)

(21) Ohne Verletzung van de Gewissen gegen Gott. (F. Urkunden, II, p. 6.)

Beraadslagingen.

KAREL bleef steeds besluiteloos met betrekking tot de openlijk door hem te doene stappen. Hij liet zich, wel is waar, meer door staatkunde dan door een gevoel van rechtvaardigheid leiden; maar toch wenste hij hartelijk graag een middelweg te vinden en de uitersten in deze zoveel doenlijk te vermijden. Hij wilde dan, nu zijn ontwerp met de steden mislukt was, dadelijk iets anders beproeven; en om daartoe te geraken, verenigde hij de vorsten die op de zijde van Rome gebleven waren aan het paleis. Al de Catholieke vorsten verscheen; terwijl ook de pauselijke legaat en de voornaamste van de Roomse godgeleerden tegenwoordig waren. Deze soort van raadsvergadering mishaaide intussen aan de Protestanten zeer.

De vraag welke hier vanwege de keizer ter overweging werd voorgesteld was: "Welk antwoord dient er op de confessie gegeven te worden (22)?" Er waren drie verschillende meningen hieromtrent. De mannen van de paus zeiden: "wij moeten ons wel wachten om het door de Lutheranen aangevoerde te weerleggen. Wij zullen beter en veiliger doen met eenvoudig het edict van Worms tegen hen te handhaven en hen des noods met geweld te dwingen (23)." De keizerlijke partij oordeelde "dat de confessie door onpartijdige mannen behoorde onderzocht te worden, en dat de keizer vervolgens uitspraak daaromtrent moest doen, gelijk de lezing van de confessie," meende zij, "alrede een beroep op het keizerlijk gezag geweest was." Anderen eindelijk, die tussen de beide eerstgenoemde partijen als ware het het midden hielden, wilden dat aan enige doctoren de last zou gegeven worden om een tegenschrift op te stellen, wat dan aan de Protestanten voorgelezen en door de keizer bekrachtigd moest worden.

(22) Adversarii nostri jam deliberant quid velint respondere. (Corp. Ref. II, 26 juni.)

(23) Rem agendam esse vi, non audiendam causam. (Ibid. p. 154.)

Houding door de meerderheid aangenomen.

De discussie was zeer hevig. Elke partij bleef hardnekkig staan bij haar mening. GEORGE van Saksen en JOACHIM van Brandenburg betoonden zich de verbitterdsten van allen, en overtroffen in heftigheid ver de geestelijke heeren (24). "Zeker iemand die gij heel wel kent, brengt hen allen zo in beweging (25)," schreef MELANCHTON aan LUTHER, "en enige godgeleerde heeren helpen hem daarbij getrouw. Zij gaan gezamenlijk als aanvoerders de anderen voor! "Die zeker iemand was ongetwijfeld hertog GEORGE. De vorsten van Beijeren, die aanvankelijk zo door de confessie waren getroffen geweest, hadden zich ook weer opnieuw, en vaster dan tevoren, aan Rome aangesloten. Zij die zich het gematigdst betoonden en omtrent de zaak van de Evangelischen de meeste onpartijdigheid lieten blijken, waren de keurvorst van Mentz, de bisschop van Augsburg en de hertog van Brunswijk. "Ik mag in geen geval zijn majesteit het nemen van geweldige maatregelen aanraden, zo ik de zaak uit het oogpunt van billijkheid of in het algemeen belang beschouw," sprak ALBERT. "Immers zo zijne majesteit ertoe komen mocht om de gewetens der Protestantsegezinde burgers te dwingen, en dan, na eene zodanige ogenschijnlijke zegepraal, het rijk mocht verlaten, zouden de priesters de eerste slachtoffers zijn van de verbittering van de dan niet langer beteugelde menigte. En wie waarborgt ons, dat ook niet de Turk van die omstandighede gebruik zou maken, om onverhoeds weer in

Duitsland te vallen?" Deze niet geheel van eigenbelang vrije zienswijze des aartsbisschops vond bij zeer weinigen bijval. Hij en anderen die met hem van gelijke mening waren, werden buitendien al spoedig overstemd door de aanwezige krijgslieden, die zeker het minst van allen de vrees van de aartsbisschop delen mochten. "Zo het mocht nodig worden om tegen de Lutheranen te vechten," aldus drukte zich graaf FELIX van Werdeberg uit, "dan zal ik daaraan geheel vrijwillig deel nemen; en ik zweer bij deze, dat als ik mijn zwaard tegen hen eenmaal getrokken zal hebben, ik het niet weer zal opsteken, alvorens LUTHER en de zijnen ten ondergebracht zullen wezen." Deze edelman was echter buiten de gelegenheid om later zijn woord gestand te doen, daar hij binnen weinige dagen een plotselinge dood vond, ten gevolge zijner onmatige levenswijze. De meer gematigde onder de aanwezigen lieten op deze hevige uitval van graaf FELIX weer een en ander ten gunste der Evangelischen horen. Zo zei de bisschop van Augsburg: "De Lutheranen tasten geen enkel geloofsartikel aan. Wij zouden op die grond wel tot ene schikking met hen komen kunnen. Ik geloof dat wij hun slechts toe te staan zouden hebben de viering van het Avondmaal onder twee tekenen, en het huwelijk van de geestelijken. Maar al moesten wij nog meer punten inschikken om de vrede te bewaren, ik zou er niet tegen zijn." Hierop werd de vergadering zeer onstuimig. "Hij zelf is een Lutheraan!" riep men uit; "hij zou alles toestaan, zelfs ook de afschaffing van de bijzondere missen!" - "Wat deze laatsten aanbetreft," merkte nu iemand enigszins spottend aan, "daar is zeker niet aan te denken; Rome kan geen afstand doen van ene zaak, die van zoveel belang voor haar is; want uit de opbrengst van de missen is het toch dat zij en haar hoge geestelijken zulk een staat voeren en zo rijk leven kunnen (26)." De aartsbisschop van Salzburg en de keurvorst van Brandenburg beantwoordden voorts de bisschop van Augsburg op de hevigste wijze. "De Lutheranen hebben ons ene confessie voorgelegd, die geschreven was met zwarten inkt op wit papier," zei zij, "maar de keizer behoort hun met *rode inkt* zijn antwoord te schrijven (27)." - "Ziet wel toe, mijne heeren," dus hernam de bisschop van Augsburg, "opdat gij niet te laat wensen mocht dat er maar eenvoudig met zwarte letters geschreven was." De strijd zou zeker veel verder gelopen zijn, zo niet de keurvorst van Mentz erin had mogen slagen om de drift van de sprekenden te matigen. De keizer, die in deze zaak graag als opperste scheidsrechter uitspraak wilde doen, wenste daarom maar, dat ook de pauselijke partij hem schriftelijk haar bedenkingen of haar aanmerkingen op de confessie mocht aanbieden. Maar daarvan scheen niet te zullen komen. De meerderheid, die sinds de rijksdag van Spiers in kracht gewonnen en zich in de laatste tijd zeer aaneengesloten had, was niet meer zo onvoorwaardelijk tot onderwerping aan KAREL's gezag gestemd. Integendeel! Overtuigd van haar overwegende sterkte, begon zij zowel de pogingen van de minderheid te verachten als van het denkbeeld afkerig te worden, om de keizer tot rechter aan te nemen. "Er kan hier eigenlijk geen sprake zijn," dus redeneerde men, "van verdeeldheid tussen de standen des rijks. Met uitzondering van enige weinigen zijn wij het allen eens. Het zijn hier niet twee partijen die gelijke krachten en gelijke rechten hebben, en omtrent wier verschillende meningen er beslist zou moeten worden. Het kan hier alleen te pas komen om de oproermakers te tuchtigen, en om hun die getrouw gebleven zijn, hulp en bijstand te verlenen tegen de strafwaardige pogingen van de rebellen."

(24) Hi sunt duces, et quidem acerrimi alterius partis (Corp. Ref. II, p. 154.)

(25) Omnes unus gubernat rusticus. (Ibid. p. 176.)

(26) Cardinel, Churtusanen, Pracht und Küchen. (BRÜCK, Apol., p. 63.)

(27) Wir wokten antvorten mit einer Schrift mit Rubricken geschrieben. (Corp. Ref. II, p. 147.)

Zulk ene taal deed KAREL aanstonds zien hoe de zaken stonden. Hij moest, zijns ondanks, zijne rol als scheidsrechter opgeven, en zou nu blotelijk de uitvoerder worden van de besluiten van de meerderheid. Die meerderheid gaf van nu aan de toon in Augsburg, tot niet geringe ergernis van de meergematigden en diegenen die meer onmiddellijk tot de keizer in betrekking stonden. Ook bleef de aartsbisschop van Mentz, wie deze stand van zaken almede mishaagde, een tijd lang opzettelijk van de rijksdag weg (28).

(28) Non venit in senatum. (Corp. Ref. II, p. 175.)

Een tegenschrift zal opgesteld worden.

Een eerst besluit van de meerderheid was, dat er onmiddellijk door Roomse theologen een tegenschrift zou opgesteld worden, ter bestrijding der Evangelische begrippen. Ware nu de keuze voor de opstellers van dat tegenschrift gevallen op mannen van ene meer bedaarde en billijke zienswijze, gelijk de bisschop van Augsburg er een was, dan had er voor de Hervorming toch nog enige kans geweest, dat men haar stellingen aan de eisen van het eigenlijke Christendom zou getoetst en deze rechtvaardig beoordeeld zou hebben; maar het waren verklaarde vijanden van de Reformatie: de oude onverzoenlijke kampvechters voor Rome en de aanhangers van een spitsvindige wijsbegeerte, die men voor de bedoelde taak uitkoos, en die deze met vreugde aanvaardden, in de hoop het zo gehate Hervormingswerk nu toch een beslissende slag te zullen toebrengen.

De opstellers.

Van deze soort van lieden waren er op dat ogenblik ene menigte in Augsburg. Zij waren er echter niet zeer gezien. JONAS althans zei, op hen doelende: "De vorsten hebben niet slechts geleerden met zich gebracht, maar ook hele en halve zotskappen (29)." Bovenaan in de rij stonden de proost FABER en doctor ECK; en dan volgde monniken en andere geestelijken van alle soort, waaronder weer de Dominikaners, die gereede werktuigen van de Inquisitie, de voornaamsten waren. Men telde daaronder niet slechts de provinciaal der Dominikaners, PAUL HUGO, hun vicarius JOHAN BOURKARD, en een van hun priors, COENRAAD KOELEIN, welke laatste tegen LUTIIER's huwelijk geschreven had, maar ook Karthuizers, Augustijners, Franciskaners en de vicarissen van onderscheidene bisschoppen. Twintig van deze mannen gingen zich dan verenigen om, zo mogelijk, te wederleggen wat MELANCHTON alléén ter verdediging der Evangelische belijdenis had aangevoerd.

(29) Quidam etiam suos ineruditos et ineptos.

Het was van tevoren wel te zien welk soort van werk deze lieden zouden te voorschijn brengen. Hun oogmerk kon niet zijn de confessie op ene eerlijke wijze en op goede gronden te weerleggen. Zij wilden MELANCHTON's arbeid verguizen en te schande maken. CAMPEGGIO, die ongetwijfeld zijn aandeel wel zal gehad hebben in de keuze dezer twintig zogenaamde tegenschrijvers, wist wel dat zij, bij al hun haat, en ondanks hun wil om MELANCHTON de zege te ontwringen, echter in het geheel niet berekend waren om een wezenlijke strijd met hem vol te houden; maar zij stonden algemeen bekend als warme aanhangelingen van de pauselijke stoel, en dat was

genoeg. Door zulke mannen te kiezen maakte men het daarom aanstonds voor elkeen duidelijk, welke weg de rijksdag op wilde, en waarop het hoofdzakelijk uit moest komen: daar, naar wij zagen, geen werkelijk weerleggen van de confessie bedoeld of gewenst werd. Rome wilde zelfs de Evangelischen de geringste aanleiding niet geven, om ook maar voor een ogenblik zich met een gunstige uitslag te vleijen.

Intussen bleef het nog altijd onbeslist of de rijksdag, en in de naam de keizer, werkelijk het recht had, om een besluit te nemen in ene aangelegenheid als deze, die zo geheel van godsdienstige aard was. KAREL stelde deze vraag ter beantwoording voor, zowel aan de Protestanten als aan de Catholieken (30).

(30) F. Urkunden, II, p. 9.

De keurvorst had LUTHER om zijn gevoelen gevraagd. "Naar mijn inzien," antwoordde deze, "kunt uw hoogheid gerustelijk toestemmend op die vraag antwoorden. Zo de keizer het wil, laat hem dan rechter in deze zaak wezen. Men onderwerpe zich lijdelijk aan zijn uitspraak, indien hij namelijk niets wil dat inlopen zou tegen Gods geopenbaarde wil. Uw hoogheid mag de keizer vooral niet meer gehoorzamen dan God (31). Immers het eerste gebod zegt reeds: *Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben?*"

(31) Konnen de Kaiser nicht über Gott setzen. (L. Epp. IV, p. 83.)

Rome en de wereldlijke macht.

De Catholieke partij was even eens van mening dat de keizer uitspraak zou mogen doen, maar zij grondde dit haar gevoelen op geheel verschillende beschouwingen. "Wij geloven," zeiden zij, "dat zijne majesteit, in overleg met de keurvorsten, vorsten en verdere standen des Rijks, wel degelijk het recht heeft om in deze zaak een besluit te nemen; en wel als Roomse keizer en als beschermer en verdediger van de Kerk en van ons heilig geloof (32)." Wat wij hierbij niet onopgemerkt mogen laten is, dat de Evangelische Kerk zich van de aanvang af beschouwd heeft als meer onmiddellijk te staan onder de heerschappij en onder de hoede van haar hemelse Koning, de Heer JEZUS CHRISTUS; terwijl daarentegen de Roomse Kerk haar veiligheid zocht bij aardse monarchen, en zich verlaagde om in een wereldlijk vorst haar beschermer en verdediger te huldigen. Niet altijd heeft men dit beduidend verschil in de aard van de beide Kerken goed doorzien of in het oog gehouden. -

(32) Romischen Kaiser, Vogt, Advocaten und Obristen Beschirmer van de Kirken. (F. Urkunden, II, p. 10.)

De mannen van de confessie met gevaren bedreigd.

Eindelijk brak dan de dag aan, waarop de triomf zou gevierd worden die ene filosofie als die van ARISTOTELES, in vereniging met Rome's verbitterde priestergeest, en gerugsteund door de wereldlijke macht, met zoveel zorg had getracht voor te bereiden. Zo lang de kampioenen van de Pausdoms niets meer hadden kunnen doen dan met machtspreuken schermen, of met verwijtingen en beschuldigingen grieven en uit hun schuilhoeken kwetsen, waren zij altijd diep beschaamd gemaakt geworden, telkens wanneer men zich verwaardigd had hen met de wapenen van de waarheid te bevechten. Maar nu stond KAREL V en de rijksdag gereed om hun de hand te bieden. De gewrongene redeneringen van een FABER, een ECK, een WIMPINA zouden weerklank vinden in de boezem van een zo aanzienlijke vergadering, en hunne

sofisterij stond een merkteken te ontvangen, dat daaraan het karakter van erkende waarheid geven en het hoogst mogelijke gezag bijzetten moest. De kanselier des Rijks zou namelijk de pennevrucht van deze mannen met zijn handtekening ambtshalve bekrachtigen, en door deze van het groot zegel van het Rijk te voorzien, al de gebreken ervan voorgoed bedekken. Wie zou het dan nu wagen zich daartegen te verzetten?

Zo is het. Rome heeft haar dwaalleer nooit kunnen doen ingang vinden of doen heersen, dan door middel van de wereldlijke arm. haar vroegere en latere uitbreiding, zowel in de Oude als in de Nieuwe wereld, berustte geheel en al op deze valse grond (33).

(33) Men denkt hier onderanderen aan het in de jongste tijd met betrekking tot Tahiti gebeurde.

Gevoelen van Luther.

LUTHER beschouwde de zaak uit het ware oogpunt. Hij kende bij ondervinding de zwakheid der bewijsgronden die de Pausgezinden gewoon waren aan te voeren, maar hij bracht deze in dit geval in verband met de macht van keizer KAREL. "Gijlieden zijt in verwachting omtrent het antwoord onzer tegenstanders," dus schreef hij aan zijn vrienden te Augsburg, "maar ik kan u wel zeggen wat het zijn zal. Men zal u al weer onthalen op uittreksels uit de kerkvaders, en niet weinige malen herhalen: de Kerk zegt; de Kerk begrijpt; de Kerk leert....Voorts zal men het gezag der gewoonte en van de overlevering doen gelden; maar weest er verzekerd van dat er uit de Bijbel geen enkel tegenbewijs aangevoerd zal worden (34)!" -

(34) Patres, patres, patres; Ecclesia, ecclesia; usus, consuetudo, praeterea e Scriptura nihil. (L. Epp. IV, p. 96.)

"Maar het is waar: de keizer zal niet te min, op grond van het tegenschrift, u in het ongelijk stellen (35); en dan mocht gij verwachten dat er van alle zijden juichtonen van onze vijanden zullen opgaan, en dat eraan bedreigingen geen einde wezen zal."

(35) Pronuntiabit Caesar contra vos. (Ibid.)

De toestand van de Hervorming was met dat al werkelijk anders geworden. Daar KAREL nu te zwak was om zijn' eigen wil tegenover die van de meerderheid op de rijksdag te kunnen handhaven, en hij toch zijn gezag voor het uiterlijke ongeschonden bewaren wilde, schaarde hij zich hier geheel aan de zijde van de vijanden van LUTHER. Het had nu wel altijd de schijn alsof hij dat uit eigen overtuiging deed; maar met van de daad was er thans een einde gemaakt aan zijn zelfstandigheid en onpartijdigheid in deze zaak. Dien ten gevolge was nu de Staat in verklaarde tegenstand gekomen met het Evangelie; en daarom kon het geen bescherming, geen hulp verwachten dan alleen van God zelf.

Bezorgdheid van Melancton.

In het eerst was het besef van deze toestand voor velen de bron van angst en vrees. In het bijzonder was dit het geval met MELANCHTON, die beter dan de meesten de aanslagen van de tegenpartij doorgrondde en het gevaarlijke daarvan beoordelen kon. Hij was buitendien door langdurige en onverpoosde arbeid, die hij ook gedurende een gedeelte van de nacht voortzette, zeer in krachten afgenomen, en daarom te eerder

geneigd om aan treurige overdenkingen en aan vrees voor de toekomst zich over te geven (36). "Alles begint nu zulk een donker aanzien te krijgen," zei hij, "dat ik bijna geen moed meer heb om te hopen (37)." Echter voegde hij er bij: "tenzij God ons uithelpe."

(36) Ouadam tristitia et quasi desperatione vexatur. (Corp. Ref. II, p. 163.)

(37) Ouid nobis sit sperandum in tantis odiis inimicorum. (Ibid. p. 145.)

Melanchton's minimum.

De legaat was bij dit alles bijzonder werkzaam. KAREL had ook al een en andermaal de keurvorst en de landgraaf bij zich doen komen, en opnieuw alles beproefd om hen aan de zaak van de confessie ontrouw te maken (38). Deze vertrouwelijke bijeenkomsten waren in het geheel niet geschikt om MELANCHTON's onrust te verminderen. Hij wilde zijnerzijds ene laatste poging doen om ene minnelijke schikking tussen de partijen mogelijk te maken. Hij zag te die einde de confessie nogmaals over, en bracht deze nu tot zo weinige hoofdpunten terug als maar doenlijk was, wat hij ook zijn *minimum* noemde. Dien ten gevolge verzocht hij de keurvorst om alleen aan deze twee hoofdzaken te blijven vasthouden: de twee tekenen in het Avondmaal en het huwelijk van de geestelijken. "Het eerste van deze punten te weigeren," sprak hij, "zou toch eigenlijk daarop neerkomen, dat men een groot aantal Christenen van het Avondmaal van de Heeren zou uitsluiten; en het andere af te slaan, was alleen geschikt om de Kerk een aantal geschikte en goede dienaren te doen verliezen. Het is niet te denken dat men zover gaan zal, van liever ene grote scheuring in de Kerk te doen voortduren en de burgerkrijg te ontsteken, dan ene kleine toegevendheid te gebruiken, met opzicht tot de twee genoemde punten; te minder omdat door inwilliging in deze niet te kort zou gedaan worden aan de eisen van de zedelijkheid of des geloofs (39)." Het werd echter beter geacht dat MELANCHTON in persoon met de legaat zou gaan spreken (40), en dit nam hij graag op zich.

(38) Legati Norinberg ad Senatum. (Corp. Ref. II, p. 161.)

(39) MELANCHTON, ad Duc. Sax. Elect. (Ibid. p. 162.)

(40) Principes nostri miserunt nos ad R. D. V. (Ibid. p. 171.)

Oordeel van een biechtvader van de keizer.

MELANCHTON had enige hoop dat hij goed slagen zou. En in waarheid, hoe vijandig de meesten onder de Catholieken ook waren ten aanzien der Hervorming, zo telde zij toch enkelen onder hen die gunstiger voor haar gestemd waren. Nog niet lang geleden waren ervan de andere zijde der Alpen voorstellen te Augsburg ontvangen, die tamelijk wel in de geest van LUTHER vielen (41); terwijl zelfs een van 's keizers biechtvaders zich rondweg verklaarde voor de leer van de rechtvaardiging door het geloof; daarbij zeer de Duitsers veroordelende, van wie hij, voor zover zij zich bleven verzetten tegen deze waarheid, de min zachte uitdrukking gebruikte "dat zij ezels waren, die niet ophielden te balken tegen ene zo duidelijke leer (42)." Een van KAREL's predikers keurde de gehele confessie goed. Ook had de keizer het gevoelen van de Spaanse groten, die wegens hun strenge beginselen bekend waren, op dit stuk ingewonnen. "Indien de Protestanten iets leren dat in strijd is met de artikelen des geloofs," was hun antwoord geweest, "dan behoort uw majesteit alle macht in het werk te stellen om hen als ene gevaarlijke sekte te doen ophouden; maar zo zij eigenlijk niets meer vragen dan verandering of wijziging in deze en geen menselijke

inzetting en in de uiterlijkheden van de godsdienst, dan moet er geen geweld tegen hen gebruikt worden (43)."

(41) Pervenerunt ad nos propositiones quaedam Italicae satis Lutheranae. (Corp. Ref. II, p. 163.)

(42) Istis Germanis asinis, nobis in hac parte obgannientibus. (Ibid.)

(43) Hispanici proceres praeclare et sapienter responderunt Caesari. (Ibid. p. 179.)

"Een voortreffelijk antwoord," zei MELANCHTON toen hij daarvan hoorde, daar hij bij zichzelf de overtuiging had, dat de confessie in geen enkel geloofspunt iets stelde, dat niet in overeenstemming met het Evangelie en tevens, in de grond, de leer van de gehele Kerk was.

De zuster van de keizer.

De Hervorming vond overigens ook verdedigers onder personen van de hoogste rang. Als een voorbeeld noemen wij MARIA, zuster van KAREL V, weduwe van koning LODEWIJK van Hongarije, die drie dagen na de openbare lezing van de confessie in Augsburg kwam, in gezelschap van haar schoonzuster de koningin van Bohemen, FERDINAND's gemalin. Zij las de Heilige Schrift met de lofwaardigste ijver, en had haar Bijbel zo lief gekregen, dat zij deze steeds met zich droeg; zelfs wanneer zij ene jachtpartij moest bijwonen (wij zeggen *moest*, want zij deed dat meer anderen ten gevalle, daar zij in dergelijke vermaken geen smaak vond), kon zij van haar geliefkoosd boek niet scheiden. Zij had in het Evangelie ten duidelijkste de belangrijke leer van de Hervorming gevonden: de leer van de zaligheid door het geloof uit genade alleen. Deze godvrezende vorstin liet zich meermalen door haar kapellaan Evangelische leerredenen voorlezen, en maakte zich er een genoegen van, om wanneer zij maar kon, haar keizerlijke broeder zachter jegens de Protestanten te stemmen (44). MELANCHTON begreep als hij ene en andere omstandigheid in aanmerking nam, en daar hij steeds hartelijk bleef wensen om zo mogelijk hevige uitersten te vermijden, dat het plicht was om tot behoud van de vrede nog meer te doen dan tot heden geschied was. Hij wilde zo toegevend en zo inschikkelijk zijn als hij volgens zijn geweten geloofde te mogen wezen. Hij vroeg met dat oogmerk aan de legaat om een onderhoud, en dat bij een brief, waarvan men de echtheid ten onrechte betwijfeld heeft (45). Die brief intussen doet ons zien, dat MELANCHTON nu, in het beslissende ogenblik, de moed geheel scheen verloren te hebben. Wij zien hem met van de daad ene grote, ene bedenkelijke zwakheid aan de dag leggen, en denken er met schrik aan, hoe hij, zo doende, de goede en heilige zaak, waarvoor reeds zo menige martelaar zijn bloed gestort had, geheel in de waagschaal stelde.

(44) adelfh autokratorov studet nobis placare fratrem. (Corp. Ref. II, p. 178.)

(45) Zie Corp. Ref. II, p. 168.

Zie hier de woorden, die de vertegenwoordiger der Hervorming ten deze richtte tot de vertegenwoordiger van de pauselijken stoel:

"Er is geen enkel punt van de leer waarin wij afwijken van de Roomse Kerk (46). Wij willen de algemene oppermacht van de paus eerbiedigen, en wij zijn bereid ons aan zijn gezag te onderwerpen, zo hij ons wil aannemen gelijk wij zijn, en zo hij met diezelfde toefelijckheid en genadige verschoning, die allerwege zo overvloedig van hem ondervonden worden, in ons een en ander wil vergeven en voorbij zien, wat wij toch niet meer veranderen kunnen. Daar wij dan nu zo nederig om genadige

aanneming vragen, zult gij ons immers niet afwijzen?...Of zou gij ons desniettemin liever te vuur en te zwaard vervolgen willen?.....Het is echter waar, dat alleen ons zo streng vasthouden aan de waarachtige leer van de Roomse Kerk ons zoveel haat en vijandschap berokkend heeft (47). Maar wij zullen, ook zo gij ons mocht blijven verwerpen (48), met Gods hulp, zelfs tot in de dood, getrouw blijven aan die leer en aan onze Heer JEZUS CHRISTUS."

(46) Dogma nullum habemus diversum ab Ecclesia Romana. (Ibid. p. 170.)

(47) Ouam quia Ecclesiae Romanae dogmata Summa constantia defendimus. (Corp. Ref. II, p. 170.)

(48) Vel si recusatibis nos in gratiam recipere. (Ibid.)

Zwakheid van Melanchton.

Zover ging MELANCHTON. God liet het toe dat hij tot zo grote zwakheid verviel, opdat volgende eeuwen zouden mogen zien tot welke duren prijs de Hervorming de vrede en het herstel van de broederlijke eenheid wilde kopen, en opdat ook de minste twijfel niet zou overblijven omtrent de daadzaak, dat het Rome geweest is die de scheuring onheilbaar gemaakt heeft. Niet minder duidelijk echter is hier als met Gods vinger aangewezen, hoe zwak en hoe nietig vaak de anders ogenschijnlijk grootste mannen zijn, en hoe weinig zij in staat zouden wezen om in eigen kracht een groot en edel werk te volbrengen.

Luther is tegen alle toegeven.

Gelukkig dat er nevens MELANCHTON nog iemand anders was in wie de Hervorming een verdediger bezat; wij bedoelen LUTHER. Juist om deze zelfde tijd schreef laatstgenoemde aan MELANCHTON: "Er kan geen samenstemming zijn van CHRISTUS met BELIAL. Wat mij aangaat althans: ik zal geen haarbreed wijken (49). Eer ik in het minste toegeef wil ik liever alles lijden, ja, het ergste ondergaan.

(49) At certe pro mea persona, ne pilum quidem cedam. (L. Epp. IV, p. 88.)

Houd dit voor een regel, dat gij altijd zoveel minder inschikkelijk zijt, naar gelang uw tegenpartij meer van u vordert. Het zal eerst dan zijn, als wij schijnbaar van allen verlaten zijn, dat God ter van onze hulpe Zijne krachtige arm zal uitstrekken (50)." En als vreesde hij de zwakheid zijner vrienden, voegde hij er bij: "Zo het niet wezen zou God verzoeken, dan was ik reeds lang tot u overgekomen (51)!"

(50) Neque enim juvabimur ni deserti prius simus. (L. Epp. IV, p. 91.)

(51) Certe jamdudum coram vidissetis me. (Ibid. p. 98.)

De legaat zal een onderhoud met Melanchton hebben.

Nooit was LUTHER's tegenwoordigheid zo noodzakelijk geweest dan juist nu; want de legaat stemde erin toe om het bewuste onderhoud met MELANCHTON te hebben, en deze zou nu waarschijnlijk mondeling en wellicht in nog grotere uitbreiding, gaan verzekeren wat hij reeds geschreven had: de geneigdheid van de Protestanten om zich met de paus te verstaan, en daarvoor grote opofferingen te doen (52).

(52) Ego multus prehensare soleo et Campegium etiam. Corp. Ref. II, p. 193.)

De 8ste juli was de dag door de legaat voor dit gesprek bepaald. Zijn brief in antwoord aan MELANCHTON versterkte deze in zijn hoop op een gewenste uitslag. "De kardinaal verzekert mij," dus liet hij zich over die brief uit, "dat het gebruik van de twee tekenen in het Avondmaal, zowel als het huwelijk van de geestelijke zal toegestaan worden. Ik verlang zeer om hem te spreken (53)."

(53) *Propero enim ad Campegium.* (Ibid. p. 174.)

Melanchton in zijn verwachting teleurgesteld.

Dit bezoek kon inderdaad van een beslissende invloed zijn, zowel voor de Roomse als voor de Protestantse Kerk. Indien namelijk de legaat er toe kwam om het *ultimatum* van magister PHILIPPUS aan te nemen, dan was het meer dan waarschijnlijk dat de Evangelische landen zich weer geheel en al zouden stellen onder het gezag der pauselijke macht, en dan moest wel de Hervorming een einde nemen. Maar dit onheil werd afgewend door de trotsheid en de verblindende van Rome zelf. De Pausgezinde partij begon namelijk te geloven, dat de Hervorming in de ogen harer eigen voorstanders werkelijk niet meer vol te houden was, en dat uit die hoofde zo van toegeven en inschikken werd gesproken; en men begreep daarom dat het niet moeilijk zou zijn haar nu de laatste slag toe te brengen. Even gelijk LUTHER van zijn kant besloten had te doen, dacht men ook hier "geen haarbreed te wijken." Intussen kleepte de legaat zijn weigering in de beleefdste vormen in, en gaf niet onduidelijk te kennen dat hij MELANCHTON alleen afsloeg ten gevolge van vreemde invloed. "Ik zou wel de macht hebben om in ene en andere schikking te komen," zei hij, "maar ik voel dat ik zeer onvoorzichtig handelen zou met van die macht gebruik te maken, zonder alvorens de toestemming van de Duitse vorsten daaromtrent verkregen te hebben (54). Wat zij willen, moet gebeuren. Wat meer is, een van hun heeft de keizer als bezworen dat toch in geen enkel punt moge toegegeven worden. Gij ziet dat ik dus niets beloven kan." CAMPEGGIO liet voorts niets onbeproefd, om MELANCHTON, die voorname onder de Protestantse geleerden, verder tot zich over te halen. Dit gelukte hem in zoverre, dat MELANCHTON, alhoewel berouw voelende over de zwakheid die hij had laten blijken, toen hij de legaat verliet, toch nog met de beste gedachten omtrent hem vervuld bleef. "Ik mag er niet aan twijfelen," zei hij, "of ECK en COCHLOEUS hebben de legaat tot andere gedachten gebracht (55)." LUTHER evenwel was van ene niet zo gunstige mening. "Ik vertrouw geen een van die Italianen," dit was zijn woord; "alle Italianen zijn slechthoofden. Een goed en braaf Italiaan zou ik bij ene witte raaf vergelijken."

(54) *Se nihil posse decernere, nisi de voluntate principum Germaniae.* (Corp. Ref. II, p. 174.)

(55) *Forte ad legatum veniebant Eccius et Cochloeus.* (Corp. Ref. II, p. 175.)

De pauselijke instructies.

Uit Italië kwam dan ook nu weer niet veel goeds. Kort na de bijeenkomst met CAMPEGGIO en wel op de 12de juli, werden er instructiën van de paus ontvangen. De confessie was aan hem bij renbode toegezonden geworden (56), en er waren in het geheel niet meer dan zestien dagen nodig geweest, voor de toezending, de overweging en de weder terugzending van het stuk. CLEMENS wilde van geen concilie horen, en evenmin van discussie of redetwist. Volgens hem moest de keizer nu maar zonder verwijl *handelen*, dat is een leger in Duitsland zenden en de Hervorming met geweld

onderdrukken. Te Augsburg echter begreep men die haast niet te moeten maken, en eerst nog andere middelen te moeten beproeven.

(56) Nostra Confessio ad Romam per veredarios missa est. (Ibid. pp. 186, 219.)

Plan van de Roomse doctoren.

De Roomse doctoren meenden een nieuw wapen gevonden te hebben. De Protestanten hadden hen beschuldigd, dat zij de Hervorming onder een geheel vals licht hadden doen voorkomen; en nu wilden zij in de Protestanten zelf de oorzaak van de verkeerde voorstelling zoeken. "Zij geven voordat zij het in de grond met ons eens zijn," dit was hun redenering, "doch dat is blotelijk om te beter hun ketterij te bedekken. Maar wij zullen ze nu in hun eigen netten vangen. Zo wij ze tot bekentenis kunnen brengen dat hun confessie niet alles bevat wat zij verwerpen, dan kunnen wij ze met reden van misleiding en kwade trouw beschuldigen. Zo zij integendeel volhouden dat in gemeld stuk volstrekt alles gezegd is, dan zullen zij daarmee zichzelf verbonden hebben, om al wat niet met name in de confessie verworpen wordt goed te keuren." Er werd besloten die vraag opzettelijk aan de Protestantse vorsten ter beantwoording voor te stellen, en met dat oogmerk werden deze laatsten tezamen geroepen (57).

(57) An plura velimus Caesari praeponere controversa quam ferecimus. (Corp. Ref. II, p. 188.)

Verklaring van Melancton.

De vraag "of de Hervorming slechts leerde datgene wat in de confessie voorkwam, dan wel of er nog iets buitendien was?" mocht ongetwijfeld belangrijk en met slimheid uitgedacht heten. Er was toch van de paus met geen enkel woord in het stuk van MELANCTON gesproken, en onderscheidene andere punten van verschil waren evenmin aangeroerd. LUTHER had zich daarover ook luide beklagd. "Het moet in het oog vallen," sprak hij, "dat de confessie zich niet verklaart met opzicht tot het vagevuur, het aanroepen van de heiligen, en wat het gewichtigste van alles is, ook niet omtrent de paus, de Antichrist." - De vorsten wensten deze vraag niet te beantwoorden, dan in overleg met de afgevaardigden van de steden; en nu had er dan ook daarover ene algemene vergadering van de Protestanten in Augsburg plaats.

MELANCTON was de man op wie bij deze gelegenheid aller ogen vol verwachting gevestigd waren; en hij wilde zich ook helemaal niet van de op hem rustende verantwoordelijkheid ontdoen. Hoewel hij iemand was die lichtelijk, door de zaken te zwaar te wegen, tot moedeloosheid verviel, was hij tevens iemand die, wanneer men hem rechtstreeks aanviel, moeds genoeg te verzamelen wist om dan voor de kamp niet terug te deinzen. "Al de wezenlijke geloofspunten zijn in de confessie behandeld geworden," zei hij, "en alle dwalingen en misbruiken die daar tegenover staan zijn duidelijk aangewezen. Maar het was immers geheel onnodig om daarbij af te dalen tot al die twistvragen, die meer het onderwerp van schoolse redetwist dan van een Christelijke geloofsbelijdenis moeten uitmaken? Zou het wel gepast geweest zijn, zo de confessie zich ook uitgestrekt had tot de behandeling van zo menig ondergeschikt vraagpunt, bij voorbeeld of alle Christenbelijders al dan niet gezegd mogen worden in zekere zin priesters te zijn; of de paus al dan niet als Gods stedehouder op aarde moet beschouwd worden; of aflaten mogen gegeven worden; of goede werken al dan niet enige wezenlijke waarde hebben; hoeveel sacramenten er zijn, en of die ook door leken mogen bediend worden; of de goddelijke verkiezing in enig verband te brengen

is met onze eigene verdiensten; of de geestelijke wijding inderdaad van zo grote en blijvende invloed is; of de oorbiecht werkelijk ter zaligheid nodig is?.....Nee! al zulke dingen behoren onder de geleerde te huis, en zijn aan ene eenvoudige geloofsbelijdenis geheel vreemd (58)."

(58) Melanchtonis Judicium. (Corp. Ref. II, p. 182.)

Antwoord van de Protestanten.

Het zal wel niet ontkend worden dat althans enige van de hier opgenoemde punten belangrijk genoeg waren. Hoe dit zij, de Protestantse vergadering kwam tot een antwoord dat even rondborstig als welberaden was, en dat de volgende morgen aan KAREL's ministers werd overgegeven. Daarin werd gezegd "dat de Protestanten, daar zij wensten om tot ene minnelijke schikking te komen, opzettelijk vermeden hadden enig punt aan te roeren, dat aanleiding had kunnen geven tot bitterheid of waardoor het treffen van de beoogde schikking had kunnen bemoeilijkt worden. Dat daarom ten aanzien van vele in de Kerk bestaande dwalingen het stilzwijgen was bewaard, alhoewel al de wezenlijk ter zaligheid nodige geloofspunten waren behandeld geworden. Dat niettemin, zo de tegenpartij bij enkele van de niet vermelde begrippen opzettelijk mocht willen stilstaan, of een of ander betwist punt bepaaldelijk mocht willen verdedigen, alsdan de Protestanten steeds gereed zouden zijn om met Gods Woord in de hand te antwoorde (59)." Dit antwoord liet geen twijfel over, omtrent de wil van de Protestanten om hun bestrijders te volgen in elk strijdperk dat men hun zou aanwijzen. Er werd intussen verder over deze zaak, van de kant van de Roomsgezinden, geen woord meer gesproken.

(59) Aus Gottes Wort weiter bericht zu thun. (F. Urkundenbuch, II. p. 19.)

IX.

Het tegenschrift.

De commissie die met de taak belast was geworden om een tegenschrift in antwoord op de confessie op te stellen, was geregeld tweemaal daags bijeen gekomen (1), en elk van de leden die deze commissie uitmaakten, had aan dat tegenschrift van zijne haat en van zijn spitsvindigheid meegedeeld.

(1) Bis die convenire dicuntur. (Zw. Epp. II, p. 472.)

Op de 13de juli was het werk gereed. "ECK en zijn bende hebben het aan de keizer overgegeven," zei MELANCHTON (2). Niet weinig waren keizer KAREL en zijn ministers verbaasd, toen zij zagen dat men twee honderd en tachtig bladzijde had kunnen volschrijven met hatelikheden (3). "Onhandige timmerlieden verknoeien veel hout, en kladschrijvers vermorsen veel papier," zei LUTHER. Maar men had aan dit in het buitensporige uitgerekte zogenaamde tegenschrift ook nog acht bijlagen toegevoegd, handelende over de ketterijen die MELANCHTON verzwegen of verbloemd zou hebben, en waarin tevens alles gezegd was wat maar dienen kon om LUTHER's leer en de daaruit ontstane "afschuwelijke sekten" in het hatelijkste licht te plaatsen. Doch niet tevreden met aldus in een officieel stuk aan hun verbittering lucht gegeven te hebben, overstroonden de Roomse theologen, die nu stoutmoedig geworden waren doordien de wereldlijke macht hun zo ter zijde stond, de stad Augsburg met allerhande hekelachtige en scherpe geschriften.

- (2) *Eccius cum sua commanipulatione.* (Corp. Ref. II, p. 193.)
 (3) *Longum et plenum conviciis scriptum.* (Ibid.)

Karel is er niet mee ingenomen.

Er heerste maar ene mening over het tegenschrift. Men vond het verward en in hevige en hoogst dreigende bewoordingen opgesteld (4). KAREL V bezat ook te veel oordeel en te veel goede smaak, dan dat hem niet het grote onderscheid moest zijn in de ogen gevallen, dat er bestond tussen dit knoeistuk en het uitmuntende werk dat MELANCHTON in de confessie geleverd had. Hij handelde met deze 280 bladen schrift van de Roomse doctoren ook zodanig, door ze ongeduldig uit en in elkaar te rollen, te vouwen, in één woord er ruw mee te leven, dat toen hij ze twee dagen later terug gaf, er, volgens SPALATYN, niet meer dan twaalf bladen heel gebleven waren. KAREL wilde volstrekt niet dat dit zonderlinge opstel aan de rijksdag zou voorgelezen worden, en hij verlangde daarom dat in plaats daarvan een ander stuk zou ingediend worden, dat korter en ook gematigder gesteld moest wezen (5). Dit was geen zo gemakkelijke taak. BRENZ zegt dan ook "dat de pauselijke partij door de edele eenvoudigheid van de confessie met van de daad uit het veld geslagen was, en zich zeer in verlegenheid bevond, nu zij ook eenvoudig en bedaard te schrijven had." Van daar dat zij omtrent drie weken nodig hadden om de verbetering en bekorting van hun vroeger geschrijf te voleindigen (6).

- (4) *Adeo confusa, incondita, violenta, sauguinolenta et crudelis ut puduerint.* (Corp. Ref. II, p. 198.)
 (5) *Hodie auctoribus ipsis Sophistis, a Caesare rursus esse redditam ut emendetur et civilius componatnr.* (Ibid.)
 (6) *Nostra confessione ita stupidos, attonitos, et confusos.* (Corp. Ref. II, p. 198.)

Het scheen dat KAREL en zijn ministers ook van dit tweede stuk niet veel goeds verwachtten; ten minste zij beproefden inmiddels al weer iets anders. "Het is misschien nog het best van alles," zei men, "dat wij de Protestantse vorsten elk afzonderlijk trachten over te halen. Zij zullen minder tegenstand bieden wanneer zij alleen zijn." En werkelijk ontving de markgraaf van Brandenburg op de 15de juli met dat oogmerk een bezoek van zijn neven, de keurvorsten van Mentz en van Brandenburg, en van zijn beide broeders, de markgraven FREDERIK en JOHAN ALBERT. "Gij moest die nieuwe leer maar laten varen," zei zij tot hem, "keer liever terug tot het oude geloof van u vaderen. Zo gij hierin toestemt zult gij u voorgoed des keizers gunst verworven hebben; maar blijft gij weigeren, vrees dan voor zijn gramschap (7)."

- (7) (Ibid. p. 206.) F. Urkunden, I I. p. 93.)

Nieuwe poging om de vorsten over te halen.

Korte tijd daarna kwamen hertog FREDERIK van Beijeren, de graaf van Nassau en nog een paar andere edellieden bij de keurvorst, en wel in naam van de keizer. "Gij hebt de keizer verzocht om het huwelijk van uw zoon met de vorstin van Gulik te bekrachtigen, en gij verwacht van hem dat hij u in uw keurvorstendom bevestigen zal; maar zijn majesteit laat u weten, dat zo gij u niet losmaakt van de dwaalleer van LUTHER, wiens voornaamste steun gij zijt, dat hij dan niet daarin treden kan." Tegelijkertijd wendde de hertog van Beijeren al het hem mogelijke aan om de

keurvorst tot afval van zijn geloof te brengen. Hij spaarde daarbij beloften, smekingen noch bedreigingen (8). "Men zegt," dit voegde KAREL's zendelingen er bij, "dat gij een verbond met de Zwitsers gemaakt hebt. De keizer kan dat wel niet geloven, maar hij wil toch bepaaldelijk weten in hoeverre dat waarheid is."

(8) Mit Reden und Gebhrden prächtig erzeigt. (Corp. Ref. II, p. 207.)

En: Minas diras promissis ingentibus adjiciens. (Zw. Epp. II, p. 484.)

De Zwitsers in Augsburg.

Een verbond met de Zwitsers! Dat was niet veel beter dan werkelijke opstand. De gedachte aan zodanig verbond was dan ook een schrikbeeld, dat KAREL te Augsburg onophoudelijk kwelde. En daar het nu gebleken was dat erin van de daad afgezanten, of tenminste vrienden van de Zwitsers in de stad waren, zo was dit voldoende om aan het bestaande vermoeden allen grond van waarschijnlijkheid te geven.

BUCER was aangekomen twee dagen vóór de lezing der confessie en CAPITO op de dag daaraanvolgende (9). Zelfs liep er een gerucht dat ook ZWINGLI komen zou (10). Het duurde evenwel een geruime tijd eer iemand anders dan de Straatsburger afgevaardigden onderricht was van de tegenwoordigheid van de genoemde doctoren (11). Zij waren al een en twintig dagen in de stad geweest alvorens MELANCHTON er met zekerheid kennis van droeg (12); zo zeer moesten de Zwinglianen zich in acht nemen. Als een verder bewijs van het gedwongene van hun aanwezen in Augsburg diene, dat toen zij aan MELANCHTON om een onderhoud hadden doen verzoeken, deze daarop antwoordde: "Zij moeten maar aan mij schrijven. Ik zou onze zaak grotelijks benadelen, zo ik erin toestemde om ene bijeenkomst met hen te hebben."

(9) Venimus huc, ego pridie solemnitatis Divi Johannis, Capito die dominica sequenti. (Zw. Epp. II, p. 472.)

(10) Rumor apud nos est, et te cum tuis Helvetiis comitia advolaturum. (Ibid. pp. 431, 467.)

(11) Ita latent ut non quibuslibet sui copiam faciant. (Corp. Ref., p. 196.)

(12) Capito et Bucerus adsunt. Id bodie certo comperi. (Ibid.)

De tetrapolitaanse confessie.

BUCER en CAPITO hadden zich inmiddels in hun afzondering, die voor hen niet veel van ene gevangenis verschilde, bezig gehouden met het opstellen van de *Tetrapolitaanse confessie*, dat is de geloofsbelijdenis van de vier steden. Dit stuk werd door de afgevaardigden van Straatsburg, Constanz, Memmingen en Lindau aan de keizer aangeboden (13). Deze steden poogden zich daarbij te zuiveren van de blaam die men gestadig op haar trachtte te werpen, alsof zij steeds oorlog zochten en oproerig gestemd waren. Zij verklaarden dat zij geen andere drijfveer bij hun handelingen wensten te volgen, dan alleen de zucht om de eer en de dienst van de Heer JEZUS CHRISTUS te handhaven, en dat zij de waarheid hoopten te blijven belijden, "vrijmoedig en onbevreesd, maar zonder bitterheid of hatelijkheden (14)."

(13) Cinglianae civitates propriam Confessionem obtulerunt Caesari. (Ibid. p. 187.)
Deze confessie is te vinden in NIEMEYER, *Collectio Confessionum*, p. 740.

(14) Ingenue ac fortiter; citra procaciam tamen et sannes, id fateri et dicere quod res est. (Zw. Epp. II, p. 485.)

Confessie van Zwingli.

Omstreeks die tijd deed ZWINGLI ook nog uit zijn' eigen' naam ene geheel bijzondere confessie aan de keizer toekomen (15), die groot opzien baarde. "Hij ontziet zich niet," dus zeiden de Roomsens ervan, "om te beweren dat *het verdorvene gemijterde geslacht* (waarmee hij de bisschoppen bedoelt) met opzicht tot de Kerk eigenlijk niets anders is dan wat kropgezwollen en uitwassen zijn voor het lichaam (16)." "Geeft hij niet zoveel te kennen," dus beklagden zich de Lutheranen, "alsof wij terug zouden verlangen naar de vleespotten van Egypte?" - "Het schijnt wel," zei MELANCHTON, "dat hij niet meer weet wat hij schrijft (17). Hij wil met de bisschoppen alle ceremoniën volstrekt ter zijde gesteld hebben. Zo men hem volgde, zou het alles een veel te Zwitsers aanzien krijgen."

(15) Zie NIEMEYER, Coll. Conf., p. 16.

(16) Pedatum et mitratum genus Episcoporum, id esset in Ecclesia quod gibbi et strumata in corpore. (Ibid.)

(17) Dicas simpliciter mente captum esse. (Corp. Ref. p. 193.)

LUTHER alleen stemde met dit ongunstig oordeel niet in. "ZWINGLI bevalt mij wel," schreef hij aan JONAS, "en BUCER ook (18)." Door BUCER verstond hij hier ongetwijfeld de vroeger genoemde *Tetrapolitaansche confessie*, waaraan deze voornamelijk gewerkt had.

(18) Zwinglius mihi sane placet, et Bucerus. (L. Epp. IV, p. 110.)

Melanchton wil met de Zwitsers niet spreken.

Daar er dan nu drie geloofsbelijdenissen te gelijk voor KAREL'S voeten waren neergelegd, gaf dit zeker genoegzaam te kennen dat de Protestanten op dat ogenblik onderling verdeeld waren. Te vergeefs bleef het ook, dat BUCER en CAPITO alle moeite aanwendden om zich met MELANCHTON te verstaan. "Wij laten de bepaling van tijd en plaats voor ene tezamenkomst geheel aan u over," schreven zij hem. "Wij wilden alleen STURM meebrengen, maar zo gij het liever niet hebt dan zullen wij hem graag te huis laten (19)." Niets mocht baten. Met dat al is het voor de Christen niet genoeg dat hij CHRISTUS als zijne Heer belijdt, maar hij moet ook zijne medebelijder als broeder erkennen en dragen, al is het ook dat de laatste onder de veroordeling van de wereld ligt; maar deze verhevene plicht werd toen niet wel begrepen." Er komen al ketterijen onder de ketteren," zeiden de Roomsens (20), en de keizer berekende uit de samenlopende omstandigheden ene niet moeilijke zegepraal. "Keer toch tot de schoot van de Kerk terug," riep men de Protestanten gestadig toe; "maar dat wil zeggen," lieten er de Straatsburgers op volgen, "sta ons toe dat wij u de breidel in de mond leggen, opdat wij u dan leiden kunnen naar onze wil (21)."

(19) Veniemus quo et quando tu voles. (Corp. Ref. II, p. 208.)

(20) Geen groter nadeel kan aan de waarheid worden toegebracht, dan door de verdeeldheden, die onder de voorstanders van de waarheid heersen. - Geen krachtiger wapen wordt de Roomsens in de hand gegeven, om het Protestantisme te bestrijden. - Wordt die verdeeldheid veroorzaakt door hen, die waarlijk tot dwalingen vervallen, dan moet men er zich wel niet door laten verleiden, om de waarheid prijs te geven: - maar, daar zo dikwijls misbegrip de oorzaak is, moet men trachten elkaar in liefde te verstaan. - Daar dit echter nog altijd zo spoedig niet gelukt, weet ik voor mij tot hiertoe geen beter middel, dan in zekere gezindheden gescheiden te blijven, zonder daarom geheel de band der Christelijke liefde te verbreken. - L. R.

(21) Una tamen omnium vox: *Revertimini ad Ecclesiam*. (Zw. Epp. II, p. 484.)

Al deze dingen bedroefden de keurvorst zeer; ook was hij steeds in vrees met opzicht tot des keizers bedreigingen. De keizer wilde naar het scheen zelfs niet met hem spreken (22), en men vertelde vrij algemeen, dat zijn neef GEORGE van Saksen in zijn plaats keurvorst stond te worden.

(22) Colloquium ejus nondum frui potuisse. (SECK., II, p. 154.)

Een feest aan het hof.

Op de 28ste juli was er een groot feest aan het hof. Bij deze gelegenheid spreidde de keizer ene buitengewone pracht ten toon, en had overigens zulk een prachtvol echt vorstelijk voorkomen, dat hij op al de aanwezigen een grote indruk maakte. Zijn kleding van die avond werd op ene waarde van meer dan 200,000 gouden dukaten geschat (23). Het liep in het oog dat de keizer heden onderscheidene van de aanwezige vorsten in hun waardigheden bevestigde, maar dat niet deed met opzicht tot de keurvorst. En al had hij zelf hierop zo zeer niet gehecht: anderen waren gediensstig genoeg om hem te doen inzien, dat zo hij zich in het bewuste punt niet schikte naar de wil van de keizers, hij zeker vervallen zou verklaard worden van zijn rang, en verder de strengste behandeling te wachten had (24).

(23) Apparuit Caesar majestate.....insignitus vestibus suis imperialibus. (Corp. Ref. II, p. 242.)

(24) MÜLLER, Gesch. van de Protestation, p. 715.

Overdenkingen van de keurvorst.

De keurvorst mocht er niet aan twifelen of dit lot hing hem boven het hoofd. Hoe was het mogelijk, dacht hij, dat hij zich met geweld verzetten kon tegen zulk een machtige monarch als KAREL was, die Frankrijk en Italië voor zijn wapenen had doen bukken, en die Duitsland gedwee aan zijn voeten zag? En al had hij tot zulk een weerstand de macht, had hij dan nog wel het recht daartoe (25)? Dergelijke overdenkingen roofden keurvorst JOHAN zelfs de slaap, of als hij mocht inslapen dan had hij de akeligste dromen. Zo droomde hij onderanderen, dat hij lag onder een buitengewoon hoge berg, die hem geweldig drukte en benauwde, terwijl zijn neef GEORGE van Saksen op de top van die berg stond en hem scheen uit te tarten.

(25) Dat de keurvorst het recht niet zou gehad hebben, zich tegen het geweld des keizers te verzetten, komt mij niet zeer gegrond voor, met welk een verblindende luister en rijkdom deze zich ook als oppervorst vertonen mocht, en welke rechten hij zich ook mocht aanmatigen. - Het behoort toch, mijns bedunkens, niet tot de gehoorzaamheid van de overheid verschuldigd, die aanmatigen te dulden, zo min als tot het ambt der overheid, zich door zulk een geleende glans gevreesd te maken. - Ook de mindere overheden hebben iets te zeggen, en zijn in haar betrekking verplicht de rechten van het volk te verdedigen. - Mannen als de keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen zouden recht gehad hebben, de keizerlijke trots te vernederen, zo het alleen iets wereldlijks betroffen had. - Doch, daar het nu de godsdienst aanging, en zij zelf daarin als Christenen betrokken waren, was het in zo ver niet te misprijzen, dat zij, zolang als mogelijk was, zich volgens de raad van LUTHER van het geweld der wapenen onthielden, zonder daarom vreesachtig terug te wijken. - L. R.

Zijn geloof.

Ten laatste had deze beproeving voor JOHAN een einde. "Ik moet dan óf God óf de wereld verloocheen," sprak hij. "Welnu, mijn keuze staat vast. God is het die mij tot keurvorst gemaakt heeft, ofschoon ik die eer in mij zelf geheel onwaardig was. Ik zal mij dan nu maar weder getroost en onderworpen aan Hem overgeven. Wat God doet zal welgedaan zijn." Keurvorst JOHAN was dus hier denzulken gelijk die "door het geloof koninkrijken overwonnen en de muilen der leeuwen toegestopt hebben (26)."

(26) Heb 11.33.

Algemeen was de aandacht gevestigd op keurvorst JOHAN. Het was duidelijk dat zo hij bezweek, velen zo niet allen met hem bezwijken zouden. Men trachtte hem daarom moed in te boezemen. "Vrees niet," dus troostte men hem uit Maagdenburg; "vrees niet, want uw hoogheid zijt strijdende onder de onoverwinnelijke banier van de Heer JEZUS CHRISTUS (27)." "Italië is in gespannen verwachting." schreef men hem uit Venetië; "maar al moest gij voor de naam van CHRISTUS sterven, zijt onbevreesd (28)." JOHAN echter had zijn' troost en zijn sterkte nog uit ene andere bron. "Ik zag de satan, als een bliksem, uit de hemel vallen," had zijn Heer en Zaligmaker gezegd (29). Evenzo had de keurvorst in een droom zijn' neef GEORGE zien vallen van de top des bergs, waarop hij hem vroeger in overwinnende houding aanschouwd had, en die val verpletterde hem aan de voeten van JOHAN.

(27) Unter dem Heerpaunyr Jesu Christi. (Müller, Gesch. d. Protest., p. 131.)

(28) Etiamsi mors subeunda tibi foret ob Christi gloriam. (Corp. Ref. II, p. 228. L. P. Roselli.)

(29) Lu 10.18.

De godgeleerden willen hem van zijn besluit terugbrengen.

Eenmaal tot het besluit gekomen om tijdelijke rang en wereldse bezittingen des gevorderd geheel en al ten offer te brengen, was JOHAN weer tot rust en tot bedaardheid gekomen. Hij had zich nooit zo vrij en zo gelukkig gevoeld. Intussen had hij de godgeleerden bijeengeroepen, en deze wilden hem graag redden van het lot dat hij zo vastberaden tegemoet ging. "Genadige heer," dus sprak SPALATYN hem aan, "bedenk dat het Woord des Heeren, dat is het zwaard des Geestes, eigenlijk geen ondersteuning behoeft van de wereldse machten. Het is de hand des Almachtigen die zonder hulp van koningen en vorsten dat geestelijk zwaard zal doen zegevieren (30)." - "Zo is het," zeiden de overigen, "wij moeten u daarom bidden, dat gij niet met de godvruchtige wens om ons te helpen en van de goede zaak nuttig te zijn, uw eigen dierbaarste belangen zo geheel zult uit het oog verliezen en uw kinderen en uw onderdanen, uw landen en bezittingen, uw rang en uw waardigheden zult opofferen aan de inspraak van uw edel hart. Liever zouden wij ons overgeven aan onze gemeenschappelijke vijand en hem bezweren dat hij de haat tegen u afwasse in ons bloed (31)." Maar JOHAN, hoezeer diep bewogen bij deze taal, bleef niettemin standvastig bij zijn eenmaal genomen besluit. "Ik wil mijne Heer en Zaligmaker voor de wereld belijden," zei hij. Deze woorden waren hem in de laatste tijd in zekere mate tot spreuk geworden, en tegen de kracht derzelve kon dan ook geen verdere redenering iets afdoen (32).

(30) Gottes Wort keines wegs durch weltlich Schwert. (F. Urkund., II, p. 82.)

(31) Sie wollen ihnen an ihrem Blute genügen lassen. (F. Urkund., II, p. 90.)

(32) Wij kunnen niet genoeg deze edelen vorst bewonderen. - Zo dikwijls weer een nieuwe trek van zijne Christelijke moed en zijn zelfverloochening voorkomt, worden wij er onwillekeurig bij stil gehouden, en tot vergelijking gedrongen. - Waar vindt men de voorbeelden in onze tijd? En waartoe dan zich met de zaken van de godsdienst in te laten? Dit kan niet anders dan ten nadele van deze dienen, gelijk omgekeerd de bemoeiingen van JOHAN *de standvastige* tot behoud van deze strekten. - L. R.

Antwoord van de keurvorst aan de keizer.

Op de 20ste juli gaf hij de keizer zijn bepaald antwoord. Hij voerde daarin aan dat hij zijns broeders rechtmatige erfgenaam was, en dat de keizer hem daarom als zodanig in zijn keurvorstendom behoorde te bevestigen, hebbende reeds de rijksdag van Worms zijn rechten in deze erkend. Hij zei verder dat wat de godsdienst betrof, hij niet maar blindelings aannam wat de godgeleerde daarvan stelden, maar dat hij bevonden had dat Gods Woord de grond was waarop hun prediking berustte, en waarom hij nu opnieuw en zonder enig voorbehoud moest verklaren oprecht te geloven en aan te nemen al wat in de confessie was gezegd. "Ik smeeuw uw majesteit dat het mij en mijn vrienden vergund moge zijn om alleen aan God rekenschap af te leggen wegens alles wat de zaligheid van onze zielen aangaat (33);" met deze woorden besloot hij. De markgraaf van Brandenburg gaf een antwoord in gelijke geest.

(33) F. Urkundenbuch, pp. 80 - 92, 113 - 119.

Zo verviel dan al wederom een fijn overlegde aanslag, die de Roomsgezinden bestemd hadden om de voornaamste steunsels van de Hervorming te doen vallen.

De leeuwenhuid.

Er waren nu zes weken verlopen sinds de lezing van de confessie, en nog was er geen openlijk antwoord op gegeven. Sommigen zeiden, "dat de Catholieken van het ogenblik af dat zij de confessie hadden horen lezen hun spraak verloren hadden (34)." Ten laatste evenwel waren de Roomse theologen in staat om hun omgewerkt en verkort tegenschrift aan de keizer aan te bieden, en nu trachtten zij ook de vorst te bewegen, om het in zijn naam aan de rijksdag voor te leggen. Het bleek hier dus al wederom hoe welkom hun de mantel van staat was, om er zich achter te verschuilen. "Zij hebben zich de leeuwenhuid omgehangen," merkte MELANCHTON aan, "om ons schrik aan te jagen (35)." De vergadering, waarin de lezing van het tegenschrift zou plaats hebben, werd nu bepaald op Woensdag de 3de augustus.

(34) Papistas obmutuisse ad ipsorum Confessionem. (Colch. p. 195.)

(35) Voluerunt sycophantae theologi leonthn illam sibi circumdare ut essent nobis formidabiliores. (Corp. Ref. p. 252.)

Ten twee ure in de namiddag van die dag was dan weer in de kapel van het palatinaat de keizer op de troon gezeten, omringd van zijne broeder, de keurvorsten, vorsten en afgevaardigden, waarna ook de keurvorst van Saksen en zijn vrienden binnentraden en plaats namen. De paltsgraaf, die men 's keizers mondstuk noemde daar hij steeds in zijne naam sprak, zei tot de Evangelischen: "zijn majesteit heeft uw confessie in handen gesteld van enige godgeleerden van verschillende landaard, en die evenzeer om hun kennis en hun deugd, als om hun onpartijdigheid ten gunstigste bekend zijn. Die heeren hebben daarop een verslag uitgebracht dat door zijn majesteit met de

meeste oplettendheid is gelezen, en thans als zijn eigen antwoord op de confessie u zal bekend gemaakt worden. Het is des keizers wil dat dit antwoord als zodanig door allen die tot het heilige Roomse rijk behoren zal ontvangen en aangenomen worden (36)."

(36) Velut suam suaque publica auctoritate roboratam, ab omnibus unanimi consensu acceptandam. (Urkundenbuch. II. p. 144.)

Lezing van het tegenschrift.

ALEXANDER SCHWEISS maakte daarop met de voorlezing een aanvang. Het tegenschrift keurde enkele artikelen van de confessie goed, maar verwierp andere, en bij sommige minder sterk sprekende punten werd een gedeelte als aannemelijk en het overige als verwerpelijk voorgesteld.

Een gewichtig punt werd toegegeven: de *opus operatum* namelijk. De Protestanten hadden in hun 13de artikel wegens het recht gebruik van de sacramenten, gesteld dat het geloof daarbij onmisbaar was, en dit werd nu door de Roomse partij erkend; en daarmee liet zij ene dwaling varen, die vroeger met zo veel hardnekkigheid tegen LUTHER was volgehouden, in deze zelfde stad Augsburg, en wel door de mond van CAJETANUS (37).

(37) Zie het eerste Deel bl. 529. 00344

Voorts werd als zuiver Christelijk erkend wat de confessie stelde omtrent het leerstuk van de Drieëenheid, over de persoon des Verlossers, de Doop, het laatste oordeel, en met betrekking tot de zonde en de oorzaak daarvan.

Aanmerkingen.

Maar omtrent andere punten, die naar de opvatting van de confessie te veel van het Roomse kerkbegrip afweken, werd niet in het minste toegegeven. Zo bleef men volhouden dat de Evangelischen te ver gingen door de stellen (artikel 2 van de confessie): "dat alle mensen, die natuurlijk geboren worden, vol boze lust en neiging zijn en geen ware vreze Gods, geen ware liefde tot God, geen waarachtig geloof aan God, van nature hebben kunnen." Dat goede werken verdienstelijk zijn, in die mate dat zij tot 's mensen rechtvaardiging voor God toebrengen, en dat die rechtvaardiging dus niet uitsluitend de vrucht is van het geloof; ook dat er zeven sacramenten zijn. Voorts werd aan de Roomse kerkleer omtrent de mis, de transsubstantiatie, het onthouden van de beker in het Avondmaal, het celibaat van de geestelijkheid, en het aanroepen van de heiligen met alle kracht vastgehouden, en ontkend dat de Christelijke Kerk zou zijn, "de vergadering van alle gelovigen en heiligen," zo als dat in de confessie zo was uitgedrukt, in het 7de en 8ste artikel.

Het tegenschrift was, zo als het nu herzien en verbeterd was geworden, in onderscheidene opzichten wèl gesteld; voornamelijk in dat gedeelte dat handelde over de goede werken en het geloof. Met opzicht tot andere hoofdzaken echter, en bepaaldelijk in betrekking tot het niet toelaten van de beker, en de ongehuwde staat van de priesters, was het aangevoerde zwak, zeer onvoldoende, of ook in wederspraak met bekende daadzaken.

Terwijl de Protestanten zich uitsluitend gegrond hadden op de Bijbel, hielden hun tegenstanders hier het gezag van de Kerk in geloofszaken vol, en leraarden zij ene blinde onderwerping aan haar uitspraken. Wij zien dus bij deze gelegenheid krachtdadig door Rome het beginsel huldigen, dat haar voortdurend zo scherp en zo geheel eigenaardig onderscheiden heeft van de Hervorming. - Onder de hoorders die

bij de lezing van het tegenschrift tegenwoordig waren, bevond zich ook JOACHIM CAMERARIUS, die zich bij de afgevaardigde van Neurenburg gevoegd had, en daardoor te minder de opmerkzaamheid tot zich trok. Deze schreef zoveel hij het volgen kon op wat SCHWEISS voorlas. Er waren inmiddels onder de Protestanten enkelen, die over veel van wat zij horen moesten medelijdend glimlachten, en die ook hun afkeuring niet konden verbergen (38), Zij zeiden tot elkaar: "Waarlijk, dit is een stuks werks dat een ECK, een FABER en een COCHLOEUS volkomen waardig is!"

(38) Multo e Lutheranis inepte cachinnabantur. (COCHLOEUS, p. 895.)

Omtrent keizer KAREL staat aangetekend, dat hij sliep gedurende de lezing van het tegenschrift (39). Hij ontwaakte echter dadelijk toen SCHWEISS ophield met lezen.

(39) Imperator iterum obdormivit. (Corp. Ref. II, p. 245.)

Verklaarde wil van de keizer.

De paltsgraaf verklaarde nu dat zijn majesteit, wat in het tegenschrift werd aangevoerd, in alle dele bevonden had te zijn de zuivere leer, en zo als deze in het Evangelie gepredikt wordt; dat hij daarom verlangde dat de Protestanten hun nu weerlegde confessie zouden ter zijde stellen, en als regel van geloof aannemen al datgene wat hun heden als zodanig was voorgehouden (40); dat zo zij met dat al weigerachtig mochten blijven om in deze te gehoorzamen, zijne majesteit gebruik zou weten te maken van zijn macht om hen te noodzaken, en om voor de gehele wereld te bewijzen, dat hij met van de daad was de beschermer en de steun van de Roomse Kerk.

(40) Petiit Caesar ut omnes in illos articulos consentiant. (Ibid.)

Deze verklaring was zeker duidelijk genoeg. De Protestanten moesten wel erkennen overwonnen te zijn, meende men, nu het hun door de keizer zelf werd aangezegd dat zij ongelijk hadden. Die duidelijke keizerlijke verklaring was ook bijzonder krachtig. Geweld, en niets dan geweld was daarin als argument aangenomen (41).

(41) Orationis summa atrox. (Ibid. p. 253.)

Stemming van de Protestanten.

De Protestantse vorsten vroegen om een afschrift van het stuk dat men hun voorgelezen had, omdat in het enkele van hun stellingen goedgekeurd waren, hoewel dan wel de meesten verworpen, en dewijl uitdienhoofde het van belang was, dat stuk nader te overwegen en beter te leren kennen, dan bij ene blote aanhoring van de voorlezing mogelijk was.

Er had daarop van de zijde van de Roomse partij een langdurig beraad over dit verzoek plaats. Eindelijk gaf de paltsgraaf in antwoord te verstaan, dat aangezien de tijd reeds zover verlopen was, en de zaak zelf te belangrijk om zo spoedig tot een besluit te komen, de keizer eerst later omtrent deze vraag van de Protestanten dacht te beslissen.

De vergadering ging daarop uit elkaar, en KAREL, wie de stoutmoedigheid van de Evangelische vorsten zeer gehinderd had, keerde verstoord en in kwade luim naar zijn vertrekken terug (42).

(42) Caesar non aequo animo ferebat eorum contumaciam. (COCHL. p. 195.)

Geheel anders was de stemming van de Protestanten. Zij waren, wel ver van door het tegenschrift overwonnen en van dwaling overtuigd geworden te zijn, door het aanhoren daarvan versterkt geworden in hun geloof en opgebouwd in hun hoop (43). Hun tegenpartij had daarin ene blinde verkleefdheid aan het heersende stelsel betoond, en niet minder bewezen, dat het haar aan ene heldere Evangeliekennis grotelijks mangelde: iets dat trouwens een karaktertrek van de Roomse Kerk gebleven is. Dit gaf hun recht om die vijanden niet sterk te vrezen; want, gelijk zij het uitdrukten: "Zij kunnen de ware Kerk niet hebben, die nog niet tot de zuivere kennis des Heeren CHRISTUS gekomen zijn (44)."

(43) Facti sunt erectiore animo. (Corp. Ref. II, p. 259.)

(44) Ecclesiam ibi non esse. ubi ignoratur Christus.

Melanchton's tweede onderhoud met de legaat.

MELANCHTON evenwel was nog altijd neerslachtig gebleven. Van hem mocht men toen zeggen dat hij wandelde in aanschouwen en niet in geloof. Hij had op de 4de augustus (dus daags na de openbare lezing van het tegenschrift) andermaal een onderhoud met de legaat, wiens gekunstelde minzaamheid de vorige keer een zo diepe indruk op hem gemaakt had. Bij deze gelegenheid herhaalde hij zijn verzoek, dat men omtrent de twee tekenen in het Avondmaal en het huwelijk der priesters aan de wens van de Evangelischen zou toegeven. "Zo dit maar gebeurt," sprak hij, "dan twijfel ik er geen ogenblik aan, of onze leraars zullen zich graag weer onderwerpen aan het bestuur van de bisschoppen; en dit zal wellicht het middel zijn om voor te komen dat er niet in latere tijden talloze sekten ontstaan (45)." MELANCHTON voorzag hier met ene opmerkelijke juistheid, wat werkelijk later plaats heeft gegrepen. Wij zouden echter verkeerd doen, zo wij uit zijn gezegde de gevolgtrekking wilden maken, dat hij, gelijk dit met zo velen het geval is, ene eenheid zou verkozen hebben, die aan een doodslaap gelijk is, boven ene verscheidenheid, die het kenmerk is van leven en van kracht (46).

(45) Quod nisi fiet, quid in tot sectis ad posteros futurum sit. (Corp. Ref. II, p. 148.)

(46) En echter komt het al te vreesachtig karakter van MELANCHTON hier in geen te gunstig licht te voorschijn. - Ik tenminste zie geen reden, om hem wegens die toegeeflijke aard, waardoor alles zou zijn bedorven geworden, boven een LUTHER of CALVIJN te stellen. - L. R.

CAMPEGGIO intussen was nu, naar hij meende, te zeker van de overwinning door middel van geweld, dan dat hij heel veel belang in deze voorslag tot schikking kon stellen. Hij zal dan wel MELANCHTON als een geheel ander man zijn voorgekomen. Hij stelde intussen MELANCHTON's schriftelijke nota in handen van COCHLOEUS, die er haastig een antwoord op schreef.

Het is moeilijk te zeggen of bij dit alles CAMPEGGIO, dan wel MELANCHTON de grootste verblindheid aan de dag legde. Genoeg is het, dat God verhoed heeft dat uit zulke overleggingen ene nieuwe slavernij voor de Kerk ontstaan zou.

Politiek van Karel. Zijn voorwaarden.

KAREL bracht de 4de augustus geheel, en de voormiddag van de 5de door, in beraadslaging met de ultramontaansche partij. "Met spreken en onderhandelen zullen

wij nooit tot een einde komen," merkten sommigen aan; "zo de Protestanten zich niet vrijwillig onderwerpen willen, dan moeten zij maar genoodzaakt worden." Intussen kwam men bij slot wederom tot ene soort van middelweg. KAREL had gedurende deze gehele rijksdag ene vaste en wel overlegde politiek gevolgd. Hij begon doorgaans met zich zeer streng te betonen, en het te laten voorkomen alsof hij elke schikking weigeren zou, waarmee hij hoopte de vorsten te behagen; en dan gaf hij later op enige weinige onbeduidende punten toe, in het vertrouwen dat de Protestanten, die geen toegevendheid meer van hem wachtten, daarom juist zijn inschikkelijkheid te meer op prijs zouden stellen. Zo deed hij in dit geval weer; en het was die ten gevolge dat de Protestanten in de namiddag van de 5de door de paltsgraaf vernamen, dat de keizer bereid was hun een afschrift van het tegenschrift te geven, onder voorwaarde echter dat zij daarop verder niet antwoorden zouden; dat zij zich integendeel haasten zouden om aan 's keizers wensen te voldoen, en dat zij zich niet zouden veroorloven om het tegenschrift, dat men hun als het ware vertrouwelijk zouden meedelen, te doen drukken of er anderen buiten hen, kennis van te doen dragen (47).

(47) F. Urkunden, II, p. 179. Corp. Ref. II, p. 256. BRÜCK, Apol. p. 72.

Deze voorwaarden werden door de Protestanten met verwondering en ongenoegen tevens vernomen. "Daaraan kunnen wij ons volstrekt niet houden;" zeiden zij. - "Zij geven ons die kopie op gelijke wijze, als de vos in de fabel aan de ooievaar ene schotel soep voorzette," merkte de kanselier BRÜCK aan.

"Vriend REIJNARD had zijn' gast de soep op een vlakke schotel voorgezet, En daarom kon hij van die spijs, hoe geurig ook, volstrekt niet eten; De schotel was te vlak voor zijn lange bek (48)."

(48) Gluck wie van de Fuchs brauchet, da er de Storch zu gast lud. BRÜCK, Apol. p. 74.

"Hoe licht," dus vervolgde hij, "kan de inhoud van dit tegenschrift, geheel buiten ons toedoen, bekend worden; en dan zal men ons toch beschuldigen dat wij het ons geschonken vertrouwen geschonden hebben. Wij moeten het stuk op zulke voorwaarden niet aannemen (49). Wij hebben toch reeds de hoofdinhoud in de door CAMERARIUS gemaakte aantekeningen, en zo wij al het ganse geschrift niet in de verband bezitten, en er dus slechts stuksgewijze over oordelen of gebruik van maken kunnen, dan is dat niet onze schuld, en men zal niet kunnen zeggen, dat wij ene kopie van het geheel gehad hebben, en dus moedwillig weglaten of veranderen."

(49) Ouando exemplum per alios iu vulgus exire poterat. (Corp. Ref. II, p. 76.)

De Protestanten verwerpen dezelve.

De volgende dag gaven dan de Protestanten op de rijksdag te kennen, dat zij niet wensten de hun aangeboden kopie van het tegenschrift aan te nemen op de daarbij gestelde voorwaarden, terwijl zij in hun rechtvaardige zaak zich op God en de keizer beriepen (50). Dus verwierpen zij de hun vanwege KAREL gedane voorstellen; zelfs wat hij hun als ene gunst had willen aanrekenen.

(50) Das Sie es Gott und kays. Maj. u. s. w. (Urkund. II, p. 181.)

Men kon op dit ogenblik verwondering, verbittering of schrik lezen, op de aangezichten van de aanzienlijken die hier vergaderd waren (51). Het weigerend antwoord van de Evangelischen was in de ogen van de meesten ene oorlogsverklaring en een daadwerkelijk verzet tegen 's keizers oppermacht, terwijl het voorgevallene GEORGE van Saksen, de vorsten van Beijeren en de verdere hevigste voorstanders van Rome met verontwaardiging vervulde. Er ontstond plotseling ene geweldige beweging onder de aanwezigen, die zich zonder onderscheid door de schok van het ogenblik lieten meeslepen. Er scheen een ergerlijk toneel te zullen volgen; en zo niet aartsbisschop ALBERT, de keurvorst van Brandenburg, en de hertogen van Brunswijk, Pommeren en Mecklenburg tussenbeide waren gekomen, en de Protestanten bewogen hadden om zich terug te trekken, ten einde de keizer niet tot geweld te noodzaken, dan hadden men hier ongetwijfeld zo ver de eerbied voor de keizerlijke majesteit uit het oog verloren, dat het in KAREL's tegenwoordigheid tot dadelijkheden zou gekomen zijn (52). De vergadering ging nu uiteen, met ontroering, vrees en onrust in het hart.

(51) Und darob wie man Spüren mag, ein Entsetzen gehabt. (Ibid.)

(52) Hi accedunt ad nostros principes et jubent omitttere hoc certamen, ne Caesar vehementius commoveatur. (Corp. Ref. II, p. 254.)

De zaken begonnen nu ook inderdaad een zeer ernstig aanzien te krijgen. Het bleek dat de zoetvloeiende taal waarin de convocatiebrief voor deze rijksdag vervat geweest was, alles behalve oprecht en wel gemeend was geweest. Men wierp nu het masker af en liet de Hervorming geen andere keus dan tussen onderwerping of het zwaard. Alles kondigde aan dat de tijd van onderhandelen voorbij was, en dat nu het geweld van de wapenen zou moeten beslissen.

Besluiten van het consistorie.

En tot deze stand van zaken had ook niet weinig bijgedragen, het besluit van het consistorie van kardinalen, door de paus op de 6de juli aan zijn paleis bijeengeroepen. De paus had hun het ultimatum van de Protestanten meegedeeld, namelijk dat zij als zodanig vroegen het aan de leken toestaan van de beker in het Avondmaal, het huwelijk van de priesters, en onder enkele andere punten ook nog het bijeenroepen van een concilie. "Het kan niet te pas komen om aan die vorderingen toe te geven," spraken de kardinalen; "deze zijn gelijk in strijd met de voorschriften van godsdienst en met de tucht en de verdere wetten van de Kerk (53). Wij moeten ons dus tegen inwilligingen van deze aard verklaren, en betuigen meteen onze dankbaarheid aan de keizer, voor de volharding waarmee hij tracht de afgevallenen weder tot de schoot van de Kerk terug te brengen." Na ene zodanige stellige uitspraak, van de paus en het consistorie uitgegaan, was er niet veel kans meer op ene schikking.

(53) Oppositas Religioni, disciplinae, legibusque Ecclesiae. (PALLAV., I, p. 234.)

Raad door Campeggio gegeven.

CAMPEGGIO verdubbelde inmiddels zijn ijver. Hij sprak met een nadruk alsof de paus in zijn persoon te Augsburg was tegenwoordig geweest (54). "De keizer en de welgezinde vorsten moeten zich aaneesluiten," sprak hij tot KAREL; "en zo de rebellen, die tot nu toe even stijfhoofdig bleven bij beloften als bij bedreigingen, niet nog in tijds zich vrijwillig onderwerpen, dan behoort men geen geweldige maatregelen tegen hen te sparen; dan moeten hun goederen verbeurd verklaard en zij zelf te vuur

en te zwaard verdelgd worden (55). Laat geheel met hen gehandeld worden als met de Mooren in Spanje, en zelfs de verborgenste schuilhoeken van de verbodene sekte doorzocht en gezuiverd worden. Laat de universiteit van Wittenberg in de ban gedaan, de ketterse boeken en schriften verbrand, en de ontwekene monniken naar hunne kloosters teruggevoerd worden. Er is alleen een vaste wil en ene doortastende hand toe nodig, om dit plan naar behoren uit te voeren."

(54) Als were van de Papst selbst gegenwärtig gewest. (BRÜCK, Apol. 62.)

(55) Se alcuni, ... perseverassero in questa diabolica via quella S. M. potra mettere la mano al ferro e al foco *et radicitus extirpare* questa venenata pianta (Instructio data Caesari a reverendissimo Campeggi in dieta Augustana 1530.)

Ziedaar Rome's begrip van recht en gerechtigheid! Zulke trekken herinneren aan het profetisch gezegde met opzicht tot *de stad van de zeven heuvelen*, in het beeld van de vrouw die bekleed was met purper en scharlaken, en versierd met goud, en kostelijk gesteente, en paarden, en die dronken was van het bloed van de heiligen en van het bloed van de getuigen van JEZUS (56).

(56) Re 17\$.

De Evangelischen zoeken sterkte in het gebed. De twee wonderwerken.

Terwijl KAREL op deze wijze, zowel van de zijde van de paus als door de rijksdag, tot het gebruiken van geweld werd aangezet, zwegen de Protestanten, letterlijk uit verontwaardiging (57); doch men legde dit stilzwijgen uit als zwakheid, en daarvan wenste de keizer gebruik te maken. En waren de Protestanten in vergelijking met de overmacht van hun tegenpartij in waarheid zwak te noemen: zij zochten ook thans hun sterkte waar die alleen te vinden is, namelijk in het vurig gebed tot God. "Wij moeten onze Heer en Zaligmaker om hulp smeken," had MELANCHTON gezegd, en zo deden zij ook. Ook had MELANCHTON met allen ernst om LUTHER's voorbedding verzocht, terwijl BRENZ zijn eigen gemeente daartoe opwekte. Het gehele Evangelische Duitsland voelde het hachelijke van de toestand, en aller harten verhieven zich met geloofsvertrouwen opwaarts tot de Hoorder van de gebeden. Uit sommige steden schreef men aan de keurvorst: "Wij komen dagelijks bijeen, om te bidden dat de goddelijke genade u sterke en ene blijde overwinning verlene." Maar voornamelijk was LUTHER de man des geloofs en des gebeds. Zijn brieven van die tijd zijn de beste getuigen, dat hij voortdurend kalm en vast van moed bleef, en dat zijn standvastigheid en zijne gemoedsrust temeer bevestigd werden, naarmate de gevaren hem meer van nabij bedreigden. Zijn uitdrukkingen waren daarbij over het geheel zo krachtvol en zo kernachtig, en een enkel woord van hem zei soms zo veel, dat het moeilijk is daarvan een recht denkbeeld te hebben, zonder dat men die brieven zelf gelezen heeft. Zie hier wat hij op de 5de augustus schreef aan de kanselier BRÜCK. "Ik moet u op twee wonderwerken wijzen, die mijn aandacht van deze dagen meer dan ooit te voren hebben tot zich getrokken. In de eerste plaats dan zag ik met stille verbazing van uit mijn venster de sterren aan, hoe zij daar met vrolijk licht flonkeren aan het onbegrensde luchtgewelf, waar de hand van God ze als aan een niet gehangen heeft. Ik zeg aan een niet gehangen; want ik heb nergens in de gehele uitgestrektheid die voor mijn blik open lag kolommen of iets dergelijks gezien, die tot ondersteuning van het reusachtige geheel zouden kunnen dienen. Dit noem ik het eerste wonderwerk.

(57) Tacita indignatio. (Corp. Ref. II, p. 254.)

Het tweede is, dat ik toen met niet minder verbazing de wolken gadesloeg, die over onze hoofden zweven en gelijk ene onmetelijke zee deze aardbol schijnen in te sluiten. Ik kon nergens enig steunsel ontdekken dat ze voor nedervallen bewaarde, of ook koorden waarmee zij van uit de hoogte werden opgehouden; en toch vielen zij niet, maar vervolgden statig voortdrijvende haar weg. God, de werker van deze wonderwerken zal ook ten onze aanzien zich groot en wonderbaar betonen. Hij zal te van Zijn tijd en op de rechte wijze uitkomst geven en onze hoop niet beschamen. Het kwaad dat de mannen des bloeds bedacht of begonnen hebben is hun daarom nog niet gelukt te volvoeren....Onze zaak moge hopeloos staan, en de overwinning zich al reeds voor onze vijanden schijnen verklaard te hebben: het einde van alles zal uitwijzen op wiens zijde Hij geweest zal zijn die bekleed is met sterkte (58). Het zegt niets of LUTHER al in de strijd bezwijken moet; want zo CHRISTUS overwinnaar is, dan is LUTHER overwinnaar in Hem (59) (60)."

(58) In fine videbitur cujus toni....(L. Epp. IV, p. 130.)

(59) Vincat Christus modo, nihil refert si pereat Lutherus, quia victore Christo victor erit. (Ibid. p. 139.)

(60) Zijn ook deze en dergelijke gezegden van LUTHER aan de verblinde verdedigers van het Pausdom uit zijn schriften bekend, wat moet men dan denken van hun oprechtheid of hun waarheidsgevoel, wanneer zij, deze verzwijgende, door de aanhaling van enige wat ruwe of onbedachte uitdrukkingen, welke hem als mens ontsnapt zijn, doch die van zijne ongekunstelde oprechtheid getuigen, zijn nagedachtenis trachten te onteren, en daartoe deze dan nog veelal verdraaid en buiten het verband opgeven? - L. R.

De Roomse partij, die vervreemd was van zodanige verwachtingen van een zege des geloofs, had op andere, wereldse, gronden geen twijfel of de ketters zouden moeten bukken. Nu de confessie door de Roomse doctoren was "weerlegd" geworden, was er, meende men, voor de Protestanten niets meer over dan zich voor overwonnen te verklaren; en zo zou alles langzamerhand weer tot het oude terugkeren. Dit was het wat de keizer verwacht en bedoeld had, en waartoe hij de Protestanten met allen aandrang en herhaaldelijk aanspoorde. Maar nu spraken zij, in plaats van zich te onderwerpen, van hun voornemen, om het tegenschrift op hun beurt te gaan weerleggen! Nu begreep dan ook de keizer dat het tijd werd om van zijn macht tegen hen gebruik te maken; en hierin dachten de Catholieke vorsten geheel eenstemmig met hem.

Johan de standvastige.

JOHAN van Saksen zag de storm dreigend naderen, maar bleef daarom toch dezelfde onverschrokken man. "De kortste weg is de beste," was hij gewoon te zeggen. Zijn onwankelbare vastheid van karakter heeft hem de naam van JOHAN *de standvastige* verworven. Maar diezelfde geest openbaarde zich in zekere mate ook in al de overige Evangelische vorsten. Zij allen, die gewend waren aan het hof te verkeren, en die jegens de keizer altijd ene diepe onderdanigheid hadden aan de dag gelegd, vonden nu in hun Christelijk geloof ene sterkte, die hen in zekere zin van de ondergeschiktheid aan de keizer geheel vrij maakte. Deze geest van onafhankelijkheid werd door KAREL niet dan tot zijne spijt onder de vorsten waargenomen, en veroorzaakte hem grote bekommring (61).

(61) Die geest van onafhankelijkheid mocht ook nu meer gevonden worden. - Deze is zeer onderscheide van de geest van opstand en onbeteugelde vrijheid. - Doch het is het zonderlingst verschijnsel van onze tijd, dat zij, die eertijds voor de naam van vrijheid streden, nadat zij die naar hun zin verkregen hebben, dien geest van onafhankelijkheid voor opstand zouden uitkrijten. - L. R.

Proeven van geloofsmoed.

Om de markgraaf van Brandenburg te winnen, werd hem het uitzicht geopend op het bezit van een gedeelte van Silezië waarop hij aanspraak had; maar hij bleef doof voor de stem van de verleiding, en antwoordde: "CHRISTUS zou niet langer CHRISTUS moeten zijn, zo niet de leer welke ik belijd zuiver en waarachtig is." - "Maar bedenkt gij wel wat uw lot kan worden zo gij bij die leer blijft?" vroeg hem daarop zijn neef, de keurvorst JOACHIM. "Ik weet," antwoordde de markgraaf zeer bedaard, "dat men van niets minder dan van ene verbanning spreekt. Welnu! Ik zal gaan en weet dat God mij nergens verlaten zal."

Eens om deze tijd zei vorst WOLFGANG van Anhalt tot doctor ECK: "Ik weet, doctor, dat gij tot degenen behoort die aanzetten tot de oorlog; maar gij mocht er op rekenen, dat er zijn die u als het er op aan komt niets zullen schuldig blijven. Ik heb al zo menige lans gebroken voor zaken die dat vrij wat minder verdienen dan deze. Ik zal daarom niet achterblijven, als mijn arm zal nodig zijn in de dienst van mijne Heer JEZUS CHRISTUS."

Terecht mocht men in deze ogenblik vragen, als bij de Protestanten zo veel moed en vastberadenheid uitblonk, of niet de keizer, in stede van een einde te maken aan de moeilijke stand van zaken, door zijn maatregelen meer en meer alles verergerde. In die geest althans begonnen de burgers over hem te oordelen, en niet onnatuurlijk was het, dat scherpe aanmerkingen en bijtende scherts daarvan het gevolg waren. Soms sprak deze stemming van het volk vrij duidelijk en eigenaardig tevens in wat nu en dan voorviel. Zie hier een voorbeeld.

De zinnebeeldige voorstelling.

Men verhaalt dat eens, als de keizer met onderscheidene Catholieke vorsten aan tafel zat, men hem kwam berichten dat er enige toneelspelers gekomen waren, die vergunning verzochten om (gelijk dat meer het gebruik was) voor het hoge gezelschap ene voorstelling te geven. Dit toegestaan zijnde verscheen er eerst een oud man met een masker voor het gezicht, en die in doctoraal gewaad gekleed was. Hij naderde behoedzaam en met wankelende schreden de ruime schoorsteen van de gothische zaal, waarin de heeren gezeten waren, dragende een takkebos onder de arm, waarin rechte en kromme houten te samen gebonden waren. Hij wierp de houten door elkaar voor de stookplaats neer en ging nu heen (62). Op zijne rug las KAREL zowel als de overigen de naam - JOHAN REUCHLIN. Nu kwam er een ander gemaskerd persoon, wiens voorkomen allen belang inboezemde, en die beproefde, om de rechte en kromme houten in ene geregelde orde te schikken en te verenigen (63); maar daar hij zag dat zijn arbeid geheel vruchteloos was, schudde hij het hoofd en ging almede heen. Toen hij zich omgekeerd had werd op zijne rug de naam ERASMUS VAN ROTTERDAM zichtbaar. Onmiddellijk daarop kwam een monnik binnen, die een onverschrokken blik in het rond sloeg en met vaste tred de schoorsteen naderde. Hij droeg een komfoor met glimmende kolen (64). Hij plaatste het hout in zekere orde op de haard, deed er de kolen bij, en blies vervolgens het vuur aan tot dat het helder begon door te branden, en de vlam knappend om hoog steeg. Nu ging ook hij heen en zijn naam bleek te zijn - MARTIJN LUTHER. De volgende persoon vertoonde iemand van hoge

rang, die zelfs de tekenen van de keizerlijke waardigheid droeg, en die, verschrikt op het zien van een zo sterk brandend vuur, zijn zwaard trok en beproefde, om, door met het in de vlam te slaan, de vuurgloed te doen verminderen; maar hoe meer hij sloeg hoe sterker de vlam uitbarstte, zodat hij ten laatste ophield en met drift de zaal verliet. Wie hij moest voorstellen bleek, naar het schijnt, niet verder aan de toeschouwers, maar zij konden het met dat al licht raden. Het duurde niet lang of er kwam een ander persoon ten tonele. Het was ditmaal een man die een koorhemd aan had en een kleed droeg van rood fluweel, en die overigens in de verdere delen van zijn gewaad de geestelijke van hoge rang aanduidde. Hij kwam langzaam en statig nader, maar tot aan de schoorsteen gekomen bleef hij staan, blijkbaar met verwondering het zo grote vuur aanstarende. Hij sloeg, daarover verschrikt, zijn handen in elkaar, en zag overal rond of er niets was waarmee hij de vlam zou kunnen blussen. Zijn oog valt nu op twee kruiken die achter in de zaal stonden, en waarvan de ene met water en de andere met olie gevuld was. Hij haast zich om een van die kruiken te halen, maar neemt ongelukkig die waarin de olie zich bevond, welke hij vervolgens in het vuur uitgiet (65). Nu nam de vlam plotseling zo geweldig toe, dat de onhandige blusser met ten hemel gehevene handen in verwarring de vlucht nam. Op zijn' rug las men de naam - LEO X.

(62) *Persona larva contecta, habitu doctorali portabat struem lignorum.* (T. L. Fabricius, opp. omnia, II, p. 231.)

(63) *Hic conabatur curva rectis exaequare lignis.* (Ibid.)

(64) *In azula forens ignem et prunas.* (T. L. Fabricius, opp. omnia, II, p. 231.)

(65) *Currens in amphoram oleo plenam.* (T. L. Fabricius, opp. omnia, II, p. 232.)

Hiermee was de voorstelling afgelopen, maar in plaats van op enige beloning te blijven wachten, hadden de zich noemende toneelspelers zich dadelijk verwijderd. Het was voor niemand een raadsel wat dit alles mocht hebben willen zeggen.

Maar wenken als deze hadden toch eigenlijk niet de verwachte uitwerking. Integendeel, de rijksdag (dat is de meerderheid van de rijksdag) matigde zich aan om te handelen voor de keizer en voor de paus beiden, en maakte als zodanig alle toebereidselen om ene geweldige poging te doen ter uitdoving van het vuur dat door LUTHER ontstoken was geworden. Er werd te die einde ene overeenkomst getroffen met de hertog van Mantua, die zich verbond om van uit Italië enige regementen lichte kavallerie de Alpen te doen overtrekken (66); en voorts met koning HENDRIK VIII van Engeland, die nog altijd zeer verstoord was op LUTHER, over de onverschrokken wijze waarop deze hem op zijn bekend geschrijf had durven antwoorden, en die door zijne gezant aan KAREL de toezegging liet doen, dat hij op ene belangrijke geldelijke ondersteuning van zijne kant rekenen mocht, bij de tocht tegen de kettters (67).

(66) *Che tentano col Duca di Mantona d' avere il modo di condurre 1000 cavalli leggieri d' Italia in caso si facesse guerra in Germanica.* (Nic. Tiefolo Relat.)

(67) *Cui (Caesari) ingentem vim pecuniae in hoc sacrum bellum contra haereticos Anglus promississe fertur.* (Zw. Epp. II, p.484.)

Voortekenen.

Verschillende dingen merkte men in deze dagen op, die als kwade voortekenen met opzicht tot de Hervorming moesten gelden. Men verhaalde onder anderen, dat er te Spiers, des nachts, vreselijke spookgedaanten gezien waren, die zich geheel als

monniken voordeden. "Wat wilt gijlieden?" was hun gevraagd geworden. "Wij moeten naar de rijksdag van Augsburg," was het antwoord geweest. Men zegt, met betrekking tot dit verhaal, dat naar de omstandigheden daarvan opzettelijk onderzoek zou zijn gedaan en dat men er wel niet aan twijfelen mocht (68). "De uitlegging dezer verschijning Is niet moeilijk, zei MELANCHTON. "Er zullen meer en meer kwade geesten naar Augsburg komen, om ons tegen te werken en de vrede verder te verstoren; dit en geen andere kan de mening zijn. Het is voor ons ene aankondiging van nieuwe moeilijkheden en bezwaren (69)." Niemand durfde hieraan twijfelen. "Alles bereidt zich voor tot de oorlog"; zo drukte ERASMUS het uit (70). BRENZ schreef: "De rijksdag zal ditmaal niet uiteengaan, voordat de maatregelen zijn doorgedreven, die de ondergang van Duitsland zo goed als zeker zullen maken (71)." "Ik voorzie ene vervolging," dit waren de woorden van BUCER, "die in hardnekkigheid en bloedigheid de tijden van een DIOCLETIANUS in de schaduw zal stellen (72)." Zo waren dan de gemoederen met bange vrees vervuld, en de oorlog en de verschrikkelijke gevolgen genoegzaam de enige onderwerpen waarover gesproken werd.

(68) Res et diligenter inquisita et explorata maximeque axiopidtov. (Corp. Ref. II, p. 259.)

(69) Monachorum Spirensium fadma plane significat horribilem tumultum. (Ibid. p. 260.)

(70) Vides rem plane tendere ad bellum. (Corp. Ref. Aug. 12, p. 268.)

(71) Comitata non finientur nisi totius Germauinae malo et exitio. (Ibid. II, p. 216.)

(72) Laniena sanctorum qualis vix Diocletiani tempore fuit. (BUC. Ep. Aug. 14, 1530.)

Grote beweging in Augsburg.

In de nacht van Zaterdag de 6de augustus was er ene grote beweging in de stad Augsburg (73). Er ontstond plotseling ene geweldige drukte in de straten, en men zag een aantal beampten van het paleis in volle galop zich naar verschillende punten begeven, om bevelen des keizers over te brengen. De raad van de stad werd in allerijl tezamen geroepen, en deze ontving het dringend bevel om niemand buiten de poorten te laten (74). Tevens was alles in de keizerlijke kazernen in rep en roer. In de grootste haast kwam de gehele macht onder de wapenen, en bij het aanbreken van de dag (omstreeks drie ure in de morgen van Zondag 7 augustus) werden de stadssoldaten door de keizerlijke troepen op alle posten afgelost, en gingen deze bepaaldelijk de poorten bezetten: iets dat geheel streed tegen de gedurende de zitting van de rijksdag gevolgde gewoonte. Tevens werd het bekend dat de poorten gesloten zouden worden gehouden, en dat de keizer bevelen gegeven had, om streng te letten op de bewegingen van de keurvorst en zijn vrienden (75). Een vreselijk ontwaken voor hen die ingesluimerd waren in de zoete hoop dat de godsdienstverschillen nog wel door onderlinge schikking zouden vereffend worden! Immers zodanige maatregelen als nu genomen werden, konden in geen andere zin uitgelegd worden, dan als de beginselen van de zo lang gevreesde vijandelijkheden en als de inleiding tot de vervolging waarmee men bedreigd had.

(73) Tumultum magnum fuisse in civitate. (Corp. Ref. II, p. 277.)

(74) Facto autem intempesta nocte Caesar senatui mandavit, ne quinquam per portas urbis suae emittant (Ibid. II, p. 277.)

(75) Dass man auf de Churfurst zu Sachsen anfehen haben soll. (BRÜCK, Apol. p. 80.)

X.

Philippus van Hessen.

Verwarring, spijt en gramschap heersten om strijd in het keizerlijk paleis, en daartoe had de landgraaf aanleiding gegeven.

PHILIPPUS van Hessen was steeds bij al wat er gebeurde dezelfde moedige en standvastige man gebleven, die hij zich van de aanvang af betoond had te zijn. Listige overreding en verleidelijke aanbiedingen hadden even weinig op hem kunnen uitwerken als bedreigingen.

Verzoeking.

Eens bevond hij zich met onderscheidene bisschoppen in een gezelschap, en bij die gelegenheid zei hij tot hen: "Mijne heeren! doet toch het mogelijke om de vrede des Rijks te bewaren; ik bid u daarom als om ene gunst. Maar weet ook, dat zo gij het anders bestuurt, zo gij erin slagen mocht om de burgerkrijg te ontsteken en mij en anderen ten ondergang te brengen: weet dat dit niet ongewroken zal blijven, en dat wij in onze val ook van de uw zullen meeslepen."

Men begreep daarom ook dat het zaak was om met iemand als PHILIPPUS van Hessen voorzichtig te werk te gaan. De keizer wilde met hem ene nieuwe proef nemen, in hoeverre hij bij voortdurend voor gunstaanbiedingen doof zou blijven. Als zodanig werd de landgraaf hoop gegeven op het graafschap Katzenelnbogen, waarover hij in een twist gewikkeld was, en op Wurtemberg, waarop hij aanspraak maakte voor zijn neef ULRICH. Ook beloofde hem zijn schoonvader, hertog GEORGE van Saksen, dat hij hem tot zijn erfgenaam zou maken, zo hij tot de Roomse Kerk terugkeerde. "Zij namen hem mee op een zeer hoge berg," zegt een kroniekschrijver, "en toonden hem al de koninkrijken van de wereld en hun heerlijkheid (1)," maar de landgraaf weerstond de verzoeking.

(1) Auf de hohen Berg geführt. (LANZE's Chronik.)

Tegenwerking.

Wat later werd de landgraaf gezegd, dat de keizer zijn verlangen had te kennen gegeven om hem eens te spreken. Hij haastte zich om zich aan KAREL te gaan vertonen (2). Deze, die zijn secretaris SCHWEISS en de bisschop van Constanz op dat oogenblik bij zich had, gaf te kennen dat hij vier punten van aanklacht tegen hem had; te weten, dat hij zich zou verzet hebben tegen het edict van Worms; dat hij een verachter was van de mis; dat hij de aanstoker was van schadelijke bewegingen onder het volk, en eindelijk dat hij aan hem, keizer, een boek had doen overhandigen, waarin de keizerlijke oppermacht aangerand werd. De landgraaf trachtte zich van deze vierlege beschuldiging te zuiveren, en hij mocht daarin in zoverre slagen, dat de keizer hem alleen op één punt voor schuldig bleef aanmerken, en dat was met opzicht tot het Roomse geloof, waaromtrent zijne majesteit wenste dat hij zijn dwalingen zou afleggen. "Wat zou gij ervan denken," voegde KAREL er op een uiterst minzame toon bij, "zo ik voor u eens ene koningskroon bestemd had (3)?" "Maar," liet hij er op

volgen, "zo gij u tegen mijn wil hardnekkig blijft verzetten, dan mocht gij verwachten dat ik zal weten te handelen zo als het een keizer des Roomse Rijks betaamt."

(2) Von ihr selbst gen Hof geritten. (Corp. Ref. II,

(3) Quin et in regem te evehendum curabimus. (ROMMEL, Philip van de Gr. I, p. 268.)

Deze taal was wel geschikt om een man als de landgraaf te verbitteren en met verontwaardiging te vervullen, maar weinig om hem tot afval te bewegen. "Ik ben in de kracht van mij jaren," antwoordde hij, "en ik ben niet dwaas genoeg om de genoegens van het leven te verachten, evenmin als ik onverschillig ben omtrent de gunstbewijzen van uw majesteit; maar met dat al zal ik nimmer aan de vergankelijke goederen van deze wereld de zaligheid des toekomenden levens opofferen." Dit antwoord was de keizer wellicht even onverwacht als onbegrijpelijk. Hij had geen denkbeeld van zulk ene godsdienst.

Van deze ogenblik af aan verdubbelde de landgraaf zijn pogingen, om de Hervormingsgezinde tot ene meer innige aaneesluiting te brengen. Hiertoe betoonden zich de steden die op de zijde van ZWINGLI waren zeer genegen, want zij hielden zich overtuigd, dat zo het tot daden mocht komen, zij de eerste schok zouden door te staan hebben. Van de Luthersche zijde ondervond dit plan intussen weer alle moeilijkheden.

"Ik geloof niet dat het algemene welzijn er door bevorderd zal worden, of ook dat wij het, wel bezien, voor ons geweten zouden kunnen verantwoorden, zo wij in ene onderlinge aaneesluiting toestemden; want daardoor zouden wij ongetwijfeld aanleiding geven dat men ons evenzo haten en veroordelen zou als dat met uliede het geval is; "zo schreef MELANCHTON aan BUCER (4). De Straatsburgers merkten daarentegen aan, dat de wezenlijke oorzaak van de verbittering van de Roomse partij minder gelegen was in het Zwingliaansch begrip opzichtelijk het Avondmaal, maar dat deze meer bijzonder in de Protestantse leer omtrent de rechtvaardiging door het geloof en niet door de werken moest gezocht worden. "Wij allen," zeiden zij, "die CHRISTUS willen toebehoren, zijn in zoverre één, en worden door dezelfde gevaren bedreigd en door dezelfde haat vervolgd (5)."

(4) Nostros principes onerare invidia vestri dogmatis. (Corp. Ref. II. p. 221.)

(5) Arcitissime quoque inter nos conjuncti essemus, quotquot Christi esse volumus. (Corp. Ref. II, p. 236.)

Melanchton's geheime beweegreden.

Maar al had MELANCHTON dit volkomen toegestemd, dan bleef er bij hem nog ene beweegreden over, waarom hij ene vereniging gelijk de landgraaf die wilde niet wenste. Hij deinsde terug voor het denkbeeld dat de Protestanten, zo zij een algemeen verbond mochten sluiten, lichtelijk te veel op hun stoffelijke krachten zouden gaan bouwen, en dat uit die hoofde de oorlog te eerder zou uitbarsten. Daarom alleen reeds was hij tegen het verenigingsplan.

De landgraaf zag zich dan niet slechts bedreigd door de keizer, maar ook in zijn zo welgemeende ontwerpen tegengewerkt door de theologen, en zijn toestand te Augsburg werd door een en ander niet weinig moeilijk en onaangenaam gemaakt. Als hij alles wèl overwoog begreep hij, dat de beste partij die hij onder de bestaande omstandigheden kiezen kon was - de stad te verlaten.

De keizer weigert de landgraaf te laten vertrekken.

Het was in de avond van Vrijdag de 5de Augustus, en dus dadelijk nadat de keizer aan de Protestanten de harde voorwaarden had doen weten, waarop hij hun ene kopie van het tegenschrift wilde vergunnen, dat de landgraaf zich naar de paltsgraaf, KAREL's minister, begaf, met verzoek dat hij hem in de gelegenheid zou stellen om de keizer ogenblikkelijk te spreken. KAREL, die aan dat verzoek geen het minste belang schijnt gehecht te hebben, liet de landgraaf zeggen dat hij hem nu niet ontvangen kon, maar dat hij hem op de aanstaande Zondag gehoor verlenen wilde (6). Maar PHILIPPUS liet antwoorden dat hij met geen mogelijkheid zolang wachten kon; dat zijn vrouw ernstig ziek geworden was en hem verzocht had dadelijk naar huis te komen; dat hij bovendien begreep dat, aangezien hij een der jongsten onder de aanwezige vorsten was, en dat uit die en anderen hoofde zijn langer verblijf in Augsburg van weinig belang mocht beschouwd worden, zijn majesteit er niet tegen zou hebben dat hij de volgende morgen de terugreis naar Hessen aannam. Dit weigerde de keizer intussen volstrekt.

(6) Cum imperator dilationem respondendi astu quodam accepisset. (Corp. Ref. II, pp. 254, 276.)

Wij kunnen ons gemakkelijk voorstellen hoe deze weigering de driftige PHILIPPUS hard moet gevallen zijn; maar hij liet daarvan toch niets blijken. Hij vertoonde zelfs gedurende de gehele volgende dag (Zaterdag de 6de augustus) ene buitengewone kalmte, en scheen zich uitsluitend te bemoeien met de toebereidselen voor een schitterend steekspel, ter ere van de keizer en diens broeder FERDINAND (7). Deze zaak hield hem, zo men geloven moest, geheel en al bezig. Zijn bediende draafden rusteloos heen en weer, en er heerste de grootste drukte aan zijn hotel. Maar PHILIPPUS dacht onder dat alles aan geheel iets anders. Intussen schreef MELANCHTON die eigen dag, met opzicht tot hem, aan LUTHER: "De landgraaf gedraagt zich zeer bedaard en blijft voortdurend kalm en gematigd (8). Hij heeft mij verzekerd, dat hij zo het strekken mocht om de vrede te behouden, zich graag aan nog hardere voorwaarde onderwerpen wil, dan die welke de keizer ons reeds heeft voorgeschreven, en dat hij zich tegen geen schikking zal verzetten zo die maar enigzins bestaanbaar is met het geweten en met de trouw aan het Evangelie."

(7) Ad ludos equestres in honorem Caesaris instituendos publice sese apparavit. (SECK., II, p. 172.)

(8) Landgravius valde moderate se gerit. (Corp. Ref. II, p. 254.)

De keizer komt tot nadenken.

Het schijnt dat de keizer, nadat de landgraaf was heengegaan, al ras tot nadenken kwam omtrent zijn verzoek om naar huis te mogen keren. Hij begon te bedenken dat al de Protestanten wel zo iets konden in het hoofd krijgen, en dat de een zowel als de ander, ook zonder verlof, zich zeer wel uit Augsburg kon verwijderen. Zo dit gebeurde, dan was de draad verbroken waaraan hij hen, te Augsburg, in zekere zin als speelpoppen kon rondvoeren. Het was daarom maar beter, meende hij, om *nog in tijds* zo iets te verhinderen, al was daartoe ook ene daad van geweld nodig, liever dan zich te laat over te grote toegeeflijkheid te beklagen te hebben en daardoor in veler ogen belachelijk te worden. 's Keizers besluit om een beslissende maatregel te nemen stond dan al spoedig vast; en die maatregel zou zijn: het beletten dat iemand van de

Protestantse vorsten of afgevaardigden de stad Augsburg verliet. Deze overwegingen hielden in de nacht van de 6de augustus KAREL uit de slaap, terwijl de Protestanten die rustig genoten (9); en het was een onmiddellijk gevolg van het door hem opgevat besluit, dat hij de raad van Augsburg liet wekken en in allerijl tezamen roepen, en dat zijn boodschappers en soldaten op zulk een ongelegen uur de straten van de stad moesten doorkruisen.

(9) Ego vero somno sopitus dulciter quiescebam. (Ibid. p. 273.)

De Protestantse vorsten aan het hof ontboden.

De Protestantse vorsten lagen nog te bed, toen zij de order ontvingen om onmiddellijk ten hove te verschijnen (10).

(10) Mane facto Caesar....convocavit nostros principes. (Corp. Ref. II, p. 277. BRÜCK, Apol. p. 79).

Ten acht ure in de morgen bevonden zij zich ter bestemder plaatse. Zij troffen er de keurvorsten van Brandenburg en van Mentz aan, alsmede de hertogen van Saksen, Brunswijk en Mecklenburg, de bisschoppen van Saltzburg, Spiers en Straatsburg, GEORGE TRUCHSES, de vertegenwoordiger van de markgraaf van Baden, en nog enkele anderen, die gezamenlijk door de keizer benoemd waren om, zo mogelijk, de zaak nu ten einde te brengen.

Zij blijven onverzettelijk.

JOACHIM van Brandenburg richtte het woord tot de Protestantse heeren. "Gij hebt de overtuiging dat de keizer het mogelijke beproefd heeft om alles ten beste te schikken," sprak hij. "Zo er al enkele misbruiken in de Kerk zijn ingeslopen, dan is zijn majesteit bereid deze in overleg met de paus uit de weg te ruimen. Maar welke overdrevene gevoelens hebt gijlieden niet willen volhouden! Laat dan nu nog uw dwalingen varen; blijft niet langer in vrijwillige afgescheidenheid van de Kerk en ondertekent het tegenschrift zonder verder uitstel (11). Zo gij blijft weigeren, dan zal het op uw verantwoording komen dat zo velen in het ongeluk zullen gestort worden; dat mensenbloed bij stromen zal vergoten, gehele landstreken verwoest en het keizerrijk één groot toneel van jammer en ellende zal worden. En wat u in het bijzonder aangaat," dus vervolgde de spreker zich nu meer bepaaldelijk tot de keurvorst richtende "gij zult uw keurvorstendom, uw leven, alles daarbij verbeuren, en ook alle mogelijke onheilen brengen over uw onderdanen."

(11) Ut sententiae quam in refutatione audivissent suscribant. (Corp. Ref. II, p. 277.)

De keurvorst was diep getroffen over deze taal. Ten allen tijde zou ene zodanige bedreiging hem geweldig hebben moeten aangrijpen, maar dit was bijzonder nu het geval, daar de stad als ware het in staat van beleg verklaard was. "Nu wordt het ons duidelijk waarom de keizerlijke soldaten de poorten hebben moeten bezetten," zeiden de Protestanten tot elkaar (12). Het was ook genoeg te zien, dat de keizer op geweld bedacht was (13).

(12) Intelligis nunc cur portae munitae fuerunt. (Corp. Ref. II, p. 277.)

(13) Quia volebat Caesar nostros violentia ad suam sententiam cogere. (Ibid.)

Intussen vermocht het ene zo min als het andere de moed van de Protestanten aan het wankelen te brengen. Zij bleven standvastig, ook nu zij de deuren van de gevangenis reeds voor zich geopend zagen, en ondanks dat zij het zichzelf bekennen moesten, geheel in de macht des keizers te zijn. Zij wilden geen stap terug gaan (14). Echter vroegen zij tijd van beraad, om onderling te overleggen hoe zij hun antwoord zouden inrichten.

(14) Sed haec minae nostros nihil commoverunt: perstant in sententia, nec vel tantillum recedunt. (Ibid.)

KAREL had hun in deze de keus gelaten om zich vrijwillig te onderwerpen of om door geweld gedwongen te worden: anders niet.

Maar juist in deze ogenblik, nu zo veler verwachting op het hoogst gespannen was omtrent de afloop, en nu hoop en vrees beurtelings heerschappij voerden in de meeste gemoederen, werd er een nieuws bekend dat aan alles een nog ingewikkelder aanzien moest geven.

De landgraaf.

Gelijk wij reeds met een woord aanmerkten had de landgraaf, terwijl hij zich naar het scheen uitsluitend bezig hield met de voorbereidselen voor het steekspel waarvan wij gesproken hebben, geheel iets anders voor de geest. Hij was namelijk tot het stellige besluit gekomen, om de stad te verlaten en naar zijn staten terug te keren, waar hij weer vrij zou zijn en van de goede zaak meer van nut dacht te kunnen wezen. Tot dit besluit had samengewerkt, dat de keizer hem, landgraaf, weinig raadpleegde als er iets van gewicht te verhandelen viel; dat de Protestanten in het algemeen gedurende deze rijksdag ene behandeling ondervonden hadden die ver was van behoorlijk te zijn (15); dat hij voor zichzelf de overtuiging had, dat alle uitzicht op ene minnelijke schikking van de zaken vervlogen was (16); dat er niet aan te twifelen viel, of de Protestanten waren hier in Augsburg geen ogenblik verzekerd van hun vrijheid; en eindelijk, dat hij vreesde niet langer de verontwaardiging die zijn gemoed vervulde, te zullen kunnen verbergen, onder een uiterlijke schijn van bedaardheid en kalmte. Voeg hier bij dat PHILIPPUS van Hessen levendig, voortvarend en ondernemend van aard was, en het zal licht te begrijpen zijn dat hij de stap, hier bedoeld, waagde (17).

(15) Commotus indignitate actionum. (Corp. Ref. II., p. 260.)

(16) Spem pacis abjecisse. (Ibid.)

(17) Er moet ook soms voor ene goede zaak iets gewaagd worden. - En geschiedt dit met het oog op God, zo heeft het steeds ene goede uitkomst. - Zonder dit wagen blijft de boze meester, en sterkt de euvelmoed diegenen, die zijn zaak dienen. - Doch wel ras neemt alles een andere keer, wanneer zij, die de goede zaak zijn toegedaan, moed vatten in God, om iets te wagen. - Zo was het toen ter tijde. - Zo zou het ook nu zijn, wanneer men zonder vrees slechts recht op het doel aanging. - L. R.

Dit verlaten van Augsburg was intussen gemakkelijker voorgenomen dan ten uitvoer gebracht. Zo men toch de landgraaf mocht verrassen eer hij in veiligheid was, dan was de kerker voor hem niet te ontgaan. En deze zijn gevangenneming zou dan te gelijker tijd het sein wezen, om ook tegen de verdere Hervormden dadelijk met gestrengheid te werk te gaan. Dit een en ander maakte de grootste behoedzaamheid noodzakelijk.

Zijn vlucht uit Augsburg.

Zaterdag 6 augustus, de dag op welke PHILIPPUS met toestemming des keizers had willen vertrekken, zou nu toch de dag zijn, waarop hij Augsburg verliet. Hij wacht dan de avond af, en toen het omstreeks acht ure geworden was, begeeft hij zich in ene kleding, waarin men hem niet kennen kon, zonder van iemand afscheid te nemen (18), en na voor het overige alle mogelijke voorzorgen gebruikt te hebben (19), naar de poort der stad, welke hij uit moest, zijnde dit het uur wanneer deze gewoonlijk gesloten werd. Niet meer dan vijf of zes lieden uit zijn gevolg zullen hem vergezellen; en deze komen op enige afstand achter hem aan (20). Zo maar niet de achterdocht van de wachthebbende manschappen opgewekt wordt! PHILIPPUS heeft inmiddels generlei ontmoeting op de straat, en is nu al tot aan de poort genaderd (21). Hij gaat met een onverschillig gelaat midden door de soldaten heen. Niemand schijnt acht op hem te slaan, en de wacht blijft zo rustig als of er niets gaande was geweest. Weldra is de landgraaf de poort uit en buiten de stad gekomen, en aanvankelijk in veiligheid (22). Zijn vijf of zes ruiters komen er even onopgemerkt door. Spoedig zijn zij nu enige honderd schreden wijd, en zich nu geheel in vrijheid ziende geven zij hun paarden de sporen en ijlen weg, zo snel als maar de trouwe dieren hen dragen kunnen.

(18) Clam omnibus abit. (Corp. Ref. II, p. 260.)

(19) Multa cum cantela. (SECK., II. p. 172)

(20) Clam cum paucis eqnitibus. (Corp. Ref. II, p. 277. Mit 5 oder 6 Pferden. (SECK., II, p. 263.)

(21) SECKENDORF en ROMMEL (doch deze ongetwijfeld in navolging van eerstgenoemde) willen, dat de landgraaf door ene geheime deur ontkomen zou zijn (porta urbis secretiori, SECK. II, p. 172; ROMMEL I, p. 270.) Ik geef de voorkeur aan de mening van anderen, en vooral aan het getuigenis van BRENZ, die zegt: Vesperi priusquam portae urbis cauderentur, urbe elapsus est. (Corp. Ref. II, p. 277.) De burgemeester van Augsburg, die alleen in het bezit was van de sleutels van de stad, zou het nimmer hebben durven wagen om het ontvluchten van de landgraaf te begunstigen.

(22) Ubit erat ille ignotus. (Corp. Ref. p. 261.)

Algemene verbazing.

PHILIPPUS vlucht was een volstrekt geheim gebleven. Toen KAREL die zelfde nacht de poorten liet bezetten door zijn eigen wachten, wist hij niet anders of de landgraaf was nog altijd binnen Augsburg (23). Wel waren de Protestantse heeren, toen zij de volgende morgen vroeg zich op last van de keizer verzamelden, enigszins verwonderd dat zij PHILIPPUS van Hessen niet zagen komen: en dit viel ook de verdere aanwezende wel in het oog; maar zij waren het van hem gewoon, dat hij zich bij zodanige gelegenheden niet zo zeer op de voorgrond plaatste. Hij zal opzettelijk weggebleven zijn, dacht men. Niemand had enig vermoeden, dat hij toen reeds omtrent vijftien mijlen ver van Augsburg verwijderd was.

(23) Existimabat enim Caesar adhuc praesto adesse. (Corp. Ref. p. 261.)

Als nu, naar wij gezien hebben, de Protestanten zich op hun antwoord gingen beraden, alhoewel zij reeds besloten hadden niets toe te geven, werd door hen ook aan het hotel van de landgraaf onderzocht naar de oorzaak van zijn wegblijven. SALZ, NUSZBICKER, MAIJER en SCHNEPF werden met vragen als bestormd. Eindelijk kwam het geheim voor de dag, en vernam men nu dat PHILIPPUS vertrokken was.

Dit nieuws doorliep met ongelooflijke snelheid de stad, en elk was er door verrast. KAREL in het bijzonder vernam het niet slechts met verwondering maar met wezenlijke spijt. Hij had zo iets in het geheel niet voorzien (24), en zag nu daardoor zijn doel gedeeltelijk mislukken; terwijl de landgraaf wel scheen de spot gedreven te hebben met zijn keizerlijk verbod. KAREL beefde van gramschap toen men hem de tijding bracht (25). Maar ook de Protestanten, die geen van allen in het geheim waren ingewijd geweest (26), zijn even verwonderd als de Catholieken, en zij vrezen bovendien dat deze stap van de landgraaf voor hen van erge gevolgen wezen zal. LUTHER alleen juichte toen hij van de zaak kennis kreeg en riep uit: "Waarlijk! Er is reeds meer dan genoeg gebeurd, om nog anderen buiten de landgraaf het geduld te doen verliezen (27)."

(24) *Caesare nihil suspicante.* (Corp. Ref. I I, p. 277.)

(25) *Imperator re insperata commotus.* (SECK., II, p. 172.)

(26) *Unwissend des Churfursten von Sachsen und unserer.* (Corp. Ref. II, p. 263.)

(27) *Es möchte wohl ista mora et indignitas noch einen Landgraven müde machen.* (L. Epp. IV, p. 134.)

Brief door Philippus achtergelaten.

De kanselier van Hessen overhandigde aan de keurvorst ene brief, die PHILIPPUS voor hem had achtergelaten. In die brief wendde de landgraaf voor, dat de gevaarlijke ongesteldheid van zijn vrouw hem totdat overhaast vertrek had verplicht; maar hij had gezorgd dat men de keurvorst mondeling van de ware beweegreden onderrichtte. In genoemde brief gaf PHILLIPPUS tevens te kennen dat zijn raadsheeren de last ontvangen hadden, om in allen opzichte hem bij de Protestanten te vervangen, en hij voegde er voor zijn vrienden en bondgenoten de hartelijke opwekking bij, dat zij toch om geen oorzaak, van welke aard ook, zouden afwijken van de rechte weg die zij tot daartoe gezamenlijk, onder hoger opzien, bewandeld hadden (28). "Wat mij aangaat," dus schreef hij, "ik zal naar ik hoop in de goddelijke waarheid tot het uiterste toe volharden, en wil daarvoor als het zijn moet mijn bezittingen, mijn staten, mijne onderdanen, ja mijn leven ten offer brengen." Het onverwachte vertrek van PHILIPPUS was dadelijk van ene duidelijk zichtbare uitwerking, en er greep die ten gevolge ene gehele omwenteling onder de leden van de rijksdag plaats. De keurvorst van Mentz en de bisschoppen van Frankenland, die des landgraafs naburen waren, zagen hem in hun verbeelding reeds op hun grenzen, aan het hoofd van ene sterke legermacht; en toen de aartsbisschop van Salzburg over deze hunne vrees verwonderd scheen, voegden zij hem enigzins verdrietig toe: "Gij moest maar eerst In onze plaats wezen, dan zouden wij u wel anders horen spreken." FERDINAND zelf, die wist hoe nauw de landgraaf met de hertog van Wurtemberg in betrekking stond, werd beducht voor een aanslag op de landen van die vorst, die in die ogenblik door Oostenrijk overheerd werden. Keizer KAREL eindelijk, die in dit voorval een sprekend bewijs had dat die vorsten die hij zo onderworpen en zo zwak waande en die hij gemeend had zo geheel naar zijne wil te kunnen buigen, ene mate van zelfstandigheid en van volharding bezaten die hen tot alles in staat stelde, twijfelde er volstrekt niet aan, of deze stap van PHILIPPUS van Hessen was te voren beraamd geworden in gemeen overleg met de overige aanwezige Protestanten. Men hechtte algemeen een groot gewicht aan het vertrek van de landgraaf, en vreesde voor de gevolgen. Zij die vijandelijkheden van zijne kant konden te duchten hebben, geloofden vast dat hij nu van de omstandigheden dadelijk gebruik zou maken, en onverhoeds een inval doen op

hun gebied. Niemand hunner was op tegenweer bereid, want wie had zo iets kunnen voorzien? - Geen nieuws kon meer onverwacht gekomen of, voor het ogenblik, bij de meesten ene meer onaangename indruk veroorzaakt hebben. Men sprak er over als van een werkelijk onheil. Geheel Augsburg was in verwarring, en renboden zag men naar alle zijde afgaan, die zo vele oorzaken werden van onrust en vrees voor elke plaats waar zij doorkwamen. Het was als of de vijanden van de Hervorming door het gebeurde ene gehele verandering ondergaan hadden. Het geweld van KAREL en van de Catholieke vorsten was plotseling als door tovermacht verbroken. Zij, die zich nog voor weinige uren als grijpende wolven betoond hadden, waren nu zo zacht als lammeren geworden (29).

(28) Ut nullo modo a verbo Dei abstrahi aut terreri se patiatur. (SECK., II, p. 172.)

(29) Sed hanc violentiam abitus Landgravii interrupit. (Corp. Ref. p. 277.)

Uitwerking van zijn vertrek.

Het nieuws van PHILIPPUS vlucht was op zondagmorgen bekend geworden, en nu riep KAREL de rijksdag nog die eigen namiddag tezamen (30). "De landgraaf heeft Augsburg verlaten," dus sprak de paltsgraaf namens de keizer tot de vergadering. "Zijn majesteit hoopt dat zelfs zijn bijzondere vrienden van dit zijn voornemen zullen zijn onkundig geweest. Het is geheel buiten voorkennis van de keizers geschied niet alleen, maar zelfs had de keizer bepaaldelijk een verzoek van de landgraaf, om te mogen vertrekken, afgeslagen. De landgraaf heeft dus grovelijk overtreden. Hij heeft waarschijnlijk gewacht dat nu de rijksdag wel zou uiteengaan (31); maar de keizer verzoekt u, mijn heeren, om integendeel aan het voorgevallene geen invloed op uw handelingen te geven, en de handen in een te slaan, opdat het deze vergadering gelukke de hangende zaken tot een gewenst einde te brengen. Zijne majesteit zal er u dankbaar voor zijn."

(30) Nam cum paucis post horis rescissunt Landgravium elapsum convocant iterum nostros (Ibid.)

(31) Zertrennung dieses Reichstags zu verursachen. (Corp. Ref. p. 264.)

De Protestanten weten van geen plan.

De Protestanten gaven daarop te verstaan, dat zij volstrekt geen kennis gedragen hadden van van de landgraafs plan; dat zij het tot hun leedwezen gehoord hadden, en dat zij, zo daartoe mogelijkheid bestaan had, de landgraaf stellig ontraden zouden hebben om er gevolg aan te geven. Niettemin zeiden zij te geloven dat de landgraaf wel voldoende redenen voor zijne gedane stap zal gehad hebben; terwijl zij ook deden opmerken, dat hij vóór zijn vertrek zijn in Augsburg aanwezige raadsheeren volmacht gegeven had om in zijn naam te handelen, en dat deze laatsten volkomen bereid waren om van hun kant mee te werken tot een gewenste afloop van de rijksdag. Vervolgens veroorloofden zij zich, in het volle vertrouwen op hun rechtvaardige zaak, en om een bewijs te geven dat zij 's keizers jongste daad van geweld doorzagen maar niet vreesden, om nog te zeggen: "dat het algemeen geloofd werd dat de stadspoorten met geen ander oogmerk gesloten waren, dan om de Protestanten het uitgaan te beletten, en dat zij in allen ernst moesten verzoeken, dat de keizer dat bevel mocht intrekken, en dat het hun aangenaam zou zijn dat soortgelijke orders in de vervolge niet meer gegeven werden."

De poorten worden weer geopend.

Dit laatste moest KAREL in verlegenheid brengen. Hij had een ogenblik tevoren gepoogd zo vaderlijk mogelijk te spreken, en nu werd hem herinnerd dat hij nog maar weinige uren geleden als een dwingeland gehandeld had! Er moest dan ene uitvlucht gezocht worden en deze was gereed. "Het is niet om uwentwil," dus antwoordde de paltsgraaf in KAREL's naam, "dat de keizerlijke soldaten de poorten hebben moeten bezetten; die u dat verzekeren willen vergissen zich zeer. De oorzaak is eenvoudig hierin gelegen, dat gisteren twee stadssoldaten twist hebben gehad (32), ten gevolge waarvan een grote oploop van volk ontstaan is, en dit heeft de keizer tot de verwisseling der wachtposten aanleiding gegeven. Voor het overige heb ik in last om de verklaring te doen, dat zodanige bevelen voortaan niet meer zullen gegeven worden, zonder voorkennis van de keurvorst van Saksen, in zijn hoedanigheid van rijksmaarschalk." Er werd ook aanstonds order gesteld dat de poorten weer zouden geopend worden.

(32) Es habe ein Trabant mit einem andern ein Unwill gehabt. (Corp. Ref. II, p. 265.)

De kans op oorlog vermindert.

Van de kant van de Roomsgezinden wendde men nu alles aan, om de Protestanten te doen geloven dat men het beste met hen voorhad. Er was niet alleen in de woorden van de paltsgraaf, zowel als in het voorkomen van KAREL ene ongewone minzaamheid (33), maar ook al de vorsten van de pauselijke partij, die kort tevoren nog zo grote verbittering hadden doen blijken, waren geheel anders geworden. Zij zouden uit het voorgevallene gereede aanleiding hebben kunnen nemen, om de Protestanten als vijanden te behandelen, maar zij scheen daarvoor nu terug te deinzen. Hoe konden zij er ook in ernst aan denken, om tegen mannen, die klaarblijkelijk met zulk een onverzettelijke geloofsmoed vervuld waren, het zwaard te trekken? Zij mochten in dat geval wel vrezen dat ene gevoelige nederlaag hun deel zou wezen; temeer als zij bedachten, dat de aanklacht der Protestanten, wegens de menigvuldige misbruiken van de Kerk, zo algemeen en ook in hun eigene Staten weerklink had gevonden, en er dus niet voldoende te vertrouwen viel op de soldaten, die zij in de religieoorlog zouden moeten gebruiken. Ook konden zij het zich niet ontveinzen, dat de strijd bij ene gunstige uitslag voornamelijk strekken zou om de macht van de keizer uit te breiden. Niet ongaarne zouden de Catholieke vorsten, en in het bijzonder de hertog van Beijeren, hebben gezien dat KAREL op zichzelf een oorlog met de Protestanten begonnen had, in de hoop dat hij daarbij een goed deel van zijn macht verspillen zou; maar in het tegenwoordig geval konden zij geen onzijdige toeschouwers blijven; zij moesten integendeel, zo de oorlog zou voortgang hebben, de keizer soldaten leveren en onder zijne banieren optrekken. Uit deze en anderen hoofde dan, waren zij nu in het geheel niet meer zo gezind, om hun stem te geven aan voorstellen van oorlogzuchtige aard.

(33) Nullo alio tempore mitius et benignius quam tunc cum protestantibus egerit. (SECK., II, p. 172.)

Vrede! Vrede!

Er was zo ene gewichtige verandering binnen Augsburg te weeg gebragt. De Roomse partij was van haar overmoedige hoogte plotseling vervallen tot een staat van volstrekte moedeloosheid en zwakheid, en het zwaard dat reeds half de schede

verlaten had, werd weer behoedzaam opgestoken, als dacht men het niet meer nodig te hebben. Vrede! Vrede! was de algemene roep geworden.

XI.

De gemengde commissie.

De rijksdag vertoonde nu ten derdemale een ander karakter. Immers eerst had de politiek bestaan uit beloften en dergelijken; vervolgens had men tot bedreigingen de toevlucht genomen; en nu zou, met volkomen terzijde stelling van alle denkbeeld van geweld of vijandelijkheid, de weg van onderhandeling worden ingeslagen. Maar met dat al zou de Hervorming hier met nieuwe en zeer grote gevaren te kampen hebben. Wel is waar, Rome had, voor het ogenblik, van dwang afgezien, maar nu zou list te baat genomen worden; zij ging haar netten spreiden, en haar lokaas uitwerpen op de rand des afgronds, waarin zij de argeloze tegenpartij hoopte te zien nederstorten.

Er werd dan ene gemengde commissie van onderzoek benoemd, dat is, ene commissie die gelijkelijk uit Rooms en Evangelischen bestond; en deze verenigde commissie kwam op de 16de augustus, des morgens ten acht ure te samen. Elke partij mocht daartoe twee vorsten, twee rechtsgeleerden en drie theologen leveren. Van de Catholieken waren er hertog HENDRIK van Brunswijk, de bisschop van Augsburg, de kanseliers van Bade en Keulen, benevens ECK, COCHLOEUS en WIMPINA. Van de Protestanten bevonden zich daar de markgraaf GEORGE van Brandenburg, de keurprins van Saksen, de kanseliers BRÜCK en HELLER, alsmede MELANCHTON, BRENZ en SCHNEPF (1).

(1) F. Urkundenbuch, II, p. 219.

De commissie kwam overeen dat de confessie, die onlangs door de Evangelischen was aangeboden geworden, ten grondslag van hun onderzoek zou dienen; en dat stuk werd dan ook artikel voor artikel gelezen en overwogen. Over het geheel betoonden de Roomse godgeleerden zich boven alle verwachting inschikkelijk. Van de een en twintig leerstellige artikelen waren er niet meer dan zes of zeven, waartegen zij bedenkingen maakten. Zo werd over de erfzonde enige tijd meer opzettelijk gesproken; maar al ras kwam men daaromtrent tot overeenstemming. Ook met opzicht tot de Doop kwam men al spoedig wederzijds tot bevredigende verklaringen. Met betrekking tot de Christelijke Kerk en de Biecht was dit almede het geval. Wat de laatste aanbetroof: de Protestanten hielden vol, dat het denkbeeld van een biecht, die bestaan zou in de getrouwe opnoeming van alle bedrevene zonden reeds daarom verwerpelijk was, dewijl zij zodanige opsomming voor volstrekt onmogelijk hielden, en doctor ECK moest hun die onmogelijkheid gewonnen geven (2).

(2) Die Sünd die mau nicht wisse, die durff man nicht beichten. (F. Urkund., II, p. 228.)

Drie leerstellige punten bleven er dan bij slot over, waaromtrent de partijen meer wezenlijk toonde te verschillen.

Het eerste punt was dat van de boete. De Roomse doctoren stelden dat daarbij drie zaken onderscheiden moesten worden; te weten: berouwvol schuldgevoel, schuldbekentenis en boete. De Protestanten wilden niet van boete in de hier gegeven' zin horen; en de Rooms en, die zeer wel wisten dat zo zij hier toegaven, zij met van de

daad de doodsteek zouden toebrengen aan hun gehele stelsel van aflaten en boetedoeningen, en dat daarmee het vagevuur zou vallen en er zo doende een einde komen zou aan al die anders onuitputtelijke bronnen van kerkelijke inkomsten, waren hardnekkig in de verdediging van deze hun stelling. "Wij stemmen toe," zeiden zij, "dat de boete door de priester opgelegd, op zichzelf de zonde niet wegneemt; maar wij geloven niettemin, dat die boete noodzakelijk is, om vergeving en kwijtschelding van de straf te erlangen."

Ongepaste scherts van Dr. Eck.

Het tweede betwiste punt was de aanroeping der heiligen, en het derde en voornaamste de rechtvaardiging door het geloof. Het was van het grootste belang voor de Roomse partij, om het noodzakelijke van de zogenoemde goede werken vol te houden, omdat daarin eigenlijk de ziel hunner Kerk gelegen was. ECK weersprak derhalve op stellingen toon dat het geloof alleen voldoende zou wezen ter rechtvaardiging. Hij trachtte er zelfs de spot mee te drijven. "Wij Roomsers kunnen het woordeken *solum* hier niet velen," zei hij. "Daaruit komt allerhande kwaad voort. Het maakt de mensen zorgeloos en slecht. Wij moesten daarom die zool maar aan de schoenlapper overlaten (3)."

(3) Man soll die *Sohle* ein weil zum Schuster schicken. (Urkund.. II, p. 225.) In het Hollands en in het Duits verliest deze aardigheid van Dr. ECK (die zeker uiterst ongepast was) haar kracht, omdat ons *zool* en het Duitse *Sohle* in de spelling te veel afwijkt van het Latijnse *solum* en buitendien de dubbele betekenis niet heeft van *alleen*, of *slechts*, en *zool* (ener schoen); doch in het Engels is het woord *sole* gelijk *schoenzool* en *alleen*, zowel als dat met het Latijnse *solum* het geval is.. VERT.

Het geloof en de werken.

Maar met die zonderlingen inval vorderde hij niet veel, daar de Protestanten niet geneigd waren om hieromtrent zo gemakkelijk toe te geven. Als zij onder elkaar er over spraken, en een hunne de vraag voorstelde: "Wij zullen immers volhouden dat wij door het geloof *om niet* gerechtvaardigd worden?" was er dadelijk een die met drift daarop antwoordde: "Zeker, zeker, *om niet*, ondanks onze onwaardigheid." Zelfs beriepen zij zich ten deze op het gezegde van PLATO, "dat het niet is door uiterlijke werken, maar door inwendige deugd van hart dat God moet geëerd worden," en zij haalden ook deze woorden van CATO aan:

"Si deus est animus, nobis ut carmina dicunt, Hic tibi praecipue pura sit mente colendus (4)." "Zekerlijk," hernamen nu de Roomse doctoren, "wij bedoelen ook geen andere werken dan die met een gelovig hart geschieden; maar wij hopen dan ook dat gij ons zult toestemmen, dat zulke werken verdienstelijk zijn." Dat konden de Protestanten evenwel niet toegeven.

(4) Zo God een geest is, gelijk de dichters willen, dan moet Hij met een rein hart gediend worden.

Roomse dubbelhartigheid.

Intussen was men over het algemeen reeds nader tot elkaar gekomen dan had mogen verwacht worden. De Roomse theologen hadden evenwel waar zij toegaven dit niet gedaan omdat zij door de Protestantse gronden overtuigd waren, maar blotelijk in schijn, daar de zaak toch altijd, meenden zij, voor ene nadere uitlegging vatbaar bleef. Het was hun genoeg indien voor het oogenblik alle verschil, hoewel dan in schijn, werd

opgelost. Dit was alleen een uitstel van hun triomf. Iedereen wist toch, bij voorbeeld, dat de Protestanten de transubstantiatie verwierpen; maar het van dewegens in de confessie gezegde kon, zo men wilde, heel wel in de Roomsens geest geplooid worden, en daarom hadden de Roomse heeren er geen bezwaar in om dat artikel aan te nemen. Zij zagen zeer wel in, dat de algemeenheid van uitdrukking van de confessie op dit en andere punten, later geredelijk aanleiding zou geven om bepaaldelijk de Roomsens zin daaraan te doen hechten, gelijk zich nu de Protestantse uitlegging daaruit goed maken liet. Het gezag van de Kerk zou dan wel des nodig tussens beiden komen en voor goed beslissen wat de ware opvatting was; en Rome zou dus, door middel van deze listige toegevendheid, zich eerlang bevestigd zien op de troon waarvan de Hervorming haar had willen afstoten. Hebben wij in onze dagen niet gezien, dat men de negen en dertig geloofsartikelen der Kerk van Engeland heeft willen uitleggen in de geest van het concilie van Trente (5)? - Inmiddels bleek hier weer, dat men zich niet ontzag om, al gold het de godsdienst, tot lage kunstgrepen de toevlucht te nemen.

(5) Men denke aan Dr. PUSEY en anderen. - L. R.

Men wil de landgraaf terugbrengen.

Het plan werd even behendig uitgevoerd als het zelf sluw overlegd was. De leden van de commissie waren op de beste voet met elkaar. Het scheen dat de vroegere eensgezindheid en vriendschap geheel hersteld was. Er was maar een ding dat tot minder aangename besprekingen aanleiding gaf, en dat was het jongste gedrag van de landgraaf. "Daar hij natuurlijk niet gissen kan, dat wij nagenoeg omtrent alle geloofspunten tot overeenstemming zijn gekomen," zeiden zij onder elkaar, "zo is het heel wel mogelijk dat de driftige PHILIPPUS reeds zijn soldaten laat oprukken. Wij moesten trachten om hem in ons midden terug te brengen, dan kan hij zich overtuigen van de gunstige keer die de zaken genomen hebben." Aan dit voorstel werd nu dadelijk zoveel bijval geschonken, dat hertog HENDRIK van Brunswijk, (een van de leden van de commissie) vergezeld van een raadsheer des keizers, zich op reis begaf om de landgraaf tot terugkeer te bewegen (6). Hertog GEORGE van Saksen trad in des hertogs plaats als lid van de verenigde commissie op (7).

(6) Brunswigus coactus est abire prov ton makedona quem timent contrahere exercitum. (Scultet., p. 299.)

(7) Juist zodanige aanslagen zijn de gevaarlijkste, welke onder de schijn van liefde en verdraagzaamheid zich verbergen. - Niemand wil graag voor een vijand van de vredes, en voor een stoker of bewerker van onrust gehouden worden. - Ook elke oprechte waarheidsvriend is uit zichzelf tot liefde en vrede genegen, en kan hier dus licht gevangen worden. - Doch het is zaak wel toe te zien, en door al die voorgevens van vredesgezindheid zich niet te laten misleiden. - De wolfsklauw komt te dikwijls onder de schapenvacht te voorschijn. - Zo was het toen: - zo is het ook nog tegenwoordig. - - L. R.

Nu lag het andere deel van de confessie aan de beurt. Over leerbegrippen mocht men het tamelijk hebben kunnen eens worden: nu zou het blijken of dat ook ten aanzien van de door de Hervorming aan de dag gebrachte misbruiken van de Kerk het geval zou wezen. Het spreekt vanzelf, dat de Roomse leden van de commissie hier over het geheel niet zo toegeeflijk zich betonen kon als dat met opzicht tot de leer het geval was geweest. Elke inwilliging aan de Protestanten op dit gedeelte van de confessie moest de pauselijke hiërarchie afbreuk doen. Zij konden toch niet moedwillig en met eigen handen het gebouw ondergraven, met welks val al hun grootheid een einde

nemen moest? - Geen wonder dat zij hier al hun middelen van verdediging gebruikten, en voet voor voet de grond betwistten die de Hervorming hen wilde doen ontruimen.

De Rooms en beginnen met toegeven.

Zij begonnen evenwel met de Protestanten zo veel mogelijk tegemoet te komen, ten einde daardoor van hun gezindheid tot schikken een vernieuwd blijk te geven, en de tegenpartij in zekere zin tot gelijke toegeeflijkheid te noodzaken. "Wij vertrouwen," zeiden zij, "dat wij, onder de goedkeuring van zijn heiligheid de paus aan de ene, en van zijn majesteit de keizer aan de andere kant, wel zullen kunnen toestemmen (althans tot zolang dat een concilie daaromtrent zal beslist hebben) dat het Avondmaal onder twee tekenen blijven bediend worden, daar waar dat alrede in gebruik is; slechts wensen wij dat uw leraars van de predikstoel verklaren, dat de viering van het Avondmaal op die wijze eigenlijk niet oorspronkelijk door de Heer zo is bevolen, en dat het brood alleen voldoende zou wezen (8).

(8) Vorschläge des Anschlusses van de Sieben des Gegentheils. (Urk., II, p. 251.)

"Voorts," dus vervolgden zij, "wat uw geestelijken aangaat die getrouwd zijn: wij willen hen erkennen totdat het concilie beslist heeft, daar wij eensdeels de vrouwen wensen te sparen die zij zich genomen hebben, en evenzeer de kinderen die uit zodanige huwelijken gesproten zijn niet willen verstoten zien, gelijk wij ook geloven alle verdere ergernis door die voorlopige erkenning te zullen voorkomen. Het concilie moge later uitmaken of de geestelijke stand al dan niet gehuwde mag opnemen, zo als dat in de eerste Christeneeuwen werd toegestaan (9).

(9) Wie von alters in van de ersten Kirche etliche hundert Jahre, in Gebrauch gewesen. (Ibid. p. 254.)

"Met opzicht tot de mis stellen wij eindelijk, dat deze is ene verhevene en mysterieuse voorstelling, herinnering en gedachtenisviering van het lijden en de dood van CHRISTUS, door hem volbracht aan het kruis (10)."

(10) Zu Erinnerung und Gedächtniss. (Ibid. p. 253.)

Dit alles klonk fraai genoeg; maar nu zou de beurt van inschikken aan de Protestanten komen. Rome toch *gaf* nooit iets, al was dat ook maar in schijn, dan om zoveel te meer te *nemen*.

De hoofdvraag. Het bestuur van de Kerk.

Het hoofdbezwaar bleef de inrichting en het bestuur van de Kerk. Ongelukkig hadden de Protestanten hier het bekrompen denkbeeld voor ogen, dat het óf vorsten óf bisschoppen moesten zijn, die de kerkelijke zaken besturen konden. Zo zij dus liever de bisschoppen die macht niet laten wilden, dan moesten het, naar hun begrip, de vorsten zijn die het bestuur in handen kregen, en omgekeerd. Zij zagen, jammer genoeg, toen niet in dat er nog ene andere macht was, van welke het gezag in de Kerk kon en behoorde uit te gaan: die van het volk (de gemeenten) namelijk. "Koningen en vorsten zijn minder geschikt om kerkelijke zaken te besturen," dus drukten de Saksische godgeleerden zich over dit vraagstuk uit; "het is hun zaak niet, en zij zouden ook niet die middelen hebben om de kosten goed te maken die aan de

bisschoppen ten dienste staan, omdat deze daartoe gebruik kunnen maken van de kerkelijke inkomsten (11)."

(11) Ist ihnen auch nicht möglich. Dazu kostet es zu viel. (Urk., II, p. 247.)

Omdat men dan van de zijde van de Protestanten de wereldlijke macht ongeschikt beschouwde om de bisschoppelijke regering te vervangen, en er niet aan dacht, dat er toch nog wel een andere uitweg bestond (die wij daar even reeds aangewezen hebben), kwam men er geredelijk toe, om zich op nieuw van de hiërarchie in de armen te werpen.

De Protestantse leden van de commissie verklaarde namelijk bereid te zijn, om het bisschoppelijk en priesterlijk gezag in de vorige omvang te erkennen, indien maar de leer, als zodanig, daarbij onaangerand mocht blijven, en er geen bevelen gegeven of lasten opgelegd werden, die voor het geweten bezwarend mochten wezen. "Wij voelen het," dus heette het al verder, "dat wij niet wel zouden doen, met ons, zonder gebiedende noodzakelijkheid, te verzetten tegen de orde die van de vroegste tijden af aan in de Kerk bestaan heeft, en volgens welke de bisschoppen een gezag uitoefenen hoger dan dat van de priesters. Het is buitendien altijd een gevaarlijk en bedenkelijk werk, om nieuwigheden in een bestaande vorm van bestuur te willen invoeren." Deze stelling is intussen uit geen ander oogpunt te verdedigen, dan uit dat van verplichte gehoorzaamheid aan de als wettig erkende regering; hetzij dan ene kerkelijke of ene wereldlijke.

Gevaar van het toegeven.

Maar de Protestanten gingen nog verder. Zij kwamen er namelijk toe (en deze stap mocht van hunne zijde ene buitengewone toenadering heten) om de paus te erkennen als eerste bisschop of geestelijk opperhoofd van de Christelijke Kerk, hoewel dan niet naar goddelijk recht. De grond waarop de Protestantse theologen meenden tot die erkenning van de paus te mogen komen was met dat al niet zeer vleijend. "Al is het," dus redeneerden zij, "dat de paus de Antichrist is, zo mogen wij daarom wel onder zijn bestuur zijn, gelijk de Joden eenmaal onder FARAO en later onder KAJAFAS geweest zijn." Voorts voegden zij er steeds weder de voorwaarde bij "dat de leer vrij en onverlet moest blijven."

De kanselier BRÜCK echter scheen op dit punt (de erkenning van de paus) dieper door te denken; althans zijn oordeel was: "Wij kunnen de paus niet erkennen, daar wij zeggen dat hij de Antichrist is, en ook daarom reeds niet, omdat hij zijn oppermacht als van God ontvangen wil doen voorkomen (12) (13)."

(12) Cum dicimus eum Antichristum. (Urk., p. 247.)

(13) Dit oordeel van de kanselier BRUCK was zeer juist. - Dit is de grote zaak, waarop het aankomt, dat de paus zijn oppermacht wil beschouwd en erkend hebben, als had hij die van God ontvangen. - Wilde hij deze als ene bloot menselijke instelling hebben aangezien, die toch nuttig en heilzaam zijn kon voor hen die deze vrijwillig verkozen, dan kon men deze, nevens andere kerkelijke inrichtingen, laten bestaan, en ieder vrijheid laten, om zich daaraan te onderwerpen. - Doch de paus wil meer; hij wil zich als van Gods wege aangesteld opperhoofd, en wel der *gehele* Christelijke Kerk erkend hebben. - Hier mag men geen voet breed wijken, maar wij hebben het recht, hem zijne goddelijke aanstellingsbrief af te vorderen; en bij gebreke van die te kunnen te voorschijn brengen, hebben wij recht te eisen, dat hem alle openlijke aanspraak daarop, vooral in landen onder zijn onmiddellijk gebied niet behorende, ontzegd worde: - en wij mogen het als ene krenking van de rechten van alle Protestantse inwoners van enig land aanzien, wanneer

vorsten of overheden met de paus, zolang hij zich door goddelijk recht verklaart opperhoofd van de Kerk te zijn, zonder zijn aanstelling te tonen, enig concordaat sluiten, of enige bisschoppen als van hem hun macht ontleende, of apostolische vikarissen openlijk erkennen of toe laten. - Een van beiden: - is hij zulk een opperhoofd door goddelijk recht, dan moeten allen, vorsten en onderdanen, hem als zodanig huldigen: - is hij het niet, dan beledigt alle schijn van erkentenis diegenen, die hem met recht gehoorzaamheid weigeren. - Op het onzekere moet hier niets geschieden. - De zaak moet eens vooral uitgemaakt worden, en òf de paus algemeen erkend, òf hem voor altijd zijn eis ontzegd worden. - En niets is gemakkelijker dan dit: zelfs voor de wereldlijke rechtbank kan en moet zij ook eigenlijk, en niet op de studeerkamer of in de Kerk beslist worden. - Zij hangt geheel af van de al of niet voor de dag bringing van een ook in rechten geldend bewijs van goddelijke aanstelling, gelijkvormig aan dat van AÄRON en zijn geslacht tot het priesterdom en van de leviten tot hun medehelpers onder Israël, te vinden in het ook burgerlijk wetboek van dat volk Exod. 28 en vooral NuM. 3:16,17,18. - L. R.

Voor het overige waren de Protestanten zo inschikkelijk mogelijk ten opzichte van deze en geen zaken van ondergeschikt belang; het behouden van ceremoniën, vastendagen en dergelijken. Ook zou de keurvorst maatregelen nemen, dat de kerkelijke goederen, die reeds als aan de Staat vervallen verklaard waren, onaangeroerd zouden blijven tot aan de beslissing van de te verwachten kerkvergadering.

Melanchton.

Dit alles mocht luide getuigen voor de opofferingen die de Evangelische Kerk zich wilde getroosten om de vrede te bewaren, maar ene zodanige inschikkelijkheid was toch van een zeer bedenkelijke aard. MELANCHTON schreef wel: "Wij hebben onze tegenpartij enige punten toegegeven, met betrekking tot het bestuur van de Kerk, dewijl wij dat vermeenden te kunnen doen, zonder ons geweten te bezwaren (14)," maar het was maar al te zeer te vrezen, dat dit aldra uitlopen zou op toegeven en inschikken, ook waar het de leer, de belijdenis gold. De Hervorming verkeerde met der daad in die ogenblikken in een hagchelijke toestand. Reeds begonnen ontevredenheid, verwijdering en verdeeldheid, die zekere kenmerken van ontbinding in een geestelijk lichaam, zich niet onduidelijk hier en daar te vertonen. Zo het kwaad nog niet bijtijds gestuit wierd: hoe zou dat later mogelijk zijn?

(14) Nos politica quaedam concessuros quae sine offensione conscientiae. (Corp. Ref. II, p. 302.)

"MELANCHTON is nog slimmer dan een kind geworden," zei een van zijn vrienden van hem (15); en toch scheen de kinderlijke geest van de zachtmoedigheid hem toen volstrekt niet te bezielen, als wij weten dat hij, toen hem door de kanselier van Luneburg enige aanmerkingen gemaakt werden, over de vele inwilligen die men deed aan Rome, op een beslissende toon deze tegemoet voerde: "Hij die durft beweren dat er iets meer geschied is dan wat zuiver christelijk en goed is, die noem ik een slechthoofd en een leugenaar (16)." De kanselier bleef hem hierop niet schuldig. Met dat al willen wij niet zeggen dat MELANCHTON daarom zijn gewone zachtheid van karakter ten enemale zou verloren hebben. Wij willen liever aannemen dat hij, na zo vele pogingen zijnerzijds voor het algemeen belang welmenend in het werk te hebben gesteld om de zaken ten beste te schikken, er verdrietig en ongeduldig over werd, dat men zijn bedoelingen miskende, en steeds wilde bedillen en verbeteren aan wat hij

deed. Een hard woord moest overigens uit *zijn* mond veel onverwachter en onaangener klinken, dan van iemand van wie men ruwheid en barsheid gewoon was.

(15) Philippus ist kindischer denn ein Kind warden. (BAUMGARTNER, Corp. Ref. II, p. 363.)

(16) Der lüge als ein Bösewicht. (Ibid. p. 364.)

MELANCHTON was het evenwel niet alleen die enigermate veranderd scheen. BRENZ was thans ook minder vriendelijk en meer in zichzelf gekeerd. De markgraaf van Brandenburg was de moedige man niet meer van vroeger. Zelfs begon de kanselier BRÜCK, die wij voortdurend zo kloekmoedig de keurvorst zagen ter zijde staan, van zijn vastberadenheid te verliezen.

Oordeelvellingen over het werk van de commissie.

Van verschillende zijden begon men nu ook bedenkingen te opperen, en als ware het voorlopig te protesteren, tegen de verrichtingen van de verenigde commissie. "Indien het waar is," zo schreef men onderanderen, "dat er op zodanige wijze aan de vorderingen van de Rooms en wordt toegegeven, dan is het met onze christelijke vrijheid gedaan (17). En wat moet die zogenaamde overeenstemming tussen de twee partijen betekenen? Het is niets anders dan ene dikke stofwolk die de zon komt verduisteren, in wier lichtstralen wij ons nog zo kort mochten verheugen (18). Maar dergelijke dingen, die zo weinig in overeenstemming zijn met Gods Woord, zullen toch nimmer in de gemeenten algemeen bijval vinden; en daarom zal de ongelukkige vrucht van al dit onderhandelen geen andere zijn, dan dat onze vijanden daardoor de handen geheel ruim zullen krijgen om hen die aan de waarheid streng blijven vasthouden tot martelaren te maken." Ook zei men algemeen in Augsburg (19): "Wij willen liever sterven, dan dat wij, om de gunst van de wereld te winnen, aan onzen Heer JEZUS CHRISTUS ontrouw zouden worden."

(17) Actum est de christiana libertate. (BAUMGARTNER, Corp. Ref. II, p. 295.)

(18) Quid ea concordia aliud esset quam natae jam et divulgatae luci obducere nubem. (Ibid. p. 296.)

(19) Die ganze Stadt sagt. (Ibid. p. 297.)

Luther's brieven.

Er was wel niemand die in die ogenblikken met meer bezorgdheid de gang van de zaken gadesloeg dan LUTHER. Hij merkte met groot leedwezen op, dat het aanvankelijk zo wel geslaagde werk der Hervorming thans gevaar liep om, door de te grote inschikkelijkheid van MELANCHTON, verder geheel te mislukken. Hij had dan ook van de verrichtingen der commissie nauwelijks met zekerheid iets vernomen, of hij schreef die zelfde dag vijf brieven die vol waren van de wakkere geest en van het sterk geloof dat hem bezielde. Die brieven waren gericht aan de keurvorst, aan MELANCHTON, aan SPALATIJN, aan JONAS en aan BRENZ.

"Ik verneem daar," dus schreef hij, "dat gijlieden het zonderlinge plan gevormd hebt, om LUTHER met de paus in overeenstemming te brengen. Maar de paus zal niet willen, en LUTHER verzoekt nederig verschoond te blijven (20). Mocht gij er met dat al in slagen om met dat plan door te gaan, dan wanhoop ik ook niet, of het zal mij gelukken om CHRISTUS en BELIAL tot eenheid te brengen.

(20) Sed Papa nolet et Lutherus deprecatur. (L. Epp. IV, p. 144.)

"Ik weet het, dat de leer van de rechtvaardiging door het geloof, door verkeerde voorstelling en door schoolse redeneringen zeer verduisterd wordt, en dat zij ene menigte fanatieke vijanden heeft; maar laat u daardoor niet ontmoedigen, evenmin als gij er u over verwonderen moet. Volhardt, bid ik u, in de moedige verdediging van dit leerstuk; want daarin liggen, om het zo te noemen, *de verzenen van het zaad van de vrouw, waarmee de kop van de slang moet vermorzeld worden* (21).

(21) Nam hic est ille unicus calcaneus seminis antiquo serpenti adversautis. (Ibid. p. 151.)

"Weest ook op uw hoede voor de wederaanneming van het gezag van de bisschoppen, opdat de laatste dwaling niet erger zij dan de eerste. Zij zouden de uitgestrekte uitlegging geven, aan alles wat van onze kant in een engere zin mocht zijn ingewilligd, terwijl zij daarentegen langzamerhand zullen inkrimpen en tot niets terugbrengen, wat van de Roomse zijde mocht toegegeven zijn (22). Ene wezenlijke en afdoende overeenkomst tussen ons en henlieden is onmogelijk, zolang de paus blijft wie hij is.

(22) Ipsi enim nostras concessionones large, largius, largissime, suas vero, stricte, strictius, strictissime. (L. Epp. IV, p.145.)

"Welk ene fraaiigheid wil men ons toch opdissen! Zij zeggen dat zo wij blijven volhouden dat hun Kerk van de reine leer des Evangelies is afgeweken en zo dwaalt, dat dan daaruit de bedenkelijkste gevolgen voor de rust van hun Staten moeten ontstaan; als of de waarheid zou mogen verdonkerd worden, om deze of geen koning of vorst ene gemakkelijke regering te verzekeren!

"Zij beschuldigen ons ook dat wij de Kerk van Rome volstrekt veroordelen, als was daarin niets goeds. Dit doen wij toch inderdaad niet. Maar van hen kunnen wij zeggen, dat zij Gods Woord verwerpen, en Gods Woord is meer dan de Kerk. (23)."

(23) Sed ab ipsis totum verbum Dei, *quod plus quam ecclesia est* damuari. (Ibid. p. 145.)

Deze opmerking van LUTHER is al wederom zeer geschikt, om een hoofdkenmerk zowel van de Rooms en als van de Protestanten te doen in het oog vallen; namelijk dat bij de eersten aan de Kerk als zodanig een gezag en een gewicht wordt toegeschreven, dat de laatsten alleen aan het Woord van God willen toekennen. Intussen zijn er, ongelukkigerwijze, wel eens Protestanten geweest, die opnieuw in die oude dwaling des Pausdoms zijn vervallen.

"Ik moet u nog zeggen," dus gaat LUTHER voort, "dat CAMPEGGIO door u moet gevreesd worden als een vleselijke duivel (24). Ik kan u niet zeggen hoe onaangenaam het bericht mij geweest is, dat er door ulieden zulke inwilligingen zijn voorgeslagen. Het is mij duidelijk dat het plan van CAMPEGGIO, in overleg met de paus, geen ander geweest is, dan eerst bedreigingen te beproeven en bij het mislukken daarvan ons met zoete woorden in het net te lokken. De eersten hebt gij moedig weerstaan. Gij hebt zelfs voor de keizer in al zijn grootheid niet gebeefd. Zult gij nu voor de verleiding bezwijken? - Blijft standvastig en geeft niets toe, dan wat ingewilligd mag worden op grond van het getuigenis dat wij hebben in het goddelijk Woord.

(24) Quod Campegius est unus magnus et insignis diabolus. (L. Epp. IV, p. 147.)

Melanchtons bezorgdheid.

"Maar zo gij, dat God verhoede, u niet waardiglijk en gelijk het Evangeliebelijders betaamt van de woorden des Bijbels mocht bedienen; zo gij, om het zo uit te drukken, die gevreesde adelaar de klauwen mocht binden en hem in een zak verbergen: weest dan verzekerd dat LUTHER komen zal om de koninklijke vogel te bevrijden (25). Zo waar als er een CHRISTUS is, dat zal gebeuren!" Zo krachtig sprak LUTHER, en toch trof hij zijn doel niet. Alles scheen op dat oogenblik in Augsburg samen te lopen om de goede zaak ten val te brengen, en MELANCHTON in het bijzonder was op ene onbegrijpelijke wijze verblind, zo dat hij de welmenendste raadgevingen en wenken geheel in de wind sloeg. Hij had geen oren meer voor de stem van LUTHER, die anders zoveel op hem vermocht, en hij kwam er openlijk voor uit, dat hij zich over het oordeel van anderen weinig bekommerde. "Wij moeten ons niet aan de goed of afkeuring van de menigte storen (26)," dus drukte hij zich uit; "wij moeten voor alle dingen ons beijveren om de vrede op goede grondslagen te vestigen, en het lot van de nakomelingschap te verzekeren. Zo wij er niet voor zorgen dat de bisschoppen weer in hun gezag over de kerkelijke aangelegenheden hersteld worden: hoe zal het dan daarmee in latere tijden gaan? De wereldlijke macht toch stelt in kerkelijke zaken niet het vereiste belang (27) (28). Ook is het, uit het oogpunt van orde beschouwd, niet goed, dat er op dit stuk te veel verschil en te veel vrijheid bestaat. Wij moeten ons ook dáárom aan de bisschoppen aansluiten, opdat wij niet langer de naam van scheurmakers zouden behoeven te dragen (29)."

(25) Veniet, ne dubita, veniet Lutherus, hanc aquilam liberaturus magnifice. (Ibid. p. 155.)

(26) Sed nos nihil decet vulgi clamoribus moveri. (Corp. Ref. II, p. 303.)

(27) Profani jurisdictionem ecclesiasticam et similia negotia religionem non curent. (Ibid.)

(28) Het was niet ongegrond, dat MELANCHTON de kerkelijke macht van de burgerlijke wilde onderscheiden en onafhankelijk houden: doch daartoe waren geen bisschoppen nodig in die zin, zo als dit woord nu genomen wordt, en zekere opperhoofdigheid in de Kerk aanduidt. - De Kerk zelf, al de leden, met hun opzieners verenigd, moeten die onafhankelijkheid handhaven, zo van de wereldlijke regering, als ook van diegenen, die onder hen zelf willen de eersten zijn, en zich enige bijzondere bisschopsmacht aanmatigen. - - L. R.

(29) Ne schismatis infamia perpetuo laboremus. (Corp. Ref. II, p. 303.)

Maar al te veel werd naar deze schoonschijnende redenering van MELANCHTON geluisterd, en maar al te ijverig werd er die ten gevolge gearbeid, om dat gedeelte van de Kerk dat zo wonderdadiglijk van het dwangjuk van de priesterschap was verlost geworden, weer de oude boeien aan te leggen. Het Protestantisme ging zich willens en wetens in de strik begeven die men het gespannen had. Reeds hoorde men op ene stellige wijze spreken van de te verwachten terugkeer van de Lutheranen tot de moederkerk. "Zij zijn ijverig aan het onderhandelen," zei ZWINGLI; "zij zullen spoedig weer Rooms zijn (30)."

(30) Lutherani defectionem parant ad Papistas. (Zw. Epp. II. p. 461.)

Van de zijde van KAREL V geschiedde er niets, dat op de loop van de onderhandelingen enige invloed had kunnen hebben. Hij begreep zeer wel dat het ver weg het voorzichtigst en het best was, om zich van alle tussenkomst te onthouden, en maar af te wachten dat de Evangelischen zichzelf zouden overleveren, waartoe zich dan ook alles voorbereidde. Maar de Roomse geestelijkheid was zo voorzichtig niet. De priesters werden met de dag stouter en namen een toon aan, als of de zaak voor hen reeds gewonnen geweest was. Zelfs viel dit MELANCHTON in het oog, die ervan zei: "Het is verwonderlijk zo als de Roomsers het hoofd beginnen op te steken." Maar deze meende er allen grond toe te hebben. De overeenkomst was toch op het punt om gesloten te worden. Nog ene enkele schrede verder op de ingeslagen weg, en het zou met de Hervorming voorbij zijn. Die schrede moest evenwel nog gedaan worden; en nu was het LUTHER, die heenwees op Hem, die het verhoeden zou dat het zover kwam. "CHRISTUS de Heer," zei hij, "door wiens macht de sterkte van onze vijanden is te niet gedaan, zal ons ook redden uit hun listige aanslagen." En zo gebeurde het ook.

Overmoed van de Pausgezinden. Nog één schrede!

Zo de Roomse priesters de rol van inschikkelijk te wezen nog maar enige tijd hadden weten vol te houden, nu de Protestanten zoveel wilde toegeven, en zo geheel gereed waren om onder hun gezag weer te keren, dan had het, menselijker wijs gesproken, niet kunnen missen of zij zouden hun doel volkomen bereikt hebben. Was de overeenkomst voorgoed gesloten, dan mochten zij het masker van hun huichelarij afwerpen. De Protestanten zouden dan over kwade trouw mogen klagen, maar terugtreden zou toch niet meer mogelijk zijn. Maar God wilde niet dat het opzet gelukken zou. "Niets toegeven!" dit was het ultimatum geweest van de paus en zijn raadsleden, en dit was nu ook de machtspreuk van CAMPEGGIO. Hij wendde al zijn welsprekendheid aan, om keizer KAREL in die geest te stemmen, en hetzelfde beproefde hij ook bij de Catholieke vorsten. "Niets toegeven!" herhaalde hij telkens; "het celibaat, de biecht, het weigeren van de beker aan de leken, de bijzondere missen: op al die punten moeten wij onverzettelijk blijven." Deze zeer ontijdige hardnekkigheid moest de Protestanten de ogen openen. Zij traden met schrik terug van de rand des gapenden afgronds, die zij nu eerst voor hun voeten ontdekten. God wekte hunne geloofsmoed tot vorige kracht weer op, en zij waren nu in staat om met kalme blik de grootheid van het pas ontkomen gevaar te berekenen. Er kwam niets van de voorgenomene overeenkomst, en de commissie die zich daarmee bezig gehouden had ging uit een.

Nu hadden de Protestanten wèl gedaan zo zij ook dadelijk Augsburg verlaten hadden, ten einde zich op eenmaal aan alle verdere listen en lagen te onttrekken. Maar zij bleven, omdat, gelijk het van hen gezegd wordt, "de satan, zich aan hen als een engel des lichts voordoende, de ogen hunnes verstands verblind had (31)," en nu ontstonden er nieuwe gevaren.

(31) BAUMGARTNER aan SPENGLER. (Corp. Ref. II, p. 363.)

Een nieuwe commissie.

De ondervondene nederlaag had toch Rome niet van alle verdere pogingen doen afzien. Men schreef het namelijk ten hove toe aan de onhandigheid van deze en geen die leden van de commissie geweest waren, dat alles zo mislukt was. Vooral dacht men hierbij aan hertog GEORGE. Er werd dan voorgesteld dat er ene nieuwe commissie benoemd zou worden, die in het geheel uit niet meer dan zes leden bestaan

zou, en waartoe behoren zouden, ECK, met de kanseliers van Keulen en van Baden, aan de Roomse kant, en MELANCHTON, met de kanseliers BRÜCK en HELLER van de zijde van de Protestanten. Dit voorstel werd door de Evangelischen aangenomen, en nu begon het onderhandelingswerk opnieuw.

De landgraaf. Zijn brief.

Het nieuws hiervan verontrustte velen onder de Protestanten zeer. "Zo wij ons gestadig aan nieuwe gevaren blootstellen, zullen wij dan niet eenmaal zeker bezwijken?" vroeg men niet ten onrechte (32). De afgevaardigden van Neurenburg inzonderheid waren luid in hun afkeuring over wat geschiedde, en verklaarden dat hun stad in geen geval erin zou toestemmen om weder onder het bestuur van de bisschoppen te komen. "Het schijnt wel dat MELANCHTON in de voetstappen treedt van de wankelmoedigen ERASMUS," zeiden zij. "Gij wilt zeggen, dat hij de raad van ene ACHITOFEL volgt," hernamen anderen (33). "Dat moge zijn zo het wil," voegden de eersten er bij, "maar wij houden het er voor, dat al had de paus MELANCHTON omgekocht, deze niet ijveriger in zijne dienst had kunnen zijn dan hij zich nu betoont (34)." De landgraaf was verontwaardigd over de handelwijze van deze en gene, die hij aan lafhartigheid toeschreef. "MELANCHTON gaat de kreeftengang (35)," zo schreef hij aan ZWINGLI. PHILIPPUS van Hessen deed overigens ene poging om in de verkeerde loop van de zaken verandering te brengen, door van uit Friedwald, waarheen hij zich na zijn verlaten van Augsburg begeven had, aan zijn achtergeblevene vertegenwoordigers te schrijven als volgt: "Wanneer er eens begonnen is met toe te geven, dan volgt er ongevoelig het ene uit het andere. Ik verzoek u daarom aan mijn vrienden en bondgenoten te zeggen, dat ik bepaaldelijk tegen al die inwilligingen ben. Zo wij inderdaad Christenen willen zijn, dan moeten wij, met voorbijzien van alle eigen voordeel en met terzijdestelling van alle bijzondere inzichten slechts dit in het oog houden, dat het onverantwoordelijk zou zijn, om niet zoveel als erin onze staten het Evangelie op ene meer reine wijze hebben leren kennen, bij die zuivere kennis van Gods Woord te behouden. Wat de bisschoppen aanbetreft: zij zijn geen ware bisschoppen, want zij wijken af van de Heilige Schrift. Zo wij er toe kwamen om hun gezag wederom te erkennen, wat zou dan daarvan het gevolg zijn? Zij zoude onze leraars afzetten, de prediking aan banden leggen, oude dwalingen en misbruiken weer ingang verschaffen, in één woord een staat van zaken doen geboren worden, zo erg ja erger dan ooit tevoren. - Er is maar éne voorwaarde waarop ik het zou kunnen goedkeuren dat wij in onderhandeling komen met de Pausgezinden, en die is, dat de verkondiging van het Evangelie, zuiver en rein gelijk het ons geopenbaard is, ons geheel vrij en onverlet blijven. De waarheid toch is krachtig genoeg in haarzelf, dan dat wij van de zegepraal niet zeker zouden zijn, indien maar haar stem niet gesmoord wordt. Maar maakt men zwaarigheid op dit punt, dan zij men van onze kant doof voor elke andere voorwaarde van schikking. Het tegenwoordig oogenblik is bijzonder gewichtig, en wij worden geroepen tot standvastigheid en tot volharding, zij ook het leven er mee gemoeid. Tracht de schadelijke gevolgen van MELANCHTON's kleinmoedige houding in deze te voorkomen, en moedigt uit mijn naam de afgevaardigden aan, dat zij zich betonen als krachtige, wel beradene mannen, en niet als zwakke, vreesachtige vrouwen (36). Wij moeten niet vrezen, want God zal met ons zijn."

(32) Fremunt et alii socii ac indignantur regnum Episcoporum restitui. (Corp. Ref. II, p. 328.)

(33) 2Sa 15\$.

(34) Si conductus quanta ipse voluisset pecunia a Papa esset. (Corp. Ref. II, p. 333.)

(35) Retro it, ut cancer. (Zw. Epp. II, p. 506.)

(36) Das sie nicht Weyber seyen sondern Männer. (Corp. Ref. II. p. 327.)

De twee schrikbeelden. Melanchton.

MELANCHTON en degenen die met hem dezelfde zienswijze volgden, waren niet zo onverschillig geworden omtrent de beoordeling van hun handelingen door hun medehervormden, dat zij niet zouden gewent hebben zich voldoende te kunnen rechtvaardigen. Zij zeiden onderanderen, dat zo slechts de leer, de Hervormde leer ongeschonden bleef, het niets uitmaakte dat op andere punten werd toegegeven. Naarmate die leer vaster wortelde en zich meer uitbreidde, meenden zij, zou de hiërarchie vanzelf haar invloed en haar macht zien verminderen. Maar waarom dan die hiërarchie, die men hoopte dat later weer vervallen zou (en die dus erkend werd niet goed, niet dienstig te zijn) nu hersteld daar waar zij reeds niet meer bestond? Was het wel te geloven, dat de kolossus van priesterlist en priesterdwang door de Evangelieprediking alleen dermate zou kunnen ondermijnd worden, dat hij na verloop van tijd onder zijn eigen zwaarte zou moeten bezwijken? - Maar MELANCHTON en zijn vrienden hadden ook twee schrikbeelden in het oog, die zij op geen andere manier geloofden te kunnen ontwijken, dan door de weg te volgen die zij laatstelijk hadden ingeslagen. In de eerste plaats waren zij beducht voor *oorlog*. "Zo wij zo onverzettelijk blijven als velen willen dat behoren zou," dus redeneerde zij, "dan is de oorlog onvermijdelijk; en daardoor zouden niet slechts talloze onheilen en jammeren, dit tijdelijke betreffende, over Duitsland gebracht worden; verwoesting van landstroken en steden, moord, brand, heiligschennis, geweld en plundering; maar de zedelijke nadelen die daaruit zouden voortkomen zijn nog veel meer te duchten, en deugd en goede zeden, ja de godsdienst in het geheel zou daaronder geweldig veel te lijden hebben (37)." Ten andere waren zij bevreesd dat de Kerk de slavin zou worden van de wereldlijke macht. Zij stelden zich als onvermijdelijk voor, dat zo daartegen niet nu, door een maatregel gelijk zij die wilden, voorzien werd, de vorsten eerlang misbruik zouden maken van het vertrouwen dat men in hen als kerkelijke regenten mocht willen stellen. Zij zagen het reeds voor ogen, dat de Kerk onder hun bestuur langzamerhand geheel van karakter veranderen en zo goed als ene wereldse instelling worden zou, en dat op die wijze haar innerlijk en geestelijk leven zo uitgedoofd worden. "Daarover zijn de verstandigen het eens," zei BRENZ, "dat de mannen van het hof geen heerschappij moeten hebben in het kerkelijke (38)." "Wij hebben reeds genoeg ondervinding daaromtrent opgedaan," voegde hij er bij, "om te die aanzien nog in twijfel te kunnen zijn. Ik voor mij zou er althans met alle macht tegen zijn." - "Ik voel levendig wat soort van Kerk wij in de gevolgen hebben zouden, zo het geestelijk bestuur in wereldlijke handen moest blijven," sprak MELANCHTON. "Wij zouden ene dwingelandij ondervinden, veel drukkender en hatelijker dan enige dwang die wij tot heden gekend hebben (39)." Maar overwegingen als deze waren toch niet voldoende om MELANCHTON te troosten bij de beschuldigingen, die men van alle zijden tegen hem inbracht (40). Hij riep dan ook door droefheid overmeesterd uit: "Zo ik het in waarheid ben die al die onrust en beweging veroorzaak, dan moge men mij, gelijk JONAS, in zee werpen, en mij de aarde niet verder betreden laten, dan om mij heen te leiden ten brandstapel (41)."

(37) Confusio et perturbatio religionum. (Corp. Ref. II, p. 382.)

(38) Ut aula ministerium in ecclesia ordinet bonis non videtur consultum. (Ibid. p. 362.)

- (39) Video postea multo intolerabiliorem futuram tyrannidem quam unquam antea fuisse. (Corp. Ref. II, p. 334.)
- (40) Inderdaad betoonde MELANCHTON zich wat al te toegevend, en zijn vreesachtig karakter had bij hem al te zeer de overhand; en zo mag zijn voorbeeld ons eer ter waarschuwing als ter navolging dienen. - Alleen in één opzicht was zijn vrees niet geheel ongegrond: dat de wereldlijke macht te zeer meester over de Kerk worden zou. - Doch ook daarvan zou al te grote toegevendheid schuld zijn, en behoorde men daaraan van de beginne af aan moedig tegenstand geboden te hebben - Die edele vorsten, die het allereerst de zaak der Hervorming voorstonden, zochten die onwettige overmacht niet. - Waren erin het vervolg de zodanigen, die alles meer uit een staatkundig oogpunt beschouwde en behandelden, of ook toen reeds dezulken, die van der vorsten macht en naam misbruik maakten: het ware tijd en zaak geweest, en is het nog, zich daartegen moedig te verzetten; en niet, om dit vreesachtig te ontgaan, zich aan ene andere onwettige macht, die der hiërarchie te onderwerpen. - L. R.
- (41) Si mea causa haec tempestas coacta est, me statim velut Jonam in mare ejiciat. (Corp. Ref. II, p. 382.)

Overeenstemming omtrent enkele punten.

Toen nu door de Protestantse leden van de commissie de bisschoppelijke macht weer erkend was, scheen al het overige geen verder bezwaar te zullen opleveren. Men werd het zeer spoedig eens omtrent de twee tekenen in het Avondmaal, het huwelijk van de geestelijken en het aanroepen van de heiligen. Echter waren er altijd nog sommige punten, waaromtrent de Protestanten niet zo geredelijk wilden toegeven. De eerste stelling van dien aard, die de Protestanten ontkenden was, dat de mens zelf, voor de verwerving van schuldvergiffenis van zijn zonden, mede werkzaam zou moeten zijn, en die vergiffenis verdienen, en dat dus het geloof in CHRISTUS daartoe niet voldoende zou wezen; de tweede stelling die betwist werd was, dat een zogenaamd goed werk, nog anders dan uit het oogpunt van dankbaarheid beschouwd, Gode welgevallig en voor de zondaar noodzakelijk zou zijn; het derde punt maakten de dusgenoemde bijzondere missen uit. Van hoeveel belang de laatsten aan de zijde van Rome geacht werd besluiten men daaruit, dat CAMPEGGIO te die aanzien tot KAREL V zei: "Eer ik erin toestem dat er aan die missen iets veranderd worde, zal ik mij liever in stukken laten houwen (42)."

- (42) Er wollte sich ehe auf Stücker Zureissen lassen. (L. Opp. XX, p. 328.)

De drie levensvragen.

"Zult gijlieden, nu gij het omtrent alle hoofd zaken onderling tot overeenstemming hebt kunnen brengen, om de wille van die drie ondergeschikte artikelen verhinderen dat de vereniging van de twee partijen volkomen zij?" dus sprak men van de Roomse kant. "Laat de godgeleerden elkaar maar eerst recht erstaan, en dan kan het niet missen, of Rome en Wittenberg zullen vrede hebben."

De onderhandelingen lopen op niets uit.

Maar dit gebeurde niet. De bedoelde drie punten, die men als bijzaken wilde doen voorkomen, waren integendeel levensvragen. Aan de zijde van Rome bevatten deze de leer, dat de goddelijke genade te verdienen zij, door zekere werken of verrichtingen, die de Kerk te die einde had bepaald of voorgeschreven, en zonder dat daarbij de gesteldheid van hart van de mens zelf in aanmerking kwam. De Evangelischen waren

daarentegen tot de overtuiging gekomen, dat deze leer geheel op menselijke inzetting beruiste, en dat de zondige mens op geen andere wijze der goddelijke genade kon deelachtig worden, dan alleen door het geloof in JEZUS CHRISTUS, die aan het kruis gestorven is; terwijl overigens daarbij de stellige voorwaarde bleef, dat de zondaar door de werking van de Heilige Geest moest wedergeboren zijn, om geschikt te wezen die genadegift te ontvangen. De Rooms en zeiden met hun drie artikelen zoveel als: "de Kerk is het die verlost," en dit is met van de daad de valse grond waarop hun gehele stelsel is opgetrokken. De Evangelischen, door die zelfde artikelen niet aan te nemen, betuigden "dat JEZUS CHRISTUS de enige Verlosser van zonde is," welk begrip de grondslag uitmaakt, op welke het zuivere Christendom gevestigd is. Hierin bestond toen het duidelijk onderscheid tussen Rome en de Hervorming, en dat verschil is altijd blijven bestaan. Had het aan Rome mogen gelukken, om die drie artikelen door de Evangelischen te doen aannemen, dan was haar zegepraal volkomen geweest, want dan had zij wederom onbepaald over de gemoederen kunnen heersen. Dat zij het gewichtige ervan ten volle voelde, bleek ten overvloede uit haar hardnekkigheid in het vasthouden daaraan. Maar de Evangelischen wisten met niet mindere gewisheid, dat toegeven op deze punten gelijk zou staan aan een lafhartig verraad van hun goede zaak. Zij handhaafden dan het *christelijk* beginsel tegenover het *kerkelijk* beginsel, daar het laatste, onnatuurlijk genoeg, een van het eerste geheel verschillend karakter had aangenomen. Het was toen waarheid wat nooit waarheid had moeten zijn: dat namelijk zij, die JEZUS CHRISTUS in reinheid van hart en in ootmoedig geloof dienen en vereren wilden, moesten uitgaan van de vereniging die zich Zijn Kerk noemde.

Daar de partijen in de bedoelde drie artikelen een onoverkomelijke hinderpaal tot verdere toenadering vonden, konden de onderhandelingen nu verder tot niets leiden.

Zij worden voorgoed afgebroken.

Inmiddels was er reeds gedurende twee en ene halve maand door of vanwege KAREL V binnen Augsburg vruchteloos gearbeid, om de bestaande godsdienstverschillen op de door hem gewenste wijze te vereffenen. Het hinderde de overwinnaar van Pavia geweldig, dat vier of vijf godgeleerde hem zolang hadden kunnen ophouden; temeer daar men het waagde hem de opmerking te maken, "dat enige weinige dagen voor hem voldoende waren geweest, om de koning van Frankrijk en de paus tot rede te brengen, terwijl de Lutheranen hem reeds maanden lang werk verschaft hadden!" Er werd dan besloten om de onderhandelingen voorgoed af te breken. Dit gebeurde op de 30ste augustus. ECK zag het met weerszin, dat alle pogingen, beloften en bedreigingen nu toch op niets zouden uitlopen, en hij kon zijn spijt daarover voor de Protestantse leden van de commissie niet verbergen. "Het is wel jammer," dit waren zijn woorden, "dat de keizer niet onmiddellijk bij zijn komst in Duitsland een scherp onderzoek wegens de Lutheranen heeft ingesteld. Dan zouden er al dadelijk overvloedige aanleiding geweest zijn voor zijne majesteit, om zich te ergeren over de stoutmoedigheid van sommigen, en over de hevigheid en overdrevenheid in hun haat tegen het Roomse geloof van anderen; en er zou dan niet veel toe nodig geweest zijn, om de keizer, in zijn ijver voor de godsdienst, te doen besluiten tot de verdelging van de gehele aanhang van LUTHER (43). Maar nu is al die tijd in werkeloosheid voorbijgegaan, en de zoetklinkende woorden van BRÜCK en de inschikkelijkheid van MELANCHTON zijn voldoende, om te beletten dat de keizer met de lieden van hun sekte handelt gelijk zij dat verdienen zouden." Het is waar, ECK zei dit alles met een glimlach op de lippen, evenals of hij slechts schertsen wilde; maar hij was met dat al

misschien nooit meer oprecht geweest in zijn uitdrukkingen dan thans. Teleurstelling en wrok spraken hier te duidelijk, dan dat men het voor scherts had kunnen opnemen.

(43) Haec inflammassent Imperatorem ad totam hanc factionem delendam. (Corp. Ref. II, p. 335.)

Zo waren dan de twee partijen elkaar wel tot op een zekere afstand genaderd, maar toch was het voor de ene zo min als voor de andere mogelijk geweest om de grens te overschrijden, die als door ene hogere macht daargesteld, het wederzijdse grondgebied onherroepelijk van een gescheiden had.

MELANCHTON's plannen waren almede op niets uitgekomen. Te vergeefs had hij het onmogelijke beproefd. Hij was intussen bij zijn misschien berispelijke toegevendheid rein in bedoeling gebleven. Dat hij in de verzoeking nog ter rechter ure staande bleef, was omdat God niet wilde dat hij zo diep vallen zou; en gelijk deze uitkomst der zaak zo hoog belangrijk was voor de Hervorming in het algemeen, zo was het gebeurde ongetwijfeld ene heilzame leerschool voor MELANCHTON zelf geweest. Voor het overige mochten zijn vrienden uit de afloop van de zaak besluiten, dat hij wel zeer veel zou hebben willen toegeven en opofferen om des vredes wille, maar dat hij dit toch werkelijk niet verder had willen uitstrekken dan tot zover als zijn geweten hem dat als hervormd belijder van CHRISTUS scheen te veroorloven. Op dezen grond wilde dan ook niemand van de Protestanten hem verder beschuldigen. -

De keurvorst en de markgraaf willen vertrekken.

De keurvorst van Saksen en de markgraaf van Brandenburg lieten de keizer verzoek om te mogen vertrekken. In het eerst scheen KAREL geneigd dit verzoek kort en goed af te slaan; maar bij eindigde met ene poging om de beide vorsten te doen begrijpen, dat hun vertrek in de tegenwoordige ogenblikken zeer ongeraden was, daar dat niet dan hinderlijk kon zijn voor het goed ten einde brengen van de hangende zaken, waartoe anders alle hoop was (44). Wij zullen zien op welke maatregelen die hoop berustte.

(44) Antwort des Kaisers, etc. (Urkund. II, p. 313.)

Men scheen van de kant des keizers en van de pausen met nieuwe ijver bezielde geworden te zijn. Het werd ingezien, dat zo het ditmaal alles bij praten en dus onafgedaan bleef, niet licht ene zo goede gelegenheid weer zou voorkomen, tot de afdoening van de netelige zaak van de godsdienstverschillen. Er werd dan alweer druk geconfereerd tussen de hertog van Brunswijk en JOHAN FREDERIK, de zoon van de keurvorst van Saksen; tussen de kanseliers van Baden en van Saksen; en tussen de kanselier van Luik en MELANCHTON; maar tot die besprekingen werden echter geen geregelde bijeenkomsten gehouden: men zag elkaar in de kerk of op ene andere plaats van algemene tezamenkomst, en daar veranderde het gewone gesprek dan ongezoekt in ene conferentie over het aangelegen onderwerp van de dag. Deze besprekingen werkten evenwel niets hoegenaamd uit, en er moest dus wat anders gedaan worden.

De gordiaanse knoop.

Keizer KAREL zag om ene en andere mislukking geen verder heil in de weg van de onderhandelingen. Hij wilde daarom maar zelf de gordiaansche knoop doorhakken. Hij was vertoornd geworden, daar hij duidelijk zag dat zijn beloften in de wind

geslagen en zijn bedreigingen niet gevreesd werden, en nu wilde hij zich dan wraak verschaffen.

De Roomse partij, die inmiddels niet afliet om nu dit dan wat anders te beproeven, ten einde de Protestanten nog over te halen, maakte van deze stemming des keizers gebruik, om hun redenen temeer klem bij te zetten. Zo werd het op de 4de september MELANCHTON als in vertrouwen gezegd, dat de keizer nu stellig besloten had om tot geweldige maatregelen over te gaan. "Wij kunnen u verzekeren," dit werd er bijgevoegd, "dat er lieden zijn, die hem onophoudelijk aanzetten om zonder enig verder uitstel met van de daad te tonen dat hij keizer is; en, gelijk bekend is, de keizer wordt niet spoedig boos, maar zo hij eenmaal in zijn gramschap tot een geweldig besluit gekomen is, dan kunnen noch beden noch smekingen hem daarvan terugbrengen (45)."

(45) Nescio an ausim dicere, jam ferrum in manu Caesaris esse. (Corp. Ref. II, p. 342.)

Een concilie toegestaan.

KAREL had toen juist de toestemming des pausen bekomen voor de bijeenroeping van een concilie. GLEMENS had, s keizers verzoek die betrekkelijk voor ene vergadering van kardinalen gebracht. Deze hadden de bedenking gemaakt, dat zij die niet in de beslissingen van vorige kerkvergaderingen hadden willen berusten, wel niet veel meer onderwerping zouden tonen voor de uitspraken van een nieuw concilie. CLEMENS had overigens voor zichzelf geen groot verlangen naar zulk een concilie. Hij vreesde er veeleer voor, zo uithoofde zijner onwettige geboorte, als om zijn handelingen als paus (46). Niet te min had hij tevoren van uit het kasteel van St. Angelo zowel als te Bologna te veel beloofd, dan dat hij de keizer zijn verzoek had durven afslaan. Hij antwoordde dan dat "het hulpmiddel denkelijk erger zou wezen dan de kwaal (47), maar dat niet te min, zo de keizer, die zulk een goed en getrouw Catholiek was, een concilie volstrekt noodzakelijk oordeelde hij, paus, er niet tegen had; evenwel onder de bepaalde voorwaarde, dat de Protestanten zich inmiddels zouden onderwerpen aan de leer en plechtigheden van de Roomse Kerk." Hij stelde voorts de stad Rome als de plaats waar de kerkvergadering gehouden stond te worden.

(46) In eam (concilii celebrationem) Pontificis animus haud propendebatur. (PALLAv., I, p. 251.)

(47) Al contrario, remedio e piu pericoloso e per partorir maggiori mali. (Lettere de Principe, II, p. 197.)

Dadelijke gevolgen daarvan.

Nauwelijks was het nieuws van die ophanden kerkvergadering enigermate bekend geworden, of de vrees voor de gevolgen daarvan had op de lieden van het pauselijke hof die uitwerking, dat alle bedieningen aan dat hof, voor zoverre die vatbaar waren om gekocht en verkocht te worden, plotseling zeer in prijs daalden (48), ja zelfs geen kopers vinden konden (49). Men voelde dat die kerkvergadering wellicht in haar onderzoek de paus niet zou sparen, en met hem moesten noodwendig zijn dienaren staan of vallen. Geen wonder dat bij zulke verwachtingen omtrent het hoofd van het huis, de crediet aan de Roomse beurs verminderde, en dat daling met opzicht tot de prijs van de koopwaar daarvan het onmiddellijk gevolg was.

- (48) Evulgatus concilii rumor.....publica Roma munera....jam in vilissimum pretium decidissent. (PALLAV., I, p. 251.)
 (49) Che non se non trovano danari. (Lett. di Prin. III, p. 5.)

Eis van de keizer.

Op woensdag de 7de september, ten twee ure in de namiddag, bevonden zich de Protestantse vorsten en afgevaardigen andermaal aan het paleis van KAREL V, en nu zei de paltsgraaf tot hen, "dat de keizer nooit had kunnen denken, dat zij, die zo weinig in getal waren, in goede ernst zich hadden willen afzonderen van de algemene Christelijke Kerk, en op hun eigen hand ene nieuwe sekte vormen. Dat zijn majesteit echter, om te bewijzen hoe genadig en hoe goed hij jegens hen allen gezind was, van de paus zou verzoeken om hoe eer hoe beter een concilie bijeen te roepen. Dat hij evenwel wenste en vorderde, dat zij inmiddels, zonder verderen tegenstand, tot de schoot van de algemene Kerk zouden terugkeren en alles herstellen op de vorige voet (50)."

- (50) Interim restitui debere omnia Papistis. (Corp. Ref. II, p. 355.) Zie ook *Erklärung des Kaisers Karl V.* (Urk., II, p.391.)

De Protestanten gaven hierop de volgende morgen, 8 september, in antwoord, "dat zij in het geheel zich niet schuldig kenden aan het daarstellen van nieuwe sekten, die leringen en inzettingen zouden hebben die niet gegrond zijn op Gods Woord (51). Dat juist het tegendeel had plaats gehad en zij om geen andere redenen van hun partij in gevoelens verschilden, dan omdat zij zich streng aan de geopenbaarde wil van God hadden willen houden. Dat de bijeenroeping in Duitsland van ene algemene, vrije, Christelijke kerkvergadering, slechts de vervulling zou zijn van wat op vroegere rijksdagen beloofd was; en dat zij niet genegen waren om in hun gemeenten opnieuw ene orde van zaken in te voeren, waarvan zij de overtuiging hadden, dat die streed met de bevelen Gods."

- (51) Nit neue Secten wieder die heilige Schrift. (BRÜCK. Apol., p. 136.)

Dreigende taal.

Ten acht ure 's avonds en nadat over hun antwoord langdurig beraadslaagd was, moesten de Protestanten wederom voor de keizer verschijnen. "Zijne majesteit," dus sprak GEORGE TRUCHSES hen aan, "is evenzeer verwonderd, dat de Catholieke leden der verenigde commissiën die laatstelijk bijeen waren, zoveel hebben kunnen inschikken en toegeven, als dat de Protestanten van hun kant alles verworpen hebben wat tot schikking had kunnen leiden. Wat toch is het kleine hoopje Protestanten tegenover zijn keizerlijke majesteit, zijn heiligheid de paus, de meerderheid van de keurvorsten, vorsten, en verdere rijksstanden, en al de overige koningen, prinsen en machthebbenden van de Christelijke wereld? Het is niet meer dan billijk dat gijlieden, die zo ver weg de minderheid uitmaakt, u onderwerpt. De vraag die zijn majesteit u doen laat is dan kort en goed, of gij langs de weg van schikking een einde aan de zaak wilt maken, dan of gij blijft volharden bij uw weigerend antwoord? Gij moet op deze vraag bepaald en zonder omwegen antwoorden; maar weet, dat zo gij van uw aangenomene houding niet terugkomt, de keizer dadelijk zijn maatregelen zal weten te nemen. Morgen ten een ure op de middag wenst zijn majesteit uw besluit te kennen."

Antwoord van de Protestanten.

Zó dreigend en bars waren de Protestanten in de naam van keizer KAREL nog niet toegesproken geworden. Het was duidelijk dat hij beoogde hen te verschrikken en in verwarring te brengen. Dit echter gelukte niet. Men had hun bij slot nog vier en twintig uren langer tijd van beraad gegeven, en nu het beslissend oogenblik daar was, gaven zij met hun gewone bedaardheid te verstaan, dat zij alle verdere pogingen, om door besprekingen en onderhandelingen tot afdoening van de zaak te geraken, voor geheel nutteloos hielden, en vreesde dat dat alleen tijdverlies voor zijn majesteit zowel als voor de leden van de rijksdag zou ten gevolge hebben. Dat zij daarom wensten dat liever maar dadelijk mocht overgegaan worden om bepalingen te maken, die de vrede konden verzekeren tot aan de bijeenkomst van de kerkvergadering waarvan gesproken was (52). "Het is genoeg," was 's keizers antwoord, "ik zal daaromtrent mijn besluit nemen; maar ik verbied bij dezen dat iemand van u Augsburg verlaat."

(52) Urkunden, II, p. 410. BRÜCK, Apol., p. 139.

KAREL V had zich in een strijd gemengd, waarin hij als scheidsrechter ene zeer moeilijke rol te vervullen had. De Staat trad hier in zijn persoon op, om de geschillen die de Kerk verdeelden te doen eindigen; en als zodanig zou nu tot het *ultima ratio*, het zwaard, de toevlucht moeten genomen worden. KAREL wenste de oorlog volstrekt niet; maar hoe kon hij deze nu langer vermijden? Zo hij toch geen gevolg gaf aan zijn bedreigingen, dan deed hij aan zijn eigen waardigheid te kort, en zijn gezag moest ten spot worden. Hij zocht aan alle zijden van de doolhof waarin hij zich gewaagd had naar een geschikte uitweg, maar hij vond er geen enkele. Terugtrekken kon hij niet, en de enige wijze waarop hij meende met behoud van zijn eer te kunnen voorwaarts gaan, moest tevens de burgerkrijg in zijne staten ontsteken. Deze gedachte kwelde hem nacht en dag, en hij ging zichtbaar gebukt onder de last, dien hij te onbedacht zich op de schouders geladen had.

De keurvorst wil vertrekken.

Nu waagde het de keurvorst om de keizer andermaal te laten verzoeken, dat hij hem zou toestaan Augsburg te verlaten. "Ik zal hem daarop nader wel antwoorden;" dit was KAREL's op ruwe toon uitgesproken maar toch niets beslissend besluit. Toen nu de keurvorst daarop de keizer als ene gunst liet vragen, dat hij hem vergunnen zou door iemand van zijn heeren hem de redenen te laten openleggen, waarom hij verlangen zou te vertrekken, was het antwoord van KAREL, die blijkbaar over deze herhaalde boodschap zeer verstoord was: "Er behoeft zoveel niet over gesproken te worden. Ik moet maar weten of de keurvorst mijn beslissing wil afwachten of niet (53)."

(53) Kurz mit solchen Worten ob er erwarten wolte oder nicht? (BRÜCK, Apol., p. 143.)

Beweging in Augsburg.

Het gerucht dat de keurvorst door de keizer op zo onvriendelijke wijze was bejegend geworden, veroorzaakte de grootste onrust in Augsburg. Men twijfelde er niet meer aan, of het moest nu wel tot dadelijkheden komen, en dit bracht schrik en vrees in de gemoederen (54). Het was in de avond dat de verwarring algemeen werd, en nu zag men ene grote menigte van mensen, die in alle richtingen de stad doorliepen en zonder omstandigheden in de hotels van de Protestantse vorsten en afgevaardigden doordrongen, en deze met verwijtingen overlaadden, als ziende men algemeen in hen

de oorzaak van al het kwaad dat nu te wachten was. Anderen kwamen meer om hen te bedreigen, en riepen hun toe: "Zijne majesteit de keizer zal nu tonen, dat hij weet wat hem te doen staat. Zijn geduld is ten einde!" Reeds begon men te verspreiden dat de vijandelijkheden werkelijk begonnen waren. Men verzekerde dat de commandeur van Horneck, WALTER VAN KRONBERG, die door de keizer tot grootmeester verkozen was van de Duitse Orde, op het punt stond om Pruisen met een leger binnen te rukken, en dat hij hertog ALBERT, die de Luthersche godsdienst aangenomen had, moest verdrijven (55). De volgende avond was het, zo mogelijk, nog onrustiger in Augsburg. Men hief allerhande kreten aan, twistte en vocht in de straten, en maakte voor en in de nabijheid van de huizen waar Protestanten waren zulk een schrikbarend leven, dat het wel scheen alsof de stad Augsburg zelf eerlang het toneel van de burgeroorlog stond te worden.

(54) Ein beschwerlich Geschreij zu Augsboung den selben Abend ausgebrochen. (Ibid., p. 145.)

(55) Man würde ein Kriegsvolk in Preussen schicken. (BRÜCK, Apol., p. 143.)

Zo stonden de zaken toen (op de 12de September) JOHAN FREDERIK, keurprins van Saksen, de stad verliet.

Nieuwe onderhandelingen.

Die zelfde dag, of de volgende had erin de St Mauritskerk, in de vroegen morgen, nog ene bijeenkomst plaats tussen JERONIMUS WEHE, kanselier van Baden, en graaf TRUCHSES aan de ene, en de kanselier BRÜCK en MELANCHTON aan de andere kant (56).

(56) BRÜCK, Apol., p. 155 - 160.

KAREL kon er namelijk niet toe komen om geweld te gebruiken, gelijk hij toch zo herhaaldelijk gedreigd had te zullen doen. Het had hem zeker maar een enkel woord te kosten, en zowel zijn Spaanse soldaten als zijn Duitse wachten zouden zich beijverd hebben, om het strafvonnis aan de weerspannige mannen van de Hervorming te voltrekken. Maar kon hij, KAREL, die meer Nederlander en Spanjaard dan Duitser was, en die in tien jaren het Rijk niet bezocht had, de hand slaan aan dezulken die, dit wist hij, zoveel invloed in Duitsland hadden, en zo algemeen geëerd en geliefd werden? Kon hij geweld tegen hen gebruiken zonder tevens voor altijd de haat van een goed deel van Duitsland op zich te laden? - Zouden zelfs niet de Catholieke vorsten in zodanige daad ene aanranding kunnen zien van de oude privilegien? De oorlog was dan niet geraden. En wat ERASMUS schreef aan de legaat was zeker niet geschikt om van harde maatregelen veel heil te doen verwachten. "LUTHER's leer heeft zich reeds verspreid van de Oostzee tot aan de Alpen (57). Gij zult er niet veel anders aan kunnen doen dan het gelaten aan te zien."

(57) A mare Baltico ad Helvetios. (ERASM., Epp. XIV, p. 1)

De onderhandeling die in de St. Mauritskerk was aangeknoopt, werd voortgezet tussen de markgraaf van Brandenburg en graaf TRUCHSES. Het was der Roomse partij nu hoofdzakelijk te doen om zich zo goed mogelijk uit de moeilijkheid van het ogenblik te redden. Het was haar daarom genoeg, zo de Protestanten er maar in bewilligen wilden om voorlopig enige uiterlijkheden en ceremoniën te behouden, kunnende dan

de punten van verschil waarop het eigenlijk aankwam blijven rusten, tot aan het concilie dat verwacht werd. De Protestanten zouden voor het overige volle vrijheid hebben, om zich in de tussentijd, in het godsdienstige, zo te gedragen, als zij zouden vermenen voor God, het concilie en de keizer te kunnen verantwoorden. Men verlangde als tijdelijke maatregel bepaaldelijk dat in de Protestantse kerken de mis weer zou gevierd worden als van ouds (58).

(58) In gewöhnlichen Kleidungen, mit Gesang und Lesen. (Urk., II, p. 418.)

De Protestanten zijn minder geneigd tot schikken.

Maar de Protestanten waren niet meer zo gezind tot schikking en niet meer zo toegevend als zij tot daartoe zich betoond hadden; zij verlangden niet meer de vrede met Rome tegen een dure prijs te kopen. Zij hadden leren inzien wat daarvan in het eind de gevolgen moesten zijn. JONAS, SPALATIJN, en zelfs MELANCHTON waren daaromtrent nu van gevoelen, dat standvastigheid en volharding voortaan meer dan ooit de leus van de Protestanten wezen moest. "Hebben wij," dus spraken zij "in de laatste tijd de woorden van de apostel PAULUS willen opvolgen, waar hij zegt: "*Houdt vrede met alle mensen,*" nu moeten wij slechts de les van de Heeren voor ogen houden: "*Wacht u voor de zuurdesem van de Fariseën, welke is geveinsdheid.*" Onze tegenpartij gebruikt list op list, en geen hulpmiddel is er dat niet te baat genomen wordt om de leer van onze belijdenis, die toch waarachtig en zuiver is, in een hatelijk licht te doen verschijnen en ketters en verkeerd te doen noemen (59). Zij hopen ons tot de erkenning te bewegen van hun grove dwaalbegrippen met opzicht tot het vagevuur, de aflaten, en de pauselijke macht, omdat wij daaromtrent in onze confessie het stilzwijgen bewaard hebben (60). Laten wij ons zorgvuldig wachten, dat wij CHRISTUS en Zijn Woord niet verlocheen, uit zucht om de antichrist en de duivel te behagen (61)."

(59) List, gefährliche Tücke, etc. (JONAS, Urkund., II, p. 423.)

(60) Die gräuliche Artikel. (SPALAT., Ibid., p. 428.) De Primatu Papae, de Purgatorio, de Indulgentiis. (MELANCHTON, Corp. Ref., II, p. 374.)

(61) Dem Teufel und Antichrist zu gefallen. (Urk., II, p. 431.)

Vermaning van Luther.

LUTHER vernieuwde thans ook zijn vermaning aan de Protestanten, om niet langer in Augsburg te blijven. "Verlaat de stad," schreef hij, "al moet het zijn in weerwil van de keizer en van de paus (62). Gij hebt openlijk van uw geloof in de Heer JEZUS CHRISTUS belijdenis gedaan; gij hebt ruimschoots bewezen dat gij de vrede wenst; gij hebt 's keizers bevelen gehoorzaamd waar gij kon of mocht; gij hebt beledigingen verdragen en zijt gesmaad en gehoond geworden. Ik geef u de getuigenis dat gij alles gedaan hebt wat aan getrouwe belijders des Heeren betaamt. Uw taak is nu afgedaan. Het is God die het overige doen zal.

(62) Vel maledicti a Papa et Caesare. (L. Epp. IV, p. 162 - 171.)

Zij hebben nu onze confessie en zij hebben de Bijbel; zij kunnen beiden met elkaar vergelijken, zo zij willen, en zij mogen toezien wat hun te doen staat. - Zo er volstrekt oorlog komen moet: laat het zo zijn. Wij hebben met onderhandelen het mogelijke beproefd, en wij willen in de gebede niet vertragen. God zal onze vijanden in onze hand geven. Zij zullen van hun hoogte nedergeworpen worden, maar ons zal Hij

verlossen. Ja gewisselijk, de Heer zal ons uitredden, en aan Zijne hand zullen wij zeker zijn, ook in de ure als Babylon zal vallen en vlammen en rookdamp uit haar muren zullen opstijgen, om haar ondergang te verkondigen."

XII.

De keurvorst maakt zich tot het vertrek gereed.

Zo nadrukkelijk waren LUTHER's woorden en zo geredelijk vonden deze bij zijn vrienden ingang, dat men zich algemeen gereed maakte om uit Augsburg te vertrekken. Op Zaterdag de 17de september, ten tien ure in de avond, had hertog ERNST van Luneburg ene bijeenkomst aan zijn hotel, met de afgevaardigden van Neurenburg en de heeren zaakgelastigden van de landgraaf. Hij deelde hun mede dat de keurvorst het voornemen had om de stad de volgende morgen te verlaten, zonder dat er iemand verder van weten zou, en dat hij, hertog, de keurvorst dacht te vergezellen. "Laat dit nu verder een geheim blijven," zei hij; "en moet het tot een oorlog komen, dan weet gij hoe gij op mij rekenen kunt, en dat ik gaarne alles wat ik ben en wat ik van God ontvangen heb in de goede strijd zal ten offer brengen (1)."

(1) Alles das, so Ihm Gott geben hätt, dorob zu verlieren ein geringes wäre. (Corp. Ref. II, p. 379.)

De toebereidselen die de keurvorst had doen maken hadden intussen zijn voornemen verraden. Dit bleek, want midden in de nacht kwam hertog HENDRIK van Brunswijk aan zijn hotel, opzettelijk om hem te verzoeken dat hij blijven zou (2); en vroeg in de morgen kwamen de graven TRUCHSES en van Mansfeldt de keurvorst de boodschap brengen, dat de keizer hem de volgende dag, tussen zeven en acht ure in de morgen, zijn afscheid wilde geven.

(2) In derselben Nacht. (Ibid.)

Op maandag 19 september dan, als wanneer keurvorst JOHAN het voornemen had om dadelijk na het afscheidsbezoek, bij de keizer de reis aan te nemen, nam hij daarnaar ook geheel zijn maatregelen. Hij ontbeet om zeven ure's morgens, en zond toen zijn bagaadje en enige bedienden vooruit (3), terwijl hij de heeren van zijn gevolg de last gaf om zich tegen tien ure gereed te houden. Toen de keurvorst zijn hotel verliet om zich naar de keizer te begeven, stonden zijn lieden gelaarsd en gespoord, gereed om op de eerste wenk te vertrekken (4). Maar het bezoek bij de keizer was met dat al geen afscheidsbezoek. De keizer drong namelijk bij JOHAN aan, dat hij nog enige dagen in Augsburg vertoeven zou.

(3) Praemissis fere omnibus impedimentis una cum cocis. (Ibid. p. 385.)

(4) Gestiefelt und gespornt. (Ibid. p. 380.)

Nauwelijks was de keurvorst teruggekeerd en met zijn vrienden alleen, of hij gaf zijn verontwaardiging over de behandeling die hij ondervond, lucht (5). "Dit nieuwe oponthoud kan tot niets dienen," zei hij; "en ik ben daarom stellig van voornemen om niet langer te blijven, er kome van wat wil. Het heeft nu allen schijn, dat ik hier niets meer ben dan een gevangen man." De markgraaf van Brandenburg trachtte hem te bedaren. "Ik zeg u dat ik gaan zal," herhaalde de keurvorst in de grootste gemoedsbeweging. Eindelijk echter gaf hij aan de raad van zijn vrienden gehoor, die

bij hem aanhielden dat hij, de keizer ten genoegen, nog een paar dagen zijn vertrek zou uitstellen. Hij begaf zich dan andermaal tot de keizer, en zei: "dat hij om zijn majesteit te believen nog blijven zou tot de aanstaanden vrijdag, maar dat, zo er dan nog niets degelijks gedaan was, hij geen dag langer dacht te vertoeven."

(5) Etwas darob schwermüthig und hitzig erzeight. (Corp. Ref. II, p. 380.)

De Protestanten brachten deze tussentijd van vier dagen in onrust en spanning door. Algemeen wachtte men niets goeds van de plannen des keizers. "De keizer is het met zichzelf niet eens, of hij ons zal laten leven dan wel of er ons hoofd aan moet," schreef BRENZ (6).

(6) Adhuc deliberat Caesar pendendum ne nobis sit, an diutius vivendum. (Ibid., II.)

Het reces.

Nieuwe pogingen tot onderhandeling door TRUCHSES ondernomen bleven zonder enige vrucht (7). De keizer moest er nu aan gaan denken, om het *recess* van de rijksdag op te maken. Dit deed hij dan ook, natuurlijk in overleg met de Roomse partij. De Protestanten moesten evenwel niet kunnen zeggen, dat het alles zonder hun voorkennis geschied was, en daarom vergaderde KAREL hen aan zijn paleis, op donderdag 22 September, (dus daags voor de dag waarop de keurvorst zijn vertrek bepaald had) en nu werd hun het ontwerp door de paltsgraaf voorgelezen. De inhoud van het stuk was ene aaneeschakeling van voor de Protestanten belegende en dreigende uitdrukkingen. Overigens kwam het daarop neer, dat de keizer aan de vijf Protestantse vorsten en de zes steden die hier voornamelijk in aanmerking kwamen (8) een uitstel verleende van zes maanden, of wel uiterlijk tot de 15de april van het volgende jaar, binnen welke tijd zij tot ene schikking moesten komen, die zowel voor de paus en de keizer, als voor de gehele Christenwereld, aannemelijk zou moeten zijn.

(7) Urkunden, II, p. 455 - 472.)

(8) De steden Neurenburg, Reutlingen, Kempten, Heilbron, Windsheim en Weissenburg. (Urkunden, II, p. 474 - 478.)

Men beëogde met dit uitstel niet onduidelijk om de zaak hangende te laten, tot aan de tijd dat de legers gewoonlijk te velde trokken.

Als voorwaarde waarop dit uitstel verleend werd, stelde men ook de bepaling dat de Protestanten de keizer zouden moeten ondersteunen in zijn maatregelen tegen de Wederdopers, en tegen al degenen die omtrent het Avondmaal begrippen verkondigden in strijd met de leer van de Kerk; waarmee duidelijk genoeg de Zwinglianen bedoeld werden. De geheime bedoeling hiervan was, dat er gedurende de winter geen verbond, geen vereniging tussen de twee hoofdafdelingen der Hervorming zou tot stand komen.

De Hervormden worden een sekte genoemd.

Ook verbood men de Protestanten om verdere "nieuwigheden," in te voeren; om geschriften over geloofszaken te drukken of te verspreiden; of ook, om voor hun sekte nieuwe leden aan te winnen. Men voerde overigens aan, "dat hun confessie volkomen uit de Heilige schrift was wederlegd geworden." Dus was dan de Hervorming eene sekte, en wel ene *sekte* die onbestaanbaar was met Gods Woord.

Niets had de Protestanten die hier in 's keizers tegenwoordigheid verscheen waren meer kunnen hinderen, dan zich hier met de hun zo onaangenaam in de oren klinkenden naam van sekte te horen benoemen. Zij waren blijkbaar verwonderd, getroffen, en verontwaardigd tevens (9). Dit was ook voorzien. Immers TRUCHSES en WEHE namen ene gelegenheid waar, om hun op ene geheimzinnige wijze een papier in handen te spelen, dat de verzekering inhield, dat zo de Protestanten op de 15de april aanstaande nog een verder uitstel mochten verlangen, dit hun zonder twijfel zoude worden toegestaan (10). Maar BRÜCK, die het bedoelde papier had aangenomen, liet zich daardoor niet verschalken. "Een nieuwe vond!" riep hij uit; "waarlijk men acht ons wel lichtgelovig. Maar God zal de zijnen niet begeven, en zal niet toelaten dat zij bezwijken voor de aanslagen hunner vijanden (11)." Deze kunstgreep had dan ook werkelijk geen ander gevolg, dan dat de Protestanten daardoor in moed en standvastigheid wonnen.

(9) Protestantes vehementer hoc decreto minime expectato territi. (SECK., II, p. 200.)

(10) BRÜCK, Apologie, p. 182.

(11) Betrüge, meisterstück, aber Gott errettet die seinen. (Apologie, p. 182.)

Apologie van de confessie.

BRÜCK liet nu het *recess* geheel onaangeroerd uit een staatkundig oogpunt beschouwd, en bepaalde zijn aanmerkingen blotelijk tot wat hier in de eerste plaats moest aangewezen worden: dat het stuk met opzicht tot de godsdienst geheel verkeerde stellingen en besluiten bevatte. "Wij zijn verzekerd," zei hij, "dat onze confessie in allen dele berust op Gods Woord, en dat deze daarom met geen mogelijkheid kan weerlegd worden. Wij geloven dat deze de zuivere voorstelling bevat van de Goddelijke waarheden, en wij hopen op de belijdenis daarin vervat eenmaal te verschijnen voor de rechterstoel van onze Heer." Hij zei nu dat de Protestanten het onvoldoende van het tegenschrift van de Roomse doctoren opzettelijk in een geschrift hadden aangewezen; en nu trad hij nader en bood de keizer de Apologie der confessie van Augsburg aan, die MELANCHTON geschreven had, en die tevens als antwoord op het Roomse tegenschrift moest beschouwd worden. De paltsgraaf nam het stuk aan, en KAREL strekte reeds de hand uit om het over te nemen, toen hij, ten gevolge van een paar woorden die FERDINAND hem toefluisterde, de graaf een wenk gaf, die zich haastte daarop de Apologie aan doctor BRÜCK weer terug te geven (12). Dit stuk en de zogenaamde "gewone plaatsen," maken het beste uit wat MELANCHTON geschreven heeft (13). De keizer wist zich voor het oogenblik niet anders te redden, dan door de Protestanten te verzoeken de volgende morgen ten acht ure terug te komen.

(12) Auf König Ferdinandus wincke wieder geben. (Ibid., p. 184.)

(13) Zie wegens MELANCHTON's werk *over de gemene plaatsen*, het derde Deel, bl. 119 en volgg. 00309

Het recess. Bedreigingen.

Er was KAREL alles aan gelegen, dat het *recess* zo weinig mogelijk tegenstand zou vinden, en daarom werd er wederom in het geheim gewerkt. Althans de markgraaf van Brandenburg ontving dien eigen avond nog een bezoek van TRUCHSES en WEHE, die alles beproefden om hem tot de goedkeuring ervan over te halen; maar tevergeefs (14). De volgende morgen waren de Evangelische vorsten en afgevaardigden reeds ten vijf ure bijeen, aan het hotel van de markgraaf, terwijl ook TRUCHSES en WEHE

tegenwoordig waren. Het *recess* maakte natuurlijk het onderwerp van de overwegingen uit; en de kanselier BRÜCK bracht nu zeven verschillende redenen bij, waarom het behoorde verworpen te worden. "Ik wil het *recess* in het Duits overbrengen," zei WEHE, "en ik houd mij verzekerd, dat gij u met de zin die het geheel dan verkrijgen zal zult kunnen verenigen. Wat bij voorbeeld het woord *sekte* aangaat: gij mocht geloven dat de afschrijver het er bij abuis heeft laten invloeiën (15)." De heeren bemiddelaars begaven zich daarop dadelijk naar de keizer, om hem meer in het bijzonder met de aanmerkingen van de Protestanten bekend te maken. KAREL zowel als zijn ministers geloofden nu wel dat eraan geen schikken meer te denken viel, maar wilden toch nogmaals beproeven of bedreigingen iets zouden mogen uitwerken. Toen de Protestanten dan ten acht ure aan het paleis verscheen waren, liet men hen een geheel uur wachten. Inmiddels kwamen ook de Catholieke vorsten aan, en nu was het de keurvorst van Brandenburg, die hun in naam van de keizer zei, "dat zijne majesteit uiterst verwonderd was, dat zij bleven volhouden dat hun leer werkelijk op de Heilige Schrift gegrond was. Als dat toch waar was, dan moesten immers van zijn majesteit voorzaten, zoveel koningen en keizers, en evenzeer de voorvaders van de keurvorst van Saksen kettters geweest zijn? Er is overigens in de gehele Bijbel geen grond te vinden, waarop het te verdedigen zou zijn, dat men zich onder wat voorwendsel ook van eens anders eigendom meester maakt, of in eens anders rechten treedt, en dat men dan later beweren zou, dat daarvan *in gemoede* geen teruggave, geen herstel, kan geschieden. "Om ene en andere reden," dus vervolgde JOACHIM, daar hij op het laatst aangevoerde een bijzondere nadruk gelegd en daarbij veel betekend geglamlacht had, "heb ik in last u aan te zeggen, dat zo gij mocht weigeren uw goedkeuring aan het *recess* te hechten, geheel het overige Duitsland zich met lijf en goed ter beschikking zal stellen van de keizer, en dat zijne majesteit het stellig besluit genomen heeft, om alle overige van elders hem ter beschikking staande middelen te gebruiken, ten einde nog voor bij het rijk verlaat, aan deze zaak eens voor al een einde te maken."

(14) Nach essen allerleij Rede, Disputation und Persuasion furgewendt. (Urk., II, p. 601.)

(15) Sondern vom Schreiber gesetzt, van de dies nicht geacht. (Urk., II, p. 606.)

Stellige weigering van de protestanten.

"Wij kunnen het *recess* niet aannemen," was het bepaald en krachtig antwoord van de Protestanten. "Zijn majesteit heeft ook een geweten," hernam nu de keurvorst van Brandenburg op een gramstorige toon, "en dat geweten schrijft hem voor, om, zo gij u niet goedschiks onderwerpt, met de paus en al de koningen en vorsten van de Christenheid zich te verstaan, over de beste en snelstwerkende middelen om uw sekte geheel uit te roeien, en daardoor verder kwaad te voorkomen." Maar al dat dreigen hielp niets hoegenaamd. De Protestanten begonnen er ook reeds gewoon aan te worden, en zij konden daarom dit en nog erger met de grootste bedaardheid aanhoren, zonder daardoor enigzins in hun standvastigheid geschokt te worden. Zij zeiden onder elkaar: "onze vijanden denken met schrik aan de ongenade des keizers, en een hard woord uit zijne mond zou in staat zijn om hen als een riethalm te doen beven. Waarom? Dewijl zij niet, gelijk wij, hun vertrouwen gesteld hebben op God. Zij kunnen het daarom ook niet begrijpen dat wij steeds zo kalm en zo rustig kunnen blijven. Maar wij hebben onze God aangeropen in de nood en in Hem hebben wij onze sterkte gevonden."

Het afscheid.

Daarop maakten zich de Protestanten gereed om afscheid van de keizer te nemen. Met dit oogmerk gingen zij tot hem, en nu kwam de keizer, wiens geduld, dit moet men bekennen, door al wat er voorgevallen was op ene harde proef was gesteld geworden, en voor wie dus deze laatste bijeenkomst niet zeer aangenaam kon zijn, toch als naar gewoonte hun tegemoet om hun de hand te geven. De keurvorst van Saksen was natuurlijk de eerste tot wie hij sprak. Hij zei hem op een zachte toon en geheel bedaard: "Oom, oom! Dat had ik nooit van u kunnen denken!" Deze weinige woorden troffen de keurvorst meer, dan de welsprekendste redevoering had kunnen doen, en de tranen kwamen hem in de ogen; maar toch bleef hij standvastig, en voor KAREL met het hoofd ene buiging makende, vertrok hij zonder iets in antwoord te zeggen. Het was nu twee ure in de namiddag.

Boden van de vrede.

Terwijl de Protestanten met opgeruimde harten en met een gerust geweten naar hun hotels wederkeerden, waren de Catholieke vorsten huiswaarts gaande aan onrust en vrees ten prooi. Zij twijfelden er niet aan, of het afscheid dat de Protestanten in hun tegenwoordigheid van de keizer genomen hadden moest, onder de bestaande omstandigheden, zoveel gelden als ene oorlogsverklaring, en zij stelden voor vast dat zij nu dadelijk hun soldaten zouden gaan verenigen. Deze gedachte vervulde hen met schrik. Een blijk hiervan was, dat de keurvorst van Saksen, weinige ogenblikken nadat hij op zijn paleis was teruggekeerd, doctor RUHEL, raadsheer van de keurvorst van Mentz, tot zich zag komen, die hem vanwege zijne meester kwam zeggen, "dat ofschoon keurvorst JOACHIM van Brandenburg (de broeder van de keurvorst van Mentz) verklaard had, dat al de rijksvorsten eenstemmig besloten hadden om de keizer in zijn maatregelen tegen de Protestanten te ondersteunen, noch hij keurvorst van Mentz, noch ook de keurvorst van de Palts of de keurvorst van Trier daartoe zouden medewerken; wat dan ook van hunnentwege reeds aan de keizer was betuigd geworden, daar zij werkelijk de Protestanten zeer genegen waren (16). Doctor RUHEL voegde er nog bij, "dat zijn meester gemeend had zich in die geest aan de keizer te verklaren, nog in tegenwoordigheid van keurvorst JOHAN, maar dat hij daarin verhinderd was geworden, door de haast waarmede de keurvorst vertrokken was."

(16) Wüssten auch nicht anders denn wohl und gut. (Urk., p. 210.)

Dit waren woorden van de eerste geestelijke van Duitsland, en daarom hadden zij ene bijzondere belangrijkheid. Ook was de overbrenger dezer boodschap geen onverschillig persoon; want doctor RUHEL was de schoonbroeder van LUTHER. JOHAN verzocht hem zijn warme dank aan zijn meester over te brengen.

Nauwelijks was deze afgezant vertrokken of er kwam een van de heeren uit het gevolg van hertog HENDRIK van Brunswijk, die een ijverig Roomsgezinde was. Hij kon echter niet toegelaten worden, omdat men zich reeds tot de afreis gereed maakte; maar in het ogenblik dat het rijtuig van BRÜCK de plaats afreed, ijde hij nog naar het portier, en zei "dat de hertog de keurvorst wenste te doen weten, dat hij alles zou aanwenden om zo mogelijk ene betere richting aan de zaken te geven, en dat hij dacht de keurvorst deze winter te bezoeken, bij welke gelegenheid hij hoopte dat zij tezamen nog wel eens een wild zwijn jagen zouden (17)."

(17) Ein Sawe fällen helfen. (Ibid., p. 211.)

Ook de anders zo strenge FERDINAND gaf te kennen, dat hij zo mogelijk verhoeden wilde dat het tot het uiterste zou komen (18).

(18) Corp. Ref. II, p. 397.

Dit alles getuigde luide dat aan de kant der Roomsgezinden het onrecht en de vrees waren, en dat daarentegen de Protestanten, die rustig en welgemoed bleven, het recht op hun zijde hadden. Het was drie ure in de namiddag toen de keurvorst van Saksen, vergezeld van de hertogen van Luneburg en de vorsten van Anhalt de muren van Augsburg verlaten had. "God zij geloofd!" riep LUTHER uit, "dat onze geliefde vorst eindelijk uit de hel verlost is (19)."

(19) Einmal aus van de Hölle los ist. (L. Epp. IV, p. 175.)

Ontevredenheid van de keizer.

Het was een pijnlijk gevoel voor KAREL V dat hij de Protestantse vorsten zo zag heentrekken zonder dat hij hen in enig opzicht naar zijn' wil had kunnen buigen; en ene vlaag van drift, zo hevig als hij maar zelden ondervond, was van die gedachte het gevolg (20). "Zij willen mij een nieuw geloof opdringen," riep hij dreigend uit; "maar daarmee zal het ditmaal niet gedaan zijn. Wij zullen elkaar met het zwaard in de vuist onder de ogen zien; en dan zal het blijken wie de sterkste is (21)." Ook zij die in 's keizers onmiddellijke nabijheid waren lieten zich op dergelijke wijze uit, als waren zij door KAREL's voorbeeld opgewekt geworden. Zij waren allen zeer verstoord op BRÜCK die, zeiden zij, de Roomsgezinde ketter had genoemd (22). Maar vooral hadden zij het geladen op de pogingen die de Evangelischen in het werk stelden om hun begrippen voort te planten. Voornamelijk was de kanselier van Luneburg hun in dit opzicht een doorn in het oog, "die," naar zij zich beklagden, "meer dan honderd leraars had uitgezonden om aan verschillende plaatsen de nieuwe leer te prediken, en die zich daarop in het openbaar beroemd had (23)."

(20) Der Kaiser ist fast hitzig im Handel. (Corp. Ref., II, p. 591.)

(21) Es gehören die Fauste darzu. (Ibid. p. 592. Urk., II, p. 710.)

(22) Für Ketter angezogen. (Corp. Ref. II, p. 592.)

(23) Bis in die hundert Prediger in andere Lande schicken helfen daselbst die neue Lehre zu predigen. (Urkunde, II, p.646.)

Toen de afgevaardigden van Neurenburg, die genoegzaam alleen te Augsburg waren achtergebleven, van deze klachten iets te weten kwamen, schreven zij die betrekkelijk: "onze tegenpartijders dorsten naar ons bloed." -

Karel schrijft aan de paus.

De 4de oktober schreef KAREL over de zaak aan de paus; want zou er een kruistocht plaats hebben, dan moest die, evenals in vorige tijden de kruistochten tegen de ongelovigen, van Rome uitgaan. "De onderhandelingen zijn afgebroken," dus luidde het in deze brief. "De Lutheranen zijn hardnekkiger dan ooit, en ik heb besloten met alle macht tegen hen te handelen. Ik verzoek uw heiligheid hiertoe ook de hulp van alle andere Christenvorsten in te roepen."

Ongeregelheden.

In Augsburg zelf vielen er reeds voorlopig enige vijandelijke handelingen voor. Op de dag dat KAREL aan de paus schreef, herstelde hij ook de Franciskanermonniken in de stad, en nu beklom een van hun de kansel en zei tot de verzamelde gelovigen: "Al degenen die leren dat de dood van JEZUS CHRISTUS alleen voldoening voor onze zonden aanbrengt, en dat wij door onze werken aan de zaligheid niets kunnen toebrengen, zijn bedriegers. Ik zal u twee wegen noemen die zeker ten hemel brengen. De eerste is het stipt opvolgen van de voorschriften van de Kerk; en de tweede, die ook de beste is, de geestelijke stand." Hij had nauwelijks de predikstoel verlaten, of het volk begon de banken weg te breken, die in de kerk voor de Evangelischen gediend hadden. Zij wierpen deze omver en maakten er een hoop afbraak van. Er waren in het bijzonder twee monniken, die met hamers en breekijzers gewapend in dit vernielingswerk uitmunten, en die in het heiligdom als bezetenen onder luid misbaar rondliepen. "Het had alle schijn," zeiden sommigen, "alsof zij werkelijk een troep mensen waren, die een huis af te breken hadden (24)." Dit was in een hogere zin volkomen waar. Zij wilden niets minder dan de handen slaan aan het huis van God, door namelijk Zijn getrouwe dienaren te verdrijven.

(24) Ein alt Haus abbrechen. (Corp. Ref. II, p. 400.)

Toen de eerste vernielwoede een weinig bedaard was, werd er overgegaan om de mis te bedienen. Maar een van de aanwezigen, een Spanjaard, wilde op nieuw aan het breken gaan, wat hem door een burger belet werd; en nu begon ene nog grotere onordelijkheid. Men vatte van weerszijde stoelen op en wierp die elkaar naar het hoofd. Een van de monniken die uit het koor kwam aanlopen om aan de verwarring een einde te maken, geraakte in een oogenblik onder de voet. Eindelijk verscheen de politie in de kerk, die zich nu met nadruk liet gelden. Op deze onstichtelijke wijze geschiedde dan in Duitsland de eerste terugtred tot het Catholicisme! Trouwens het is bekend, dat woest geweld veelal tot de machtigste hulpmiddelen behoord heeft.

Op de 13de oktober werd het *recess* voor de Roomse afgevaardigden gelezen, en ten zelfde dage kwam er ook ene soort van verbond tussen deze tot stand (25).

(25) Rathslag etc. (Urkund., II, p. 737 - 740.)

Verklaring van de rijkssteden.

De confessie was slechts door twee steden getekend geworden, alhoewel nog andere steden er haar goedkeuring aan gegeven hadden. Men hoopte dat die weinige steden, uit gevoel harer onmacht tegenover de keizer en zijn bondgenoten, zich nu wel zouden losmaken van de zaak van de Protestanten. Hoe geheel onverwacht moest het dan niet voorkomen, dat niet minder dan zestien rijkssteden, waaronder de voornaamste van Duitsland, op de 17de oktober de verklaring aflegden, dat er niet aan kon gedacht worden om enige hulp tegen de Turken te verlenen, alvorens in Duitsland zelf de algemene vrede op hechte gronden verzekerd was (26)!

(26) Wo sie nicht einen gemeinen Friedens versichert (Corp. Ref., II, pp. 411, 416.)

Verbond van de Protestanten.

Maar er was nog iets anders voorgevallen, dat de schaal nog meer in het nadeel van de keizer en zijne plannen deed overhellen. De Protestanten namelijk waren onderling tot

eenheid gekomen, in stede van zich meer en meer te verdelen, zo als men wellicht gehoopt had. De steden die op de hand van ZWINGLI waren hadden tot de andere Protestanten gezegd: "Wij zijn een in de hoofdzaken des geloofs; en al is het dat onze godgeleerde enig verschil in opvatting hebben, met opzicht tot de leer des Avondmaals: dat onderscheid is, ene enigszins gewijzigde beschouwing van dezelfde zaak, en dat is al. Wij mogen daarom gerustelijk zeggen, dat wij ook op dat punt *een* zijn. Als belijders van dezelfde Heer en leden van dezelfde Christelijke Kerk bieden wij u dan de broederhand, en die zult gij niet weigeren." De Saksers aarzelde geen oogenblik. Een nieuw bewijs derhalve, dat niets zozeer geschikt is, om tussen belijders van de Heeren ene broederlijke en warme aaneensluiting te bevorderen, en hen daarbij de kleine verschillen die onder hen in denkwijze of opvatting mogen bestaan geheel te doen vergeten, dan wanneer een gemeenschappelijke vijand zich gereed maakt om hun het dierbaarste wat zij bezitten, hun geestelijke vrijheid, te benemen. "Hoe nauwer wij ons nu verenigen," zeiden zij, "hoe meer wij elkaar zullen kunnen helpen en troosten, en hoe minder de vijand het wagen zal geweld tegen ons te gebruiken (27) (28)."

(27) Diesem Theil desto mehr Freude und Trost und dem Gegentheile Erschrecken. (Urk., II, p. 728.)

(28) Wij zien hier ja! het wenselijke van zodanig ene broederlijke éénheid tussen hen, die in de grote hoofdzaak overeenstemmen: - doch wij zien tevens, dat het van de zijde van de eigenlijk zógenoemde Hervormden nooit aan genegenheid daartoe ontbroken heeft. - Het waren hier de Zwinglianen, die daartoe de eersten stap deden. - Ook naderhand is CALVIJN in hetzelfde voetspoor getreden. - Ook thans vertrouw ik, zullen hun echte navolgers niet de laatsten zijn, mits echter hetzelfde fundament behouden worden, waarop LUTHER, CALVIJN en ZWINGLI bouwden. - L. R.

Te vergeefs had dus KAREL gepoogd de Protestanten verdeeld te houden. Te vergeefs waren daartoe velerlei middelen beproefd; onder anderen het verdichtsel, dat de Zwinglianen een gewijde ouwel aan een muur gehecht en daarop met kogels geschoten zouden hebben (29). Het ene zowel als het andere had wellicht alleen gestrekt, om de Evangelischen het gevaarlijke van alle tweedracht, bijzonder in hun omstandigheden, te doen inzien.

(29) An eine Wand geheftet und dazü geschossen. (Corp. Ref., p. 423.)

Dadelijk gevolg daarvan.

Deze vereniging van de Protestanten had al dadelijk dien invloed, dat men aan de kant van Rome op nieuw aan schikkingen begon te denken. "De Protestanten zeggen dat zij de algemene vrede willen," zeiden zij; "welnu, laten wij beproeven of wij elkaar daarin niet verstaan kunnen." Maar hiervan kwam niets, omdat de Protestanten met geen vredesartikelen genoeg wilden nemen, waarbij de keizer zelf zich voorbedachtelijk de handen geheel ruim gehouden had. "Een keizer heeft het recht aan zijn onderdanen de vrede voor te schrijven, maar het komt niet te pas, dat hij omtrent zichzelf bepalingen van die aard zou maken," was KAREL's hooghartig antwoord op dit punt (30).

(30) Zie FORSTERMANN's Urkunden, pp. 750 - 793.)

De paus en de keizer.

Er moest dan, daar alle onderhandelingen op niets uitkwamen, tot de wapenen de toevlucht genomen worden, en daarmee scheen Het de keizer nu ook geheel ernst te zijn. Immers hij schreef op de 25ste oktober aan de kardinalen te Rome: "Wij verzekeren u dat wij met alle gestrengheid zullen te werk gaan, en dat wij ons zelf naar ziel en lichaam verbonden rekenen, om dat gewichtige werk met krachtige hand uit te voeren." Die brief kon nog niet lang ontvangen zijn, toen ook KAREL's *major-domo*, PEDRO DE LA CUEVA, in Rome aankwam, als overbrenger van ene boodschap aan de paus. "De tijd is te ver verstreken dan dat het raadzaam zou zijn om nu dadelijk tegen de Lutheranen te velde te trekken," dus luidde die boodschap; "maar alles kan en behoort inmiddels daartoe voorbereid te worden. Niets zal zijne majesteit aangenamer zijn, dan deze zaak geheel naar uw wens ten einde te brengen." Zo waren dan nu CLEMENS en de keizer zo nauw verenigd als ooit. Rooms en Protestanten scheen zich thans tot de worsteling gereed te maken, en wederzijds alle krachten te verzamelen.

In de avond van de 11de november werd het *recess* zo als het nu voorgoed was opgemaakt, en op de 13de oktober reeds aan de Roomse afgevaardigden was kennelijk gemaakt, aan de Protestantse afgevaardigden voorgelezen. Zij verwierpen het echter, en betekenden dat de volgende dag. Hun verwerping was dáárop gegrond, dat zij de keizer de macht niet konden toekennen om in geloofs- en gewetenszaken te gebieden (31). De afgevaardigden van Hessen en van Saksen vertrokken onmiddellijk daarop. Op de 19de november had de laatste plechtige lezing van het *recess* plaats, in tegenwoordigheid des keizers en van al de nog in Augsburg teruggeblevene vorsten en afgevaardigden. Het ontwerp dat vroeger aan de Protestanten was meedeeld geworden, was veel gematigder gesteld geweest; maar men had sinds door veranderingen en bijvoegingen het stuk niet verbeterd. Om een staaltje te geven van de kieser toon waarin het geheel vervat was diene, dat er onderanderen in voorkwam, dat het ontkennen van de vrije wil ene stelling was die niet aan mensen maar aan redeloze beesten voegde. -

(31) Urkunden, II, p. 823. Corp. Ref.. II, p. 437.

"Wij bidden uw majesteit," dus sprak keurvorst JOACHIM de keizer aan, na de afloop der lezing, "Duitsland toch niet te verlaten, voor dat de eenheid des geloofs onder ons hersteld zal zijn."

De keizer gaf hierop ten antwoord, dat zijn tegenwoordigheid in de Nederlanden vereist werd, maar dat hij zich niet verder dan tot daar van Duitsland dacht te verwijderen.

Sluiting van de rijksdag.

Het was nu omstreeks zeven ure in de avond; en de vergadering werd alleen verlicht door enige weinige toortsen, die hier en daar in de zaal geplaatst waren en een flauwe schijn van zich gaven. Men scheidde dus genoegzaam in het donker van elkaar; en de rijksdag die met zoveel ophef was aangekondigd en onder zo grote verwachtingen was geopend geworden, eindigde als ware het ene verbodene vergadering geweest, daar de aanwezigen als wegslopen.

De 22ste november werd het *recess* publiek gemaakt, en twee dagen later begaf KAREL zich naar Keulen. Hij, die zeggen kon dat de zon over zijn gebied niet onderging, had het moeten ondervinden dat zo weinige mannen, die alleen in hun

geloof hun sterkte hadden, hem gehoorzaamheid geweigerd hadden. Zijn verlaten van Augsburg was daarom geheel anders dan zijn intrede in die stad. Hij kwam als iemand die zeker was van hier een nieuwe lauwer aan zijn zegekroon te zullen hechten, en hij ging nu heen, teleurgesteld, verdrietig en met spijt in het hart. De wereld had een nieuw bewijs gezien van de waarheid, dat de machtigste monarch van de aarde nog minder dan niets geacht wordt bij God, en dat er geen menselijke raadslagen bestaan kunnen, die in zouden lopen tegen de wil van Hem die al Zijn welbehagen doet (32).

(32) Dit moet ook thans ons uitzicht zijn bij al de plaats hebbende verwarringen en aanslagen, die óf tegen de vrijheid van geweten, óf tegen ons allerheiligst geloof gemaakt worden. - Hij zal alles tot de heerlijkste uitkomst brengen, Die gezegd heeft: Mijn raad zal bestaan en Ik zal al mijn welbehagen doen. - L. R.

Toebereidselen voor de oorlog.

's Keizers ministers intussen en zijn legerhoofden, waren vol ijver om de paus te believeen. Gedurende drie jaren moesten de Duitse Staten ene legermacht leveren en onderhouden van 40000 man voetvolk en 8000 man ruitery (33), terwijl zij buitendien ene aanzienlijke som geld te betalen hadden. De graaf van Nassau en andere edellieden wierven overigens veel volk aan in de Rijnstreken. In het Schwarzwald werden almede zes kompagnien bijeengebracht. Koning FERDINAND liet ene opwekking uitgaan aan al de edelen uit Tirol en Wurtemberg, om zich ten strijd gereed te maken. JOACHIM van Talheim verzamelde de Spaanse troepen in de Nederlanden en gaf hun de bevelen om naar de Rijn op te trekken. PETER SCHER vroeg de hertog van Lotharingen om zijne bijstand. Een ander bracht de Spaanse benden van Italie in beweging en op mars naar de Alpen. Er was grond om te verwachten dat de Duitsers, ook de Catholieken onder hen, LUTHER niet zouden afvallen wanneer het tot een oorlog kwam, en daarom werden er zo veel vreemde soldaten verzameld als maar mogelijk was (34). In Augsburg werd inmiddels van niets dan van de ophanden oorlog gesproken.

(33) 40000 zu Fuss und 8000 zu Ross. (Corp. Ref. II, p. 399.)

(34) Legati Norimb. ad Senatum, 11 oktober. (Corp. Ref., II, p.402.) Legati Sax. ad Electorem, 10 oktober. (Urkund., II, p.711.)

Aanval op Genève.

Het gerucht verspreidde zich op zekere dag (35) in de stad, dat Genève zou aangetast zijn. "Dat is reeds het begin" zei men. Genève, ene vrije stad, als het ware op de grenzen liggende van Duitsland en Italië, was op dat ogenblik met haar bisschop in onenigheden gewikkeld, en werd onder de Protestantse steden gerekend, zonder dat dit nog werkelijk het geval was. Het bleek bij onderzoek, dat er werkelijk enige soldaten van de hertog van Savoyen een inval in de voorsteden van Genève gedaan en daar geplunderd hadden, terwijl zij bedreigd hadden, dat zij zich ook van de stad dachten meester te maken, en alles te vuur en te zwaard zouden verwoesten. Het nieuws was door een renbode van Straatsburg naar Augsburg overgebracht, en terwijl het dadelijk in aller monden was, werden de gemoederen er door vervuld met vrees. Keizer KAREL riep uit toen hij het vernam: "De hertog van Savoyen heeft zich te veel gehaast (36)!" Genève was, naar het scheen, bestemd om het *point d'appui* te worden voor de verenigde legermacht. Daarheen toch moesten MARGARETHA, de landvoogdes van de Nederlanden, de paus, de hertogen van Lotharingen en van Gelder, en ook de koning van Frankrijk, zo men zei, hun troepen zenden. Zo zouden zich dan de vreselijke lawine dáár tezamen pakken, om eerst geheel Zwitserland

verwoestend te doorlopen en vervolgens geheel Duitsland tot een puinhoop te maken, en daaronder de Hervorming en met haar alle reine evangeliekennis te begraven (37).

(35) Kort voor het sluiten van de rijksdag.

(36) Hatt van de Kaijser unter andern in Franzosisch geredet. (Urkund., II, p. 421.)

(37) Geneva expugnata, bellum etiam urbibus Germaniae Superioris inferretur. (Corp. Ref., II, p. 402.)

Deze *coup de main* op de stad waar zes jaren later CALVIJN de standaard van Augsburg en van Nazareth planten zou, mislukt zijnde, zo had deze tot niets anders gestrekt, dan om het geloofsvertrouwen en de moed van de evangelische belijders te versterken.

Luther.

Terwijl keizer KAREL, omstuwd van een talrijke stoet van vorsten en groten, doch met het gevoel van iemand die ene gewisse nederlaag geleden heeft, langzaam de oevers van de Rijn begon te naderen, was de terugkeer van de evangelische Christenen een ware zegetocht. LUTHER was het die der Wereld de te Augsburg behaalden triomf aankondigde. Hij, de heraut des geloofs en van de waarheid, sprak als volgt: "Al hadden onze vijanden niet alleen te rekenen op de sterke arm van de machtige keizer KAREL, de beschermer des Roomse Rijks, maar ook op de medehulp van de gevreesde Turkse sultan en van MAHOMET zijn' profeet, dan zouden zij nog niet in staat zijn om mij vrees aan te jagen. Ik integendeel, die sterk ben in God, zal, zonder enige medehulp, in staat zijn om hen te doen beven. Zij zullen wijken - zij zullen vallen!...maar ik zal kunnen staande blijven. Mijn leven zal voor hen ene marteling zijn, en mijn dood hun hel (38)!...God zal hun ogen verblinden en hun harten verharden. Hij drijft hen heen naar de rode zee; en gelijk FARAO met al zijn paarden, zijn wagenen en zijne ruitersbenden zijn lot niet ontkomen kon, zo zal het ook zijn met hen. Dat zij dan voorthollen ten verderve! Zij hebben het zo gewild (39). Wat ons aangaat: de Heer zal met ons zijn."

(38) mein Leben soll ihr Henker seyn. (L. Opp. XX, p. 304.)

(39) Vadant igitur et pereant, quomodo sic volunt. (L. Epp., IV, p. 167.)

Aanmerkingen. Het Protestantisme is gevestigd.

De rijksdag van Augsburg derhalve, die naar men dacht, de Hervorming de doodsteek zou toebrengen, bevestigde haar integendeel, tegen alle verwachting aan, en verleende haar ene tevoren niet gekende vastheid en sterkte. Men beschouwt gewoonlijk het jaar 1555 waarin de vrede van Augsburg tot stand kwam, als het tijdpunt van waar de Hervorming moet gerekend worden voor goed gevestigd te zijn geworden; en wanneer men daardoor de wettige erkenning van het Protestantisme verstaat, was dit ook het geval. Maar de herfst van 1530 was niet te min voor de Evangelische Christenheid reeds beslissend. In 1555 werd de overwinning verkregen door de scherpte des zwaards en door staatkunde, maar in 1530 zegevierde men door het geloof en door de kracht van Gods Woord: en ene overwinning door zulke middelen is, dunkt ons, verreweg de beste en meest afdoende. De geschiedenis van de Hervorming in Duitsland, dat is die van de Evangelische wedergeboorte, die de Christelijke Kerk in de 16de eeuw onderging, achten wij zo goed als ten einde gebracht op het tijdstip dat wij nu bereikt hebben. Wat nu verder voorviel behoort meer tot de historie van het Protestantisme, en is als zodanig blotelijk te beschouwen als de voortzetting door

diplomatie en dergelijke min geestelijke middelen, van de merkwaardige omwenteling, die door Evangelisch geloof alleen was teweeggebracht geworden. Onverschillig wat en hoe die voortzetting, die eindontwikkeling moge geweest zijn: de Hervorming zelf was in Duitsland nu volbracht; de geest van de eerste Christeneeuwen was wedergekeerd en had zich te diep in de harten gevestigd, dan dat er vrees behoefde te zijn voor een nieuwe achteruitgang in Christelijk licht en leven. Wel zouden er nog meerdere conferentiën en discussiën plaats hebben; wel zou de wereld nog verder getuige zijn van verbonden voor en tegen de waarheid; wel moesten er nog stromen bloeds vloeien, en zou de ene christenbelijder de anderen op het slachveld het moorded staal in de borst stoten: maar toch... de Hervorming zelf was van nu aan niet meer te keren. De zaak des geloofs was gewonnen door het geloof. De boom onder wiens lommer ganse geslachten rust en vrede zouden vinden, was niet alleen in weerwil van allen tegenstand geplant geworden, maar had zijn wortels reeds zo diep in de grond geslagen, dat geen storm hem meer kon schaden.

VIJFTIENDE BOEK

ZWITSERLAND – OVERWINNINGEN 1526 – 1530

I.

Verschil tussen de Duitse en Zwitserse Hervorming. Drie tijdperken van Hervorming. Tweevoudige beweging. Plan. De schoolmeester. Voorval op reis. Farel's nieuwe doop. Farel leest Zwingli's Schriften. Hij maakt zich bekend. Tegenwerking. Lausanne. Toestand van de geestelijkheid. Galeotto. Farel en de monnik. Tegenstand. Chritoffel Ballista. Farel's gedachten over eenheid.

II.

Bern. Almanak van de kettters. Kolb. Haller. Wederdopers in Bern. Het beslissend ogenblik nadert. Zegepraal van het Evangelie. Tegenwerking. Halve maatregelen. Een redetwist bepaald. De Waldstädters zijn er tegen. Verdere tegenstand. Gewichtige vraag. Zwingli komt naar Bern. Antwoord van Oecolampadius. De kerk van de Franciscaners. Opening van de conferentie. Christus het enige Hoofd. Verbittering van een priester. Plotselinge bekering. St. Vincentsdag. Zonderlinge stelling. Bitterheid van de Pausgezinden. Noodzakelijkheid om de misbruiken tegen te gaan. Predikatie van Zwingli. Geest van de Christelijke liefde. De Rooms en bekennen hun nederlaag. Edict van Hervorming. Aanmerkingen.

III.

De landgemeenten. Maatregelen in Bern genomen. Het eerste Evangelische Avondmaal. Ergerlijk gedrag van sommigen. Stappen ter verbetering. Het hoofd van Beatus. Een dreigend onweer. Oproerige beweging. Verrichtingen van de oproerigen. Verlegenheid. Bern aan verwarring ten prooi. De oproerigen in aantocht. Krachtige houding van Bern. Overwinning. De rust hersteld. Aanmerkingen.

IV.

Relikwieën. De nonnen van St. Catharina. Wanordelijkheden. De Hervorming wint veld. Een mirakel. Aanmerkingen. Het Evangelie in Bazel. Geestdrift van de burgers. Huwelijk van Oecolampadius. Beweging in Bazel. De petitie.

V.

De spanning neemt toe. Halve maatregelen. Een redetwist voorgesteld. De zaak nadert haar ontknoping. Maatregelen van de Protestantse burgers. Eerste aanval op de beelden. Volslagen beeldenstorm. Vernielingen. De opgewonden willen verder gaan. Besluit van de senaat. Erasmus. Zijn vertrek. Nieuwe professoren beroepen. Aanmerkingen.

VI.

Farel in Lausanne. Farel in Murten. Neufchâtel. Nieuwe arbeid van Farel. Zijn prediking in Neufchâtel. Tegenstand. Farel's woorden maken grote indruk. De geestelijkheid van Neufchâtel. Dadelijk gevolg van Farel's prediking. Verdere werkzaamheid van Farel. Onvriendelijke ontmoeting. Farel in Tavannes. Farel

andermaal in Neufchâtel. De gasthuiskerk. De wereldlijke macht te hulp geroepen. De baanderheer van Weingarten.

VII.

Wilhelmina de Vergy. Maria Hemelvaartsdag. De mis gestoord. Farel in gevaar. Farel mishandeld. De hervormers vergeleken met de apostelen. De gevangenen worden losgelaten. Farel in Neufchâtel. Farel in de domkerk. De beelden vernield. De gouverneur tracht tussenbeiden te komen. De rust hersteld. Aanmerkingen.

VIII.

Valse hoop van de Roomsgezinden. De Berner afgevaardigden. Hun boodschap aan de gouverneur. Hun verklaring. Men wil tot een algemene stemming overgaan. Verklaring van de Protestantse burgers. De Roomse partij vraagt uitstel. De zaak wordt ernstig. De gouverneur geeft zijn toestemming. De wederzijdse verklaring. Men gaat over tot de stemming. De meerderheid is voor de Hervorming. Aanmerkingen. Dadelijke gevolgen van de stemming. Het Johannesbeeld. Veranderingen. Het Pausdom en het Evangelie.

IX.

De plattelands-burgemeesters. Hun gemoedelijke onderworpenheid. Een reactie voorbereid. Het plan mislukt. Farel in Valangin. Zijn verdere verrichtingen. De Bély in Fontaine. Farel in St. Blaise. Antonie Marcourt predikt in Valangin. Lage kunstgreep. De afloop is gunstig voor de Hervorming. Stellige vestiging van de Hervorming. Aanmerkingen.

I.

Vershil tussen de Duitse en de Zwitserse Hervorming.

De verdeeldheden die zich in de boezem van de Hervorming openbaarden, vóór en gedurende de rijksdag van Augsburg, strekten om haar in de ogen van haar tegenstanders te vernederen, en gaven tot menige verkeerde beoordeling aanleiding. Intussen moeten wij niet uit het oog verliezen, dat de oorzaak van deze verdeeldheden noodzakelijk lag opgesloten in het levensbeginsel van de Hervorming zelf. Oppervlakkig beschouwd zal niemand eraan twijfelen, of het ware ver te verkiezen geweest zo Duitsland en Zwitserland van de aanvang af hadden kunnen overeenstemmen. Maar bij een dieper indenken van de zaak ziet men, hoe nuttig het geweest is dat beide landen niet zo volstrekt dezelfde weg behandeld hebben. Had toch de Zwitserse Hervorming niets anders geweest dan een getrouwe navolging van wat in Duitsland gebeurde, dan ware er wel eenstemmigheid geweest, naar men had ook minder waarborgen gehad voor duurzaamheid van bestaan. De grond waarop ZWINGLI te bouwen had verschilde inderdaad van die, in welke LUTHER de grondslagen van zijn gebouw bevestigd had. Al had eerstgemelde dus gewild: hij had moeilijk geheel hetzelfde plan kunnen volgen. De Zwitserse Hervorming dan had en behield haar eigen karakter, en schikte zich ongevoelig naar de godsdienstige en staatkundige toestand van het land. En die eigenheid was het juist, die haar op het groot geheel op een wijze deed inwerken, die onmogelijk dezelfde had kunnen zijn, zo Zwitserland bloot de kopie had geleverd van Duitsland. Evenzoo is een leger dan het doelmatigst samengesteld, wanneer het soldaten van alle wapenen in de gelederen telt.

De militaire en staatkundige invloed van Zwitserland was aan het afnemen. Met de zestiende eeuw waren de meeste volken van Europa in beide genoemde opzichten zoverre vooruitgegaan, dat het zich liet aanzien, dat de Helvetiërs zich voortaan uitsluitend zouden moeten bewegen binnen de kring, die hun bergen hun als van nature hebben afgebakend. Zij zouden niet meer de voldoening smaken, om door hun gevreesd zwaard in de schaal te leggen, daarmee, naar willekeur bijna, een wending te weeg te brengen in het lot van de overige bewoners van hun werelddeel. Maar nu kwam de Hervorming aan Zwitserland die invloed, hoewel gewijzigd en aan andere voorwaarden verbonden, teruggeven. Het Evangelie dat hier onder de eenvoudigste en tevens zuiverste vormen zich vertoonde, zou die invloed weer schenken, en het heldere licht van de waarheid zou van uit Zwitserland opgaan over de volken, met een glans die zelfs de zon die in Duitsland was uit de kimmen gerezen, niet zou vermogen te doen tanen.

Drie tijdperken van Hervorming.

De geschiedenis van de Zwitserse Hervorming verdeelt zich in drie tijdperken, gedurende welke het Evangelie achtereenvolgens aan drie verschillende oorden van het land in de vroegere zuiverheid verkondigd werd.

Van 1519 tot 1526 was Zurich het middelpunt van de Reformatie, die toen geheel in de Duitse geest was, en zich in de oostelijke en noordelijke streken van het eedgenootschap uitbreidde.

Tussen 1526 en 1532 gaat de beweging uit van Bern, en nu heeft deze een gemengd Duits en Frans karakter, en dringt door tot in het hart van Zwitserland, zich van de toppen van het Jura gebergte uitstreckende tot in de diepst gelegen dalen van de Alpen.

In 1532 werd Genève het brandpunt in wat zich de stralen van het Evangelielicht verzamelden. Hier was de Hervorming geheel en al Frans, en deze ging van de boorden van het Geneefse meer naar alle zijde uit, dagelijks toenemende in kracht, en dagelijks meerdere harten zich ontsloten ziende.

Wij zullen nu van het tweede van die tijdperken, dat van Bern, te spreken hebben.

Alhoewel de Zwitserse Hervorming hier nog wel niet geheel Frans mocht genoemd worden, zo zijn het toch hoofdzakelijk Fransens, die wij als handelende personen zullen zien optreden. Het Franse Zwitserland (*I*) is het, dat nu het toneel wordt van de gebeurtenissen die wij willen nagaan, en het zijn hoogst belangrijke feiten die wij te vermelden zullen hebben. Wij zullen een mengeling van karakters kunnen waarnemen, die aan het tafereel dat wij schetsen willen een eigenaardig leven bijzetten; en het licht en bruin van de schilderij is hier en daar bijzonder sterk uitkomende. In geen ander gedeelte van de Christenwereld is de te overwinnen tegenstand groter geweest, maar ook nergens lagen de kampioenen voor de waarheid meer onverschrokkenheid en een vastere wil om te zegevieren aan de dag. Deze zelfde plek grond was eeuwen lang een van de vertrouwdste sterkten van het Pausdom geweest. Men gaat ze nu bij storm vermeesteren. Zij zal haar geschut voortaan richten tegen haar oude meesters. Ja, deze kleine ruimte, die door hemelhoge bergen als van de verdere bewoonde wereld is afgesloten, zal de oorzaak worden, dat Rome aan alle andere plaatsen van haar gebied een schok zal ondervinden, die haar tempels, haar beelden en haar altaren zal doen wankelen, en ze gedeeltelijk zal nederwerpen.

(1) Te weten: Genève, Waadland, Neufchâtel, en een gedeelte van Freiburg, Bern en Wallis

Tweevoudige beweging. Plan.

Er zijn twee richtingen, twee bewegingen in de Kerk in het afgetrokkene beschouwd op te merken. De eerste noemen wij een inwendige; en het doel ervan is de Kerk te behouden bij hetgene zij is of werd; de andere heten wij uitwendig, en de strekking daarvan is de voortplanting en uitbreiding van de Kerk. Wij denken daarbij eensdeels aan de gewone herders en leraars van de gemeenten, en aan de andere kant aan zendelingen. Men had te allen tijde een gelijk gewicht behoren te hechten aan beide de genoemde bestanddelen van de Kerk; en wij aarzelen niet te verklaren, dat naar ons oordeel waar ooit een van beiden veronachtzaamd werd, dat geschiedde, omdat de menselijke dwaasheid in de plaats getreden was van de goddelijke wijsheid. In de dagen van de Apostelen waren beide richtingen ten nauwste tot één doel verbonden. In de tweede en derde eeuw verkreeg de uitwendige beweging de overhand. Na het concilie van Nicea hernam de inwendige richting haar rechten, en werd zij op haar beurt ten koste van de andere overdreven. Ten tijde van de invallen van de Noordse volken herleefde de zendelingsgeest. Maar nu kwam het tijdvak van de hiërarchie en van de schoolse wijsbegeerte, gedurende wat men in de Kerk onderling streed en woelde totdat daarvan het Pausdom het gevolg werd, wat op zijn beurt despotisme en verbastering van de leer in de Kerk bracht. Het nieuwe leven dat de zestiende eeuw door beschikking van God aan het Christendom kwam aanbrengen, zou de twee genoemde bewegingen in de Kerk herstellen, maar gewijzigd en gezuiverd. In die gewichtige dagen had er, onder de invloed van Gods Geest, in de volste zin van het woord andermaal een nauwe ineesmelting van de twee richtingen plaats. De Hervorming werkte zowel inwendig, dat is aan de zuivering en herstel van het door ingewortelde dwaalbegrippen bijna onkenbaar geworden samenstel van de leer, als uitwendig door de palen van de Evangelische Kerk met elke dag wijder uit te zetten. Godvruchtige en geleerde mannen waren er door alle tijden heen geweest, die Gods Woord onderzocht en daaruit lessen van de eeuwige zaligheid opgezameld en gepredikt hadden; maar nu moest er nog iets anders gebeuren. De tijd was gekomen dat er niet alleen gepredikt, maar ook krachtig gehandeld moest worden. Het Pausdom had overvloedig tijd gehad om uit zichzelf de verkeerdheden in te zien die verbetering eisten. Lang reeds had men zodanige zelfbekeering verwacht, althans verlangend verbeid. Het had daarbij aan waarschuwingen noch opwekkingen ontbroken. Alles echter tevergeefs. Maar omdat dan het Pausdom willens doof bleef voor de beste raad en besloten scheen om op de verkeerde weg te volharden, zo werd het plicht voor elk die zich tot die gewichtige taak geroepen gevoelde, om de gewenste verbetering in weerwil van de paus en zijn getrouwen ten uitvoer te brengen. Waren er dan tot hiertoe nu en dan mannen geweest, die de Hervorming door hun arbeid als voorbereid hadden: de eigenlijke hervormers gingen op een meer doortastende wijze te werk. Zij bedoelde niets minder dan een algehele omverwerping van het onwettige, aangematigde gezag, en een volkomen herstel van de grove afwijkingen en dwalingen, die daarvan in het kerkelijke het gevolg geweest waren. "Alles heeft een bestemde tijd," zegt de Prediker, "en alle voornemen onder de hemel heeft zijn tijd. Er is een tijd om te planten, en een tijd om het geplante uit te roeien; een tijd om af te breken, en een tijd om te bouwen." (2)

(2) Ec 3:1 - 3

Onder de mannen van de Hervorming die zich door een kloeke en ondernemende geest kenmerkten, moeten zij bovenaan gesteld worden die uit Frankrijk zijn voortgekomen; en onder deze noemen wij bij name FAREL, wiens verrichtingen ons thans vooreerst moeten bezig houden.

De schoolmeester.

Men moet zich hogelijk verwonderen hoe het mogelijk is geweest, dat door zulke zwakke middelen als die welke wij hier in het werk gesteld zullen zien, zoveel is kunnen teweeggebracht worden. Er is hier geen sprake meer van tonelen waarop wij een KAREL V en een rijke stoet van vorsten en groten zien verschijnen. Een eenvoudig schoolmeester is het, die de held wordt van ons tegenwoordig verhaal. Wij verlaten de paleizen van Augsburg, en gaan nu de nederige hutten van de Zwitserse landlieden binnentreden.

De rivier de Rhône, haar oorsprong nemende op de berg *la Fourche*, dicht bij de *St. Gothard*, stroomt, nadat zij haar onder nimmer smeltend ijs verborgen bronnen verlaten heeft, met onstuimig geweld door het woeste dal wat daar ter plaatse de ontzaglijke keten van de Alpen als in tweeën scheidt; vervolgens, bij St. Maurits, begint zij een meer aangename en vruchtbare streek te doorlopen. Reeds op een afstand wordt het oog van de reizigers de twee trotse bergen gewaar, de *Dent du Midi*, en de *Dent de Morcle*, die, de eerste in het zuiden en de andere ten noorden, schilderachtig tegenover elkaar gelegen, deze plek als getrouwe wachters schijnen te bewaken. Boven op deze twee bergen treft men uitgestrekte ijsvelden aan, en steil opgaande rots - wanden vormen hier en daar schrikbarende afgronden, die echter, gedurende de zomer, druk door grazende kudden bezocht worden. In de vallei zelf wordt het oog aangenaam verrast door de rijkste verscheidenheid van bloemen en vruchten, die hoewel warmere aardstreken tot hun vaderland hebbende, hier welig en in ruime overvloed groeien.

Aan de ingang van ene van de neven dalen die naar de noordelijke Alpen voeren, aan de rand van de met donderend geweld van de Diablerets nederstortende waterstroom, ligt het kleine stadje Aelen, een van de zuidelijkste plaatsen van Zwitserland. Sinds een halve eeuw behoorde het, met enkele onderhorige dorpen en gehuchten, tot Bern. In deze streek is het meer bepaaldelijk, dat het tweede tijdvak van de Zwitserse Hervorming een aanvang nam.

In de winter van 1526 op 1527 kwam alhier een vreemde schoolmeester aan, die zich URSINUS noemde. Het was een man van middelmatige lengte, met een rosachtige baard en levendige, sprekende ogen, en die, naar BEZA van hem getuigt, iets bevelends had in zijn spreken, en over het geheel de ondernemende man vertoonde.

Men hoorde geheel nieuwe dingen uit zijn mond. Geen wonder, daar het godsdienstig onderricht van de menigte geheel berustte in de handen van onwetende mensen, die hoewel geestelijken, daarvan weinig meer dan de naam waardig waren, en die de herderlijke betrekking in deze streken blotelijk om het brood en dan nog wel tegen karige bezoldiging, voor de grotere heren geestelijken, wie het eigenlijk aanging en die er de inkomsten van trokken, zo goed dat gaan wilde waarnamen. De bevolking was dan ook in elk opzicht van beschaving jammerlijk verwaarloosd. Onze vreemdeling, die niemand anders was dan FAREL, moest uit dien hoofde bij elke schrede moeilijkheden ontmoeten.

Voorval op reis.

Terwijl LEFEVRE en de meesten van zijn vrienden Straatsburg verlieten, met oogmerk om naar Frankrijk weer te keren, nu FRANS I weer in vrijheid was, had

FAREL zijn voetstappen gericht naar Zwitserland. De eerste dag van deze zijn tocht is hem steeds in het geheugen gebleven.

Hij reisde namelijk te voet en was slechts van een enkele vriend vergezeld. De nacht had hen overvallen en terwijl een koude regen in stromen neerstortte, hadden de beide tochtgenoten, wanhopende om hun weg verder te kunnen vinden, zich doornat midden op het pad nedergezet (3). Na enige ogenblikken dus treurig neergezeten te hebben, riep FAREL op eenmaal uit: "Ik gevoel het, God heeft mij mijn zwakheid willen doen inzien zelfs onder omstandigheden zo onbetekenend in zichzelf als die waarin wij ons nu bevinden, opdat ik nooit vergeten zou hoe geheel afhankelijk ik van mijn Heer JESUS CHRISTUS ben, in alles wat ik mag ondernemen om Zijn Rijk uit te breiden (4)." Dit zeggende sprong hij op, en vervolgde nu zijn weg ondanks de duisternis, en liet zich noch door moerassen, noch door stromen of beken terughouden, maar bereikte dwars door velden en bossen, door dalen en langs hoogten, de plaats van zijn bestemming, tot op het hemd toe nat en van het hoofd tot de voeten met slijk en vuil als overdekt.

(3) Gravabat nox, opprimebat pluvia....coegit viae ifficultas in media sedere via sub pluvia. (FAREL aan APITO en BUCER; Neufchatel, M S.)

(4) Dit diep gevoel van afhankelijkheid wordt bovenal gevorderd in ieder, die in de dienst van God tot iets belangrijks wenst gebruikt te worden; vooral die in een of ander opzicht als hervormer wil optreden. Dit gevoel van afhankelijkheid heeft God ook daarom juist het meest in die hervormers, door de met hen gehouden wegen, aangekweekt, door welke Hij het werk van de Hervorming tot de grootste volmaking heeft gebracht; zoals wij hier in FAREL ontdekken, die als voorganger en naderhand ook als vriend van CALVIJN, meer dan anderen, tot de verdere volmaking van de Hervorming heeft toegebracht. Het vervolg van de geschiedenis zal dit ten zijne opzicht, zowel als ten opzichte van CALVIJN nogal nader bevestigen. - L. R.

Farels nieuwe doop

FAREL ontving, wij mogen het zo noemen, in deze nacht een nieuwe doop, een nieuwe wijding. Hij voelde zich met een geest beziel, die hem tot alles scheen krachten te zullen geven. Hij nam zich voor om in zijn gedrag de voorzichtigheid van de slangen aan de oprechtheid van de duiven te paren. En dit gelukte hem ook een tijd lang, alhoewel hij, gelijk wel meermalen bij zulke voornemens het geval is, aanvankelijk wellicht een weinig overdreef. Hij wilde trachten om "door vroom en onschuldig bedrog, de oude slang te verschalken die sissend rond hem heen kroop;" woorden die OECOLAMPADIUS gebruikt had (5). Hij gaf zich dan uit voor een schoolmeester, en wachtte onder die vermomming de eerste geschikte gelegenheid af om als hervormer op te treden (6).

(5) Piis ar tibus et apostolicis versatiis ad circumveniendum illum opus est. (OECOL. aan FAREL, 27 Dec. 1526. Neufchâtel, M S.)

(6) Ubi ostium patuerit, tunc adversariis liberius obsistetur. (Ibid.)

Zodra als magister URSINUS dagelijks zijn school verlaten kon en met zijn scholieren gedaan had, gaf hij zich in een ander vertrek over aan zijn geliefde studie: de Bijbel in de oorspronkelijke talen namelijk, en de Schriften van de beroemdste godgeleerden. De twist tussen LUTHER en ZWINGLI was begonnen. Welke van deze twee hoofdaanvoerders zouden nu de Franse Hervormingsmannen toevallen?

LUTHER was van veel oudere bekendschap in Frankrijk dan ZWINGLI; en echter koos FAREL de zijde van laatstgenoemde. Mysticismus was van de Duitse natie in de

middeleeuwen bijzonder eigen, terwijl de scholastiek meer het kenmerk was van de Italianen. De Fransen stonden over het algemeen nader in betrekking tot de wijsgerige ZWINGLI dan tot de mystieke LUTHER; of liever zij maakten het midden uit tussen de twee genoemde uitersten in de toenmalige richting van de menselijke geest. Terwijl zij die juistheid van uitdrukking aan hun denkbeelden van godsdienst wisten te geven, die in elk ander opzicht zozeer het eigendom schijnt van de natiën van het zuidelijk deel van Europa, werden zij het middel in de hand van God, om het ware leven in de Kerk krachtadig op te wekken of te onderhouden.

Farel leest Zwingli's geschriften.

In de genoemde kleine kamer te Aelen was het, dat FAREL het eerste geschrift van ZWINGLI tegen LUTHER las (7). "Hoe gelukkig weet ZWINGLI zich uit te drukken!" riep hij al lezende uit; "hoe weet hij de lezer geheel op zijn standpunt te plaats, en hoe bescheiden is doorgaans zijn toon, bij al de geleerdheid die in dit geschrift doorstraalt! O, dat toch God geeft dat LUTHER hierdoor gewonnen mag worden, opdat de Kerk van CHRISTUS, na zoveel stormen te hebben doorstaan, eindelijk toch vrede en rust moge vinden (8)!"

(7) Pia ed amica ad Lutheri sermonem apologia. (Opp. vol. II, t. 2, p. 1.)

(8) Ut Christi succussa undique Ecclesia, pacis non nihil sentiat. (Zw. Epp. II, p. 26.)

Schoolmeester URSINUS begon zijn onderricht langzamerhand van de kinderen ook tot de ouders uit te strekken. Hij bediende zich van de gelegenheid die hij nu daartoe vond, om over enkele dwalingen in het godsdienstige te spreken; en als zodanig tastte hij eerst het vagevuur, en toen de aanroeping der heiligen aan. - "De paus betekent hier niets of zo goed als niets (9)," dus redeneerde hij, met opzicht tot de streek waar hij zich bevond, "en wat de priesters aangaat: die bemoeien zich liefst nergens mee, en zijn tevreden zo maar het volk zich blijft bezig houden met al die fraaie zaken, waarmee ERASMUS zo aardig weet te spotten."

(9) Papa aut nullus aut modicus hic est. (Zw. Epp. II, p. 36.)

URSINUS had nu enige maanden te Aelen doorgebracht; en daar hij geloofde lang genoeg zich onder de titel van schoolmeester te hebben schuil gehouden, besloot hij nu in zijn ware karakter op te treden.

Hij maakt zich bekend.

Aan dat voornemen gevolg gevende zei hij op zekere dag openlijk: "Ik ben WILLEM FAREL, bedienaar des Goddelijken Woords." Groot was de ontroering die aan schrik grensde, zowel van de geestelijke heren als van de regeringsleden, toen zij zo plotseling de man in hun midden zagen, wiens naam alleen genoeg zou geweest zijn om hen te doen beven. Men zag nu de schoolmeester zijn nederige school verlaten en rustig de predikstoel beklimmen, en men hoorde hem met kracht en klem het Evangelie van de zaligheid verkondigen. De taak van URSINUS had een einde genomen, en FAREL was nu weer FAREL (10). Dit gebeurde op het laatst van maart of het begin van april 1527, in die schone vallei waarvan wij vroeger gesproken hebben; en gelijk nu de natuur daar in alle opzichten uit de lange winterslaap scheen te ontwaken en gras en bloemen begonnen uit te spruiten, zo zouden dan ook in een zedelijke zin de lente beginnen in de harten van de dalbewoners.

(10) De naam Ursinus was zeker ontleend aan de beer *ursa*, die op het wapenschild van Bern wordt aangetroffen. Ursinus gaf dan zoveel te kennen als Berner.

Tegenwerking.

Evenwel mag men gerustelijk beweren dat de rotsgevaarten, die de bergstroom in zijn loop stuiten als hij van de *Diablerets* nederstort, en waartegen deze tevergeefs reeds eeuwen lang zijn krachten verspild heeft, beletselen zijn van geringe beduidenis, in vergelijking met de diep ingewortelde vooroordelen en de blinde haat waarmee de prediker des Evangelies hier te worstelen had.

FAREL had een behoorlijke lastbrief van de raad van Bern, die op 9 maart was afgegeven, en waarbij hem de vrijheid verleend was, om zich als Evangelieprediker voor het volk van Aelen en de omstreken te gedragen. Maar deze tussenkomst van de wereldlijke arm in geestelijke zaken strekte slechts om de gemoederen te meer te verbitteren. Zowel de rijke en luie hogere geestelijken als de arme en domme plaatsvervangers die zij gesteld hadden, riepen als uit één mond: "Zo die man met prediken voortgaat is het gedaan met ons en onze Kerk (11)."

(11) J.J. HOTTINGER. H. K. G. III, p. 364.

Wat hierbij het ergste mocht genoemd worden was, dat de baljuw van Aelen en de gouverneur van de aanhorige streek, in plaats van de man die onder goedkeuring van de heren van Bern tot hen gekomen was te ondersteunen, zich integendeel de zaak van de priesters met alle macht aantrokken. Volgens hen "was de keizer gereed om alle nieuwigheidzoekers de oorlog aan to doen, en zou er een aanzienlijk leger uit Spanje komen, om de aartshertog FERDINAND te helpen (12)." Maar FAREL liet zich niet afschrikken. Toen gingen de baljuw en zijn waardige medestander, de gouverneur, zover, van de onbeschaamde ketter (zo noemden zij FAREL) de bevoegdheid tot het geven van elke soort van onderwijs te ontzeggen; dat is zowel als schoolmeester als in de betrekking van godsdienstleraar. Maar nu verscheen er een nieuw besluit van de raad van Bern, gedagtekend 3 juli, wat in deze gehele omtrek aan de kerkdeuren werd aangeplakt, en waarin de heren ernstiglijk hun grote ontevredenheid betuigden over de hindernissen die men zich veroorloofd had "de zeer geleerde FAREL," en zijn prediking des Goddelijken Woords in de weg te leggen (13), en waarbij alle lands-ambtenaren de last ontvingen, om hem geheel vrij te laten in de verkondiging van de leer van de zaligheid.

(12) Ferdinando adventurum esse ingentem ex Hispania exercitum. (Zw. Epp. II, p. 64.)

(13) Inhibita verbi divini propogatio. (Choupard M S.)

Deze nieuwe maatregel was in zekere zin het sein voor werkelijke opstand. Op de 25ste juli liep zowel te Aelen als in de omliggende plaatsjes het volk te hoop, onder het geschreeuw van: "*Geen gehoorzaamheid meer aan Bern! Weg met FAREL!*"

En van woorden kwam het al ras tot daden. Te Aelen onderandere verstoutten de oproermakers zich om, aangevoerd door de heethoofdige plaatselijke syndicus, het besluit van de raad van Bern af te scheuren, en wilden zij ook FAREL en de vrienden die hij reeds gemaakt had met geweld te lijf vallen. Deze laatsten echter sloten een kring om FAREL en wachtten de aanvallers af. Zo stonden dan nu beide partijen dreigend tegenover elkaar, en het scheen dat er stellig bloed gestort zou worden. Intussen was de welberadene houding van FAREL'S vrienden voldoende, om de

handlangers van de priesters in toom te houden en uiteen te doen gaan. FAREL verliet nu Aelen voor enige tijd, en ging zijn handelingen weer op een ander toneel overbrengen.

Lausanne. Toestand van de geestelijkheid.

Midden in een schone vallei, en op hoogten die een heerlijk uitzicht opleveren over het meer van Genève, lag de stad Lausanne, de zetel van een bisschop, staande onder de bescherming der hertogen van Savoyen en in een geestelijke zin onder die van de heilige maagd. Hier zag men gestadig een dichte drom van bedevaartgangers aankomen, die hun gebeden voor het beeld van onze lieve vrouw kwamen uitstorten, en die zich voor hun geld vergiffenis kwamen kopen voor bedreven of nog te doene zonden. Lausanne prijkte niet tevergeefs met bisschoppelijke luister, maar beroemde zich dat zij de gehele omtrek in ootmoedige gehoorzaamheid hield aan de paus. Intussen waren ook reeds aan velen binnen haar muren de ogen geopend geworden; waartoe zeker het ongebonden leven van de kanunnikken en verdere geestelijken niet weinig toebracht. Zij maakten van het dobbelspel een voorname bezigheid, en waren daarbij alles behalve ingetogen in hun gesprekken. Zij twistten, ja vochten niet zelden onder elkaar in de kerken. Men zag ze ook 's nachts, en wel als soldaten gekleed en met wapenen voorzien, langs de straten zwieren; en in de beschonken toestand waarin zij dan verkeerden, waren zij de vreedzame burgers niet alleen tot last, maar het gebeurde ook dat zij in hun brooddronkenheid hun wonden toebrachten, die wel eens de dood ten gevolg hadden. Zij hielden verboden verkeer met getrouwde vrouwen, verleidden jonge meisjes, maakten van hun woningen huizen van de ontucht, en verstieten meedogeloos de kinderen die de vrucht waren van hun ongeoorloofde verbintenissen (14). Nergens misschien werd het meer bewaarheid dan hier, wat een van de achtenswaardigste kerkelijken uit de zestiende eeuw van de toenmalige geestelijkheid getuigt. "In plaats," zegt hij, "van zich aan de opvoeding van de jeugd te laten gelegen zijn, en haar door leer en voorbeeld voor te gaan, houden de priesters zich bezig met vogels te leren en honden af te richten. In plaats van boeken te schrijven, vermeerderen zij het getal van de onwettige kinderen. Zij zitten met zuipers in de kroegen, en gaan zich te buiten in overdaad en dronkenschap (15)."

(14) RUCHAT, Histoire de la Reformation Suisse, I, p. 35.

(15) Pro libros sibi liberos comparant, pro studio concubinas amant. (Tritheim, Just. Vitae Sacerdotalis, p. 765.) (De woordspeling van *libros* en *liberos* (boeken en kinderen) gaat in het Hollands verloren. VERT.)

Galeotto.

Onder de godgeleerde heren die meer onmiddellijk tot bisschop SEBASTIAAN van Montfaucon in betrekking stonden, was ook GALEOTTO, een man van aanzien en goede beschaving, die veel van het gezelschap van geleerden hield en zelf grote kennis en bekwaamheden bezat (16), terwijl hij uiterst stipt was ten opzichte van de Kerkelijke instellingen, het vasten enz. FAREL dacht, dat zo het hem gelukken mocht deze man voor de goede zaak te winnen, dit wellicht genoeg zou zijn om Lausanne uit haar gevaarlijke slaap te doen ontwaken, en misschien ook het gehele omliggende land. Hij wendde zich dan tot hem. "Helaas!" dus waren zijn woorden, "de godsdienst is bij velen tegenwoordig niets meer dan een schandelijk spel met het goed geloof van de menigte. En hoe kan het anders, wanneer mensen die alleen aan de voldoening van hun lusten en begeerlijkheden denken, de eerste personen zijn in de Kerk? Men kon het er voor houden, als men veler leven gadeslaat, dat zij niet in het Avondmaal

gedachtenis vieren van de dood des Heren, maar dat het voor hen een feest is van een of andere heidense god, bijvoorbeeld van Mercurius, de god van het bedrog en van de dieven. In plaats dat zij CHRISTUS in reinheid des levens zouden navolgen, verlagen zij zich tot priesteren van VENUS; en ofschoon zij wellicht nog enige schaamte tonen, zo iemand hunner medemensen toevallig getuige wordt hunner ongebondenheden, zij dat ook de geringste zwijnenhoeder, zo vergeten zij geheel dat God altijd ziet wat zij voor kwaads doen; of misschien zijn zij zo verhard, dat het denkbeeld aan Gods tegenwoordigheid hen niet meer kan terughouden in hun boosheid (17)."

(16) Urbanus, doctus, magnus, consuetudine doctorum obligatus. (FAREL aan GALEOTTO, Neufchâtel. M. S.)

(17) Pluris faciunt miserrimi subulci aspectum quam omnipotentis Dei. (FAREL aan GALEOTTO, Neufchâtel, M. S.)

Maar GALEOTTO antwoordde niet. FAREL gaf evenwel daarom de hoop nog niet verloren. Hij schreef een tweede brief. Ook deze bleef zonder gevolg. Een derde poging was in zoverre gelukkiger, dat daarop althans een antwoord ontvangen werd; ofschoon GALEOTTO zelf er de schrijver niet van was, maar deze taak aan zijn secretaris had overgelaten. Dit antwoord nu was alles behalve bevredigend voor FAREL en vol harde en voor hem belegende uitdrukkingen (18). Voor het ogenblik scheen Lausanne dus ongenaakbaar.

(18) Naeniis totas implevit et conviciis. (Ibid.)

Farel en de monnik.

FAREL kreeg daarop te doen met een monnik. De hiërarchie had in de middeleeuwen haar steun, deels in de riddergeest van de tijden, deels bij het monnikendom. Onder de monniken vond het Pausdom nog altijd de getrouwste en ijverigste dienaren. "Wat wellicht de bozen zelf niet zouden ondernemen," dus drukte zich een voornaam karthuizer uit, "dat zal een monnik misschien doen (19)."

(19) Quod agere veretur obstinatus diabolus, intrepide agit reprobus et contumax monachus. (Jacob von Juterbock: de Negligentia Prelatorum.)

Een bedelmonnik, die het niet durfde wagen om te Aelen tegen de hervormer op te treden, ondernam dat te Noville, een dorp niet ver gelegen van de plaats waar de Rhône in het meer van Genève valt. De monnik beklom aldaar de kansel en zei onder andere: "Het is de duivel die spreekt uit de mond van die nieuwigheidsprediker, en allen die naar hem horen zullen kinderen der hel worden." Het moet zijn, dat hij uit deze zijn zo stout daarheen gesproken woorden de moed ontving die hem vroeger ontbrak; althans hij waagde het kort hierop om in Aelen te verschijnen, alhoewel dan niet met het oogmerk om een redetwist met FAREL aan te vangen, want hij had van diens welsprekendheid te veel gehoord; maar om, gelijk het een goed bedelmonnik paste, voor zijn klooster enige vaten beste wijn van de gelovigen te verzoeken. Hij was nauwelijks in het stadje aangekomen, of daar stond de nieuwigheidsprediker voor hem. Deze verschijning greep onze monnik derwijze aan, dat hij over zijn gehele lichaam begon te beven. "Waarom hebt gij te Noville zo tegen mij uitgevaren?" vroeg hem FAREL. In de vrees nu dat een hevige woordenwisseling ontstaan en het volk zich om hen heen verzamelen zou, fluisterde de monnik hem in het oor: "Men had mij gezegd dat gij een ketter zijt en iemand die het volk misleidt." "Bewijs mij dat,"

hernam FAREL. In plaats van verder geregeld antwoord begon de monnik nu een groot misbaar te maken (20), en trachtte hij van zijn tegenstander ontslagen te raken, terwijl hij de straat ten einde liep, "en zich her - en derwaarts wendde, evenals iemand die vervolging vreest en met wiens geweten het niet in orde is (21)." Er waren nu inmiddels enige burgers blijven staan, om het einde der ontmoeting af te wachten, en tot deze zei FAREL, terwijl hij hun de monnik met de vinger aanwees: "Die vrome vader daar heeft van de predikstoel durven zeggen dat ik niets dan leugentaal verkondig." De monnik, die niets beters te zeggen wist, begon te klagen dat FAREL hem hinderde in het doel van zijn komst, het inzamelen namelijk van de gaven van de gelovigen (de wijn bijvoorbeeld!) waartoe hij zei uitsluitend naar Aelen gekomen te zijn. Intussen was er een grote menigte volks om hen heen vergaderd, en FAREL, die deze gelegenheid geschikt achtte om Rome afbreuk te doen, riep met luide stem uit: "Niemand heeft het recht om in de godsdienst andere bevelen te geven of andere lasten op te leggen, dan God zelf gedaan heeft in Zijn Woord. Wij moeten de wil van God doen, zonder ons te veroorloven daarvan in enig opzicht af te wijken (22). Zo wij God dienen willen moeten wij dit doen in geest en in waarheid. Een gebroken en een verslagen hart is de enige God welbehagelijke offerhande."

(20) Commenca de se tempester. (Neufchâtel, M. S.)

(21) Tournant maintenant de ca, maintenant de là, comme fait la conscience mal assurée. (Neufchâtel, M. S.)

(22) Il n'appartient à personne vivante d'ordonner autre manière de faire service à Dieu, que celle qu'il a commandée. Nous devons garder ses commandemens, sans tirer ni à la dextre, ni à la senestre. (Neufchâtel, M. S.)

Alle ogen waren beurtelings op de monnik met zijn bedelzak en op de vurige hervormer gevestigd. Verbaasd en geheel uit het veld geslagen, dat FAREL het gewaagd had om van een andere soort van godsdienst te spreken dan die welke de Roomse Kerk voorschreef, was de monnik alsof hij plotseling zijn verstand verloren had. Hij beefde, en was in de grootste ontroering, terwijl hij nu doodsbleek en dan weer vuurrood werd. Ten laatste rukte hij zich de kap van het hoofd, en deze op de grond werpende vertrad hij ze met zijn voeten, uitroepende: "Ik begrijp niet hoe het mogelijk is, dat de aarde zich niet reeds geopend heeft om ons te verzwelgen (23)! ".....FAREL wilde hem antwoorden, maar de monnik bleef met de voeten zijn kap in het slijk vertreden, en stelde zich daarbij aan als iemand die werkelijk zinloos is, derwijze schreeuwende en geweld makende, dat het voor FAREL volstrekt onmogelijk was om zich te doen verstaan. Een van de omstanders vatte de razende monnik eindelijk bij de arm en trachtte hem te beduiden, dat hij evenzeer naar FAREL behoorde te luisteren als deze bereid was dat te doen naar hem. Maar dit had geen ander gevolg, dan dat de monnik terugsprong, alsof de man hem het grootste kwaad had willen doen, en uitriep: "O, gij hellewicht! Waarom raakt gij mij aan?"

(23) Hors de sens, trembloit, s'agitoit, palissoit et rougissoit tour à tour. Enfin tirant son bonnet de sa tête, hors du chaperon, il le rua à terre, jettant et mettant son pied sus, en s'écriant: "Je suis esbahi comme la terre ne nous abyme!" (Neufchâtel, M. S.)

Het gehele stadje was in opschudding gebracht door dit voorval, waarbij aan de ene zijde de van woede en toch tegelijkertijd van vrees bevende monnik, en aan de andere kant FAREL, die besloten scheen zijn tegenstander niet los te laten, evenzeer de

verbazing als de beweging onder het volk met elk ogenblik deden toenemen. Doch nu kwam de regering er zich mede bemoeien, en zowel de monnik als FAREL werd in hechtenis gesteld (24).

(24) L'un en une tour, et l'autre en l'autre. (Neufchâtel, M.S.)

Het duurde niet lang of beide beschuldigten werden op het kasteel gebracht voor de aldaar vergaderde rechters. FAREL sprak de heren met deze woorden aan: "Geëerde heren, aan wie wij alle gehoorzaamheid schuldig zijn, volgens het gebod van onze Zaligmaker en Heer! Deze monnik hier heeft zich niet ontzien om te zeggen dat de leer welke ik verkondig vals en slecht is. Dat hij bewijst wat hij gezegd heeft; en zo hij dat niet kan, sta mij dan toe dat ik voortga met prediken." De monnik was geheel tot bedaardheid gekomen, en was nu zo handelbaar als hij tevoren het tegenovergestelde geweest was. Het scheen dat zowel de gedachte aan de plaats waar hij zich bevond, als de onbezweken moed van zijn tegenpartij, en zeker niet het minst het overtuigend gevoel van de zwakheid van zijn zaak, hem drongen om zijn ongelijk te bekennen. Althans hij wierp zich op zijn knieën, zeggende: "Heren, ik vraag u verschoning, gelijk ik ook God om vergiffenis gebeden heb." Daarop zich tot FAREL kerende sprak hij tot dezen aldus: "Magister, wat ik van u gezegd heb is alleen geschied omdat men mij verkeerd onderricht had. Ik weet nu dat gij een vroom man zijt, en dat uw leer zuiver en goed is. Ik ben daarom bereid om mijn woorden van vroeger te herroepen (25)."

(25) Lors le frère se jeta à genoux, disant: Messieurs, je demande merci à Dieu et à vous....Et aussi, Magister, ce que j'ai prêché contre vous a été par de faux rapports, etc. (Ibid.)

FAREL was zeer getroffen over deze zo geheel onverwachte ommekeer van zaken. "Mij moet gij niet om vergeving vragen," zei hij tot de monnik, "want ik ben maar een arme zondaar gelijk alle andere mensen. Ik stel mijn vertrouwen niet in eigen gerechtigheid, maar alleen in de dood van de Heer JEZUS CHRISTUS (26)."

(26) Je suis pauvre pécheur comme les autres, ayant ma fiance, non en ma justice, mais à la mort de Jesus. (Neufchâtel, M.S)

De monnik, die door vrees verhinderd werd om geregeld te denken en zijn veroordelend vonnis reeds geveld waande, begon zich nu de handen te wringen, en beurtelings de leden van de rechtbank, de aanwezige raadsheren van Bern en FAREL met smekende blikken aanziende, riep hij op een, klagende toon uit: "Genade, genade!" - "Roep onze Heer en Zaligmaker om genade aan," zei FAREL. Een van de heren van Bern liet er op volgen: "Morgen zal deze leraar wederom prediken en dan moet gij hem komen horen. Zo gij dan zult vermenen dat hij de waarheid zuiver en goed verkondigt, dan zult gij daarvan openlijk getuigenis geven; zo gij integendeel gelooft hem van dwaling te moeten beschuldigen, dan zult gij even openlijk uw gevoel tegen het zijne overstellen. Beloof mij dit plechtig." De monnik gaf zijn hand er op dat hij zo doen wilde; en daarop ging de vergadering uiteen. Nu was ook de monnik in een ogenblik verdwenen, en hij liet verder niet meer van zich horen. Alle beloften en bedreigingen om hem te doen blijven waren even vruchteloos (27). Dit voorval was natuurlijk der Hervorming in dit gedeelte van Zwitserland zeer bevorderlijk.

(27) Puis quand le frère fut parti, depuis je ne l'ai vu, et nulles promesses ni sermens ne l'ont pu faire demeurer. (Neufchâtel, M. S.)

Tegenstand.

Maar geweldige stormen braken los over het pas begonnen werk, en dreigden het met verwoesting. Roomse zendelingen uit Wallis en Savoyen waren bij St. Maurits over de Rhône gekomen, en beijverden zich nu, om het volk tot een hardnekkig verzet tegen de pogingen van FAREL aan te zetten. Er hadden te Aelen onderandere samenkomsten plaats, die zeer onrustig waren en waarin de oproerigste plannen geopperd werden. De afkondigingen van het landsbestuur werden van de kerkdeuren afgerukt. Gewapende burgers trokken gestadig door de straten, en het roeren van de trom bracht dan de gehele bevolking op de been; zodat alles een zeer bedenkelijk aanzien begon te krijgen. Het gebeurde dan ook dat toen FAREL, na een korte afwezigheid, weer voor het eerst de leerstoel beklommen had, zich een aantal Rooms en aan de kerk verzamelden, een geweldig leven maakten en woeste kreten aanhieven, zodat hij zich genoodzaakt zag het prediken te staken.

De raad van Bern liet nu een bevel uitgaan, dat de vier hoofdplaatsen van het district van Aelen opzettelijk over de zaak vergaderen zouden. Die van Bex verklaarden zich voor de Hervorming. Aigle volgde dat voorbeeld, hoewel met enige terughouding. De boeren van Allon durfden naar het scheen FAREL wel niet openlijk tegenstaan, maar zij bewerkten toch dat de vrouwen hem met knuppels vervolgden. Maar de tegenstand was het grootst onder de bewoners van de Ormondsstreek. CLAUDE, een medearbeider van FAREL (denkelijk CLAUDE DE GLONTINIS), was daar op zekere dag in het volle vuur van zijn prediking, toen hij plotseling gestoord werd door het luiden van de klokken, wat zulk een leven maakte, "dat het wel scheen dat alle duivels uit de hel met luiden bezig waren." JAQUES COMRALIS, een ander prediker, die toen tegenwoordig was, getuigt ervan: "Het was Satan zelf, die, in zijn dolle woede, dit ergerlijke toneel veroorzaakte (28)." Op een andere tijd, als enige ijveraa rs getracht hadden de altaren van Baäl omver te werpen (dit was de gewone uitdrukking van die tijden), was dit het sein voor een algemene aanval van de zijde van de bergbewoners. "Zo wij die ellendige kerkschenders maar machtig kunnen worden," riepen zij uit, "dan zullen wij ze ogenblikkelijk ophangen, - het hoofd afslaan, - verbranden, - en hun as zullen wij verstrooien (29)." Zo waren dan deze berglieden even stormachtig en woest als de streek die zij bewoonden.

(28) Sed Sathan per ejus servos, voluit aures auditorum ejus sono cymbali implere. (Neufchâtel, M. S.)

(29) Ouo invento suspenderetur primum, deinde dignus comburi, ulterius capitis obruncatione, novissime in aquis mergeretur. (Ibid.)

Christoffel Ballista.

Er waren moeilijkheden van andere aard waarmede FAREL te kampen had. Onder zijn medearbeiders bevonden er zich namelijk die niet zo geheel onberispelijk waren. Een zekere CHRISTOFFEL BALLISTA, die vroeger in Parijs monnik geweest was, had aan ZWINGLI geschreven: "Ik ben een Fransman en ten opzichte van u een vreemdeling (30), maar gij zult zien dat ik daarom toch de zuiverste bedoelingen heb; dat ik zonder bedrog ben, en dat mijn gedragingen zeer wel de toets van het gestrengste onderzoek kunnen doorstaan (31)." Zulk een man kwam aan ZWINGLI geschikt voor om FAREL's medehelper te zijn; en daar deze met alle aandrang om

hulp in zijn gewichtig werk gevraagd had, werd onze BALLISTA hem door ZWINGLI toegeschikt. In het eerst beviel hij zeer wel aan het volk, maar weldra bleek het toch dat men zich in hem bedrogen had, en dat hij tot die geestelijken behoorde, die te zeer van de Roomse zuurdesem doortrokken waren, om als hervormers te kunnen werkzaam zijn. "BALLISTA was teveel gewoon aan het luie kloosterleven, en kon de overvloed en het gemak niet vergeten waaraan hij als monnik was gewend geweest," zei FAREL van hem, "en om die reden was hij niet bestand voor de ontberingen en het moeilijke werk van de Hervormde Evangeliedienaar. Het was ook verkeerd van hem, dat hij zozeer in verwijtingen en harde woorden verviel, toen men hem niet meer met de vroegere welwillendheid aanhoorde en hem niet meer het vorige vertrouwen schonk (32)." BALLISTA's loopbaan als hervormer was dan ook van zeer korte duur geweest.

(30) Me quantumvis Gallum et barbarum. (Zw. Epp. II, p. 205.)

(31) Absque ullo fuco, niveum, et aperti fenestratique pectoris. (Ibid.)

(32) Quam beatus hic venter incanduit! Ouod minarum plaustra! Solent tales belluae, etc. (Neufchâtel, M. S.)

Farel's gedachten over eenheid.

FAREL bleef onder al zijn wederwaardigheden steeds even moedig en kloekhartig. Het scheen zelfs dat zijn zielskracht toenam naarmate de gevaren die hem bedreigden groter waren. "Wij moeten het goede zaad aan alle plaatsen uitstrooien," zei hij, "en wanneer het beschaafde Frankrijk ziet dat dit ruwe volk zo voorgaat, dan zal wellicht de naijver alleen reeds voldoende zijn, om daar het rijk van waarheid en godsvrucht te doen grond winnen. Het is niet goed dat de vingers, handen, voeten, ogen, oren of armen van CHRISTUS lichaam als op zichzelf staande ledematen zouden willen werkzaam zijn, maar het moeten zoveel delen zijn van hetzelfde lichaam, die allen een onverbrekkelijk en onafscheidelijk geheel uitmaken. Verschil in begrippen omtrent zaken van ondergeschikt belang moet niet leiden tot afscheiding en verdeeldheid (33). Helaas! de Kerk is maar al te zeer ten prooi aan twisten en onenigheden. Trachten wij daarom, voor zoveel in ons is, de vrede te bevorderen. Er zal zeker een tijd komen, dat men niet meer zo twisten zal over brood en over water, als nu geschiedt (34). De Christelijke liefde - daarin bestaat het machtige wapen, waarmee wij alle beletselen die de menselijke spitsvondigheid overal opwerpt en in de weg legt, zullen kunnen overwinnen of onschadelijk maken (35).

(33) Ne in digitos, manus, pedes, oculos, nares, aures, brachia, cor quod unum est discindatur, et quae in rebus est varietas, principium non faciat multiplex. (Neufchâtel, M. S.)

(34) Een zinspeling op de twisten over de wederdoop en over de werkelijke tegenwoordigheid in het Avondmaal. Non tanta erit super aqua et pane contentio, nec super gramine, solutaque obsidione. (Ibid.) De zin van de laatste woorden is niet duidelijk.

(35) Charitas fortissimus aries. (FAREL aan BUCER.)

Zo kon een man schrijven die als hervormer toch zo vurig van geest was als iemand van de overigen (36). Deze woorden van FAREL, die drie eeuwen lang zijn bewaard gebleven in de stad waar hij zijn laatste levensdagen doorbracht, geven ons een helder inzicht in de ware aard van de grote zedelijke omwenteling van de zestiende eeuw, en zijn ons een veilige baak in de maalstroom van beschouwingen en verklaringen, die

Rome's dienaren door hun geschrijf over deze zaak hebben doen ontstaan. Wij zagen het ten duidelijkste hoe hier van het begin af geijverd werd voor Christelijke eenheid en liefde. - De negentiende eeuw is intussen in dit opzicht gelukkiger dan de zestiende heeft mogen zijn!

(36) Deze aangehaalde woorden waren zeker te opmerkelijker in de mond van FAREL, die men anders, zowel als CALVIJN, van onmatige strengheid en onverdraagzaamheid beschuldigt. Het een is met het andere toch geenszins onbestaanbaar. Juist die krachtige overtuiging van de noodzakelijke éénheid van al de leden van het lichaam van CHRISTUS; die vurige ijver, om die éénheid met alle macht te bevorderen, verzet zich met nadruk tegen elk afzonderlijk lid, dat, of door losheid van zeden, of door hardnekkig aankleven van eigenwillige en algemeen stotende gevoelens, die éénheid tegenwerkt en dreigt te verbreken. En dit laatste heeft dikwijls plaats bij de zodanigen, die, doch alleen ten voordele van zichzelf, steeds op verdraagzaamheid aandringen. Mannen als FAREL zijn te oprecht van aard, dan dat zij, door het voorgeven van zodanig een verdraagzaamheid, zichzelf of ook anderen zouden willen misleiden. - L. R.

II.

Bern.

Bern scheen van al de Zwitserse kantons wel het minst rijp voor de Hervorming. Een militaire staat mag al gewicht hechten aan de godsdienst: hij zal met dat al een godsdienst willen die meer in uiterlijkheden bestaat en die stelselmatig georganiseerd is; een godsdienst die derhalve, gelijk elke andere maatschappelijke inrichting, in alle delen door het tijdelijke gezag kan worden nagegaan en bestuurd, geplooid en gewijzigd naar gelang omstandigheden. In zulk een staat worden alle tekenen van inwendig leven bij de godsdienst als gevaarlijk voor de algemene rust beschouwd en gevreesd. Alles komt daar aan op een fraaie uiterlijke schijn. NAPOLEON heeft ons hiervan het beste bewijs geleverd, toen hij de godsdienst in Frankrijk bij een concordaat regelde. Met Bern was het niet anders gesteld. Ook werd hetzelfde bestuur geheel en al door staatkundige belangen bezig gehouden, waarom die van de godsdienst vanzelf moesten achterstaan. Met de paus had men niet veel op; maar nog veel minder viel het in de geest om de partij te kiezen van een hervormer als ZWINGLI, die zich niet tot de Kerk bepaalde maar ook invloed wist uit te oefenen op de regering des lands. Wat het eigenlijke volk aanging: zolang zij maar "boter van koeien, en melk van kleinvee, met het vet van de lammeren (1)" hadden, bemoeiden zij zich weinig met godsdienst of staatkunde. Er bestond dan noch bij de regeerders noch bij hen die geregeerd werden, enige ware belangstelling in godsdienstige aangelegenheden.

(1) De 32.14.

Het bestuur van Bern had gemeend de Hervorming door het edict van 1523 te zullen stuiten. Weldra echter bemerkende dat dit geenszins het geval zou zijn, trok men meer een lijn met de kantons die aan het oude geloof vasthielden; en terwijl dat gedeelte van het volk, dat leden leverde voor de grote raad, het oor leende aan de stem der hervormers, bleven de meeste aanzienlijke families, uit wier midden de kleine raad was samengesteld, en die haar invloed, haar persoonlijke belangen en haar eer in gevaar achtten, met hardnekkigheid de oude stand van zaken toegedaan. Uit dit grote verschil in zienswijze tussen de beide bedoelde lichamen, werd wel een soort van spanning geboren, maar dadelijke botsingen kwamen niet voor. Nu en dan echter

gebeurde er wel iets, dat duidelijk bemerken deed dat de staat van rust, die men genoot, meer schijn dan wezenlijkheid was. Het was er mede gelegen als met een lichte schok van aardbeving; deze toch deelt aan de grond een zekere graad van schudding mede, maar daarom splijt nog de aarde niet van een: terwijl zodra de schok voorbij is, alles weder evenzo is als tevoren (2). Bern was in het godsdienstige veel minder bepaald en minder volgens een vast plan werkende dan in het politieke; integendeel, men mocht in dit opzicht aan stelselloosheid denken. Bern handelde als wilde men daar noch Rooms noch Protestants zijn. Tijd gewonnen was intussen voor de Hervorming alles gewonnen.

(2) HUNDESHAGEN, Conflikte van de Bernische Kirche, p. 19.

Almanak van de kettters.

Wat nu gedaan werd om Bern temeer van de Hervorming af te trekken, werkte juist het tegendeel uit. Reeds was het voor de Berners meer dan zij verdragen konden, dat de vijf eerste kantons een soort van beschermende houding jegens de overige bondsstaten aannamen; dat er geheime vergaderingen gehouden werden, waaraan men Bern geen deel liet nemen, en meer andere grieven. Maar nu deed THOMAS MURNER, een karmeliter uit Lucern, iets dat de maat vol maakte. Hij was een van die mensen die, onbeschaafd en ruw van aard, belangrijke personen kunnen zijn in de ogen van het volk, doch die bij anderen, die beter en meer doordacht oordelen, al zeer laag staan aangeschreven. Hij had tot zijn grote spijt gezien, dat in de Zuricher almanak de namen der heiligen opzettelijk waren weggelaten, en nu liet hij, uit wraak, een "*almanak van de kettters en kerkschenders*," in het licht verschijnen; een geschrift dat vol was van belegende en stekelachtige uitdrukkingen, en waarin de hervormers en hun vrienden, waaronder vele aanzienlijke mannen van Bern, op de onbeschoftste wijze werden tentoongesteld (3). Zurich en Bern vroegen daarover voldoening, en van die tijd af aan werd de vereniging tussen deze twee bondsstaten dagelijks nauwer en inniger.

(3) Quum nudus - tertius *Murneri* Calendarium legissem, partim ridendo hominis stultissimam impudentiam. (OECOLAMP. aan ZWINGLI, Feb. 1527. Epp. II, p. 26.)

De invloed van het gebeurde was al spoedig te zien in Bern. Bij de verkiezingen van 1527 kwamen er een groot aantal vrienden van de Hervorming in de grote raad; en dit lichaam, gebruik makende van hetzelfde recht om de leden voor de kleine raad te benoemen, (een recht dat gedurende twintig jaren door de baanderheren en de zestienen aan zich was getrokken geworden) verwijderde uit dezelf de hevigste voorstanders van de Roomse hiërarchie, en daaronder ook KASPER VAN MULINEN en SEBASTIAAN VAN STEIN (4), terwijl dezelfde plaatsen met Hervormingsgezinden werden aangevuld. Dus werd nu de vereniging van Kerk en Staat in Zwitserland, welke tot hiertoe hinderlijk was geweest aan de voortgang van de Hervorming, een middel tot bevordering van haar ontwikkeling.

(4) Mullinen e Seuatoria dignitate protrusus est. Lapides quoque. (HALLER aan ZWINGLI, 25 april 1527 Epp. II. p. 49.)

Kolb. Haller.

De hervormer HALLER was in deze ogenblikken in Bern; maar ook KOLB was daar. Deze had het Karthuizer klooster te Neurenburg, waarin hij zich genoodzaakt had gezien de wijk te nemen, verlaten, en was in zijn vaderland teruggekomen, geen andere gunst verzoekende dan de vrijheid om het Evangelie van JEZUS CHRISTUS te mogen verkondigen. Ofschoon KOLB reeds gebukt ging onder de last der jaren, en zijn hoofd reeds prijkte met de kroon der grijsheid, was hij toch nog vol jeugdig vuur en met een moedige en ondernemende geest beziel, waardoor hij nog volkomen in staat was om de leer der waarheid met nadruk aan aanzienlijken en geringen te prediken. HALLER daarentegen, die niet ouder was dan vijfendertig jaren, was de bedaardheid zelf, sprak altijd met de grootste ernst, en nam bij zijn verkondiging van de Hervormde leer de grootste behoedzaamheid in acht. Het scheen, dat zij beiden onderling van rol verwisseld hadden; immers indien men aan het uiterlijke het onderscheid van jaren niet bemerkte had, dan zou men HALLER voor een oud man en KOLB voor een jongeling gehouden hebben.

ZWINGLI, aan wiens blik weinig belangrijks ontging, meende dat voor Bern nu een gunstig ogenblik gekomen was, en hij wenste daarvan voor de goede zaak gebruik te maken. "De duif, die uitgezonden werd om de stand van de wateren te onderzoeken, is in de ark teruggekomen, een olijfblad medebrengende," dus schreef hij aan HALLER; "nu moet gij dus, als een tweede NOACH u opmaken en van het land bezit nemen. Doe het Woord van God nu zo diep indringen in de harten van de mensen, dat hetzelfde nooit weer daaruit verdreven zal kunnen worden (5)." - Aan THOMAS AB HOFEN schreef hij: "Uw beren hebben hun klauwen wederom laten zien. Moge het God behagen dat zij ze niet terugtrekken, voor alles verscheurd zal zijn wat zich verzet tegen de Heer JEZUS CHRISTUS."

(5) Aculeos ac hamos, sic in mortalium pectora dimitte, ut etiam si velint, non possint.
(Zw. Epp. II, p. 10.)

Wederdopers in Bern.

HALLER en zijn vrienden maakten zich gereed om aan deze opwekking gevolg te geven, toen hun toestand ingewikkelder begon te worden. Er waren enige Wederdopers in Bern aangekomen, en gelijk overal elders zo betoonden zij zich ook hier tot de hevigen en doldriftigen te behoren. Het nieuwsgierige volk liep toe en volgde deze nieuwe predikers (6). HALLER had een conferentie met hen die tot niets leidde. "Hoe wordt niet het Christendom in gevaar gebracht, overal waar deze heethoofden zich vertonen," riep hij uit (7). - Het is opgemerkt, dat er zich nooit enige sporen van nieuw leven in de Kerk hebben opgedaan, of de hiërarchie was gereed de voortgang daarvan te stuiten; of wel een andere niet minder gevaarlijke vijand vertoonde zich, om dat leven nog in de geboorte te smoren. - HALLER verloor hierbij evenwel zijn gewone bedaardheid en zachtheid van geest volstrekt niet. "De regering wil hen verbannen," sprak hij, "maar het is onze plicht om tegen hun dwalingen en niet tegen hun personen strijd te voeren; en daarbij moet het zwaard van de Geest ons enig wapen zijn (8)." Zulke grondbeginselen hadden de hervormers toch wel niet van het Pausdom geleerd!

(6) Ne plebem dehorentur ab auditione concionum nostrarum ob idolorum praesentiam. (Zw. Epp. II, p. 49.)

(7) Consideravimus omnes periculum urbis nostrae et totius Christianismi, ubi illae furiae irreperint. (Ibid. p. 50.)

(8) Nostrum est, omnia gladio spiritus refellere. (Ibid.)

Bij een openbaren redetwist, die nu plaats vond, waren er zes van de Wederdopers die zich voor overwonnen verklaarden, en twee anderen werden genoodzaakt zich te verwijderen (9).

(9) Had het aan de éne zijde mogen gelukken, de Wederdopers te bewegen zich meer op Gods Woord te gronden en minder aan de ingevingen van hun eigen geest toe te geven; en was men van de andere zijde niet ten enenmale doof geweest voor hun voorstellen ten aanzien van de invloed van het Christendom op de inrichtingen van het maatschappelijk leven: misschien was men beter tot eenheid gekomen. De Hervorming had dan zeker een nog geheel andere gedaante aangenomen en ook aan de maatschappij gegeven. Doch de tijd was daartoe nog niet gekomen: - de gemoederen waren voor vollege inzichten en volkomen Hervorming, niet alleen van de Kerk, maar ook van het mensdom, nog niet rijp. - Zij staan toch als getuigen dáár van wat nog eens in de toekomst moet geschieden, doch langs geheel andere wegen en door nog veel grotere omwentelingen, welke het Profetisch woord ons duidelijk aftekent. Het was nu vooreerst genoeg, dat de Hervorming de Kerk van misbegrippen en misbruiken zuiverde: en dit is nog niet eens volmaakt geschiedt of behouden. - L. R.

Het beslissend oogenblik nadert.

Het oogenblik dat voor de zaak van de Hervorming in Zwitserland veel beslissen zou, naderde meer en meer. De raad van Bern mocht niet langer wachten met tussenbeiden te treden, in de worstelstrijd die het Evangelie tegen het Pausdom volhield. De Berners zagen aan de ene kant de overmoed van de vijf eerste kantons dagelijks toenemen, en hoorden er meer en meer lui op zinspelen, dat de Oostenrijkers weldra weer in Helvetië zouden binnenrukken om het gezag van de paus overal, gelijk tevoren, te doen eerbiedigen; en aan de andere zijde moesten zij het ook opmerken, dat de Hervorming met elke dag voortgang maakte in het eedgenootschap. Aan welke zijde zou nu de overwinning zich scharen: aan de kant der mannen die op de wapenen van Oostenrijk bouwden, of aan de zijde van hen die Gods Woord alleen ten bondgenoot hadden? - De regering van Bern begreep in deze aangelegenheid niet anders dan volgens de wil van de meerderheid van het volk te mogen besluiten. *Vox populi, vox Dei* dacht men. "Niemand mag zich gerechtigd achten om op eigen gezag in deze iets te veranderen," dus werd geredeneerd; "aller mening moet daarover gehoord worden (10)."

(10) Ut privata auctoritate nemo quippiam immutare praesumat. (HALLER aan VADIANUS.)

Zegepraal van het Evangelie.

De regering van Bern had eigenlijk niets anders te doen, dan te kiezen tussen twee op verschillende tijden van haar uitgegane besluiten; te weten dat van 1523 waarbij bepaald werd dat Gods Woord zou verkondigd worden, vrij en onverlet en zonder daar iets bij te voegen, en dat van 1526 dat genomen was ter gunste van "de heiligen en de moeder Gods" en meer andere punten. Er gingen beambten overal rond om de stemmen op te nemen, en het bleek nu dat men geen wetten wilde die de vrijheid bekorten zouden. Op grond van deze gezindheid van het volk kon dan de raad gerustelijk bevelen "dat Gods Woord openlijk en vrij zouden gepredikt worden, zonder dat daarbij in enig opzicht menselijke inzichten en verordeningen zou in aanmerking genomen worden." Een belangrijke zegepraal voorwaar, die hier in de

eerste plaats door het Evangelie, maar ook tegelijkertijd door het volk van Bern, over de oligarchie en de priesters behaald werd.

Tegenwerking.

Dit besluit gaf intussen al aanstonds aanleiding tot botsingen van meer of minder belangrijke aard. Zelfs begonnen hier en daar de landlieden met de priesters en de monniken te twisten; en gelijk deze, zeiden zij, nu volkomen vrijheid hadden in het prediken, zo wilden zij ook van hun kant niet gedwongen wezen. Wel gingen er nu vermaningen van de raad uit, om toch rustig te blijven, maar aan vele plaatsen werd ronduit gezegd, dat zij hun geestelijken en hun Bijbel behouden wilden, maar van de mis verder niets wilden horen (11). Dit bracht de Pauselijke partij in beweging. "Ketters, deugnieten, vagebonden (12)!" dus voer de baanderheer KUTTLER uit tegen de boeren van Emmenthal, alhoewel hij die lieve namen weer terugnemen moest. De baljuw van Trachselwald ging voorzichtiger en met meer overleg te werk. Hij zag tot zijn grote ergernis, dat de inwoners van Rudersweil in de kerk met de grootste aandacht luisterden naar de prediking van een geliefde leraar, en nu verzamelde hij enige speellieden voor de kerkdeur, en liet hen lustig op hun fluiten en trompetten blazen, waardoor hij de prediker belette voort te gaan, terwijl hij voorts de jonge meisjes door de vrolijke muziek en ook door overredende woorden trachtte uit te lokken, om zich liever aan de dans te begeven.

(11) Incolas vallis Emmenthal Senatam adiisse, missamque missam fecisse. (Zw. Epp. II, p. 104.)

(12) Pueros, hereticos, et homines lascivos. (Ibid. p. 106.)

Dergelijke pogingen deden evenwel niet veel kwaad. Integendeel, de goede zaak won veld. Onder de gilden van de stad Bern waren er zes (de schoenmakers, wevers, kooplieden, bakkers, metselaars en timmerlieden), die zich verklaard hadden voor de afschaffing van patronaatrechten en dergelijke, en drie andere gilden (de looiers, smeden en kleermakers) stonden gereed dit voorbeeld te volgen (13). De zeven overige gilden kozen niet zo duidelijk partij; met uitzondering van de vleeshouwers, die verklaarde voorstanders bleven van de paus. De meerderheid van de burgers van Bern was dus van de Hervorming gunstig. In vele gemeenten van het kanton was dit almede het geval. De opperschout D'ERLACH, die erkende vijand van de Reformatie, moest de hoop opgeven om de voortbruisende stroom te stuiten.

(13) HALLER aan ZWINGLI, 4 november 1527. (Epp. II, p. 105.)

Halve maatregelen.

Een poging daartoe werd toch gedaan. Men gaf namelijk aan de onderscheidene baljuwen de last, om kennis te nemen van de ergernissen die door monniken en nonnen gegeven werden, en men ging zelfs zover aan te bevelen dat de kloosters zouden gezuiverd worden van alle vrouwen op wier zedelijkheid en ingetogenheid aanmerkingen konden vallen (14). Maar niet slechts tegen misbruiken van deze aard was de Hervorming te velde getrokken: het Pausdom zelf was het, en met het al de daarop gebouwde instellingen en verordeningen, waartegen de aanval gericht werd. Er moest dus iets meer gebeuren dan dergelijke halve maatregelen. Algemeen zei men: "De Bernse geestelijkheid moet tezamen geroepen worden, gelijk te Zurich, en dan confereert men over de verschilpunten. Van de uitslag daarvan mogen verdere besluiten ten deze afhangen."

(14) J.J. HOTTINGER, H. Kirchen, VIII, p. 394.)

Een redetwist bepaald.

Op de zondag volgende op St. Maartensdag (11 november) werd door de raad in overeenstemming met de burgers besloten, dat erin het begin van het volgende jaar een openbare redetwist zou plaats hebben. "De ere Gods en van Zijn Woord zal dan wel gehandhaafd worden," zei men. Tot het deelnemen aan die conferentie werden niet slechts Berners maar ook anderen, priesters en leken, uitgenodigd, hetzij bij brief of door middel van een gedrukte kennisgeving, maar onder uitdrukkelijke voorwaarde dat de betwiste punten uit de Bijbel alleen zouden mogen bestreden of verdedigd worden, zonder enige acht op de oude uitleggers te slaan, en zonder dat iemand zich zou mogen veroorloven van spitsvondigheden of van harde en ongepaste woorden gebruik te maken (15). "Wie weet," sprak men, "of deze tezamenkomst niet het middel kan worden om onder al de Zwitserse bondstaten de eenheid des geloofs te herstellen!"

(15) Solam sacram Scripturam, absque veterum glossematis. (HALLER aan ZWINGLI, 19 november 1527. Epp. 2, p. 113.)

Dus zou binnen de muren van Bern een geestelijke strijd plaats vinden, die in grote mate het lot van de godsdienst in Zwitserland beslissen moest; want het voorbeeld van de Berners kon niet zonder grote invloed blijven op de verdere leden van het eedgenootschap.

De Waldstädters zijn er tegen.

De vijf eerste kantons vernamen dit nieuws met geen groot genoegen. Zij hielden een bijeenkomst te Lucern, wanneer Freiburg, Solothurn en Glaris zich bij hen voegden. Er was in de bondsacte der Zwitserse kantons geen zweem te vinden van enige dwang ten opzichte van de godsdienst. "Elk kanton," zei Zurich, "is vrij om zich die geloofsbelijdenis te kiezen die hetzelf meest geschikt zal achten." De Waldstädters (16) daarentegen wilden de kantons die vrijheid betwisten, en hoopten hen zowel aan de meerderheid van de gezamenlijke bondsstaten in elke andere zin, als aan de paus in het stuk van godsdienst te onderwerpen. Zij protesteerden daarom in de naam van het eedgenootschap tegen de voorgenomen conferentie: "Uw leraren," dus schreven zij aan Bern, "die te Bazel van hun ongelijk zijn overtuigd geworden, zoeken in deze nieuwe redetwist hun geleden nederlaag te herstellen; maar wij verzoeken u dringend, dat gij het voornemen tot zulk een bijeenkomst geheel laat varen. Het zou in strijd zijn met onze oude overeenkomsten en verdragen." - "Wij zijn het niet," antwoordde Bern, "die iets doen of willen dat tegen de oude overeenkomsten zou strijden; maar gijlieden matigt u dingen aan die daarmee niet zijn overeen te brengen. Wij zullen, wat er ook gebeurt, aan onze Heer JEZUS CHRISTUS getrouw blijven." Hierop besloten de Roomse kantons om alle vrijgeleide te weigeren, aan diegenen die naar Bern zouden willen gaan. Dit voorspelde zeker niet veel goeds van hun kant.

(16) Hieronder worden verstaan de bewoners van de kantons Schweiz, Uri, Unterwalden, Lucern en Zug.

De vier bisschoppen van Lausanne, Constanz, Bazel en Sitten, die een uitnodiging ontvangen hadden om de conferentie bij te wonen, onder bijvoeging, dat zo zij niet

verscheen zij al hun privileges in het kanton Bern verbeuren zouden, antwoordden dat aangezien de redetwist op geen andere wijze dan met de Bijbel mocht gevoerd worden, zij daaraan geen deel konden nemen. Hier waren dus deze geestelijke heren niet indachtig aan de woorden van een van de voortreffelijkste Roomse doctoren van de vijftiende eeuw (17): "In godsdienstzaken behoort men van de mening van anderen onafhankelijk te zijn, en alleen Gods wil te volgen."

(17) J. Goch, *Dialogus de quatuor erroribus*, p. 237.

Verdere tegenstand.

De verdere Roomse godgeleerden volgden ten deze het voorbeeld van de bisschoppen. ECK, MURNER, COCHLOEUS en meer anderen zeiden: "Wij hebben een brief van uitnodiging ontvangen van de vervloekte ketter ZWINGLI (18). Zij willen de Bijbel alleen aannemen als rechter in deze zaak; maar kan de Bijbel zelf dan zeggen of men zijn uitspraken al dan niet geweld aan doet? Wij gaan niet naar Bern, naar die afgelegen hoek van de wereld. Wij hebben geen lust om in dat ketters hol te gaan redetwisten. Laten zij, die zeggen dat zij de Bijbel op hun zijde hebben, tot ons komen zo zij lust hebben; wij zullen hen afwachten." De keizer wilde dat de conferentie uitgesteld zou worden; maar op de dag dat dezelfde geopend werd, gaf de raad van Bern in antwoord, dat aangezien al de verwachten reeds aangekomen waren, een uitstel niet mogelijk was.

(18) *Epistolam leprosi, damnati, haeretici Zwinglii accepi.* (Eck aan G.A. ZELL, Zw. Epp. II. p. 126.)

Gewichtige vraag.

Wij zien dus de Kerk van Zwitserland er toe overgaan, om zonder medewerking, ja, in weerwil van de bisschoppen en doctoren, omtrent de leer voor het vervolg een beslissing te nemen. Maar had men daartoe het recht? - Nee! - namelijk zo wij met Rome geloven, dat de bisschoppen en de priesters een soort van heilige kaste vormen, en dat zij als zodanig geplaatst zijn tussen God en de Kerk. Ja! - zo zij, gelijk wij op grond van de Bijbel aannemen het geval te zijn, ten opzichte van de Gemeente geen ander gezag uit te oefenen hebben, dan wat nodig is om deze, *alleen ordeshalve* te leiden en te besturen. Zo begrepen het ook de Zwitserse hervormden. "De leraar ontvangt weliswaar zijn roeping van God," dus redeneerden zij, "maar de Kerk moet niettemin beoordelen of die roeping waardiglijk is of wordt opgevolgd; en ten allen tijde heeft zij het recht om in geloofszaken de woorden van de leraren aan het Woord van God te toetsen. *Beproeft de geesten - beproeft alle dingen*, dit zijn zoveel stellige bevelen van dat Woord (19). De Kerk (de Gemeente) is het, die beslissen moet wanneer er verschil is (20)." Het was dan in voldoening aan deze dure verplichting, dat de redetwist te Bern plaats greep.

(19) 1Jo 4.1 1Th 5.21.

(20) *Judex controversiarum.*

De strijd scheen ongelijk; immers de hiërarchie van Rome, die in de loop van de eeuwen reuzenkrachten verkregen had, stond hier tegenover de Hervorming, die nog zwak en onontwikkeld was, en in Bern in het eerst geen andere verdediger had, dan alleen de bescheiden en zachtmoedige BERTHOLD HALLER. "Ik gevoel mij niet in staat om het zwaard des Geestes op een waardige wijze te voeren," schreef hij in het

besef van zijn zwakheid aan zijn vrienden. "Zo gijlieden mij niet komt helpen is het alles over." Maar in het ootmoedig gebed tot God vond hij reeds sterkte en troost, zodat hij ook zeggen kon: "Het geloof in mijn Zaligmaker geeft mij moed, en doet mij over mijn vrees zegevieren (21)."

(21) Fides in Dominum me animat, ut nihil verear. (Zw. Epp. II, p. 123.)

Zwingli komt naar Bern.

Maar hij zou daarom niet alleen blijven. Hij hoopte bovenal op ZWINGLI. "Ik heb te Baden indertijd het bad gebruikt," dus drukte OECOLAMPADIUS zich beeldsprakig uit in een brief aan HALLER, "en nu zal ZWINGLI te Bern wel aan de berendans willen gaan deelnemen (22)." - "Het zal er nu op aankomen," schreef HALLER aan ZWINGLI; "wij hebben de wolf bij de oren gegrepen, en nu moeten wij hem terdege vasthouden ook (23). De WATTEVILLES, NOLLS, TREMPES en BERTHOLDS zijn allen bereid u bij hen te ontvangen. Kom dan maar spoedig over. Gij moet ons aanvoeren in de strijd."

(22) Een zinspeling op de redetwist te Baden, een bekende badplaats, en op het wapen van Bern.

(23) Lupum auribus tenemus. (Zurich M.S.)

ZWINGLI aarzelde geen ogenblik. Hij vroeg verlof aan de raad van Zurich om naar Bern te mogen gaan, ten einde de bewijzen te leveren "dat hij een leer predikte die vol was van de vreeze Gods, en waarin niets van dat alles te vinden was wat men hem ten laste legde; en dat die leer, wel ver van de strekking te hebben om onrust en scheuring te verwekken, veeleer geschikt was om de onderlinge eendracht van de Zwitsers op hechtere grondslagen te vestigen (24)."

(24) Neque ad perturbationem nostrae almae Helvetiae. (Zw. Epp. II, p. 120.)

Antwoord van Oecolampadius.

Om dezelfde tijd dat HALLER bericht ontving dat ZWINGLI komen zou, schreef hem OECOLAMPADIUS: "Ik ben bereid, om, zo het nodig mocht zijn, zelfs mijn leven ten offer te brengen. Laat ons elkaar in het nieuwe jaar ontmoeten, tot de plechtige vernieuwing van ons verbond als dienaars van de Heer JEZUS CHRISTUS." Meer andere doctoren schreven in gelijke geest. "Zo zendt de Heer mij dan bondgenoten, die mij in mijn zwakheid zullen helpen en mij ondersteunen in de harde kamp, die wij gaan strijden voor de waarheid!" riep HALLER met aandoening uit. Met dat al was het nodig alle maatregelen van voorzichtigheid te gebruiken; want niet alleen was de vijandige geest van de vijf kantons te vrezen, maar ook de oligarchen in Bern waren niet te vertrouwen (25). De doctoren uit Glaris, Schafhausen, St. Gallen, Constanz, Ulm, Lindau en Augsburg verzamelden zich dan in Zurich, om van daar verder te trekken onder hetzelfde geleide met ZWINGLI, COLLIN, MEGANDER, GROSSMAN, SCHMIDT, BULLINGER en een grote menigte van plattelands geestelijken, die de hervormer vergezellen zouden. "Nu er zoveel wild op de baan komt," werd er van de kant van de tegenstanders gezegd, "zal er wel de een of andere schone vangst voor ons te doen zijn. Kunnen wij er al geen van neerleggen, dan is het toch wel mogelijk dat wij er enkelen van verrassen zullen en in een kooi zullen kunnen opsluiten."

(25) Oligarchae in angulis obmurmurent. (Ibid. p. 123.)

Driehonderd uitgelezen gewapende mannen uit Zurich en de naaste omstreken tezamen gebracht, maakten het geleide uit. Evenwel opdat het niet schijnen zou, alsof de godgeleerde heren onder militaire bedekking vervoerd werden, gebruikte men bij het geleide vaandel, trom noch veldpijp. Slechts reed de stadstrompetter, een burgerlijk beambte, aan het hoofd van de tocht.

Op dinsdag 2 januari ving men de reis aan. ZWINGLI scheen bijzonder opgeruimd van geest. "God zij geloofd," zei hij, "mijn moed wordt dagelijks groter (26)." De burgemeester ROUST, de stadsschrijver van Mangoldt en FUNCK en JAEKLI, welke beide laatsten de graad van Magister bezaten, en die met hun vieren vanwege de raad gecommiteerd waren om de conferentie bij te wonen, reden aan zijn zijde. De 4e kwam de stoet te Bern aan. Zij waren op hun tocht maar eens of tweemaal verontrust geworden.

(26) Crescit, Domino gloria, mihi animus in hac pugna. (Zw. Epp. Vadiano.)

De kerk van de Franciscaners.

De kerk van de Franciscaners was als plaats van bijeenkomst aangewezen. Deze was daartoe door TILLMANN, de stadsarchitect, naar aanwijzing van ZWINGLI ingericht geworden (27). Men had een enigszins verheven stelling opgericht, die ruim genoeg was om de bij de redetwist betrokkenen daarop te kunnen plaatsen, welke dan ook aan twee tafels gezeten waren. Aan de kant der Evangelischen merkte men, behalve HALLER, ZWINGLI en OECOLAMPADIUS, ook onderscheidene voorname mannen van de Hervormde Kerk op, die van buitenaf gekomen waren, zo als BUCER, CAPITO en AMBROSIUS BLARER. Aan de zijde van Rome scheen de bekende Dr. TREGER, van Freiburg, voornamelijk de kamp te zullen volhouden. De meeste overige Roomse doctoren van naam waren, hetzij uit vrees voor een nederlaag, hetzij uit trotsheid of minachting, niet opgekomen.

(27) Tillmannus urbis architectus locum juxta tuam deformationem óperabit. (Zw. Epp. II, p. 123.)

Het eerste wat gedaan werd was de voorwaarde te herinneren, volgens welke de redetwist zou plaatshebben; en deze waren als volgt: "Geen bewijzen zullen gelden die niet uit de Heilige Schrift ontleend zijn; en het zal ook niet geoorloofd zijn om aan enige Bijbeltekst een andere uitlegging te geven, dan die welke in de Bijbel zelf kan gevonden worden; zodat de moeilijke plaatsen door meer duidelijke, elders voorkomende, zullen moeten worden toegelicht." Nu stond een der secretarissen op om de namen af te lezen van degenen die uitgenodigd waren om aan de conferentie deel te nemen, en van wier al of niet tegenwoordigheid men zich nu verzekeren wilde. Hij riep met luider stem, zodat het door de gewelven klonk, de naam af van de bisschop van Constanz. Niemand antwoordde. Hij deed hetzelfde ten aanzien van de bisschoppen van Sitten, Bazel en Lausanne. Maar ook van deze heren was niemand tegenwoordig; ook hadden zij geen gevolmachtigde gezonden. Zij hadden trouwens geweten, dat Gods Woord de enige bewijsgrond zou zijn die bij deze redetwist zou mogen gelden, en dus wilde zij zich liever niet wagen! De Roomse hiërarchie heeft geen grotere vijand dan het Woord van God.

Opening van de conferentie. Christus het enige Hoofd.

Er waren omtrent driehonderdvijftig Zwitserse en Duitse geestelijken opgekomen. Op dinsdag 7 januari 1528 werd de conferentie meer bepaaldelijk geopend, en wel bij monde van de burgemeester VADIANUS uit St. Gallen, een van de voorzitters. Na hem stond de bejaarde KOLB van zijn zitplaats op en zei: "In deze gewichtige ogenblikken voegt het ons wel om ons te vernederen voor God, in Wiens hand alle menselijke handelingen zijn," en nu sprak hij met diep gevoel een plechtig gebed uit. Hierop werd als eerste punt van overweging de volgende stelling gelezen: "De Heilige Christelijke Kerk berust op Gods Woord alleen. CHRISTUS is daarvan het enige Hoofd en de enige Leidsman."

ALEXIS GRAT, een Dominikaner monnik. "Het is niettemin waar, dat CHRISTUS een plaatsvervanger heeft op aarde."

HALLER. "CHRISTUS heeft de Heilige Geest aan Zijn Kerk geschonken, maar buitendien heeft Hij op aarde geen plaatsvervanger."

TREGER. "Het is de moeite wel waardig om eens na te gaan hoe ver het in de laatste tien jaren al gekomen is. De een noemt zich een Lutheraan; de ander is, zegt hij, een Zwingliaan; een derde noemt zich naar CARLSTADT; een vierde naar OECOLAMPADIUS; een vijfde is een Wederdoper....."

BUCER. "Wij erkennen iedereen die in JEZUS CHRISTUS gelooft als in de enige Zaligmaker, voor onze broeder. LUTHER verlangt evenmin als ZWINGLI of OECOLAMPADIUS dat de gelovigen zich naar hen noemen. Maar gijlieden moet buitendien niet zo sterk roemen op een eenheid, die toch alleen voor het uiterlijke bestaat. Die eenheid, die in het Oosten het werk was van Mahomet, en in het Westen door de paus gehandhaafd wordt, is nergens nuttig voor, dan om te beletten dat dwalingen en misbruiken ontdekt en verbeterd worden. God laat het toe, dat er verschil van meningen bestaat; en dat is in Zijn wijsheid dienstbaar, om de gelovigen te leren dat zij zich niet moeten verlaten op de uitspraken van mensen, feilbaar gelijk zij zelf zijn, maar dat zij het Woord der Waarheid moeten onderzoeken en daarbij bidden om de voorlichting van de Heilige Geest. Daarom dan, geliefde broeders, houden wij vast aan de Schrift (28)! En gij Berners, vergeet niet dat de Heer gezegd heeft komt tot mij, en geenszins *komt tot mijn plaatsvervanger!*"

(28) Darum fromme Christen! Zur Schrift, zur Schrift! (Acta Zw. II, p. 92.)

Achtereenvolgens werd nu gedisputeerd over de overlevering, de verdiensten van CHRISTUS, de Transsubstantiatie, de mis, het aanroepen van de heiligen, het vagevuur, de beelden, en het celibaat: terwijl eindelijk ook het ergerlijke leven van vele geestelijken een onderwerp van behandeling uitmaakte. Het ontbrak Rome bij geen van deze punten aan verdedigers. Een daarvan, met name MURER, priester van Rappersweil, was zo hevig en zo opgewonden, dat hij zei: "Zo de beide Bernse predikers verbrand moesten worden, zou ik mij gaarne willen lenen om hen des noods naar de brandstapel te dragen."

Verbittering bij een priester. Plotselinge bekering.

Op zondag 19 januari, de dag op welke het punt van de mis behandeld werd, besteed ZWINGLI de kansel, met het bepaalde oogmerk om over dit onderwerp ook iets tot het volk te zeggen. Toen hij bij het lezen van de Apostolische geloofsbelijdenis gekomen was tot aan de woorden: "Die opgevaren is ten hemel, zittende ter

rechterhand Gods, des almachtigen Vaders, van waar Hij komen zal om te oordelen de levenden en de doden," hield hij, na deze langzaam en nadrukkelijk voorgelezen te hebben, een ogenblik op. "Dit is in strijd met de mis," sprak hij nu. Deze weinige maar veel betekenende woorden maakten een geweldige indruk op de verzamelde menigte, en zij brachten een merkwaardige plotselinge bekering teweeg bij een priester, die juist gereed stond om in een van de kapellen de mis te gaan bedienen. Deze man werd door ZWINGLI's opmerking diep getroffen, en de waarheid drong op dat ogenblik zo krachtig in zijn ziel door, dat hij in tegenwoordigheid van de gehele vergadering zijn plechtgewaad aflegde, en uitriep: "Ik kan de mis niet meer bedienen, zolŕng mij haar wettigheid op geen betere gronden zal gebleken zijn! "Het gerucht van deze overgang, die aan de voet van het altaar voor aller ogen geschied was, doorliep weldra de gehele stad (29), en men zag daarin een voorteken waaraan bijzonder belang werd gehecht. En een voorval als dit was inderdaad in de toenmalige omstandigheden gewichtig om de wil van de gevolgen. De mis is voor Rome alles; tast de mis aan, en gij hebt haar naar het leven gegrepen. De mis is de grote spil waarom de gehele pauselijke machine draait.

(29) Ward durch die gantzen Stadt kundt. (BULLING, I, p. 436.)

St. Vincentsdag.

Drie dagen later, 22 januari, zou het de dag van St. Vincent, de beschermheilige van de stad, wezen. Hoewel de conferentie ook 's zondags was voortgezet, werd bepaald dat men op deze dag rust houden zou. De kanunniken vroegen aan de raad wat hun alsdan te doen stond ten opzichte van de mis. "Diegenen onder u," was het antwoord "die zich verenigen kunnen met de stellingen die deswegens geopperd zijn, mogen zich van de viering van de mis ontslagen rekenen, terwijl de anderen moeten doen als naar gewoonte (30)."

(30) BULLINGER zegt integendeel dat de raad bepaaldelijk verboden had dat de mis gevierd zou worden. Maar BULLINGER, die zich wel eens door zijn vuur laat medeslepen, is daardoor niet altijd even nauwkeurig. Het is niet te denken, dat de raad zulk een besluit zal genomen hebben voordat de conferentie nog ten einde gebracht was. Ook laten andere schrijvers en originele stukken van die tijd hieromtrent geen twijfel bestaan. STETTLER verhaalt de zaak zoals wij die in de tekst hebben medegedeeld. (Zie zijn Kroniek, pars 2, p. VI, ad annum 1528.)

Alle voorbereidselen werden inmiddels voor het feest gemaakt. De avond tevoren kondigde het gelui van al de klokken van de menigte aan, dat de volgende dag een feestdag wezen zou. Reeds vroeg in de morgen van de dag zelf staken de altaarbedienden in de kerken waskaarsen aan, en de wierook doorwalmde de gewelven; maar...er kwam niemand om feest te vieren! Geen priesters om de mis te celebreren, en geen gelovigen om deze te horen! - Merkwaardig verschijnsel voorwaar! - Men mocht de ledig blijvende tempels vergelijken bij een slagveld, daags na een bloedig treffen, waar alsdan de stilte heerst des grafes, en niet dan doden worden aangetroffen.

Het was de gewoonte, dat op deze feestdag de vesper in de hoofdkerk met allen luister plaats had. De organist was behoorlijk op zijn post; maar de kanunniken verscheen niet. Deze goede man, ontwarende dat het gedaan scheen te raken met de soort van godsdienstoefening waarbij hij onmisbaar was, gaf aan zijn leedgevoel lucht, door het

spelen van een boetpsalm in plaats van het opwekkende en statige *Magnificat*. Hierop verliet hij de kerk. Doch nu maakten sommigen, door de indruk van het ogenblik medegesleept, op een overdreven en kwalijk geplaatste wijze gebruik van het recht dat zij meenden te hebben, om ook iets bij te dragen tot het uit de weg ruimen van de ergernissen van het ten val neigende Roomse geloof. Zij vielen namelijk in blinde woede op het onschuldige orgel aan, en braken het aan stukken. De mis had opgehouden, en dus moest ook maar het orgel uit de weg.

De volgende dag bleef het in het eerst alles rustig. Eensklaps echter vertoonde zich een troep mensen, die met luidruchtigheid en dreigende gebaren zich kerkwaarts spoedden. Het waren de vleeshouwers van de stad, die besloten scheen in deze hachelijke ogenblikken een bewijs van hun ijver te geven. Zij hadden zich voorzien van groene boomtakken, om daarmee hun kapel op te sieren. In hun midden hadden zij een vreemde priester, die van enige schoolknappen gevolgd werd. De priester volbracht de dienst, terwijl de jongens door hun gezang het gemis aan een orgel trachtten te vergoeden. Na de afloop der godsdienstoefening keerden de gildebroeders terug, niet weinig trots op wat zij gedaan hadden.

De discussies liepen inmiddels ten einde. Deze waren hevig genoeg geweest. BURGAUER, een geestelijke uit St. Gallen, was eerst een ijverig verdediger geweest van de leer van de werkelijke tegenwoordigheid in het Avondmaal; maar later erkende hij toch, dat de redeneringen van ZWINGLI, OECOLAMPADIUS en BUCER hem tot een andere mening hadden gebracht. MATTHIAS, uit Saengen, deed een dergelijke verklaring.

Zonderlinge stelling.

Er had ook nog een onderhoud in het Latijn plaats, tussen FAREL en een theoloog uit Parijs. De laatste kwam met een zonderlinge stelling voor de dag. "Wij Christenen," zei hij, "hebben het bevel ontvangen om met de duivel op een goede voet te zijn (31), want er staat geschreven: "*Wees welgezind jegens uw wederpartij,*" Mt 5.25" en de duivel is, dit zullen wij allen toestemmen, onze wederpartij. Hoeveel te gereeder zullen wij dan niet zijn om ons te betonen als gehoorzame zonen van de Kerk!" Deze zeer buitengewone manier van het gezag van de Kerk te verdedigen, verwekte een algemeen gelach. -

(31) Nos tenemur obedire diabolo. (J.J. HOTTINGER, III. p. 405.)

Met de Wederdopers werd ook nog geredetwist. De grote en kleine raad kwamen beiden tot het besluit om de mis af te schaffen, en dat een ieder de vrijheid hebben zou om uit de kerken al datgene weg te halen wat hij daarin tot versiering als anderszins mocht geplaatst hebben.

Dadelijk werden ten gevolge daarvan vijfentwintig altaren en een groot aantal beelden uit de domkerk weggenomen of aan stukken gebroken, hoewel zonder dat daarbij wanordelijkheden tussen de burgers onderling voorvielen. Ook begonnen, gelijk LUTHER ons bericht, de kinderen langs de straat een soort van zegelied te zingen dat hierop nederkwam:

*Gevallen zijn de valse goden,
't Is met hun rijk en dienst gedaan (32)!*

(32) Pueri in plateis cantant: se esse a Deo pisto liberatos. (L. Epp. III, p. 290.)

Bitterheid van de Pausgezinden.

Zij die intussen aan het Pausdom trouw gebleven waren, zagen en hoorden dit alles tot hun grote ergernis. Sommigen gaven dat ook luid te kennen: "Zo iemand zich verstout om zijn handen te slaan aan het altaar van het vleeshouwersgilde, die zal ik daarvoor met zijn leven doen boeten," zei JOHAN SCHNEIDER. Een ander, PETER THORMAN, noemde de domkerk, die zo beroofd geworden was, een stal. "Het zal een geschikte plaats zijn om op de marktdagen daarin het vee te brengen dat van buiten komt," sprak hij. JOHAN ZEHENDER, een lid van de grote raad, toonde zijn minachting voor zulk een bedehuis daarmee, dat hij er op een ezel gezeten binnenreed, onder het uitbraken van de ergste verwensingen tegen de Hervorming. Toen een burger van Bern, die naar het schijnt trachten wilde om hem te bedaren, hem zei: "Het is Gods wil geweest dat de beelden zijn weggenomen geworden," grauwde ZEHENDER hem toe: "Zeg liever om de wil des satans. Hoe zijt gij ooit in de gelegenheid geweest om hieromtrent zo net de wil van God te vernemen?" Intussen werd ZEHENDER voor zijn gedrag beboet voor een bedrag van twintig livres, en voorts als lid van de raad ontslagen (33). -

(33) TILLIER, History of Berne, III, p. 257.

"O tijden! o zeden!" riepen vele Roomsgezinden uit, bij alles wat zij zagen gebeuren, "hoe licht was toch zulk een uiterste te voorkomen geweest! Waren onze bisschoppen maar wat meer in hun studeervertrek, en wat minder in het verboden gezelschap van vrouwen gezien geworden (34)!"

(34) Si studiorum quam scortorum nostri episcopi amantiores essent. (RUCHAT, I, p. 576. Brief van J. VAN MUNSTER, priester uit Solothurn.)

Noodzakelijkheid om de misbruiken tegen te gaan.

De Hervorming was niettemin hier zowel als elders allernoodzakelijkst. Toen in de vierde eeuw de Christelijke Kerk zich dáárin verheugen mocht, dat de vorsten, in stede van bittere vervolgers, beschermers en begunstigers voor haar werden, was daarvan tevens het gevolg, dat een groot deel van de uiterlijke luister van de Heidense godsdienst op haar gebied werd overgebracht. Beelden, versierselen en plechtigheden, uit Griekenland en Egypte afkomstig, verdrongen langzamerhand de edele eenvoudigheid van de godsdienst van JEZUS CHRISTUS. De Hervorming van de zestiende eeuw, die de eerste en oorspronkelijke staat van de Kerk moest doen terugkeren, vermocht dat natuurlijk niet zonder de bestaande misbruiken met krachtige hand aan te tasten. -

Prediking van Zwingli.

De vreemdelingen maakten zich nu gereed om Bern weer te verlaten. Voor hij afreisde hield ZWINGLI echter nog een krachtige rede van de predikstoel tot het verzamelde volk. De kerk vertoonde toen op alle plaatsen de gevolgen van de verandering die er had plaats gegrepen, en overall zag men de brokstukken en overblijfselen van verbroken beelden of gesloopte altaren. ZWINGLI, zijn bewogen blikken beurtelings op deze zoveel zeggende puinhopen en op het volk slaande, zei: "De waarheid heeft aanvankelijk gezegepraald; maar volharding zal er nodig zijn, om de overwinning volkomen en duurzaam te maken. CHRISTUS heeft volhard tot in de dood. *Ferendo vincitur fortuna*. Ik herinner mij hier hoe CORNELIUS SCIPIO, vernomen hebbende dat de legerhoofden die aan het vreselijke bloedbad bij Cannae ontkomen waren, er

over dachten om Italië te verlaten, de zaal waar de senaat vergaderd was binnenging, alhoewel hij de ouderdom nog niet bereikt had om lid van de senaat te kunnen wezen, en, zijn zwaard trekkende, de ontmoedigde veldoversten ertoe bracht, om te zweren dat zij Rome zouden blijven verdedigen. Burgers van Bern! Ik wek u bij deze Eveneens op, om getrouw te blijven aan de heilige zaak van onze Heer JEZUS CHRISTUS."

Wij kunnen ons gemakkelijk voorstellen dat deze woorden van ZWINGLI, die met zijn gewoon vuur werden uitgesproken, van grote uitwerking op de gemoederen van de aanwezigen moeten geweest zijn.

Daarop de aandacht meer bepaaldelijk vestigende op de in het rond verspreid liggende overblijfselen van beelden en kerksieraden, vervolgde hij aldus: "Ziet deze beelden! Zij zijn tener geworpen en van al hun luister beroofd. Wat er nog van overgebleven is moet nu maar uit de weg geruimd worden. Gijlieden zult wel doen, met voortaan het geld, dat gij gewoon waart aan zulke dwaze dingen te verkwisten, te besteden tot ondersteuning en verkwikking van uw verarmde medebroeders, die *levende* beelden zijn, geschapen naar de gelijkenis Gods. Zijn er onder u zwak genoeg om droefheid te tonen wegens het toneel van verwoesting dat zich hier aan onze ogen voordoet: dat zij toch niet denken dat die beelden iets meer waren dan gewoon hout en steen. Ziet daar ginds, daar is een beeld dat zonder hoofd is (ZWINGLI wees hier met de vinger naar het bedoelde beeld, en de ogen van de menigte volgden de aanwijzing), en daar is een ander dat geen armen meer heeft (35). Zo deze behandeling van hun beelden de heiligen in de hemel op enige wijze geërgerd had, en zij werkelijk de macht bezitten die men hun toeschrijft: zouden zij dan zo maar ongestoord hebben laten gebeuren, wat er geschied is?" -

(35) Hie lüt einer, dem ist's houpt ab, dem andern ein arm, u.s.w. (Zw. Opp. II, p. 228.)

"Nu dan," met deze woorden eindigde de welsprekende redenaar, "staat dan in de vrijheid, met welke u CHRISTUS vrijgemaakt heeft, en wordt niet wederom met het juk van de dienstbaarheid bevangen Ga 5.1." "Vreest niet! De God die u begenadigd heeft met Zijn wonderbaar licht, zal ook de verdere leden van het Zwitserse eedgenootschap de ogen openen, en ons vaderland zal eenmaal, door de invloed van de Heilige Geest bekeerd van dwaling en ongerechtigheid, bloeien en gelukkig zijn."

Geest van de christelijke liefde.

ZWINGLI's woorden waren niet tevergeefs gesproken. Al dadelijk bleek het, dat hij de echt Christelijke geest van de liefde en van het broederschap onder de Berners had opgewekt. Althans enige personen die ter dood veroordeeld waren wegens het verwekken van ongeregelde heden en pogingen tot opstand tegen het wettig gezag, verkregen kwijtschelding van straf, en al de ballingen werden teruggeroepen. Zo betoonden de Berners, die genade van God ontvangen hadden, zich ook barmhartig jegens hun natuurgenoten. "Wij zouden misschien Eveneens gehandeld hebben," spraken de leden van de raad, "zo wij de eer hadden mogen genieten, dat ons een of ander groot vorst bezocht had. Wij hadden dan wellicht, te zijner eer, de gevangenen ontslagen en de ballingen terug doen komen. Maar nu, daar de Koning van de koningen en de Zaligmaker van onze zielen tot ons gekomen is, Die ons een eeuwige verlossing heeft aangebracht; nu mochten wij daarmee geen ogenblik aarzelen (36)."

(36) Da van de König aller Könige.....(HALLER, door KIRCHHOFEN, p. 439.).

De Roomsgezinde kantons, vol spijt over de gevolgen van de te Bern gehouden conferentie, trachtten de terugtocht van de godgeleerde heren te bemoeilijken. Toen deze voor Bremgarten aankwamen, vonden zij de poorten gesloten. Hierop stelde de baljuw SCHUTZ, die aan het hoofd van tweehonderd gewapende mannen het geleide uitmaakte, twee hellebaardiers vóór het paard van ZWINGLI, twee andere daar achter en één aan elke zijde. Vervolgens plaatste hij zichzelf aan de linkerhand van de hervormer, en de burgemeester ROUST nam de plaats ter rechterzijde in. Nu ontving het escorte bevel om met gevelde lans voort te rukken (37). Het schijnt dat deze krachtige en vastberaden houding doel trof; immers er volgde een onderhandeling, die van de kant van de in de stad bevelvoerenden geopend werd, en die al spoedig uitwerkte dat de poorten ontsloten werden. De trein trok nu zonder verhindering door Bremgarten, alhoewel de gehele bevolking op de beenwas; en op 1 februari werd Zurich bereikt, zonder dat er onderweg verder iets voorviel. ZWINGLI kwam aldaar als een overwinnaar binnen, zegt LUTHER (38).

(37) Mit iren Spyessen für de hauffen. (BULL., chr. I, p. 439.)

(38) Zwingel triumphator et imperator gloriosus. (L. Epp. III, p. 290.)

De Rooms en bekennen hun nederlaag.

De Roomse partij erkende openlijk, dat zij een grote nederlaag geleden had. "Onze zaak staat slecht," zeiden sommigen (39). "Hoe jammer dat wij van onze kant geen mannen hadden, genoegzaam bedreven in de Bijbel, om ZWINGLI met vrucht het hoofd te kunnen bieden! Met een kampvechter, zo vol vuur en zo onvermoeid als hij, moest onze tegenpartij veel op ons vooruit hebben. Niemand had met dat al kunnen denken, dat een man als ZWINGLI zo veel geleerdheid en kennis had kunnen ontwikkelen (40). In deze heeft de meerderheid het pleit beslist, alhoewel het recht stellig op de zijde van de minderheid geweest is (41)."

(39) Ruunt res nostrae. (Brief van de priester J. VAN MUNSTER, die bij de discussies tegenwoordig was. RUCHAT, I, p. 575.)

(40) Doctior tamen haec bellua est quam putabam. (RUCHAT, I, p. 575.)

(41) Vicitque pars major meliorem. (Ibid.)

De raad van Bern wilde geen verdere stappen doen, zonder zich volkomen van de algemene gezindheid van het volk verzekerd te hebben. Te dien einde gingen er op 30 januari beambten aan de huizen rond, om de ingezetenen tot een algemene vergadering op te roepen, die op 2 februari plaats vond. Die dag kwamen allen, zowel de burgers als de dienstbaren, in de hoofdkerk bijeen, waar zij met een bewonderenswaardige eenstemmigheid, en als waren zij allen leden van één groot gezin geweest, de plechtige eed zwoeren dat zij de grote en de kleine raad in al derzelve maatregelen voor het heil van Land of Kerk zouden ondersteunen.

Edict van Hervorming.

De raad kondigde nu 7 februari 1528 een algemeen edict van Hervorming af, en bevrijdde daarmee voor altijd de Berners van het dwangjuk van de vier bisschoppen, die gelijk men het uitdrukte, "meesterlijk de kunst verstonden om de schapen te scheren, maar die zich over hun onderhoud en hun wel of kwalijk gaan verder niet bekommerden (42)."

(42) BULL. Chrou. I, p. 466.

De Hervormde leer breidde zich inmiddels meer en meer in de stad uit. Daartoe droegen ook spitschriften bij. Zo hoorde men om deze tijd overal spreken van zekere rijmen van MANUEL, waarin de mis werd voorgesteld als op haar doodbed liggende, en in die laatste ogenblikken nog de hulp van de geneesheren inroepende. Zij begrijpt ten laatste dat er geen redding meer mogelijk is; en gaat nu over om, voor zover haar verzwakte krachten dat toelaten, haar testament te maken. - Deze rijmen gaven het volk misschien al te veel stof tot spottelij; maar het zal echter niet ontkend worden, dat zodanige voorstellingen, mits niet te zeer overdreven worden, wel haar groot nut kunnen hebben. De waarheid vindt menigmaal te eerder ingang, naar gelang zij minder naakt tot ons komt. -

Aanmerkingen.

Men heeft van de Hervorming in het algemeen, en die van Bern in het bijzonder te last gelegd, dat daarbij de politiek te grote rol heeft gespeeld. Maar deze beschuldiging is, vooral ten aanzien van Bern, niet veel meer dan uit de lucht gegrepen. Immers Bern was, mag men zeggen, van al de kantons van Zwitserland juist dat, wat het meest in de pauselijke gunst deelde; - Bern had geen bisschop te ontslaan, noch ook een trotse en machtige geestelijkheid te vernederen; - Bern had onder dezelfde invloedrijkste families de WEINGARTENS, MANUELS, MAYS en anderen, die, hoewel ijverige vrienden van de Hervorming, haar echter uit een staatkundig oogpunt beschouwd niet zozeer konden wensen; - Bern in een woord zou, wanneer geen andere drijfveer dan de politiek hier werkzaam was geweest, de Hervorming eerder hebben moeten tegenwerken dan bevorderen. Het was dan geen andere kracht die hier zulk een wonderdadige verandering te weeg bracht, dan de onweerstaanbare invloed van het Woord van God (43).

(43) HUNDESHAGEN, Conflicte van de Bernerkerche, p. 22.

In Bern, evenmin als ergens elders, was de Hervorming het werk van de geleerden, noch ook een uitvloeisel van de democratie, of een gevolg van sektengeest. Ongetwijfeld hadden de mannen van letteren, de liberalen, en de enthousiasten, die hun bijzondere denkbeelden zo graag anderen als wet en regel opdringen, hun eigenaardig aandeel in de gedenkwaardige worsteling tussen licht en duisternis, die de zestiende eeuw zag plaats grijpen; maar zo de Hervorming geen hogere en betere oorsprong had gehad, dan zou zij reeds lang weer van het toneel van de wereld verdrongen zijn geworden, door iets nieuws dat men voor beter hield. De Hervorming was niets anders dan de herleving van de eerste, krachtvolle, bezielende geest, die het oorspronkelijke Christendom gekenmerkt had, en die in de loop van de eeuwen genoegzaam ganselijk uit de Christelijke Kerk verdwenen was. Zij wees dan ook alle harer onwaardige bondgenoten en hulpmiddelen van zich af; en nooit heeft zij zich geleend, om een te fijn uitgesponnen of in een valse richting werkzame geleerdheid; een buitensporig begrip van vrijheid; een dweepachtig vasthouden aan bijzondere inzichten, of een onverstandig doordrijven van eigendunkelijk opgevatte meningen, ten dekmantel of tot leus te verstrekken.

Maar als wij zeggen dat de Hervorming in Bern, gelijk overal elders, een zuiver godsdienstig en Christelijk werk was, en ontkennen dat de staatkunde haar zou hebben doen ontstaan of haar tot rijpheid zou gebracht hebben, dan willen wij daarmee niet beweren dat zij niet, ook in het politieke, voor het kanton belangrijk en nuttig geweest

is. Al de staten en landen van Europa, die de Hervorming aangenomen en beschermd hebben, mochten daarvan in elk opzicht de zegenrijkste gevolgen ondervinden; terwijl daar waar men haar weerstond, achteruitgang in zedelijke grootheid en vermindering van welvaart en bloei kon waargenomen worden.

III.

De landgemeenten.

De Hervorming was nu wel tot stand gebracht in de stad Bern zelf, maar zij moest ook gelijke zegepraal behalen door het gehele kanton. Als een eerste daartoe dienstige maatregel werden de landgemeenten op 17 februari uitgenodigd, om op de volgende zondag ieder in de haren een vergadering te beleggen, ter overweging van een mededeling, die alsdan vanwege de raad gedaan zou worden. Men wilde dus in overeenstemming met de gewoonte van de eerste Christenheid, de gemeenten zelf laten beslissen omtrent haar heilige belangen.

De bedoelde vergaderingen waren talrijk bezocht. Mensen van allerlei rang en stand, rijken en armen, ouden en jongen, kwamen hier bijeen. Naast het eerwaardige hoofd van de door ouderdom bevende grijsaard, kon men het levendige oog en de krachtvolle trekken van de jeugdige schaapherder opmerken. Nevens de aanzienlijke man was daar ook de dagloner. Aan de zo vergaderden werd dan het edict van Hervorming, dat door de raad was afgekondigd, voorgelezen. Er werd verzocht dat zij die hun goedkeuring daaraan wilden hechten, blijven zouden waar zij waren, terwijl integendeel diegenen, welke vermenen mochten het edict niet te kunnen aannemen, zich zouden hebben te verwijderen.

Genoegzaam al de aanwezigen bleven in die verschillende vergaderingen op hun plaatsen. Een overgrote meerderheid van het volk koos de Bijbel tot hun toekomstige, trouwe leidsman. In sommige gemeenten ging het daarbij evenwel niet zo geheel rustig toe. Te Arberg, Zopfingen, Bruck, Arau en Buren werden de beelden verbrand. "Te Stauffberg," zei men, "hebben de afgoden elkaar weggedragen en in de vlammen geworpen (1)."

(1) Da tregt ein Götz de andern in das fhüwr. (BULL. Chron., II, p. 1.)

Iemand die van het schapen scheren zijn bestaan had, en die men de bijnaam gegeven had van Götz - scherer (afgodenscheerder), had zich bijzonder doen opmerken onder degenen die de beelden naar het vuur sleepten. Hieruit ontstond het zeggen, waarvan in de tekst wordt melding gemaakt, "dat de afgoden elkaar weggedragen en in de vlammen geworpen hadden." Dat de beelden afgoden genoemd werden lag geheel in de geest van de tijden.

Zo was dan niet slechts de mis in dit uitgestrekte kanton afgeschaft, maar ook de beelden verdwenen uit de kerken. "Er ging hierover een luide klacht op," zegt BULLINGER (2). De schok moet voor de vijanden van de Hervorming ook geweldig geweest zijn. Op één dag toch, was het kanton Bern van Rome afgevallen, en dat zonder geweld, omkoping of dergelijke middelen, en door de overtuigende kracht van de waarheid alleen. Hier en daar evenwel, en met name in het dal Hasle, te Frutigen, Unterseen en Grindelwald, lieten de ontevredenen zich uit, dat men, nu de mis vervallen was, ook de tienden behoorde af te schaffen. - In het Opper - Simmenthal werd de Roomse vorm van godsdienstoefening behouden. Een bewijs, dat niemand in dit opzicht door de overheid gedwongen werd. -

(2) Das wijt und breit ein gross geschreij und wunder, u.s.w. (BULL. Chron., II, p. 1.)

Maatregelen in Bern genomen.

Het bleek dat men in Bern in volle nadruk wilde hervormen. Bij proclamatie werden alle buitensporigheden in het spel, het drinken, dansen, en alle onbetamelijkheid in de kleding streng verboden. De huizen van de ontucht werden van hoger hand gesloten, en derzelver beklagenswaardige bewoonsters de stad uitgeleid (3). Er werd voorts een bijzondere commissie benoemd om een wakend oog te houden over de zedelijkheid van de bevolking (4). Het klooster van de Dominikaners werd tot een armhuis ingericht, en van twee andere dusdanige gestichten maakte men gasthuizen. Zo bleef dan de liefde bij het geloof niet achter. "Wij zullen tonen dat wij volstrekt niet bedoelen om ons met de bezittingen van de kloosters te verrijken," hadden de leden van de raad gezegd, en zij hielden woord. De koorkleren en kerksieraden werden gebruikt tot onderhoud van de armen en der wezen. Zó weinig was het waar, wat toch zo menigmaal verzekerd werd, dat de Staat zich had rijk gemaakt met de goederen van de Kerk, dat er om deze tijd geen enkele kroon voorhanden was, en er gelden moesten opgenomen worden om in de dadelijk nodige uitgaven te voorzien (5). - Tevens werden de leraars HOFFMEISTER, MEGANDER, en nog een derde, uit Zurich, uitgenodigd om naar Bern te komen, ten einde behulpzaam te zijn in het door het kanton verbreiden van ware kennis der Schriftuur.

(3) J.J. HOTTINGER, III, p. 414.

(4) Zo werd dan hier de Hervorming niet ten halve gelaten. - En trouwens wat baat de zuiverheid der leer, zo het leven daarmee niet overeenstemt? De zaligmakende genade, die opnieuw was verscheen en in het licht gesteld, moest ook met nieuwe kracht onderwijzen de goddeloosheid en wereldse begeerlijkheden te verzaken, en matig, rechtvaardig en godzalig te leven in deze tegenwoordige wereld. - Dit werd dan ook hier te Bern begonnen en naderhand door CALVIJN te Genève nog verder volmaakt. - Mocht men op dit voetspoor zijn voortgegaan en gebleven! - Doch het vond tegenstand bij de lieden van deze wereld, zoals ons zo dadelijk vermeld wordt. Zó was het te Bern; zo was het elders: zo is het bijna door de gehele Christenwereld. - Dit heeft ook op de gezuiverde leer teruggewerkt, welke daardoor opnieuw is verbasterd; zodat een nieuwe zuivering nodig is, welke wij ook hopen, dat, doch op een meer dan menselijke wijze, voor de deur staat. - L. R.

(5) Hoc unum tibi dico secretissime. (HALLER aan ZWINGLI, 21 januari 1530.)

Het eerste Evangelische Avondmaal.

Ter gelegenheid van het Paasfeest werd het Avondmaal voor het eerst in de Evangelise zin gehouden. De leden van de grote en kleine raad en, op weinige uitzonderingen na, al de burgers namen er deel aan. Vreemdelingen die de plechtigheid bijwoonden, waren zeer getroffen over wat zij zagen. De burgers van Bern, met hun vrouwen, naderden eerbiedig de tafel van de Heer, zonder opschik en dus geheel in de geest van de aloude Zwitserse eenvoudigheid gekleed (6). De leden van de regering betoonden dezelfde nederigheid en het eigen godsdienstig gevoel als het volk; en de een zowel als de andere ontving met godvruchtige zin het brood uit de hand van BERTHOLD HALLER. Elk scheen diep doordrongen van het gevoel, dat de Heer aan de plaats tegenwoordig was. HOFFMEISTER zei met een bewogen hart: "Hoe toch kunnen de tegenstanders des Woords nog langer weigeren om belijders van de Waarheid te worden, daar zij zien hoe God zelf daarvan getuigenis geeft (7)!"

- (6) Relucet enim in illorum vestitu et habitu nescio quid veteris illius Helvetiae simplicitatis. (HOFFMEISTER aan ZWINGLI. Zw. Epp. II, p. 167.)
- (7) Ea res magnam spem mihi injecit de illis lucrandis qui hactenus feurunt male morigeri verbo. (Ibid.)

Ergerlijk gedrag van sommigen.

Intussen was er nog veel kwaad onveranderd gebleven. De vrienden des Evangelies zagen het met droefheid, dat de zonen van de eerste families voortgingen met zich op het kostelijkst en weelderigst te kleden; dat zij in de stad prachtige hotels hadden, en buitendien uitgestrekte landgoederen, waar alles aan vorstelijke praal herinnerde; dat zij weinig anders deden dan jachtpartijen houden, maaltijden en drinkgelagen bijwonen, en dat hun gesprekken uitsluitend over beuzelachtige of onzedelijke onderwerpen, of over het ten oorlog gaan onder vreemde vanen of dergelijke zaken liepen (8).

- (8) Het waren dus de lieden van deze wereld, welke zich aan de zo nauwgezette tucht van de gezuiverde leer niet wilden onderwerpen, en die, trots op hun aanzien, rijkdom en macht, in hun verkeerdheid voortgingen en met alles wat men daartegen ondernam de spot dreven. Gelukkig, wanneer er, gelijk te Bern, nog de zodanigen gevonden worden, die hun durven het hoofd bieden, en hen van het bewind van zaken verwijderen; - of, ontbreekt het daartoe aan macht of recht, hen, als trouwe Godsgezanten, door het woord van God en de tucht der Kerk durven beteugelen! - Doch wat wordt er van een land en volk, - of zelfs van een Kerk, waar ook dit ontbreekt, en waar zij, aan wie de zorg is aanbevolen, uit mensenvrees of mensenbehagen het kwaad laten onbeteugeld zijn gang gaan, of zelfs wel uit eigen verkeerde grondbeginselen, daarmee, als iets onschuldigs of betamelijks, instemmen? - L. R.

"Ach!" dus klaagde men, "waarom mogen wij niet zo gelukkig zijn, om het oude Zwitserland met zijn oude deugden te zien terugkeren!"

Stappen ter verbetering.

In dit opzicht werden evenwel al spoedig enige stappen voorwaarts gedaan. Bij de gewone jaarlijkse verkiezingen voor de leden van de regering werd de raadsheer BUTSCHELBACH, een hevig vijand der Hervorming, om zijn zedeloos gedrag door een andere vervangen. Vier andere leden van de senaat en twintig leden van de grote raad, moesten alsmede plaats maken voor mannen van erkende braafheid, en die tevens Hervormingsgezind waren.

De Berners waagden het ook, om op de landdag het voorstel te doen, dat het dienen van de Zwitsers bij vreemde legers mocht ophouden. Die van Lucern voegden hun daarop toe: "Zodra gijlieden weder teruggekeerd zult zijn tot het oude geloof, zullen wij naar uw vertogen luisteren, maar eerder niet." Evenwel had dit voorstel toch gedeeltelijk gevolg. Het was overigens een bewijs van de goede geest die aanvankelijk door de Hervorming was ontstaan.

Het hoofd van Beatus.

Ook het volgende viel voor. In de nabijheid van het Thunermeer bevindt zich een aaneenschakeling van steile rotsen. In een derzelve is een diepe grot, die weleer, zo wij de overlevering geloven mogen, tot verblijfplaats strekte van de godvruchtige BEATUS, die zich in deze stille afzondering aan al de onaangenaamheden van het kluisenaarsleven wilde overgeven, en zich daarbij ten doel had gesteld, om de toen nog Heidense bevolking van de omtrek tot het Christendom te bekeren. Het hoofd van

deze heilige werd nog tot op die dag in de grot bewaard, en van alle zijden trokken er gelovigen ter bedevaart heen. Geen wonder dan, dat de gemoedelijke Roomsgezinden uit Zug, Schweiz, Uri en Aargau het zich zeer aantrokken, dat het geëerbiedigde hoofd van deze heilige man zich nu in een land van kettters bevond. De abt van het klooster van Muri, in Aargau, leende zich graag, met enige zijner vrienden, om voor dit hoofd een tocht te ondernemen, niet ongelijk aan die van de Argonauten, voor het gulden vlies. Zij kwamen als pelgrims gekleed bij de grot aan; een van hun nam nu het hoofd weg, en een ander verborg het onder zijn kleren, waarop zij zich ijlings met hun roof verwijderden. Al wat Rome dus nog had kunnen redden was....een doodshoofd! - En ook dit werd haar weer ontnomen. Immers de Berners hadden bericht gekregen van wat gebeurd was, en nu zonden zij drie afgevaardigden om de behoorlijke begraving van het bedoelde hoofd te vorderen, die dan ook in hun tegenwoordigheid geschiedde; en wel op de begraafplaats behorende tot het klooster van Interlaken. Het met zoveel belangstelling opsporen van dit doodshoofd was overigens een eigenaardige trek in het karakter van de Kerk, die wij in deze zelfde ogenblik uit Bern hebben zien wijken, voor de bezielende adem van het Evangelie. Zij scheen ook de woorden des Zaligmakers zich niet meer te herinneren, waar Hij zei: "*Laat de doden hun doden begraven.*" -

Een dreigend onweer.

Ofschoon het Evangelie in Bern een schone zegepraal behaald had, pakte zich onvoorzien een onweer samen, dat al het goede weer dreigde te vernietigen. Maar de Staat, wiens vrijwillig opgenomen taak het was de Kerk tegen elke aanval te beschermen, weerstond de storm met het gelukkigste gevolg. Door het zwaard bedreigd werd ook het zwaard als verdedigingsmiddel gebezigd, en dat met een vastberadenheid, die even loffelijk was als zij onder de toenmalige omstandigheden wellicht minder mocht verwacht worden.

Oproerige beweging.

Er heerste een geest van ontevredenheid bij een groot gedeelte van de bevolking, zowel onder de eigenlijke bergbewoners als onder hen die in de dalen woonden. Velen bleven nog altijd gehecht aan het oude geloof; anderen hadden de mis alleen laten varen, omdat zij geloofden daardoor ook van het betalen van de tienden ontslagen te zullen worden. Buitendien bestond er steeds een nauwe vereniging tussen de mannen van Unterwalden en die van het dal Hasle en het Bernse Oberland. Zij waren niet slechts aan elkaar grenzende, maar hadden in zeden en gewoonten als anderszins veel met elkaar gemeen. Nu was het gerucht onder deze lieden verspreid geworden, dat de regering van Bern heiligschennende handen geslagen had aan de zo hoog vereerde overblijfselen van BEATUS, en dit was genoeg om hun ontevredenheid op een bedenkelijke wijze te doen toenemen.

Verrichtingen van de oproerigen.

Maar terwijl gehechtheid aan Rome bij velen de drijfveer was, waren er toch ook anderen die handelden uit het beginsel van hun rechten en vrijheden te verdedigen, of uit zucht om zich te ontslaan van nog op hen drukkende dwang. Dit laatste was onder andere het geval met hen, die tot daartoe lasten hadden moeten opbrengen ten behoeve van het klooster van Interlaken, en die nu weigerden dat langer te doen. "Wij willen vrij zijn en niet verder pacht of tienden betalen!" verklaarden zij op stellige toon. En toen nu de proost van het klooster alle rechten daartoe behorende voor de som van honderdduizend florijnen aan de stad Bern verkocht had (9), en een baljuw,

van onderscheidene raadsheren vergezeld, in naam der stad van het klooster bezit genomen had, zag men de ontevredenen uit het andere beginsel handelen (dat namelijk van rechten en vrijheden te willen verdedigen). Immers nauwelijks hadden zij van de in bezitneming des kloosters kennis bekomen, en gehoord dat het voornemen bestaan zou om al de vervoerbare goederen van het klooster naar Bern over te brengen, of zowel uit Grindelwald, Lauterbrunnen en Brienz als uit andere plaatsen, staken zij in menigte het meer over, of kwamen uit hun valleien tevoorschijn; en terwijl zij met geweld zich van het klooster meester maakten, dreigden zij uit Bern de daarheen vervoerde zaken te zullen terughalen.

(9) Totum regnum suum tradiderunt in manus magistratus nostri. (HALLER aan ZWINGLI, 31 maart.)

Verlegenheid.

Het bleef hierbij een tijd lang; maar in het begin van juni werd het in het Hasledal, op aanstoking van die van Unterwalden, weer zeer onrustig. Men riep daar de *Landsgemeinde* (10) bijeen, en deze besliste bij een meerderheid van veertig stemmen dat de mis hersteld zou worden. Dadelijk verjoeg men de leraar JAEKLI, en als zijn plaatsvervangers werden enige priesters, onder de luidruchtige muziek van trompetten en veldpijpen uit Unterwalden teruggehaald. Reeds op een afstand werden deze met luide en steeds herhaalde vreugdekreten verwelkomd, en toen zij dicht genoeg genaderd waren, omarmde men elkaar in vervoering en in de grootste opgewondenheid. De mis werd nu weer gevierd als vanouds. In dezelfde tijd ondernam het volk van Frutigen en uit de vallei van Adelboden een aanslag op de kudde van de burgtvoogd REUTER, en stelde alsmede een Roomse priester in de plaats van hun leraar. Te Aeschi namen ook de vrouwen een werkzaam deel aan wat er voorviel, en hielpen zij de leraar verdrijven en weer beelden in de kerk brengen. De beweging ging met snelheid voort en strekte zich al spoedig wederom uit tot Interlaken. Op 22 oktober had aldaar een algemene tezamenkomst van de oproerigen plaats, en nu zwoeren zij onderling om hun vrijheid tegen elke aanranding te verdedigen.

(10) De vergadering van al het volk.

Nooit was wellicht de toestand des kantons hachelijker geweest. Immers de vorsten van Europa, en het grootste gedeelte van Zwitserland was tegen de Hervorming. Ook verspreidde zich in Bern en elders het gerucht, dat een Oostenrijks leger in aantocht was om de paus te komen handhaven (11). Dagelijks hadden er oproerige samscholingen in Bern plaats (12), en velen aldaar betoonden zich weigerachtig om tienden en andere lasten te betalen, of zelfs verder het gezag van de regering te blijven erkennen, zo men de Rooms en bleef tegenwerken. Dit was zeker uit vrees voor de Oostenrijkers. Dit alles bracht intussen grote verlegenheid aan. Zelfs hadden vrees en verslagenheid de leden van de raad derwijze overmeesterd, dat zij in deze gewichtige ogenblikken uit elkaar gingen, *onder het voorwendsel van de wijnoogst*, zodat zij op een onverantwoordelijke wijze werkeloos bleven en, gelijk een hervormer aanmerkt, scheen te denken dat er wel een Verlosser uit de hemel zou nederdalen om Zwitserland te redden (13). De leraren wezen hen aanhoudend op het dreigende gevaar, en waarschuwden en vermaanden hen met alle nadruk; maar het mocht niet baten. "De zaak van CHRISTUS gaat in Bern sterk achteruit," zei HALLER; "zij schijnt haar einde te naderen (14)." Het volk was daarbij voortdurend in beweging,

schoolde bijeen, en morde. Echter bleef de Hervorming haar invloed op de menigte uitoefenen, aangezien bij die bijeenkomsten dikwijls een lied van MANUËL gezongen werd, dat de sterkste uitdrukkingen tegen de paus en het Pausdom bevatte, en waarin overigens regels voorkwamen als deze:

*Omdat wij, Heer, U dienen, U alleen;
Omdat de beelden en altaren zijn verbroken,
Zijn zij die onze broeders waren
Ten bittren vijand ons geworden.
Maar geef, o God! dat onze hand,
Steeds rein is van het bloed
Van hen, die onze broeders waren (15)! -*

(11) Audisti nimirum quam se apparent *Austriaci* ad bellum, adversus quos ignoratur
Susplicantur quidam in Helvetios. (OECOL. aan ZWINGLI, Epp. II, p 161.)

(12) Seditiosorum concursus sunt quotidiani. (Zw. Epp. II, p. 227.)

(13) Nunc, nunc suum Messiam advenisse sperantes. (Ibid.)

(14) Ita languet Christus apud nos. (Ibid.)

(15) Dass wir hand d' Gotzen geworfen hin, u.s.w.

Bern aan verwarring ten prooi.

Bern was inderdaad aan volslagen verwarring ten prooi. HALLER ontboezemde zijn bekommering daarover in deze woorden: "De wijzen en verstandigen zijn dwaas en onvernunftig geworden. Zij die anderen ten raadsman en ten gids moesten zijn, hebben alle geestkracht verloren. De regeerders en het volk zijn gelijk tot zwakheid vervallen en niemand is er die handelt. Dagelijks nemen ordeloosheid en ontevredenheid toe. Hoe zal de beer onder zulke omstandigheden ontkomen kunnen aan de vele jagers die het op zijn leven hebben toegelegd (16)? CHRISTUS alleen is het die hier helpen kan."

(16) Quid haec inter tot et tantos venatores robustos. (Zw. Epp. II, p. 223.)

De oproerigen in aantocht.

Het scheen dat HALLER de zaak niet te donker had ingezien. Immers men achtte zich in de kleine kantons gerechtigd om in de geloofstwisten van Bern met geweld een beslissing tot stand te brengen, zonder te vrezen dat dat een schending zou wezen van de bondgenootschappelijke rechten. Terwijl dan zeshonderd man uit Uri zich gereed hielden om op de eerste wenk aan te rukken, deden dat reeds werkelijk achthonderd gewapenden uit Unterwalden, die pijntakken op hun hoeden gestoken hebben, als symbolen van het oude geloof, met dreigend gebaar en een groot vertoon van dapperheid voorttrokken onder de oude banier van het land, die gedragen werd door KASPAR VAN FLUE, een, weinig betekenend kleinzoon van de voordeliger bekende NIKOLAAS (17).

(17) Een beroemde heremiet, die in 1481 gelukkig genoeg mocht zijn, om in Zwitserland een burgerkrijg te voorkomen.

Dit was voor het eerst in vele jaren dat de vrede van het land verbroken werd. In het Hasledal zich met die van Brienz verenigd hebbende, stak deze kleine macht het meer over, trok langs de waterval van Geisbach voort, en kwam te Unterseen aan,

dertienhonderd man sterk en vast besloten om regelrecht op Bern los te gaan, en aldaar de paus, de beelden en de mis in vorig gezag en luister te herstellen. In Zwitserland zag dus de Hervorming, evenals in Duitsland, bij haar eerste ontstaan de boeren onder de wapenen. - Naarmate nu deze eerste troep enige vorderingen maken mocht, zouden dadelijk andere strijdlustigen volgen. De eerstgenoemden waren dan al spoedig Bern tot op zes mijlen afstand genaderd, en die van Unterwalde stonden tot verdere aanmars gereed aan de oever van het Thunermeer.

Krachtige houding van Bern.

Op deze wijze werden de vrijheid en de rechten van het eedgenootschap gewelddadig aangerand door dezelfde mannen, die gewoon waren zich anders op die rechten en die vrijheid te beroepen: en Bern mocht zich volkomen gerechtigd achten om zulk een handeling met geweld te keer te gaan. Als door tovermacht herkrege dan ook de Berners plotseling hun aloude veerkracht, en als een enig man opstaande, verbonden zij zich plechtig om, zelfs ten koste van hun leven, te beletten dat anderen, en bepaaldelijk Unterwalden zich mengen zouden in hun zaken. Zij zwoeren dat zij de herstelling van de mis zouden verhinderen en elke aanval van de opgewonden boeren met alle macht zouden afslaan (18). Er was in die ogenblikken in de harten van de Berners een geest werkzaam, die onmiskenbaar van boven hun was ingestort, en zonder welke zij zich onmogelijk uit hun benarde toestand hadden kunnen redden. Het was die geest welke de opperschout D'ERLACH deed uitroepen: "De stad Bern zoekt nu haar sterkte alleen in God, en vertrouwt dan op de dapperheid harer burgers!" een uitroep die met de luidste toejuiching door de raad en al het volk werd beantwoord. Men bracht nu dadelijk de grote standaard te voorschijn, en nadat in allerijl al wat in de stad maar wapenen dragen kon zich om dezelf verzameld had, trok de dappere schaar naar buiten, onder aanvoering van D'ERLACH.

(18) Quam missam reducem aut violentiam villanorum pati. (HALLER aan ZWINGLI, 26 oktober.)

Overwinning. De rust hersteld.

Deze welberaden stap van de regering van Bern had het dubbele gevolg, dat eensdeels de verslagenheid van de Berners geheel had plaats gemaakt voor een voorbeeldeloze moed, en dat daarentegen hun tegenpartij door bange vrees werd aangegrepen. Zo was het dan ook hier waar, dat God diegenen helpt die zichzelf helpen (19). Velen der aanvallers verlieten de gelederen nu het er op aan zou komen. Ook kwamen er afgezanten van Bazel en Lucern die van Unterwalden onder het oog brengen, dat zij iets wilden ondernemen dat onbestaanbaar was met de onafhankelijkheid die de kantons genoten volgens de oude verbondswetten. De heethoofden verlieten nu Unterseen en trokken zich op het klooster van Interlaken terug; en kort daarop verlieten zij ook Interlaken, gedurende de nacht, hoofdzakelijk omdat zij nu de zekerheid hadden dat de Berners hen niet vreesden; maar ook terwijl de gestadig neerstromende regen hun zeer lastig was, en zij begonnen te berekenen, dat de sneeuw hun eerlang de terugtocht zou kunnen beletten. De Berners bezetten deze post daarop met vijfduizend man, en riepen de bewoners van het Hasledal en die van het baljuwschap van Interlaken op tot een vergadering, die 4 november op de vlakte in de nabijheid van het klooster zou gehouden worden (20). Op die dag schaarden de Berners zich in slagorde, en vormde toen een uitgestrekte kring, binnen welke D'ERLACH de boeren deed bijeenkomen. Nadat nu de schuldigen van de getrouw geblevenen waren afgezonderd, volgde een algemene losbranding zowel van de

musketten als van het geschut dat men medegevoerd had, waarvan de knal, duizendwerf door de bergen weerkaatst, de oproermakers als hun doodvonnis in de oren klonk. Maar D'ERLACH had er geen andere bedoeling mee, dan om hen te doen beseffen dat zij geheel in zijn macht waren. Hij sprak hen dadelijk na deze vreemde maar niet minder krachtige inleiding op strenge toon aan, en toen hij geëindigd had wierpen zij allen zich op de knieën, beleden schuld en smeekten om genade. Bern had hiermee genoegdoening verlangd en de opstand was in de geboorte gesmoord geworden. De vaandels van deze streek werden naar Bern medegevoerd, en dientengevolge zag men nu de Arend van Interlaken, zowel als de Gems van Hasle, een tijd lang als zegetekenen hangen onder de Beer van Bern. Vier van de belhamels werden ter dood gebracht, terwijl voor het overige aan de oproermakers vergiffenis geschonken werd. "De Berners," zei ZWINGLI, "hebben evenals ALEXANDER van Macedonië de gordiaanse knoop moedig en roemrijk doorgehakt (21)." Zo mocht de Zuricher hervormer toen denken; maar hij zou het eenmaal ervaren, dat er om dergelijke knopen door te hakken een geheel ander zwaard vereist wordt dan dat van ALEXANDER of van D'ERLACH. Voor het ogenblik was evenwel de rust hersteld, en de stilte in het Hasledal werd nu weer door niets anders afgebroken, dan door het geraas van de bergstroom, die hier met onverpoosd en donderend geweld zijn schuimend water een weg doet breken tussen de overhangende rotsklompen door, en zich dan verder in menigvuldige kronkelingen door de vallei heenspoedt, om nieuwe tegenstand op te zoeken en te overwinnen.

(19) Dit was hier waar in de rechte zin, zoals deze namelijk bestaan kan met die afhankelijkheid, welke het redelijk schepsel betaamt, en zonder welke alle pogingen in vertrouwen op eigen kracht ijdel zijn. - Het was dat gevoel van afhankelijkheid, wat de schout D'ERLACH de Berners deed vermanen, hun sterkte in God te zoeken, maar dat ook in staat stelde, om, in het vertrouwen op God, ook op de dapperheid van de burgers staat te maken. - Die zo zichzelf helpen, in plaats van moedeloos neer te zitten, of werkeloos te wachten, kunnen zeker op Gods hulp staat maken: want het is reeds God, die die moed hun inboezemt, en daarmede een aanvang tot helpen maakt. - Zo drukten ook onze Vaders in de benauwde omstandigheden, in 1569, door de verdrukking van de Spanjaarden, hun moed en vertrouwen uit in zeker lied, waarvan het eerste en laatste couplet dus luidde:

*Helpt nu u zelfs, zo helpt u God,
Uit van de tirannen band en slot
Benauwde Nederlanden;
Gij draagt de bast al om uw strot,
Rept fluks uw vrome handen.
Helpt deze prins, die voor u strijdt (WILLEM van Oranje),
Of helpt de wolf, die u verbijt (ALVA),
Weest niet meer Neutralisten;
Verbijt de tiran, 't is nu tijd,
Met al zijn tirannisten.*

(Zie BOR, *Nederl. Beroerten*, eerste Deel, vijfde boek.)

Zulk een moed en vastberadenheid in vertrouwen op God doet welhaast in alle omstandigheden de goede zaak zegepralen. - Mocht het daaraan niet al te zeer in onze tijd ontbreken! - L. R.

(20) De overlevering wil dat het geweest is op de plaats waar nu het hotel van Interlaken staat.

(21) Bernenses pro sua dignitate nodum hunc, quemadmodum Alexander Macedo, Gordium dissectari. (Zw. Epp.2, p. 243.)

Aanmerkingen.

Terwijl wij het, in het licht van de godsdienst beschouwd, moeten afkeuren dat hier het zwaard getrokken werd, mogen wij toch niet ontkennen, dat de behaalde zegepraal in het algemeen van goede gevolgen was. De aanzienlijken des lands hadden zich verbeeld, dat een hervorming van de Kerk ook de Staat geweldig schokken, ja de veiligheid van dezelf in gevaar brengen zou. Zij hadden nu een bewijs van het tegendeel. Zij hadden gezien dat de Berners een kracht en een vastberadenheid ontwikkeld hadden die verwonderenswaardig was, en zij wisten daarbij dat die Berners meestal der Hervorming waren toegedaan. Ook werkte het in de gevolgen zeer heilzaam, dat men in de ogenblikken van gevaar geen wantrouwen getoond had tegen de Roomse burgers, maar zelfs het beleid der zaken en het bestuur van de gewapende onderneming ten dele aan hen had toevertrouwd. Het was daardoor voldoende gebleken dat de Hervorming alleen aan misbruiken en niet aan personen de oorlog verklaard had, en geenszins dáár was om de orde van de maatschappij geheel om te keren. Hierdoor verdwenen vele vooroordelen en werd veler haat verzoend; en naar gelang de Hervorming zich dus haar vijanden tot vrienden maakte, werd het oude en opmerkelijke zeggen "God is met de Berners" meer en meer van een diepe betekenis.

IV.

Relikwieën.

De gelukkige voortgang van de Hervorming in Bern was van beslissende invloed op de verdere kantons. Dezelfde machtige hand die zo weldadig geweest was over het land van DE WATTEVILLE en HALLER zou ook "de afgoden" in een groot gedeelte van het verdere Zwitserland nederwerpen. Het was aan vele plaatsen van de politiek tot hiertoe gelukt het doordringen van de Hervorming te verhinderen; maar nu de overwinning van de goede zaak in Bern zo volkomen geweest was, kon men haar niet langer binnen zo enge grenzen besloten houden. -

Nauwelijks was VADIANUS, burgemeester van St. Gallen, die voorzitter geweest was bij de Bernse conferentie, weer te zijnen teruggekomen, of de burgers begonnen, onder goedkeuring van de regering, de beelden weg te nemen uit de kerk van St. Magnus, terwijl zij een zilveren hand van de beschermheilige van de stad, en enige andere zilveren voorwerpen naar de munt brachten, en het geld dat zij daarvoor ontvingen onder de armen uitdeelden (1). Vervolgens sloeg het volk de handen aan de abdij zelf, en aan al de aldaar bewaard wordende zaken, waarvoor men steeds getracht had hun een heilige eerbied in te boezemen. Maar in plaats van iets te vinden dat zulk een hoge gedachte daarvan had kunnen rechtvaardigen, was er niets anders dan wat hars, enige weinige geldstukken, enkele lompe houten beelden, enige oude vodden, een doodshoofd, een buitengewoon grote tand, en een slakkenhuis! Hier viel Rome derhalve niet met waardigheid, maar te midden van de overblijfselen van het domste bijgeloof en tegelijk van het onbeschaamdste bedrog, en onder de uitjouwing en het spottend gelach van het volk.

(1) War gemünzet und de Armen ausgetheilt. (J.J. HOTTINGER, III, p. 415.)

De nonnen van St. Catharina.

Ongelukkigerwijze werd door dit een en ander de moedwil van de menigte gaande gemaakt. Daarvan hadden onder andere de nonnen van St. Catharina te lijden. Enige kwalijk gezinden wilde haar er voor laten boeten, dat zij zich zo stellig tegen de Hervorming verklaard hadden, en nu omringden zij op een avond het klooster onder woest geschreeuw. Tevergeefs trachtten de nonnen de deuren te verzekeren. In een oogenblik waren de aanvallers de muren overgeklommen, en nu deden de ongenodigde gasten zich recht tegoed aan al wat de kelders van het klooster aan wijn, en verdere min gewone lekkernijen konden opleveren.

Maar wat voor de arme nonnen veel erger was: zij zagen zich genoodzaakt om de ketterse predikatiën aan te horen van Dr. SCHAPPELER, die belast geworden was om haar in de Hervormde leer te onderwijzen; en daarbij moesten zij het kloostergewaad afleggen en zich weer "geheel werelds" kleden, gelijk een van haar, zuster WIBORATH, het uitdrukte. Enige van deze nonnen gingen over tot de Hervorming, maar dertig andere verkozen het land te verlaten (2).

(2) Arx. Gesch. St. Gall, II, p. 529 J.J. HOTTINGER. p 416.

Op 5 februari 1528 regelde een talrijke vergadering van geestelijken voorlopig de kerkelijke aangelegenheden van St. Gallen.

Wanordelijkheden.

In Glaris ging het niet beter toe. De zaden door ZWINGLI aldaar gestrooid waren van weinig vrucht geweest. Zij die het gezag in handen hadden, schuwden elke nieuwigheid en alle verandering, en het volk hield er over het algemeen meer van om te dansen, vrolijk te zijn, en met kan en glas zich bezig te houden, dan om zaken van godsdienst ernstig ter harte te nemen. Toen nu evenwel de *Landsgemeinde* op 15 mei 1528 bij een meerderheid van drieëndertig stemmen, zich voor de handhaving van de mis verklaard had, was de lijn tussen de twee partijen scherp getrokken, en nu volgden ook al ras onordelijkheden. Te Matt, te Elm en te Bettschwanden onderandere werden de beelden in de kerken aan stukken geslagen; en daar ieder zich voorts zoveel mogelijk schuil hield in zijn huis, en niemand bijna zijn dorp verlaten durfde, greep er door het gehele kanton een stremming plaats in alle zaken van burgerlijk bestuur en van rechtspleging.

Te Schwanden had de leraar, PETER RUMELIN, de Catholieken uitgenodigd om een redetwist bij te wonen die hij in de kerk houden wilde; maar deze, in plaats van daaraan te voldoen, trokken op onder trommelslag, en gingen zo rond het bedehuis waar de Protestanten zich verzameld hadden; daarop vielen zij op de woning van de leraar aan, welke in het midden van de plaats gelegen was, sloegen er de glazen in, en bedreven meer andere baldadigheden. De Hervormden wreekten zich, toen zij dit hoorden, door een algemene vernieling van de kerkbeelden.

Op 15 april 1529 kwam er een overeenkomst tot stand, waarbij het aan elk in Glaris vrijgelaten werd om te kiezen tussen de mis en de predikatie.

Te Wesen, waar Schweiz gezamenlijk met Glaris gezag uitoefende, hadden afgevaardigden van het eerstgemelde kanton zich tegen het volk bedreigingen veroorloofd. Dit was het sein voor enige jonge lieden om naar de kerken te lopen, er de beelden uit te halen en ze te slepen naar een vlakte in de nabijheid van het meer van Wallenstadt. "Ziet!" dus spraken zij in spot de beelden aan, "deze weg hier (over het

meer) voert naar Chur en naar Rome; deze weg (zuidwaarts) brengt naar Glaris; die ginds (westwaarts) kan u naar Schweiz brengen; en die eindelijk (over de berg Ammon) gaat naar St. Gallen. Gij hebt hier de vrije keus; maar voort moet gij, anders verbranden wij u zonder genade!" Na enige ogenblikken wachten smeten onze jonge gasten de stomme beelden in het vuur, en de afgevaardigden van Schweiz, die dat hadden aangezien, vertrokken in niet geringe verlegenheid.

In het kanton Appenzell werd een redetwist gehouden. Op het onverwachtst echter verscheen een troep opgewonden Roomsgezinden, met zweepen en knuppels gewapend, onder het geschreeuw van: "Waar zijn hier die prekers? Wij zullen ze eens spoedig het dorp uitjagen!" En werkelijk zij volbrachten wat zij bedreigd hadden. -

De Hervorming wint veld.

Van de acht gemeenten in dit kanton namen er zes de Hervorming aan, terwijl Appenzell later genoegzaam half Rooms en half Protestants bleef.

In Graauwbunderland werd vrijheid van godsdienst afgekondigd. De gemeenten mochten zich vrij hun leraars kiezen, en onderscheiden kastelen en burgten werden tot op de grond toe gesloopt, omdat men de terugkeer van vroegere onderdrukking onmogelijk maken wilde. De bisschop had zich naar Tyrol begeven, vol spijt en wraaklust. "De Graauwbunders gaan dagelijks vooruit," zei ZWINGLI. "Het is een volk dat ons door hun moed aan de oude Toskaners herinnert, en welks deugd aan de oude Zwitsers doet denken (3)."

(3) Gens animo veteres Tuscos referens, candore veteres Helvetios. (Zw. Epp.)

Een mirakel.

Schafhausen, alwaar men lang "op twee gedachten gehinkt had," gaf eindelijk aan de wens van Zurich en van Bern gehoor en verwijderde de beelden uit de kerken; waarbij generlei oploop of wanordelijkheid voorviel. Om diezelfde tijd drong de Hervorming door in Thurgau, en de omliggende streek. Het baatte niet dat de Roomse kantons, die de meerderheid uitmaakten, zich hiertegen aankantten. "Waar het tijdelijke belangen geldt," was het oordeel van Zurich en Bern, "daar mogen wij ons niet onttrekken aan de beslissing van de meerderheid; maar het betreft hier het Woord van God, en daarvan mag het lot niet afhangen van de uitslag van een stemming." De ganse streek langs de Thur; die rond het meer van Constanz, alsmede die van de Opper - Rijn verliet het oude geloof. De burgers van Mammern wierpen de beelden in het water. Maar zo wij hier het getuigenis van een monnik, LANG genaamd, mochten willen geloven, dan had er bij deze gelegenheid een wonderwerk van de wonderwerken plaats. Hij verhaalt namelijk dat het beeld van St. BLASIUS, na enige tijd overeind te hebben blijven staan, en naar het scheen met verontwaardiging de plaats aangestaard te hebben, waar de heiligschennis gepleegd was, het meer dwars over zwom, naar Catahorn, dat aan de overkant gelegen was! Zo deed dan Rome hier, bij wijze van afscheid nemen, nog eens een mirakel (4)

(4) J.J. HOTTINGER, III. p. 426

Aanmerkingen.

Hier en daar zagen wij zo het bijgeloof in Zwitserland voor helderder licht wijken, alhoewel niet altijd zonder dat er geweld gepleegd werd. Het is in het algemeen waar, dat elke belangrijke maatschappelijke verandering zich kenmerkt door een aan haat grenzende tegenzin tegen de oude orde van zaken. Er is daarbij altijd een beginsel

werkzaam dat met vernielende hand ingrijpt in het bestaande. Ook kunnen, uit de aard van de zaak, de grondslagen van het nieuwe gebouw niet wel gelegd worden, voor de fondamente die voor het oude gediend hebben zijn uit de weg geruimd. Ten tijde van de Hervorming vielen de godgeleerden de paus aan, maar het volk verklaarde de oorlog aan de beelden. Bij het ene zowel als bij het andere werd menigmaal te ver gegaan. Maar er moest ook een geweldige tegenstand overwonnen worden. Zo wij dan wellicht geneigd zouden zijn om menige stap als te hevig af te keuren: men is in dat oordeel niet te haastig, en vergeet niet, dat waar op een ogenblik gehandeld moest worden, het niet altijd doenlijk was die handeling als naar een vooraf ontworpen plan regelmatig te doen aflopen. Geldt dit nu voor de Hervorming in het algemeen: het is van bijzondere toepassing op de Hervorming van Zwitserland. -

Zurich was reeds vroeger hervormd; Bern zagen wij het nu worden. Bazel bleef dan nog over, alvorens men zeggen kon dat de grote steden van het eedgenootschap zich voor de Hervorming verklaard hadden. Het was een van de belangrijkste uitwerkselen van de zedelijke ommekeer die in het heldhaftige Bern had plaats gevonden, dat het geleerde Bazel dat voorbeeld ging volgen.

Het Evangelie in Bazel.

Reeds gedurende zes jaren was het Evangelie in de hervormde zin in Bazel gepredikt geworden. De zachtmoedige en vrome OECOLAMPADIUS bleef daar immer op betere tijden hopen. "De duisternis zal wel spoedig door de stralen van de zon der waarheid verdreven worden," was steeds zijn woord (5). Maar dat gelukkige ogenblik kwam intussen niet. Er was hier een drievoudige aristocratie, die de vrije ontwikkeling van een gezuiverd Christelijk geloof in de weg stond: de hogere geestelijkheid, de adel en de geleerde heren van de hogeschool. De middelklasse der bevolking zou het zijn, die de poorten van Bazel voor de Hervorming ging ontsluiten (6). Ongelukkigerwijze is het volk, eenmaal in beweging geraakt, maar al te zeer gelijk aan een onstuimige zee, wier hooggaande golven door geen menselijke kracht beteugeld kunnen worden.

(5) Sperabam enim tenebras veritatis radio cessuras tandem. (Zw. Epp. II. p. 136.)

(6) Major pars civitatis quae toto corde dolet tantis nos dissidiis laborare (Ibid.)

Wel had de Hervorming reeds vele vrienden onder de leden van de grote en kleine raad van Bazel: maar onder hen was niemand die durfde doortasten. Zij lieten zich heen en weer slingeren en waren dus met al hun goede gezindheid van weinig nut. Daarom betekende het niet veel, dat "de zuivere prediking des Woords Gods" bevolen werd, omdat men er had bijgevoegd: "zonder inmengsel van de begrippen van LUTHER." Ook was het geen voor de Hervorming gunstige verandering, dat de grijze en godvrezende bisschop UTENHEIM, die te Bruntrut in afzondering leefde, en die dagelijks, ondanks zijn zwakke toestand, op twee bedienden leunende, naar de kerk kwam om er de mis te bedienen, vervangen werd door GUNDELSHEIM, een verklaarde tegenstander des Evangelies. Deze deed op 23 september, met een trein van veertig paarden en een aantal vroeger uitgewekenen in zijn gevolg, een soort van triomfale intocht in Bazel; terwijl hij het voornemen scheen te hebben om alles geheel terug te brengen tot volkomen onderwerping aan Rome. Dit verontrustte OECOLAMPADIUS dermate, dat hij aan ZWINGLI schreef: "Onze zaak hangt aan een zijden draad."

Geestdrift van de burgers.

Maar bij de burgers vond de Hervorming vergoeding voor de tegenstand van de aanzienlijken en voor de bedreigingen van de nieuwe bisschop. Zij hielden onderling bijeenkomsten van vijftig en honderd personen telkens, waarbij dan OECOLAMPADIUS en zijn ambtgenoten mede tegenwoordig waren, en bij welke gelegenheden de warmste betuigingen voor de Hervorming gedaan werden. Ook de raad scheen kort daarna gunstiger voor de zaak van de Evangelies gestemd te worden. Immers er werden niet minder dan twintig feestdagen afgeschaft, en men liet het aan de priesters vrij om het bedienen der mis al of niet te weigeren. "Nu is het met Rome gedaan," riep men uit. Maar OECOLAMPADIUS schudde daarbij het hoofd en zei: "Ik vrees dat Bazel door op twee stoelen tegelijk te willen zitten, eindelijk nog geheel op de grond zal vallen (7)."

(7) Vereorque ne dum semper utraque sella sedere velit, utraque extrudatur aliquando.
(Zw. Epp. II, p. 157.)

Huwelijk van Oecolampadius.

Dit viel voor toen hij teruggekomen was van Bern, alwaar hij bij de redetwist was tegenwoordig geweest. Hij was nog juist op tijd gekomen om aan het sterfbed van zijn brave moeder te kunnen wenen. Hij was nu in zekere zin alleen op de wereld, en voelde nu ook, bij al de moeilijkheden waarmede hij in zijn ambtsbetrekking te strijden had, zeer de last van de huiselijke zorgen; want zijn huis was een toevluchtsoord voor allen die er gebruik van wilden maken. "Ik zal ene MONICA (8) huwen, of anders blijf ik mijn gehele leven ongetrouwd," had hij meermalen gezegd. Nu meende hij eindelijk de "Christelijke zuster" gevonden te hebben welke hij zocht. Het was namelijk WILLEBRANDIS, de dochter van een edelman van keizer MAXIMILIAAN's hof en weduwe van een magister met name KELLER. Zij was een vrouw die reeds door vele beproevingen gelouterd was geworden. Hij trouwde haar, zeggende: "Ik volg en eerbiedig de inzetting Gods, en verhef mij boven de beoordeling van de mensen." Dit verhinderde evenwel ERASMUS niet om spottenderwijs de aanmerking te maken: "Men heeft de zaak van LUTHER een treurspel genoemd, maar ik houd vol dat het een komedie is die hij speelt, want elk bedrijf wordt met een huwelijk besloten." Deze aardigheid is naderhand dikwijls herhaald geworden. Het is bij de tegenpartij nog lang gewoonte gebleven, om de eigenlijke oorzaak van de Hervorming te zoeken, deels in de begeerte van de vorsten om zich de kerkelijke goederen toe te eigenen, en overigens wat de priesters aangaat, in hun wens om te trouwen. Maar later is men daaromtrent rechtvaardiger gestemd geworden, en van Rome's beste schrijvers zijn er geweest die gezegd hebben, dat een oordeel als het genoemde "getuigt van een bekrompen geest." Volgens hen ontstond de Hervorming "uit een zuivere en Christelijke godsdienstijver," ofschoon zij er bijvoegen dat deze niet in diezelfde mate kon gezegd worden een verlichte ijver geweest te zijn (9).

(8) De naam van de moeder van de heilige AUGUSTINUS.

(9) Zie MÖHLER's *Symbolik*, zowel in de voorrede als in het werk zelf. Dit is een van de belangrijkste geschriften onder alles wat sinds BOSSUET uit een Roomse pen gevloeid is.

De terugkomst van OECOLAMPADIUS was voor Bazel daarom bijzonder gewichtig, omdat men van hem in alle bijzonderheden vernam wat in Bern was voorgevallen.

"Bern, het machtige Bern heeft de Hervorming aangenomen!" zo ging het van mond tot mond. "Wat!" zeiden anderen, "de beer is uit zijn hol gekomen en gaat zich koesteren in de zonnestralen...en Bazel, het geleerde Bazel... Bazel, de stad van ERASMUS en van OECOLAMPADIUS, zou in de duisternis blijven omdolen?"

Van woorden kwamen daden. Op goede vrijdag, 10 april 1528, gingen vijf van het spinnersgilde naar de St. Maartenskerk, alwaar OECOLAMPADIUS gewoon was te prediken en waar ook geen mis meer plaats had, en nu namen zij daar de "afgoden" weg. Dit geschiedde intussen geheel buiten voorweten van de hervormer, of ook van de raad. Op paasmaandag, 's avonds na geëindigde godsdienst, werd ook de kerk van de Augustijners door een dertigtal burgers van beelden gezuiverd.

Beweging in Bazel.

Dit was misschien te ver gegaan, tenzij men Bazel en de raad zelf met geweld de middelweg wilde doen verlaten, die tot daartoe tussen de beide uitersten was bewandeld geworden. De raad kwam over dat gebeurde opzettelijk bijeen op dingsdagmorgen, en het gevolg was dat althans de vijf gildebreeders gevangen gezet werden. Echter ontsloeg men ze weer op het aanhouden van velen der burgers. Ook volgde nu aldra de afschaffing der beelden in vijf andere kerken. Met dergelijke halve maatregelen ging het nog een tijd lang goed. Maar opeens barstte de slechts ten dele bedwongen vlam met nieuwe hevigheid weer uit. In de St. Maartens - en St. Leonardskerken werd scherpelijk gepredikt tegen de "gruwelen" van de domkerk; en in de domkerk noemde men van de leerstoel de hervormers: "kettters, schelmen en deugnieten (10)." De Rooms en hielde mis op mis. De burgemeester MEIJER, een vriend van de Hervorming, had de meerderheid van het volk op zijn zijde; maar de burgemeester MELTINGER, een heethoofdig voorganger van de pauselijke partij, had de boventoon in de grote en kleine raad. Een botsing was niet langer te vermijden. "Het beslissende ogenblik nadert," zei OECOLAMPADIUS, "het zal vreselijk zijn voor de vijanden Gods (11)."

(10) Ketzer, Schelmen, und Büben. (BULLING., II, p. 36.)

(11) Maturatur fatalis hora et tremenda hostibus Dei (Zw. Epp. II, p. 213.)

De petitie.

Op woensdag 23 december, twee dagen vóór kerstmis, kwamen driehonderd burgers, tot onderscheiden gilde behorende, en allen brave en achtenswaardige mensen, bijeen in het lokaal van het hoveniersgilde, en daar stelde zij een verzoekschrift op aan de senaat. Tegelijkertijd hadden de aanhangelingen des Pausdoms, die meestal in klein Bazel en in de voorstad St. Paulus woonden, de wapenen opgevat, en deze woeste hoop ontmoette juist de Hervormde burgers, toen deze zich op weg begeven hadden om hun verzoek aan de raad te gaan overbrengen, en nu trachtten zij, maar tevergeefs, hun de weg te sluiten. MELTINGER intussen weigerde de petitie aan te nemen, en beval de burgers dat zij dadelijk uiteen zouden gaan. Maar burgemeester MEIJER nam het verzoekschrift uit hun handen aan, en de senaat gelastte dat het gelezen zou worden.

"Geëerde, wijze, en genadige Heren!" dus luidde het stuk, "wij, uw gehoorzame medeburgers komen tot u als tot onze burgervaders, aan wie wij onderdanigheid betonen willen, ten koste van alles wat wij bezitten, zelfs met opoffering van ons leven. Handhaaft de eer van God, en de vrede en de rust van de stad. Beveelt aan de Roomse geestelijken dat zij met de Hervormde leraren een redetwist houden. Zo het dan uitgemaakt zal wezen dat de mis goed is, dan willen wij deze in onze kerken

vieren; maar zo het blijkt dat de mis God een gruwel is: hoe zouden wij dan met mogelijkheid bij deze kunnen blijven, en de toorn van God op ons en op onze kinderen laden?"

In dit verzoek van de burgers van Bazel was, evenmin als in hun handelingen, iets dat men revolutionair had mogen noemen. Zij vroegen op eerbiedige ofschoon nadrukkelijke toon, dat gedaan mocht worden wat recht was, maar zij gebruikten daarom geen geweld. Het was hun schuld waarlijk niet, zo de orde kort daarop verbroken werd. Maar hier begint eigenlijk een nieuw tijdperk. Wij zullen eerlang de Hervorming in Bazel gevestigd zien; maar niet zonder hevige tegenstand.

V.

De spanning neemt toe.

Het waren de mannen van de bisschoppelijke partij, die de eerste aanleiding tot wanordelijkheid gaven. Zij hadden gehoord dat er bemiddelaars uit Zurich en uit Bern verwacht werden, en nu meenden zij geen tijd te moeten verliezen. Zij liepen te hoop, en verspreidden dat er een Oostenrijks leger tot hun hulp in aantocht was; ook verzamelden zij een gehele voorraad stenen in hun huizen. Dit laatste deden de Hervormden evenzo, en de spanning nam ieder ogenblik toe. In de nacht van 25 december scheen het tot een ontknoping te zullen komen; althans de Roomsgezinden verzamelden zich, behoorlijk gewapend, op een bepaalde plaats, terwijl ook priesters, met het geweer in de hand, zich onder de hoop bevonden.

Zodra enkelen van de Hervormden hiervan bericht ontvingen, gingen deze dadelijk van huis tot huis hun vriende wekken en waarschuwen, die dan ook ogenblikkelijk uit het bed sprongen en hun wapenen gegrepen hebbende zich in allerijl naar de hoveniersgildeplaats begaven, waar zij gewoonlijk verzamelden. Al spoedig was hun getal tot drieduizend geklommen.

Van weerskanten bracht men de nacht onder de wapenen door. Elk ogenblik kon de burgeroorlog uitbreken, en dat wel onder bewoners van dezelfde stad! Eindelijk werd overeengekomen dat beide partijen enige zaakgelastigden benoemen zouden, die in naam van de overigen met de senaat zouden handelen. De Hervormden kozen dertig van de hunnen; mannen van ondervinding, die algemeen in achting stonden, en die moedig en godsdienstig tevens waren. Deze hadden hun post in het hoveniersgildehuis. De tegenpartij benoemde ook een commissie, die echter uit niet zoveel en ook niet uit zulke wèl gekozen personen bestond. Deze commissie was geplaatst in het gebouw van het visverkopersgilde. De raad bleef inmiddels voortdurend vergaderd. De poorten van de stad waren allen op twee na gesloten, en overal waren sterke wachten uitgezet. Er kwamen voorts achtereenvolgens afgezanten uit Lucern, Uri, Schafhausen, Zug, Schweiz, Mulhausen en Straatsburg binnen. Met elk uur bijna klom de onrust en vermeerderde de spanning.

Halve maatregelen.

Het was hoog tijd geworden om, zo mogelijk, aan deze stand van zaken een einde te maken. De raad wilde dat dan ook; maar aan de stelsel van halve maatregelen getrouw, werd er alleenlijk besloten, dat men met het bedienen der mis zou voortgaan; dat zowel priesters als leraren Gods Woord zouden prediken, en dat zij, eenmaal 's weeks, zouden tezamen komen om over de Bijbel te confereren. Overigens werden de Lutheranen verzocht zich te verzamelen in de kerk der Franciskaners, en de Roomsen in die van de Dominikaners, alwaar zij het genomen besluit vernemen zouden. De senaat deed die mededeling het eerst in de Franciskanerkerk, alwaar omtrent

tweeduizend en vijfhonderd burgers bijeen waren. Toen de secretaris hier het genoemde besluit had voorgelezen, ontstond er een grote beweging. "Dat zal niet gebeuren!" riep een uit de menigte (1). "Wij willen de mis niet meer dulden; geen enkele mis meer!" riep nu een ander. Eindelijk werd het een algemeen geroep: "Geen mis! - geen mis! - liever sterven dan de mis dulden (2)."

(1) Quidam e plebe clamitabat: Hoc non fiet! (Zw. Epp. II, p. 255.)

(2) Nos plane ea non feremus, aut moriemur omnes. (Ibid.)

Een redetwist voorgesteld.

Daarop volgde de bekendmaking in de Dominikanerkerk, alwaar de Roomsens ten getale van zeshonderd bijeen waren; velen waarvan eigenlijk vreemdelingen waren, die als bediende of in soortgelijke betrekking zich tijdelijk in de stad ophielden. Deze zeshonderd Roomsens riepen uit al hun macht: "Wij zijn bereid om de mis met ons leven te verdedigen! Wij zweren het! Wij zweren het! - Zo zij de mis verwerpen dan....te wapen! Te wapen (3)!".

(3) At altera pars minitabat praelia si missam rejicerent. (Ibid.)

De toestand van de raad was nu moeilijker dan ooit. Drie dagen later waren de beide partijen andermaal vergaderd. In de bijeenkomst van de Hervormden beklom OECOLAMPADIUS de predikstoel. "Gedraagt u met zachtmoedigheid en onderdanigheid," sprak hij, en zijn rede was verder zo gepast en zo wegslepend, dat velen tot tranen toe bewogen werden (4). Na het gebed kwam de vergadering tot het besluit, om een nieuw hun kenbaar gemaakt decreet van de raad aan te nemen. Daarbij was bepaald geworden dat er vijftien dagen na pinksteren een openbare redetwist zou plaats hebben, waarbij geen bewijsgronden gelden zouden dan die ontleend aan de Heilige Schrift; dat na afloop van die redetwist een algemene stemming zouden geschieden over de mis, waarbij de uitspraak der meerderheid beslissen zou; dat voorts slechts in drie kerken de mis zou gelezen worden, en niets zouden mogen geleerd worden, dat in tegenspraak zouden zijn met de Bijbel.

(4) Ut nemo non commoveretur et profecto fere mihi lacrymas excussisset. (Zw. Epp. II, p. 255.)

De Roomsens namen met die schikking geen genoegen. "Bazel," zei zij, "is niet aan Bern en Zurich gelijk. Bazel trekt zijn inkomsten voor een groot gedeelte uit Catholieke handen."

Daar de priesters geweigerd hadden om ingevolge het vroegere besluit van de raad, de bewuste wekelijkse conferenties over de Bijbel bij te wonen, zo werden zij in hun bediening geschorst.

Ten gevolge van een en andere omstandigheid werd er veertien dagen lang in de domkerk en in de kerken van St. Ulrich, St. Pieter en St. Theodoor, noch mis gelezen noch gepredikt. -

Zij die aan Rome getrouw gebleven waren, hadden voorgenomen tot in het uiterste vol te houden. Onderandere bleek hun verbittering dááruit, dat de heethoofdige SEBASTIAAN MULLER, die ofschoon geschorst zijnde, op gezag van MELTINGER de kansel in de St. Pieterskerk beklommen had, zich zulke hevige en ongepaste uitdrukkingen tegen de Hervorming veroorloofde, dat onderscheidenen der

Protestanten, die het sermoen waren komen horen, door het opgewonden volk beledigd en mishandeld werden.

De zaak nadert haar ontknoping.

Het werd tijd om deze spanning te doen ophouden, en de Protestanten besloten daartoe strekkende maatregelen te nemen. "Wij moeten niet vergeten wat wij aan de verdediging van onze vrijheid, aan de handhaving van de eer van CHRISTUS, aan ons goed recht, en aan het welzijn van onze kinderen verschuldigd zijn," zei zij (5). Zij vorderde dan, dat de verklaarde vijanden van de Hervorming, de vrienden of betrekkingen van de priesters, aan wie men al de plaats gehad hebbende ongeregelheden en de staat van onzekerheid waarin alles gehouden werd te danken had, uit de grote en kleine raad geweerd zouden worden, totdat de zaken behoorlijk zouden geregeld zijn. Dit viel voor op 8 februari. Het antwoord werd tegen de volgende morgen beloofd.

(5) Cogitans quid gloriae Christi, quid justitiae publicae, quidque posteritati suae deberet. (OECOL., Zurich, M.S.)

Maatregelen van de Protestantse burgers.

Maar nog dezelfde avond om zes uur verzamelden zich ruim twaalfhonderd Protestantse burgers op de korenmarkt. Zij waren namelijk beducht, dat de senaat met enig bijzonder oogmerk uitstel gevraagd had tot de volgende dag. "Wij moeten nog heden antwoord hebben," lieten zij uit hun naam weten; en daarop werd de senaat in allerijl tezamen geroepen.

Nu begonnen de zaken in Bazel een meer dreigend aanzien te krijgen. De lokalen van de verschillende gilden werden door de Protestantse burgers met sterke wachten bezet, terwijl zij overigens gewapend de stad doortrokken en ook op de pleinen en markten een gedeelte onder de wapenen deden blijven, om te beletten dat er van de kant der Rooms en iets ondernomen werd (6). De straten werden ook met kettingen afgesloten; flambouwen werden ontstoken en pekkransen van afstand tot afstand geplaatst, waardoor de nacht genoegzaam in dag veranderd werd. Voorts plantte men zes stukken geschut voor het stadhuis, en werden de poorten, zowel als het tuighuis en de wallen, door gewapende burgers bezet. Bazel bevond zich derhalve volkomen in staat van beleg.

(6) Ne quid forte ab adversariis insidiarum strueretur. (OECOL., Zurich, M.S.)

De Roomse partij verloor nu ook op eenmaal alle hoop. Zelfs de burgemeester MELTINGER, een onversaagd soldaat, die vroeger bij Marignan aan het hoofd van achthonderd dapperen lauweren geplukt had, verloor de moed geheel. Hij nam de nacht te baat om met zijn behuwdzoon, de raadsheer EGLOF D'OFFENBURGH, zich onbemerkt naar de rivier te spoeden, en aldaar in een kleine boot te stappen, waarmee zij de stroom afzakten (7). Nog meer andere leden van de raad maakten zich evenzo uit de voeten.

(7) Clam conscensa navicula fuga, nescio senatu, elapsus est. (Ibid.)

Toen dit bekend werd, gaf dat tot nieuwe onrust aanleiding. "Wij moeten nu dubbel op onze hoede zijn," zei men, "want wie weet of zij niet gegaan zijn om de Oostenrijkers te halen, waarmede zij ons zo dikwijls bedreigd hebben!" Van alle zijden werden nu

nog meer wapenen tevoorschijn gehaald, en bij het aanbreken van de dag waren er tweeduizend burgers gereed om als soldaten dienst te doen. De zon die over de stad Bazel was ondergegaan toen daar nog alles, betrekkelijk gesproken, in rust was, zag nu haar eerste stralen teruggekaatst op het glinsterend wapentuig van Bazel's in soldaten herschapene burgerij.

Eerste aanval op de beelden.

Reeds was het middag geworden, en nog had de senaat geen besluit genomen. Het ongeduld der burgers was ten toppunt geklommen. Veertig van hun die de ronde zouden doen bij de wachtposten, vonden aanleiding, om toen zij de domkerk voorbij moesten daar binnen te gaan. Een van de burgers, door nieuwsgierigheid gedreven, maakte met zijn hellebaard een kast open waarin enige beelden verborgen waren. Een daarvan viel er uit en brak in stukken, bij het neerkomen op de stenen vloer (8). Dit was een onweerstaanbare verlokking om ook de andere beelden te verbrijzelen, en in een ogenblik was de grond bezaaid met afgeslageen hoofden, armen en benen. Enige priesters schoten toe op het rumoer, en nu vervolgden de burgers rustig hun weg. "Het verwondert mij," merkte ERASMUS scherp genoeg aan, "dat de beelden niet het een of ander mirakel gedaan hebben om zich te redden. Bij andere gelegen hede toch hebben wij van veelvuldige wonderwerken gehoord, als er niet half zo veel rede toe was als nu (9)."

(8) Cum halpardis quasi per ludum aperirent armarium idolorum, unumque idolum educerent. (OECOL. Zurich, M.S.)

(9) ERASM., Opp. p. 291

Volslagen beeldenstorm.

Het gerucht van het voorgevallene was, denkelijk zeer vergroot, verspreid geworden; althans er kwamen aldra driehonderd andere burgers, om de veertig, die men geloofde dat hulp nodig hadden, te ondersteunen. Toen zij zagen wat er eigenlijk gebeurd was, zeiden zij tot elkaar: "waarom zouden wij een enkel van die afgodsbeelden sparen, die toch maar aanleiding tot twist en ergernis geven?" De priesters hadden zich gehaast om de deuren van het kerkgebouw te sluiten en zoveel mogelijk te verzekeren, terwijl zij zich op een geregelde belegering scheen voorbereid te hebben. Maar de burgers, die reeds door het talmen van de raad al hun geduld verloren hadden, gebruikten geweld, en zagen al spoedig een der deuren voor hun verenigde pogingen bezwijken. Nu stormden zij de kerk binnen, en een toneel van vernieling ving aan. Het was niet te zeggen of zij, die hier onder woest geschreeuw, en onder het zwaaien van piek en zwaard waren binnengedrongen, inderdaad Christenen moesten heten, die alleen door een heilige ijver voor de dienst van God werden aangedreven, gelijk de koningen en de profeten van Israël vanouds, dan wel of zij tot een of andere stam van Barbaren behoorden, die een inval gewaagd hadden in dit Christenland. Wat hier voorviel was ongetwijfeld af te keuren. De openbare macht alleen heeft het recht om de sterke arm te gebieden tot het desnoods met geweld daarstellen van noodzakelijk geworden veranderingen; maar dit mogen burgers tegen burgers zich geenszins veroorloven. Schromelijk was de verwoesting die hier in een ogenblik werd daargesteld. Beelden, schilderijen, altaren - alles werd omvergeworpen, verscheurd, vertrapt, vernield. De priesters die in de sakristie de wijk genomen hadden, beefden van schrik, telkens als de dreunende val van een of ander afgerukt wordend kerksieraad in hun oren klonk. Zij waagden het niet de minste poging te doen om de voortgang van het

verwoestingswerk te stuiten; integendeel zij lieten zich, door vrees overmand, niet eenmaal zien. Ten slotte van alles werden de overblijfselen van de verbroken voorwerpen op een hoop tezamen gebracht, en nu stegen er weldra knappende vlammen opwaarts, die het laatste spoor van dit alles zouden vernietigen. Ofschoon de nacht vrij koud was, bleven de gewapende burgers bij deze brandstapel de wacht houden, zich warmende aan de gloed (10).

(10) Lignis imaginum usi sunt vigiles, pro arcendo frigore nocturno. (Zurich, M.S.)

De senaat was tezamen gekomen bij het vernemen van wat er voorviel, en had getracht om met zijn gezag tussenbeide te komen en de ongeregelheden te stuiten. Maar het was Eveneens alsof zij ondernomen hadden om de stormwind te gebieden. Al wat zij ten antwoord kregen was: "Wat gijlieden niet hebt kunnen doen in drie jaren, dat zullen wij in één uur voltrekken (11)."

(11) De quo vos per triennium deliberastis, nihil efficientes, nos intra horam omnem absolvemus. (OECOL., Capitoni, Bazel, M.S.)

Vernielingen.

En het was zo. Niet alleen toch vond deze beeldenstorm plaats in de hoofdkerk, maar ook de kerken van St. Pieter, St. Ulrich, St. Albanus en die van de Dominikaners werden van "afgoden" gezuiverd. Reeds maakten de burgers, die allen bijzondere eigendom spaarden (12) en dus uit geen ander dan een godsdienstig inzicht te werk gingen, zich gereed om de brug over te trekken die naar klein Bazel voert, waar bepaaldelijk de Roomsens woonden, toen men hun kwam verzoeken dat zij zouden toestaan dat hier de beelden door de Roomsens zelf uit de kerk werden weggenomen; en nu werden dan ook al die zaken die aanstoot konden geven zorgvuldig geborgen, in de hoop dat er wel weer een tijd komen zou, waarin het geoorloofd zou zijn alles weer op de vorige plaats te herstellen.

(12) Nulli enim vel obolum abstulerunt. (OECOL., Capitoni, Bazel, M.S.)

De opgewonden willen verder gaan.

Maar het scheen hierbij niet te zullen blijven. De meest opgewonden onder de ijveraars sloegen namelijk voor om nu ook naar het stadhuis te gaan, en de regering te dwingen om aan hun wensen in elk opzicht gehoor te geven. Evenwel kwam hier niet van, daar de meer gematigden onder hen in dit voorstel niet wilden toestemmen.

De raad zag intussen wel in, dat de stroom niet meer te stuiten was, en dat het onvermijdelijk was geworden om aan de beweging nu verder een wettig karakter te geven, en uit de bestaande verwarring een geregelde omwenteling zowel in het burgerlijke als in het godsdienstige te doen ontstaan (13). De Hervorming werd zo in Bazel gevestigd, tegelijkertijd als daar de democratie haar eisen gelden deed.

(13) Cededum plebi. (Ibid.)

Besluit van de senaat.

Na een deliberatie die een uur duurde, kwam de senaat tot het besluit: dat de burgers voor de vervolgen stem zouden hebben bij de verkiezing van leden voor de grote en kleine raad; dat van deze eigen dag af aan de mis en de beelden door het gehele kanton zouden afgeschaft wezen; en dat voortaan de onderscheiden gilde gehoord

zouden worden, telkenmale als er in het godsdienstige of in het burgerlijke enig belangrijk besluit te nemen mocht zijn. Dit een en ander gaf aan het volk ruime stof tot blijdschap, daar nu hun vrijheid voorgoed gewaarborgd was. Elk begaf zich met een opgeruimd gemoed naar huis; zijnde het inmiddels laat in de avond geworden (14).

(14) His conditionibus plebs laeta domum rediit, sub ipsum noctis crepusculum.
(Zurich, M.S.)

Men had gemeend de volgende dag, Aswoensdag, al wat nog overgebleven was van de vernielde beelden en kerksieraden van de verschillende kerken aan de armen uit te delen, om hun tot brandhout te dienen. Maar er ontstond twist over de verdeling, daar de een de andere verdrong om toch een goed aandeel aan de buit te hebben, en dit gaf aanleiding dat niemand iets kreeg, maar dat van de bedoelde overblijfselen vuren gestookt werden op het dom - kerkhof. "De beelden houden metterdaad Aswoensdag vandaag," merkten enkele spotters aan. Voor de gemoedelijke Roomsgezinden waren deze vuren met dat al zeer hinderlijk. Zij wendden er met afgrijzen hun blikken van af, naar OECOLAMPADIUS verzekert. "Zo meedogenloos behandelden zij de beelden," zegt dezelfde hervormer; "geen wonder dat de mis aan de gevolgen overleed (15)."

(15) Ita saevitum est in idola, ae missa prae dolore expiravit. (OECOL., Cap. Zurich, M.S.)

Erasmus.

De volgende zondag werden er in al de kerken Duitse hymnen gezongen. Op 18 februari volgde de afkondiging van een algemene amnestie. Alles had nu in Bazel een ander aanzien gekregen. Die de laatsten geweest waren waren nu de eersten geworden, en omgekeerd. Terwijl OECOLAMPADIUS, die enige weinige jaren geleden als een vreemdeling in de stad gekomen was, geheel onbekend en zonder vrienden, zich nu tot de eerste betrekking in het kerkelijke verheven zag, moest ERASMUS de plaats verlaten die hij zolang ingenomen had, en van waar hij gewend was zijn uitspraken, die bij de geleerde wereld als bevelen golden, te doen uitgaan. Echter droeg hij zorg dat hij van deze zijn regering vrijwillig afstand deed en zich niet liet ontronen. Hij kon ook, zoals de zaken stonden, niet wel blijven in de stad, waar OECOLAMPADIUS hem in werkelijkheid vervangen had. Ook vreesde hij dat zijn langer verblijf niet slechts voor hem zelf gevaarlijk kon worden, maar ook zijn vrienden kon in ongelegenheid brengen. "De stroom die een tijd lang onbemerkt zijn loop vervolgd heeft, is nu met onstuimig geweld doorgebroken," zei hij, "en werpt alles neer wat hij op zijn weg ontmoet (16). Mijn leven is in gevaar. OECOLAMPADIUS ziet zich al de kerken ontsloten. Ik wordt van alle kanten lastig gevallen, en zie mij als begraven onder een berg van brieven, schimpschriften en dergelijke. Alles is voorbij. Ik heb besloten om Bazel te verlaten. Maar zal ik dat al dan niet heimelijk doen? Het laatste was zeker meer eervol; maar het eerste is minder gevaarlijk."

(16) Basilica torrens quidem, qui sub terra labebatur, subite erumpens, etc. (ER., Epp. ad Pirkheimer.)

Zijn vertrek.

Wensende de voorzichtigheid in het oog te houden en tevens zijn eer zoveel mogelijk te redden, verzocht ERASMUS de schipper, in wiens vaarttuig hij dacht de Rijn af te zakken, om op een enigszins afgelegen plaats scheep te gaan. Maar dit wilde de senaat niet veroorloven; en nu zag dus onze filosoof (17) zich genoodzaakt om aan boord te gaan aan de gewone legplaats van de schipper, te weten aan de grote brug, die op dat ogenblik met mensen als bedekt was. Hij vertrok dan, zijns ondanks een stad vaarwel zeggende die hem zo waard geweest was, en zocht een schuilplaats te Friburg, in Brisgan, welk voorbeeld ook door andere geleerde mannen gevolgd werd.

(17) ERASMUS een *filosoof* te noemen, zoals de schrijver hier doet, hiervoor zie ik geen reden. - ERASMUS mag als letterkundige veel van de wijsbegeerte en wijsgerige schriften van de oude geweten hebben: een wijsgeer in de rechte zin des woords was hij niet. Hij was geen SOCRATES b.v., die voor de waarheid zijn leven durfde wagen, geen diepe denker, die de waarheid tot op de bodem trachtte door te zien. - De naam *filosoof* en wel onze *filosoof* is derhalve hier alleen in een triviale zin te nemen voor iemand, die zich liever op zijn gemak met de boeken bezig houdt, dan zich aan de moeilijkheden en gevaren des levens bloot stelt. - L. R.

Nieuwe professoren beroepen.

Nieuwe professoren werden er daarop uitgenodigd om de open gevallen plaatsen aan de universiteit te Bazel te komen bezetten, en wel bepaaldelijk OSWALD MYCONIUS, PHRYGIO, SEBASTIAAN MUNSTER en SIMON GRYNAEUS. Voorts verscheen een kerkordeing en een geloofsbelijdenis, welke laatste onder de belangrijkste voortbrengselen van deze tijd behoort. -

Aanmerkingen.

Deze zo gewichtige staatkundige en geestelijke omwenteling was dan tot stand gebracht, zonder dat een enkele druppel bloed daarbij was vergoten geworden. Ook was het Pausdom in Bazel gevallen, in weerwil én van wereldlijk én van geestelijk gezag. "De hand des Heren heeft die zo vaste en schijnbaar onlosmakelijke knoop ontbonden," zei OECOLAMPADIUS (18).

(18) Malo nodo suus cuneus obvenit. (OECOL., Capit.)

Wij willen evenwel niet ontkennen, dat er ten opzichte van de Hervorming in Bazel wel enige bedenkingen te maken zijn. LUTHER was altijd beducht geweest voor de oppermacht van het volk. "Wanneer het volk in beweging komt, geef het dan niet te veel voet," was zijn woord. "Het is, wel beschouwd, beter om door één dwingeland verdrukt te worden, dan om vele tyrannen te hebben; en daarvoor moet men vrezen als het volk de teugels van de regering in handen krijgt." Op die grond heeft men van de Duitse hervormer gezegd, dat bij hem geen andere politiek gold dan die van de menigte zoveel mogelijk in een staat van afhankelijkheid te houden. Wellicht zal men van de Zwitserse Hervorming sprekende, een juist tegenovergesteld oordeel vellen over de geest die daarin heersende was, en men zal misschien zo ver gaan, van het gebeurde te Bazel een revolutie te noemen, in de zin die men aan dat woord gewoonlijk hecht.

Het kon niet anders, of de Hervorming moest overal enigermate het karakter aannemen van het land waarin zij zich vertoonde. Zij was daarom om zo te zeggen monarchaal in Duitsland en republikeins in Zwitserland. Maar met dat al is er een

groot onderscheid, zowel in het staatkundige als in het godsdienstige, tussen een Hervorming en een revolutie.

Het zuivere Christendom is in dezelfde aard gelijkelijk verwijderd van despotismus en van slavernij, en kan in geen geval de oorzaak worden van zedelijke of maatschappelijke stilstand, teruggang, of ontbinding. Integendeel, het onveranderlijke doel van het Christendom is vooruitgang; en om dat doel te bereiken greep erin de 16de eeuw wel een Hervorming plaats maar geenszins een revolutie.

De Hervorming werd door geen andere kracht uitgewerkt dan door het Woord van God; en haar leus is: Waarheid, zedelijkheid en beschaving. Een revolutie, dat is een volksopstand, werkt door geweld. Zij heeft haar kracht in de zwaarden en stokken van de opgewonden menigte, en haar leus is: Wetteloosheid, plundering en moord.

Het Christendom is een zaak voor het hart. Wetten en verordeningen, ook de beste, ontlene aan het Christendom hun grootste waarde. Ongetwijfeld zijn de constituties waaronder vele volken tegenwoordig leven, als zegeningen van onze eeuw te beschouwen; maar het is niet voldoende dat deze daar zijn als waarborgen voor de vrijheid der onderdanen; zij worden dit eerst in wezenlijkheid zo zij weerklank vinden in de harten. Als zodanig is de beste Christen ook de beste burger.

Zodanig nu waren de grondbeginselen van de Zwitserse Hervormers, en zodanig was het karakter der Hervorming in Bazel. Van een revolutie kon hier dan geen sprake zijn.

Er hadden ongetwijfeld enkele wanordelijkheden plaats. Maar er is ook zeker nooit een Hervorming ouder mensen tot stand gekomen, die niet tot in zekere graad ook de verschijnselen van een revolutie vertoonde. Intussen waren het te Bazel godsdienstige leerstellingen, die tot de beweging de eerste aanleiding gaven. Deze leerstellingen door de Hervormers gepredikt, hadden krachtig op de zedelijke overtuiging en op de geest van het volk gewerkt. Toen daarom de beweging zich door uiterlijke daden openbaarde, was het werk der Hervorming in de harten reeds volbracht. Maar buitendien: de Hervorming deed het verkeerde en gebrekkige teniet, maar zij gaf daarvoor iets beters in de plaats; en waar zij al haar weg door puinhopen en bouwvallen mocht tekenen: zij deed daarvoor de rijkste zegen neerdalen en heelde met vriendelijke hand de wonden die om harentwil geslagen waren (19).

(19) HAGENBACH, het Wezen en de Geschiedenis der Hervorming, I, p. 147 v. v. en II, p. 166 v. v.

VI.

Farel in Lausanne.

De conferentie van Bern had de val van het Pausdom in een groot gedeelte van het Duitse Zwitserland ten gevolge gehad. De invloed daarvan werd ook gevoeld in vele plaatsen van het Franse Zwitserland, die aan de voet van het Juragebergte gelegen, of wel in de rondom dezelfde bergtoppen gelegen valleien, te midden van pijnbossen verspreid waren, en welke tot daartoe van een grote afhankelijkheid aan de paus van Rome hadden doen blijken.

Farel in Murten. Neufchâtel.

FAREL begreep, toen hij het gezuiverde Evangelie voldoende gevestigd zag ter plaatse waar de Rhône hetzelfde troebel water in het als kristal heldere meer van Genève komt uitstorten, dat hij nu elders zijn taak moest vervolgen. Hij werd door Bern ondersteund. Dit kanton aan wat, gemeenschappelijk met Freijburg, de

baljuwschappen van Murten, Urbach en Gransee onderworpen waren, en dat ook nauw verbonden was met Lausanne, Wiflisburg, Peterlingen, Neufchatel en Genève, zag in dat het zowel eigen belang als plicht was, om de hervormde prediking in de bedoelde plaatsen te bevorderen. FAREL werd dan in naam van de regering daarheen gezonden; echter altijd behoudens de goedkeuring van de onderscheiden besturen met welke hij hier en daar zou in aanraking komen.

Eerst begaf FAREL zich naar Murten, waar hij nu het Evangelie verkondigde aan de voet van diezelfde sterkten en burchten, die weleer op onderscheiden tijden, de aanval hadden moeten uitstaan van KOENRAAD de Salier, RUDOLF van Habsburg, en KAREL de Stoute (1). Al spoedig waren hier velen voor de Hervorming gewonnen. Evenwel, daar een volksvergadering zich bij meerderheid van stemmen voor de paus verklaard had, vervolgde FAREL zijn weg naar Lausanne.

(1) De aanvallen, waarop de schrijver het oog heeft, en waardoor de stad *Murten* een bijzondere vermaardheid heeft gekregen, geschiedde, de eerste door keizer KOENRAAD de tweede, de Salier bijgenaamd, in 1032, in de oorlog die hij voerde ter verovering van *Bourgondië*, waartoe toendertijd dat gedeelte van Zwitserland behoorde; de tweede door keizer RUDOLF van *Habsburg*, omstreeks het jaar 1290, in zijn strijd met de Berners en Bourgondiërs, om hen tot onderwerping te dwingen; de laatste, die de meeste vermaardheid aan deze stad heeft bijgezet, in het jaar 1476, toen KAREL de Stoute, hertog van *Bourgondië*, zich ook Zwitserland zocht te onderwerpen, ook de stad *Murten* met een leger van honderdduizend mannen belegerde, wat door de Zwitsers, die vóór de aanvang van de strijd op hun knieën 's hemels hulp hadden afgesmeekt, geheel verslagen, zodat daarin meer dan dertigduizend man sneuvelde of verdronken, en zo de stad ontzet werd. - - L. R.

In het eerst bewerkte de bisschop en de verdere geestelijkheid, dat men hem niet wilde toelaten; maar hij kwam terug, voorzien van een nadrukkelijk schrijven van de heren van Bern aan de stedelijke overheid. "Wij zenden hem tot u," zo heette het daar, "en wat hij doen zal moet geacht worden in onze naam te geschieden. Laat hem ongehinderd het Evangelie prediken, en zorgt dat hem geen het minste leed geschiedt."

De stedelijke regering was nu als tussen twee vuren gebracht, daar de bisschop aan de ene, en de heren van Bern aan de andere kant, ontzien moesten worden. De raad van de vierentwintig achtte zich bezwaard om in deze zaak een besluit te nemen, en riep daarom de zestig tezamen. Deze wilde evenmin de verantwoordelijkheid op zich nemen, waarom alsnu de raad der tweehonderd bijeengeroepen werd, en wel op 14 november 1529. Maar dit lichaam droeg van zijn kant wederom de beslissing op aan de kleine raad. Het scheen dus wel dat eigenlijk niemand durfde handelen. De hoofdreden was dat, ofschoon geheel Lausanne luide klachten horen deed tegen de levenswijze van de geestelijke van het kapittel, die zich aan de grootste ongebondenheid schuldig maakten, echter de meesten te zeer afgeschrikt werden door de strenge zedeleer die de Hervorming met zich bracht, om de nodige stappen te doen ter wering van het kwaad. En hoe kon men ook Lausanne haar bisschop met diens hofhouding en stoet van geestelijken ontnemen! - Ook zou, met de aanneming der Hervorming, de stad ophouden door zoveel bedevaartgangers bezocht te worden, die toch gewend waren hun geld in de stad te laten, om daarvoor zondevergiftenis of de een of andere gewijde snuisterij mede te nemen, en die overigens ook levendigheid aan de markt bijzette en de herbergen hielpen vullen. Lausanne zou dan immers als uitgestorven zijn! - Nee, liever de zaken in de staat gelaten waarin zij waren, waarbij

ten minste voor velen nog te verdienen viel, dan de Hervorming toe te laten, die uit haar aard aan dat alles een einde moest maken! - FAREL was andermaal verplicht te vertrekken (2).

(2) Heeft de Hervorming met tegenstand te strijden, zover zij alleen tot zuivering van de leer moet dienen, nog veel sterker en algemener wordt die tegenstand, wanneer deze zich ook tot de zuivering van de zeden en van het maatschappelijk leven uitstrekt. - Hoe veler eigenbelang, voordeel en genoegen komt dan niet in het spel, wat zou moeten opgeofferd worden, doch in welke verzaking men geen lust heeft? - Vooral vertoonde zich dat in de Hervorming van FAREL, en naderhand ook van CALVIJN, die met hem in dezelfde geest werkte. - Echter wij zien toch, wat, zelfs bij de sterkste tegenstand, de standvastige arbeid van één man vermag, wanneer hij zelf slechts geheel met die geest doordrongen is, en zonder wijken volhardt. - L. R.

Nieuwe arbeid van Farel.

Hij keerde naar Murten terug, en had het genoegen hier veel vrucht van zijn prediking te zien. Het gerucht van zijn verblijf te Murten had zich in de omtrek verspreid, en nu kwam men van wijd en zijd, uit nieuwsgierigheid, om hem te horen. Op feestdagen in het bijzonder kwamen er velen uit Peterlingen en Wiflisburg naar Murten, die er zich een soort van grap van maakten, om de vreemde prediker te gaan horen, en elkaar al spottende vermaanden, om toch wel op hun hoede te zijn dat zij zich door de "ketter," niet lieten verleiden. Maar het was met deze lieden geheel anders gesteld, wanneer zij 's avonds weder huiswaarts keerden. Door de prediking die zij gehoord hadden diep in het hart gegrepen, waren zij nu zo ernstig geworden, als zij tevoren lichtvaardig en onnadenkend geweest waren. Enigen gingen diep in gedachten verzonken voort; en anderen spraken tezamen met warmte over de belangrijke waarheden die FAREL voor hen ontwikkeld had. Op deze wijze drong de reine Evangelieleer onbemerkt overal in de omtrek door (3). Dit was al wat FAREL had kunnen wensen. Hij werd nu op nieuwe overwinningen bedacht.

(3) Dit was eerst de rechte Hervorming, die in het hart doordrong, en op een gehele verbetering des levens doelde. - Het is die Hervorming, welke zich in de bijzonder zogenoemde Hervormde Kerk, naar de grondstellingen van CALVIJN, met die van FAREL overeenstemmende, heeft uitgebreid en het best staande gehouden. - Jammer dat deze, ook in ons Vaderland, thans zover daarvan is afgeweken. - - L. R.

Zijn prediking in Neufchâtel.

Op een korte afstand van Murten lag een der bolwerken van het Pausdom - het graafschap Neufchâtel. JOHANNA van Hochberg, die dit vorstendom van haar voorouders geërfd had, was in 1504 in het huwelijk getreden met LODEWIJK van Orleans, hertog van Longueville. Daar deze edelman de koning van Frankrijk in 1512 had ondersteund tegen de Zwitsers, hadden deze laatsten zich uit wraak van Neufchâtel meester gemaakt. Zij gaven het graafschap echter in 1529 aan de hertoginweduwe terug.

Tegenstand.

Misschien had de hervormer op weinig andere plaatsen zo vele moeilijkheden kunnen ontmoeten als hier. Mevrouw de Longueville, die in Frankrijk haar verblijf hield en aan het hof van FRANS I verkeerde, was een vrouw geheel naar de grote wereld; ijdel, verkwistend, altijd in schulden, en die Neufchâtel niet anders aanmerkte dan als een landgoed waarvan zij ruime inkomsten trok, maar dat haar voor het overige geen

belang inboezemde; en zij was bij dit alles een ijverige Catholieke en zeer gehecht aan het Pausdom. In de stad Neufchâtel vormden twaalf kanunniken met nog een aantal priesters en kapelaans een aanzienlijke geestelijkheid, aan welker hoofd de proost OLIVIER van Hochberg, natuurlijke broeder van de hertogin stond. Buitendien waren er nog andere machtige geestelijken in het graafschap; te weten de monniken van de abdij van Fontaine - André, behorende tot de zogenaamde Prémonstratenzen (4). Deze abdij lag op drie vierde mijl afstand van de stad. De daartoe behorende monniken, die in de twaalfde eeuw met eigen hand de grond bebouwd hadden (5), waren sinds grote heren geworden. Voorts waren er Benedictijner monniken, wier abt door de heren van Bern afgezet zijnde, niet dan met wraak en woede in het hart zich teruggetrokken had.

(4) Dit waren geestelijken van een orde, die in 1120 is ingesteld gewordenn door NORBERT, aartsbisschop van Maagdenburg, die onder opvolging van de regel van de H. AUGUSTINUS haar bijzondere inrichting had. - Zij kleeedde zich in het wit. Paus CALIXTUS II heeft hen als een geregelde orde erkend. Hun overste hield zijn verblijf in Frankrijk, en wel in de abdij van *Prémontré*; en van de naam van die plaats hebben de monniken van die orde de naam ontvangen van *Prémonstratenzen*. - L. R.

(5) Propriis manibus. (Hist. of Neufchâtel, by F. DE CHAMBRIER, p. 13.)

Farel's woorden maken grote indruk.

Het volk van Neufchâtel had grote eerbied voor oude inzettingen en rechten, en uit hoofde van de algemeen heersende domheid, was het gemakkelijk om van die gehechtheid aan het oude partij te trekken, in het belang van de Roomse bijgelovigheden. De kanunniken maakten daarvan dan ook gebruik. Zij verdubbelden als ware het de luister van hun godsdienstoefeningen. De kerk, op een steile rots gelegen, was met altaren, kapellen en beelden vervuld; en uit de kerk ging men veelvuldig in optocht de straten van de stad rond. De godsdienst werd, om kort te gaan, in een spel met uiterlijkheden en niets betekenende vertoningen veranderd, en haar hoofdbestanddelen waren aflaten, zogenaamde wonderwerken en...een ergerlijk leven (6)! Diegenen evenwel onder de bevolking van Neufchâtel, die gedurende de veldtocht van 1529 met de Berners in nadere aanraking waren geweest, hadden de zaden van de Hervorming van daar meegebracht; en zo had de goede zaak, uit die oorzaak reeds, enige vrienden in het vorstendom.

(6) Mémoires sur l'Eglise collégiale de Neufchâtel, p. 240.

De geestelijkheid van Neufchâtel.

Op zekere dag dan stak een ranke boot af van de zuidelijke oever van het meer, aan de kant tegenover Murten, haar richting nemende naar de zijde van Neufchâtel. In dit vaartuig bevond zich een Fransman, en deze was niemand anders dan FAREL. Hij had vernomen dat het dorp Serrieres, niet ver van Neufchâtel gelegen, geestelijk onderhorig was aan de Evangelische stad Biel, en dat EMER BEYNON, de geestelijke van de plaats, der Hervorming niet ongenegen was. Zijn plan was nu spoedig gemaakt. Hij zocht pastoor EMER op, en deze ontving hem met blijdschap. Maar hoe nu evenwel de zwaarigheid overwonnen, die FAREL elke gelegenheid om nuttig te zijn scheen af te snijden; de bepaling namelijk dat hij in geen van de kerken van het vorstendom mocht prediken? - Pastoor EMER begreep dat hij niet tegen dit verbod zondigen zou, zo hij FAREL vergunde om op het kerkhof, met de rug naar de kerk gekeerd, tot de menigte te spreken, en hij zag er geen bezwaar in, om hem daar een steen tot spreekgestoelte aan te wijzen (7).

(7) De heer DE PERROT, gewezen leraar van Serrieres en schrijver van een werk getiteld: "L'Eglise et la Reformation," heeft mij de steen aangewezen op welke FAREL te dezer gelegenheid zou gestaan hebben.

Dadelijk gevolg van Farel's prediking.

Hierover ontstond een grote beweging in Neufchâtel. Aan de ene zijde riepen de regeringsleden, de kanunniken en de priesters wraak over deze handeling van de ketterse prediker; maar aan de anderen kant waren er velen van de inwoners "die van God kennis van de waarheid ontvangen hadden (8)," en die naar Serrieres gingen om die waarheid nader te horen verkondigen. En het duurde niet lang of deze burgers van Neufchâtel nodigde FAREL uit, dat hij naar de stad zou komen om daar te prediken.

(8) Aucuns de Neufchâtel, auxquels Dieu avait donné connoissanc de la vérité, etc. (Choupart, M. S.)

Het was dan in de eerste dagen van december, dat deze vrienden van FAREL met hem door de poort van het kasteel de stad binnen kwamen; en de op de hoogte gelegen kerk aan hun linkerhand laten liggen, trokken zij de huizen der kanunniken voorbij en vervolgens de straten door tot op de markt, alwaar FAREL een opgeslagen verhevenheid beklom en tot de menigte begon te spreken, die intussen van alle kanten toestroomde. FAREL's voorkomen was hoog ernstig, en zijn taal indrukmakend, terwijl er in zijn stem een uitdrukking lag van gezag en van overtuiging tevens, die geheel buitengewoon was. In hem toonde alles, zijn ogen, zijn gelaatstrekken, zijn gebaren, de onverschrokken en doortastende man aan. Aan zoiets waren de burgers niet gewoon, daar men hun gewoonlijk niet veel meer dan poppenspel voor godsdienst gaf. "FAREL," dus zegt een handschrift, met betrekking tot deze leerrede, "FAREL predikte met zoveel kracht en met zulk een gelukkig gevolg, dat velen daardoor gewonnen werden (9)."

(9) Aangehaald in het Choupart M. S.

Enige monniken met geschoren kruinen (10), hadden zich onder de hoorders gemengd, en trachtten hen tegen de spreker op te ruien. "Slaat hem de hersens in!" riepen sommigen. "Werpt hem in het water!" schreeuwden anderen, daarbij op FAREL aandringende, met oogmerk om hem zijn dood te doen vinden in een water, dat nog heden gezien wordt nabij de plaats waar hij gesproken heeft. Maar de hervormer liet zich niet van zijn stuk brengen.

(10) Rasorum remoramenta. (Farellus Molano, Neufchâtel, M. S.)

Verdere werkzaamheid van Farel.

Deze eerste predikatie werd door meer anderen gevolgd. Voor deze zendeling des Evangelies was elke plek gronds des needs een kerk, en iedere steen, bank, of andere verhevenheid was voor hem een geschikte predikstoel. De koude decemberwind en de onvriendelijke sneeuwbuien moesten op zichzelf voldoende geweest zijn, zou men menen, om aan deze bijeenkomsten in de open lucht een einde te maken; maar dit was toch het geval niet. Evenmin had daarop enige invloed, dat de kanunniken zeer in de weer waren (11), en dat de "geschoren kruinen," hun best deden om door verzoeken en bedreigingen en op alle andere wijzen, te trachten de burgers van Neufchâtel te bewegen om FAREL niet meer te gaan horen. Het was genoeg dat deze kleine man

met zijn bleek en toch door de zon verbrand gelaat, zijn roodachtige ongekamde baard, zijn sprekende ogen en zijn mond vol uitdrukking zich ergens vertoonde, om in een ogenblik het volk rondom zich verzameld te zien. Geen wonder evenwel: het was het Woord van God dat hij sprak (12). Aller ogen volgden de minste van zijn bewegingen, en met geopende monden en scherp luisterende oren hingen zij aan zijn lippen (13). Ieder woord dat zo door hem gesproken werd, had, naar hij zelf getuigt, onder de goddelijke zegen een niet te beschrijven indruk op de gemoederen.

(11) *Contra tyrannica praecepta.* (Ibid.)

(12) *Ad verbum festinant.* (Far. Mol., Neuf. M. S.)

(13) *Avide andientes.* (Ibid.)

De stad werd, om het zo uit te drukken, door de hervormer als bij storm genomen. Gods Woord in een ogenblik het gebouw nederwerpende waaraan Rome eeuwen lang gearbeid had, vestigde een tempel van de waarheid op de puinhopen van menselijke dwaling en vervalsing. FAREL zag in zijn verbeelding de Heer JEZUS CHRISTUS zelf onder de verzamelde volksmenigte rondgaan, om de blinden onder hen de ogen te openen, de harten te ontsluiten en wonderen van genade te werken (14).....zodat hij nauwelijks in zijn nederige woning was teruggekomen, of hij schreef met een bewogen hart aan zijn vrienden: "Dankt met mij de Vader van de genade daarvoor, dat Hij in gunst gedacht heeft aan hen die zuchtende waren onder een geweldige slavernij des geestes;" en dit geschreven hebbende viel hij zelf op zijn knieën en dankte God vuriglijk (15).

(14) *Quid Christus in suis egerit.* (Ibid.)

(15) *Gratias ergo, Fratres, mecum agite Patri misericordiarum, quod sit propitius gravi pressis tyrannide.* (Far. Mol., Neuf. M. S.)

Maar wat deden nu intussen de getrouwen van de paus in Neufchâtel?

De kanunniken, die hoog aanzien genoten in de landen en zich als de eersten onder de voornamen beschouwden, waren altijd gewoon geweest om, zowel de mindere geestelijken als in het algemeen de leken met de uiterste minachting te behandelen. Terwijl zij al het werk dat aan hun geestelijke betrekking verbonden was door anderen in hun plaats tegen geringe bezolding lieten verrichten, brachten zij hun tijd door in de ergerlijke omgang met zedeloze vrouwen, die zij prachtig kleedden en met rijke geschenken begiftigden, terwijl zij aan hun onwettige kinderen bij publieke acten grote schenkingen deden. Zij waren overigens in de kerk dikwijls tot vechters toe onder elkaar onenig, zwierden 's nachts langs de straten, en gingen veelal buiten het graafschap de gelden verteren, die zij op allerhande wijzen hadden weten bijeen te schrapen. Zelfs ontzagen zij zich niet om zich in al hun overvloed te vergrijpen aan de giften en gaven die gedaan werden ten behoeve van enige ongelukkige melaatsen, die in een in de nabijheid van de stad gelegen huis hun verblijf hadden.

Op een kleine afstand van de stad lag de abdij van Fontaine - André. Van oudsher waren de monniken van Fontaine met de kanunniken van Neufchâtel in openbare oorlog geweest. Deze twee vijandige machten waren steeds in twist over elkaars bezittingen, trachtten onophoudelijk in elkaars rechten en privileges te treden, en waren bijzonder gul in het elkaar naar het hoofd werpen van de grofste scheldwoorden. Zo waren de kanunniken gewoon de abt van Fontaine - André met de naam van "vrouwenschender" te begroeten, en deze had op zijn beurt voor hen

benamingen in gereedheid, die mede bijzonder krachtig waren. Ook kwam het niet zelden zover, dat kanunniken en monniken handgemeen geraakten, en elkaar de kracht van hun vuisten gevoelen deden.

Aan al zulke schandalen heeft de Hervorming onder de zegen Gods een einde gemaakt. Zij herstelde in het Christendom de zedelijke wet, die door Rome met voeten getreden werd. Ook was de verschijning van FAREL voldoende, om aan de zaken in Neufchâtel een andere wending te geven. Immers al dadelijk scheen er een einde gekomen te zijn aan de bedoelde kloosteroorlog, van het ogenblik af aan dat erin Neufchâtel de vreemde zaak gebeurde, dat - het Woord van God er verkondigd werd. Dit was iets dat de kanunniken evenmin als de monniken van Fontaine - André met onverschillige ogen konden aanzien. Zij beseften dat én twist én uitspatting hunnerzijds voor het tegenwoordige moesten ophouden. Ondanks hun zelf dwingt dus de hervormer hen, om uit hun toestand van genoegzaam Heidense zinnelijkheid te ontwaken, en weer althans het vertoon aan te nemen van mensen die Christenen, die geestelijken zijn.

Onvriendelijke ontmoeting.

De monniken en kanunniken verboederden zich dan nu zij een gemeenschappelijke vijand zagen opdagen. "Wij moeten waken voor de godsdienst," zeiden zij, daarmee evenwel niets anders bedoelende dan het behoud van hun tiende, privileges, feestmalen en ongebondheden. Geen van hen was in staat FAREL met redeneringen en deugdelijke bewijsgronden tegen te treden. Zij konden hem verguizen, belegen, scheldnamen toevoegen: anders niet. Te Corcelles evenwel lieten de Benedictijners het daarbij niet berusten. Terwijl FAREL aldaar predikte, in de nabijheid van de priory, drongen zij op hem aan, met RUDOLF DE BENOIT, de prior, aan hun hoofd, die de overigen uit alle macht aanzette om geweld te gebruiken. Hij was, naar zeker schrijver getuigt, met een dolk gewapend (16). Het was niet dan met grote moeite dat FAREL bij deze gelegenheid aan zijn woedende aanvallers ontkwam.

(16) Rosselet in Annotat. Farel Leben von Kirchofer.

Maar ook de wereldlijke macht werd te hulp geroepen, zoals dat gewoonlijk de tactiek is van het Pausdom. De landvoogd GEORGE DE RIVE werd door de kanunniken, de abt en de prior tegelijkertijd om zijn tussenkomst aangezocht. FAREL vreesde echter niet. "De eer van mijn Heer JEZUS CHRISTUS" dus sprak hij, "en de grote belangstelling die zoveel hier omtrent Zijn Woord doen blijken, zijn voor mij zoveel drangredenen om niet terug te deinzen voor de gevaren die mij omringen, en die inderdaad met geen pen te beschrijven zijn (17)." Hij was echter ten laatste genoodzaakt om zich te verwijderen. Hij keerde over het meer terug. Intussen ging hij niet zonder de bewustheid mede te dragen van een akker bearbeid te hebben, die eenmaal een rijke oogst beloofde. Hij bevond zich op 22 december weder te Murten, en korte tijd daarna was hij te Aelen.

(17) "At levia facit omnia Christus," voegde hij er bij. FAREL aan DUMOULIN, 15 december. (Neufch. M. S.)

Hij zou niet lang te Aelen blijven. 7 Januari had er namelijk te Murten een algemene stemming plaats, waarbij de meerderheid zich voor de Hervorming verklaarde. De Roomse minderheid door Freijburg ondersteund, trachtte wel met razen en schelden

de geleden nederlaag te herstellen; maar "FAREL! FAREL!" was daarentegen het wachtwoord van de Hervormde (18).

(18) Choupart M. S. (CHAMBRIER, Hist. de Neufchâtel, p. 293.)

Enige dagen later beklom FAREL, van iemand vanwege de Bernse regering vergezeld, het prachtige amfitheater van bergen, boven Vevaij, van waar het oog een betoverende blik kan werpen op het Geneefse meer. Alras had hij met zijn metgezel de grenzen overschreden van graaf JAN van Gruyère, die de gewoonte had van te zeggen: "Die Franse LUTHER moet maar verbrand worden (19)!" Ternauwernood had FAREL en zijn makker de hoogte bereikt van St. Martin de Vaud (20), als zij de geestelijke van de plaats met nog twee priesters op hen zagen aankomen. "Ketter! Duivel!" waren de namen waarmee zij FAREL begroetten. De edelman zelf echter liet zich niet zien, uit vrees voor de heren van Bern. FAREL vervolgde rustig zijn weg. De hervormer had zich niet willen ophouden om zich te Murten tegen zijn vijanden te gaan verdedigen, evenmin als hij de ruwheid van het weer in aanmerking nam. Hij haastte zich om gevolg te geven aan zijn wens, om het Evangelie te gaan verkondigen aan de bewoners van de schilderachtige hoogten, die tussen de beide meren van Murten en Neufchâtel aan het oog zich voordoen. Hij vond daar geopende oren en harten. Op 15 februari reeds kwamen er vier afgezanten van daar naar Murten, om te verzoeken dat men hen vergunnen mocht de Hervorming aan te nemen; wat aanstonds werd toegestaan.

(19) Schrijven van Bern aan de graaf van Gruijère. 5 en 16 januari 1530.

(20) Ter linkerzijde van de later aangelegde weg van Vevaij naar Freijburg.

De heren van Bern hadden tot die van Freijburg gezegd: "Laat toe dat onze leraren het Evangelie prediken, en wij zullen uw priesters volkomen vrijheid laten. Wij willen niemand dwingen (21)." Dit was een van de weldaden van de Hervorming, dat het geweten niet langer aan banden gelegd werd.

(21) Brief van Bern, Choupart M. S.

Omstreeks deze tijd schreef FAREL zijn voortreffelijke brief: "Aan alle heren, alle onderdanen en alle leraren," die wij in de loop van dit werk meermalen hebben aangehaald (22).

(22) A tous seigneurs, peuples et pasteurs. Zie het derde deel van dit werk, boek XII.

Farel in Tavannes.

De onvermoeide hervormer was al weer op nieuwe zegepralen bedacht. Een keten van rotsen scheidt de Jura vallei van Erguel, waar FAREL het Evangelie reeds gebracht had, van een streek waartoe een doorgang, in de rotsen uitgehouwen, leidt. Het was op het laatst van april toen FAREL de *Pierre - Pertuis* (23) doorgaande, in het dorp Tavannes kwam, en aldaar de kerk binnentrad, juist op het ogenblik dat de priester bezig was de mis te lezen. FAREL beklom de predikstoel, tot grote verwondering van de priester, die zelfs ophield in zijn werk. En nu sprak FAREL tot het volk zo indrukmakend en zo wegslepend, dat zij hem een engel noemde die van de hemel was neergedaald. Het gevolg was dat altaren en beelden aanstonds weggeruimd werden "zodat zelfs de arme priester zijn begonnen mis niet kon ten einde brengen (24)." Hier

had de nederwerping des Pausdoms dus minder tijd gekost, dan de priester voor een enkele dienst aan het altaar nodig had gehad.

(23) Petra Pertusa.

(24) Donc le pauvre prêtre qui chantoit sa messe ne la peut pas achever. (Oud M. S. aangehaald in het Choupart M. S.)

Een groot gedeelte van het bisdom Bazel viel verder in weinig weken van de Hervorming toe.

Inmiddels waren de zaken te Neufchâtel in een staat van gisting. De jonge lieden aldaar, die met Bern te velde geweest waren om Genève te verdedigen tegen de aanvallen van de hertog van Savoyen, waren nog altijd vol van hun bedreven wapenfeiten, en verhaalde onderandere ook bij herhaling, hoe de Bernse soldaten, koude gevoelen, de beelden uit de Dominikanerkerk te Genève genomen hadden, zeggende: "dat zulke houten beelden nergens anders voor deugden, dan om er 's winters een vuurtje van te stoken." Dit en meer strekte om die bestaande gisting te vermeerderen.

Farel andermaal in Neufchâtel.

Nu verscheen FAREL andermaal te Neufchâtel (25). Zich genoegzaam meester ziende van het benedengedeelte van de stad, sloeg hij nu het oog op het hogere gedeelte waar de hoofdkerk en het kasteel zich bevonden. Het zal best zijn, dacht hij, om iets te doen waardoor die trotse priesters uitgelokt worden om tot mij af te komen. Op zekere morgen dan liet hij op verschillende plaatsen met grote letters aanplakken: "*Al degenen die de mis bedienen zijn dieven, moordenaars en misleiders van het volk* (26)." Hierover ontstond een grote opschudding in Neufchâtel. De kanunniken konden er nauwelijks bericht van hebben of zij verzamelden zoveel van hun ondergeschikten als mogelijk was, en kwamen nu aan het hoofd van een grote met zwaarden en knuppels gewapende hoop de stad in, rukten overal het aangeplakte af, en gingen voorts FAREL beschuldigen van laster, waarvoor zij een boete eisten van tienduizend kronen.

(25) Farellus suo more magna fortitudine jam - jam agit. MEGANDER aan ZWINGLI, 6 Aug. 1530.

(26) DE CHAMBRIER, Hist. de Neufchâtel, I, p. 293.

De beide partijen verscheen voor de rechtbank; en dit was het juist wat FAREL gewenst had. "Ik beken het feit," zei hij, "maar ik kan mij verantwoorden over wat ik gedaan heb. Waar toch zijn erger doodslagers te vinden dan deze hier, die het paradijs voor geld verkopen, en daarmee de verdiensten van onze Heer JEZUS CHRISTUS geheel vernietigen? Ik zal mijn stelling uit de Bijbel bewijzen." Als hij nu daartoe wilde overgaan, riepen de kanunniken vol gramschap uit: "Wij hebben hier niet met de Bijbel, maar met de burgerlijke wet van Neufchâtel te doen! Waar zijn uw bewijzen, geldig voor de wet?" Maar FAREL liet zich daardoor niet bevreesd maken en toonde werkelijk uit het Evangelie de gegrondheid van zijn beschuldiging aan. De gerechtelijke behandeling van zulk een zaak moest een doodsteek zijn voor het Pausdom. Het hof van Neufchâtel, dat nooit van een dergelijk geval gehoord had, besloot om de zaak, gelijk wel meermalen geschiedde, te brengen voor het gerechtshof van Besançon, dat echter niet durfde wagen om lieden als de kanunniken van Neufchâtel, in welke zin dan ook, aan roof en moord schuldig te verklaren, en daarom

de beslissing overliet aan de keizer en aan een algemene kerkvergadering. Het is een waarheid, dat een slechte zaak niet velen kan dat men haar veel roert. -

De gasthuiskerk.

Telkens wanneer men FAREL terug wilde drijven, deed hij integendeel een stap voorwaarts. De straten van de stad en ook de bijzondere huizen maakten nog steeds uitsluitend zijn tempel uit. Op zekere dag echter, als hij de menigte weder rondom zich verzameld had, riepen er enigen: "Waarom toch mag Gods Woord niet in een kerk verkondigd worden? "Dit was het sein gegeven. Zij trokken FAREL met zich voort, maakten de deuren van de gasthuiskerk open en leidden hem daar naar de predikstoel; en nu kon de hervormer op een meer voegzame wijze tot de in aandachtige stilte vergaderde schare van toehoorders het woord des eeuwigen levens spreken. "Gelijk JEZUS CHRISTUS eenmaal in de nederige stal van Bethlehem geboren werd," zei hij, "zal heden dit gasthuis, dit verblijf van zieken en behoeftigen, de plaats zijn waar Hij voor de stad Neufchâtel zal geboren worden." De schilderijen en beelden waarmee de wanden van het gebouw versierd waren ergerden hem zeer. Zij werden in weinig ogenblikken afgerukt en verbrijzeld (27).

(27) Choupart, M. S.

De wereldlijke macht te hulp geroepen.

De pausgezinde partij, door verbittering en gevoel van eigen onmacht tevens geleid, kwam nu tot een stap, die in de gevolgen bleek verderfelijker te zijn. Zij riep namelijk de tussenkomst in der wereldlijke macht; en de landvoogd, aan die aanvragen gehoor gevende, deed aan de raad van Bern het verzoek, dat FAREL en zijn metgezellen mochten teruggeroepen worden.

Maar tegelijkertijd kwamen er ook afgezanten van het volk van Neufchâtel in Bern aan, die een geheel tegenovergesteld verzoek te doen hadden. "Hebben wij niet bij Interlaken en te Bremgarten uw Hervorming helpen verzekeren, en zult gij nu ons niet helpen om de onze tot stand te brengen?" vroegen zij.

De baanderheer van Weingarten.

Bern wist in het eerst niet wat te doen. Een in zichzelf droevige omstandigheid droeg bij om aan de onzekerheid een einde te maken. Op dat ogenblik was de gehele stad met treurigheid vervuld, om het lot van een van de aanzienlijkste mannen van het kanton, de baanderheer van Weingarten, die door de pest aangetast was en nu ziel togende op zijn doodbed lag. Zijn lijden werd niet slechts door zijn naaste betrekkingen beweend, maar had de algemene deelneming van zijn medeburgers in hoge mate opgewekt. De stervende man had gehoord van de komst van de afgevaardigde van Neufchâtel, en nu al zijn krachten nog eenmaal verzamelende zei hij: "Ga in mijn naam aan de senaat verzoeken, dat het nodige beraamd worden, opdat het volk van Neufchâtel op aanstaande zondag een algemene vergadering kunnen houden (28)." Dit verzoek van de stervende baanderheer had een beslissende invloed op het besluit van de raad.

(28) Wingarterus iste infectus peste apud senatum nostrum, pia legatione.
(MEGANDER aan ZWINGLI.)

Op 7 augustus kwamen er Bernse afgezanten in Neufchâtel aan. FAREL dacht dat hij hangende de deliberaties elders nuttig konden zijn, en verliet diensvolgens de stad.

Zijn ijver is wellicht het naast bij die van de apostel PAULUS te vergelijken. Zijn lichaam was klein van omvang en daarbij in het geheel niet sterk, maar zijn geest ontwikkelde des te meer kracht en grootheid. De moeilijkheden, ongemakken en gevaren die hij te verduren had, sloopten zijn stoffelijk omkleedsel op een voor allen die belang in hem stelden verontrustende wijze; maar zijn ziel scheen in gelijke mate toe te nemen in die zedelijke verhevenheid en sterkte, die hem zo geducht maakten in de ogen van zijn tegenstanders. Het mocht van hem gezegd worden "dat God Zijn kracht wilde volbrengen in zijn zwakheid (29)."

(29) 2Co 12.9.

VII.

Wilhelmina de Vergy.

Op een mijl afstand van Neufchâtel, aan de andere zijde des bergs, aan de ingang van een vallei, door welke een woest voortbruisende stroom met ontzettend geweld zich een weg baant, ligt, van hemelhoge rotsen omgeven, de stad Valangin. Een oud burchtslot boven op een berg gebouwd, verheft daar zijn grijze muren tot in de wolken. Het blik dreigend neer op de lager gelegen stad, en is aan te merken als het punt van waar vijf aangrenzende valleien beheerst worden. In de tijd van welke wij te spreken hebben, had deze streek een zeer wild aanzien en was deze met pijnbossen als overdekt. Tegenwoordig heeft ook dáár nijverheid en beschaving wonderen gedaan (1).

(1) Hier liggen Chaux de Fonds, Locle, enz.

Dit oude kasteel werd bewoond door WILHELMINA DE VERGY, weduwe van de graaf van Valangin, die een ijverige Roomsgezinde was en de nagedachtenis van haar gemaal nog altijd zeer in ere hield. Meer dan honderd priesters waren er bedrijvig geweest bij het celebreren van de mis, ter gelegenheid van de teraardebestelling van de graaf. Onderscheiden jonge meisjes waren alstoen uitgehuwelijkt geworden, en met milde hand waren aalmoezen gegeven. Ook was de geestelijke van Locle naar Jeruzalem gezonden geworden, en de weduwe zelf had een bedevaartsreis volbracht, voor de rust van de ziel van haar overleden echtgenoot.

Nu en dan echter ontving de gravin - weduwe bezoeken van mevrouw de gravin van Gruyère, terwijl meer andere dames haar kwamen zien. Ook bleven de heren niet in gebreke zich dan op het slot te laten vinden. Bij die gelegenheden klonken de tonen van een vrolijke muziek door de grijze gewelven, en de eerwaardige Gothische vensters waren dan met bevallige groepen bezet, wier levendig onderhoud en luidruchtige scherts, zowel als de later volgende dansen, een scherp contrast maakten met de diepe stilte en de strenge godsdienstigheid die binnen deze muren anders plegen te heersen (2). Eén gevoel was er evenwel dat in de borst van WILHELMINA DE VERGY immer met onverpoosde kracht waakzaam bleef - haar haat tegen de Hervorming.

(2) CHAMBRIER, Hist. de Neufchâtel, p. 276.

De gravin - weduwe en de priesters hadden reden genoeg, om de vorderingen die de Hervorming maakte met bekommering gade te slaan. Deze gevreesde vijandin (in hun ogen) naderde met vaste schreden.

Maria Hemelvaartsdag.

Op 15 augustus viel een groot Rooms feest in - MARIA hemelvaart. Al de gelovigen uit de omstreek bereidden zich voor om die dag plechtig te vieren. Deze dag was ook door FAREL gekozen om, zo mogelijk, nieuwe bekeerlingen te maken. Met het vuur van een ELIAS in de borst sloeg hij de weg naar Valangin in, alleen vergezeld van ANTONIE BOYVE, zijn landsman, en, naar het schijnt, ook zijn ver bloedverwant, die hoewel nog jong, een ijverig Christen en iemand van een ondernemende geest was (3). De beide zendelingen bestegen de berg, drongen vervolgens het pijnbos door, en toen in de vallei afdalende, bereikten zij al spoedig Valangin; doch, omdat de nabijheid van het kasteel hen niet zeer aanmoedigde om zich daar op te houden, gingen zij door tot zij aan een nabij gelegen dorp kwamen, denkelijk Boudevilliers, waar zij stil hielden met oogmerk om er te prediken (4).

- (3) Ontleend uit een dagboek van BOYVE en uit een familie M. S. Dit geslacht heeft sinds aan de gemeente van Neufchâtel onderscheiden leraren geschonken.
- (4) Er bestaan twee handschriften (beide aangehaald in het Choupart M. S.), die van dit voorval gewagen. Het ene zegt, dat FAREL te Valangin gepredikt heeft, en het andere wijst als plaats van de prediking een dorp aan, nabij de stad gelegen. RUCHAT heeft de eerste lezing gevolgd, maar ik heb de voorkeur gegeven aan het andere verhaal. In het algemeen komt het tweede handschrift mij ouder en nauwkeuriger voor dan het andere.

Van alle zijden stroomde het volk reeds naar de kerk, uit hoofde van de heilige dag. FAREL en zijn metgezel gingen evenzo binnen. Onder de aanwezigen waren enkelen die FAREL reeds te Neufchâtel hadden leren kennen. De hervormer begaf zich regelrecht naar de predikstoel, terwijl de priester zich gereed maakte voor de bediening van de mis.

Het ogenblik van de strijd is daar. Terwijl de stem van FAREL door de kerk klinkt, verkondigende JEZUS CHRISTUS en die gekruisigd, zongen de priester en zijn koor de woorden van de mis.

De mis gestoord.

Een tijd lang scheen het, dat de prediker de overhand behalen zou. Maar nu was de priester gekomen aan dat gedeelte van de misdienst, waar de transubstantiatie geacht wordt plaats te grijpen, als de priester de benedictie uitspreekt. Nu is het alsof het volk een elektrische schok ontvangt. De oude gewoonte en een onweerstaanbare indruk voeren allen naar het altaar. Niemand hoort meer naar de prediker. Allen zijn in de grootste ootmoed neergeknield. Rome overwint.....Op eenmaal echter dringt iemand door de menigte heen, en eer men hem goed gezien heeft is hij reeds aan het altaar genaderd. Hij rukt de hostie uit de handen van de priester en roept uit, zich naar het volk kerende: "Dit is de God niet die gij behoort te aanbidden. Uw God is daar boven, in de hemel, en niet in handen van de priester, zoals men u doet geloven (5)." Deze moedige man was ANTONIE BOYVE.

- (5) Choupart, M. S.

In het eerst had deze stoute daad het gehoopte gevolg. De mis was verstoord, het gezang verstomde, en de gehele verzamelde volksmenigte bleef roerloos, als had een bovenmenselijk persoon die woorden gesproken. FAREL, die in de predikstoel

gebleven was, maakte aanstonds van de plaats hebbende stilte gebruik, om opnieuw de CHRISTUS te verkondigen "welke de hemel moet ontvangen tot de tijde van de wederoprichting aller dingen (6)." Maar nu snelde de priester, de koristen en anderen naar de toren, en in het volgende ogenblik hoorde men de alarmklok luiden.

(6) Ac 3.21.

Farel in gevaar.

Al spoedig was nu van wijd en zijd een grote menigte mensen samengevloeid; en zo de beide moedige zendelingen zich inmiddels niet teruggetrokken hadden, zou het ongetwijfeld met hun leven gedaan zijn geweest. "Maar God verlostte hen," zegt de kroniekschrijver. Zij naderden nu weder Valangin; maar konden zij die stad wel binnen gaan, omdat ongetwijfeld de alarmklok ook dáár alles op de been gebracht had? Zij wilde dan trachten langs een omweg in veiligheid te komen. Chaumont met de donkere bossen aan hun linkerhand latende, volgden FAREL en zijn vriend een smal voetpad dat onder het kasteel langs liep. Zij waren met omzichtigheid reeds een eind weegs voortgegaan, toen zij plotseling door een hagelbui van stenen begroet werden; en op het eigen ogenblik vertoonde zich een twintigtal woedende mensen - priesters, mannen en vrouwen, - die, met stevige knuppels gewapend, hen kwamen aanvallen. De kroniekschrijver merkt hierbij vrij lakoniek aan, "dat de priesters naar het scheen in die ogenblikken de jicht niet hadden, daar zij toonden hun voeten, zowel als hun armen goed te kunnen gebruiken, terwijl de goede predikers zo onbarmhartig geslagen werden, dat zij er bijna het leven bij inschoten (7)."

(7) Les pretres n'avoient pas la goutte aux pieds et aux bras, et ils les battirent tellement, que peu s'en fallut qu'ils ne perdissent la vie. (Choupart, M. S.)

Mevrouw DE VERGY, die op het terras verscheen was, wel ver van een poging te doen om de dolle woede van de aanvallers te stuiten, riep hun toe: "Verdrinkt ze maar! Verdrinkt ze maar! Werpt ze in het water, die Lutherse honden, die zo grote heiligschennis gepleegd hebben (8)!"

En nu begon men werkelijk de beide gehate kettters naar de kant van de brug voort te slepen. Nooit waren zij wellicht hun dood zo nabij geweest.

(8) A l'eau! à l'eau! jetez les dans le Seyon, ces chiens de Luthériens, qui ont méprisé le bon Dieu. (Choupart. M. S.)

Farel mishandeld.

In dit hachelijk ogenblik kwamen er toevallig enige personen van achter de laatste van de rotsen, waardoor Valangin in de richting van de berg voor het oog bedekt wordt, tevoorschijn. Zij waren van Neufchâtel gekomen en hadden de wil om in de vallei af te dalen (9). "Wat moet dat beduiden?" vroegen zij aan de priesters, ziende wat er gaande was, en, gelijk wij mogen aannemen, met de wens om FAREL te redden. "Gij zou beter doen met die lieden onder goede bewaring te stellen, en dan mogen zij zich verantwoorden over wat zij gedaan hebben," gingen zij voort. "Of wilt gij uzelf beroven van het enige middel om te weten te komen wie er al of niet met hen in verband staat?"

(9) Choupart. M. S.

Deze woorden vonden nog te goeder uur ingang, en men geleidde dan de beide zendelingen naar het kasteel. Toen zij op hun weg een Mariabeeld voorbij moesten, dat daar in een kleine kapel tot stichting van de gelovigen geplaatst was, zeiden de priesters tot FAREL en ROYVE, op het beeld wijzende: "Knielt neer! Buigt u ter aarde voor onze lieve vrouw!"

Maar FAREL antwoordde: "Eén God is er die wij aanbidden moeten in geest en in waarheid; maar stomme beelden, die geest noch leven hebben, mogen niet godsdienstig vereerd worden."

De priesters echter "door deze woorden en deze standvastigheid nog meer verbitterd geworden," zo gaat de kroniekschrijver voort, "sloegen FAREL nu zo vreselijk, dat hij met wonden als overdekt was, en zelfs de muren van de kapel met zijn bloed bespat werden. Nog lange tijd daarna waren de bloedvlekken op de muren zichtbaar (10)."

(10) Choupart, M. S. Mais eux, rudement fachés de ses propos et constance, lui donnèrent tant de coups, qu'ils le mirent tout en sang, jusques là que son sang jaillissoit sur les murailles de la chapelle. On en voyoit long temps après encore les marques.

De hervormers vergeleken met de apostelen.

Men zette nu de tocht voort en bereikte weldra, door de stad gegaan zijnde, langs de steil opgaande weg het terras, waar WILHELMINA DE VERGY van haar bedienden en volgelingen omringd, de komst van de "Lutheranen" afwachtte. De kroniekschrijver zegt dat, doordat men hen zo onophoudelijk geslagen en mishandeld had, zij geheel bebloed en met vuil bedekt in de gevangenis aankwamen, waar men hen in een genoegzaam levenloze toestand in de diepste kerker van het kasteel opsloot. Op gelijke wijze was PAULUS te Lystre door de Joden gestenigd en voor dood buiten de stad gesleept geworden (11). De apostelen en de hervormers verkondigden dezelfde leer, en zij ondervonden ook dezelfde mishandelingen.

(11) Ac 14.19.

Men zal wellicht menen dat FAREL en BOYVE hier te ver gegaan waren; maar de Kerk van de middeleeuwen was geheel vervallen tot een toestand gelijk aan die van het Jodendom in de dagen der apostelen, en vertoonde een gelijke verhardheid en boosheid, en daarom was een krachtvolle hand nodig om de afgedwaalde gemoederen tot de troon van de genade weer te brengen. PAULUS en AUGUSTINUS, herleefden als ware het in de 16de eeuw. Wij zagen hoe BOYVE in edele vervoering naar het altaar vloog, om te beletten dat het brood van de mis niet zou aanbeden worden: maar denken wij dan daarbij niet onwillekeurig aan de apostel PAULUS, hoe hij, zijn kleren scheurende, onder de schare van mensen sprong die gereed stonden om "mensen van gelijke bewegingen als zijzelf" godsdienstige eer te bewijzen (12) (13)?

(12) Ac 14.14.

(13) Ofschoon de schrijver hier de handelwijze van FAREL en BOYVE met het voorbeeld van PAULUS tracht te verschonen ja te verdedigen, komt het mij echter voor, dat zij te ver gingen, en dat de handelwijze van PAULUS met de hunne niet is te vergelijken. - PAULUS weerde alleen de godsdienstige eerbewijzing af, welke men hem zelf en BAHNABAS wilde toebrengen. Het geschiedde onder de open hemel. Hij drong zich niet in hun heiligdom in: hij verstoorde dáár hun bijzondere Godsdienstoefening niet, door tegen hun wil en zonder hun verlot dáár te prediken, of de priester zijn offergereedschap of gewaande Godheid te ontnemen; gelijk FAREL onder het bedienen van de mis de

predikstoel beklom, en BOYVE aan de priester de hostie ontrukte. Echter, dit kunnen wij toestemmen, en mogen wij zelfs in onze ijverloze tijd wel ter harte nemen, dat een man als FAREL nodig was, om de Hervorming met kracht door te zetten, en dat zijn ijver en moed op zichzelf lofwaardig waren, en ook in onze tijd tot herstel van het weer diep vervallene veel goeds zouden kunnen uitwerken. - L. R.

De gevangenen worden losgelaten.

FAREL en BOYVE konden in hun kerkerhol te Valangin met een even gerust geweten God lofzingen als PAULUS en SILAS dat gedaan hadden in de gevangenis te Filippi. Hun lot zou echter geen gunstig einde genomen hebben, zo niet enige mannen van Neufchâtel gekomen waren met oogmerk om hen op te eisen; immers messire de BELLEGARDE, die grote vijand van het Evangelie, had besloten zijn gevangenen streng te behandelen. Mevrouw de gravin durfde evenwel niet weigeren om de gevangenen los te laten, en stelde zelfs een onderzoek omtrent het voorgevallene in, op het verzoek van de Berners, en ook "om tenminste een zekere glimp aan de zaak te geven" gelijk een handschrift zegt. "Hoe dit zij," dus vervolgt dat handschrift, "de priester die het meest zijn best gedaan had om FAREL te slaan, zag men voortaan dagelijks aan de tafel van de gravin eten (14)." Maar dit betekende weinig. Het zaad der waarheid was aan deze plaats gestrooid geworden en beloofde niet onvruchtbaar te zullen blijven.

(14) Choupart, M. S.

Te Neufchâtel werden de Evangelische Christenen door de Berners aangemoedigd en ondersteund. De gouverneur zond in zijn verlegenheid daarover een gezantschap naar mevrouw DE LONGUEVILLE, om haar te verzoeken "dat zij mocht overkomen, aangezien haar getrouwe onderdanen haar raad en haar hulp behoeften in de moeilijkheden die de Lutheranen deden ontstaan (15)."

(15) Brief van de gouverneur aan mevrouw DE LONGUEVILLE.

De gisting nam inmiddels toe. Het volk van de stad hield bij de kanunniken aan, dat zij de mis zouden afschaffen; maar dit werd stellig geweigerd. Hierop leverden de burgers hun verzoek schriftelijk bij hen in, en verzochten dat zij FAREL's gronden zouden weerleggen. Maar een gelijke weigering volgde. "Wij wensen slechts dat gij tenminste uw vasthouden aan de mis verdedigen zult," werd de kanunniken nu gezegd. Maar zij scheen zich in het minst niet om de wensen van het volk te bekommeren.

Farel in Neufchâtel. Farel in de domkerk.

Op zondag 23 oktober predikte FAREL, die zich nu weer te Neufchâtel bevond, in de gasthuiskerk. Hij wist dat de stedelijke regering reeds beraadslaagd had over de vraag, of niet ook de hoofdkerk voor de Evangelische prediking behoorde toegestaan te worden. Hij zei dan: "zult gijlieden het Evangelie minder eer aandoen dan uw tegenpartij doet aan de mis?...Zo men voortgaat dergelijke bijgelovigheden in de domkerk te doen plaats hebben, behoort dan ook niet het Evangelie daar gepredikt te worden?" Bij deze woorden stonden allen in vervoering op. "Naar de domkerk! Naar de domkerk!" riepen zij als uit één mond. Dus zullen nu deze ijveraars op dat enkele woord van FAREL gaan volvoeren, wat de regering zich wel voorgenomen maar nog niet ten uitvoer gelegd had (16). Zij verlaten dan ogenblikkelijk de gasthuiskerk en nemen FAREL met zich mee. Zijn gaan ijlings voort in de steil oplopende straat die

naar het kasteel voert. Het is tevergeefs dat de kanunniken en dezelfde handlangers hen willen tegenhouden. Zij dringen allen opzij die zij op hun weg ontmoeten. Overtuigd dat zij de eer Gods bedoelen ontzien zij niets, en denken zij aan geen zwaarigheden. Men overlaadt hen met schimpwoorden en jout hen uit, maar zij geven daarop volstrekt geen acht. In de naam der waarheid gaan zij rustig voort. Aan de kerk gekomen zijn in een ogenblik de deuren geopend, zij treden binnen, en nu begint een geweldige worsteling. De kanunniken en de mannen van hun partij trachten het te beletten dat FAREL de predikstoel zou naderen, maar dit kunnen zij niet meer verhinderen. Het zijn geen oproermakers waarmee zij te doen hebben. Het zijn mannen die de wil hebben om in de naam van God een verovering te maken op het gebied van dweepzucht en bijgeloof, en die weten dat wat zij doen door de regering van hun stad goedgekeurd wordt. Moedig dus, met de hervormer in hun midden treden zij de drom van geestelijken en fanatieke Roomsens tegen. Zij bereikten eindelijk de plaats waar de leerstoel staat, en nu beklimt FAREL dezelfde zonder enig letsel bekomen te hebben, en onder het luide gejuich van zijn vrienden (17).

(16) Wat ik hier en vervolgens zeg, berust op wat mij uit verschillende papieren gebleken is, en bepaaldelijk uit het verslag van een te Neufchâtel met Bernse afgevaardigden gehouden vergadering, bij welke gelegenheid de leden van de stadsregering verklaarden: *"dat het hun voorkwam een zeer goed werk te zullen zijn dat de altaren enz. werden weggenomen.* Men heeft tot hiertoe, bij de beoordeling van het te Neufchâtel voorgevallene, zich bepaald bij de beschouwing van het aandeel dat het volk aan de beweging gehad heeft, en naar het schijnt heeft men in het geheel niet bedacht, dat zo al niet wat het volk hier deed blotelijk gevolg was van een besluit van de regering, toch deze laatste ongetwijfeld met welgevallen gezien heeft wat voorviel.

(17) Choupart, M. S.

Nu volgt er een indrukmakende stilte zowel in de kerk als daar buiten. Zelfs houden zich de tegenstanders stil, terwijl FAREL een zo voortreffelijke en zo roerende predikatie doet als nog niet van hem gehoord was. Het is dan ook de hervormer gelukt velen de ogen te doen opengaan. Zij zijn blijkbaar getroffen; ook degenen die tot daartoe de hardnekkigste vijanden van de Hervorming geweest waren. Aan alle zijden hoort men hen uitroepen: "Wij willen Evangelisch worden, wij en onze kinderen; en in die leer zullen wij leven en sterven (18)."

(18) Choupart. M. S.

De beelden vernield.

Eensklaps is het vervolgens alsof de gehele verzamelde menigte door een onzichtbare hand wordt in beweging gebracht. Op de diepe stilte die gedurende de predikatie geheerst had volgt een ontzettende storm. FAREL's hoorders gaan zich gedragen naar het voorbeeld van de godvruchtigen koning JOSIA (19). "Laat ons die afgodsbeelden uit ons midden wegdoen," riep men uit, "zoveel te gemakkelijker zullen wij ze uit onze harten kunnen verbannen." "En zullen niet velen van onze medeburgers," dus redeneerden anderen, "zij die nu nog onbepaald zijn in hun keus, krachtig bewogen worden om ons voorbeeld te volgen, wanneer zij vernemen hoe de beelden gevallen zijn als zoenoffers aan de waarheid? Ook om hunnentwil dus - weg met de beelden (20)!"

(19) 2Ch 34:7.

(20) Choupart, M. S.

Nu begint een toneel dat de gemoedelijke Roomsgezinden niet dan met afgrijzen kunnen aanzien. Zij geloven vast en zeker dat dit feit de straffende hand van God over de stad zal brengen.

De natuurlijke schoonheid van de plaats waar dit alles gebeurde, had niet weinig moeten toebrengen, om de ogenblikkelijke indruk bij een onzijdige beschouwer te versterken. Aan de noordzijde rijzen de slotmuren boven de steile rotswand van het sombere maar toch schilderachtige dal dreigend omhoog, terwijl de berg aan de voorkant van het kasteel een mengeling vertoont van naakte rotsblokken, donkere dennenbossen en vrolijke wijnbergen. Aan de zuidzijde, beneden de plek waar het woelige toneel dat wij beschrijven voorvalt, wordt het oog verrast door de aanblik van het uitgestrekte meer, van welke de waterspiegel volkomen in rust is, en door de bekoorlijkste en tevens vruchtbaarste velden als omzoomd wordt. Voorts zijn het de eerwaardige met sneeuw bedekte kruinen der Alpen die de gezichteinder daarstellen.

Maar voor al dit verheven natuurlijk schoon had het volk van Neufchâtel thans geen ogen. Hun vernielingswerk leverde ook een te scherp contrast met de orde en rust, die hen van alle zijden in de natuur omringden.

De gouverneur tracht tussenbeiden te komen.

De gouverneur was genoodzaakt eenvoudig aanschouwer te blijven van de ongeregelheden die hij niet beletten kon. "Zij hebben zich met bijlen, hamers en breekijzers gewapend," dus schreef hij met betrekking tot dit voorval aan mevrouw DE LONGUEVILLE, "en trekken in menigte op tegen de beelden van de heiligen." - Zij laten zich niet langer terughouden - zij vallen woedend op de beelden en altaren aan - zij vernielen ze zonder onderscheid. De werkstukken van de veertiende eeuw, die van graaf LODEWIJK dagtekenen, vinden evenmin genade als de overige beelden. Ternauwernood is het dat de standbeelden van de oude graven zelf gespaard worden, daar men ze ook al als "afgodsbeelden" aanmerkt. De overblijfselen van de aan stukken geslagen voorwerpen worden vervolgens bijeen verzameld, uit de kerk weggevoerd en van de rots af in de diepte geworpen. Ook de schilderijen ondergaan het lot van de vernieling. "Al die beelden, schilderijen en dergelijke zijn maar een uitvinding des duivels," zeiden zij. Ook hadden de eerste Christenen er niet veel gunstiger over geoordeeld (21). Zij gaan zelfs in hun ijver zover, dat zij op alle schilderijen die zij vinden de daarin voorgestelde heiligen de ogen uitsteken en de neus wegsnijden. Zelfs wordt het kruis, dat voorwerp anders van zo hoge verering, terneer geworpen "opdat het niet langer de Heer JEZUS CHRISTUS beroven zouden van de innige verering van de harten die Hem alleen toekomt." Nog een enkel beeld is staande gebleven. Het is dat van onze lieve vrouw van de genade, dat een geschenk geweest was van MARIA van Savoyen, en meer dan enig ander beeld godsdienstig was vereerd geworden. Maar ook dit beeld valt. Een van de aanvallers, stouter dan al de overigen, brengt onze lieve vrouw de eerste slag toe, en nu volgen de anderen zijn voorbeeld. "Zij hebben zich niet ontzien om onze lieve vrouw van de genade de ogen uit te steken, en verder het gehele beeld te vernielen, dat op last van mevrouw uw overleden moeder gemaakt geworden was," schreef de gouverneur aan de hertogin.

(21) Diabolum saeculo intulisse artifices statuarum et imaginum et omnis generis simulacrorum. (TERTULLIANUS, de idolatria. cap. 3.)

Maar het bleef hier nog niet bij. Zij ontzagen ook de bij de mis gebruikelijke vaten niet; en om te tonen dat zij de gewijde ouwelen voor niets bijzonders hielden, en er geen eerbied voor hadden, deelden zij de gehele voorraad onder elkaar uit en begonnen ervan te eten....Dit gezicht was zo stuitend voor de Roomse partij, dat kanunniken en anderen onder een kreet van afgrijzen toeschoten en met geweld allen verdere voortgang van de "heiligschennis" trachtten te keren. Nu ontstond de vreselijkste worsteling.

De proost OLIVIER van Hochberg, en de kanunniken SIMON van Neufchâtel en PONTUS van Soleilant, die alle drie leden waren van de geheime raad van de hertogin, hadden zich met de verdere raadsheren naar het kasteel begeven, zodra de ongeregelheden begonnen waren. Tot hiertoe waren zij blote aanschouwers gebleven van wat voorviel, maar toen zij zagen dat de beide partijen handgemeen geworden waren, lieten zij "al de aanhangers van de Evangelische leer" bevelen, om voor de gouverneur te verschijnen. Dit was echter even goed alsof zij de stormwind hadden willen breidelen, of de aanbruisende zee hadden willen gebieden terug te gaan. Buitendien, waarom zouden de Hervormde burgers hun begonnen zuiveringswerk staken voor het voltooid was? Immers zij wisten dat de regering van de stad niet afkeurde wat zij deden. "Zeg aan de gouverneur," dus was hun antwoord, "dat wij zijn gezag niet erkennen in dingen die de dienst van God en het heil van onze zielen betreffen (22)."

(22) Brief van de gouverneur aan de hertogin.

De rust hersteld.

GEORGE DE RIVE zag nu wel dat zijn gezag hier niet veel zou uitwerken. Al wat hij begreep toch te moeten doen was, zoveel uit de verwoesting te redden als mogelijk was. Hij haastte zich derhalve om de enkele hier en daar nog overgebleven beelden te doen wegnemen en verbergen. De burgers van Neufchâtel verhinderden hem hierin niet. "Red vrij uw afgoden," zo spraken zij, "en breng ze in verzekering, opdat niet een roofgierige hand ze u nog ontnemt (23)." Langzamerhand kwam nu alles tot rust. Het volk ging weldra bedaard uiteen. Hun groot werk was volbracht. Enige tijd daarna werd het volgende opschrift op een van de pilaren in de hoofdkerk gesteld, ter gedachtenis van het voorgevallene:

L'AN 1530, LE 23 OCTOBRE, FUT OTEE ET
ABATTUE L'IDOLATRIE DE CEANT PAR LES BOURGEOIS (24).

(23) Cur vos sub validissimis clavibus, ingentibusque sub claustris conservatis, ne forte fur aliquis irreptat? (Arnobius contra gentes, VI, p. 257.)

(24) Op 23 oktober van het jaar 1530 hebben de burgers de afgodendienst in deze kerk doen ophouden en geheel afgeschaft.

Aanmerkingen.

Er was dan een hoogst belangrijke omkering van zaken tot stand gebracht. Ongetwijfeld was het beter geweest, zo de beelden even bedaard als in Zurich hadden kunnen weggenomen worden en het Evangelie in dezelfde plaats gesteld. Maar wij moeten bij onze beoordeling van wat hier voorviel niet vergeten, dat hier grote moeilijkheden en een hardnekkige tegenstand te overwinnen waren. Aan de andere kant herhalen wij wat wij reeds vroeger aanmerkten, dat namelijk alle grote

veranderingen, die door tussenkomst van het volk daargesteld worden, als vanzelf enigermate het karakter van een revolutie aannemen. Hij intussen die in de omwenteling van Neufchâtel weinig meer vermag te zien dan de tonelen van verwarring en de buitensporigheden die er mede gepaard gingen, verraadt een grote bekrompenheid van ziel. Het was de zegepraal van het Evangelie over het bijgeloof, die op de esplanade van het kasteel bevochten werd. De tijd was voorbij, dat de inwoners van Neufchâtel slechts in beelden, schilderijen en heiligen - legenden godsdienstige stichting moesten zoeken; zij verkregen nu de woorden van CHRISTUS en zijn apostelen, zoals die ons in de Heilige Schrift bewaard zijn. In de plaats van de uit geheimzinnige ceremonies, mirakels en bijgelovigheden bestaande eredienst van het Pausdom, bracht de Hervorming hen terug tot de eenvoudige en reine leer van het Christendom, en tot de zuivere kennis van de waarheid. In plaats van de mis, die niet goddelijke maar menselijke plechtigheid, kwam nu het Avondmaal terug, in de edele eenvoudigheid waarin de Heer JEZUS CHRISTUS hetzelfde eenmaal had ingesteld; en daarmee, en door de verdere gehele terzijdestelling van alle onwaardige bijvoegselen, die de menselijke kleingeestigheid van tijd tot tijd had doen geboren worden, waren de burgers van Neufchâtel nu in de meer bepaalde zin des woords belijders van de Heer geworden, en mochten zij zich verheugen in de bewustheid dat Hij, hoewel onzichtbaar, steeds met hen was, en dat zij de rijkdom van Zijn genade en des Geestes meer en meer zouden deelachtig worden. De burgers van Neufchâtel hadden dus grote winst gedaan met de verandering die tot stand gekomen was (25).

(25) Wij kunnen hier de schrijver in zijn verdediging van de, hoezeer ook wat geweldige, wegruiming der beelden en misgereedschappen in de kerk te Neufchâtel, zeer goed bijvallen, schoon wij van hem ten aanzien van het voorgevallene te Boudevilliers verschilden. Hier te Neufchâtel was het het volk zelf, wat, door de kracht der waarheid overtuigd, niet langer hun heiligdom, waar zij gewoon waren samen te komen, door afgodische misbruiken wilde ontheiligd zien, maar het geheel aan de prediking van het gezuiverd Evangelie wilde toewijden. Men handelde nu onder de stilzwijgende goedkeuring der overheid, waarvan men zeker was. Een kloek besluit moest hier alles doorzetten. En ging men er wat al te driftig in te werk, door zelfs de werken van de kunst niet te ontzien: het maakte des te dieper indruk, en toonde des te klaarder, dat de kunst alle waarde verliest, wanneer zij, hetzij door ongeloof of bijgeloof, meer tot oneer dan tot eer van God gebezigd wordt. - L. R.

VIII.

Valse hoop van de Roomsgezinden.

De gouverneur en zijn getrouwen hadden met dat al nog geenszins alle moed verloren. "Het is toch maar, betrekkelijk gesproken, een klein gedeelte van de bevolking dat aan de vernieling der beelden deelgenomen heeft," zeiden zij tot elkaar; "de meerderheid is nog altijd blijven vasthouden aan het oude geloof." Mijnheer DE RIVE in dit oordeel delende, toonde daarmee niet te weten, dat wanneer al aan een volksbeweging slechts een gedeelte volks daadwerkelijk deel neemt, dit dikwijls alleen daarom het geval is, omdat de meerderheid, hoewel met de anderen geheel eenstemmig denkend, de eigenlijke handeling aan enige weinige voortvarenden overlaat, slechts wachtende naar een geschikt oogenblik, om zich aan de beweging aan te sluiten. Wat er hier in dit geval van mag geweest zijn: de gouverneur meende van zijn zaak zeker genoeg te wezen, om te willen dat er een algemene stemming zou plaats hebben, over het al of niet behouden van de mis. Zo al de meerderheid het punt niet voldoende beslissen mocht, vertrouwde hij dat zijn gezag en de invloed der geestelijkheid verenigd wel zo

veel zouden uitwerken, dat de eer van Rome gered werd. De Hervormingsgezinden wilden van hun zijde enig tegenwicht in de schaal leggen, en zich tegen alle kwade bedoelingen dekken, en verlangden daarom dat Bernse afgevaardigden bij de stemming zouden tegenwoordig zijn. Hiertegen werd in het eerst bezwaar gemaakt. Maar DE RIVE dachtte, dat zo hij zich in deze stellig bleef verzetten, misschien de twee partijen in Neufchâtel tot uitersten zouden overgaan, en dat er wellicht dadelijkheden zouden volgen, die de straten van de stad met burgerbloed konden bevleken; en daarom ging hij er dan toe over, om Bern te verzoeken gecommiteerden te zenden.

De Berner afgevaardigden. Hun boodschap aan de gouverneur.

ANTONIE NOLL en SULPICIOUS ARCHER, leden van de raad, en JACOB TRIROLET, baljuw; mannen, die der Hervorming geheel waren toegegaan, kwamen op 4 november, door Bern afgezonden, in Neufchâtel aan. Die gewichtige 4de november zou voor het vorstendom beslissend zijn, ten aanzien van de godsdienstige belangen. Reeds dadelijk bij hun aankomst op het kasteel voerden deze afgevaardigden een taal, die niet geschikt was om de Roomse partij grote moed te geven (1). "De heren van Bern," zeiden zij onder andere tot de gouverneur, "zijn zeer verwonderd, dat gij in uw kwaliteit het waarachtige en zuivere Woord van God durft weerstaan. Wij vermanen u dat gij met die tegenstand niet verder voortgaat, omdat dat anders, zowel voor het vorstendom in het algemeen als voor u in het bijzonder, van kwade gevolgen zou kunnen zijn (2)."

(1) Trois ambassadeurs qui me tinrent assez gros et rudes propos. (De gouverneur aan de hertogin.)

(2) Ibid.

Hun verklaring.

GEORGE DE RIVE was verbaasd over wat hij horen moest. Had hij al geen voldoende grond kunnen hebben om van de kant van Bern ondersteuning te verwachten, bij de houding die hij tegenover de Hervorming had aangenomen: hij ondervond hier dat men besloten scheen hem van de nood te dwingen, tot maatregelen, die geheel tegen zijn bedoelingen moesten inlopen. Evenwel beproefde hij om zich uit zijn moeilijke toestand te redden. De Roomse kantons Lucern, Freyburg en Solothurn waren evenzo bondgenoten van het vorstendom. De gouverneur gaf dan aan de Bernse afgevaardigden te verstaan, dat het hem weinig zou behoeven te kosten, om zich de tussenkomst dier kantons te verzekeren. Maar nu stonden de Bernse heren met verontwaardiging van hun zitplaatsen op, en verklaarden rondweg aan DE RIVE, dat zo hij zulk een stap waagde, hij de verantwoordelijkheid op zich laadde van de gevolgen, die wel eens konden zijn dat Neufchâtel voor de hertogin - weduwe zou verloren raken. Nu was de gouverneur in nog veel grotere moeilijkheid gekomen. Hij besloot dan maar gelaten de loop van de zaken af te wachten, daar hij wel inzag, dat hij er eerder iets aan verergeren dan verbeteren kon.

De kanunniken en sommige edellieden waren niet zo geheel van die mening. Althans zij trachtten de Berners te overtuigen dat het in het wel begrepen belang van land en volk zou zijn, zo de beweging kon bedwongen worden. Godsdienst en staatkunde ongepast onder een mengende zeiden zij tot hen: "Ziet gij niet, mijn heren, dat de rust en de veiligheid van de staat in gevaar komt, zo de geestelijkheid niet krachtadig beschermd wordt tegen aanrandingen als die waarvan wij van deze dagen proeven gezien hebben? Het zekerste bolwerk van de staat is ten allen tijde het altaar. En gij

moogt ons geloven wanneer wij u de verzekering geven, dat de lieden die gij beschermen wilt oproermakers zijn en anders niet, terwijl ver weg het merendeel van de bevolking gestemd is en blijft voor de handhaving van de mis." - "Doet wat gij wilt," antwoordde daarop een van de Berners, "maar al had gij ook de meerderheid op uw zijde, het zou u in dit geval niet baten. De regering van Bern heeft vast besloten, om de moedige belijders van het Evangelie onder u hulp en bescherming te verlenen (3)."

(3) CHAMBRIER, Hist. de Neufchâtel, p. 296. (De brief van de gouverneur. Quand bien *le plus* sera van de vôtres, si passerez vous par là, etc.)

Men wil tot een algemene stemming overgaan.

Het volk kwam dan aan het kasteel bijeen om over het gewichtige punt dat beslist zou worden, de mis, te stemmen. Het lot van Neufchâtel was in grote mate aan de uitslag van die stemming verbonden. Aan de ene zijde bevonden zich daar de gouverneur, de leden van de geheime raad, de kanunniken en de ijveraars van de Roomse partij; aan de andere kant verscheen er de vier eerste magistraatspersonen, de leden van de stedelijke regering, en een groot aantal burgers. Beide partijen, mocht men zeggen, waren beziel met dezelfde warme gehechtheid aan het geloof waarvan zij belijdenis deden, en met gelijke vaste wil om daarvan de verdediging ten uiterste toe vol te houden; alhoewel onder de getrouwen van Rome niet weinigen konden opgemerkt worden, wier nedergeslagen ogen en ongeruste houding verried, dat zij in geen deel voor hun zaak die hoopvolle verwachtingen koesterden, die op de aangezichten van de Hervormingsgezinden zo duidelijk te lezen waren.

GEORGE DE RIVE deed een aanspraak, die er geheel op berekend was om de minder standvastigen tot zijn zijde over te halen. Hij schetste met de sterkste kleuren het geweld, waarmee de Hervormden zich veroorloofd hadden de beelden te verbreken en de altaren neer te werpen. "En toch," zo vervolgde hij, "wie heeft onze hoofdkerk gebouwd? Immers niet de burgers maar de voorzaten van mevrouw de hertogin! Welnu, op die grond eis ik, dat zij die zich zo gewelddadig tegen het gezag van onze gebiedster verzet en zich aan haar rechten vergrepen hebben, volkomen vergoeding geven voor alles wat zij weggenomen of vernield hebben, opdat de mis en de verdere plechtigheden van onze godsdienst op de vorige voet weer kunnen gevierd worden (4)."

(4) Choupart. M. S. Reces du M. M. de Berne.

Verklaring van de Protestantse burgers.

Hierop begrepen de Hervormingsvrienden dat het hun beurt was om te spreken. Zij waren in geen deel een hoop jonge en onbedachtzame mensen, gelijk de Roomsens van hen gezegd hadden, maar gezeten burgers, die als zodanig rechten en vrijheden hadden, en die wat zij te dezer gelegenheid wilden spreken tevoren rijpelijk overwogen hadden. "Wij nemen aan," zeiden zij, "om, voorgelicht door de Heilige Geest en op grond van de uitspraken van het Evangelie, zoals wij die in de Bijbel aantreffen, overtuigend aan te tonen, dat de mis een instelling is die geen grond heeft in Gods Woord, en die niet slechts zonder nut is voor de zaligheid van de zielen, maar zelfs daaraan schadelijk en daarom geheel en al verwerpelijk is. Wij zijn evenzo bereid om te bewijzen, dat wij, door de altaren weg te nemen, iets gedaan hebben dat goed en welbehagelijk is in de ogen van God (5)."

(5) Ibid.

Zo stonden dan de twee partijen dreigend tegenover elkaar. Zonder naar het gevoelen van scheidsmannen te horen, bleef de gouverneur volhouden. Hij vertrouwde overigens dat zo hij het nu maar tot een stemming kon brengen, hij er wel in slagen zou om zich althans een kleine meerderheid te verwerven, en daarom durfde hij een stoutmoedige houding aannemen. Het kwam, dit besepte hij, alles aan op de uitslag van de tegenwoordige vergadering. "Ik verzeker u," dus sprak hij op stellige toon, "dat de meerderheid der inwoners van deze stad, zowel mannen als vrouwen, tot op dit ogenblik getrouw gebleven zijn aan ons oude geloof. Die de nieuwe leer willen invoeren zijn enige weinige jeugdige heethoofden, merendeels soldaten, die vol eigenwaan anderen de begrippen willen opdringen, die hun hoofden en harten in deze ogenblikken zo geheel vervullen (6)." - "Goed," dus antwoordden hem daarop de Berner afgevaardigden, "laat dan de meerderheid van stemmen hier beslissen. Wij zullen als scheidsrechters de regeling van de zaak op ons nemen."

(6) Devez entendre que la pluspart de cette ville, hommes et femmes, tiennent fermement à l'ancienne foi. Les autres sont jeunes gens de guerre, forts de leurs personnes, remplis de la nouvelle doctrine, ayants le feu à la tête. (Choupart, M. S.).

De Roomse partij vraagt uitstel.

De Hervormden hadden nu de waarborg verkregen die zij verlangden. "Stemmen! Stemmen!" riepen zij (7). Maar nu het dan op stemmen zou aankomen, scheen het dat de Roomse partij de moed liet zakken. "Wij verzoeken om uitstel," dus heette het van hun kant. De Hervormden wilden daarvan echter niet horen, daar tijd verloren hier alles verloren kon zijn. Zij gevoelden, dat wanneer de Berners weer vertrokken zouden zijn, het de gouverneur en de geestelijkheid allicht gelukken zou om de overhand te verkrijgen. Daarom bleven zij er op aanhouden dat maar aanstonds tot de stemming zou overgegaan worden. "Wij willen nu stemmen! - Geen uitstel! - Geen dag! Geen uur!" riepen zij. De gouverneur intussen beefde nu terug voor het denkbeeld, dat wellicht één enkele stem het lot van Rome te Neufchâtel kon beslissen, en hij trachtte daarom de stemming te verschuiven.

(7) *Le plus*, de meerderheid.

De zaak wordt ernstig.

Deze handelwijze verwekte verontwaardiging onder de aanwezige regeringsleden, en terwijl er een bedenkelijk gemompel onder de burgers ontstond, sloegen de voortvarendsten reeds de hand aan hun zijgeweer. "Zij scheen het besluit genomen te hebben om ons met geweld te dwingen," schreef de gouverneur aan de hertogin. En inderdaad er was maar weinig meer nodig om een nieuwe storm over Neufchâtel te doen losbarsten. Had de gouverneur nog langer geweigerd aan de stemming gevolg te geven, dan was er een toneel gevolgd waarbij alles wat reeds gebeurd was niets te betekenen zou hebben gehad, en niet slechts de domkerk, maar ook het kasteel, ja de hele stad zou de gevolgen van de verbittering van de volksmenigte hebben moeten ondervinden. Het zou dan niet gebleven zijn bij de vernieling van beelden, schilderijen en altaren, maar "er zou bloed gestroomd hebben" gelijk DE RIVE zich uitdrukte (8). Hij gaf dan toe, hoewel met schrik in het hart. Nu zien de mannen van de Roomse

partij het hachelijke van hun toestand in. Zij spreken met elkaar, overleggen, en trachten uitkomst te vinden. Hun wanhopig besluit is weldra genomen; zij willen vechten (9). "Genadige heer," dus spreken zij DE RIVE aan, terwijl zij de hand slaan aan hun zwaard "wij allen die getrouw wensen te blijven aan de Kerk, zijn van voornemen om van de nood voor ons heilig geloof te sterven (10)." Woorden als deze konden niet missen om ook bij de Hervormingsgezinden de strijdlust op te wekken, vooral bij de jonge lieden die deel genomen hadden aan de laatste oorlog. Een minuut later en de partijen zouden op elkaar zijn aangevallen, en het slotplein was in een slagveld verkeerd geworden.

(8) Brief van de gouverneur aan de hertogin.

(9) Ibid.

(10) Brief van de gouverneur aan de hertogin.

De gouverneur geeft zijn toestemming.

Zover durfde evenwel de gouverneur het niet laten komen. "Dat mag ik niet toelaten," sprak hij tot de heethoofden van zijn partij, pogende hen te bedaren, "ik heb geen vrijheid om de soevereiniteit van onze gebiedster zo roekeloos op het spel te zetten (11)." "Ik geef mijn toestemming," dus vervolgde hij, nu het woord tot de Bernse afgevaardigden richtende, "en de stemming kan dus voortgang hebben; echter altijd behoudens de onschendbaarheid van de soevereiniteit, de rechten en het gezag van mevrouw de hertogin." - "En wij zullen stemmen," dus riep het volk, "behoudens onze vrijheden en privileges."

(11) Ibid.

De wederzijdse verklaring.

Daar de Rooms en zagen dat de steun van de wereldlijke macht, waarop zij zo zeer vertrouwd hadden, hun geheel was ontvallen, beseften zij wel dat alles verloren was. Zij wilden evenwel trachten om althans hun eer te redden. Zij besluiten om hun namen neer te schrijven, opdat het nakomelingschap weten mag wie het geweest zijn, die ten einde toe aan Rome getrouw zijn gebleven. Zij naderen met dat oogmerk de gouverneur, terwijl hun verkropte spijt zich lucht geeft in tranen die, huns ondanks, langs hun wangen biggelen. Zij stellen dan hun namen op een blad papier, dat daardoor, als ware het, het testament wordt van het stervende Rome, te Neufchâtel ten overstaan van de Berner gecommiteerde opgemaakt. Zij voegden er bij "dat de namen en voornamen van allen, goeden en kwaden, zonder onderscheid, neergeschreven waren ter altijddurende gedachtenis, en ter oorkon dat zij gehoorzame en getrouwe onderdanen van mevrouw de hertogin gebleven waren, terwijl zij wensten als zodanig te sterven (12)!"

(12) Alors iceux dirent en pleurant que les noms et les surnoms des bons et des pervers, fussent écrits en perpétuelle mémoire, et qu'ils protestoient être bons et fidèles bourgeois de Madame, et lui faire service jusqu'à la mort.

De Hervormingsgezinden waren overtuigd, dat zij, door openlijk en mannelijk voor hun gevoelens in het godsdienstige uit te komen, God welgevallig zouden handelen, en tevens zich trouwe onderdanen en goede burgers konden betonen. Nauwelijks dus hadden de Rooms en hun gehoorzaamheid aan de hertogin zo plechtig en nadrukkelijk verzekerd, of de Hervormden deden op hun beurt de verklaring "dat zij niet minder

trouw en gehoorzaam aan hun gebiedster hoopten te wezen dan hun Roomse medeburgers, maar dat zij ten opzichte van hun Evangelisch geloof vrijheid verlangden, daar zij in die belijdenis wilden leven en sterven (13)."

(13) Brief van de gouverneur. Nous disons le semblable en toute autre chose ou il plaira à Madame nous commander, sauf et reserve icelle foi évangélique, dans laquelle nous voulons vivre et mourir.

Men gaat over tot de stemming.

Nu werden de nodige voorbereidselen gemaakt om de stemming te doen plaats hebben. De domkerk was gekozen als plaats van bijeenkomst, en de beide partijen traden het eerwaardige gebouw binnen, te midden van de verspreid liggende brokstukken van verbroken altaren, verscheurde schilderijen en aan stukken geslagen beelden, welk een en ander als zoveel aanduidingen mocht aangemerkt worden van de volkomen nederlaag, die hier de kampvechters voor het Pausdom verbeidden. De drie heren gecommiteerden van Bern plaatsten zich naast de gouverneur, als scheidsmannen en voorzitters van de vergadering, en daarop begon de stemming.

GEORGE DE RIVE had nog niet alle hoop verloren, alhoewel het de overigen van zijn partij wel aan te zien was, dat zij aan hun zaak reeds wanhoopten. DE RIVE had gezorgd, en daarop bouwde hij, dat al de aanhangelingen van het oude geloof in Neufchâtel op tijd gewaarschuwd waren geworden; en indien de Hervormden zelf niet vreesden dat zij bij een algemene stemming de minderheid zouden hebben, zo dacht hij, waarom hebben zij dan niet dadelijk in die stemming toegestemd, maar nog eerst de voorwaarde gemaakt dat daarbij Bernse gecommiteerden zouden tegenwoordig zijn? - Maar de vrienden van de Hervorming in Neufchâtel hadden evenwel voldoende grond voor de moed die zij aan de dag legden. Zij waren immers laatstelijk overwinnaars gebleven, en zouden zij dan nu vrezen, nu zij de zekerheid hadden dat Bern hen ondersteunen wilde? -

De meerderheid is voor de Hervorming.

Man voor man ging nu zijn stem uitbrengen. Dit geschiedde geheel in stilte, en zonder onderscheid van partij in acht te nemen, zodat nu een Roomse en dan een Hervormde zijn stem ging uitbrengen. Zij telden angstvallig elkaars stemmen; en daar de uitslag nog altijd onzeker bleef wisselden vrees en hoop zich in de harten af. Eindelijk, bij het nauwkeurig opnemen van de uitgebrachte stemmen, bleek het, dat er een meerderheid was van achttien ten gunste van de Hervorming.

De Berner gecommiteerden die de stemming bestuurd hadden, vermaanden nu de aanwezigen met deze woorden: "Leeft voortaan in vriendschap en verdraagzaamheid met elkaar. De mis behoort niet langer plaats te hebben; maar daarom moet toch niemand zich veroorloven om de priesters te belegen. Voorts moet een ieder van u blijven voortgaan met de betaling van de tienden, erfpachten en verdere lasten, die aan mevrouw de hertogin of hoe ook anders verschuldigd zijn." De vergadering beloofde dat alles te zullen nakomen, en daarop werd van het voorgevallene een behoorlijk stuk opgemaakt, dat door de gecommiteerden, de gouverneur en de regering van Neufchâtel met hun zegel bekrachtigd werd (14).

(14) Reces de M. M. de Berne, M. S. Et que l'on paie à Madame ou à qui il sera dû, justement dîmes, cens, rentes et revenus.

FAREL had aan deze gehele zaak geen deel genomen. Men kon gedacht hebben dat hij zich niet in Neufchâtel bevond. Immers de burgers beriepen zich op Gods Woord zonder van de hervormer te spreken, en ook de gouverneur gewaagt niet eenmaal van hem in zijn wijdlopige brief aan de hertogin. Het waren dan niet FAREL, maar 's Heren apostelen PETRUS, JOHANNES, PAULUS en JACOBUS, die door hun schriften de ware Kerk onder de bevolking van Neufchâtel herstelden. Gods Woord was het, waarop de mannen van Neufchâtel bouwden. Misschien zal Rome zeggen: "Maar dat Woord van God - gij hebt het toch van mij ontvangen. Gij kunt daarom niet anders of zo gij in dat Woord gelooft, dan moet gij ook in mij geloven." Maar wij houden vol dat de Protestantse Kerk in geen deel mag gezegd worden de Bijbel van de Kerk van Rome ontvangen te hebben (15). Het Protestantisme heeft ten allen tijde in de Christelijke Kerk bestaan. Het was aanwezig overal waar ooit iemand zich wijdde aan het vrije onderzoek van de Heilige Schriften, en waar dezelfde goddelijke oorsprong en betekenis op andere gronden geloofd en toegepast werden dan op het gezag van de Kerk, en overal waar van de verspreiding van die schriften ooit sprake was. De Protestanten van de 16de eeuw ontvingen dan de Bijbel van de Protestanten van vroegere tijden. Wanneer Rome spreekt van de hiërarchie, dan is zij op haar eigen grondgebied; maar als zij redeneren wil over de Bijbel, dan komt zij de grens over die haar van ons, Protestanten, scheidt. Zo nu FAREL zich te Neufchâtel op de voorgrond gesteld had, en de beoogde nederlaag aan Rome meer in eigen kracht had willen toebrengen, dan was hij wellicht niet als overwinnaar uit het strijdperk wedergekeerd. Maar nu was het Woord van God aller leus en wapen, en daartegen was Rome zeker niet bestand.

(15) Het voorgeven van de Roomse Kerk, dat wij de Bijbel van de Kerk ontvangen hebben, en alleen op het gezag van de Kerk als Goddelijk aannemen, en dus alvorens het Goddelijk gezag van die Kerk zelf erkennen moeten, is ongegrond. - Het is waar, dat wij, die thans leven, de Bijbel of eigenlijk het Nieuwe Testament, van de Kerk, die vóór ons was, ontvangen hebben, maar niet alleen van de Roomse Kerk als zodanig; ook van de Griekse, of van de Christelijke Kerk in het gemeen, even gelijk wij het Oude Testament van de Joden ontvangen hebben; en gelijk wij op dezelfde getuigenis alleen door geschiedkundige overlevering de echtheid van het laatstgenoemde aannemen, zo ook nemen wij door geschiedkundige overlevering van de Christenkerk de echtheid van de Schriften van het Nieuwe Testamentss aan. - Doch de bewijzen van Goddelijke oorsprong draagt de Bijbel in zichzelf, en zij doen zich daarin voor aan allen, die dezelfde met belangstelling gebruiken. - L. R

De dag die onder zo beangstigende voortekenen begonnen was, liep dus niet ten einde vóór de belangrijke zaak die beslist had moeten worden, op een voldoende wijze tot een bepaald einde gebracht was. Zo de Hervormden, uit zucht om de vrede te bewaren, zwak genoeg waren geweest om op een en ander punt toe te geven, dan zou er geen einde geweest zijn aan de woelingen en aan de staat van ontevredenheid en gisting in Neufchâtel. Maar hun vasthouden aan de waarheid en hun moedig trotseren van de bezwaren die men aan die waarheid wilde in de weg leggen, was in de gevolgen heilzaam voor de rust van de stad. Wel is soms de strijd hevig en zijn de botsingen vreselijk, wanneer, gelijk hier, twee beginselen elkaar de overhand betwisten; maar die het goede wil mag zich door geen moeilijkheden laten terughouden.

De gouverneur moest zichzelf bekennen, dat hoedanig nu ook de uitslag van de stemming geweest was, het onder medeburgers toch beter is om tot duidelijke verklaring van zaken te komen, dan in het geheim te blijven morren. "Ik geef mijn

woord," zo kon hij dan ook in oprechtheid spreken, "dat ik het besluit van de vergadering van heden eerbiedigen en handhaven zal. Ik heb de overtuiging dat de stemming in de vereiste orde geschied is, en alles zich naar behoren heeft toegedragen (16) (17)."

(16) Ungefährlich, ungezwungen, aufrecht und redlich. (Bern aan de gouverneur, 17 december 1530.)

(17) Het ware te wensen, dat men ook in onze tijd eens tot zodanig een vrije onderhandeling kwam, om te vernemen, wat de ware stem van het volk was. Doch er zou nog al enige voorbereiding toe nodig zijn, om aan vele diep onkundigen, of ook naar hun eigen wezen half verlichten, een recht besef te geven van wat waarover het eigenlijk te doen was. Een vrije prediking, waar zich de gelegenheid slechts aanbood, en door ieder, die zich daartoe opgewekt gevoelde, zou dus moeten voorafgaan, gelijk die in de tijd van de Hervorming voorafging. - Werd daarvan al door sommigen misbruik gemaakt: het stond anderen vrij, zo zij niet te zeer op hun gemak gezet waren, op dezelfde wijze zich tot verdediging der waarheid aan te gorden. Deze zou toch bij slot van zaken zegepralen. Dit is zeker: er moest onder hen, die de waarheid kennen, en daarvan voor zichzelf zeker zijn, meer vereniging en vast besloten moed plaats hebben, om dezelfde, zonder omzien, tegen alle soort van leugenleer te handhaven. - L. R.

Om verder alle aanleiding tot botsingen weg te nemen, liet de gouverneur de relikwieën, de altaarsieraden en meer dergelijke zaken, zelfs het orgel en de kerkelijke archieven, uit de domkerk overbrengen naar het kasteel, alwaar men voortging mis te vieren, alhoewel dezelfde in de stad niet meer geduld werd.

Evenwel waren er hier en daar nog beelden of soortgelijke herinneringen aan de vorige staat van zaken overgebleven. Zo gingen enige dagen na de gedenkwaardige 4 november twee inwoners van Neufchâtel, met name FAUCHE en SAUGE, naar buiten, met oogmerk om in hun wijnberg te gaan werken. Hun weg bracht hen voorbij een kleine kapel, waarin laatstgenoemde in vroegere dagen een beeld van St. JOHANNES geplaatst had. Als nu zijn oog op dit beeld viel, zei hij tot zijn geboor: "Als ik straks naar huis ga zal ik dat beeld meenemen. Ik denk er morgen een goed brandje aan te hebben." En hij deed gelijk hij gezegd had; hij nam 's avonds het beeld mee en legde het aan zijn deur op straat neer. Hij had zeker niet verwacht dat dit beeld nog mirakelen zou doen; en toch was dat het geval. De volgende dag namelijk haalde hij het blok hout binnen en legde hetzelfde op het vuur. Maar o wonder! daar sprong op eenmaal het beeld met een verschrikkelijke knal aan stukken, die tot geen geringe schrik van de huisgenoten snorrend in het rond vlogen. Dit was in de ogen van FAUCHE een mirakel, en een waarschuwing voor hem om weder tot het Roomse geloof terug te keren. Tevergeefs verklaart zijn buurman SAUGE hem plechtig en onder ede, dat hij, om hem een schrik aan te jagen, gedurende de afgelopen nacht een uitholling in het beeld gemaakt en daarin een hoeveelheid buskruit gedaan had, waarna hij de opening weer had dicht gemaakt. FAUCHE gelooft hem niet en neemt het gebeurde op voor een degelijk wonderwerk. Hij kon het nu in zijn huis niet langer uithouden en vertrok met zijn gezin naar Morteau in de Franche Comté (18). Maar verwonderen wij ons niet over de lichtgelovigheid van deze man; immers de gehele Roomse Kerk gelooft wel aan mirakelen die niet beter zijn!

(18) BOYVE, in zijn dagboek, M. S.

Langzamerhand werd nu alles op een geregelde voet gebracht. Met elke dag verminderden de sporen van de oude heerschappij des Pausdoms. Enkelen van de kanunniken, zoals JACOB BAILLOD, WILLEM DE PURY en BENEDICTUS CHAMBRIER gingen over tot de Hervorming. Anderen vertrokken met een aanbeveling van de gouverneur naar de priory van Motiers, terwijl omstreeks het midden der maand november, wanneer reeds de gure wintervlagen in deze bergstreken zich snerpnd doen gevoelen, onderscheiden andere kanunniken met enkele koorknappen bij zich (treurige overblijfselen van het oude, eens zo machtige, rijke, weelderige en trotse domkapittel van Neufchâtel!), met moeite de onherbergzame hoogten van het Juragebergte beklommen, zich dus in vrijwillige ballingschap begevend, in de hoop wellicht dat de ondervonden vernedering elders minder zwaar drukken zou. Zij hadden intussen gerechte straf bekomen voor hun zedeloze levenswijze, en voor de onverschoonlijke hooghartigheid waarmee zij anderen behandeld hadden.

Aanmerkingen.

Inmiddels werd alles zoveel nodig naar de nieuwe vorm van godsdienstoefening gewijzigd of ingericht. Ter plaatse van het hoogaltaar werd de nachtmaalstafel gesteld, en het woord van de genade werd van nu af verkondigd van een leerstoel die van alle sieraden ontdaan was. De tijd was voorbij waarin de plechtigheden van de mis genoegzaam de hele godsdienstoefening van het volk uitmaakten, en waarin aan het Evangelie, het Woord van God, weinig of niet gedacht werd. Reeds op het einde van de tweede eeuw van onze jaartelling begon ongelukkigerwijze de verbastering toe te nemen, die Rome sinds langzamerhand geheel van het zuivere oorspronkelijke Christendom heeft doen vervreemd raken. Men schreef een soort van toverkracht toe aan zekere vormen en ceremonies. Men stelde het offer, door de priester dagelijks opgedragen, als hoofdzaak in de godsdienst boven aan. Het gezag en de invloed van Gods heilig Woord waren in gelijke mate in de Kerk afgenomen, naar gelang men voortgegaan was met aan andere dingen een geheel onverdiende waarde te hechten. FAREL's prediking had geleid om dat Woord in dezelfde rechten te herstellen; en nu mocht dan ten laatste, na verloop van eeuwen, de tempel die graaf ULRICH II bij zijn terugkomst van het heilige graf in vrome ijver aan de heilige maagd had toegewijd, dienen om onder dezelfde gewelfde bogen de schare van gelovigen te ontvangen, om gelijk in de dagen van de apostelen "opgevoed te worden in de woorden des geloofs en van de goede leer (19)."

(19) 1Tim. 4.6.

IX.

De plattelands - burgemeesters.

De overeenkomst die ten gevolge van de plaats gehad hebbende stemming van de bevolking van de stad Neufchâtel, ten overstaan van de Bernse scheidsmannen, was gesloten geworden, hield in "dat de verandering in het godsdienstige zich bepalen zou tot de stad en gemeente van Neufchâtel." Maar moest dan het overige deel van het land aan de duisternis overgelaten blijven? Dit was geenszins FAREL's bedoeling, en de burgers die nu van ijvervuur blaakten, toonden dat zij er evenzo over dachten. Zij bezochten de omliggende dorpen, en lieten het aan opwekkingen en vermaningen niet ontbreken. Zelfs zij, die gedurende de dag uit hoofde van hun bezigheden niet naar buiten konden gaan, deden dat in de late avond nog. Dit gaf de gouverneur aanleiding

om aan de hertogin te schrijven "dat men dag en nacht werkzaam was om de Hervorming verder uit te breiden."

De gemoedelijke onderworpenheid.

De overtuiging dat dat metterdaad het geval was, veroorzaakte aan DE RIVE nieuwe onrust. Hij ontbood dan de hoofden van de gemeentebesturen van de onderscheiden districten van het landschap, om hen tegen het veld winnen van de nieuwe leer te doen op hun hoede zijn. Maar deze goede lieden hadden zulk een vermaning niet eens nodig, daar zij toonden in de waan te verkeren dat zij naar lijf en ziel evenzeer aan het bestuur van mevrouw DE LONGUEVILLE onderworpen waren, als hun gemeenten dat ongetwijfeld waren naar het burgerlijke. ver van zo stoutmoedig te wezen dat zij volgens hun eigen overtuiging een verandering in de godsdienst hadden durven goedkeuren, of ook in het minste van de oude vorm hadden durven afwijken, zouden zij echter daartoe dadelijk bereid geweest zijn, zo men hun een daartoe strekkend bevelschrift namens de hertogin had kunnen vertonen. Een nieuwe godsdienst en een nieuwe belasting waren voor hen in zoverre dus enerlei, dat de invoering van beide slechts wachtte naar een order van mevrouw DE LONGUEVILLE. Treurige, diep gezonken gemoedstoestand voorwaar! "Wij wensen tot aan onze dood toe getrouwe en gehoorzame onderdanen van de hertogin te blijven" betuigden allen aan de gouverneur, "en zullen ons oud geloof niet veranderen *voor het haar behagen zal ons dat te bevelen (1)*." Kon er wel scherper satire op de Roomse godsdienst uitgedacht worden, dan die welke in deze gemoedelijke betuiging van die eenvoudige plattelandsburgemeesters te vinden is (2)?

(1) Choupart, M. S. Nous voulons vivre et mourir sous la protection de Madame, sans changer l'ancienne foi, *jusqu'à ce que par elle en soit ordonné.*

(2) Doch zou dit gebrek van al te grote inschikkelijkheid voor het hoogste bestuur, zich alleen binnen de Roomse Kerk van die tijd bepalen? Of zou men ook nu wel velen onder de bestuurders van de bijzondere gemeenten vinden, die moed en genegenheid hadden, om tegen de stroom, die van boven komt, op te roeien, en te weigeren uitvoerders te zijn van onbillijke bevelen van hogere machten? Zouden zij wel in hun wel gegronde tegenspraak gehoord worden? Zouden zij wel lang in hun bedieningen verblijven? - Het is zó de loop van de wereld. - En er wordt een bijzondere moed, een krachtige overtuiging en een sterk vertrouwen op God vereist, om zich daarboven te verheffen. - L. R.

Een reactie voorbereid.

Deze goede gezindheid van de dorpsbesturen stelde DE RIVE weer gerust; en daar nu ook de gecommiteerden van Bern weer vertrokken waren, werd hij er op bedacht om, zo mogelijk, nog weder een ommekeer van zaken te bewerken. Hij gebruikte daartoe in het geheim zijn invloed zowel bij de hogere als bij de lagere standen. Het is een opmerking, die ook hier bewaarheid werd, dat namelijk in de meeste gevallen dan eerst onze belangstelling in personen of zaken recht levendig wordt, wanneer zij ophouden onze haat of onze naijver op te wekken, en integendeel door de loop van de omstandigheden tot een toestand gebracht zijn, waarin zij ons medelijden, onze deelnemende hulp zouden behoeven. Zo ook hier. Nu het Pausdom in Neufchâtel van dezelfde overmoedige hoogte zo diep mogelijk was neergestort geworden, waren er niet weinigen die daarover een zekere spijt voelden, en die wel wensten het gebeurde ongedaan te kunnen maken. In plaats van, gelijk vroeger, in de hoofdkerk, met alle pracht en praal, werd nu aan de huizen van enkele getrouwen, voor een nood - altaar,

mis gehouden. Men zag ten einde de priesters op een geheimzinnige wijze het bepaalde huis binnensluipen, waar het kleine getal van de genodigden zich dan reeds met gelijke behoedzaamheid en als deden zij iets misdadigs, verzameld hadden. Als er ergens een kind geboren werd, dan ging men in stilte de priester halen, die dan het teken van het kruis maakte op het voorhoofd en op de borst van het pasgeboren wicht, en het vervolgens op de Roomse wijze de doop toediende (3). Zo werd in het geheim weer opgebouwd wat zo kort geleden voor aller ogen was neergeworpen geworden. Al spoedig werd zelfs het plan van een tegenomwenteling beraamd. Op kerstmis dacht men het Catholicisme weer in deszelfde oude rechten te herstellen. Terwijl dan de Hervormde Christenen in de tempel hun lofzangen zouden doen opklimmen tot God in de hemel, zouden de Roomsers binnendringen, de ketterse vergadering uiteen drijven, en de mis en de beelden tot vroegere luister terugbrengen. Een stout ontwerp inderdaad (4)!

(3) Bern aan Neufchâtel, 17 december

(4) Bern aan de gouverneur, 23 december.

Het plan mislukt.

Maar er lekte nog in tijd van de samenzwering uit. Dien ten gevolge kwamen er 's avonds vóór kerstmis afgevaardigden van Bern te Neufchâtel aan, en deze vermaanden de gouverneur "dat hij wel zou toezien dat de Hervormden niet aangevallen werden, want dat de Berners zich anders verplicht zouden achten hen te komen beschermen." Dit was genoeg om het gehele fraaie plan in rook te doen vervliegen. De samenzweerdere legden hun wapenen ter zijde en de godsdienstoefening op kerstmis werd niet gestoord.

Deze zichtbare uitredding deed de ijver en de moed van de vrienden van het Evangelie zeer toenemen. Reeds had EMER BEYNON van Serrières, waar FAREL eenmaal met een kleine boot geland was, van de kansel tot zijn gemeente gezegd: "Zo ik wellicht een goed priester geweest ben, dan hoop ik onder Gods genade voor u een nog beter herder en leraar te wezen." Maar zo moesten ook anderen spreken. Om dat te bewerken ondernam FAREL opnieuw een tocht, die in moeilijkheden en bezwaren alleen bij de arbeid der apostelen en van de zendelingen die tot de woeste Heidenen gaan, kan vergeleken worden (5).

(5) Alles wat wij tot hiertoe van FAREL vernomen hebben en wat wij nog verder van hem vernemen zullen, dringt ons inderdaad, de moed en de onverschrokkenheid van deze man te bewonderen, en hem voor een uitverkoren werktuig in Gods hand tot krachtige voortzetting van de Hervorming in dit gedeelte van Zwitserland te houden. - Hier en daar mag hij wat eigendunkelijk zijn te werk gegaan, vooral door ongeroepen de predikstoel te beklimmen in kerken, waar men bezig of gereed was de Roomse godsdienst uit te oefenen; echter hij deed het gedrongen door de kracht van de waarheid, en in een heilige ijver, om dezelfde over leugen te doen zegepralen. Wij zien derhalve graag bij hem dat menselijke over het hoofd, en mogen verder, in wat hij goed en regelmatig deed, en waarover God zo rijkelijk Zijn zegen heeft geschonken, zijn ijver ons ten voorbeeld stellen, en daardoor in dagen van een tegenovergestelde lauwheid, de moed versterken en de ijver doen ontvonken. - L. R.

Farel in Valangin.

Tegen het einde van het jaar 1530, dat is dus midden in de winter, trok hij het gebergte over en begaf hij zich naar Valangin, waar hij de kerk binnentrad, onmiddellijk de predikstoel beklom en met prediken begon, juist op het ogenblik dat WILHELMINA DE VERGY in de kerk gekomen was om de mis te horen. Zij wilde de hervormer het zwijgen doen opleggen, maar tevergeefs. Zij ging dan verontwaardigd en toornig heen, zeggende: "Ik geloof niet dat zulk een handelwijs in overeenstemming is met de inhoud van de oude Evangeliën, en zo er nieuwe Evangeliën zijn die tot zoiets grond geven, dan treft en verwondert mij dat zeer (6)." Intussen kon mevrouw de gravin - weduwe niet beletten dat het volk van Valangin zich al spoedig geheel voor de Hervorming verklaarde. In schrik en verwarring begaf de bevelhebber van het kasteel zich in allerijl naar Neufchâtel en van daar naar Bern, terwijl hij op 11 februari 1531 de zaak voor de raad bracht; maar het een zo min als het andere mocht iets baten. "Gij wilt toch niet de voortstromende rivier tegenhouden? vroegen de heren van Bern hem bij deze gelegenheid. "Wij raden u dat gij de zaak ongestoord haar loop laat nemen," voegden zij er bij.

(6) CHAMBRIER, Hist. de Neufchâtel et Valangin, p. 229. Je ne crois pas que ce soit selon les vieux évangiles; s'il y en a de nouveaux qui fassent cela faire, j'en suis esbahie.

Zijn verdere verrichtingen.

Nu begaf FAREL zich naar de dorpen die tussen het meer en de afhellingen van de Jura verspreid liggen. Terwijl hij te Corcelles in het vuur van zijn prediken was, drong een opgewonden menigte, goed van wapenen voorzien, onder aanvoering van een geestelijke van Neufchâtel, de kerk binnen; en hij ontkwam niet ongedeed aan hun woeste handen. Te Bevay ging het hem niet beter. De abt en de monniken aldaar hadden een goed deel van hun vrienden en aanhangers bijeen vergaderd, en met deze talrijke troep omsingelden zij de kerk, drongen vervolgens het gebouw binnen, haalden de hervormer van de predikstoel en dreven hem uit onder mishandelingen en scheldwoorden. Telkens wanneer hij het later waagde om zich weer te vertonen, vervolgden zij hem tot aan Auvergnier, waarbij zij met musketten op hem schoten en overigens een stenenregen op hem deden nederkomen.

De Bély in Fontaine.

Terwijl FAREL zelf op deze wijze het Evangelie predikte, zond hij ook deze en geen van zijn broederen in het werk des Heren uit. Wij doelen hier bepaaldelijk op JAN DE BÉLY, een man van goeden huize, uit Crest, in Dauphiné. Buiten Valangin, niet ver van Fontaine, links van de weg naar Cernier, ziet men nog heden ten dage een steen, waarvan gezegd wordt dat hij DE BELY ten kansel gediend zou hebben (7). Hier, in de open lucht dan, in de tempel der vrije natuur, ving deze heraut van het Woord der Genade zijn prediking aan. De plaats was zeker schilderachtig genoeg. Van de plek waar hij stond had DE BELY de ruime blik op de afhellende hoogten van Chaumont, met de daar langs verspreid liggende bevallige dorpen Fenin, Villars, Sole en Savagnier, en in het verschiep blauwde de Alpen. Evenwel begrepen enigen van DE BELY's hoorders, dat hij beter zou doen met in de kerk te gaan prediken, en hij voldeed aan hun verlangen. Maar nu kwam eensklaps de priester en zijn kapelaan "groot misbaar makende," de kerk binnenstormen. Zij noodzaakten DE BELY om de kansel te verlaten, en zetten daarop de vrouwen en de dorpsjeugd aan "om hem te mishandelen en weg te jagen (8)."

- (7) Het komt wat onwaarschijnlijk voor dat DE BELY werkelijk op deze steen gestaan zou hebben toen hij tot het volk sprak, tenzij de steen die men als zodanig nog heden aanwijst, slechts moet beschouwd worden als een gedeelte, een overblijfsel van de oorspronkelijke steen.
- (8) M. S. A. A. Choupart. M. S.

JAN DE BELY kwam nu deerlijk geslagen en uitgejouwd te Neufchâtel terug, gelijk vroeger zijn vriend te Valangin had moeten ondervinden. Maar hij en FAREL waren te ijverige en getrouwe navolgers van de apostel PAULUS, dan dat dat hen had kunnen afschrikken (9). DE BELY kwam herhaalde malen te Fontaine terug, en het gevolg van zijn volharding was - dat de mis er afgeschapt werd. DE BELY zelf is zevenentwintig jaren lang leraar van dit dorp geweest, terwijl later ook afstammelingen van hem de gewijde leerstoel aldaar bezet hebben. Tegenwoordig treft men nog onderscheiden welgezeten landhoevenaars te Fontaine aan, die tot DE BELY'S nakomelingen behoren.

- (9) 2Co 11.24,25.

Farel in St. Blaise.

Nadat FAREL de zaden des Evangelies gestrooid had aan de oevers van het meer ten zuiden van Neufchâtel, had hij zich noordwaarts begeven en te St. Blaise gepredikt. Maar hij ondervond hier van het door de priesters en door de wereldlijke overheid beiden opgeruide volk een behandeling, die hem wel zijn leven had kunnen kosten. Hij was bijna onkenbaar toen hij eindelijk uit hun handen loskwam: zodanig had zijn gehele lichaam door slagen en verdere mishandelingen geleden. Zelfs veroorzaakte deze ruwe bejegening hem een bloedspuwing. Zijn vrienden haastten zich om hem in een boot naar Murten over te brengen, waar hij een geruime tijd moest doorbrengen, eer hij voldoende van zijn wonden en kneuzingen hersteld was (10).

- (10) DE PERROT L'Eglise et la Réformation. II p. 233.

Op het vernemen van deze gewelddadigheden voelden de Hervormden van Neufchâtel zich opgewekt om daarover wraak te nemen. Zij zullen echter de mensen ongemoeid laten, maar gaan een nieuwe aanval doen op beelden en altaren. Met dat oogmerk spoeden zij zich naar St. Blaise en voltrekken de voorgenomen vernieling van de beelden aldaar en aan de abdij van Fontaine - André in weinig ogenblikken.

Antonie Marcourt predikt in Valangin.

Te Valangin waren de beelden tot hiertoe nog gespaard gebleven, maar de tijd naderde dat ook dáár de hand van de vernieling zich over hen zou uitstrekken. ANTONIE MARCOURT, een Fransman, was tot leraar van Neufchâtel benoemd geworden. In FAREL's voetstappen tredende, had hij zich op 14 juni, van enige burgers vergezeld, naar Valangin begeven. Die 14de juni was voor die plaats een belangrijke feestdag (11). Nauwelijks was het bekend geworden dat MARCOURT aangekomen was, of het volk verdrong zich om hem heen, om hem te horen. De kanunniken zowel als mevrouw DE VERGY en messire BELLEGARDE zagen deze toevloed met vrees en onrust aan. Zij wensten wel die ketterse predikatie te kunnen storen, maar geweld gebruiken durfden zij niet, uit ontzag voor Bern. Wat dan gedaan? Zij kwamen nu op een inval die, meenden zij, niet slechts strekken zou om te doen blijken van hun

minachting voor de Protestantse prediker, maar waardoor tevens de aandacht van zijn gehoor zou worden afgeleid, en de ernst waarmee zij naar hem luisterden zou plaats maken voor luid gelach en spotternij. Het was een inval, onwaardig aan mensen die op beschaving of goede geboorte aanspraak durfden maken. Een kanunnik (12) begaf zich namelijk naar de stal, en leidde nu, geholpen door de koetsier van de gravin, een hengst en een merrie tot op de plaats waar MARCOURT aan het prediken was. En nu.....maar wij zullen niet verder verhalen (13). Genoeg, dat de straf onmiddellijk op het misdrijf volgde. Het volk werd door verontwaardiging aangegrepen over deze lage kunstgreep. Er was niemand onder hen die lust gevoelde om te spotten. Integendeel! in edele ijver vloog men nu de kerk binnen, en het vernielingswerk (nu een uitwissel van wraak) begon. De fraaie oude kerkglazen werden aan stukken geslagen, de wapenschilden van de opvolgende rij van graven van Valangin afgerukt, de relikwieën over de grond gesmeten, de boeken verscheurd, de beelden verbrijzeld en het altaar neergeworpen. Maar hiermede was de volkswoede nog geenszins tot bedaren gekomen. Nu lagen de woningen van de kanunniken aan de beurt. Deze laatste namen in de uiterste verwarring de vlucht naar het naburig bos, en ontkwamen dus persoonlijk aan de aanval; maar in hun huizen werd letterlijk niets gespaard.

(11) In plaats van MARCOURT willen velen hier aan FAREL gedacht hebben; maar CHOUPART, een ouder handschrift volgende zegt *le ministre de Neufchâtel*, waaronder hij altijd MARCOURT en nooit FAREL verstaat.

(12) Sommigen zeggen hier bepaaldelijk dat het alleen de koetsier van de gravin geweest is, maar CHOUPART spreekt op drie verschillende plaatsen ook van een kanunnik. Dit laatste maakt het verhaal zeker meer aanstotelijk; maar dit is daarom nog geen bewijs dat het verhaalde niet de zuivere waarheid zou zijn.

(13) De equo admissario loquitur qui equam init.

Lage kunstgreep.

Mevrouw DE VERGY en DE BELLEGARDE hadden vanuit het kasteel met klimmende angst het toneel van verwoesting aangestaard, dat het gevolg geweest was van hun dwaas en boos opzet. Intussen schijnt het dat zij voor zichzelf met de schrik zullen vrijkomen. Niemand denkt om hen, geloven zij. Maar nauwelijks is in het laatste huis dat bestemd was om de tuchtiging te ondergaan de plundering voltrokken, of nu zien zij dat de volkshoop, na een ogenblik beraadslaagd te hebben, met drift de weg naar het kasteel inslaat. Daar komen zij reeds de berg op! - Daar zijn zij tot voor de slotpoort genaderd! - Zal dan de burcht van de edele graven van Arberg tot een puinhoop gemaakt worden? - Maar nee! "Wij komen," dus spraken de afgezanten van het verbitterde volk, die als zodanig nog dichter dan de overigen aan de poort van het kasteel genaderd waren, "wij komen voldoening vragen voor de belediging, de godsdienst en de leraar aangedaan." Zij worden op het kasteel toegelaten en zijn ook getuige dat de van schrik bevende gravin bevelen geeft om de twee schuldigen te straffen, alhoewel deze toch eigenlijk slechts onder haar voorkennis, ja op haar last gehandeld hadden. Maar zij zond toch ook haar beklag in bij de heren van Bern, "over de grote beledigingen die haar waren aangedaan (14)." De beslissing van Bern was, dat de Hervormden de aangerichte schade behoorden te vergoeden, maar dat de gravin van haar zijde hun de vrije uitoefening van hun godsdienst moest toestaan. Dien ten gevolge werd nu JACOB VELUZAT, geboren in Champagne, de eerste leraar van Valangin. Wij zullen evenwel later nieuwe worstelingen en nieuwe strijd aan de voet van het Juragebergte zien plaats hebben.

(14) Des grands vitupères qu'on lui avait faits.

De afloop is gunstig voor de Hervorming.

De Hervorming was zo te Valangin zowel als te Neufchâtel gevestigd, en daarmee waren de twee hoofdplaatsen van deze gehele streek voor het Evangelie gewonnen. Ook verkreeg de godsdienstige omwenteling hier al spoedig de volkomen wettiging die haar tot hiertoe nog ontbrak. In maart 1531 namelijk kwam FRANS, markies van Rothelin, zoon van de hertogin DE LONGUEVILLE, in het vorstendom aan. Hij had het in zijn hoofd gezet om hier, zeer in het klein, de rol van een FRANS I te komen spelen. Maar hij ondervond al ras dat er omwentelingen zijn, die door een onweerstaanbare macht uitgewerkt worden, en waartegen het dwaasheid zou zijn zich te willen verzetten. Hij voltooide dan veeleer het Hervormingswerk nog verder, daar hij de kanunniken, die tot daartoe de hoogste macht hadden in handen gehad, door vier baanderheren en vier burgers - magistraten vervangen liet, en hen bovendien het land deed ruimen. Vervolgens het beginsel in toepassing brengende dat alle verlaten of onbeheerde eigendommen aan de Staat vervallen, nam hij hun rijke bezittingen in beslag. Hij kondigde voorts vrijheid van godsdienst af door geheel het vorstendom. En DE RIVE, die nu begreep de stroom te kunnen volgen, zonder de belangen van de hertogin te kort te doen, werd hervormd gelijk de anderen. Zo bedrogen kwam Rome uit, met de hulp die zij van de Staat verwacht had! -

Stellige vestiging van de Hervorming.

De Hervorming van het Franse Zwitserland kenmerkte zich door vele stoute en sterk sprekende trekken, gelijk wij bij herhaling gezien hebben. Men heeft aan de invloed van FAREL dit eigenaardig karakter van de Frans - Zwitserse Hervorming toegeschreven; maar wij geloven, dat in geen geval iemand kan gezegd worden door zijn persoonlijke invloed een bijzondere kleur aan zijn tijd gegeven te hebben, maar dat integendeel de tijden en omstandigheden de man vormen. En hoe groter en belangrijker de verschijnselen van een tijdvak zijn, hoe meer de handelende personen bij een nauwkeurige beschouwing der zaak op de achtergrond treden. Al het goede dat de gebeurtenissen, welke wij in dezelfde loop gevolgd zijn, hebben meegebracht, was de gift van die Almachtige, in Wiens hand alle mensen zonder onderscheid slechts werktuigen zijn. Al het kwaad dat met die gebeurtenissen verbonden was, ontstond uit de bedorven toestand van het volk; en dan nog was het bijna altijd van de zijde van het Pausdom, dat de eerste aanleiding tot wanordelijkheden en geweld gegeven werd. FAREL volgde, zeggen wij, de invloed van tijd en omstandigheden, en niet omgekeerd. Voor het overige mag een groot man alles in zich verenigen wat hem boven anderen geschikt maakt voor de rol die wij hem op het toneel van de wereld zien vervullen: zijn taak bepaalt zich in ieder geval tot het wél of kwalijk volvoeren van dat hem aangewezen karakter. Ook de grootste, de wijste, de uitstekendste man is werktuig in des Heren hand.

Aanmerkingen.

Maar het is tijd dat wij het Jura gebergte met dezelfde bekoorlijke valleien, waaraan in dit oogenblik de lentezon haar koesterende warmte begint mede te delen, verlaten, om onze schreden te wenden naar de Alpen van het Duitse Zwitserland, om welker kruinen dichte onweerswolken zich gaan samepakken. Het vrije en dappere volk dat daar onder altijddurend ijs of aan de oevers van de stille meren woont, heeft laatstelijk een zo dreigende houding tegen een ander deel van het eedgenootschap aangenomen, dat vreselijke botsingen niet meer te vermijden zijn. Wij gaan gebeurtenissen

tegemoet die het hart met weedom moeten vervullen, en die de scherp getekende schaduwzijde uitmaken van het tafereel, waarvan wij tot hertoe meestal slechts de lichtpunten hebben opgemerkt.

ZESTIENDE BOEK

ZWITSERLAND - DROEVIGE ONTKNOPING
1528 -1531

I.

“De wapenen van onze krijg zijn niet vleselijk!” Zwingli’s dwaling. Zijn bemoeiingen in het staatkundige. Zijn veelzijdige werkzaamheid. Vervolgingen. Verbond met Oostenrijk. Poging om tot een schikking te komen. Een christelijk woord. Marteldood van Jacob Keyser. De maat is vol. Zwingli raadt de oorlog aan. Was de raad van Zwingli goed? Samenwerking nodig.

II.

Begin van de onaangenaamheden. Krachtig woord van Zwingli. De oorlog is begonnen. Zwingli gaat mee in het veld. De vijf kantons verenigen zich. De landamman Albli. Tussenkost van Bern. Oordeel van Myconius over Zwingli. Zwitserse rondheid en goedhartigheid. Het Zurichse leger. Een verdrag komt tot stand. Inhoud daarvan. Het perkament openlijk verscheurd. Lied van Zwingli. De nonnen van St. Catharina.

III.

Pogingen tot uitbreiding van de Hervorming. Misslag daarbij. Zwingli is overal. Schafhausen. Zurzach. De Hervorming in Glaris. Tegenstand. De Hervorming overwint. De Hervorming in Italie! De monnik van Como. De monnik van Locarno. Zijn merkwaardige brief. De monniken van Wettingen. De abt van St. Gallen. Kiliaan Kouffi. Zijn vlucht. Zijn dood. Solothurn. Een nieuw mirakel. Geweldige spanning. Inval in Graauwbunderland. De aanslag wordt verijdeld. Het adres van de Hervormde leraars. Er wordt niets door uitgewerkt. Oecolampadius. Zijn denkkeeld vindt geen bijval.

IV.

Zwingli. De Christen-broederstaat. Zwingli in dubbele betrekking. Zwingli en Luther. Zwitserland en Duitsland. De landgraaf. Poging om Luther en Zwingli tot overeenstemming te brengen. De poging mislukt. Zwingli wordt geheel staatsman. Zijn oordeel over de keizer. Een brief van hem. Karel is een dwingeland in Zwingli’s ogen. Merkwaardig schrijven aan de landgraaf. Misslagen. Gezantschap naar Venetië. Collin. Verdere misslagen. Aanleiding tot een verbond met Frankrijk. Ontwerp van een te sluiten traktaat. Er komt niets van de zaak. Een gezegde van Erasmus. Men brengt de Zurichers in kwade naam. De verbittering van de Waldstädters neemt toe. Zij trachten nieuwe bondgenoten te winnen. Het gevonden papier. Verstandig woord van Bern. De landdag in Baden. Gevoelen van Zwingli. De landdag komt tot geen bepaald besluit. Zwingli wil ook in het burgerlijke hervormen. Grote ijver van Zurich. Bedrijvigheid van Zwingli.

V.

De landdag in Aran. Voorstel van Bern. Zurich is er tegen. Het voorstel wordt niettemin aangenomen. Misslagen van de Hervorming. Opwekking van Zwingli. Uitwerking daarvan. De Waldstädters geblokkeerd. Zurich is het ijverigst in het handhaven van de maatregel. Verontwaardiging van de vijf kantons. Hun klachten. Hun medelijdenswaardige toestand. Processies. Toebereidselen tot de

oorlog. Frankrijk treedt als bemiddelaar op. Landdag in Bremgarten. De vijf kantons vorderen de opheffing van de blokkade. Verklaring van de Waldstädters. Toestand van Zurich. Moeilijke positie van Zwingli. Hij vraagt zijn ontslag. Hij wordt van dat besluit teruggebracht. Zwingli in Bremgarten! Zijn onderhoud met de Berners. De verschijning. Merkwaardige taal van Zwingli. De vijf kantons zijn ten oorlog gestemd. Voortekenen. De komeet. Bedaardheid van Zwingli. Zijn gerustheid.

VI.

Poging tot bemiddeling. Bedriegelijke rust. Maatregelen van de Waldstädters. Noodlottige werkeloosheid. De waarschuwing. Zwingli's merkwaardige woorden. Nieuwe berichten. Het manifest van de vijf kantons. De abt Wolfgang Joner. Zijn schrijven. Verblindheid van Zurich. De zorgeloosheid duurt voort. Er komen steeds nieuwe boden aan. De oorlog is begonnen. Noodlottig tijdverlies. Een vreselijke nacht. De aanvallers verenigen zich. Maatregelen van Zurich. Het legertje. Zwingli. Het kwade voorteken. Droefheid van de achterblijvenden. Anna de vrouw van Zwingli.

VII.

Het toneel van de strijd. De vijand in Zug. De oorlogsverklaring overgebracht. De krijgsraad. De vijand rukt aan. Het eerste schot valt. Zwingli. De aannaderende versterking.. Het overtrekken van de Albis. Beraadslagingen. Aankomst aan de Granges. Rustig antwoord van Zwingli. Johan Jauch. Zijn plan vindt tegenstand. Hij brengt het toch ten uitvoer.

VIII.

De hinderlaag. Slag van Cappel. De standaard in gevaar. De standaard verloren. Groot verlies aan doden. Veel leraars gesneuveld. Zwingli wordt gekwetst. Zijn dood. Wreedheid van de overwinnaars. "De dood, de dood!" De stervende Zwingli. De dag na de slag. Mishandeling van Zwingli's lijk. Aanmerkingen.

IX.

Verslagenheid in Zurich. Woede en wraakzucht van het volk. Leo Juda. Anna Zwingli. De uittocht. Eer aan Zwingli's nagedachtenis toegebracht. Het leger van Zurich. Nieuwe nederlaag. Koning Ferdinand. Keizer Karel. Verwachtingen van de Roomsgezinden. Er wordt onderhandeld. Het verdrag.

X.

Vooruitgang van het Pausdom. Vernieling en plundering. De opperschout. Pelgrimstocht naar Einsiedlen. Oecolampadius. Zijn sterfbed. Zijn dood. Hendrik Bullinger. Hij volgt Zwingli op. Zurich in rouw. De grote les. De twee opschriften. Besluit.

I.

"De wapenen van onze krijg zijn niet vleselijk!" Zwingli's dwaling.

God heeft gewild dat de Hervorming in haar eerste ontwikkeling twee voorbeelden stellen zou, die voor volgende geslachten tot gewichtige lessen konden wezen. LUTHER en de Duitse Hervorming, die de hulp van de wereldlijke arm versmaadden, en terwijl zij zich wel wachtten om van het geweld van de wapenen gebruik te maken,

de overwinning slechts zochten te behalen door een manmoedige en onverschrokken belijdenis van de waarheid, waren bestemd om hun geloof met de schoonste uitslag bekroond te zien; terwijl ZWINGLI en de Zwitserse Hervorming, die sterkte zochten bij de machtige van deze aarde en die met de scherpte van het zwaard hun zaak trachtten te verdedigen, in een vreselijke en bloedige ontknoping hun dwaling moesten ondervinden; een ontknoping, die de zaak des Evangelies met een volslagen ondergang dreigde. God is jaloers op Zijn eer. Hij zelf wil Zijn voorgenomen werk volbrengen; en daartoe volgt Hij gewoonlijk een andere weg dan die welke de menselijke wijsheid geneigd zou zijn voor de beste te houden.

Wij weten wel dat het onze taak is om gebeurde daadzaken te verhalen en niet zozeer om ons in redeneringen en beschouwingen te verdiepen; maar er is een grondbeginsel, dat de geschiedenis welke wij beschrijven met grote letteren op haar titelblad behoort te dragen: een grondbeginsel, dat opgesloten ligt in de uitspraak des Bijbels die zegt: DE WAPENEN VAN ONZE KRIJG ZIJN NIET VLESELIJK, MAAR KRACHTIG DOOR GOD (1)! Wanneer wij die waarheid herhaaldelijk prediken, dan voegen wij ons niet naar de inzichten van deze of geen school, maar wij onderschrijven daarmee een stellig getuigenis van het Evangelie, dat ook in elk welgesteld gemoed weerklink vinden moet.

(1) 2Cor. 10.4.

Onder alle hulp van wereldlijke aard kan de godsdienst geen meer gevaarlijke invoeren dan die der wapenen en van de staatkunde. De laatste voert haar om in een doolhof en de eersten brengen haar op wegen des bloeds. Beiden zijn evenzeer geschikt om de godsdienst haar dubbele kroon, die van de waarheid en van de liefde, te doen verliezen, en om daarvoor in de plaats, listigheid en wreedheid de grondtrekken van haar karakter te doen worden.

Juist de uitbreiding die de Zwitserse Hervorming verkreeg, was ongelukkigerwijze de oorzaak der moeilijkheden en gevaren waarin zij zich eerlang gewikkeld zag. Zolang als zij zich tot Zurich alleen bepaalde bleef zij een zuiver godsdienstige zaak; maar toen ook Bern, Bazel, Schafhausen, St. Gallen, Glaris, Appenzell en nog een aantal baljuwschappen haar hadden aangenomen, ontstonden om en door haar verbintenissen tussen kanton en kanton, die daarom verkeerd en ongelukkig werkten, omdat zij niet werden aangegaan tussen de ene gemeente en de andere, maar tussen enkele van de eedgenootschappelijke staten onderling. De zaak werd derhalve (en hierin lag de dwaling) van het kerkelijke op het wereldlijke grondgebied overgebracht.

Zijn bemoeiingen in het staatkundige.

Van het ogenblik af dat men begonnen was de kerkelijke aangelegenheden met de staatkundige te verwarren, verkregen de laatstgenoemden de overhand. ZWINGLI kwam dan ook aldaar in de mening, dat hij niet slechts geestelijke maar ook andere misbruiken moest tegengaan, en de grote hervormer waagde zich zo op de glibberige baan, die hem meer en meer van zijn eigenlijke doel moest verwijderen en die hem in het eind een wreedaardige dood in de armen voerde. De eerste of oudste kantons hadden afstand gedaan van het recht om nieuwe verbintenissen aan te gaan, zonder de toestemming van de andere; maar Zurich en Bern hadden zich die bevoegdheid blijven voorbehouden. Op die grond achtte ZWINGLI zich volkomen gerechtigd om een verbond tussen de Evangelische staten tot stand te brengen. Constanz was de eerste stad die tot dat verbond toetrad. Maar deze uit Christelijke beginselen aangegane

broederschap, die, uit een staatkundig oogpunt beschouwd, op de toestand van het Zwitsers eedgenootschap een belangrijke invloed moest hebben, veroorzaakte ZWINGLI al dadelijk een groot aantal vijanden, ook onder dezulken die anders van de Hervorming zeer waren toegedaan.

Zijn veelzijdige werkzaamheid.

Het was echter nog tijd voor hem geweest om terug te keren. Hij kon zich nu nog aan alle bemoeienis met het landsbestuur onttrekken, om zich verder uitsluitend te wijden aan de belangen van het Evangelie. Maar er was in Zurich letterlijk niemand zo werkzaam van geest en die een zo juist oordeel bezat en met een zo scherpe blik de zaken kon overzien; eigenschappen, die in een staatsman niet mogen gemist worden. Hij wist, dat wanneer hij het roer van staat losliet, er niemand anders was aan wie men hetzelfde met gerustheid kon toevertrouwen. Daarbij kwam dat hij van mening was dat de Hervorming krachtadig door doeltreffende staatkundige maatregelen kon bevorderd worden. Daarom nam hij dan het vast besluit om de eerste man, de aanvoerder te worden, zowel in het burgerlijke als in het godsdienstige. Het blijkt uit de archieven, dat hij meermalen, vooral in de laatste tijd, belangrijk deel nam aan de beraadslagingen en bepaaldelijk aan die over zaken van gewicht. Ook was hij veelal de steller van de brieven en proclamaties en bracht hij over elke belangrijke aangelegenheid advies uit. Ook had hij, reeds vóór de twist met Bern, de oorlog als waarschijnlijk beschouwende, een zeer in bijzonderheden uitgewerkt plan van verdediging ontworpen, waarvan het oorspronkelijke nog in wezen is (2). In 1528 deed hij nog meer. Hij ontwikkelde in een belangrijk en wel geschreven stuk, hoe het kanton zich jegens het keizerrijk, jegens Frankrijk en de verdere Europese staten en ook ten opzichte van de andere kantons en baljuwschappen behoorde te gedragen. Hij toonde onderandere aan, met de kennis van een krijgsman die aan het hoofd van een leger is grijs geworden (en het is waar dat hij lange tijd onder soldaten verkeerde had), dat het grote voordelen heeft zo men erin slagen kan om de vijand te verrassen. Zelfs sprak hij in dat stuk van de beste wapenen en de geschiktste manier om zich van dezelfde te bedienen. Het is bekend dat de kunst des oorlogs in dat tijdperk grote verbeteringen behoefde.

(2) ESCHER et HOTTINGER, Archives, II, p. 263.

Maar dat een leraar van Zurich tegelijkertijd de eerste man is in de staat en generaal van het leger: die dubbele ja drievoudige betrekking was voor de Hervorming en voor ZWINGLI zelf hoogst verderfelijik. Het is zo, een dwaling van die aard vindt in die tijd lichtelijk verschoning, als wij bedenken dat het voorbeeld van Rome hier veel afdeed. Immers dat voorbeeld scheen de vereniging in dezelfde hand van het geestelijke met het wereldlijke zwaard te wettigen. En dan moeten wij er ons niet weinig over verbazen, hoe ZWINGLI, temidden van de grote moeilijkheden die zijn staatkundige werkkring hem onophoudelijk opleverde; - moeilijkheden, waaronder niet weinigen alras zouden bezwaken zijn; - niet ophield met een voorbeeldige ijver als leraar, als godgeleerde en als auteur werkzaam te zijn. Wij moeten al verder, bij de beoordeling van ZWINGLI, zijn karakter als republikein in aanmerking nemen, en tevens dat hij een geheel buitengewoon man was, vol geestkracht, vol leven. Wij moeten zijn verwonderlijke moed prijzen, waarmee hij, op de rechtvaardigheid van de zaak alleen steunende, in een tijd dat Zurich slechts een paar zwakke steden tot bijzondere bondgenoten had, niet terugdeinsde voor de kolossale overmacht van keizerrijk en eedgenootschap tevens. Maar met dat al moeten wij de les ter harte

nemen, die te trekken is uit de droevige ontknoping die wij eerlang aanschouwen zullen; een les die God bestemd heeft voor alle tijden en volken, en die tot de levendige erkenning voert van de waarheid van de uitspraak van de Heer: "Mijn koninkrijk is niet van deze wereld."

Vervolgingen.

De Rooms Catholieke kantons vernamen de nieuwe verbintenissen van de Hervormden met onrust en wrevel. WILLEM van Diesbach, afgevaardigde van Bern op de landdag, moest daarover de scherpste verwijten horen. "Zij mogen doen wat zij willen om hun oude geloof nog een tijd lang staande te houden; het zal toch niet veel baten," dus drukte de Berner zich uit (3). De Roomse partij nam tot scherpe maatregelen de toevlucht. In het bijzonder onderscheidde zich JOZEF AM BERG uit Schweiz en JACOB STOCKER uit Zug, baljuwen van Thurgau, door een gestrenge behandeling van allen die van de Hervorming gunstig waren. Zij vervolgden en straften hen met geldboeten, gevangenis, de pijnbank, geseling, verbeurdverklaring van hun goederen en verbanning; terwijl zij omtrent de leraren nog veel wreder te werk gingen, daar zij hun de tong uit de mond lieten snijden, hen onthoofden lieten of hen veroordeelden om levend verbrand te worden (4). Ook lieten zij alom de Bijbels en Evangelise boeken ophalen. Verder, wanneer nu en dan arme vervolgde Lutheranen, die uit Oostenrijk gevlucht de Rijn overkwamen en zich een uitweg zochten door het dal alwaar die stroom tussen de Alpen van Tirol en die van Appenzell bedaard en statig heenvloeit, in de hoop op Zwitserse bodem veiligheid te vinden, dan werden die arme vluchtelingen onbarmhartig aan de hen vervolgende soldaten uitgeleverd.

(3) Mögen sie blätzen am alten Glauben. (HOTTINGER, ZWINGLI, p. 389)

(4) Die Zungen geschlitzt, mit dem Schwerdt richten und verbrannt. (BULL., II, p. 31.)

Maar hoe zwaarder de hand van de baljuwen van Thurgau en van het Rijndal op de Evangelische drukte, hoe meer de Hervorming daar vorderingen maakte. Dit gaf de bisschop van Constanz aanleiding om aan de vijf kantons te schrijven, dat zo zij geen doortastende maatregelen namen, de gehele streek eerlang Hervormd zou wezen. Hierop belegden die kantons te Frauenfeld een algemene vergadering van geestelijken, edellieden, rechtsgeleerden en aanzienlijken uit het district Thurgau. Bij een tweede bijeenkomst, die zes dagen later (6 december 1528) te Weinfeldten plaats had, kwamen afgevaardigden van Bern en Zurich de vergadering vermanen om toch de ere Gods boven alle dingen te bedoelen, en zich daarbij niet te laten terughouden door vrees voor de bedreigingen van mensen (5). Deze woorden der Berner en Zuricher heren maakten op de vergadering een grote indruk. De meerderheid kwam er in het eind toe om de vrije prediking van het Woord van God te eisen. Dit werd ook de stem van het volk; en al spoedig was dat ook het geval in het Rijndal en te Bremgarten.

(5) Die Eer Gottes, van u Seelen Heil. (BULL., Chron. p. 28.)

Verbond met Oostenrijk.

Wat stond nu te doen? De nieuwe leer won dagelijks tal van belijders aan. Moesten dan maar de Waldstädter kantons de aanbruisende stroom zijn vrije loop laten, zonder maatregelen te nemen om hem, zo mogelijk, nog af te leiden of te keren? - Hier deed zich een merkwaardig voorbeeld op, dat godsdienstvooroordeelen en godsdiensthaat

sterker werken dan alle andere soort van vijandschap. Immers deze fiere bergbewoners, die in de Oostenrijkers hun nationale ervijanden zagen; vijanden, op welke zij bij Morgarten en Sempach zulke bloedige zegepralen bevochten hadden; diezelfde mannen vonden er nu geen bezwaar in om met die Oostenrijkers een verbond aan te gaan (6)! Deze, wie het gelukt was om aan de beweging van de Zwabische boeren een einde te maken, waren zeker waardige bondgenoten om de religieoorlog op Zwitserse bodem te helpen strijden. Er werden dan over en weer brieven geschreven; boodschappers gingen van weerszijden over de rivier; en eindelijk bediende men zich van een geheel toevallig zich opdoende gelegenheid om meer stellige afspraken te maken. Er moest namelijk in die ogenblikken te Feldkirchen in Zwaben, niet meer dan zes mijlen afstand van Appenzell, een huwelijk voltrokken worden tussen lieden van hoge rang, en dit bracht veel beweging en velerlei feestelijkheden teweeg, waarvan men zich behendig als een dekmantel bediende. Op 16 februari 1529 dan trokken de feestelingen met een talrijke en prachtige stoet, waarvan de gecommiteerden van de vijf kantons in het geheim deel uitmaakten, naar Feldkirchen, alwaar AM BERG aanstonds een bijzonder onderhoud had met de Oostenrijkse gouverneur. "De vijanden van het oude geloof zijn onder ons zodanig in macht toegenomen," dus sprak de Zwitser, "dat wij, die getrouw gebleven zijn, ons niet in staat achten om hun voldoende weerstand te bieden. Wij hebben daarom gemeend ons om bijstand te moeten wenden tot de vorst, die in Duitsland de voorvaderlijke godsdienst zo krachtdadig heeft weten te handhaven."

(6) BULL. Chron. II, p. 28

Het denkbeeld van een verbond tussen Zwitsers en Oostenrijkers was zo onnatuurlijk, zo vreemd, dat het aan de laatsten in het eerst geheel onmogelijk voorkwam dat men daarvan in ernst kon spreken. "Wij willen u zoveel gijzelaars geven als gij maar wilt," zeiden nu de Waldstädters, "en gij moogt ons de voorwaarden van het verbond naar uw goedvinden voorschrijven; gij hebt maar te bevelen, wij zijn tot alles bereid!" - "Goed," was het antwoord van de zijde van de Oostenrijkers, "over twee maanden kunt gij te Waldshut onze voorwaarden komen vernemen." Het gerucht van deze aangeknoopte onderhandelingen gaf inmiddels algemeen stof tot ongenoegen, en zelfs onder de Rooms en vond het denkbeeld daarvan meer bestrijders dan verdedigers. Nergens echter sprak dat ongenoegen sterker dan in de raad van Zug. De tegenover elkaar staande partijen betoonden zich zeer hevig en opgewonden; zij stampten met de voet, vlogen in het vuur van hun spreken van hun zitplaatsen op en zouden bijna handgemeen geworden zijn; maar de partij, die wij nu de Oostenrijkse zullen noemen, behield de overhand. De Waldstädter afgevaardigden kwamen zo op de bestemde tijd naar Waldshut, waar zij de vroegere verdrukkers van hun geboortegrond als broeders begroetten. Zij staken pauwenveren op hun hoeden (het teken van Oostenrijk) en lachten, dronken en waren vrolijk met de keizerlijken. Het onnatuurlijke verbond werd dan gesloten (7). "Al degenen die het wagen zullen nieuwe godsdienstsekten onder het volk te brengen," zo luidde het traktaat onderandere, "zullen met de dood gestraft worden; zo nodig zal Oostenrijk daartoe hulp verlenen. Die mogendheid zal des gevorderd, een macht van zesduizend man voetvolk en vierhonderd man cavalerie met het nodige geschut in Zwitserland doen binnenrukken. Zo dat mocht noodzakelijk geacht worden zullen de Hervormde kantons ingesloten worden, en alle toevoer van levensbehoeften worden afgesneden." Het eerste denkbeeld van een zodanige maatregel, over welks wreedheid zoveel is te zeggen geweest toen de Hervormde dezelfde in toepassing brachten, behoort dus tot de vinding van de Rooms - Catholieke

kantons. Voorts waarborgde Oostenrijk aan de Waldstädters niet slechts het bezit van de vrije ambachten of baljuwschappen, maar ook van al de *veroveringen* die op de linker Rijnsoever mochten gemaakt worden.

(7) BULLINGER deelt het traktaat geheel mede. (Chron. II, p. 49 - 59.)

Een geest van neerslachtigheid en vrees verspreidde zich bij het vernemen van deze bijzonderheden over geheel Zwitserland. Dezelfde drukte zich ook uit in een lied dat BULLINGER bewaard heeft, en waarin regels als deze voorkwamen:

*Klaagt vrij, Helvetiers, klaagt en weent,
Want zij die uw broeders waren
Zijn met de vijand van uw land vereend,
En zullen vriend noch broeder sparen!*

Poging om tot een schikking te komen.

Al de kantons die aan de verbintenis met Oostenrijk geen deel genomen hadden, Freiburg uitgezonderd, hielden een landdag te Zurich, en kwamen tot het besluit om aan hun broeders van de bergen afgevaardigden te zenden, om te trachten tot een schikking te komen. Het gezantschap slaagde erin om zelf de boodschap voor het volk van Schweiz open te leggen zonder daarin gehinderd te worden. In Zug werden de afgevaardigden ontvangen met het geschreeuw van "geen predikatie! geen predikatie!" Te Altorf was het antwoord: "Wij wensten wel van God dat uw nieuw geloof voor altijd begraven kon worden!" Te Lucern ontvingen zij dit hooghartig antwoord: "Wij zullen onszelf, onze kinderen en onze kindskinderen voor het venijn weten te bewaren, dat uw leer verspreidt." In Unterwalden ondervond de deputatie de slechtste behandeling. "Wij beschouwen ons verbond met ulieden voor verbroken," zei men daar. "Wij en de overige Waldstädters zijn de eigenlijke Zwitsers. Wij hebben u in vriendschap in het eedverbond opgenomen, en nu zou gij over ons de rol van meesters willen spelen! - Wij mogen van onze kant op de ondersteuning rekenen van de keizer, en op de hulp van Oostenrijk, van Frankrijk, Savoyen en het Walliserland! De afgevaardigden keerden dan terug zonder in hun doel enigermate te hebben mogen slagen. Zij werden door een koude huivering aangegrepen, toen zij hier de wapens van Zurich, Bern, Bazel en Straatsburg zagen hangen aan een hoge galg!

Een christelijk woord.

Het bericht dat de deputatie bij de terugkomst in Zurich van de stand van zaken kon mededelen, ontstak in de meeste gemoederen een edele verontwaardiging. ZWINGLI deed het voorstel dat men met Unterwalden geen vrede zou sluiten, alvorens daar de dienst bij vreemde mogendheden zou zijn afgeschaft, het verbond met Oostenrijk verbroken en het bestuur over de vrije baljuwschappen opgegeven. "Nee," sprak Bern, welk kanton juist om die tijd een burgerkrijg in eigen boezem onderdrukt had "laat ons zo haastig niet zijn. Zo lang het zonneschijn is en de lucht helder staat heeft elk lust om uit te gaan; maar zodra begint het niet te regenen of de meesten keren naar huis. Zo zou het ook in dit geval wezen. Gods Woord heeft reeds grote vorderingen onder ons gemaakt; maar het geloof moet niet door middel van wapenen in de harten gewerkt worden. Daarom, bij de barmhartigheid van onze Heer, laat ons niet toegeven aan overijling en aan gramschap."

Deze echt Christelijke raad zou ongetwijfeld het gewenste gevolg gehad hebben, zo er niet op dezelfde dag een nieuws in Zurich was bekend geworden, dat aan alle gematigdheid in deze een einde moest maken.

Marteldood van Jacob Keyser.

Op zaterdag 22 mei had JACOB KEYSER, een leraar en vader van een gezin, en die, woonachtig in de nabijheid van de Greiffensee, een benoeming ontvangen had tot herder en leraar van Oberkirch, een plaatsje in het Gasterdistrict tussen de meren van Zurich en Wallenstadt gelegen, waar hij de volgende morgen prediken zou, zich op weg begeven naar het punt van zijn bestemming. Nadat zijn weg hem langs de bevallige oevers van de Greiffensee en door de vruchtbare velden van het baljuwschap van Gruningen gevoerd had en hij al verder menige schone en romantische plek was voorbij gegaan, bereikte KEYSER eindelijk de enigzins meer woeste streek, die aan het oppergedeelte van het meer van Zurich grenst. Al voortgaande bracht zijn pad hem over de langzaam opgaande bergrug, die de schilderachtige hoogten van de Ammon tot daartoe voor zijn blik had verborgen gehouden. Hij ging rustig voort en trad zonder enige argwaan het bos in, dat hij in de laatste tijd zo dikwijls was doorgegaan zonder ooit enig beletsel te ontmoeten. Nu echter werd hij plotseling aangehouden door zes gewapenden, die daar gesteld waren geworden om hem af te wachten. Hij was genoodzaakt met hen mede te gaan naar Schweiz. Hier zeiden de mannen die KEYSER hadden gevangen genomen tot de magistraat: "De baljuwen hebben bevolen dat alle predikers der nieuwe leer voor de rechter moeten gebracht worden; hier is er een die wij aangehouden hebben." Ofschoon nu Zurich en Glaris pogingen deden om KEYSER's in vrijheidstelling te bewerken, en ook het district Gaster, waar men hem gevangen genomen had, toen niet tot Schweiz behoorde: de algemene vergadering van het volk (*Landsgemeinde*) wilde een offer, en als zodanig werd KEYSER op 29 mei veroordeeld om levend verbrand te worden. Toen deze zijn vonnis vernam ontroerde hij daarvan dermate dat hij in tranen uitbarstte (8). Maar toen het ogenblik gekomen was dat hij ter strafplaats moest geleid worden, betoonde hij de grootste kloekmoedigheid, en tot aan zijn laatste ademtocht bleef hij getrouw aan zijn belijdenis en loofde en dankte hij zijn Heer. "Gij kunt aan de heren van Zurich overbrengen, dat hij ons nog in zijn laatste uur dank heeft gezegd," voegde een van de regeringsleden van Schweiz de Zurichers gecommiteerden met een duivelse lach toe.

(8) Weinet häfftig. (BULL. II, p. 149.)

Zo was er dan een nieuw slachtoffer gevallen onder de geweldenarij van die vreselijke macht die "dronken is van het bloed van de heiligen en van het bloed van de getuigen van JEZUS (9)."

(9) Re 17.6.

De maat is vol.

Nu was ook de maat vol. De vlammen die van KEYSER'S brandstapel knetterend omhoog stegen, gaven het sein tot de burgerkrijg. Zurich deed een, kreet van verontwaardiging opgaan die bij de overige verbondenen gereden weerklank vond. ZWINGLI in het bijzonder drong op het nemen van beslissende maatregelen aan. Waar hij zich ook bevond, - op de straat, onder het volk, in de raad of op de predikstoel: hij verzuimde geen gelegenheid om anderen in dezelfde oorlogzuchtige geest te stemmen waarin hij zelf zich nu bevond. En terwijl te Zurich zijn

indruk makende taal op de menigte van grote uitwerking was, schreef hij brieven aan Bern, die niet minder krachtig de gemoederen aangrepen. "Wij moeten ons als mannen gedragen," dus waren zijn woorden, "en niet aarzelen om de wapenen op te vatten. De vrede die wij nu hebben, zo het heet, en die velen zo graag behouden zagen, is geen vrede maar een staat van oorlog; terwijl de oorlog, die nu voor velen een schrikbeeld is, de zekere weg tot een duurzame vrede zal wezen (10). Het is geen bloeddorst, geen wraakzucht die mij zo spreken doet, maar alleen de wens om van de oligarchie een kleine les te geven (11). Zo wij nu niet doortasten dan zal noch onze Evangelische belijdenis noch het leven van de leraren een ogenblik zeker zijn."

(10) *Bellum cui nos instamus, pax est, non bellum.* (Vita Zwinglii per O. Myconium.)

(11) *Oligarchiae nervi succidantur.* (Ibid.)

Zwingli raadt de oorlog aan.

Zo sprak ZWINGLI. Hij zag het, hoe overal in Europa de machtigen van de aarde elkaar de hand reikten om het nieuwe leven van de Kerk nog in de eerste ontwikkeling te smoren, en hij hield zich overtuigd dat er een afdoende stap nodig was, om voor te komen dat niet het oude, de mensheid ontterende juk van geestelijke slavernij weder op alle schouders zou gelegd worden. LUTHER deed al wat in zijn vermogen was, toen hij de zwaarden van de mannen van de Hervorming reeds half uit de schede zag, om de arm der strijders terug te houden, en wilde dat Gods Woord alleen het wapentuig zou wezen waarmee in de geestelijke kampstrijd zou gestreden worden. ZWINGLI was van een ander gevoelen. Hij zag ook in de oorlog niet het ongeoorloofde wat LUTHER voor Duitsland erin vond. Deze toch beschouwde een gewapende weerstand van de Evangelische vorsten als een oproerig verzet tegen de oppermacht van de keizer, en zo iets kon bij ZWINGLI ten opzichte van Zwitserland niet te pas komen, daar Zwitserland geen keizer huldigde. "Het lijkt geen twijfel," sprak hij, "dat God het is op wie wij ons vertrouwen stellen moeten; maar wij mogen daarom in de verdediging van onze rechtvaardige zaak niet werkeloos blijven, maar moeten veeleer, gelijk JOZUA en GIDEON, gereed zijn om voor de zaak van God en het heil des vaderlands ons bloed te storten."

Was de raad van Zwingli goed?

Wanneer wij oordelen naar de grondbeginselen van recht, die voor de regeerders van de volken gelden moeten, dan was de raad van ZWINGLI volkomen juist en goed. Het was zeker de plicht van de Zwitserse overheid, om de verdrukten tegen de verdrukker in bescherming te nemen. Maar als wij bedenken dat het een leraar was die zulk een raad gaf, dan rijst de vraag of ZWINGLI als zodanig die raad wel had moeten geven? Misschien heeft hij zijn karakter als godsdienstleraar in die ogenblikken geheel ter zijde gesteld, zal men zeggen, en dacht en sprak hij blotelijk als burger tot zijn medeburgers; misschien had zijn raad meer betrekking op de verdediging van Zwitserland dan wel op die van de Kerk; maar dan nog blijft de vraag, of hij ooit had mogen vergeten dat hij leraar was, en of hij de Kerk ook maar voor een ogenblik had mogen uit het oog verliezen. En wat men ook ten gunste van het tegenovergestelde gevoelen mag aanvoeren: wij vermenen te mogen stellen, dat de wereldlijke macht nimmer het zwaard behoort te gebruiken in zaken van godsdienst en van geloof (12).

(12) Het is moeilijk, zoals mij voorkomt, hier een grondig oordeel te vellen, zo men de vragen, die hier te beantwoorden vallen, niet behoorlijk onderscheidt. - Vraagt men: of het Christelijke overheden geoorloofd is, ja betaamt, om de rechten van hun onderdanen of ingezetenen, ook in het stuk van Godsdienst, tegen hen die dezelfde belagen, met alle

mogelijke middelen, zelfs ook met de wapenen, te verdedigen, en daartoe verbonden met elkaar aan te gaan: wij hebben dit reeds meermalen, tegen het gevoelen van LUTHER, ten opzichte van Duitsland beweerd en trachten te staven. - In Zwitserland viel hier nog minder bedenking, omdat al de kantons vrije gemenebesten waren. - Ook is het, over het geheel genomen, niet ongelukkig uitgekomen; en niettegenstaande ZWINGLI er het leven bij in schoot, werd het met een gelukkig gevolg bekroond, tot bevestiging van de Zwitserse vrijheid. - Ook was het plichtmatig, het gezuiverd Christendom ook op de burgerlijke instellingen te doen invloed hebben. - Alleen dan ging men buiten het spoor, wanneer men soms ook de wapenen niet alleen tot verdediging, maar ook tot uitbreiding van de Hervorming, in die kantons, die dezelfde vijandig waren, wilde gebruiken. Zo ook schijnt het mij geoorloofd, dat ZWINGLI, ofschoon Godsdienstleraar, echter zijn dieper doorzicht tot raadgeving aan zijn medeburgers aanwendde. - Maar wat de uitvoering van de ontworpen plannen aanbelangt: dezelfde had hij, als Godsdienstleraar liever aan anderen moeten overlaten, en vooral zelf de wapenen niet moeten aangorden. - In dat opzicht heeft hij Gods goedkeuring niet ondervonden. - L. R.

Samenwerking nodig.

Om zijn oogmerk te bereiken was de hervormer natuurlijk niets zozeer nodig dan medewerking en ondersteuning van zijn medeburgers. Maar zelfs in Zurich waren er niet weinigen, ook in de raad, die geheel andere belangen en inzichten hadden en die dus niet geneigd waren ZWINGLI bij te vallen. Daaromtrent moest dus verandering plaats grijpen. "Hoe lang nog," dus had de hervormer op 1 december 1528 reeds omtrent die tegenstanders van de kansel gesproken; "hoe lang nog zult gij die ongodsdienstige en slechte mensen, die het Woord van God tegenstaan, in de raad dulden (13)? "Er werd dan ook sinds besloten om de raad, naar de inzichten van de hervormer, te zuiveren, en die ten gevolge verdwenen langzamerhand al die tegenstrevers uit dezelfde.

(13) Den Rath reinigen. (FÜSSLI, Beiträge, IV, p. 91.)

II.

Begin van de onaangenaamheden.

Op zaterdag 15 juni 1529, zeven dagen na de marteldood van KEYSER, was geheel Zurich in beweging. Het was nu de tijd dat Unterwalde een gouverneur zenden moest naar de vrije baljuwschappen, en daar in die streken de beelden verbrand geworden waren, had Unterwalden gezworen daarover geweldige wraak te zullen nemen (1). Daarom was nu daar overal de onrust algemeen. "Dezelfde hand die KEYSER ten brandstapel voerde, zal ook onder ons slachtoffers komen zoeken," dachten de dorpbewoners. Van daar dat zij in groten getale en in de uiterste verwarring naar Zurich de wijk namen.

(1) Den Götzen brand, an inen mit der Hand zu rächen. (BULL., Chron. II, p. 193.)

Krachtig woord van Zwingli.

Deze arme vluchtelingen vonden een krachtige beschermer in ZWINGLI. De hervormer begreep dat het ogenblik daar was, dat aan Zwitserland de vrije prediking des Evangelies behoorde te geven. Er was nu, meende hij, slechts een doortastende maatregel nodig, om die vrije prediking voorgoed te waarborgen. "Er zijn er," zei ZWINGLI tot de Zurichers, "die, gebruik makende van de eenvoudigheid en de onkunde van de bergbewoners, die goede lieden in het harnas jagen tegen ons en

anderen, die de gezuiverde leer voorstaan. Afdoende maatregelen zijn onzerzijds nodig. Dralen en besluiteloosheid was hier verderfelijk (2). Ik stel u daarom voor, dat wij bij de vijf kantons aandringen op de vrije prediking van des Heren Woord; dat zij hun onnatuurlijk verbond opgeven, en dat er een einde komt aan de soldatendienst bij vreemde hoven. Aan de anderen kant moet niemand tegen zijn wil gedwongen worden om de mis, de beelden, en al de verdere bijgelovigheden en ceremonies van de Roomse Kerk vaarwel te zeggen. De kracht van het Goddelijk Woord zal op zichzelf voldoende zijn om dat alles te doen ophouden (3). Het is genoeg dat de vrije prediking verzekerd is. Weest daarom kloekmoedig en standvastig, en in weerwil van alle tegenstand zullen wij glorieus de zege behalen, en tegelijk met de rust en het heil van Zwitserland ook onze belijdenis, ons dierbaar geloof bevestigd en gewaarborgd zien." ZWINGLI wilde dus een en ander misbruik in het politieke met geweld te keer gaan, maar voor de godsdienst wenste hij slechts vrijheid; maar om die vrijheid te verkrijgen wilde hij dat men niet zou terugdeinzen voor een doortastende maatregel. OECOLAMPADIUS dacht in gelijke geest. "Het is geen zaak om hier lang te wikken en te wegen," zei hij, "en over alle angstvallige kansberekening moet men heenstappen. Zolang men er niet in geslaagd is om de slang die om ons heen schuifelt en sist haar venijn te ontnemen, kunnen wij geen gerust ogenblik beleven (4)."

(2) Lupus lenitate agni, magis magisque vorax fit. (ZWING., Epp. II, p. 296.)

(3) Dei verbum enim hos pulveres omnes facile flatu suo disperget. (Ibid.)

(4) Venenum a domestico illo colubro. (ZWING., Epp. II, p. 298.)

De oorlog is begonnen.

De raad van Zurich besloot de weg te volgen, die ZWINGLI als de beste in de bestaande omstandigheden had aangewezen. Dien ten gevolge werd aan de baljuwschappen beloofd, dat voor hun godsdienstige vrijheid zou gezorgd worden. Nauwelijks ook was het in Zurich bekend geworden dat ANTONIE AB ACKER van Unterwalden met een krijgsmacht naar Baden opgerukt was, of vijfhonderd man met vier stukken geschut werden naar Bremgarten gezonden. Dit gebeurde op 5 juni, en aan de avond van die dag wapperde de vaan van Zurich boven het klooster van Mouri. Zo was dan de religieoorlog begonnen. De alarmkreet van de Waldstädters weergalmde door hun bergen en allen wapenden zich. In de grootste haast gingen er boden af om de vroeger toegezegde hulp van het Walliserland en van Oostenrijk ogenblikkelijk in te roepen.

Zwingli gaat mee in het veld.

Op dinsdag 8 Juni trokken zeshonderd Zurichers, onder aanvoering van JACOB WERDMÜLLER, op naar Rappersweil en het district van Gaster, en de volgende dag marcheerden vierduizend man naar Cappel, onder bevel van de dappere GEORGE BERGUER, wie KOENRAAD SCHMIDT, leraar van Kussnacht, als veldprediker vergezelde. "Wij hadden liefst dat gij niet mee te velde ging," zei burgemeester ROUST tot ZWINGLI, "want wij weten hoezeer gij door de paus, de aartshertog FERDINAND, de Roomse kantons, de bisschoppen, de abten en alle verdere Roomse geestelijken gehaat wordt. Blijf de raad met uw voorlichting dienen; wij hebben uw hulp zeer nodig." - "Nee!" antwoordde ZWINGLI, die ongaarne de leiding van een zo gewichtige tocht aan iemand anders zou hebben toevertrouwd, "wanneer ik zie dat mijn broeders hun leven gaan wagen, dan mag ik niet werkeloos thuis blijven. Ook geloof ik dat mijn tegenwoordigheid voor het leger niet onbelangrijk zal zijn, daar er wel iemand bij nodig is die zijn oog over alles laat gaan." Toen zijn hellebaard (die,

naar gezegd wordt, van Marignano dagtekende) van de wand nemende, besteed de hervormer zijn paard en trok hij met de overigen uit (5). De stadsmuren, torens en buitenwerken waren met de achterblijvende bewoners van Zurich (oude mannen, vrouwen en kinderen) als bedekt, die zolang mogelijk de uittrekkenden bleven naogen. Onder hen bevond zich ook ANNA, de vrouw van ZWINGLI.

(5) Sondern sass auf ein Ross, und führte eine hubsche Helparten auf de Achseln. (FÜSSLI, Beiträge, IV. p. 103.)

De vijf kantons verenigen zich.

Zurich had voor deze tocht de hulp van Bern ingeroepen; maar die stad, wier inwoners weinig lust voelden om zich in een godsdienstoorlog te wikkelen, en die buitendien met een jaloers oog de toenemende invloed van Zurich gadesloegen, gaf ten antwoord: "Zurich heeft de oorlog begonnen zonder ons daarin te kennen, en nu moeten de Zurichers dezelfde ook, zonder ons, weten vol te houden." Zo waren dan de Evangelische kantons verdeeld in het ogenblik des gevaars, wanneer zij zich zoveel te inniger hadden behoren aaneen te sluiten!

De Roomse kantons handelden anders. Zug deed het eerste beroep op de hulp van de anderen, en nu waren aanstonds de mannen van Uri, Schweiz en Unterwalden gereed om uit te rukken. Op 8 juni wapperde de grote banier voor het stadhuis van Lucern, en de volgende dag trok de strijdmacht uit bij het geschal van de veldhorens, die de Lucerners zeiden dat zij eenmaal van KAREL de Grote ontvangen hadden.

10 juni, met het aanbreken van de dag, zonden de Zurichers, die te Cappel geposteerd waren, een afgezant naar Zug, die in belast was om aan de vijf kantons aan te kondigen dat het eedverbond een einde genomen had. Deze boodschap deed schrik en wanorde in Zug ten top stijgen; want dat kanton, het kleinste van Zwitserland, had nog geen voldoende versterking van de andere kantons bekomen, om in staat te zijn zich tegen een aanval behoorlijk te verdedigen. Het volk liep af en aan, en maakte zich zo goed dat ging tot tegenweer gereed; terwijl er naar alle zijden boden werden afgezonden. De vrouwen en kinderen hieven bij dit alles een klaaggeschrei aan.

De landamman Albli.

Reeds maakte zich de eerste afdeling van het leger van Zurich, die, tweeduizend man sterk, onder bevel van WILLEM THÖMING, beneden Cappel dicht aan de grenzen, post had gevat, gereed om de mars te vervolgen, toen zij, in de richting van Baar, een ruiter op hen zagen aankomen, die zo snel als hem dat bij het bergachtige terrein mogelijk was, naderde. Het was, zoals bleek, ALBLI, de landamman van Glaris. "De vijf kantons zijn gereed om u af te wachten," dus sprak hij, naderbij gekomen zijnde "maar ik heb van hen verkregen dat zij halt zullen houden zo gijlieden dat ook wilt doen. Ik bid en smeeke u dan, heren en burgers van Zurich, dat gij om Gods wil ook halt blijft houden, opdat de ondergang van het eedgenootschap nog verhoed wordt." Bij het uitspreken van deze woorden stortte de brave man tranen (6). "Over een paar uren," dus vervolgde hij "zal ik wederkomen. Ik hoop onder Gods genade een eerlijke vrede te bewerken, en dus nog op tijd te voorkomen dat het getal der weduwen en wezen onder ons niet nodeloos vermeerderd wordt."

(6) Das redt er mit weynenden Ougen. (BULL., II. p. 169.)

ALBLI stond bekend als een man van eer, die een vriend was van de Hervorming en een tegenstander van het stelsel van vreemde soldatendienst. Daarom vonden zijn

woorden gereede ingang bij de Zuricher aanvoerders, die onmiddellijk bevel gaven om de aanmars te staken. ZWINGLI alleen beschouwde deze tussenkomst van zijn vriend met enige achterdocht. Oostenrijk was in die ogenblikken te zeer door de Turken bemoeilijkt geworden om eraan te kunnen denken om de vijf kantons hulpbenden te zenden, en had hun daarom de vrede aangeraden. Dit was in ZWINGLI's mening de enige oorzaak, waarom voorstellen in die geest door de landamman van Glaris gedaan waren. Daarom zei ZWINGLI vol ernst tot hem, in het ogenblik dat hij weer wilde weggrijpen om naar Zug terug te keren (7): "Mijn waarde landamman, bedenk dat gij eenmaal God rekenschap zult moeten geven voor wat gij nu doet. Onze vijanden bevinden zich in verlegenheid, en daarom alleen is het dat zij zo inschikkelijk gestemd zijn. Maar ik ben zeker dat zij, zodra zij daartoe de kans schoon zullen zien, ons zullen overvallen; en dan zal men te laat de zwakheid van dit ogenblik beklagen." Merkwaardige woorden, die maar al te zeer bewaarheid geworden zijn. "Geloof mij," dus antwoordde de landamman, "ik heb een vast vertrouwen dat alles zich, onder de zegen Gods, gelukkig schikken zal. Laten wij ieder in de zijnen daartoe medewerken." En met deze woorden reed hij weg.

(7) Alls nun van de Amman wiederum zu den 5 orten rijten wollt. (BULL., Chron. II, p. 170.) ZWINGLI was met ALBLI zeer bevriend. Hij was zelfs doopvader geweest van een van ALBLI'S kinderen.

In plaats dan van de tocht naar Zug verder voort te zetten, sloeg het Zuricher leger dezelfde tenten op, dicht bij het bos en langs de oever van de stroom; terwijl de uiterste wachtposten van de vijf kantons op slechts weinig schreden afstand zich vertoonden. ZWINGLI sloot zich als ware het in zijn tent op, en verwachtte daar diep in gedachten verzonken en met bange voorgevoelens vervuld, nadere berichten af.

Tussenkomst van Bern.

Het duurde niet lang of er kwamen gecommiteerden van de raad van Zurich in het legerkamp aan, met nieuws dat de zaak al wederom enigszins van gedaante deed veranderen. Bern namelijk scheen, gelijk bij vorige gelegenheden, ook in dit geval de rol te willen spelen van bemiddelaar en van handhaver van de rust van het eedgenootschap. Bern dan had de verklaring gedaan dat indien Zurich aan de een of de vijf kantons aan de andere zijde weigerachtig mochten zijn om de vrede te herstellen, zij daartoe gedwongen zouden worden. Tegelijkertijd was door Bern een landdag bepaald, te Arau te houden, en had dit kanton vijfduizend man in het veld gezonden, onder bevel van SEBASTIAAN DIESBACH. Dit nieuws trof ZWINGLI zeer.

Oordeel van Myconius over Zwingli.

Het voorstel van ALBLI had zo een krachtige ondersteuning gevonden in de stap door Bern gedaan. Intussen zei ZWINGLI, die even vastberaden en kloekmoedig bleef als tevoren: "Wij moeten ons geen vrees laten aanjagen. Ons lot berust in zekere zin op onze moed en onze volharding. Vandaag bidden en smeken zij, en spreken zij van vrede, maar als wij de wapenen nedergelegd zullen hebben, dan zal hun toon ook dadelijk anders wezen. Laat ons daarom standvastig blijven en vertrouwen op God." Maar ZWINGLI'S woorden, door hem hier als staats- en oorlogsman gesproken, wilden velen, die toch in hem voornamelijk de godsdienstleraar zagen, niet bevallen. Zij vroegen of dit werkelijk de taal was van een Evangeliedienaar, een man des vredes. MYCONIUS intussen, die de hervormer misschien het best van allen kende,

getuigde dat hij, hoewel zeer ondernemend en buitengewoon vurig van aard, en in ogenblikken van gevaar tot moedige en onverschrokken handelingen in staat, echter een grote afkeer had van bloedvergieten, ook al gold het zijn bitterste vijanden. Bij al wat hij deed was de zucht voor de vrijheid van zijn vaderland, zo ook de wens om de voorvaderlijke deugden te doen herleven, maar bovenal de begeerte om het rijk van de Heer JEZUS CHRISTUS uit te breiden zijn drijfveer (8). "Ik spreek de waarheid in wat ik hier zeg," voegde MYCONIUS er bij, "en ik doe het als in de tegenwoordigheid van God."

(8) Libertas patriae, virtutes avitae, et imprimis gloria Christi. (Osw. MYC. De vita Zw.)

Terwijl Zurich gedeputeerden naar Arau zond, ontvingen de beide legers versterking. De mannen van Thurgau en van St. Gallen kwamen zich onder de banier van Zurich scharen; die van Wallis en van de St. Gothard verenigden zich met de krijgsmacht van de Roomse kantons. De wederzijdse voorposten stonden in elkaars gezicht te Thun, Leematt en Goldesbrunnen, in de schilderachtige afhelling van de Albis.

Zwitserse rondheid en goedhartigheid.

Nooit was wellicht de Zwitserse rondheid en goedaardigheid meer gebleken dan thans. De soldaten der twee partijen kwamen naar elkaar toe, en noemden elkaar onder een hartelijke handdruk broeders en bondgenoten. "Wij zullen niet vechten," zeiden zij. "Wel hangt er een onweer boven onze hoofden; maar wij willen God bidden dat Hij hetzelfde doet afdrijven zonder ongelukken veroorzaakt te hebben." In het kamp van de vijf kantons heerste gebrek aan levensmiddelen terwijl de Zurichers overvloed hadden (9). Het gebeurde dan op zekere dag dat enige uitgehongerde Waldstädters zich waagden tot buiten hun voorposten, en nu maakten de Zurichers hen tot hun krijgsgevangenen; maar zij zonden hen weer terug naar hun eigen kamp, beladen met levensvoorraad. De Zurichers betoonden hier zeker nog grotere edelmoedigheid, dan HENDRIK IV bij de belegering van Parijs. Op een andere dag brachten enigen uit het leger van de vijf kantons een emmer met melk op de grenslijn, en riepen nu de Zurichers toe dat zij geen brood hadden. De laatsten kwamen daarop dadelijk aanlopen en brokkelden hun brood in de melk van de vijand, waarop de soldaten van de beide partijen gelijk daarvan begonnen te eten - ieder echter op zijn terrein blijvend. De Zurichers zagen met genoegen dat de Waldstädters het gewaagd hadden om, ondanks het verbod van hun priesters, met hen, de kettters, als broeders te eten. Als een uit de hoop een stuk brood nam dat aan de andere zijde was, dan sloegen zij hem schertsend met hun lepels op de handen, zeggende: "kom de grenzen niet over!" Op zulke wijze gingen de als vijanden tegenover elkaar staande Zwitsers als vrienden om. Dit gaf STURM, de burgemeester van Straatsburg, een van de bemiddelaars, aanleiding om te zeggen: "Gijlieden zijt toch zonderlinge mensen! Zelfs wanneer gij zegt kanton met kanton in oorlog te zijn, blijft gij toch als soldaten met elkaar op vriendbroederlijke voet (10)."

(9) Een maat koren werd voor een gulden verkocht. (BULL., Chron. II, p. 182.)

(10) Wenn ihr schon uneins sind, so sind ihr eins. (BULL., Chron. II, p. 183.)

Het Zurichse leger.

In het kamp van Zurich heerste de beste orde. Dagelijks werd er door ZWINGLI, de commandeur SCHMIDT, door ZINK van Cappel, of door iemand anders voor de

soldaten gepredikt. Men hoorde vloeken noch twisten. Geen slechte vrouwlieden werden in het kamp toegelaten. Bij elke maaltijd werd behoorlijk gebeden en gedankt. Ook werd de stiptste gehoorzaamheid en ondergeschiktheid tussen minderen en meerderen in acht genomen. In plaats van dobbelstenen, kaarten of dergelijke die slechts aanleiding hadden kunnen geven tot onenigheid onder de soldaten, werd de tijd die niet voor de militaire dienst gevorderd werd, deels met het zingen van psalmen, lofzangen of volksliederen, deels met lichaams oefeningen, worstelen en dergelijke doorgebracht (11). De geest welke de hervormer bezielde die aan het hoofd stond, was doorgedrongen tot in het hart van de minste soldaat.

(11) Sondern sang, sprang, wurf und stiess die Steine. (FÜSSLI, Beyt. IV, p. 108.)

De vergadering van Arau, die naar Steinhausen in de nabijheid van de beide kampen verlegd geworden was, kwam tot het besluit dat de wederzijdse legers kennis zouden nemen van de grieven en bezwaren van de andere partij. De ontvangst die de gedeputeerden van de vijf kantons bij de Zurichers genoten was wel genoeg; maar omgekeerd was dat het geval niet.

Op 15 juni vertrokken vijftig Zurichers te paard en van een aantal boeren vergezeld naar het kamp van de Waldstädters. Zij werden met trompetgeschal, onder het roeren van de trom, en met herhaalde salvo's uit het geschut ontvangen. Omtrent twaalfduizend man van de kleine kantons vonden zij in de beste orde en met een goed, krijgshaftig voorkomen onder de wapenen. ESCHER van Zurich sprak het eerst, en na hem waren er onderscheiden landlieden die grieven in te brengen hadden, alhoewel de Waldstädters dezelfde voor overdreven verklaarden. "Wanneer hebben wij ten uw aanzien aan de bondgenootschappelijke rechten te kort gedaan?" vroegen zij. "O ja!" antwoordde nu FUNK, een vriend van ZWINGLI, "wij weten maar al te goed hoe gij die rechten handhaaft. Die leraar onlangs (KEYSER) beriep er zich op, en gij verweest hem naar - de beul!" "Gij had beter gedaan met daarvan maar te zwijgen," merkte hem daarop een vriend aan. Maar FUNK had de zaak aangeroerd en men had hem zeer wel begrepen. Die woorden veroorzaakten een grote beweging in het Waldstädter leger, en het liet zich aanzien dat zo de Zurichers niet terstond vertrokken, zij een kwade behandeling niet zouden kunnen ontgaan. Onderscheiden van de bedaardsten en welwillendsten onder de Waldstädters gaven dan ook de raad van een onmiddellijk vertrek, en zij waren de Zurichers daarbij verder behulpzaam.

Een verdrag komt tot stand.

Er kwam evenwel een verdrag tot stand, dat op 26 juni 1529 getekend werd. ZWINGLI verkreeg daarbij niet geheel wat hij gewent had. In plaats van de vrije prediking des Woords te waarborgen, sprak het traktaat alleen van vrijheid van het geweten. Er werd verder in bepaald dat de vrije baljuwschappen bij meerderheid van stemmen zouden beslissen omtrent het aannemen of verwerpen van de Hervorming. Van de afschaffing van de dienst bij vreemde hoven werd niet gesproken; maar wel zouden de Roomse kantons hun verbintenis met Oostenrijk moeten laten varen. De vijf kantons zouden de oorlogskosten betalen. MURNER moest zijn gezegden herroepen. Aan de nagelaten betrekkingen van KEYSER werd een jaargeld verzekerd; en zo meer andere bepalingen (12).

(12) Het traktaat is in hetzelfde geheel te vinden bij BULLINGER, II, p. 185, en bij RUCHAT, II. Zie over MURNER bl. 544 hier vóór.

Inhoud daarvan. Het perkament openlijk verscheurd.

Het was duidelijk dat Zurich hier, ten gevolge van de moedige houding door haar aangenomen, een werkelijke zegepraal behaald had. De vijf kantons gevoelden dat zeer wel. Maar juist dat gevoel van een ondervonden nederlaag, zonder dat er eigenlijk gestreden was, had iets bijzonder stuitends voor hen. Zij werden door spijt en verbittering als verteerd, en wilden er ook niet toe komen om hun traktaat met Oostenrijk te vernietigen. Zurich deed dan haar troepen weer aanrukken, en terwijl de bemiddelaars al deden wat in hun vermogen was om nieuwe botsingen te voorkomen, zei Bern tot de vijf kantons dat "zo zij langer weigerachtig bleven om het bedoelde stuk over te geven, men het zelf met geweld zou komen halen." Op die aanmaning volgde dan toch de overgift van het stuk, dat om twee uur in de nacht te Cappel werd aangebracht. De volgende dag om elf uur in de voormiddag waren allen onder de wapenen, en nu zou de openbare lezing van het Oostenrijkse traktaat plaats hebben. De Zurichers waren verbaasd dat het zulk een uitvoerig stuk scheen te zijn. Er bevonden zich negen zegels aan hetzelfde, waarvan een in goud. Met de voorlezing was echter nauwelijks begonnen of ALBLI rukte het perkament de lezer uit de handen, uitroepende: "het is al genoeg!" "Lees het, lees het!" riepen nu de Zurichers ongeduldig uit; "wij willen hun verraad leren kennen!" Maar ALBLI zei op vaste toon: "Eer ik dat toesta, laat ik mij liever in duizend stukken houwen!" Vervolgens zijn mes trekkende, sneed hij het perkament in stukken, voor de ogen van ZWINGLI en al de anderen (13), terwijl hij die stukken de secretaris toewierp om ze te verbranden. "Dit papier was niet Zwitsers," zegt BULLINGER in edele eenvoudigheid.

(13) Tabellae foederis a praetore Pagi Glaronensis gladio concisae et deletae, id quod ipse vidi. (Zw., Epp. II, p. 310.)

Nu was er voor het ogenblik een einde aan de zaak. De mannen van Unterwalden trokken af met woede in het hart; die van Schweiz zwoeren dat zij hun oude geloof nooit zouden opgeven. De troepen van Zurich keerden met het gevoel der overwinning huiswaarts. Maar ZWINGLI werd bij dat alles door onrust gekweld. "Ik hoop, zei hij, zijn eigen gevoel geweld aandoende, "dat wij nu een eerlijke vrede verzekerd hebben. Wij waren niet uitgegaan om bloed te vergieten (14). God heeft andermaal de machtigen van deze aarde getoond, dat zij niets tegen ons vermogen." Maar andere overdenkingen, die van een angstig voorgevoel, hadden de overhand in zijn binnenste. Men zag hem zwijgend en neerslachtig met grote schreden op en neer gaan. Het vreugdegejuich van de menigte maakte zelfs een onaangename indruk op hem. "Deze vrede, waarover gij nu zo juicht, zal u spoedig genoeg berouwen," zei hij. "Gij die nu vreugdekreten aanheft, zult dan al wenende op uw borsten slaan."

(14) Cum non caedem factum profecti sumus. (Ibid.)

Lied van Zwingli.

Het was in deze tijd dat ZWINGLI een schoon lied vervaardigde, dat toen en later veel gezongen werd en menigeen tot stichting geweest is. Wat de gezangen van LUTHER voor Duitsland en de psalmen voor Frankrijk waren, dat zijn de liederen van ZWINGLI geweest voor Zwitserland. Het lied waarvan wij spreken luidde als volgt:

*Wees Gij nabij in onze nood,
En red ons uit, o Heer!
Wat zijn wij zonder Uw kracht?
Een handvol stofs, niets meer!*

*O help ons dan, o God van trouw! -
Dat elk U prijze en op U bouw'.*

*O Gij die ons hebt lief gehad,
Die 't leven ons verwierft;
Verlaat de zwakke kudde niet
Waarvoor gij leedt en stierft!
Beton U machtig in de strijd,
Verstrooi Uw haat'ren wijd en zijd! -*

*Daal Geest van de Liefde in ieders hart;
Weer strijd uit onze staat.
Dat nergens in dit goede land
Een man zijn' broeder haat'.
Eén danktoon klink' uit aller mond,
Tot aan des werelds ochtendstond!*

Bij een edict dat in naam van het eedgenootschap werd uitgevaardigd, werden allen opgewekt en vermaand om de oude vriendschap en broederlijke eendracht weer te herstellen; maar in zulke dingen hebben wetten en besluiten weinig kracht.

Het nu gesloten traktaat was gunstig voor de Hervorming. Vandaar dat het zelf aan verschillende plaatsen een hevige tegenstand moest ondervinden.

De nonnen van St. Catharina.

De nonnen van St. Catharina, in Thurgau, die zich verlaten zagen door de priesters, en die daarentegen door enige edellieden van de tegenovergelegen Rijnsoever aangemoedigd werden om te volharden in de stipte volvoering van haar godsdienstplichten (die heren noemden de geestelijke zusters in hun brieven "Ridderlijke verdedigsters van het huis van God"), zongen de mis en kozen overigens een uit haar midden om te prediken. Maar een onderhoud dat zij kort daarop hadden met sommige gecommitteerden van de Protestantse kantons, had ten gevolge, dat de abdis van drie van de nonnen vergezeld, in stilte gedurende de nacht zich over de rivier wegmaakte, de papieren van het klooster en de kerksieraden meenemend.

Maar tegenstand mocht niet baten. Immers nog in ditzelfde jaar 1529 mocht ZWINGLI een synode in Thurgau bijeen zien, die de kerkelijke aangelegenheden aldaar regelde, en onder andere bepaalde dat de bezittingen van de kloosters voortaan dienstbaar zouden gemaakt worden aan de opleiding van brave jonge lieden tot het leraarsambt.

Vrede en eendracht waren dan naar het scheen weer hersteld in Zwitserland.

III.

Pogingen tot uitbreiding van de Hervorming.

Wanneer een overwinnend veldheer, te veel op reeds behaalde voordelen bouwende, zorgeloos begint te worden, of althans zijn vorige waakzaamheid en wakkerheid verliest, in het vertrouwen dat de vijand een te beduidende nederlaag geleden heeft, dan dat hij de moed zou kunnen hebben om vooreerst een nieuwe aanslag te ondernemen, dan is niet zelden die veldheer te midden van zijn zegepraal ook niet ver

van zijn ondergang. Maar even gevaarlijk is de toestand van die veldheer, zo hij, overmoedig op zijn kracht, en niet tevreden met de reeds geplukte lauweren, rusteloos wil voortgaan, in de mening dat het hem gelukken zal elk nieuw bezwaar te boven te komen. Deze waarheid is in de geschiedenis van Zurich en van ZWINGLI bevestigd geworden; te weten in het laatstgenoemde opzicht.

Misslag daarbij.

Gebruik makende van de nu tot stand gebrachte vrede, verdubbelde Zurich, en ZWINGLI in het bijzonder, de pogingen om de Hervorming verdere ingang te verschaffen. Die ijver was loffelijk; slechts werd dezelfde nu en dan overdreven of kwalijk bestuurd. Het oogmerk van de Zurichers was om de staatkundige eenheid van Zwitserland te bouwen op eenheid van geloof; maar zij vergaten, dat wanneer men eenheid op een gedwongen wijze wil tot stand brengen, dat veeleer een (hoewel dan onwillekeurige) bevordering is van het tegengestelde. Zij verloren uit het oog dat alleen een vrijwillige aaneensluiting duurzaam is, en dat alle pogingen om tegenstrijdige beginselen tot overeenstemming te brengen falen moeten, zo daarbij de hoofdvoorwaarde ontbreekt: de wederzijdse begeerte tot vereniging. Rome wel is waar gelooft eenheid te moeten handhaven door banvloek, kerkers en brandstapels; maar de ware Christelijke eenheid schuwt alle dwang. Men zegt niet dat vrijheid van denken in steden van eenheid te bevorderen een oneindige verscheidenheid van begrippen moet doen ontstaan: het begrip toch van hem die niet voor zichzelf mag denken, heeft niet de minste waarde; maar buitendien: Gods Woord moet het middelpunt zijn waarvan alle godsdienstig onderzoek uitgaat en waarin datzelfde ook weer terugkeert; in dat Woord is voor allen gelijk een kracht Gods tot zaligheid; voor allen zonder onderscheid een bron van waarheid en licht (1).

(1) Gegrond is de aanmerking, welke de schrijver hier maakt. - Moge ook de Roomse Kerk de éénheid des geloofs door dwang willen bevorderen; dit betaamt de Protestanten niet, zelfs niet al is het dat geen openlijk geweld daartoe gebruikt wordt, maar dat tegen wil en dank zodanige middelen gebezigd worden ter bevordering van het Protestantisme, waardoor men anderen, onder welke men hetzelfde wil voortplanten, in hun vrijheid belemmert. - Men heeft het verkeerde daarvan, zelfs de strekking tot bevordering van het tegengestelde van wat men bedoelde, niet alleen toen in Zwitserland, maar ook nog onlangs in ons Vaderland, bij de Belgische onlusten ondervonden. - Nimmer zou die verdeeldheid en haat tussen Roomsgezinden en Protestanten zich opnieuw in die mate vertoond hebben, wanneer men het Protestantisme niet door zulke instellingen in België had willen invoeren, welke lijnrecht tegen de vooroordelen van het volk en van de geestelijken streden. - Men neemt daaruit een les, om de gemoederen, zelfs van geloofsgenoten, niet langer afkerig te maken, door het listig invoeren of handhaven van zulk een soort van Protestantisme, dat met hun wezenlijk Protestants geloof strijdt. - L. R.

Zwingli is overal.

ZWINGLI zag zijn ijver aanvankelijk met een gewenste uitslag bekroond. Hij ging moedig voorwaarts. "Hij was overal." SALAT, een Rooms kroniekschrijver zegt: "Enige weinig rustverstoorders wisten in de vijf kantons door te dringen en brachten onrust en twijfel in de gemoederen. Zij slaagden erin om allerhande vodderijen, zoals kleine rijmpjes, traktaatjes, ook testamenten onder het volk te verspreiden, en hielden niet op met de mensen wijs te maken dat zij de priesters niet langer geloven moesten (2)." Maar waren de vorderingen die de Hervorming in de Walstädter kantons maakte nog altijd van geringe betekenis: groot was daarentegen de vooruitgang van de gezuiverde leer onder de bewoners van die gedeelten van het land, welke men de

bondgenoten en onderdanen van Zwitserland pleegt te noemen; terwijl elke nederlaag daar door het Pausdom geleden, een droevige mare was voor de eerste kantons, en schrik verspreidde door dezelfde valleien. Het Pausdom heeft zich wel nergens onverzettelijker en dieper geworteld betoond dan in de Zwitserse bergen. Daar heerste het Roomse despotismus met ijzeren arm, terwijl de oorspronkelijke ruwheid en onbeschaafdheid van de bevolking zoveel vaste bolwerken waren, waarop elke aanval van buiten moest terugstoten. Elke overwinning dus hier behaald, moest een dubbele waarde hebben.

(2) Die sectischen haltend vil elends Hüdel volk gefunden, u.s.w. (SALAT., Chron.)

Schafhausen.

Op 29 september 1529 gingen de burgers van Schafhausen ertoe over, om het hoogwaardige (*le bon Dieu*) uit de domkerk weg te nemen, tot smart van de weinige aldaar nog overgebleven getrouwen van Rome. Daarop schaften zij ook de mis af en reikten de Christelijke broederhand aan Zurich en Bern.

Zurzach.

Te Zurzach, een plaatsje gelegen niet ver van het punt waar Rijn en Aar tezamen vloeien, gebeurde het dat terwijl de priester, een man die met hart en ziel de oude godsdienst was toegedaan, in het vuur van zijn prediking was, waarbij hij de hervormers niet spaarde, zeker iemand, TÜFEL (duivel) genaamd, overluid tot hem de vraag richtte: "Maar mijnheer de priester! Gij overlaadt die mensen met schimp en smaad, terwijl gij de paus en de heiligen uit de almanak ten hemel toe verheft; och! waar staat dat ergens in de Bijbel? "Deze woorden met een gemaakte ernst uitgesproken, deden menigeen van de hoorders glimlachen, terwijl allen in gespannen verwachting het antwoord van de geestelijke verbeidden. Deze echter geheel in verwarring gebracht door die onverwachte toespraak, zei alleen met een bevende stem: "Uw naam is duivel; gij doet als de duivel en ik houd u ook voor de duivel. Daarom wil ik niets met u te doen hebben." Daarop in de grootste haast de predikstoel verlatende, maakte de goede man zich uit de voeten, als ware Satan in eigen persoon hem op de hielen geweest. Ogenblikkelijk daarop werden nu de beelden nedergeworpen, en met de mis was het ook voorgoed gedaan. De Roomsens zochten zich te troosten door allerwege te vertellen "dat te Zurzach de Hervorming het werk geweest was van de duivel (3).

(3) That van de Tüffel den ersten Angriff.

De Hervorming in Glaris.

Maar de Waldstädters moesten het zien, dat dichter aan hun grenzen overwinning op overwinning op het Pausdom behaald werd. In het kanton Glaris, van waar door de steile bergpas van de Klaus en de Prigel (4), de Hervorming geredelijk in Uri en in Schweiz kon doordringen, werkten thans gelijktijdig twee mannen, de een meer de andere minder in de geest van de Hervorming. Te Mollis namelijk was het FRIDOLYN BRUNNER, die dagelijks bij zichzelf overlegde hoe hij het best de zaak van de Here JEZUS CHRISTUS kon bevorderlijk zijn (5), en die de misbruiken van de Kerk met een vuur aantastte, een vriend van ZWINGLI waardig (6); terwijl hij ook zijn best deed om het volk, dat zeer oorlogzuchtig van aard was, tot vrede en vriendschap te stemmen, in de geest van het Evangelie. Te Glaris was VALENTYN TSCHUDI er op uit om op het voetspoor van ERASMUS een middelweg tussen het

Rooms - Catholicisme en de Hervorming te vinden. Terwijl nu - dankzij de arbeid van BRUNNER! - de bevolking van het kanton de kerkleer omtrent het vagevuur, de aflaten, de goede werken en de aanroeping van de heiligen voor niet veel meer dan beuzelpraat en fabelen hield (7), moet het aan de invloed van TSCHUDI toegeschreven worden, dat zij vastelijk bleven geloven dat het lichaam en het bloed van CHRISTUS werkelijk aanwezig is in het Avondmaal.

(4) Dit is de weg langs welke SUWAROFF's leger in 1799 ontkwam.

(5) Nam cotidie cogitare soleo quanam re Christianum adjuvem profectum. (Zw. Epp. II, p. 13.)

(6) Audeo ego intrepide omnem ecclesiae abusum et omnia humana praecepta in enunciatione verbi Dei damnare. (Ibid.)

(7) Nugas esse et fabulas. (Zw. Epp. II, p. 13.)

Tegenstand.

Om dezelfde tijd had er een beweging plaats tegen de Hervorming, in die hoog gelegen en woeste vallei, waar de Linthstroom tussen hemelhoge rotswanden heenbruisende, langs de dorpen Schwanden en Ruti zijn weg vervolgt. De Rooms en hadden, daar zij de vorderingen die de nieuwe leer maakte met schrik gadesloegen, een poging gedaan om deze streek, tenminste zolang mogelijk, te behouden. Zij hadden daartoe met milde hand het geld dat de vreemde soldatendienst hun opbracht, als middel van omkoping gebruikt. Het gevolg van deze maatregel was, dat wantrouwen ja vinnige haat ontstond tussen mensen die vroeger als vrienden en broeders hadden geleefd. Dezen en genen die de zijde van de Hervorming gekozen hadden, namen een of ander voorwendsel te baat om naar elders te vertrekken (8). Kortom het liet zich aanzien dat Rome hier wel het veld behouden zou. "PIETER (9) en ik," schreef RASDORFER, leraar van Ruti, "wij arbeiden zonder ophouden in de wijnberg, maar helaas! de druiven die wij lezen beantwoorden niet aan de verwachting. Of als wij als ijverige vissers soms de gehele nacht met vissen hebben doorgebracht, bevinden wij dat wij niet dan bloedzuigers gevangen hebben (10). Ach! wij werpen paarden voor de zwijnen! "Deze geest van vijandschap tegen de Hervorming daalde uit de genoemde vallei af tot aan Glaris en Mollis, evenals was dezelfde op de golven van de Linth medege dragen geworden. "De raad," zegt RASDORFER, "gedroeg zich Eveneens als of alleen wispelturige vrouwen in dezelfde hadden zitting gehad (11)." Met elke nieuwe dag was ook de stemming van de raadsleden anders; vandaag wilden zij Rooms blijven, en morgen weer niet (12). Glaris was in die ogenblikken aan een blad gelijk, dat drijvende op de oppervlakte van het water, lijdelijk de loop daarvan volgt, en dan eens door de golfslag voortgestuwd, dan eens teruggeworpen wordt.

(8) Jam aere convicti palinodiam canunt. (Ibid. p. 292.)

(9) PIETER RUMELIN, leraar van Schwanden.

(10) Tota enim nocte piscantes, sanguisugas, aspendios cepimus. (Zw. Epp. II, p. 13.)

(11) Vertit vela indies senatus noster muliercularum more. (Ibid.)

(12) Vult jam cucullum, post non vult. (Ibid.)

De Hervorming overwint.

Maar er kwam weldra een einde aan deze onzekere toestand. De zaak van het Evangelie verkreeg ook hier meer en meer invloed, en op paasmaandag 1530 werd erin een algemene volksvergadering gestemd over het lot van de mis en van de

altaren. Het mocht niet baten dat een sterke partij, die op de bijstand van de vijf kantons hoopte, zoveel mogelijk tegenwerkte. De Hervorming werd aangenomen; en haar overwonnen vijanden bleef geen andere troost over, zegt BULLINGER, dan dat zij erin slaagden enige beelden in veiligheid te brengen, die zij voor betere tijden bewaren wilden.

De Hervorming in Italië.

Intussen maakte de nieuwe leer ook vorderingen in sommige gedeelten van Appenzell (13) en in het district Sargans. Maar wat de aan Rome getrouw gebleven kantons het meest hinderde was, dat zij moesten zien dat de Hervorming zelfs tot aan de andere zijde van de Alpen, in Italië, doordrong; te weten in die schone streken rond het Lago Maggiore, waar niet ver van de uitwatering van de Maggia, binnen de muren van Locarno, te midden van de rijkste overvloed van laurier - , cipressen - en oranjeboomen, de adellijke geslachten van Orelli, Muralto, Magoria en Duni bloeiden, en waar sinds 1512 de standaard van de kantons geplant geworden was. "Wat!" riepen de Waldstädters uit "is het niet genoeg dat Zurich en ZWINGLI er in slagen om Zwitserland in beroering te brengen? Moeten zij ook nog de onbeschaamdheid hebben om hun zogenaamde Hervorming over te brengen op Italiaanse bodem, in het onmiddellijk gebied van de paus?"

(13) Zie de brief van BENEDICTUS NOLL aan ZWINGLI, Epp. II, p. 635.

De monnik van Como.

Er heersten aldaar grote ongeregelheden onder de geestelijkheid. "Wie zeker wil zijn van een verworping te worden, die moet zich maar haasten om priester te worden," was het algemene zeggen (14). Maar het licht van het Evangelie brak ook dáár met weldadige kracht door. Een monnik van Como, EGIDIO à PPRTA genaamd, die in 1511 tegen de wens van zijn familie de geestelijke stand had aangenomen (15), voerde sinds jaren in het Augustijner klooster waartoe hij behoorde een geweldige strijd met zichzelf, daar hij geen rust kon vinden voor zijn gemoed. Daar alles rondom hem nacht was en bleef, sprak die monnik bij herhaling: "Heer, wat wilt Gij dat ik doen zal? "Ten laatste meende hij dit antwoord verstaan te hebben: "Ga naar ULRICH ZWINGLI en hij zal u zeggen wat gij te doen hebt." Hij richtte nu dadelijk in grote ontroering een brief aan ZWINGLI. "Zo zijt gij het dan" schreef hij; "maar nee! God is het die door u mij aan de handen van mijn vervolgers onttrekken wil." "Breng het Nieuwe Testament over in het Italiaans," antwoordde hem ZWINGLI, "en dan zal ik trachten om er te Zurich de uitgave van te doen plaats hebben." Wat wilde dus de Hervorming niet reeds drie eeuwen geleden doen voor Italië!

(14) St. CHORLES BARROMEIO, aartsbisschop van Milaan, hief later onderscheiden kloosters op in deze streek. "Monialium non dicam collegia, sed amantium contubernia," zei hij. (Die Evangel. Gem. in Locarno von F. MEYER, I, p. 109.)

(15) Subdixi memet a parentum patrocinio, cucullumque nigrum ex animo suscepi. (Zw. Epp. I, p. 448.)

EGIDIO zette zich aan de arbeid. Maar hij kon daarmede niet geregeld voortgaan, omdat hij zijn verschillende kloosterplichten niet verzuimen mocht, en derhalve dan eens plichtshalve te bidden had, zijn getijden moest lezen of wel met deze of geen van de kleine reizen van de vader te doen had (16). Buitendien strekte alles wat hij rondom zich waarnam in genendele om hem te bemoedigen. Hij zag zijn vaderland arm en

ongelukkig door de rampen van de oorlog; - velen die betere en gelukkige dagen gekend hadden waren nu tot de bedelstaf gekomen; - een groot aantal vrouwen waren, letterlijk door gebrek, tot een schandelijke levenswijze vervallen....Hij begreep dan dat alleen een staatkundige omwenteling hier afdoende zou kunnen helpen, en dat dan eerst te denken zou vallen om de godsdienstige belangen van zijn landgenoten een algehele hervorming te doen ondergaan.

(16) *Confratres nonnulli viri certe et pietate et eruditione nequaquam contemptibiles.*
(Ibid. p. 533.)

Op eenmaal meende hij dat dit gelukkige uur der verlossing gekomen was. Hij zag namelijk een dichte drom van Duitse soldaten de Alpen overtrekken en hun schreden richten naar de boorden van de Tiber. Aan hun hoofd was FREUNDSBERG, die een gouden keten om zijn hals droeg en zei: "Zo ik Rome mag bereiken dan denk ik de paus aan deze keten op te hangen." "God zal ons helpen," schreef nu EGIDIO aan ZWINGLI; "schrijf bid ik u aan de hertog (17); smeeek hem dat hij het volk verlost; dat hij de mannen met geschoren kruinen, wier buik hun god is, de schatten ontnemt die hen zo trots maken, en dezelfde uitdeelt onder het arme volk dat van honger sterft. En dat dan het Woord des Heren zuiver en vrij gepredikt wordt! - De Antichrist is zijn val nabij!"

(17) Bourbon, die het keizerlijk leger in Italië aanvoerde. (Zie hiervoor bladz. 25.)

Derhalve dacht dus EGIDIO reeds in 1526 aan een hervorming ook in Italië. Van die tijd af aan schreef hij echter geen brieven meer. Hij verdween plotseling. Het is meer dan waarschijnlijk dat hij het lot heeft moeten delen van zoveel andere ongelukkigen, die voor hun te grote vrijmoedigheid of voor hun ijver, in een of ander kerkerhol met levenslange gevangenschap hebben moeten boeten.

De monnik van Locarno. Zijn merkwaardige brief.

Met de lente van 1530 ving in zekere zin een nieuw tijdperk aan voor de Italiaanse baljuwschappen. Zurich benoemde alstoen JACOB WERDMÜLLER tot baljuw van Locarno. Hij was een zeer godsdienstig man, die de algemene achting genoot, en die zelfs in 1524 de eer had mogen hebben om door de paus ten voetkus te worden toegelaten. Sinds was hij tot de Hervorming overgegaan en had hij "zich nedergezet aan de voeten van JEZUS zijn Zaligmaker (18)." "Ga," dus luidde de last hem door Zurich gegeven, "gedraag u als een Christen, en wees vastberaden en wakker in alles wat het Woord van God betreft." WERDMÜLLER vond, waar hij ook kwam, niets dan duisternis en bijgeloof. Echter scheen er een enkele lichtstraal door deze nacht van onkunde te willen heenbreken, en wel van uit een klooster, gelegen aan het schone Lago Maggiore. Er bevond zich namelijk onder de Carmeliter monniken van Locarno een zekere FONTANA, die van de Heilige Schrift zijn opzettelijke studie gemaakt had, en in wie overigens dezelfde geest werkzaam was, die de straks genoemde monnik van Como bezielde. Het leerstuk van de verlossing uit genade alleen, had deze monnik in zijn Bijbel duidelijk verkondigd gevonden, en hij had er zich hogelijk over verblijd. "Zo lang ik leef zal ik bij voorkeur over de brieven van PAULUS prediken," zei hij (19); want het was voornamelijk daarin, dat hij de bedoelde waarheid op het duidelijkst had aangetroffen. Twee andere monniken, wier namen ons niet bewaard zijn gebleven, dachten eenstemmig met FONTANA. Hij schreef een brief "aan al de gemeenten van CHRISTUS in Duitsland," welke brief aan ZWINGLI gezonden werd.

Bij het lezen van dezelfde denken wij aan die Macedonische man, die aan de apostel PAULUS 's nachts in een gezicht verscheen, en hem toeriep: "Kom over, en help ons (20)." - "O allen gij geliefden in de Heer JEZUS CHRISTUS," zo had FONTANA geschreven, "denkt aan de armen LAZARUS van wie het Evangelie melding maakt; - denkt aan de Kananitische vrouw, die smeekte dat men haar de broodkruimels geven mocht die van de tafel des Heren afvielen! Daar ik een honger heb gelijk aan die van DAVID, strek ik, gelijk hij, mijn handen uit naar de toonbroden des altaars. Ik ben ook een arme reiziger gelijk, die verteerd wordt van een brandende dorst, en daarom kom ik tot de fonteinen des levenden waters (21). Wij allen verkeren hier in duisternis en in tranen, en wij bidden u dat gij, die de verborgenheden Gods ontvangen hebt, ons door de voortreffelijke WERDMÜLLER de schriften doet toekomen van de grote ZWINGLI, de beroemde LUTHER, de scherpzinnige MELANCHTON, de zachtmoedige OECOLAMPADIUS, de schrandere POMERANUS, de geleerde LAMBERT, de uitmuntende BRENZ, de diependenkende BUCER, de onderzoekende LEO, de wakkere HÜTTEN, en van al de verdere uitstekende mannen, die hier niet genoemd zijn. Gij edele vorsten, die de steunpilaren zijt van de Kerk! Haast u om onze stad, die nog niet door het heldere licht van het Evangelie bescheen is, te verlossen uit de hatelijke slavernij van het nieuwere Babylon. Het is waar, wij die ons verbonden hebben om voor de waarheid te strijden, zijn maar drie in getal (22); maar het was immers door de kleine uitgelezen schaar, en niet door de duizenden van GIDEON, dat de Midianiten geslagen werden? Wie kan zeggen of niet God uit een enkele vonk, een grote, alles verterende brand zal verwekken?"

(18) Lu 10.39.

(19) *Se dum vivat satis de Epistolis Pauli concionaturum esse.* (Zw. Epp. II, p. 497.)

(20) Ac 14.9.

(21) *Debilis et infirmus apud piscinam, salutem mei et patriae toto mentis affectu citissime expecto.* (HOTTINGER, saeculo 16, pars 2. p. 619.)

(22) *Confederati conjunctique in expeditionem veritatis tres tantum numero sumus.* (HOTTINGER, saeculo 16, pars 2, p. 620.)

Deze drie mannen van de boorden van de Maggia, hadden dus in die tijd reeds de wens dat Italië aan de Hervorming mocht deel verkrijgen. Hun roepstem is echter nu drie eeuwen lang door de Evangelische Christenheid onbeantwoord gelaten. Wat Zurich intussen deed in deze ogenblikken van haar grote geloofskracht en van haar veelvuldige geloofswerkzaamheid was reeds veel, en voldoende om aan Uri, Schweiz, aan Unterwalde en aan al de Rooms en van Zwitserland ruime stof te geven, om luid over de pogingen van Zurich te klagen, en de sterkste bedreigingen te doen in geval daarmee werd voortgegaan.

De monniken van Wettingen.

Maar de Zurichers bepaalden zich hiertoe niet. Zij gaven aan de Roomse kantons ook daardoor overvloedige reden om hun handelingen met ongerustheid te volgen, dat zij een voortdurende oorlog voerden tegen de kloosters, die zoveel bolwerken zijn voor hiërarchie en fanatisme. Zo viel er in het uitgebreide klooster van Wettingen, dat meer dan andere dergelijke inrichtingen aan de invloed van de Hervorming was blootgesteld, omdat het zelf op zo korte afstand van Zurich gelegen was, een grote verandering voor. Op 23 augustus 1529 hielden de monniken op met de mis te bedienen; zij schoren elkaar de baard af, ontteden zich van hun kloostergewaad, en trokken gewone burgerkleren aan (23). Voorts hoorden zij aandachtig naar de

woorden van SEBASTIAAN BENLI van Zurich, die gekomen was om voor hen te prediken; en men zag ze vervolgens optreden als verkondigers van het Evangelie en hoorde hen psalmen zingen in het Duits. Zo was dan ook Wettingen verloren voor het oude geloof. Het kloostergebouw, dat nu opgehouden had een huis te zijn aan het spel, de overdaad en de dronkenschap gewijd, werd tot een school ingericht. Slechts twee van de monniken bleven aan hun kap getrouw.

(23) Bekleitend sich in erbare gemeine Landskleyder. (BULL. Chron., II. p. 221.)

De commandeur van Mulinen wendde, in spijt der Roomse kantons, alles aan om het Evangelie in de commanderij van St. Jan te Hitzkirchen ingang te verschaffen. Er werd over de zaak gestemd en de meerderheid bleek voor de Hervorming te wezen. "O!" riep de commandeur uit, "ik heb dan niet tevergeefs gearbeid (24)!" Op 4 september was het Hervormingswerk in de commanderij volbracht. Hetzelfde gebeurde met die van Wadenschweil, het klooster van Pfeffers en aan meer andere plaatsen. Ook te Mury was de meerderheid voor de Hervorming; maar de minderheid behield toch de overhand, door de invloed van de vijf kantons (25). Doch er was een nieuwe overwinning ophanden, die meer belangrijk en voor de Waldstädters veel moeilijker te dulden zou wezen.

(24) Diu me in hoc curru promovendo laborasse, priusquam tam longe processit. (Zw. Epp. II, p. 334.)

(25) Das das minder müst das meer sin. (BULL., II, p. 241.)

De abt van St. Gallen.

FRANS VAN GEISBERG, abt van St. Gallen, was een van de geduchtste vijanden van het Evangelie, en hij was dat deels door zijn rijkdom, deels om het gezag en de grote invloed die hij in Zwitserland uitoefende. Om die reden vreesde hij op zijn beurt ook zeer de aannadering van de Zurichers, toen deze in 1529 tegen de vijf kantons te velde getrokken waren. Hij was toen zwaar ziek, ja op de oever van de dood, maar liet zich niettemin overbrengen naar het sterke slot van Rohrschach, binnen welks dikke muren alleen hij zich veilig achtte. Vier dagen daarna kwam VADIANUS, burgemeester van St. Gallen, aan het klooster, met de kennisgeving dat het volk besloten had de hoofdkerk van beelden te zuiveren en verder naar eigen goedvinden over dezelfde te beschikken. De monniken waren over zulk een stoutheid verbaasd; maar daar alle verzet nutteloos en geen hulp bij de hand was, moesten zij zich nog gelukkig achten dat zij hun belangrijkste zaken in veiligheid mochten brengen en naar Einsiedlen ontkomen konden.

Kiliaan Kouffi. Zijn vlucht. Zijn dood.

Onder hen bevond zich ook KILIAAN KOUFFI, die niet slechts een geslepen man, maar daarbij ook degene was op wie een voornaam deel van het bestuur van de abtdij berustte. Hij was, evenals ZWINGLI, geboren in Toggenburg. Inziende dat het van belang zou wezen, zo er een opvolger van de stervende abt kon benoemd worden, nog vóór dat het gerucht van zijn dood wijd en zijd verbreid zou wezen, verstond hij zich met degenen die de zieke oppastten, dat zij de tijding van het overlijden van de abt, wanneer hij (waaraan niet getwijfeld werd) mocht sterven, vooreerst stil zouden houden. Toen nu VAN GEISBERG op dinsdag in de stille week gestorven was, ging men toch voort met op het gewone uur zijn eten in de kamer te brengen, terwijl niet dan fluisterende naar de toestand van de gewaande zieke gevraagd of van hem

gesproken werd. Terwijl deze komedie met de dode gespeeld werd, kwamen de vaders die vroeger naar Einsiedlen gevlucht waren, in allerijl naar Rappersweil, op het grondgebied van St. Gallen, waar zij KILIAAN tot opvolger van de overleden abt verkozen. Deze zag dus aanvankelijk zijn plan wonderwel gelukken, en had misschien zijn hoofdoogmerk bereikt nu men hem gekozen had. Hij begaf zich dadelijk naar Rohrshach, en op goede vrijdag gaf hij daar tegelijkertijd openlijk kennis van de dood van abt GEISBERG en van zijn benoeming tot diens opvolger. Zurich en Glaris lieten hem weten dat zij hem niet erkennen zouden, ten ware hij uit de Bijbel bewijzen kon, dat het monnikenleven goed was en op Evangelische gronden berustte. "Wij zijn bereid om het klooster te beschermen, zo het zelf een huis Gods mag genaamd worden," zeiden zij, "en dan ook wensen wij dat het zelf opnieuw God wordt toegewijd. Maar wij moeten waken voor de rechten en vrijheden van het volk, opdat niemand daaraan, onder welk voorwendsel dan ook, te kort doet. Slechts onder een vrij volk kan de Kerk van CHRISTUS vrij zijn en bloei hebben." Tevens maakten de leraren uit St. Gallen tweeneveertig stellingen bekend, waarmede zij het oogmerk hadden om aan te tonen dat kloosters niet waren "huizen Gods," maar wel "huizen des duivels (26)." De abt werd door Lucern en Schweiz ondersteund, welke kantons gezamenlijk met Zurich en Glaris gezag over St. Gallen uitoefenden, en hield vol, dat hij zijn rechten, waarin hij door keizers en koningen erkend werd, niet nodig had te verdedigen. Zo stonden dan de twee mannen uit Toggenburg, ZWINGLI en KILIAAN, hier tegenover elkaar; en zeker hun bedoelingen liepen wijd genoeg uiteen. Nauwelijks had intussen het leger van Zurich een voorwaartse beweging gemaakt naar Wijn, of KILIAAN pakte de kostbaarheden en de papieren van het klooster bijeen en nam de wijk over de Rijn. Toen vervolgens de vrede gesloten was, waagde hij het om in burgerkleding terug te komen, en het gelukte hem tot Einsiedlen door te dringen, van waar hij geheel Zwitserland weergalmen deed van zijn klachten, over het onrecht hem aangedaan. Zurich antwoordde daarop niet anders, dan door gezamenlijk met Glaris een constitutie af te kondigen, volgens welke het district een gouverneur zou hebben, "een man vast staande in het Evangelisch geloof," terwijl een raad van twaalf leden met hem het bestuur zou delen. De gemeenten zelf zouden haar leraren kiezen (27). Niet lang daarna vond onze abt zijn dood, terwijl hij, als een balling rondzwervende, bij het oversteken van een rivier, bij Bregenz, van zijn paard stortte, en, in zijn kleed verward gerakende, verdrong.

(26) BULL., II, p. 115.

(27) Die Pfarer soll de Gemeinden irs gfallens zu erkiessen zugestellt sijn. (BULL., II, p. 268.)

Het klooster werd verkocht en langs deze weg het eigendom van de stad St Gallen, "met uitzondering echter van een afzonderlijk daarbij anders behorend gebouw, *de Hel* genaamd, dat overgelaten werd aan diegenen onder de monniken, die de Hervorming niet hadden aangenomen," zegt BULLINGER (28)."

(28) Alein was ein gebuw die *Hell* genampt, das liess man den Munchen blijven. (Ibid. p. 271.)

Toen de tijd daar was, dat de door Zurich aangestelde gouverneur, door een vanwege Lucern benoemd moest vervangen worden, wilde het volk van St. Gallen deze ertoe brengen, dat hij hun laatst aangenomen constitutie bezweren zou. "Het is een ongehoorde zaak," was zijn antwoord, "dat een gouverneur de eed zou doen aan de

boeren. Integendeel! de boeren moeten de gouverneur gehoorzaamheid zweren." Het gevolg was niettemin dat de nieuwe gouverneur zich terugtrok, en dat die van Zurich bleef; terwijl de vijf kantons daarin nieuwe grond vonden om Zurich te beschuldigen.

Solothurn. Een nieuw mirakel. Geweldige spanning.

Er viel echter een en ander voordat de aanhangers des Pausdoms enigermate troosten konden. Solothurn was een lange tijd het toneel van een met afwisselend geluk gevoerde strijd. De burgers en de geleerden aldaar waren voor de Hervorming, maar de adellijken en de kanunniken hielden vast aan Rome. PHILIPPUS GROTZ, uit Zug, predikte daar het Evangelie, en aangezien de raad hem had willen verplichten om ook de mis te bedienen, verzamelden zich op 13 september 1529 omtrent een honderd Hervormden aan het stadhuis, die met nadruk vrijheid van godsdienst eisten. Daar deze eis door Zurich en Bern ondersteund werd, vond men geraden daarin toe te stemmen. Dit evenwel deed de verbittering van de heethoofden van de Roomse partij ten top stijgen. Zij sloten de poorten van de stad, bezetten het geschut op de wallen, en maakten alle toebereidselen om de vrienden van de Hervorming met geweld uit de stad te drijven. De raad wilde deze kwaadwilligen straffen, maar de Hervormden, een voorbeeld van Christelijke gematigdheid gevende, verklaarden dat zij hun vijanden het voorgevallene graag vergeven wilden (29). De grote raad liet daarop door het gehele kanton afkondigen, dat aangezien de macht over het geweten alleen toekwam aan God, en het geloof de vrije gift was van Zijn genade, elk voortaan vrijheid zou hebben om die godsdienst te volgen, welke het best met zijn overtuiging zou overeenkomen. Vierendertig gemeenten namen nu openlijk de Hervorming aan, terwijl niet meer dan twee aan de mis getrouw bleven. Terwijl dan genoegzaam het gehele platteland Rome afviel, bleef toch nog de meerderheid in de stad voor de paus gestemd (30). HALLER, die door de Hervormde van Solothurn verzocht was tot hen te komen, haastte zich om aan die uitnodiging te voldoen, en zijn komst was een ware triomf voor hen. Het was midden in de winter. "Vandaag," dus had een van de Evangelischen spottenderwijze gezegd, "zal onze beschermheilige wel zweten." En in waarheid - o wonder van de wonderen! - daar zag men enig vocht neerdruppelen van het beeld. Het was niets anders dan een weinig wijwater, waarmee men het beeld besprenkeld had, en dat eerst bevroren zijnde nu ontdooide. Maar de Roomsers wilden bij zulk een gewichtige zaak, die ons denken doet aan het bloed van St. JANUARIUS te Napels, van geen natuurlijke uitlegging horen. De gehele stad door hoorde men weeklagen; de klokken werden geluid; er trok een statige processie door de straten, en er werd een mis gezongen ter ere van de heilige, die op een zo duidelijke wijze zijn deelneming betoond had in het lot van zijn getrouwen van Solothurn. "Het is de schuld van die Bernsche prediker (HALLER), dat dit met onze heilige heeft plaats gehad," zeiden enige oude vrouwen, in hun vrome ijver. Een van haar werd zo ernstig boos op HALLER, dat zij zei, hem met een mes te lijf te willen vallen. Ook waren er enige andere Roomsers, die dreigden dat zij naar de Franciskaner kerk zouden gaan, om de evangelische geestelijken die zij daar dachten te vinden, te vermoorden. Dit horende snelden de Hervormden naar de bedoelde kerk. Zij verlangden dat er een openbare redetwist zou plaats hebben. Maar hun tegenstanders, die, ruim tweehonderd in getal, de kerk van St. OURS gingen bezetten, wilden die discussie niet. Geen van beide partijen scheen vervolgens de eerste te willen zijn, om de plaats, waar zij zich als in een citadel verschanst hadden, te verlaten. Om zo mogelijk die staat van spanning te doen ophouden, bepaalde de senaat dat er met St. Maarten, dat was dus negen maanden later, een openbare redetwist plaats hebben zou. De Hervormden evenwel vonden dit uitstel wat lang, en bewilligden dus daarin niet: zodat de twee

partijen nog een gehele week onder de wapenen bleven. Alle handel en bedrijf stond inmiddels stil en er was een volkomen stremming in alle zaken. Er gingen boden over en weer; er werden allerlei voorstellen gedaan; maar niemand wilde de eerste zijn om toe te geven (31). De stad was als in staat van beleg. Ten laatste gelukte het toch de wederzijdse toestemming voor de voorgeslagen discussie te bekomen, en wel om die dadelijk te doen plaats hebben, waartoe de Evangelische leraren vier thesen opstelden, die door de kanuniken zouden weerlegd worden. Maar deze laatsten vonden het toch verkieselijker om die taak maar te laten rusten. Redetwisten was zo zeer hun zaak niet. "Waartoe zou die discussie toch dienen?" vroegen zij. "De schriften van beide partijen stellen immers op een voldoende wijze de punten van verschil in het licht? "Het gevolg was, dat de discussie werd uitgesteld tot het jaar daaraanvolgende. In die tussentijd verlieten vele Hervormden, wie dat lange uitstel verdroot, onvoorzichtig genoeg de stad, en de raad, die zulk een uitkomst niet had kunnen verwachten, bediende zich van deze toevallige vermindering van het aantal Evangelischen in de stad, om de bepaling te maken dat door het gehele kanton vrijheid van godsdienst zou bestaan, maar dat in de stad de mis uitsluitend zou gehandhaafd worden. Sinds waren de Hervormden verplicht om, wanneer zij 's zondags hun godsdienst houden wilden, naar het dorp Zuchswil te gaan. - In de stad Solothurn derhalve behaalde Rome een overwinning, waarin zij wellicht enige vergoeding vond voor de verliezen die haar overigens allerwege werden toegebracht.

(29) RUCHAT, II, p. 139.

(30) Major pars agri abolita superstitione a parte nostra stat. Major et potior pars urbis a papistis. (Zw. Epp. II, p. 489.)

(31) Tam durae cervicis populus est. (Zw. Epp. II, p. 489.)

Inval in Graauwbunderland.

Zurich zowel als de overige Hervormde kantons sloeg de bewegingen van de Pausgezinde partij met te meer nauwkeurigheid gade, daar men van die zijde niet ophield te spreken van een gewapende tussenkomst des keizers. Opeens vernam men dat een afdeling Spaanse soldaten, negenhonderd man sterk, een inval in Graauwbunderland hadden gedaan. Zij werden aangevoerd door de kastellaan van Musso, die kortelings door keizer KAREL met de titel van markies was begiftigd geworden. Ook was, naar men vernam, des kastellaan's schoonbroeder DIDIER D'EMBS, almede tegen de Zwitsers in aantocht, aan het hoofd van een macht van drieduizend keizerlijken. Eindelijk was het zo goed als zeker, dus luidden de berichten, dat de keizer zelf deze onderneming op het krachtdadigst zou ondersteunen.

De aanslag wordt verijdeld.

Er ging een alarmkreet uit Graauwbunderland op. De Waldstädters bleven daarbij volstrekt werkeloos; maar de Hervormde kantons verenigden in alle haast hun troepen, en weldra waren er elfduizend man hunnerzijds op mars (32). Daar nu zowel de keizer als de andere zogenoemde bondgenoot van de kastellaan kort daarop verklaarden, dat zij niet van mening waren hem bijstand te verlenen, zo was het natuurlijk dat deze laatste een gevoelige les voor zijn vermetelheid niet ontgaan kon. Zijn Slot werd tot op de grond toe geslecht, en hij zelf mocht zich gelukkig achten dat hij naar de oevers van de Sesia ontkomen kon, hoewel hij zich verbinden moest voor het vervolg rustig te zullen blijven. De te velde geweest zijnde Zwitsers keerden nu naar hun haardsteden weer, vol van verontwaardiging over het gedrag dat de vijf kantons bij deze gelegenheid gehouden hadden (33); want deze door werkeloos te blijven daar het

hier het afweren van een vreemde inval gold, hadden daarmee een eerste plicht verzuimd die uit krachte van de eedgenootschappelijke bepalingen op hen rustte. "Onze afdoende maatregelen hebben hen zeker verhinderd om hun boze plannen reeds nu ten uitvoer te brengen," spraken de Zurichers en anderen, "maar zij zullen wel een andere gelegenheid daartoe vinden. Het betekent weinig dat het bewijsstuk van hun verraderlijk verbond met Oostenrijk vernietigd is; het verbond zelf bleef daarom niettemin in volle kracht. Wij hebben nu nog mogen overwinnen; maar weldra zullen de keizerlijken met overmacht komen en trachten ons met geweld andermaal de oude boeien aan te leggen."

(32) BULL., Chron. II, p. 357.

(33) Ward ein grosser Unwilt wieder sie. (Ibid. p. 361.)

Een en ander had dan de verbittering tussen de onderscheiden om de godsdienst verdeelde kantons ten toppunt gevoerd. De kloof die hen vanee scheidde werd dagelijks groter. Donkere wolken - die zekere voorboden van een aannaderende storm - trokken zowel om de toppen der bergen als boven de dalen samen. - Onder deze omstandigheden geloofden ZWINGLI en zijn vrienden te moeten beproeven of het onweer nog zou kunnen afgewend worden. Zo had ook NIKOLAAS DE FLUE in vroeger dagen een burgerkrijg in Zwitserland weten te voorkomen.

Het adres van de Hervormde leraars.

Op 5 september 1530 waren de voornaamste Evangelische leraren uit Zurich, Bern, Bazel en Straatsburg, OECOLAMPADIUS, CAPITO, MEGANDER, LEO JUDA en MYCONIUS, - te Zurich aan het huis van ZWINGLI bijeen. Zij wensten een afdoende stap bij de vijf kantons te doen, in de hoop daardoor de vrede te behouden; en met dat oogmerk stelden zij nu een adres op, dat op de landdag te Baden aan de Waldstädters aangeboden werd. Alhoewel nu de afgevaardigde der vijf kantons ongaarne het oor leenden aan de woorden van de ketterse leraren, zo luisterden zij toch naar de voorlezing van het adres, ofschoon dan wel niet zonder dat hun ongeduld en weerzin blijkbaar was (34). "Gij zult toestemmen, genadige heren, dat eendracht macht maakt in de staat, maar dat verdeeldheid deszelfde grondslagen ondermijnt (35). Gij zelf zijt het beste bewijs voor de eerst genoemde waarheid. Klein en zwak was uw begin, maar door de handen ineen te slaan zijt gij groot en machtig geworden. Mag God verhoeden dat uw verdere geschiedenis ook niet het bewijs levert voor de andere waarheid die wij stelden. En waaruit nu ontstaat tweedracht anders dan uit een overdreven en misplaatst eigenbelang? En hoe zullen wij tegen de verderfelijke invloed van die boze hartstocht bestand zijn, zo wij niet geleerd hebben ons zelf te vergeten, waar het het algemene welzijn geldt? Daarom nu, omdat die liefde tot de naasten, dat vergeten van ons zelf, in het algemeen belang nergens stelliger en beter geleerd wordt dan in het Woord van God, zo bidden wij u dat gij dat Woord vrijelijk onder u verkondigen laat. Of waar was ooit een volk, zelfs onder de blinde heidenen, waar niet ingezien werd dat de godsdienst de hoeksteen is waarop het gebouw van staat rusten moet zal hetzelfde veilig staan? Verhindert dan de vrije prediking des Woords niet, zonder welke de godsdienst niet bestaan kan. - Zullen niet twee druppels kwik zich ogenblikkelijk verenigen, zodra maar het beletsel weggenomen is, dat ze van elkaar scheidde? Zo zal het ook tussen u en ons zijn. Dat gij de prediking des Woords niet toelaten wilt is het wat ons verdeelt; maar nauwelijks zult gij daaromtrent anders bepaald hebben, of wij zullen, onder de zegen van God Almachtig, weder broeders wezen gelijk onze vaders dat waren. En gij, genadige heren, zult zodoende

van uw bergen een gezegend middelpunt van het Christendom maken; gij zult anderen een voorbeeld zijn, verdrukten beschermen en vervolgden een wijkplaats openen. En wanneer gij dan uw reis door dit aardse dal van tranen en beproevingen zult volbracht hebben; een reis waarop gij de goddelozen ten schrik en de trouwe belijder tot steun en hulp zult geweest zijn, zult gij glorieus binnengaan in de gewesten van de eeuwige gelukzaligheid, waar de Heer voor u als voor Zijn getrouwe dienstknechten een plaats zal bereid hebben."

(34) Lecta est epistola nostra in comitiis Badensibus. (OECOL. aan BUCER, 28 december 1530.)

(35) Wie mit einhalligkeit kleine Ding gross werdend. (ZW. Opp. II. p. 78.)

Er wordt niets door uitgewerkt.

Op zodanige wijze hadden de Evangelische leraren gemeend de Walstädter afgevaardigden te moeten toespreken. Maar hun poging miste doel. "Die preek is waarlijk lang genoeg (36)," zeiden sommigen van de afgevaardigden al geeuwende en hun verveling niet kunnende verbergen. Anderen vonden op het stuk aan te merken en trachtten nieuwe klachten en grieven daarop te bouwen.

(36) Libellum supplicem ad quinque pagos breviorum vellent. (Zw. Epp. II, p. 511.)
Fastidiunt tam sancta. (OECOL.)

Het adres van de leraren werkte dan niets uit. De Waldstäders bleven de vrije prediking des Woords weigeren, en zij wezen de hand van broederschap af, die men in de naam van de Heer van de Gemeente naar hen uitgestrekt had. Zij verkozen de paus boven het Evangelie. Alle hoop op schikking scheen verloren.

Oecolampadius.

Sommigen schemerde echter een denkbeeld voor de geest, dat wellicht, wanneer men het in uitoefening gebracht had, Zwitserland voor veel kwaads had kunnen behoeden en van de Hervorming zeer bevorderlijk zou geweest zijn; wij bedoelen het denkbeeld van een zelfstandig kerkelijk bestuur, geheel ontdaan van alle staatkundige invloed. Had men ertoe kunnen komen om alle hulp van de wereldlijke arm in deze van de hand te wijzen, dan zou mogelijk de geest van broederschap en overeenstemming niet zover van de Zwitserse bodem verbannen zijn geworden, en het Evangelie zou niettemin door eigen kracht grote voortgang gemaakt hebben. Gods Woord behoeft geen zwaarden of musketten om de overwinning te behalen. De verenigde invloed van Christelijk geloof en Christelijke liefde zonder inmenging van diplomatie en niet gerugsteund door militaire macht: zie daar de kracht waartegen de Waldstäders met hun pieken en hellebaarden niets zouden vermocht hebben. Niemand onder de hervormers had van die waarheid inniger de overtuiging dan OECOLAMPADIUS. Zijn gehele voorkomen, zijn innemend gelaat, de zachte uitdrukking van zijn ogen, zijn lange en eerwaardige baard, zijn indrukmakende wijze van spreken, en over het geheel een zekere waardigheid die tegelijk vertrouwen en eerbied inboezemde, maakte dat men bij hem eerder aan een apostel dan aan een hervormer dacht. Hij beschouwde misschien de zaak te zeer uitsluitend uit een zuiver geestelijk oogpunt; maar met dat al was hij bij uitnemendheid de man, die de Hervorming in Zwitserland had kunnen bewaren voor de rampen en bezwaren die haar getroffen hebben. Met zich van het Pausdom af te scheiden bedoelde hij geenszins in dezelfde plaats de wereldlijke macht te huldigen. "Dat wereldlijk gezag wat aan de gemeenten dezelfde eigenaardige

onafhankelijkheid zou willen benemen," dus schreef hij aan ZWINGLI, "zou onverdragelijker zijn dan de Antichrist (de paus) zelf (37). - De hand van de overheid wondt met het zwaard dat zij voert, maar de hand van CHRISTUS geneest de wonden. CHRISTUS heeft niet gezegd: "Indien uw broeder u niet hoort, zeg het aan de overheid," maar, "zeg het van de gemeente." De Kerk en de Staat hebben geheel bijzondere plichten te vervullen. De Staat kan veel doen wat het Evangelie aan de Kerk ontzegt (38)."

(37) Intolerabilior enim Antichristo ipso magistratus, qui Ecclesiis auctoritatem suam adimit. (Zw. Epp. II, p. 510.)

(38) Ipsorum functio alia est et ecclesiastica, multaque ferre et facere potest quae puritas evangelica non agnoscit. (Ibid.)

Zijn denkbeeld vindt geen bijval.

OECOLAMPADIUS begreep terecht dat het van belang was dat deze zijn wijze van zien meer algemeen de denkwijze werd der Hervormde Kerk. Hij, de zo zachtzinnige en zo behoedzame man, schroomde niet om zijn mening op dit punt open te leggen en staande te houden. Hij ontwikkelde deze zijn inzichten eerst voor een synodale vergadering, en vervolgens ook voor de senaat van Bazel (39). Het moet ons verwonderen dat dit denkbeeld van OECOLAMPADIUS aanvankelijk enige bijval bij ZWINGLI scheen te vinden (40) (41); maar hetzelfde verwierf daarom toch de goedkeuring niet van de overige broederen. Vooral was BUCER er niet mee ingenomen, die ook meende dat die volstreekte onafhankelijkheid van de Kerk niet welbestaanbaar was met de welbegrepene oppermacht van de wereldlijke overheid (42).

(39) Orationis meae quam, fratrum nomine, coram senatu habui. (Ibid.)

(40) Ut mihi magis ac magis arridet. (Zw. Epp. II, p. 518.)

(41) Ik verwonder mij daarover geenszins: want toch die beide plannen van OECOLAMPADIUS en ZWINGLI schijnen mij toe niet onverenigbaar te zijn, zo zij slechts recht uitgeoefend worden. - Te weten een zelfstandig kerkelijk bestuur, ontdaan van alle staatkundige invloed, kan toch, uit hoofde van het uiteenlopende der Godsdienstige begrippen, zich niet wel tot een enkel algemeen bestuur bepalen, zal het niet weder in dwang ontaarden: het kan alleen geschieden door de vrijlating van verschillende genootschappen, elk bestaande onder hun bijzondere besturen, bij welke zich ieder naar zijn genoegen voegen kan, zich, zolang hij daarin blijft, vooral het leeraarambt daarin bedient, trouw aan dezelfde leer en instellingen houdende. - En dan van de zijde van de Staat geen andere uitoefening van macht, dan tot handhaving van die ware en algemene Godsdienstvrijheid, benevens de gestelde voorwaarden, waarop zij rust. - En wat verschilt dat veel van wat ook nu de oprechte voorstanders van kerkelijke en staatkundige vrijheid bedoelen, doch tot hertoe vruchteloos wensen en inroepen? - L. R.

(42) Ut non impediatur alicubi magistratum Christianum. BUCER aan Zw., p. 836.)

Intussen waren de pogingen van OECOLAMPADIUS niet volstrekt vruchteloos. Als een gevolg daarvan mag men althans beschouwen, dat op een in februari 1531 te Bazel gehouden landdag der Hervormde kantons Bazel, Zurich, Bern en St. Gallen, het besluit genomen werd, dat bij alle verschillen en moeilijkheden die er met betrekking tot de leer of de godsdienst mochten ontstaan, een vergadering van godgeleerden en leken zou bijeengeroepen worden, die de punten van verschil zouden toetsen aan de uitspraken van de Heilige Schrift (43). Dit besluit was niet alleen

geschikt om de eenheid van de vernieuwde Kerk te bevorderen, maar moest daaraan ook een eigendommelijke kracht en een inwendig leven schenken, waarin ongetwijfeld de waarborg voor duurzaamheid en zelfstandigheid lag opgesloten.

(43) J.J. HOTTINGER. III, p. 554.

IV.

Zwingli.

Er was echter reeds te veel gebeurd dat niet weder kon herroepen worden, dan dat het mogelijk geweest zou zijn om Zwitserland nu nog te bewaren voor de onheilen die gereed waren dit land van de vrijheid te treffen. De Hervorming was ongelukkigerwijze reeds te zeer met politieke belangen vermengd geworden. Die richting had zij ontvangen van iemand die in meer dan een opzicht van OECOLAMPADIUS belangrijk verschilde; van ZWINGLI, van hem wiens stout en doordringend oog, sterk sprekende wezenstrekken en vaste gang geheel en al de ondernemende en als tot handelen geboren man aankondigden. Vertrouwd met de lotgevallen en de daden van de grote mannen van de oudheid, zien wij hem, met de wil om de Hervorming te redden, de voetstappen van een DEMOSTHENES en een CATO drukken, in plaats van uitsluitend voort te wandelen op de weg, waarop een JOHANNES en een PAULUS hem waren voorgegaan. Zijn zekere blik wendt zich naar alle zijden, en dringt zowel tot de kabinetten van de vorsten als tot de vergaderzaal van de volksenaat door, in plaats van uitsluitend opwaarts te zien tot God.

De Christen - broederstaat.

Wij hebben vroeger vermeld dat ZWINGLI, ziende dat de groten van de aarde zich met nadruk tegen de Hervorming gingen stellen, reeds in 1527 het plan ontworpen had van een Evangelische vereniging of een dus te noemen broederstaat (1), die alle vrienden van het Woord van God en van de Hervorming zou omvatten, en dus een bolwerk daar stellen dat, zolang de eendracht bewaard bleef, machtig en sterk moest wezen. Dit plan kon daarom te eerder gelukken, daar ZWINGLI zowel Straatsburg als Augsburg, Ulm, Reutlingen, Lindau, Memmingen en meer andere steden van Opper - Duitsland op zijn hand had en hij daar medewerking mocht verwachten. Constanz trad toe in December 1527, Bern in juni 1528, St. Gallen in november van hetzelfde jaar, Biel in januari 1529, Mulhausen in februari, Bazel in maart, Schafhausen in september en Straatsburg in december. Deze staatkundige verrichtingen van ZWINGLI hebben hem van velen hoge lof doen verwerven. Wij integendeel noemen die politieke zijde van zijn karakter de schaduwzijde, en vinden er de aanleiding in tot werkelijke misslagen die hij beging. Naarmate de hervormer het voetspoor van de apostelen verliet, volgde hij, zijns ondanks wellicht, het kwade voorbeeld door het Pausdom gegeven, door sterkte te zoeken in de wapenen van het vlees. De eerste tijden der Kerk kenden geen andere verdedigingsmiddelen tegen vijandelijke aanvallen en vervolgingen, dan alleen het Woord van de Waarheid en van de Vrede. Het geloof was het, waardoor de eerste Christenen hun tegenstanders overwonnen. Maar ZWINGLI voelde het ook levendig, dat hij door zijn staatkundige bemoeiingen zijn kring van dienaar des Evangelies te buiten ging, en daarom zocht hij naar gronden die hem in de bijzondere omstandigheden waarin hij zich bevond verschonen konden. "Het is een waarheid," zei hij, "dat Gods Woord de hulp van de menselijke arm niet behoeft om over alle hindernissen te zegepralen. Maar het behaagt God niettemin om mensen als

werktuigen te gebruiken, en Zijn kracht in menselijke zwakheid te volbrengen. Laat ons daarom elkaar de hand reiken, en maken wij voortaan slechts één volk, één bondgenootschap uit, van de oorsprong van de Rijn af, tot aan Straatsburg toe (2)."

(1) Civitas Christiana.

(2) Dass von oben hinab hie dises Rhijns, bis gen Strasbourg ein Volk und Bundniss würde. (Zw. Opp. II, p. 28.)

Zwingli in dubbele betrekking.

ZWINGLI vervulde een dubbele betrekking - hij was tegelijkertijd hervormer en magistraatspersoon. Maar dit zijn twee karakters die evenmin in dezelfde man behoren verenigd te zijn als die van leraar en van krijgsman. Wij hebben er vrede mede dat de krijgsman het zwaard trekt en dat de magistraatspersoon er op uit is om verbonden tot stand te brengen; zij volgen daarmede slechts de roeping die zij vermenen te hebben. Maar wij zullen het altijd hogelijk afkeuren in een Christenleraar, dat hij zich waagt in de doolhof van de staatkunde of op het terrein van de veldoverste.

In oktober 1529 ging ZWINGLI naar Marburg, gelijk wij vroeger gezien hebben, ter voldoening aan een uitnodiging die hij van PHILIPPUS van Hessen ontvangen had; en terwijl geen van beide zich goed met LUTHER hadden kunnen verstaan, greep er een nauwe toenadering plaats tussen de landgraaf en de Zwitserse hervormer; mannen die in gelijke mate door een kloeke en ondernemende geest zich kenmerkten.

Zwingli en Luther.

De twee hervormers, LUTHER en ZWINGLI, verschilden niet minder in hun staatkundige inzichten, dan zij dit deden in hun godsdienstige denkbeelden. LUTHER die in een klooster de beginselen van een lijdelijke gehoorzaamheid als ingezogen had, had daar bijna uitsluitend de schriften van de kerkvaders bestudeerd. ZWINGLI daarentegen was opgevoed in het land van de vrijheid, en had gelegenheid gehad om in zijn jeugd, die tijd welke zoveel beslist voor het volgend leven, de geschiedenis te leren kennen van de oude republieken. Terwijl dan LUTHER gestemd was voor onderwerping en gehoorzaamheid aan het wereldlijk gezag, kon ZWINGLI geen onderdrukking dulden en predikte hij verzet tegen alle geweld.

Zwitserland en Duitsland.

Deze twee mannen waren de getrouwe vertegenwoordigers van de bijzondere geest van hun volk. In het noordelijk Duitsland maakten de vorsten en de adel van oudsher het eigenlijke volk uit; de lagere standen hadden om zo te zeggen geen politiek karakter, en gehoorzaamden slechts aan de wenk van de groten. Ten tijde van de Hervorming duurde deze onderworpen toestand van de goede Duitsers nog altijd voort, en de woorden van geestelijke of wereldlijke overheden waren zoveel stellige wetten. In Zwitserland daarentegen, zowel als in het zuidelijk Duitsland en aan de Rijn, hadden vele steden zich burgerlijke vrijheid weten te verwerven, alhoewel daartoe een harde strijd was nodig geweest; en daar vandaan is het ook, dat wij overal daar het volk een zo werkzaam aandeel zien nemen in het tot stand brengen der Hervorming. Dit laatste nu had een goede zijde, maar ook een kwade. De hervormers zelf toch waren mannen uit het volk, en werden uit dien hoofde al licht verleid om dáár overal waar de toestand van slaafse gehoorzaamheid in meerdere of mindere mate voor die van vrijheid had plaats gemaakt, hun invloed op de menigte en niet op de groten en aanzienlijken te beproeven; en dit was dáárom verkeerd, omdat daaruit, ook al wilden de hervormers zelf dat niet, zo geredelijk aanleiding ontstond ook voor

staatkundige veranderingen, die hoe wenselijk ook hier en daar, geenszins behoorden tot de verheven taak der hervormers van de 16de eeuw. Maar afgezien van die bedenking, zo was het zeker voor de Hervorming gemakkelijker om zich met republieken in betrekking te stellen dan met oppermachtige koningen of keizers. Dit intussen heeft haar in de grootste moeilijkheden gebracht. Zwitserland bepaaldelijk moest het voor volgende tijden bewijzen dat het koninkrijk van CHRISTUS niet is een koninkrijk van deze wereld.

De landgraaf.

Er was evenwel iemand onder de Duitse vorsten, met wie de Hervormden uit de vrije staten van Zwitserland wel in nadere verbinding hadden willen komen: PHILIPPUS van Hessen. ZWINGLI's wijze van zien was ook geheel de zijne. Op die grond dan wilde de hervormer deze zijn vorstelijke vriend zo graag opgenomen zien in het Evangelisch verbond. Bern echter was beducht dat dit zowel de keizer mishagen als de andere kantons nieuwe grond tot ongenoegen geven zou, en was er dus tegen. "Wat!" riepen de Zurichers en anderen uit, "willen de Berners er zich tegen verzetten, dat wij in ons bondgenootschap een vorst opnemen die hetzelfde slechts tot eer zijn kan, en wiens toetreding de Heer JEZUS CHRISTUS welgevallig en voor onze vijanden ten werkelijke schrik wezen zou (3)?" - "De Beer (Bern)," zei ZWINGLI, "is jaloers op de Leeuw (Zurich); maar er moet een einde zijn aan dergelijke kleingeestigheden. De overwinning kan niet behaald worden dan door eenheid van zin, door moed en volharding." Uit een brief in cijferschrift zou men kunnen opmaken dat Bern op dit punt nog heeft toegegeven, onder voorbeding echter, dat van dit verbond met een vorst des keizerrijks geen openlijke melding zou gemaakt worden (4).

(3) *Ipsis et nobis honestius, ob religionis et caritatis causam, Christo gratius, ob conjunctas vires utilius, hostibusque terribilius.* (Zw. Epp. II, p. 481.)

(4) *Tantum recusaverunt aperte agere.* (Ibid. p. 487.) Het getalmerk 3 moest, naar het schijnt, de Berners aanduiden.

Poging om Luther en Zwingli tot overeenstemming te brengen.

OECOLAMPADIUS bleef, aan zijn eigen inzichten getrouw, zijn voortvarende vriend wijzen op de weg van gematigdheid en schikking, die, naar zijn begrip, alleen in veiligheid tot het doel voeren konden. Hij vertrouwde vastelijk dat de zegepraal van het geloof slechts door wapenen des geloofs kon bevochten worden. Er viel nu ook iets voor, dat hem hierbij veel in de hand werkte. Ter gelegenheid namelijk dat in 1530 de afgevaardigden van de dusgenoemde Christen - broederstaat te Bazel vergaderd waren, deden de gecommitteerden van Straatsburg veel moeite om een toenadering tussen ZWINGLI en LUTHER te bewerken. OECOLAMPADIUS schreef daarover aan ZWINGLI, met verzoek dat hij zich haasten zou om naar Bazel te komen (5), en met de bede dat hij toch niet al te onbuigzaam zich betonen mocht. "Te zeggen dat het lichaam en bloed van CHRISTUS werkelijk aanwezig is in het Avondmaal, mag wel wat hard in de oren klinken," dus drukte hij zich uit; "maar wordt de uitdrukking niet verzacht, wanneer men er bijvoegt *geestelijk en niet lichamelijk* (6)?"

(5) *Si potes, mox advola.* (Zw. Epp. II, p. 547.)

(6) *Christi corpus et sanguinem adesse vero in coena fortasse cupiam durius sonat, sed mitigatur dum adjungitur animo non corpore.* (Ibid.)

De poging mislukt.

ZWINGLI bleef onverzettelijk. "Het is alleen om LUTHER te believeen dat gij zo spreekt, en niet in het belang van de waarheid," zei hij (7). "*Edere est credere* (8)." Echter waren er onder de leden van de gezegde vergadering wie het volle ernst was om, kon het zijn, een verbroedering uit te werken. Het ogenblik scheen daartoe niet ongunstig. Zelfs had de keurvorst van Saksen het denkbeeld geopperd van een vereniging van alle Evangelische Christenen: een denkbeeld, dat door de landgraaf bij de Zwitserse steden zeer aangedrongen werd. Ook verhaalde men vrij algemeen, dat LUTHER en ZWINGLI voornemens waren gemeenschappelijk dezelfde geloofsbelijdenis te doen. Ten aanzien van LUTHER zei ZWINGLI ook op zekere dag aan tafel, ten aanhore van velen (denkelijk dacht hij hier aan de vroegere verklaring van de Saksische hervormer), dat LUTHER niet zo zou blijven hechten aan zijn bijzonder begrip wegens het Avondmaal, indien maar niet MELANCHTON hem daarin versterkte (9). Een en ander dan maakte het niet onwaarschijnlijk dat de Hervormden nu zouden inzien dat aaneensluiting slechts hen machtig maken kon, alhoewel die vereniging daarom geen militaire vereniging behoefde te wezen. Maar het bleek al spoedig dat ZWINGLI verkeerd geoordeeld had omtrent LUTHER. Deze vorderde namelijk dat ZWINGLI en OECOLAMPADIUS beiden een schriftelijke verklaring geven zouden, waarbij zij zijn opvatting van de zaak onvoorwaardelijk tot de hunne maken moesten. Deze eis maakte natuurlijk op eenmaal een einde aan de onderhandelingen. - Nu dan het uitzicht op vrede in de hier bedoelde alles omvattende zin moest opgegeven worden, werd de vrees voor oorlog weer opgewekt. Terwijl OECOLAMPADIUS meer lijdelijk toeschouwer bleef, zou ZWINGLI handelen.

(7) Haec omnia fieri pro Luthero neque pro veritate propugnandi causa. (Ibid. p. 550.)

(8) Eten is hier een daad des geloofs.

(9) Memini dudum Tiguri et dicentem cum convivio me exciperes, Lutherum non adeo perperam de Eucharistia sentire. nisi quod Melanchton ex alio eum cogeret. (Zw. Epp. II, p. 562.)

Zwingli wordt geheel staatsman. Zijn oordeel over de keizer. Een brief van hem.

En zeker, van nu aan ging ZWINGLI met verhaaste schreden voort op het pad, dat voor hem zo noodlottig moest worden. Zijn karakter, zijn vaderlandsliefde en de begrippen die hij in vroegere leeftijd had opgedaan, waren oorzaken, die daartoe krachtig samenwerkten. Te midden van zo vele gewichtige gebeurtenissen, waarbij hij aan de aanvallen van zijn vijanden ten doel stond, maar niet minder leed onder de tegenwerking en het wantrouwen van vrienden, scheen hij een geheel ander mens geworden. Van deze tijd af aan namelijk verdwijnt in ZWINGLI de hervormer genoegzaam geheel, en in plaats daarvan zien wij voortaan in hem alleen de Zwitserse burger, de staatsman, die een vijandelijke macht meent gereed te zien om de algemene slavernij van de volken met geweld te herstellen, en die het zich ten dure plicht acht daartegen de kamp op leven en dood aan te gaan. De keizer had toen juist een nauw verbond gesloten met de paus. Zo nu niet in tijds een tegengewicht werd in de schaal gelegd, zou het misschien voor altijd te laat zijn, meende ZWINGLI, en het zou met de Hervorming en met alle geestelijke en burgerlijke vrijheid gedaan wezen; ja het Zwitsers eedgenootschap zelf zou gevaar lopen. "De keizer," zei hij "zet vriend tegen vriend, en vijand tegen vijand op; en het is zijn doel om van die algemene verwarring zich te bedienen ten gunste van het Pausdom, maar voornamelijk ook ter uitbreiding van zijn eigen macht. Hij heeft de kastellaan van Musso aangezet om een inval te doen in Grauwbunderland; - hij brengt hertog GEORGE van Saksen in het harnas tegen

hertog JOHAN; - hij zet de bisschop van Constanz op tegen de stad - de hertog van Savoyen tegen Bern - de vijf kantons tegen Zurich - en de bisschoppen van de Rijn tegen de landgraaf. Hij wacht slechts tot die allen onderling aan het oorlogen zullen zijn, om dan zichzelf als bemiddelaar op te dringen, en vorsten zowel als steden op die wijze geheel aan zich te onderwerpen, althans van invloed en zelfstandigheid te beroven. Helaas! wat tweedracht en hoeveel onheil wordt er niet gesticht, onder het voorwendsel van het keizerrijk te bevestigen en de godsdienst te herstellen (10)!" Maar ZWINGLI, de hervormer, de burger van een kleine stad in Zwitserland, deed meer dan weeklagen. Hij vormde de uitgestrektste politieke plannen, en dacht aan niets minder dan aan een verbond van geheel Europa, gericht tegen die zo gevreesde ontwerpen des keizers. De boerenzoon uit Toggenburg durfde zijn hoofd verheffen tegen de machtigste monarch van zijn tijd! "Die man," dus schreef hij aan een raadsheer van Constanz, "moet een verrader of een lafaard zijn, die in werkeloosheid blijft nederzitten wanneer het zijn plicht is om van alle zijden volk en wapenen tezamen te brengen, ten einde de keizer te tonen, dat het hem niet zo ligt vallen zal om het Pausdom te doen zegevieren, de vrije steden aan banden te leggen en Helvetië te dwingen (11). Nauwelijks zes maanden geleden heeft hij ons een staaltje gegeven hoe hij denkt te handelen. Heden zal hij het met de ene stad beproeven, morgen met een andere, en zolangzamerhand met allen. Hij zal ze wapenen noch geldmiddelen laten en ze geheel weerloos maken... Wek Lindau en de gehele omtrek uit de slaap der zorgeloosheid op. Zo zij blijven voortsluimeren zullen zij zich te laat beklagen, dat men hun de burgerlijke vrijheid ontnomen heeft, onder de dekmantel van de godsdienst. Wij moeten geen vertrouwen stellen in de vriendschap van onze verdrukkers. DEMOSTHENES zei terecht, dat de geweldenaars niets zozeer haten als thn tqn poleqn elenferian (12). De keizer biedt ons met de ene hand brood aan, maar in de andere verbergt hij een steen (13)." Enige tijd daarna schreef ZWINGLI aan zijn vrienden in Constanz: "Weest moedig; vreest de plannen van KAREL niet. Het scheermes zal slechts hem beschadigen, die zich zoveel moeite geeft om het zelf te slijpen (14)."

(10) Quae dissidia, quas turbas, quae mala, quas clavan de! (Zw. Epp. II, p. 429.)

(11) Romanam fidam restituere, urbes liberas capere, Helvetios in ordinem cogere. (Zw. Epp. maart 1530.)

(12) De vrijheid van de steden.

(13) Caesar altera manu panem ostentat, altera lapidem celat. (Zw. Epp. maart 1530.)

(14) Incidet in cotem aliquando novacula. (Ibid. p. 544.)

Dus niet langer getoefd! Of zouden zij die zulk een tegenstand in de zin hadden lijdelijk blijven wachten, totdat KAREL V het kasteel van Habsburg zou komen opeisen? - Het Pausdom en het keizerrijk zijn, zo zei men in Zurich, zo nauw verenigd (15), dat het een zonder het andere niet bestaanbaar is. Die dan het Pausdom verwerpt moet ook het keizerrijk niet aannemen, en die de keizer niet huldigen wil moet ook ophouden een aanhanger van de paus te zijn.

(15) Bapst und Keyserthumen habend sich dermassen in einandern geflickt. (BULL., II, p. 343.)

Karel is een dwingeland in Zwingli's ogen.

Het schijnt dat ZWINGLI in zijn gedachten zich niet bepaalde bij een blote tegenstand, bij verdediging alleen. Daar nu het Evangelie opgehouden had hem

voornamelijk bezig te houden, nam zijn geest in het staatkundige een wijdere vlucht. "Eén man alleen moet het zich niet in het hoofd zetten om een gewelddenaar te onttronen," zei hij; "dat was strafwaardige opstand, een roekeloos verzet tegen de orde en een dwaselijk verstoren van de rust in de staat. Maar wanneer een geheel volk, of althans de meerderheid van de natie de verdrukker tegenstaat, en zich van hem ontdoet zonder daarbij aan buitensporigheden zich schuldig te maken, dan is het een goed werk en het is God die de strijd zal aanvoeren (16)." KAREL V was in die tijd een dwingeland in de ogen van ZWINGLI; en hij wenste niets vuriger dan dat geheel Europa zich tegen de man des gewelds verenigen mocht, en hem nederwerpen van de troon, welke hij, als tiran, ontwijdde.

(16) So ist es mit Gott. (Zw. Opp.)

Merkwaardig schrijven aan de landgraaf. Misslagen.

Het was alsof de tijd van DEMOSTHENES en van de beide CATO's wedergekomen was; immers zij konden niet krachtiger en aanhoudender verzet gepredikt hebben tegen geweld en onderdrukking. ZWINGLI is, uit een staatkundig oogpunt gezien, een der grootste mannen uit de nieuwere tijden geweest. Deze lof moeten wij hem geven, alhoewel dezelfde misschien voor hem, als dienaar des Evangelies, tevens het grootste verwijt bevat. Hij had bij zichzelf alles overlegd om een revolutie voor te bereiden, die, was zij ooit uitgewerkt geworden, een geheel andere wending gegeven zou hebben aan de loop van de gebeurtenissen sinds die tijd. Hij had reeds de man in het oog, die hij de plaats wilde doen innemen van hem, die, naar zijn mening, alle recht op de regering verbeurd had. Hij had KAREL'S opvolger reeds gevonden onder de vorsten van Europa. Het was zijn vriend de landgraaf. "Genadige vorst en heer! "dus schreef hij aan PHILIPPUS, op 2 november 1529, "aan u schrijf ik als een zoon aan zijn vader zou doen. Ik geloof dat God u voor grote dingen bestemd heeft....Ik durf die dingen echter alleen in mijn gedachten nemen, maar er dadelijk van spreken durf ik niet (17)....Evenwel wij zullen toch eerlang moeten handelen (18).....Al wat ik naar mijn zwak vermogen doen kan ter bevestiging van de waarheid, tot redding van de algemene Kerk, en tot sterking of uitbreiding van de macht en de invloed van u en allen die het met God en godsdienst wel menen, wil ik met Gods hulp zeker doen." Zo was dan deze grote man op de dwaalweg vervallen. Hij bewees met zijn voorbeeld al wederom, dat ook de verhevenste geesten misslagen begaan, en dat de voortreffelijksten onder de mensen niet vrij zijn van die zwakheden en gebreken, die ons ganse geslacht aankleven. Niemand dan de Heiland alleen heeft het ooit met gerustheid kunnen vragen: "Wie van u overtuigt mij van zonde?" -

(17) Spero Deum te ad magnas res....quas quidem cogitare sed non dicere licet. (Zw. Epp. II, p. 666.)

(18) Sed fieri non potest quin tintinnabulum aliquando felix adnectatur. (Ibid.).

Wij zullen nu in de naam van de Hervorming misslag op misslag zien begaan. De oorzaak daarvan lag in de onbehoorlijke vermenging van godsdienst met staatkunde. Ik mag ze niet verzwijgen die misslagen. Integendeel! Zij maken zoveel dure lessen uit voor alle volgende geslachten.

Gezantschap naar Venetië.

Er is grond om te denken dat reeds te Marburg tussen ZWINGLI en de landgraaf de grondtrekken zijn ontworpen geworden van een algemeen verbond tegen KAREL V.

De landgraaf had op zich genomen om de vorsten totdat verbond te bewegen, en ZWINGLI zou de vrije steden van zuidelijk Duitsland en van Zwitserland daartoe overhalen. De laatste ging verder. Hij vormde het plan om ook de republieken van Italië - voor het minst het machtige Venetië in het verbond op te nemen. Het voorname oogmerk daarmee was, dat de keizer aan de andere zijde van de Alpen mocht bezig gehouden worden en daardoor belet om al zijn macht tegen Duitsland aan te wenden. - ZWINGLI, de man die vroeger zo ernstig gewaarschuwd had tegen alle vreemde verbintenissen, en die bij zo onderscheiden gelegenheden gezegd had, dat Zwitserland geen andere bondgenoot moest zoeken dan alleen de machtige arm van God in de hemel, - begon nu te ijveren voor datgene wat hij tevoren had afgekeurd, en bereidde in die blinde ijver zichzelf, zijn bloedverwanten, zijn vaderland en zijn Kerk de veelvuldige jammeren die wij nu elkaar zullen zien opvolgen.

Collin.

Nauwelijks was ZWINGLI teruggekomen, of hij had, nog voordat hij een officiëel verslag van het in de conferentie voorgevallene aan de grote raad had gedaan, bij de senaat de benoeming bewerkt van een gezant naar Venetië. Grote mannen denken al lichtelijk, wanneer het met hun ontwerpen aanvankelijk voor de wind gaat, dat zij tot alles in staat zijn, alles doen of althans alles besturen kunnen. Dit was zeker hier het geval met ZWINGLI. Hoe het zij, er werd tot de genoemde betrekking van ambassadeur geen staatsman gekozen, maar een van de vrienden van ZWINGLI, die hem vergezeld had op zijn jongste tocht naar Duitsland - de professor in het Grieks RUDOLF COLLIN, een kloekhartig en scherpzinnig man, die ook Italiaans verstond. De Hervorming ging zich dan nu in verbinding stellen met de doge en de procurator van St. Markus. De Bijbel scheen haar niet genoeg te zijn - ook het *gulden boek* moest geraadpleegd worden (19). Een grotere vernedering kon zij zichzelf wel niet berokkend hebben. Evenwel was ZWINGLI misschien enigermate te verschonen, wanneer men bedenkt dat Venetië in die tijd bij de Protestanten in het algemeen vrij hoog stond aangeschreven. Daar ontmoette men, het moet gezegd worden, meer onafhankelijkheid van de paus, meer vrijheid van denken dan in enig ander gedeelte van Italië. LUTHER zelf schreef dan ook eenmaal aan GABRIËL ZWILLING, leraar te Torgau: "Wat ben ik verheugd geweest over wat gij mij schrijft aangaande Venetië! God zij gedankt en geprezen, dat men ook daar Zijn Woord ontvangen heeft (20)!"

(19) Het ambt van procurator van St Markus, was een van de aanzienlijkste betrekkingen bij de Staat van Venetië. Daaraan was onderandere het opzicht verbonden over de St. Markuskerk als gebouw, als ook over dezelfde inkomsten, bibliotheek en archief. Het *gulden boek* was het register dat de namen bevatte van de Venetiaanse edellieden. - L. R.

(20) Laetus audio de Venetis quae scribis, quod verbum Dei receperint, Deo gratia ac gloria. (7 maart 1528. L. Epp. III, p. 289.)

COLLIN mocht op 26 december voor de doge en de senaat verschijnen. Allen waren verwonderd dat de gezant slechts een soort van schoolmeester was, die zonder gevolg en zonder alle uiterlijke praal in Venetië verscheen was. Zij konden zelfs zijn geloofsbriefven niet begrijpen, zo zonderling waren die ingericht, en COLLIN moest daarvan uitleg geven. "Ik ben tot u gekomen," zei hij, "in de naam van de raad van Zurich en van de steden van de Christelijke broederschap - allen vrije steden gelijk Venetië - om u uit te nodigen in het algemeen belang tot het bestaande verbond toe te treden. De toenemende macht des keizers is hoogst bedenkelijk voor alle republieken.

Hij bedoelt niets minder dan de heerschappij over geheel Europa in handen te krijgen. Zo hij hierin slaagt is het natuurlijk gedaan met alle vrije staten. Wij moesten onze pogingen dan verenigen om hem te stuiten (21)." De doge antwoordde dat de republiek juist een verbond met de keizer had aangegaan. Ook bleek het genoegzaam dat de Zwitserse gezant niet zonder wantrouwen door de senaat ontvangen was. Maar later gaf toch de doge, die graag een uitweg aan beide zijden behield, in een bijzonder gehoor (22) te kennen, dat Venetië met genoegen de uitnodiging van Zurich ontvangen had, en dat er ten allen tijde een Venetiaans regiment, op kosten van de republiek, in gereedheid zou gehouden worden, om de Evangelischen in Zwitserland zo nodig te ondersteunen. De kanselier in zijn plechtgewaad deed COLLIN uitgeleide tot aan de deur, en herhaalde nog, in het ogenblik dat deze het paleis verliet, de gedane belofte van ondersteuning.

(21) Formidandam rebus - publicis potentiam Caesaris, quae omnino ad Europae monarchiam vergit. (Zw. Epp. II, p. 445.)

(22) Postea privatim alia respondisse. (Zw. Epp. II, p. 445.)

Verdere misslagen.

Dit gezantschap, hoewel dan wel niet geheel naar wens uitgevallen, droeg toch bij om de Hervorming meer en meer op het dwaalspoor te doen voortgaan. Het gerucht van het voorgevallene werd aldra algemeen verbreid, en gaf ook aan de minst achterdochtigen, CAPITO bij voorbeeld, ruime stof voor bezorgdheid en nadenken. Men hield het gehouden gedrag van Venetië voor een nieuw staaltje van de trouwelooste staatkunde (23).

(23) Perfidiam adversus Caesarem, fidem videri volunt. (CAPITO, Zw. Epp. II, p. 445.)

Aanleiding tot een verbond met Frankrijk.

Maar dat was niet genoeg. De Hervorming moest nog verder vernederd worden. ZWINGLI zag dat zijn tegenstanders onder de mannen van het keizerrijk steeds in getal en in macht toenamen, en dit deed hem zijn tegenzin tegen Frankrijk overwinnen, in de hoop daar eenmaal hulp te vinden. Alhoewel er thans tussen hem en FRANS I werkelijk grotere oorzaak van verwijdering bestond dan vroeger, daar deze vorst het bloed van de Evangeliebelijders niet gespaard had, zo belette dit niet dat ZWINGLI nu niet ongezind was om met hem een verbond te sluiten. Dit bleek toen Frankrijk zelf daartoe voorstellen deed.

LAMBERT MAIGRET, een Frans generaal, die, naar het schijnt, enige overhelling tot de Hervorming betoonde (en deze omstandigheid is geen kleine verschoning voor ZWINGLI), trad met de hervormer in briefwisseling. Hij gaf ZWINGLI daarbij te verstaan, dat de geheime oogmerken van KAREL V een verbond tussen de koning van Frankrijk en de Zwitserse Staten noodzakelijk hadden gemaakt. "Werk gij," dus waren de woorden van MAIGRET, "werk gij mede tot een zaak die Gode welgevallig moet zijn. Het kan u met Gods hulp niet moeilijk vallen (24)." ZWINGLI was in het eerst verbaasd over deze stap van de kant van Frankrijk. "De koning is zeker in grote verlegenheid," dacht hij (25). Tweemaal liet hij echter het aanzoek onbeantwoord; maar de generaal van FRANS I hield er op aan, dat de hervormer hem het ontwerp van een verbond zou voorleggen. Eindelijk kon de man uit de bergen van Toggenburg niet langer weerstand bieden aan de aanzoeken van de Franse zaakgelastigde. Zo

KAREL V ten val gebracht zou worden, dan kon dit zeker, zonder de medewerking van Frankrijk moeilijk geschieden; en waarom zou ook niet de Hervorming in verbintenis treden met FRANS I, met het oogmerk om in het keizerrijk iemand aan het hoofd te brengen, die op zijn beurt later de koning van Frankrijk zou kunnen noodzaken om de Hervorming in zijn Staten toe te laten? Zo scheen dan alles geheel naar ZWINGLI's wens te gaan. De dwingeland zou eerlang van de troon gestoten worden, en misschien zou hij de paus in zijn val meeslepen. Hij deelde dan de voorlopige onderhandelingen mede aan de geheime raad, en COLLIN vertrok om het bedoelde plan van overeenkomst aan de Franse generaal ter hand te stellen (26). "Nooit," dus was de aanhef van dit stuk, "hebben enige andere vorsten of volken zo krachtig aan de macht van de keizers het hoofd geboden dan Frankrijk en Zwitserland. Daarin behoren wij Frans en Zwitsers ook nu de voetstappen van onze voorouders te drukken. Zijn allerchristelijkste majesteit - wiens hoogste wens het is, dat het Evangelie zuiver en ongeschonden mag bewaard blijven (27) - is dan bereid om met de Christelijke vereniging van Zwitserland een verbond aan te gaan, dat gegrond zal zijn op de Goddelijke wetten, en dat onderworpen zal worden aan de beoordeling van de Evangelische godgeleerde van Zwitserland." Dan volgde een ontwerp van de artikelen die het traktaat zouden uitmaken.

(24) Operi Creatori nostro acceptissimo, Dominationi tuae facillimo, media gratia Dei.
(Zw. Epp. II, p. 413.)

(25) Regem admodum desperare et inopem concilii esse, ut nesciat quo se vertat.
(Ibid. p. 414.)

(26) Bis negavi, at tertio misi nou sine conscientia Probulatarum. (Zw. Epp. II, p. 422.)

(27) Nihil enim aequi esse in votis Christianissimi Regis, atque ut Evangelii puritas illibata permaneat. (Ibid. p. 417.)

Ontwerp van een te sluiten traktaat.

LANZERANT, een ander zaakgelastigde des konings, gaf nog dezelfde dag waarop dit ontwerp van een verbond tussen de hervormde Zwitsers en de vervolger van de Franse hervormden was overgegeven geworden (27 februari), een antwoord. Het ontwerp sprak van de onderwerping daarvan *aan de beoordeling van de Evangelische godgeleerden van Zwitserland*. Dit was het niet wat Frankrijk verlangde. De koning had het oog geslagen op Lombardije, maar omtrent het Evangelie was hij vrij onverschillig, alhoewel in het bedoelde ontwerp - traktaat van hem gezegd was, dat het "zijn hoogste wens was, dat het Evangelie zuiver en ongeschonden mocht bewaard blijven." Hij had overigens voor zijn plannen op Lombardije de hulp nodig van al de Zwitsers, en daarom kon een verbond, dat de Roomse kantons tot zijn vijanden maken moest, hem niet dienen. Alsnu voldoende wetende dat ten aanzien van de gevoelens van de Zurichers en hun bondgenoten geheel verschilden van wat men gewent had, zo was dit reden genoeg om aan de Franse zijde de zaak niet sterk meer te trekken. "Het stuk dat gij ons aangeboden hebt is wel genoeg gesteld," zei dan LANZERANT tot de Zwitserse afgevaardigde, "maar ik kan er de bedoeling toch niet goed van vatten. Dit zal echter wel aan mij liggen, daaraan twijfel ik geenszins....Overigens zult gij mij toestemmen," vervolgde hij, "dat het geen zaak is om te zaaien, alvorens de grond behoorlijk bearbeid en tot het opnemen van het zaad geschikt gemaakt is. Wij moeten onze tijd afwachten."

Er komt niets van de zaak. Een gezegde van Erasmus.

De Hervorming oogstte derhalve niets dan teleurstelling en vernedering van deze verkeerde pogingen. Maar ook hoe kon het anders, daar zij de les uit Gods Woord in de wind geslagen had: "Trekt niet een ander juk aan met de ongelovigen (28)?" Reeds begonnen ZWINGLI'S vrienden hem te begeven. De landgraaf, die hem eerst aangespoord had op zijn staatkundige baan, helde nu weer meer over tot LUTHER, en trachtte de Zwitserse hervormer van verdere stappen terug te houden, voornamelijk op grond van de woorden van ERASMUS, die op de groten in het algemeen een diepe indruk gemaakt hadden: "Zij willen dat alle poorten hun zullen geopend worden, en daarbij is hun enige roep: het Evangelie! het Evangelie!.....Maar licht slechts even die dekmantel op, en wat denkt gij daaronder verborgen te zullen vinden? - - DEMOCRATIE!"

(28) 2Cor. 6.14.

Terwijl dan de Hervorming louter stappen deed die de tuchtigende hand van God over haar moesten brengen, maakten de vijf kantons, die de werktuigen van die tuchtiging zouden wezen, alle mogelijke toebereidselen om eerlang tegen hun Hervormde landgenoten opnieuw het geluk der wapenen te beproeven. Zij zagen het met spijt dat het Evangelie zo beduidende vorderingen gemaakt had, en met elke dag werd hun het denkbeeld ondragelijker, dat zij door de laatst gesloten vrede zich om zo te spreken de handen gebonden hadden. "Wij zullen niet rusten," spraken zij, "voor wij die banden verbroken en de vorige vrijheid herwonnen zullen hebben (29)." Er werd 8 januari 1531 een algemene landdag gehouden te Baden. De vijf kantons verklaarden hier, dat zo zij geen herstel verkregen van hun grieven, bepaaldelijk ten opzichte van de abdij van St. Gallen, zij met geen landdag verder iets te maken wilden hebben. "Gij mannen van Glaris, Schaffhausen, Freiburg, Solothurn en Appenzell," riepen zij uit, "helpt gij ons om onze oude verdragen te doen eerbiedigen; of anders zullen wij zelf middel weten om aan al dat geweld een einde te maken. Mag de heilige Drieëenheid ons daarbij genadig zijn (30)!"

(29) Nitt ruwen biss sij van de banden ledig. (BULL., II, p. 324.)

(30) Darzu helfe uns die heilig drijfaltikeit. (BULL., II, p. 330.)

Men brengt de Zurichers in kwade naam.

De verbitteing van de Waldstädters neemt toe.

Het vredestraktaat had scherpelijk alle belediging der kantons onderling met woord of daad verboden - "uit vrees," zo heette het, "dat daardoor opnieuw onaangenaamheden en misschien nog grotere moeilijkheden dan tevoren ontstaan zouden." Dus bevatte het traktaat zelf de vonk, die opnieuw de brand ontsteken zou. Het was onmogelijk om waar de Waldstädters zich nog van daden onthielden ook hun tong voortdurend aan banden te leggen. Twee Zurichers, de oude prior RAVENSBÜHLER en KASPAR GÖDLI, de eerste van welke zijn klooster had moeten verlaten, terwijl de andere zijn pensioen was ontnomen geworden, brachten uit weerwraak niet weinig bij, om de ontevredenheid tegen hun geboortestad te doen toenemen. Zij verspreidden overal dat de Zurichers erge ketters waren; dat er niemand onder hen was die niet aan onnatuurlijke zonden schuldig stond, en die niet voor het minst een rover was (31); dat ZWINGLI zelf een dief, een moordenaar en een aartsketter was, en dat hij eens te Parijs (waar hij intussen nooit geweest was) een schrikkelijke zonde gedaan had, waarbij LEO JUDA zijn handlangers was geweest (32). "Ik zal niet rusten voor ik mijn

zwaard tot aan de greep in het hart van die goddeloze booswicht zal gestoken hebben," zei een van diegenen aan wie dat fraaie nieuws verteld werd. Overigens wedijverden allen onder de Waldstädters om hun haat tegen de Hervorming en haar belijders in een vloed van scheldwoorden en lasteringen lucht te geven. Zowel de oude en grijze krijgsbevelhebbers en de jongeren die in hun voetspoor volgden, als onbezonnen jonge lieden, zonen van de voornaamsten des lands, die meenden dat alles geoorloofd was tegen die ellendige predikers en hun domme navolgers, en priesters, vol van haat en naijver, die de kansel verlaagden, met van daar dingen te zeggen die nauwelijks in een bierhuis zouden gevoegd hebben: die allen hoopten beschuldiging op beschuldiging. Bij hen gold het voor stellige waarheid "dat de Zurichers en anderen ketters waren, en dezulken die de gelovigen verleidden en tot afval brachten;" en van ZWINGLI werd gezegd "dat hij een afschuwelijk man was, die de schandelijkste zonden op zijn geweten had, en dat hij de god was der Lutheranen (33)."

(31) Es were kein Zurycher er hätte Chuij und merchen gehijgt. (Ibid. p. 336.)

(32) Alls der zu Parijs ein Esel gehijgt; und habe imm Leo Jud denselben gehept.
(BULL., II, p. 336.)

(33) Der Lutherischen Gott. (Ibid. p. 337.)

Zij trachten nieuwe bondgenoten te winnen.

Van woorden overgaande tot daden, begonnen de vijf kantons een scherpe vervolging in te stellen tegen allen onder hen, die verdacht werden van tot de nieuwe leer over te hellen. Die ongelukkigen werden in de gevangenis geworpen, moesten geldboeten betalen, werden erg mishandeld of onbarmhartig over de grenzen gejaagd. Die van Schweiz gingen nog verder. Zij verscheen bij een volksvergadering (Landsgemeinde) met pijntakken op hun hoeden, ten teken dat zij oorlog wilden, en er was niemand die zich daartegen verzette. "De abt van St. Gallen is een vorst des keizerrijks," zeiden zij, "en hij wordt door de keizer erkend en bevestigd. Denken zij dan dat keizer KAREL geen wraak zal nemen over de behandeling de abt aangedaan?" - "Hebben die ketters ook niet de onbeschaamdheid gehad," zeiden anderen, "om een *Christen - broederstaat* te vormen, evenals of Zwitserland buitendien een Heidens land geweest was?" Er werd overigens bijna dagelijks, dan hier dan daar, in het geheim beraadslaagd (34). Ook trachtte men nieuwe verbintenissen te sluiten met Walliserland, de paus en de keizer (35); verbintenissen die wel af te keuren waren, maar die toch natuurlijker en beter te verdedigen waren, dan de poging van Zurich tot een verbond met Venetië en Frankrijk.

(34) Radt schlagtend und tagentend heymlich. (BULL., II, p. 336.)

(35) Nüwe fründschaften, bij de Walliseren, dem Bapst und de keijsserischen. (Ibid.)

Het gevonden papier.

In het eerst wilde Wallis liever onzijdig blijven; maar nu viel iets voordat ook daar de fanatieke ijver ten top voerde. Er werd namelijk ergens een blad papier op het altaar gevonden - tenminste zo verhaalde men de zaak - dat tegen Zurich en Bern de beschuldiging bevatte, dat daar openlijk zou geleerd worden, dat het een kleiner vergrijp is onnatuurlijke zonde te doen dan de mis te horen (36)! Hoe kwam nu dit papier op het altaar? Was het er met mensenheden neergelegd, of was het op een wonderdadige wijze daar gekomen, bij voorbeeld uit de hemel gevallen?.....Niemand wist het te zeggen. Niet te min werden er veelvuldige afschriften van gemaakt, die algemeen verspreid en gelezen werden. De uitwerking van dit ellendige verzinsel (het

werk van een of andere slechthoofd, zei ZWINGLI) (37), was van dien aard, dat Wallis dadelijk de hulp toezegde, die in het eerst geweigerd was geworden. Nu begonnen de Waldstädters zich sterk te gevoelen tegenover de Hervormde kantons, en zij gaven van dat zelfbewustzijn van kracht alle mogelijke bewijzen.

(36) Ut si quis rem obscaenam cum jumento sive bove habeat, minus peccare quam si missam inaudiat. (Zw. Epp., p. 610.)

(37) Perfidorum ac sceleratorum hominum commentum (Ibid.)

Verstandig woord van Bern. De landdag in Baden.

Het kon niet anders, of die dreigende houding der Waldstädters moest de Evangelische steden met onrust vervullen. De Evangelischen hadden dien ten gevolge eerst te Bazel, in februari 1531, en daarop in Zurich, in de maand maart, een bijeenkomst. "Wat moet er nu gedaan worden?" vroegen de gecommiteerden van Zurich, nadat de stand van zaken in bijzonderheden was opengelegd geworden. "Hoe kunnen wij best die boosaardige lasteraars straffen, en die reeds tegen ons opgeheven arm weer doen zinken of ontwapenen?" - "Wij begrijpen," zei Bern, "dat gijlieden er voor zijt om geweld te gebruiken; maar wij moeten niet vergeten dat er op dit ogenblik verbonden gesloten worden of reeds bestaan, met de paus, de keizer, de koning van Frankrijk, met andere vorsten, met de gehele priesterpartij in één woord, en dat alles om onze ondergang te bewerken. Ook moeten wij bedenken, dat er onder de mannen van de vijf kantons nog velen zijn die geheel onschuldig zijn aan al die hevige maatregelen, en die dezelfde uit grond van hun hart betreuren. Het is gemakkelijk om oorlog te maken, maar het is niet zo licht om dan weer een eerlijke vrede te verzekeren (38)." Hoogst belangrijke woorden, die maar al te spoedig door een droevige ondervinding voor de Hervormde kantons zouden bewaarheid worden! - Bern vervolgde: "Laat ons dan voorlopig niets anders doen dan gecommiteerden zenden, die in onze naam van de vijf kantons zullen eisen dat de lasteraars gerechte straf ontvangen, op grond van het traktaat dat tussen hen en ons bestaat. Zo zij weigeren hieraan te voldoen: dan, maar ook niet eerder, moeten wij alle gemeenschap met hen afbreken." - "Wat nut zal dit gezantschap hebben?" merkte Bazel aan. "Wij kennen immers de ruwheid en de overmoed van de Waldstädters maar al te goed! Is het zelfs niet te vrezen, dat de slechte behandeling die zij ongetwijfeld onze afgezanten zullen aandoen de zaak nog zeer zal verergeren? Wij moesten liever een algemene landdag hebben." Daar ook Schafhausen en St. Gallen dit denkbeeld de voorkeur gaven, werd in die geest besloten, en Bern riep die landdag bijeen te Baden tegen de 10de april; en daar verscheen afgevaardigden van al de Evangelische kantons.

(38) Aber sin end und ussgang möchte nieman bald wüssen. (BULL., II, p. 346.)

Inderdaad werd de handelwijze van de opgewonden krijgslieden en van de geestelijken ook door vele weldenkenden onder de Waldstädters niet goedgekeurd. Zij zagen duidelijk in dat die hevigheid, dat schelden en lasteren de zaak die men daarmede helpen wilde veeleer zeer benadelen moest. "Wij keuren niet minder dan gijlieden de beledigingen af die deze en geen onder ons zich in de laatste tijd jegens ulieden veroorloofd hebben," dit gaven die beter gezinden aan de landdag te verstaan. "De schuldigen zullen hun straf niet ontgaan, en enkelen hebben die reeds ontvangen. Maar men gaat aan beide zijden te ver. Om een voorbeeld te geven, verzekeren wij u dat als onlangs iemand uit Bazel een man op de weg ontmoette, die van Bern kwam en

de wil had naar Lucern, de man uit Bazel de anderen toevoegde: "Als gij van Bern naar Lucern gaat, dan is dat even zo goed als of gij uw vader verliet om u aan een aartsschelm te gaan toevertrouwen." De bemiddelende kantons verzuimden overigens niet om bij deze gelegenheid de twee elkaar vijandige partijen dringend aan te manen, om toch alle verdere aanleiding tot verdeeldheid en ongenoegen zorgvuldig te vermijden.

Gevoelen van Zwingli.

Maar de inval van de kastelaan van Musso, waarin ZWINGLI en geheel Zurich niets anders wilde zien, dan het eerste uitwerksel van een uitgebreid plan van samenzwering tegen de Hervorming, had te kwade indruk gemaakt, dan dat vredelievende pogingen nu bijval hadden kunnen vinden. "Wij moeten niet langer wachten met onze maatregelen te nemen," sprak ZWINGLI. "De vijf kantons hebben het traktaat geschonden, en zij overladen ons met ongehoorde beledigingen; wij moeten hen met de wapenen tot rede brengen (39), voordat nog de keizer, die thans door de Turken zo gelukkig wordt bezig gehouden, de landgraaf verdreven, of Straatsburg bemachtigd en wellicht ons met de overigen aan zich onderworpen zal hebben." Waarlijk, het was het bloed van de oude Zwitsers dat in deze man sprak; en terwijl Uri, Schweiz en Unterwalde laaghartig genoeg waren om Oostenrijk om hulp te vragen tegen hun eigen landgenoten, zien wij deze Zuricher - de grootste Helvetiër van zijn eeuw - gedachtig aan de oude roem van Zwitserland (alhoewel dan in strijd met zijn roeping als Christenleraar), getrouwelijk de voetstappen drukken van STAUFFACHER en van WINKELRIED.

(39) Sij gwaltig ze überziehen. (BULL., II, p. 366.)

De landdag komt tot geen bepaald besluit.

De oorlogszuchtige houding van Zurich bracht ook de verdere verbonden in beweging. Bazel wilde de vijf kantons nog eenmaal tot een schikking opgeroepen hebben, en bij mislukking van die poging alles voor afgedaan en het verbond voor vervallen houden. Schafhausen en St. Gallen merkten aan: "De berglieden, die zo overmoedig, zo onhandelbaar en zo verbitterd tevens zijn, zullen met vreugde zien dat het verbond een einde neemt; maar wat zullen wij dan gewonnen hebben?" Zo stond het toen, tot grote verwondering van allen, afgevaardigden van Uri en van Schweiz aankwamen. Zij werden uiterst koel ontvangen. Men bood hun geen eredronk aan, en zij zagen zich, naar hun eigen verhaal, blootgesteld aan de uitjouwingen van het volk. Zij trachtten tevergeefs om de houding en de handelingen van de hunnen te verdedigen. "Wij hebben waarlijk lang genoeg geduld gehad om uw woorden met uw daden te zien overeenstemmen," was het antwoord van de landdag (40). De mannen van Uri en van Schweiz keerden met bange harten naar hun bergen weder, en de vergadering scheidde, evenzo ten prooi aan droevige voorgevoelens en aan vrees.

(40) Und wortt und werk mit einandern gangen werind. (BULL., II, p. 367.)

Zwingli wil ook in het burgerlijke hervormen.

ZWINGLI zag het met spijt dat de landdag zo uiteen ging zonder dat er enig afdoend besluit genomen was. Hij dacht nu sinds enige tijd niet meer hoofdzakelijk aan een Hervorming van de Kerk; hij wenste ook evenzeer verandering in de staatkundige aangelegenheden van het eedgenootschap; en daarover sprak hij in deze tijd telkens van de predikstoel tot het volk, naar BULLINGER ons verzekert (41). Hij was

evenwel niet de enige man die zulk een verandering verlangde. Reeds lang hadden de bewoners van de voornaamste en meest bevolkte steden van Zwitserland er zich over beklaagd, dat de Waldstädters, die veel minder aan manschappen en aan geld bij te dragen hadden dan zij, toch gelijke stem hadden in de beraadslagingen van de landdag, en overigens gelijkelijk deelden in alle rechten en voordelen. Dit had reeds vroeger aanleiding tot onaangenaamheden gegeven. De vijf kantons hadden zelfs de meerderheid, door hun invloed. ZWINGLI begreep dan, dat het opperbestuur van Zwitserland behoorde te berusten in handen van de regeringen van de grote steden; voornamelijk in die van de aanzienlijke kantons Bern en Zurich. Andere tijden, dacht hij, vorderen andere wetten. Het was voor zijn plan niet voldoende, dat hier en daar een minder voegend persoon uit het beleid van de openbare zaken verwijderd werd om door een ander vervangen te worden: het was integendeel nodig dat het gehele stelsel dat aan het eedgenootschap ten grond lag herzien, gewijzigd en naar de behoeften van de latere tijd verbeterd werd. Een nationale vertegenwoordiging zou geheel aan ZWINGLI's bedoeling beantwoord hebben. Zijn opwekkingen van de kansel intussen, die dáár en uit de mond van een Christenleraar voor het minst niet voegde, brachten zeer veel toe om de treurige ontknoping te verhaasten, waarvan wij getuigen zullen zijn.

(41) Trang gar häfftig uff eine gemeine Reformation gemeyner Eydgenoschaft. (Ibid. p. 368.)

Het kon niet anders of de hevige woorden van de vaderlandlievende hervormer werden uit de kerk door de hoorders megedragen naar de raadsvergadering of naar de bijeenkomsten van de gildebreders, en maakten zelfs op de publieke straat en op de weg het onderwerp uit van de gesprekken. De gloed die ZWINGLI's borst vervulde en die aan zijn welsprekende taal een onweerstaanbare kracht verleende, deelde zich mede aan allen die hem hoorden. De schok die hij onder het volk van Zurich teweeg bracht, werd tot op een grote afstand buitenaf ondervonden. Alle gedachte aan behoedzaamheid en voorzichtigheid in woord of daad scheen geweken. De publieke opinie sprak luid voor het doen van een beslissenden stap.

Grote ijver van Zurich.

Op 29 april en ook de volgende dag, zag men een aantal mannen te paard in grote haast uit Zurich in verschillende richtingen naar buiten rijden. Het waren zaakgelastigden van de raad, die bij de onderscheiden saamverbonden steden moesten gaan aandringen op afdoende maatregelen tegen de vijf kantons. Deze zaakgelastigden zeiden, nadat zij al de gronden van ontevredenheid tegen de vijf kantons nogmaals hadden opgehaald (42), met alle nadruk: "wees op uw hoede; grote bezwaren hangen ons allen boven het hoofd. De keizer en koning FERDINAND maken grote toebereidselen. Zij denken Zwitserland binnen te rukken, niet slechts met een talrijk leger maar ook met handen vol geld."

(42) BULLINGER, II, p. 368 - 376.

Zurich had getoond desnoods met geweld de vrije prediking van het Evangelie te willen verzekeren in die baljuwschappen of ambachten, waarover zij het gezag deelden met de Roomse kantons. Reeds was die ten gevolge ten opzichte van St. Gallen, in Thurgau en in het Rijndal een en ander gebeurd, dat met de stipte handhaving der bondgenootschappelijke rechten geenszins was overeen te brengen.

De maatregelen van Zurich waren hier, hoe welgemeend ook, willekeurig; en dit gaf de Waldstädters gereede aanleiding om zich daarover te beklagen. De Hervorming maakte zich op deze en andere wijze dagelijks meer vijanden. De houding van de vijf kantons werd daarbij met ieder oogenblik stouter en dreigender; zo zelfs dat als een inwoner van het kanton Zurich voor zijn bijzondere belangen nodig had de berglieden te bezoeken, hij verzekerd kon wezen dat hij gescholden en beledigd zou worden, indien hem al niets ergers wedervoer. Geen wonder aan de andere kant, dat zodanige vijandelijke handelwijze de verbittering van de Hervormde kantons ten top voerde.

Bedrijvigheid van Zwingli.

ZWINGLI bezocht om deze tijd alle streken van Thurgau, St. Gallen en Toggenburg, waar hij overal Synoden instelde, en buiten alle verder aandeel dat hij aan de zaken nam, met vuur predikaties hield die het reeds opgewonden volk meer en meer in beweging brachten. Hij ondervond overal de ondubbelzinnigste blijken van vertrouwen en hoogachting. Te St. Gallen verzamelde zich een talrijke menigte voor het huis waarin hij zich bevond, en nu verraste men de hervormer met de uitvoering van zijn eer van verschillende zangstukken, met begeleiding van instrumenten. - Meermalen hoorde men ZWINGLI zeggen: "Zo lang wij maar niet aan onszelf wanhopen zal alles goed gaan."

Een samenkomst vanwege de Evangelische kantons werd belegd tegen 12 mei te Arau, om te beraadslagen over wat in dit gewichtige oogenblik te doen stond. Deze bijeenkomst zou het begin zijn van de zich nu snel opvolgende treurtonelen (43).

(43) De ijver des hervormers ging zeker hier te ver, en verdiepte zich te zeer ook in staatkundige bemoeiingen; deels door alles zelf te willen uitvoeren, in plaats van zich bij het geven van goede raad te bepalen; deels door niet alleen verdedigenderwijze, maar ook aanvallerwijze tegen de Rooms gebleven kantons te handelen, en ook buitenlandse verbintenissen, zelfs met een koning die zelf zijn eigen Hervormde onderdanen vervolgde, aan te knopen. - Dit was een werk uit mensen, wat daarom ook is verbroken geworden. - - L. R.

V.

De landdag in Aran.

Het plan van ZWINGLI opzichtelijk een herziening der grondwettelijke instellingen van Zwitserland, vond te Arau op de landdag geen genoegzame bijval. Misschien achtte men het te gewaagd, om aan zoiets te beginnen bij de tegenwoordige staat van spanning en onzekerheid. Misschien ook vond het denkbeeld om aan de voornaamste steden zoveel meer invloed te geven geen ingang om bedenkingen van andere aard. Wellicht dat men zich voor Zwitserland meer heil beloofde met de staatkundige belangen te laten rusten, en uitsluitend te blijven voort arbeiden aan de bevordering van eenheid des geloofs; eenheid des gezuiverden geloofs, zoals de Hervorming dat had doen kennen voor al de kantons. En zeker, zo enkele kantons de paus bleven huldigen, mocht men wel vrezen dat de geest van welgemeende broederschap en hartelijke overeenstemming voorgoed van de Zwitserse bodem verbannen zou wezen. Daarentegen zo allen zonder onderscheid zich voortaan Hervormden mochten willen noemen, zou daarmee de hechtste grondslag gelegd zijn om daarop onderling een nieuw en duurzaam verbond aan te gaan. De spreuk "nu of nooit" gold ook hier, meende men. Evenzo won de overtuiging veld, dat slechts een sterk en snelwerkend

geneesmiddel helpen kon voor de kwaal, die bereids zozeer de krachten des lands had uitgeput.

Voorstel van Bern.

Evenwel wilden de Evangelisch - verbondenen toch nog graag alle geweldige maatregelen vermijden. Zij gaven ver de voorkeur aan een middelweg, zo deze ook maar mocht leiden tot het doel: verzekering van vrijheid van godsdienst en herstel van de goede verstandhouding tussen de verschillende kantons. "Er is wel geen twijfel aan," dus drukten de afgevaardigden van Bern zich uit, "of het gedrag van de vijf kantons, bepaaldelijk hun wederstaan van de vrije prediking des goddelijken Woords, geeft allen grond om ons van het geweld van de wapenen tegen hen te bedienen. Maar wij hebben zowel uit Italië als van de zijde van het keizerrijk alles te vrezen. Wij moeten daarom niet buiten volstreekte noodzakelijkheid iets doen, dat de slapende leeuw zou kunnen doen ontwaken. Buitendien, vergeten wij niet dat het volk in een zeer ongunstige toestand verkeert, wat dezelfde tijdelijke welvaart aanbetreft. Zo het dan nu oorlog werd, en de velden, die haast rijp zijn voor de oogst, vertrapt en vertreden moesten worden door vriend en vijand, in steden van de voorraadschuren tegen de naderende winter te vullen: wat zou dan anders het gevolg zijn dan dadelijk gebrek? - Ook zijn er vele welgezinden onder de Waldstädters, die niet verdiend hebben dat wij ze met de overigen als vijanden behandelen. Wij geloven dan, om die verschillende redenen, de raad te moeten geven, dat voor als nog het zwaard in de schede blijven rusten. Maar wij kunnen iets anders beproeven. Laat ons onze markten sluiten voor de vijf kantons, en hun niet verder ons koren, ons zout, onze wijn, ons staal en ijzer verkopen. Op deze wijze zullen wij dezulken onder hen die vrede en vriendschap willen, in de hand werken, en tevens verhoeden dat er onschuldig bloed vergoten wordt (1)." De vergadering ging daarop dadelijk uiteen, en de afgevaardigden brachten dit voorstel aan de kantons over. Op 15 mei vergaderde men opnieuw te Zurich.

(1) Und dadurch unschuldig Blüt erspart wurde. (BULL., II, p. 383.)

Zurich is er tegen.

Overtuigd dat andere maatregelen, hoewel dan ogenschijnlijk harder en geweldiger dan het door Bern voorgestelde, toch werkelijk zekerder en meer menselijk tevens zouden zijn, verzette Zurich zich met alle macht tegen het voorstel van Bern. "Door dat voorstel te volgen," zeiden de Zurichers, "verliezen wij al het voordeel dat wij nu van een doortastende maatregel zouden mogen verwachten, terwijl wij ook aan de vijf kantons de tijd laten om zich behoorlijk te wapenen en alsdan in onze plaats de aanvallers te worden. Het zou dan kunnen gebeuren, dat de keizer ons aan de ene zijde aangreep, terwijl wij aan de andere met onze oude bondgenoten de handen vol werk zouden hebben. Een rechtvaardige oorlog is niet verboden in Gods Woord; maar wel zou het in tegenspraak daarmee zijn, zo wij, gevolg gevende aan het denkbeeld van Bern, de onschuldigen met de schuldigen gebrek zouden willen doen lijden aan de noodzakelijkste behoeften; zo wij de zieken en bejaarden onder de Waldstädters, hun vrouwen en kinderen, en zij die de handelingen van de heethoofden onder hen zowel afkeuren als wij, het brood, het eerste levensvoedsel zouden willen onthouden (2). Wij moeten ons wel wachten om door zulk een maatregel de werkelijke haat van het gros van het volk op ons te laden, en ook diegenen tot onze vijanden te maken, die op dit ogenblik zich nog als onze vrienden en broeders beschouwen!"

(2) Kranke, alte, shwangere wyber, Kinder und sunst betrubte. (BULL., II, p. 384.)

Her voorstel wordt niettemin aangenomen.

Wij moeten erkennen, dat er veel waarheid lag in deze bedenkingen, die in de naam van Zurich door ZWINGLI gemaakt werden. Maar dit belette niet dat de overige kantons, en voornamelijk Bern, daardoor zich niet wilden laten overtuigen. "Wanneer wij eenmaal het bloed van onze broeders hebben doen stromen," zeiden zij, "hebben wij een kwaad gedaan dat onherstelbaar is. Wij kunnen de doden het leven niet teruggeven. Integendeel, als wij de maatregel in toepassing brengen door Bern voorgesteld, dan kunnen wij, van het ogenblik af aan dat de Waldstädters ons genoegdoening geven, al het kwaad weer goed maken. Wij willen de oorlog niet." Tegen dit besluit, door de meerderheid genomen, was verder niets te doen. De Zurichers stemden er dan in toe om de Waldstädters allen toevoer af te snijden, hoewel met bloedende harten, en als gevoelden zij diep wat de droevige gevolgen daarvan zouden zijn (3). Er werd ook bepaald, dat de maatregel niet weer zou ingetrokken worden dan met algemene toestemming, en dat, daar het wel te voorzien was dat daardoor de verbittering van de zijde der Waldstädters ten top zou klimmen, elk in de zijnen de nodige voorbereidselen zou maken om een aanval hunnerzijds af te keren. Zurich en Bern werden gemachtigd om het genomen besluit aan de vijf kantons te betekenen; en Zurich, zich volkomen onderwerpende aan de wil van de meerderheid, was niet de laatste onder de Evangelische kantons, om de nodige orders te stellen dat alle gemeenschap met de Waldstädters zou afgebroken worden; er tevens het bevel bijvoegende, dat men zich van alle vijandelijke handeling zouden hebben te onthouden.

(3) Schmerzlich und kummersachlich. (Ibid. p. 386.)

Misslagen van de Hervorming.

Zo beging dan de Hervorming, tengevolge van haar verwarring met politieke aangelegenheden, misslag op misslag. In steden toch van de armen het Evangelie te verkondigen, was zij reeds zover op de dwaalweg gevorderd, dat zij nu bewerkte dat men de armen brood weigerde! -

Opwekking van Zwingli.

De volgende zondag - het was pinksterzondag - werd het genomen besluit van de kansel bekend gemaakt. ZWINGLI had bij deze gelegenheid wederom een zeer talrijk gehoor. Hij gevoelde diep hoe de maatregel gevaarlijk was uit het oogpunt van staatkunde beschouwd, en niet minder verzetten zijn Christelijk hart zich er tegen, omdat het een wrede maatregel tevens was. Het was de hervormer aan te zien dat zijn ziel er onder leed. Zo nu ook in dit ogenblik het besef in hem was levendig geworden dat hij Evangeliedienaar was en niet staatsman; - zo ZWINGLI met zijn buitengewone zeggenskracht het volk had opgewekt om zich te vernederen voor God, om ontvangen beledigingen te vergeven, en om in het gebed de ware sterkte te zoeken: wellicht was Zwitserland nog bewaard gebleven voor de onheilen die het zelf boven het hoofd hingen. Maar dit mocht niet gebeuren. Het was alsof de Christen langzamerhand geheel en al wegstierf in ZWINGLI, en dat slechts de burger, de vrijheidlievende burger in hem overbleef. Maar in dit karakter is hij dan ook groot, en zijn politiek verdient onze bewondering. Hij heeft de overtuiging dat alle uitstel voor Zurich dodelijk kan worden. Nauwelijks dan heeft hij het berdoelde besluit van de voorgenomen blokkade van de Waldstädters aan de verzamelde menigte kenbaar

gemaakt, of hij sluit het boek van de Vorst van de vrede, dat op de leerstoel voor hem lag, als was de aanblik daarvan in dat oogenblik hem hinderlijk geweest, en geeft nu zijn boezem lucht in een krachtige opwekking aan het volk, om zonder uitstel de wapenen op te vatten, als het enige middel in zijn ogen om de maatregel iets meer dan een halve maatregel te doen zijn. Hij predikt derhalve de oorlog, zelfs op de feestdag ter herinnering van de uitstorting van de Heilige Geest! -

Uitwerking daarvan. De Waldstädters geblokkeerd.

"Hij die meent grond te hebben om zijnen vijand een kwaaddoener, een booswicht te noemen," dus sprak ZWINGLI op zijn gewonen forse toon, "moet hem niet alleen dreigen maar hem ook durven slaan (4). Zo hij niet eerst slaat, kan hij verzekerd zijn dat hij door zijn partij geslagen zal worden. Mannen van Zurich! Gij behandelt de Waldstädters werkelijk alsof zij de grootste kwaaddoeners waren, door hun toevoer van levensbehoeften te ontzeggen; zo zij het dan verdienen, behandelt hen dan geheel als vijanden, liever dan dat gij door dat stelsel van uithongering de onschuldigen met de schuldigen zou straffen. Zo gij daarentegen de aanvallers niet wezen wilt, en daarmede dan toont te geloven dat er geen voldoende grond is om de Waldstädters te tuchtigen, en gij niettemin uw markten voor hen blijft sluiten, dan dwingt gij hen met de daad om zich met de wapenen in de vuist tegen u, zo geen recht dan toch wraak te verschaffen. Ik verzeker u dat dit stellig gebeuren zal."

(4) Das er wortt und faust mit einander gan lasse. (BULL., II. p. 388.)

Deze taal van de grote hervormer sleepte al de aanwezigen onweerstaanbaar weg. ZWINGLI's staatkundige invloed was reeds zo groot, zo beslissend geworden, dat maar zeer weinigen op de gedachte kwamen hoe vreemd en onnatuurlijk het was, dat op de eigen dag waarop de Christenheid gedachtenis vierde van de uitstorting van de Geest der liefde en des vredes, een dienaar van het Evangelie een opwekking doen kon om ten strijde te trekken. De meesten dan beoordeelden deze rede van ZWINGLI uitsluitend voor wat zij werkelijk was: een toespraak van de burger ZWINGLI aan zijn medeburgers. "Dat is een oproerig woord," zeiden sommigen; "het doel is klaarblijkelijk om de burgeroorlog onder ons te ontsteken." "Gij bedriegt u," spraken anderen; "het is een raad geheel in het belang van de staat gegeven."

Geheel Zurich was door deze opwekking van ZWINGLI in beweging geraakt. "Zurich heeft te veel vuur," zeiden de Berners. "Bern gebruikt te veel list en omwegen," zeiden de Zurichers op hun beurt (5). De ervaring zou maar al te spoedig het zegel drukken op deze los daarheen geworpen gezegden.

(5) Bern klage Zurich wäre zu hitzig: Zurich: Bern wäre zu witzig.

Zurich is het ijverigst in het handhaven van de maatregel.

Onmiddellijk nadat de Hervormde kantons hun hard besluit aan de Waldstädters hadden bekend gemaakt, was ook met de uitvoering daarvan begonnen; waarbij Zurich wel de meeste strengheid aan de dag legde. Niet slechts de markten van Zurich en Bern, maar ook die van de vrije baljuwschappen, van St Gallen, Toggenburg, het district Sargans en het Rijndal, een streek die gedeeltelijk onder het gezag stond van de Waldstädters, werden van nu af volstrekt gesloten voor de vijf kantons. Het was alsof een onzichtbare hand op eenmaal de dappere grondleggers van de Zwitserse vrijheid overgebracht had in een land, waar hongersnood en dood hun lot zou worden. Uri, Schweiz, Unterwalden, Zug en Lucern bevonden zich, als ware het, te midden

van een uitgestrekte woestenij. Zij dachten dat althans hun eigen onderdanen, dat is die ambachten of plaatsen welke aan hen de eed gedaan hadden, hun niet zouden afvallen. Maar nee! Bremgarten, en zelfs Mellingen weigerden hun alle hulp. Hun laatste hoop was nu op Wesen en Gastall gevestigd; want daar hadden Zurich en Bern volstrekt geen invloed, en Schweiz en Glaris alleen oefenden daar gezag uit. Maar ook dáár is de hun vijandige geest doorgedrongen. De Landsgemeinde van Glaris had zich met een meerderheid van dertien stemmen voor Zurich verklaard, en daarop had Glaris de poorten van Wesen en van Gastall voor Schweiz gesloten. Bern had daarover zelfs in verwondering uitgeroepen: "Hoe toch wilt gij onderdanen dwingen om hun heren en meesters ondersteuning en toevoer te weigeren?" Tevergeefs gaf Schweiz daarover de hoogste verontwaardiging te kennen. Zurich haastte zich temeer om Wesen ruim van kruid en kogels te voorzien. Op Zurich moet werkelijk de schuld drukken van de bewuste blokkademaatregel met onverbiddelijke strengheid te hebben uitgevoerd en doen uitvoeren, alhoewel juist Zurich aanvankelijk zozeer er tegen was geweest. Te Arau, te Bremgarten, te Mellingen en in de vrije ambachten, had men een aantal karren en ander voertuig, met levensbehoeften beladen, voor de Waldstädters bestemd. Die karren en wagens werden aangehouden, en na ontladen te zijn gebruikte men ze om er de wegen mede te barricaderen, die naar Lucern, Schweiz en Zug leidden. Reeds waren de levensbehoeften buitendien, ten gevolge van een jaar van duurte, in de vijf kantons schaars geworden; ook had een vreselijke ziekte, de zogenaamde *zweetziekte*, daar overal verslagenheid en dood verspreid; maar nu ging zich des mensenhand verenigen met de hand van God, om kommer en gebrek in de landen te vermenigvuldigen. Met schrik zagen de bergbewoners het ijselijkst lot voor ogen. Zij zouden weldra geen stuk brood meer hebben om de honger te stillen van hun kinderen - geen wijn meer om zieken en zwakken te versterken - geen zout - geen....alles in een woord zou hun eerlang ontbreken (6)! Men moest wel zijn borst verstaald hebben om aan de jammertonelen, die van de maatregel het gevolg moesten zijn, te kunnen denken, zonder diep mededogen met de arme Waldstädters. Vele stemmen verhieven er zich dan ook tegen als tegen een onmenselijke daad, zowel onder de verbondenen zelf, als buiten Zwitserland. Hoe toch waren deze handeling te verdedigen? Schreef niet de apostel PAULUS aan de Romeinen: "Indien uw vijand hongert, zo spijzig hem; indien hem dorst, zo geef hem te drinken; want dat doende zult gij kolen van vuur op zijn hoofd hopen (7)?" Als men trachten wilde om deze en geen onwilligen van de goede strekking van de maatregel te overtuigen, gaven deze laatsten ten antwoord: "Wij willen geen godsdienstoorlog. Zo de Waldstädters niet bekeerd willen worden, laat hen dan naar de duivel lopen!"

(6) Deshalb sij bald grossen mangel erlittend an allem das van de Mensch geläben soll. (BULL., II, p. 396.)

(7) Ro 12.20.

Verontwaardiging van de vijf kantons. Hun klachten.

Maar natuurlijk waren het de vijf kantons zelf die zich het meest over het jongste zo harde besluit beklagden. Allen, ook zij die anders zeer vredelievend van aard waren, en zelfs de geheime aanhangers van de Hervormde partij, waren verontwaardigd bij de gedachte dat men hen wilde uithongeren. De vijanden van Zurich bedienden zich meesterlijk van die stemming van de gemoederen. Zij verzuimden niets om de ontevredenheid meer en meer te doen toenemen, die dan ook weldra zich algemeen in luide klachten openbaarde. Het mocht daaraan weinig baten, dat Bern aan de Waldstädters betogen wilde dat het groter wreedheid is het geestelijk voedsel aan het

volk te onthouden dan de toevoer van levensmiddelen, die slechts het onderhoud des lichaams bedoelen. "God," dit was het antwoord van de bijna tot wanhoop gebrachte berglieden, "God doet de aarde in overvloed vruchten voortbrengen voor alle mensen zonder onderscheid (8)!" Maar niet alleen was elke hut in de vijf kantons nu een verblijfplaats des jammers geworden; niet slechts weergalmden de raadsvergaderingen van klachten en grieven: die klachten, die met elke dag een dreigender aanzien verkregen, vervulden weldra geheel Zwitserland (9). "Zij willen ons uithongeren, om ons tot afval te brengen van ons oud geloof. Zij onthouden aan onze vrouwen en kinderen het brood, opdat wij de vrijheid zouden ten offer brengen, die wij als een dierbaar kleinood van onze voorouders ontvangen hebben. Is ooit iets dergelijks gehoord in de boezem van het eedgenootschap? Heeft men het, integendeel, niet nog bij de laatste vijandelijkheden tussen de kantons gezien, dat krijgslieden van beide zijden, schoon met de wapenen in de hand tegen elkaar overstaande, met elkaar uit een en dezelfde schotel gegeten hebben? - Zij verscheuren door hun tegenwoordig gedrag op de wreedste wijze de banden van onze oude vriendschap; zij zondigen tegen een plicht, die met andere voorvaderlijke zeden en gewoonten elke Zwitser heilig moet zijn: de plicht van de gastvrijheid; zij schenden verdragen en treden verbonden en overeenkomsten met voeten.....Wij beroepen ons op de oude overeenkomsten van het Zwitserse volk! Wij smeken u, gij wijzen en verstandigen van het volk, sta ons bij met uw raad; en gij allen die gewoon zijt de wapenen te dragen, komt en helpt ons de rechten en vrijheden handhaven, voor welker verdediging onze vaders, nadat zij het vreemde juk hadden afgeworpen, steeds handen en harten als een enig man verenigden, en die hun zo dierbaar waren als het leven."

(8) HARTMANN van Hallwyl aan ALBERT van Mulinen, 7 augustus.

(9) Klagend sich allenthalben wijt und breit. (BULL., II. p. 397.)

Hun medelijdenswaardige toestand. Processies. Toebereidselen tot de oorlog.

De vijf kantons zonden nu ook naar Brigsau en elders om zout, wijn en brood te kopen; maar zij konden niets bekomen. De tegen hen gegeven bevelen werden overal met strengheid ten uitvoer gelegd. Zurich en de verdere verbonden kantons sneden alle gemeenschap volkomen af, en zonden de voorraad naar Duitsland terug, die men van daar aan de Waldstädters had willen toevoeren. De vijf kantons waren in die ogenblikken gelijk aan een uitgestrekte vesting, waarvan alle uitgangen scherpelijk door wachtposten bewaakt worden. Zich nu zo geheel van de overige wereld afgesloten ziende, en te midden van hun meren en bergen zich door de geduchtste vijand, hongers - nood, bedreigd en bij mensen geen uitkomst ziende, zochten de arme Waldstädters troost in hun godsdienst. Alle vermakelijkheden, dansen en spelen, werden verboden (10); algemene gebeden werden verordend, en talrijke processies trokken langs de weg van Einsiedlen of langs andere door pelgrims gewoonlijk bezochte wegen. Elk trok daarbij op met het uiterlijke teken van de broederschap of het gilde waartoe hij behoorde, en had voorts een rozenkrans in de hand, en zei al voortgaande ijverig zijn gebeden op; terwijl het treurgezang van de bedevaartgangers in bergen en dalen weergalmden. Maar de Waldstädters verzuimden ook niet zich ten strijde toe te rusten. Zij maakten alle toebereidselen, en hun wapenen in dreigende houding zwaaiende in de richting van Zurich en Bern, riepen zij in vertwijfeling uit: "Zij mogen vrij de wegen versperren; wij zullen ons de toegang openen met het zwaard in de vuist (11)!" Die kreet van wanhoop werd op dat ogenblik wel door niemand beantwoord; maar de rechtvaardige Rechter daar boven had het zelf gehoord; en Hij die gezegd heeft: "Mijne is de wraak en de vergelding," zou maar al te spoedig

de verblinde ijveraars straffen, die, met verkrachting van de Christelijke liefde, en staatkundige met godsdienstige belangen jammerlijk onder een vermengende, dwaas genoeg waren om het Evangelie anderen te willen opdringen, door middel van uithongering en van geweld!

(10) Stelltent ab spielen, tanzen. - (TSCHUDI, van de Capeller krieg, 1531.)

(11) Trowtend auch die Straassen uff zn thun mit gwalt. (BULL., II, p. 397.)

Frankrijk treedt als bemiddelaar op.

Intussen werden toch wel pogingen gedaan om de zaak tot een schikking te brengen; maar ook die pogingen droegen bij, om Zwitserland en de Hervorming te vernederen. Het waren namelijk niet de hervormers zelf, niet de leraren die de vrede poogden te herstellen - het was Frankrijk; datzelfde Frankrijk, dat zo menigmaal voor Zwitserland de oorzaak was geweest van onrust en tweespalt. En bij dat alles bedoelde ook ditmaal Frankrijk niet anders dan zich een grotere invloed te verzekeren, om die dan weer aan andere staatkundige oogmerken dienstbaar te maken. Op 14 mei dan verscheen twee Franse afgezanten voor de raad van Zurich, MAIGRET en DANGERTIN (de laatste tot de Hervormden overgegaan zijnde durfde later niet naar Frankrijk terugkeren) (12), en deze heren, na een en ander gezegd te hebben ten opzichte van Zurich in het bijzonder, als hebbende dit kanton zulk een buitengewonen ijver in deze zaak betoond - een ijver intussen die weinig op Evangelische gronden berustte - vervolgde aldus: "De koning onze meester zendt u ons beiden, om met u te handelen over de middelen om vrede en eendracht onder ulieden te bewaren. Zo toch Zwitserland aan een binnenlandse oorlog en aan tweedracht ten prooi mocht worden, dan is de ondergang van het land zeker (13); zelfs de partij die zich voor het ogenblik de overwinning mocht kunnen toeëigenen, zal zich niet lang onafhankelijk staande kunnen houden." Zurich gaf ten antwoord, dat zo maar de vijf kantons de vrije prediking van het Woord van God toestaan wilde, daarmee de enige hinderpaal voor een verzoening zou weggenomen zijn. Hieromtrent nu trachtten de Franse bemiddelaars het gevoelen der Waldstädters te vernemen; maar hun antwoord was bepaaldelijk "dat zij nimmer de prediking van Gods Woord veroorloven zouden, zoals dat bedoeld werd door die van Zurich (14)."

(12) Ep. Rugeri ad Bulling.

(13) *Universa societas Helvetiorum dilabatur, si tumultus et bellum inter eam eruperit.*
(Zw. Epp. II, p. 604.)

(14) *Responderunt verbi Dei predicationem non laturus, quomodo nos intelligamus.*
(Zw. Epp. II, p. 607.)

Landdag in Bremgarten.

Daar zo deze zeker niet van eigenbelang vrije pogingen van de vreemde bemiddelaars mislukt waren, begreep men dat een algemene landdag alleen Zwitserland wellicht nog zou kunnen redden. Dezelfde werd te Bremgarten tezamen geroepen. Er waren aldaar afgevaardigden tegenwoordig van Frankrijk, van de hertog van Milaan, van de gravin van Neufchâtel, uit Grauwbunderland, Walliserland, Thurgau en het district van Sargans. De landdag hield vijf zittingen, te weten op 14 en 20 juni, op 9 juli, en op 10 en 23 augustus. De kroniekschrijver BULLINGER, die leraar was van Bremgarten, hield bij de opening een rede, waarin hij zeer aandrang op het, zo mogelijk, bewaren van vrede en vriendschap tussen de onderscheiden kantons.

Er deed zich nu ook een flauwe straal van hoop op voor het herstel des vredes. De blokkade werd over het geheel minder strikt gehandhaafd dan in de aanvang; en hier en daar had men, uit vriendschap en uit oude betrekking van goede nabuurschap, gewaagd de gegeven strenge bevelen te overtreden. Men had middel gevonden om langs tevoren niet gebruikte wegen en door anders ontoegankelijk geachte bergpassen, aan de Waldstädters toevoer van levensbehoefden te doen toekomen. Ook werden die, onder andere handelswaren verborgen, ter sluik in de vijf kantons binnengebracht. Het was zeker een opmerkelijke tegenstelling, dat terwijl Lucern met de meeste gestrengheid al degenen die binnen haar gebied zich schuldig gemaakt hadden aan het lezen van dusgenoemde ketterse boeken uit Zurich, met gevangenis en pijnbank strafte (15), Bern het bijna zonder straf liet gebeuren, dat de boeren levensmiddelen verschaften aan Unterwalden en Lucern; ook liet Glaris dat bijna oogluikend toe. Het scheen zo dat de stem der broederlijke liefde en van de menselijkheid, die een tijd lang aan de zijde van de Hervormde kantons was gesmoord geworden, met nieuwe kracht zich wilde doen gelden, in het belang van hun Roomsgezinde broeders.

(15) BULLINGER, II. p. 30.

De vijf kantons vorderen de opheffing van de blokkade.

Maar de vijf kantons bleven niettemin volhouden "dat zij van geen schikking hoegenaamd wilden horen, alvorens de blokkade zou opgeheven zijn." "En wij zullen van onze maatregel niet terugkomen," zeiden even stellig Zurich en Bern, "voor gijlieden zult toegestaan hebben dat het Evangelie vrijelijk onder u verkondigd wordt, niet slechts in de baljuwschappen, maar ook in de kantons." Dit was ongetwijfeld van de kant der Hervormde kantons te ver gegaan; zij eisten te veel. Wel hadden zij het van hun plicht mogen achten om, des noods gewapenderhand, de vrijheid van de gewetens te handhaven zoveel als de baljuwschappen aanging; maar het was onrechtvaardig - het was gewelddadig, om de vijf kantons te willen dwingen, om aan de inzichten van Zurich en de anderen toe te geven, ten opzichte van hun eigen grondgebied.

Evenwel slaagden de bemiddelaars er na veel moeite in, om een ontwerp van overeenkomst tot stand te brengen, dat, naar het scheen, voor beide partijen aannemelijk zou wezen. Dit ontwerp van verdrag werd aan de onderscheiden belanghebbende kantons ter goedkeuring gezonden, en nu ging de vergadering inmiddels uiteen, om echter later weer de conferentie voort te zetten.

Verklaring van de Waldstädters.

Na verloop van een korte tijd was dan de landdag andermaal vergaderd; maar de vijf kantons bleven er bij, dat zij van geen schikking hoegenaamd horen wilden, zolang de maatregel tegen hen niet buiten werking was gesteld. Het was tevergeefs dat Zurich en Bern trachtten aan te tonen, dat de vijf kantons door de Hervormden te vervolgen het jongste traktaat schonden; en even vruchteloos bleef het, dat de bemiddelaars al het mogelijke deden om de partijen tot elkaar te brengen. Al scheen het voor een ogenblik dat men dit doel enigszins genaderd was, dan was men onmiddellijk daarop veel verder dan vroeger van hetzelfde verwijderd. De Waldstädters maakten voorts een einde aan alle verdere onderhandelingen, door hun verklaring "dat wel ver van de Evangelische waarheid te willen tegenstaan, zij er steeds op bedacht waren dezelfde te verdedigen, zoals zij geleerd en gepredikt geworden was door de Zaligmaker, door de heilige apostelen, door de godgeleerde doctoren en door de heilige moeder de Kerk" -

een verklaring die men wel voor een bittere spotternij mocht houden, ten aanzien van Zurich en Bern.

Toestand van Zurich.

Bij het scheiden oordeelden de gecommiteerden van Bern het ook nodig, om die van Zurich te vermanen "dat zij zich voor te grote hevigheid zouden wachten, en zelfs dan wanneer de Waldstädters de aanval mochten doen, zich hoeden voor overijlde of te geweldige maatregelen."

Moeilijke positie van Zwingli.

Maar die voorzorg was minder nodig. De kracht van Zurich was door overspanning verlamd geworden. De eerste verschijning van de Hervorming en van de hervormers had aldaar grote vreugde te weeg gebracht. Het volk, dat onder een tweevoudige slavernij zuchtte, meende toen de schemering te zien van de dag van de vrijheid, die gereed stond om door te breken. Maar de gemoederen waren eeuwen lang neergedrukt geweest, door de over hen uitgestrekte hand van bijgeloof en onkunde, en daardoor waren de eisen die nu te bevredigen waren zo overdreven, dat het niet anders kon of teleurstelling en ongenoegen moesten zich meer en meer openbaren. Ook werkte het ongunstig dat ZWINGLI, in plaats van een heraut van het Evangelie, een man van staatkunde geworden was; want daardoor ging de geestdrift verloren die hij aanvankelijk onder het volk had doen ontstaan, en die nodig was om hen tot handelen geschikt te maken, en hen te doen pal staan temidden van de stormen die zij zouden moeten het hoofd bieden. Zodra de vrienden van de Hervorming, door ZWINGLI geleid, hun eigenaardig grondgebied verlieten, gaven zij zich geheel bloot aan de aanslagen van hun tegenpartij. En op zichzelf reeds kon het niet anders of Christenen, die de misslag begaan konden van het Evangelie te willen doen zegepralen door middel van het zwaard en van uithongering, moesten daarvan de straf op hun eigen hoofd zien nederkomen. De Zurichers wandelden niet meer naar de geest, maar naar het vlees; "en de werken van het vlees," zegt de apostel, "zijn overspel, hoererij, onreinigheid, ontuchtigheid, afgoderij, venijngeving, vijandschappen, twisten, afgunstigheden, toorn, gekijf, tweedracht, ketterijen, nijd, moord, dronkenschappen, brasserijen en dergelijke (16)." Althans enkelen van deze kentekenen deden zich reeds ten duidelijkste voor. Het gevaar van buiten nam dagelijks toe, terwijl in Zurich in gelijke mate de hoop verminderde en moed en overeenstemming afnamen. Men zag de geest van broederschap en de kracht des geloofs, die in het eerst de vruchten en tevens de sterkte van de Hervorming uitgemaakt hadden, weer geheel verdwijnen. De Hervorming had, met het zwaard aan te grijpen, hetzelfde, haars ondanks, op eigen boezem gericht.

(16) Ga 5.19 - 21.

De maatregelen die in Zurich genomen werden, waren veelal zoveel nieuwe aanleidingen tot ongenoegen en verdeeldheid. Zo had men, op ZWINGLI's aanhouden, het getal van de edellieden verminderd onder de leden van de grote en kleine raad, omdat zij over het algemeen tegen de Hervorming gezind waren: een stap waardoor men de aanzienlijkste families van het kanton tot opposanten maakte. Men stelde ook de molenaars en bakkers onder zekere bepalingen, waartoe de dure tijd aanleiding gegeven had; maar velen van het volk schreven het uitsluitend toe aan ZWINGLI, en begonnen hem om deze en andere redenen te wantrouwen, ja te haten. Dat de baljuw RUDOLF LAVATER tot opperbevelhebber benoemd werd, was een

derde grief; want dit maakte al de krijgsbevelhebbers, die ouder in dienst waren, hogelijk ontevreden, omdat zij zich daardoor gekrenkt achtten. Uit deze en geen oorzaak begonnen velen, die zich vroeger door hun ijver voor de Hervorming hadden doen opmerken, niet slechts die geestdrift te verliezen, maar zelfs zich aan de zijde van de tegenpartij te scharen. Het was zeer velen tot ergernis dat de leraren, die boden des vredes behoorden te zijn, zo vurig waren om de oorlog te prediken; en menig een gaf daarover openlijk zijn afkeuring te kennen. De ongelukkige verwarring van staatkundige met kerkelijke belangen, die na KONSTANTIJN zozeer in de Christelijke Kerk geheerst had, was ook hier de hoofdbron des kwaads. Men had uit bijzondere inzichten vele leden uit de grote raad verwijderd, die steeds graag hadden medegewerkt om belangrijke en goede voorstellen te doen doorgaan. Zij die nog aan het hoofd van de zaken gebleven waren, lieten zich dwaselijk door ijverzucht vervoeren tegen mannen, die hoewel niet langer in openlijke ambtsbediening zijnde, een invloed hadden weten te behouden, die die van de bewindsmannen geheel verlamde. Allen die, hetzij uit wereldsgezindheid, hetzij uit gehechtheid aan de paus, vijanden waren van het Evangelie zoals de Hervorming dat verkondigde, begonnen ook het hoofd op te steken; en de priesterpartij, zowel als de voorstanders van de vreemde soldatendienst en de ontevredenen om zoveel andere oorzaken, verzuimde geen gelegenheid om ZWINGLI de man te noemen, aan wie al het kwade moest geweten worden.

Hij vraagt zijn ontslag.

Dit alles ging ZWINGLI zeer aan het hart. Hij kon het zich niet verhelen dat Zurich en de Hervorming met rasse schreden de ondergang tegensnelden; maar hoe kon hij dat verhoeden? Of was hij wel, bij zijn begrippen, in staat geweest een afdoend redmiddel aan de hand te geven; hij, de man die, onwillens voorzeker, de voornaamste oorzaak was geweest dat de zaak die ongunstige loop genomen had? - Maar wat stond hem dan te doen? Zou hij het roer van staat nog langer in handen houden, nu hij de hoop moest opgeven om de ranke hulk in een veilige haven te brengen? - De enige weg langs welke én Zurich én ZWINGLI nog hadden kunnen bewaard blijven voor het neerstorten in de gapende afgrond, zou daarin te vinden zijn geweest, dat de hervormer zijn staatkundige zorgen en bemoeiingen geheel had laten varen, en zich weder geheel en al gewijd had aan de dienst van het koninkrijk *dat niet van deze wereld is*. Hij had, gelijk MOZES, zonder ophouden zijn hart tot God moeten verheffen, en met de hem eigen kracht van uitdrukking bekering, geloof en liefde moeten prediken. Maar godsdienst en staatkunde waren bij deze merkwaardige man zo tot een onafscheidelijk geheel geworden, dat het hem niet meer doenlijk was dezelfde als op zichzelf staande te denken en af te zonderen. Hij had zich te zeer gewend om Kerk en Staat in een begrip samen te vatten. De benamingen Christen en Burger waren voor hem van enerlei betekenis. Vandaar dat hij het oorbaar achtte, dat de Staat langs alle middelen, ook door kanonvuur en musketten, de verdediging en voortplanting van de waarheid ondernam. Het is alsof bij iemand die zo geheel door een bepaald denkbeeld wordt medegesleept, zijn ganse gemoedsbestaan daarnaar gewijzigd wordt, ja, alsof de trouwe wachter in zijn binnenste, die wij gewoon zijn het geweten te noemen, als omgekocht wordt op zijn post, en nu vele dingen goedkeurt, waarvoor hij anders, als strijdig met de geopenbaarde wil van God, zou hebben moeten waarschuwen. Dit nu was volkomen ZWINGLI's toestand. De oorlog kwam hem wettig en noodzakelijk voor, en daarin lag naar zijn overtuiging de enige misschien nog mogelijke uitredding. Maar daar men niet geneigd scheen daartoe over te gaan, zo geloofde hij, op die grond, verplicht te zijn zich aan alle leiding van zaken

te moeten onttrekken. Hij wilde een afdoende stap en geen halve maatregelen meer. Met die gevoelens vervuld was het, dat hij 26 juli met een geschokt gemoed en op bewogen toon voor de grote raad deze verklaring aflegde: "Het is nu elf jaren," dus sprak hij, "dat ik het Evangelie verkondig onder ulieden, en gedurende al die tijd heb ik met de trouw van een vader u gewezen op de gevaren die u nu boven het hoofd hangen; maar men heeft naar mij niet willen luisteren. Zelfs zijn er verklaarde vijanden van het Evangelie tot leden van de raad gekozen geworden. Maar wat het ergste is van alles: terwijl mijn raadgevingen in de wind geslagen werden, heeft men mij met de verantwoordelijkheid blijven belasten voor de genomen maatregelen, en men wijt al het kwaad aan mij. Ik kan en mag die staat van zaken niet langer doen voortduren. Ik verzoek mijn ontslag." De hervormer kon zijn tranen niet weerhouden, toen hij dus gesproken hebbende zich verwijderde.

Hij wordt van dat besluit teruggebracht.

Een diepe ontroering die aan schrik grensde, maakte zich bij het horen van deze woorden van de vergadering meester. De oude eerbied, de vroegere liefde en warme gehechtheid voor ZWINGLI keerde eensklaps in de harten weder. Hem te ontslaan was, naar aller overtuiging, hetzelfde als Zurich aan regeringloosheid en verwarring ten prooi te laten. De burgemeester en de verdere magistraatspersonen werden verzocht alle pogingen aan te wenden, om ZWINGLI van zijn besluit terug te brengen. Zij hadden nog dezelfde dag een onderhoud met ZWINGLI, en hij verzocht tijd van bedenken. Gedurende drie dagen en drie nachten was hij nu met zichzelf in strijd over wat hem te doen stond. Hij vroeg het zichzelf in gemoede af of hij, in het ogenblik dat er zware stormen samentrokken en Land en Kerk op het punt stonden van de hevigste aanval te moeten verduren, Zurich mocht verlaten, om terug te keren naar de bergen van Toggenburg, die hem hadden zien geboren worden. Hij riep tot God om leiding in deze moeilijke omstandigheid. Hij zou wel gewent hebben zich van alle verdere staatsbemoeiingen te kunnen losmaken, maar hij gevoelde zich de moed ontzinken om daartoe vast en onherroepelijk te besluiten. Ten laatste was de strijd in zijn ziel over. Hij bracht zichzelf aan zijn vaderland ten offer. Drie dagen dan na de conferentie met de burgemeester en de andere heren, verscheen ZWINGLI weer in de raad, en nu zei hij: "Ik zal bij u blijven en wil voortgaan aan het algemeen welzijn te arbeiden tot aan mijn dood toe!"

Zwingli in Bremgarten! Zijn onderhoud met de Berners.

Nu ontwikkelde hij ook weer nieuwe ijver. Terwijl hij aan de ene kant trachtte om in Zurich de moed te verlevendigen en de heersende verdeeldheid te doen ophouden, spoorde hij de overige verbondenen aan, om maatregelen te nemen ter vermeerdering van de krachten van de Hervorming, en om die tevens zoveel mogelijk samen te trekken. - Getrouw aan het politieke karakter waarin hij geloofde door God zelf geplaatst te zijn, en tevens zich overtuigd houdende, dat in de besluiteloosheid en zwakheid door Bern aan de dag gelegd, de grote oorzaak gelegen was van al het moeilijke van de tegenwoordige stand van zaken, was ZWINGLI tijdens de laatste landdag te Bremgarten, met COLLIN en STEINER derwaarts gegaan, alhoewel dat met groot gevaar vergezeld was. Zij kwamen in stilte midden in de nacht aan, en zich begeven hebbende naar de woning van ZWINGLI'S vriend en leerling BULLINGER, werd aan de afgevaardigden van Bern (J.J. DE WATTEVILLE en JURRIEN HAG) een boodschap gezonden, om aan gemeld huis een geheime bijeenkomst met de Zurichers te hebben. Daar verscheen, werden de Berner heren door ZWINGLI op het nadrukkelijkst bepaald bij de gevaarvolle toestand waarin de Hervorming verkeerde.

"Ik heb vrees dat de tegenwoordige onderhandelingen tot niets leiden zullen," zei de hervormer tot hen. "Door aan de vijf kantons levensmiddelen te weigeren, hebben wij een stap gedaan die voor ons ongelukkige gevolgen zal hebben. Maar wat nu te doen! Zullen wij de maatregel weer intrekken? Dan mogen wij verzekerd zijn dat de vijf kantons onhandelbaarder en overmoediger zullen worden dan ooit te voren. Moeten wij dan met geweld de blokkade volhouden? Maar in dat geval zullen zij de aanvallers worden, en zo het geluk van de wapenen met hen is, zullen wij ons goede land geverfd zien met het bloed van de getrouwe belijders; de zaak der waarheid vertreden, de Kerk van CHRISTUS nedergeworpen, alle burgerlijke betrekkingen verscheurd, en daarbij onze tegenstanders met nieuwe en bittere haat vervuld tegen het Evangelie, terwijl gehele scharen van priesters en monniken het platte land en de straten van de steden bedekken, en onze bedehuizen innemen zullen....En toch," dit voegde ZWINGLI na enige ogenblikken vol ontroering gezwegen te hebben er tenslotte bij, "ook dat moet weer anders worden; zulk een zegepraal kan niet van duur zijn." De Berners gevoelden zich zeer getroffen bij deze ernstige toespraak van de hervormer. "Wij zien het met u in," antwoordden zij, "hoeveel gevaren ons en de gemeenschappelijke zaak bedreigen, en wij willen alles doen wat wij kunnen om zoveel onheil, indien mogelijk, te voorkomen." - "Ik die dit beschrijf," zegt BULLINGER, "ben bij dat onderhoud tegenwoordig geweest (17)."

(17) Haec ipse, qui haec scribo, ab illis audivi, praesens colloquio. (BULL., II, p. 49.)

De verschijning.

Er was alle vrees dat, zo de afgevaardigden der vijf kantons te weten kwamen dat ZWINGLI zich te Bremgarten bevond, zij in hun verbittering hem wellicht mochten belegen. Daarom hielden drie regeringsleden getrouwelijk de wacht voor de deur van BULLINGER, zolang de conferentie duurde. Nog vóór het aanbreken van de dag nam de hervormer, van zijn beide vrienden vergezeld en door BULLINGER en de drie raadsleden uitgeleide gedaan wordende, de terugreis aan. Tot driemaal toe nam ZWINGLI afscheid van BULLINGER, die eerlang zijn opvolger stond te worden. Zijn gemoed was vervuld met een voorgevoel van zijn aanstaande dood, en hij kon zich bijna van zijn jeugdige vriend, wiens aangezicht hij niet meer zien zou, niet losmaken. Hij gaf hem zijn vaderlijke zegen, onder het storten van een vloed van tranen. "Mijn waarde HENDRIK!" dus sprak hij, "God behoede u! Wees gij steeds getrouw aan de Heer JEZUS CHISTUS en aan Zijn Gemeente." Ten laatste scheidden zij toch; maar op datzelfde ogenblik, zegt BULLINGER, verscheen er plotseling een gedaante, zich voordoende in een kleed zo wit als sneeuw (18), welke verschijning de wachthebbende soldaten aan de poort een hevige schrik aanjoeg, maar dadelijk weer verdween in het nabijzijnde water. BULLINGER, ZWINGLI en die verder met hen waren zagen die verschijning niet; BULLINGER deed nog alle onderzoek ernaar, maar tevergeefs; echter bleven de soldaten volhouden dat zij de gedaante wel degelijk gezien hadden. Dit voorval maakte op BULLINGER, toen hij nu in het stille van de nacht en in de duisternis huiswaarts keerde, de onaangenaamste indruk. Hij kon de gedachte niet van zich afwerpen, dat de verschijning met het vertrek van ZWINGLI in verband moest staan, en hij beefde van schrik en ontroering bij het denkbeeld, dat hier een waarschuwing voor naderende onheilen kon gegeven zijn.

(18) Ein menschen in ein schneeweissen Kleid. (BULL., II, p. 49.)

Merkwaardige taal van Zwingli.

ZWINGLI had gemeend dat hij, door erin te bewilligen om aan het hoofd van de zaken te blijven, weder zijn oude invloed zou terugwinnen; maar hij had zich zeer bedrogen. Wel was het de algemene wens dat hij aan het bestuur blijven zou, maar de tijd was voorbij dat men hem zo goed als blindelings volgde. De Zurichers begonnen hoe langer hoe meer afkerig te worden van een oorlog, die zij in het eerst zo gewent hadden, en zij hielden nu zeer over tot de gematigde politiek van Bern. Een tijd lang werkte deze stemming van de menigte terug op ZWINGLI, in die mate, dat ook hij, de vurige en voortvarende man, werkeloos bleef; maar daar hij voor zichzelf de zekerheid had dat een vreselijke storm op handen was, die het schip waarvan hij het roer in handen had met de ondergang dreigde, mocht hij niet zwijgen. Hij verhief dan zijn waarschuwend stem van de kansel en sprak deze woorden tot het vergaderde volk: "Ik zie tot mijn smart dat de welgemeende raadgevingen voor u verloren zijn; gij zijt onwillig om afdoende stappen te nemen....Onze tegenstanders vinden maar al te veel steun in onze zwakheid. De keten is reeds gesmeed, waaraan zij mij, en vele vrome Zurichers met mij, als slaven denken rond te voeren....Tegen mij zijn zij voornamelijk verbitterd; dit weet ik. Ik voor mij, ik ben gereed. Ik onderwerp mij graag aan alles wat de Heer over mij beschikt heeft. Maar aan het geweld van deze lieden zal ik voor zoveel in mij is blijven weerstand bieden....Gij o Zurich, zult uw gerechte loon uit hun handen ontvangen; zij zullen u gevoelig vernederen. Maar gij hebt het gewild. Gij zijt werkeloos gebleven toen het tijd was om tegen hen te handelen, en nu zult gij de gevolgen moeten ondervinden (19). Maar God zal met dat al Zijn Woord beschermen en handhaven, en hun overmoed zal te Zijner tijd ten val gebracht worden." Zo sprak ZWINGLI; maar het was alsof hij tegen gevoelloze beelden gesproken had. De harten van de Zurichers waren zodanig veranderd ten opzichte van hem, dat de scherpe pijlen van zijn welsprekendheid daarop afstieten als op een ondoordringbaar harnas. Hij kon het volk niet meer in geestdrift doen ontvlammen gelijk vroeger.

(19) Straafen wilt sij nitt, des werden sij dich straaften. (BULL., II, d. 52.)

De vijf kantons zijn ten oorlog gestemd.

Intussen bevestigde alles wat men zag gebeuren, dat de hervormer geen te donkere blik in de toekomst geslagen had. De vijf kantons bleven alle voorstellen verwerpen die men hun deed. "Het zijn hier geen grieven van ondergeschikt belang," dus antwoordden zij aan de bemiddelende kantons. "Men vordert niets minder van ons, dan dat wij onze poorten wederom zullen openen voor de ketteren die wij verdreven hebben, en dat wij geen andere priesters zullen toelaten dan dezulken, die, gelijk men het uitdrukt, prediken in overeenstemming met het Woord van God. Wat daarmee bedoeld wordt is niet duister. Nee, en honderdmaal nee! Wij zullen het geloof van onze vaders niet opgeven; en zo men mocht volhouden onze vrouwen en kinderen aan uithongering bloot te stellen, dan zullen wij met geweld ons datgene weten te verschaffen, wat men ons niet goedschiks geven wil. Aan die kamp wijden wij onszelf en alles wat het onze is toe, en wij hopen daarin te volharden tot in de dood." Deze bedreigende woorden waren de laatsten die men op de landdag van Bremgarten van de kant van de Waldstädters vernam. De oorlog werd nu genoegzaam onvermijdelijk.

Voortekenen.

De schrik werd algemeen. Menigvuldig waren de voortekenen waarvan men sprak, en die allen op aanstaande bloedige tonelen scheen heen te duiden. Niet alleen de witte

gedaante die te Bremgarten bij het vertrek van ZWINGLI zou gezien zijn, maar vele andere dingen werden in de mond van het volk tot zoveel stellige aankondigingen van naderend onheil gemaakt. Die voortekenen gaven inderdaad een geheel eigenaardig karakter aan de tijd van welke wij schrijven.

Het gebeurde dan, naar verhaald wordt, op 26 juli, dat een zekere weduwe in het dorp Castelenschloss, alleen te huis zijnde en voor haar deur staande, plotseling rondom haar bloed uit de grond zag opkomen (20). Zij vluchtte vol schrik in huis....maar, o gruwel! ook daar vloeit overal bloed - zowel uit het houtwerk als uit de stenen (21); - het stort zich als uit een fontein naar beneden, uit een kom op een plank staande, en overstroomt genoegzaam de wieg van haar kind. De weduwe begint te geloven dat hier moord en doodslag gepleegd is, en loopt ijlings naar buiten, onder een angstig geroep om hulp (22). Op het gerucht dat zij maakt, zijn weldra de dorpingen en ook de monniken van een naburig klooster toegeschoten, en het gelukt hun om zo goed mogelijk de sporen van het bloed, dat inmiddels opgehouden had te vloeien, weg te nemen. Maar wat later, die zelfde dag, als de bewoners van het bewuste huis onder het vooruitspringend afdak buiten aan de avonddis gezeten zijn, nog geheel vervuld met het vreselijke voorval, zien zij op eenmaal weer bloed opborrelen in een naburige vijver: ook vloeit er wederom bloed van de zolder, en ook uit de muren ziet men hetzelfde voortkomen. Bloed - bloed - overal is het slechts bloed wat men ziet! - De baljuw van Schenkenberg en de geestelijke van Dalheim kwamen daarop de zaak onderzoeken, en zonden verslag van hun bevinding aan de heren van Bern en aan ZWINGLI.

(20) Ante and post eam purus sanguis ita acriter ex dura terra effluxit, ut ex vena ineisa. (Zw. Epp. II, p. 627.)

(21) Sed etiam sanguis ex terra, lignis, et lapidibus effluxit. (Ibid.)

(22) Ut eadem excurreret caedem clamitand. (Ibid.)

De komeet.

Terwijl nog alle monden vol waren van dit vreselijk geval, waarvan de bijzonderheden zowel in het Latijn als in het Duits getrouwelijk zijn aangetekend, en waaraan elkeen de voorbeduiding van oorlog en bloedige slagvelden verbond, verscheen erin het westelijk deel des hemels een schrik aanbrenge komeet (23), wier buitengewoon lange staart een bleek gele kleur had en zich in een zuidelijke richting uitstrekte. Op het ogenblik van ondergaan, vertoonde deze komeet zich met de gloed van een vuuroven (24). Eens op een avond - 15 augustus naar het schijnt (25) - hadden ZWINGLI en GEORGE MÜLLER, de voormalige abt van Wettingen, als zij zich op het domkerkhof bij elkaar bevonden, hun ogen op het luchtverschijnsel gevestigd. "Deze onheilspellende verschijning is daar," sprak ZWINGLI, "om mijn doodsweg te verlichten. Mijn dood en die van vele brave mensen buiten mij wordt door deze komeet aangekondigd. Ofschoon ik geen voorspellende geest heb, voorzie ik toch dat grote jammertonen aanstaande zijn (26). De waarheid en de Kerk van CHRISTUS zullen in rouw gedompeld worden. De Heer echter zal ons niet begeven." Maar niet alleen te Zurich bracht deze staartster schrik teweeg. VADIANUS onderandere bevond zich eens 's avonds met enige vrienden en leerlingen buiten St. Gallen op een hoogte, van waar hij hun de sterren toonde en uitweidde over de grootheid en almacht des Scheppers daarin tentoongespreid; maar de komeet was ook in zijn ogen een bode Gods, die met toekomstige oordelen en straffen in een onafscheidelijk verband stond. Ook ging men zover van te menen dat dit luchtverschijnsel niet blotelijk een groot

bloedbad moest aankondigen, maar meer bepaaldelijk de aanstaande dood van geleerde en uitstekende mannen. Deze zoveel schrik aanbrengende komeet bleef zichtbaar tot aan 3 september.

- (23) Ein gar eschrocklicher comet. (BULL., II, p. 46.) Het was de komeet van HALLEY, die om de 76 jaar terugkomt, en het laatst verscheen is in 1835.
- (24) Wie ein fluwr in einer ess. (Ibid.) APPIANUS, sterrekundige van KAREL V, nam deze komeet waar te Ingoldstadt, en zegt ervan dat de staart verdween wanneer de kern de horizon genaderd was. In 1456 had de verschijning van deze komeet almede grote schrik veroorzaakt.
- (25) Cometam jam tribus noctibus viderunt apud nos alii, ego una tantum, puto 15 Augusti. (Zw. Epp. II, p. 624.)
- (26) Ego caeculus non unam calamitatem expecto. (Ibid p. 626.)

Maar bij het zo gedurig spreken over voortekenen, was het niet te verwonderen dat hetzelfde getal nog gestadig toenam. De verbeelding schiep telkens nieuwe schrikbeelden, die op hun beurt al weer tot iets anders aanleiding gaven. Zo had men, op zekere berg, twee wapperende standaarden in de lucht gezien; te Zug was een schild aan de hemel waargenomen geworden; aan de oevers van de Reuss waren 's nachts bij herhaling ontploffingen gehoord; op het Vier Waldstädter meer eindelijk had men schepen met onbekende soldaten aan boord in alle richtingen zien kruisen. - Zo hoorde men dan bijna van niets anders dan van de oorlog en dezelfde bloedige gevolgen spreken. -

Bedaardheid van Zwingli.

Temidden van dit alles bewaarde ZWINGLI een buitengewone bedaardheid. Hij ontkende wel geen van deze voortekenen, maar hij had kracht genoeg om over hetzelfde zonder schrik te kunnen nadenken. "De godvrezende man laat zich door de bedreigingen en schriktonelen van deze wereld niet ontmoedigen," zei hij. "Hij weet dat hij, wat er ook gebeuren mag, in de hand is van God, en dat Gods wil alleen bestaan zal." - "Een wagenvoerder die een lange weg heeft af te leggen," dus sprak hij al verder, "weet dat zijn wagen en wat daarbij behoort gedurende de tocht noodwendig veel zal moeten lijden; maar zo hij de hem toevertrouwde zaken maar veilig en goed overbrengt naar de plaats van bestemming, dan heeft hij zijn doel bereikt, zelfs al was daarbij wagen en toebehoren geheel onbruikbaar geworden. Wij nu zijn niets meer dan voertuigen in de dienst van God. Er is als zodanig veel aan ons dat gebrekkig en zwak is; maar niettemin zal God, die zich van ons als middelen bedienen wil, Zijn grote oogmerken ten volle bereiken. En nu, hebben niet zij die hun leven laten in de strijd de hoogste aanspraak op de dankbare lof van het vaderland? Laat ons dan moed houden, temidden van de veelvuldige gevaren waaraan wij, kampvechters voor de zaak van de Heer JEZUS CHRISTUS, ons zien blootgesteld. Laat ons niet wankelen of bezwijken, al is het ook dat de toekomst donker is en wij ons niet mogen voorstellen dat wij de dag van de overwinning anders dan in het geloof zullen zien. De rechtvaardige Rechter daar boven slaat ons gade, en Hij zal ons de kroon niet onthouden, die weggelegd is voor hen die volhard zullen hebben ten einde toe. Wellicht zullen wij zelf hier op aarde geen vruchten plukken van onze arbeid; maar terwijl dan toch anderen zich daarin verblijden zullen, zal de Heer ons reeds hebben binnen geleid in de gewesten van de nimmer eindigende gelukzaligheid (27)."

- (27) Zw Opp. Comment. in Jeremiam. Hij schreef dit werk in het jaar waarin hij stierf.

Zijn gerustheid.

Zo kon nog ZWINGLI spreken, terwijl hij de bewustheid had, dat hij belangrijke gevaren tegemoet ging. Zo kalm en bedaard mocht hij een blik slaan in de toekomst, die voor hem geen dagen van de vreugde meer zou opleveren (28).

(28) Wij vinden hier een doorslaand bewijs van de oprechtheid des hervormers. - Hij mocht dan in sommige opzichten van overijling niet zijn vrij te pleiten; - zijn bedoelingen waren zuiver. - Vandaar de rust en kalme, waarmee hij de grootste gevaren, zelfs de dood tegemoet zag. - L. R.

VI.

Poging tot bemiddeling.

De vijf kantons, die te Lucern thans in landdag verenigd waren, scheen nu vastbesloten ten oorlog. "Wij willen de steden nogmaals afvragen of zij de oude verbonden erkennen en zich daarnaar gedragen willen, en zo zij weigeren, zullen wij de baljuwschappen binnenrukken, en ons met geweld de levensbehoeften verschaffen die men ons onthoudt; en wij zullen ons te Zug verenigen en gezamenlijk tegen de vijand optrekken." De Waldstädters hadden de zekerheid, dat zij niet zonder ondersteuning zouden blijven. De nuntius had, op aanzoek van zijn vrienden van Lucern, reeds maatregelen getroffen, dat er hulptroepen, door de paus betaald, op Zwitserland gericht werden; en deze waren, naar zijn verzekering, spoedig te wachten.

De dreigende stand van de zaken deed alom in Zwitserland bekommering in hoge mate ontstaan. De bemiddelende kantons hielden andermaal een bijeenkomst te Arau, en ontwierpen daar een plan van schikking, volgens wat het punt van de godsdienst zou teruggebracht worden op dezelfde voet waarop dat in 1529 was geregeld geworden. Zij zonden onmiddellijk afgevaardigden naar de verschillende kantons, om voorstellen in die geest te doen. Lucern wees hetzelfde hooghartig van de hand. "Zeg aan degenen die u gezonden hebben," was het antwoord, "dat wij hen niet als onze leermeesters erkennen willen. Wij zullen liever sterven, dan op enig punt toegeven dat onze godsdienst raakt." Elders hadden de afgezanten geen betere ontvangst, zodat zij teleurgesteld en ontmoedigd naar Arau terugkeerden. Deze vruchteloze poging tot schikking had werkelijk geen ander gevolg, dan dat verdeeldheid en misnoegen onder de Hervormden toenamen, en de Waldstädters daarentegen temeer zich aaneensloten en moed vatten. Zurich, het vroeger zo doortastende en moedige Zurich, werd dagelijks moedelozer en zwakker. De leden van de raad wantrouwden elkaar; en terwijl het volk volstrekt geen geestdrift, geen belangstelling in de op handen zijnde oorlog liet blijken, had ZWINGLI, alhoewel hij de volste overtuiging bleef koesteren dat de zaak waarvoor men de kamp wilde aangaan goed en rechtvaardig was, de moed niet om te durven hopen aan een gelukkige uitslag van de worstelstrijd. Bern verlamde de geestkracht van Zurich nog verder dáárdoor, dat men van daar niet ophield te waarschuwen tegen het doen van overijlde stappen. "Wij moeten zorgdragen," dit was dan nu de algemene redenering geworden in Zurich, "dat wij nu niet dezelfde misslag begaan als in 1529, toen wij te driftig geweest zijn. Wij hebben immers nog genoeg vrienden onder de Waldstädters, en die zullen ons wel een wenk geven als er gevaar is!"

Bedriegelijke rust.

Het scheen dat zij, die zo zeker meenden te wezen dat er nog geen grond was om iets kwaads te vrezen, inderdaad de zaak goed ingezien hadden. Ten minste er werd een tijd lang minder dan tevoren van oorlog gehoord of gesproken. De beangstigende tijdingen hielden op. Zo had men dan voor een louter ingebeeld gevaar gebeeft! - Bedriegelijke hoop! Het was de stilte die de uitbarsting van de orkaan niet zelden voorafgaat.

Terwijl men in Zurich op een onverantwoordelijke wijze zorgeloos geworden was, verloren de Waldstädters geen ogenblik. Zij maakten met bedaard overleg hun toebereidselen tot de aanval. De hoofden en aanvoerders, die door dezelfde belangen en de eigen gevaren nauw aan elkaar verbonden waren, mochten veilig in al hun ondernemingen rekenen op het zo verbitterde volk.

Er werd door de vijf kantons een landdag gehouden te Brunnen, aan het Lucernermeer, tegenover Grutli, en daar werden de artikelen van het eedgenootschap aan de aanwezigen voorgelezen. De afgevaardigden op deze landdag moesten hun stem uitbrengen, of zij de voorgenomen oorlog op grond van die artikelen voor wettig en geoorloofd hielden. Allen verklaarden eenstemmig dat de oorlog, huns inziens, rechtvaardig was.

Maatregelen van de Waldstädters.

Dadelijk werden nu de nodige maatregelen genomen. Alle bergpassen werden streng bewaakt en alle gelegenheden, waar langs de gemeenschap met Zurich zou zijn mogelijk geweest, werden volkomen afgesloten. De vrienden derhalve op wier waarschuwendes wenk de Zurichers vertrouwd hadden, waren geheel buiten de mogelijkheid om hun enig bericht te doen toekomen. De vreselijke sneeuwlawine kon dus in haar dood en verwoesting medebrengende val genaderd zijn tot voor de poorten van Zurich, voordat misschien daar binnen de minste gedachte ontstaan was aan het niet meer te ontkomen gevaar (1).

(1) Het zinnebeeld, hier door de schrijver gebruikt, is ontleend van een ontzettend natuur - verschijnsel in Zwitserland, wat daar meermalen plaats heeft en grote en onverwachte verwoestingen aanricht. Te weten een sneeuw - lawine, of sneeuwval bestaat in de nederstorting van ontzettende massa's sneeuw, welke zich van de bergen losmaken, soms gehele dorpen overdekken, en met al wat erin is onder zich begraven. - Evenzo, wil de schrijver zeggen, zou de verwoesting van de oorlog zich onverwacht tot voor de poorten van Zurich vertoonen. - L. R.

Noodlottige werkloosheid.

De bemiddelaars hadden alle hoop op schikking opgegeven. Er heerste daarbij een geest van zorgeloosheid en van dwaling in Zurich, die het nemen van passende maatregelen verhinderde. Reeds eenmaal had de raad het bevel gegeven om de gewapende macht te doen uitrukken; maar daarop, misleid door de schijnbare rustigheid van de Waldstädters, had men die order weer teruggenomen; en LAVATER, de opperbevelhebber van het leger, had tegen zijn wil een rugwaartse beweging op Rijburg gemaakt, en in edele verontwaardiging de degen ver van zich geworpen, die men, naar het scheen, toch niet wilde dat hij trekken zou. Terwijl dus de stormwind reeds begon op te steken, en de zee, waarop de staatshulk van Zurich te zeilen had, reeds geweldig begon te bruisen, lag het reddeloze vaartuig daar ten speelbal der elementen, men mocht zeggen zonder behoorlijke bemanning, zonder stuurman aan het roer, en onvoorzien van de onontbeerlijkste zaken! -

De waarschuwing.

Hoezeer ook de Waldstädters hun maatregelen in stilte namen en zoveel mogelijk zorg droegen dat de tegenpartij daarvan geen tijding ontving, zo konden zij toch niet beletten, dat bij de algemene wapening die onder hen plaats had, niet althans enig bericht daarvan overwoei. Het scheen dat God wilde, dat tenminste een enkele waarschuwing in deze ogenblikken van gevaar tot het volk van Zurich zou doordringen. Het gebeurde namelijk op 4 oktober, dat een kleine jongen, die van het gewicht van zijn zending niet het minste denkbeeld had, erin slaagde om over de grenzen van Zug te komen, en zich aanmeldde aan het Hervormde klooster van Cappel, dat op de uiterste limiet van het kanton Zurich gelegen was. Hij had twee broden bij zich, die hij, tot de abt gebracht zijnde, deze overgaf, gelijk zijn last was, zonder er verder enige boodschap bij te voegen. De abt, die op dat ogenblik toevallig een der raadsheren van Zurich bij zich had, HENDRIK PEYER, die met een zending van de regering derwaarts was gekomen, werd doodsbleek bij het zien van de jongen. De afspraak met een vriend uit Zug was namelijk geweest, dat zo de vijf kantons zich gereed maakten om de vrije baljuwschappen aan te vallen, alsdan die vriend zijn zootje zenden zou met één brood bij zich; maar hij zou hem twee broden medegeven (gelijk hij nu gedaan had) in geval de vijf kantons tegelijkertijd ook tegen Zurich mochten optrekken. De abt en de raadsheer verloren nu geen ogenblik om naar Zurich te schrijven. "Weest op uw hoede! Snelt te wapen!" dus schreven zij. Maar men sloeg deze waarschuwing in de wind. De raad hield zich toen juist bezig met het beramen van maatregelen, om te beletten dat nieuwelings uit de Elzas aangebrachte levensmiddelen niet doorgevoerd zouden worden naar de vijf kantons. ZWINGLI zelf, die zo onophoudelijk van oorlog gesproken en voor de maatregelen des vijands gewaarschuwd had, geloofde het ontvangen bericht niet. "De Waldstädters zijn zeker niet te vertrouwen," zei hij; "maar het is toch meer dan waarschijnlijk dat deze tijding niets anders is dan een uitstrooisel van de Fransen (2)."

(2) Dise ire Rustung mochte woll eine französische prattik sein. (BULL., II, p. 86.)

Intussen bedroog zich ZWINGLI zowel als al de overigen. De tijding was maar al te waar. Binnen vier dagen zou Zurich dat vreselijk ondervinden. Maar volgen wij de noodlottige gebeurtenissen van dit ogenblik verder op de voet!

Zwingli's merkwaardige woorden.

Op zondag 8 oktober kwam er een afgezant in Zurich aan, die in de naam van de vijf kantons kwam aankondigen dat het eedgenootschappelijk verbond een einde genomen had (3). De meesten hechtten hieraan geen bijzonder gewicht, en meenden dat het bloot een kunstgreep was; maar ZWINGLI kon niet verder misleid worden. Hij bevond zich nu voor de laatste maal op de predikstoel (hij zou die niet meer beklimmen); en als had hij in zijn gedachten Rome als een vreselijk spooksel reeds de Alpen zien overtrekken, om hem en het volk tot afval te brengen van hun geloof, riep hij met bewogen maar niettemin krachtige stem uit: "Nee! Nee! - Ik zal mijn Verlosser nimmer verloocheen (4)!"

(3) Die ewige Bünd abgefordert. (J.J. HOTTINGER, III, p. 577.) BULLINGER wil dat dit eerst voorviel op maandag.

(4) Zo was het dan toch in de grond de Godsdienst en de eer des Verlossers alleen, welke de hoofdzaak bij de hervormer uitmaakten, hoe zeer hij, naar het oordeel

van sommigen, daarmee zekere maatschappelijke inzichten te nauw verbonden achtte. - De Godsdienst toch moet op alles invloed hebben. - L.R.

Nieuwe berichten.

Bijna tegelijkertijd met de genoemde afgezant kwam er in de grootste haast een boodschapper aan, die door MULINEN, commandeur van de hospitaalridders van St. Jan, te Hitzkylch, afgezonden was. Deze bracht het bericht, dat "op vrijdag 6 oktober de Lucerners hun banier geplant hadden te Brunnen (5). Dat twee mannen, die door MULINEN naar Lucern waren gezonden geworden, aldaar in de gevangenis waren geworpen. Dat de vijf kantons morgenochtend (maandag 9 oktober) de baljuwschappen zouden binnenrukken. Dat eindelijk het landvolk reeds overal vol schrik vluchtende was, en bescherming kwam zoeken op het grondgebied van Zurich." - "Dat zijn verzonnen praatjes, anders niet," zei men beide in de grote en in de kleine raad (6). Intussen gaven de heren de opperbevelhebber LAVATER enige naderende last, die daarop een vertrouwd persoon, een neef van JACOB WINCKLER, op kondschap uitzond, met last om naar Cappel te gaan, en zo mogelijk tot Zug door te dringen, en te trachten enig stellig bericht in te winnen wegens de ware stand van zaken.

(5) Ire paner in den Brunnen gesteckt. (BULL., II, p. 86.)

(6) Ein gepöch und prögerey. (Ibid.)

Het manifest van de vijf kantons.

De Waldstädters waren inderdaad begonnen zich rond de standaard van Lucern te verzamelen. De strijdbare mannen uit dat kanton; die van Schweiz, Uri, Zug en Unterwalden; enige uitgewekenen uit Zurich en Bern, en een gedeelte Italianen maakten de krijgsmacht uit, die bijeengebracht was om de vrije ambachten te overvallen en Zurich aan te tasten. Er gingen voorts twee verklaringen uit van de zijde van de Waldstädters; de ene namelijk gericht aan de Hervormde kantons, en de andere aan alle vreemde vorsten en volken. Daarin trachtten de vijf kantons nadrukkelijk aan te tonen, dat de verdragen te hunner aanzien geschonden waren geworden; dat men allerwege verdeeldheid en twist gestookt had; en vooral, dat men laatstelijk geweigerd had aan hen levensmiddelen te verkopen - "een maatregel die geen ander doel had," zei zij, "dan om het volk tegen de overheid aan te zetten, en, zo mogelijk, de Hervorming met geweld onder de Waldstädters in te voeren." "Het is een onwaarheid," dus vervolgden zij, "dat wij, gelijk men niet ophoudt te verspreiden, de prediking van de waarheid en het lezen van de Bijbel zouden willen verhinderen. Als gehoorzame kinderen van onze moeder de Kerk, zullen wij ons nooit tegen iets verzetten dat zij goedkeurt en billijkt. Maar het is waar, dat wij de schriften en de nieuwigheden van ZWINGLI en anderen verwerpen. Wij geloven ons gedrag voor God en de ganse wereld te kunnen verantwoorden (7)."

(7) Als wir vertrauen Gott und van de Welt antwurt zu geben. (BULL., II, p. 101.)

Onmiddellijk nadat de overbrengers van deze twee manifesten vertrokken waren, zette zich de eerste afdeling van het leger in beweging, en tegen de avond hadden deze troepen de grenzen van de vrije baljuwschappen reeds overschreden. Toen de soldaten daar overal in de kerken de beelden niet meer vonden, en zich overtuigden dat men ook de altaren niet gespaard had, werden zij hogelijk verbitterd. Zij verspreidden zich als een roofgierige zwerm woestelingen over de gehele uitgestrektheid van het land,

plunderden alles zonder mededogen uit, en koelden in het bijzonder hun woede aan de woningen van de leraren, waar zij onder de ergste vloeken en verwensingen alle huisraad aan stukken sloegen en in een woord vreselijk huis hielden. Tegelijkertijd was ook de hoofdmacht op mars gegaan naar Zug, om van daar verder op Zurich aan te trekken.

Cappel, op drie mijlen afstand van Zurich gelegen en omtrent een mijl van Zug verwijderd, was de eerste plaats die het aanrukkend leger op het grondgebied van Zurich bereiken moest.

De abt Wolfgang Joner.

Nabij de Albis, tussen twee bergen van omtrent gelijke hoogte, de Granges ten noorden en de Ifelsberg ten zuiden, te midden van schilderachtige velden en weilanden, lag het oude en rijke klooster van de Cisterciensers (8), waarvan de kerk de graven bevatte van onderscheiden oude en aanzienlijke families uit de omtrek. De abt WOLFGANG JONER, een edelaardig en godvruchtig man, een groot beminnaar van de studie en een vriend der kunsten, maar tevens ook een uitstekend prediker, had in 1527 zijn klooster hervormd. Met een medelijdend en echt Christelijk hart had hij zich steeds de toestand van de armen van het kanton Zug en van de vrije baljuwschappen aangetrokken. Hij werd vooral daarom zeer geacht en bemind door de gehele landstreek (9). Deze man had voorzien wat de ongelukkige gevolgen van de oorlog wezen zouden. Nu dan zijn vrees zich aanvankelijk verwezenlijkt had, wilde hij toch doen wat in zijn vermogen was om de slag te verzachten, en zijn landgenoten tenminste berichten wat hij wist.

(8) Een geestelijke monnikenorde, gesticht op het einde van de elfde eeuw, door ROBERTUS, abt van *Molême* in *Bourgondië*, nabij een plaats *Citeaux*, in het bisdom van *Chalons*, - volgens de regel van de H. BENEDICTUS; - doch in de twaalfde eeuw door de H. BERNARDUS, de beroemde abt van *Clairvaux*, tot meerder luister gebracht, en daarom ook *Bernardinen* geheten.

(9) That armen lüten vil guts.....und bij aller Erbarkeit in grossern ansähen. (BULL., III, p. 151.)

Zijn schrijven.

In de nacht van zondag op maandag had de abt stellige tijding ontvangen wegens wat te Zug voorviel. Hij ging nu onrustig en met grote schreden zijn cel op en neer; hij dacht aan geen slapen; integendeel, hij zette zich bij zijn lamp, en begon te schrijven aan zijn vertrouwde vriend PETER SIMMLER, die zijn opvolger geweest is, en die zich toen te Kylchberg bevond, een dorp aan het meer gelegen en op omtrent een mijl afstand van de stad. Hij schreef onderandere deze woorden: "Ik word op dit ogenblik zodanig door onrust en angst gefolterd, dat ik mij met geen ding kan bezig houden dat het klooster aangaat; maar ik haast mij om u te onderrichten van wat er voorvalt. Het vreselijke ogenblik nadert....de straffende hand Gods zal zich nu doen gevoelen (10).....Het is mij na opzettelijk onderzoek gebleken, dat de vijf kantons heden nog (maandag) Hitzkylch denken te bezetten, terwijl de hoofdmacht zich samentrekt te Baar, tussen Zug en Cappel. Die uit het dal van de Etsch en de Italianen zullen vandaag of morgen aankomen." Van het bericht, in deze brief vervat, bekwam men intussen, door een onbekende omstandigheid, eerst tegen de avond kennis in Zurich.

(10) Die Zijt ist hie, das die rüt Gottes sich wil erzeigen. (Ibid. p. 87.)

Intussen was het de man die LAVATER op verkenning had uitgezonden - de neef van J. WINCKLER - gelukt, om zonder door de schildwachten opgemerkt te worden ver genoeg door te dringen. Hij had op zijn buik behoedzaam voortkruipende, zich moeten vasthouden aan de struiken die hier en daar tussen de reten van de rotsen groeiden, en was duizendmaal in gevaar geweest om in de diepte neer te storten, waar door hij natuurlijk zich een weg had moeten zoeken, dáár waar hij vertrouwen kon niemand te zullen ontmoeten. Toen hij Zug genaderd was had hij tot zijn schrik de banier zien waaïen, en het volk onder trommelslag van alle kanten zien optrekken. Hij had nu genoeg gezien, en haastte zich om terug te keren langs dezelfde moeilijke weg, en om vervolgens verslag te gaan geven van zijn bevinding (11).

(11) Naben den Wachten, durch umwäg und gestrupp. (BULL., III. p.87.)

Verblindheid van Zurich. De zorgeloosheid duurt voort.

Het was meer dan tijd dat de blinddoek eindelijk eens wegviel van de ogen van de Zurichers; maar hun zonderlinge ongelovigheid bleef nog al voortduren. De raad, die bijeengeroepen werd, kwam in kleine getale op. "De vijf kantons maken wat vertoning met hun oorlogsplannen, alleen om ons schrik aan te jagen en opdat wij de blokkade zouden opheffen," zei men in de raad (12). Evenwel kwam de raad tot het besluit om RUDOLF DUMYSEN en ULRICH PUNK naar Cappel te zenden, om te gaan zien wat ervan de zaak was. Hiermee ging elk weer gerust naar bed, zonder in werkelijkheid iets kwaads te duchten.

(12) Sy machtend allein ein geprög. (BULL. III, p. 103.)

Er komen steeds nieuwe boden aan.

Die slaap duurde evenwel niet lang. Uur aan uur kwamen er nieuwe en steeds meer beangstigende tijdingen in Zurich aan. "De banieren van vier kantons zijn reeds te Zug verenigd," dus werd bericht. "Er wordt alleen nog maar op Uri gewacht. Het volk uit de ambachten komt met hopen naar Cappel en zij vragen om wapenen..."

Voordat de dag aanbrak was de raad opnieuw vergaderd, en dezelfde beval de bijeenroeping der tweehonderd. Een oude man, die grijs geworden was op het slagveld zowel als in de raadzaal en gebukt ging onder de last van de jaren - de baanderheer JOHAN SCHWEIZER - verzamelde nu nog eenmaal al zijn krachten om, met een hem anders niet meer eigen vuur, uit te roepen: "Laat er toch in Gods naam zonder verder een ogenblik te verliezen een voorwacht zich posteren te Cappel, en dat dan het gros van onze macht zich dadelijk verenigt onder de standaard des kantons en onmiddellijk dezelfde weg inslaat." Hij had verstandig gesproken; maar de verblindheid was nog niet geweken. "Wij weten immers toch wel", zei men, "dat de boeren uit de baljuwschappen zich al lichtelijk laten bang maken. Zij hebben ongetwijfeld de zaak veel erger gemaakt dan zij is. Het zal best zijn dat wij afwachten welk bericht DUMYSEN en FUNK zullen medebrengen." Het scheen dan dat alle behoedzaamheid en alle verstand in Zurich voor een onverklaarbare zorgeloze stijfhoofdigheid had plaats gemaakt.

Het was zeven uur in de morgen geworden, en de raad was nog altijd vergaderd, toen RUDOLF GWERB, geestelijke van Rifferschwijl, een plaatsje dicht bij Cappel, in de grootste haast aankwam. "Het volk van de heerlijkheid Knonau loopt te hoop bij het klooster," berichtte hij, "en zij roepen luid om aanvoerders en om ondersteuning. De vijand is in aantocht, zeggen zij, en zij vragen of de heren van Zurich hen, en

misschien ook zichzelf, zonder weerstand te bieden zo maar aan de aanval van de Waldstädters willen blootstellen, en of de heren willen dat men hen als weerlozen zal doodslaan." De geestelijke die dit met eigen oren gehoord en de algemene verwarring met eigen ogen gezien had, sprak met veel vuur en moest de ongelovigste overtuigd hebben; maar de raadsheren, wier zonderlinge gerustheid ook nu niet aan het wankelen was te brengen, geloofde niet dat het zo erg was, en meenden dat men hen opzettelijk misleiden wilde. "Dat is alles omdat men zo graag zien zou dat wij in overijling verkeerde stappen zouden doen," spraken zij!

Nauwelijks echter konden zij dit gezegd hebben, of er kwam een andere boodschapper aan, op wiens gelaat de grootste verwarring af te lezen was. Het was SCHWYZER, de waard uit *de Beukenboom*, van de berg Albis. "Ik word door de heren DUMYSEN en FUNK gezonden," zei hij, "om aan de raad het bericht over te brengen dat de vijf kantons Hytzkilch bezet hebben, en dat zij nu al hun macht samentrekken te Baar. De beide heren zullen in de ambachten blijven, om de beangstigde lieden daar met raad en daad te helpen."

De oorlog is begonnen.

Op het vernemen van deze tijding werden allen zonder onderscheid doodsbleek; en naar gelang het bericht minder verwacht was geweest, was nu ook de schrik daardoor tweegebracht zoveel te groter (13). Hytzkilch was dan reeds in de macht des vijands en dus de oorlog begonnen!

Noodlottig tijdverlies.

Er werd besloten om dadelijk een soort van vliegend legertje naar Cappel te zenden. Hetzelfde was omtrent zeshonderd man sterk en voerde zes stukken kanon mee. Het bevel daarover werd gegeven aan GEORGE GOLDLI, die een broeder had in het leger van de vijf kantons. Hij had in last om slechts verdedigenderwijs te handelen. Toen GOLDLI met zijn onderhebbende manschappen de stad verlaten had, riep de opperbevelhebber LAVATER in de haast enige voorname mannen, zoals de oude baanderheer SCHWEIZER, WILLEM TONING, hopman van de busschieters, J. DENNIKON, artilleriehopman, ZWINGLI en enige anderen meer, tot zich. Hij zei tot hen: "Wij moeten ons verstaan over de middelen die wellicht nog de stad en het kanton redden kunnen. De alarmklok moet voor alle dingen zonder uitstel geluid worden, om alle man op de been te brengen." LAVATER vreesde dat de raad niet zo gemakkelijk tot die maatregel ter bijeenroeping van de landstorm zou overgaan, en daarom had hij gewenst de verantwoordelijkheid van die stap op zich te nemen, zo slechts de aanvoerders en ZWINGLI, welke hij geraadpleegd had, hem daarbij wilden ondersteunen. "Dat kunnen wij op ons eigen gezag niet doen," werd geantwoord; "maar de raad is nog vergaderd; wij zouden het voorstel aan dezelfde goedkeuring kunnen onderwerpen." Zij spoeden zich nu naar de vergaderzaal; maar daar vinden zij ongelukkigerwijze slechts enkele leden van de kleine raad bijeen. Deze nu zeiden dat de toestemming van de tweehonderd volstrekt vereist werd, om aan het voorstel gevolg te durven geven. Alweer dan een nieuw oponthoud, terwijl de vijand reeds in aanmars is. Om twee uur na de middag kwam nu wel de grote raad weder tezamen, maar men bracht daar de kostelijke tijd met nutteloze, langdurige discussies door (14). In het eind evenwel kwam men ertoe om het bedoelde voorstel goed te keuren, en die ten gevolge begon dan ook om zeven uur in de avond overal in de rondte de alarmklok te luiden. Maar niet genoeg dat er reeds zoveel tijd verloren was: nu kwam er ook verraad in het spel, in die mate, dat hier en daar personen zich uitgaven voor boodschappers van de raad van Zurich, die in last hadden, zeiden zij, om te bevelen

dat de landstorm niet opkomen moest. Dit was oorzaak dat velen die gereed stonden om te gaan, zich maar weer rustig te bed begaven, als was er hoegenaamd geen gevaar geweest.

(13) Dieser Botschaft erschrack menklich übel. (BULL., III, p. 104.)

(14) Ward so vil und lang darim geradschlagt. (BULL., III, p. 104.)

Een vreselijke nacht.

Het was een vreselijke nacht. De dikke duisternis - een vliegende storm - de noodklok die akelig galmde van alle torens door de gehele landstreek - het volk dat van alle kanten te wapen snelde - het gekletter en gerammel van zwaarden en musketten - het geschal van de trompetten en het doffe geluid van de trommels die aan alle plaatsen geroerd werden; - en daarbij het wantrouwen, de verdeeldheid en zelfs het verraad, waardoor de ene burger de andere bijna als vijand te beschouwen had, immers niet onvoorwaardelijk als vriend vertrouwen kon; - het gesnik en geweën van de vrouwen en kinderen - het jammergeschrei dat in elk huisgezin opging, nu de vader of broeder het gezin verlaten moest om een zo goed als zekere dood in de armen te snellen - en dan ook nog de schrik, ja de ontzetting, die teweeg gebracht werd door een geweldige aardbeving, die zich omstreeks negen uur in de avond gevoelen deed, en waardoor bergen en dalen een dreunende schok ontvingen, alsof de natuur zelf haar afgrijzen had willen te kennen geven over het bloedbad, dat binnen weinig uren stond aangericht te worden (15): dat alles en meer verenigde zich, om deze nacht, in de volle zin des woords, tot een nacht van schrik te maken. Intussen zou die nacht door een nog veel ijselijker dag gevolgd worden.

(15) Ein startrer Erdbidem, der das Land, auch Berg und Thal gewaltiglich ershütt. (TSCHUDI, Helvetia, II, p. 186.)

De aanvallers vereniging zich.

De Zurichers die op de hoogte van Cappel zich geposteed hadden, en nu nagenoeg duizend man sterk zullen zijn geweest, hielden hun blikken onafgewend gevestigd op Zug en in de richting van het meer, terwijl zij met klimmende bezorgdheid de minste beweging gadesloegen die van de kant van de vijand gemaakt werd. Eensklaps, kort voor middernacht, ontdekken zij enige vaartuigen die met soldaten vervuld zijn, en die van de kant van Art komende, het meer dwars over geroeid worden naar Zug. Er komen nu gestadig meer vaartuigen opdagen - zij volgen elkaar kort op - reeds is de banier van Uri te onderscheiden en hoort men ook duidelijk het eigenaardige blazen op de hoorn (16). Na verloop van enige tijd zijn de vaartuigen de oever van Zug genaderd, waar een opeengepakte volksmenigte de komenden verbeidt. Nauwelijks is men nabij genoeg gekomen, of de mannen van Uri en de scherpschutters uit het dal van de Etsch springen aan de wal, en daar worden zij met het luidste vreugdegejuich ontvangen en naar hun nachtkwartier geleid. Nu zijn dan de aanvallers verenigd! Onmiddellijk wordt hiervan bericht gegeven aan de raad van Zurich.

(16) Vil schiffen uff Zug faren, und hort man lujen den Uri Stier. (BULL., III, p. 109.)

Maatregelen van Zurich.

Te Zurich was, zo mogelijk, de verwarring en verslagenheid nog groter dan te Cappel. De onzekerheid waarin men daar bleef verkeren, was bovenal pijnlijk. Daar men met geen grond zeggen kon van welke zijde de aanval bepaaldelijk geschieden zou, wist

men ook niet waarheen versterking te zenden. Om twee uur in de nacht werden dan vijfhonderd man, met vier stukken geschut bij zich, afgezonden naar Bremgarten, terwijl drie à vierhonderd man, met vijf stukken kanon, de weg insloegen naar Wadenschweil. Zij marscheerden zodoende rechts en links van het punt waar eigenlijk de vijand zich bevond.

Nu eerst, in het ogenblik van het meest dreigende gevaar, begon de raad van Zurich eraan te denken om de hulp in te roepen van de steden van de dusgenoemde Christen - broederstaat. "Aangezien deze gehele vijandelijke aanval louter geschiedt uit verschillen om de godsdienst, zo roepen wij u met drievoudige aandrang, en zo luid, zo ernstig, zo dringend en zo krachtig als wij dat kunnen, op grond van onze oude verdragen en van de betrekking die wij als leden van de Christen - broederstaat op elkaar hebben, op, om zonder verwijl met al uw macht ons tot hulp te komen. Haast u! Haast u! Verliest geen ogenblik (17) - het gevaar bedreigt u zowel als ons." Zo sprak Zurich; maar het was reeds te laat.

(17) Ylantz, ylantz, ylantz, uffs aller schnellist. (BULL., III, p. 110.)

Zodra het dag geworden was werd de banier van de kantons geplant voor het stadhuis; maar in plaats van trots daarheen te wapperen, hing dezelfde slap en bewegingloos langs de stok neer - een kwaad voorteken dat velen deed beven. LAVATER vestigde nu zijn hoofdkwartier onder die standaard; maar er verliep een geruime tijd eer men een honderd of wat manschappen bij elkaar had (18). Verwarring en besluiteloosheid heersten aan alle oorden van de stad. De manschappen waren ook deels vermoeid en uitgeput door een overhaaste mars van buiten naar de stad, of zij hadden door lang in werkeloosheid te moeten wachten, alle geestdrift, alle krijgsmansvuur verloren.

(18) Sammet sich doch das volck gmachsam. (Ibid. p. 112.)

Het legertje.

Om tien uur 's morgens waren er nog niet meer dan 700 man onder de wapenen. Zij, die hun eigen veiligheid boven die van het algemeen stelden, de onverschilligen, de vrienden van Rome en de voorstanders van het stelsel van de vreemde soldatendienst, waren niet opgekomen. Enige oude lieden die op hun jaren meer moed dan kracht hadden over gehouden - vele leden van de grote en kleine raad, die met hart en ziel de heilige zaak van het Woord van God waren toegedaan - een aantal leraren die voor de Hervorming in de dood gaan wilden - de moedigsten van de stadsbevolking en overigens landlieden voornamelijk uit de naasten omtrek van de stad - ziedaar de mannen waaruit het kleine hoopje bestond, dat slecht gewapend, zonder uniforme kleding en genoegzaam alles missende wat nodig is om de soldaat met vertrouwen het gevaar te doen in de ogen zien, zich nu zo goed dat onder de omstandigheden gaan wilde, verenigd had onder de banier van Zurich.

Het legertje had tenminste 4000 man moeten tellen. Er werd nog steeds gewacht; men stelde al uit om de gewone eed af te nemen; en toch kwam renbode op renbode geheel buiten adem aan, om steeds opnieuw te komen herinneren dat een dadelijk gevaar Zurich bedreigde. Er is dan niet de minste orde in de bijeengebrachte hoop die gereed staat om uit te trekken - zij willen gedeeltelijk niet langer wachten totdat men hun bevelen zal gegeven hebben - een aantal van omtrent 200 van hen rukt in verwarring de poort uit, geheel op eigen gezag en zonder de eed te hebben afgelegd. De overigen maken zich gereed om te volgen.

Zwingli. Het kwade voorteken.

Nu zag men ook ZWINGLI buiten komen. Zijn paard stond reeds lang voor de deur van het huis geheel toegetuigd gereed, en trappelde van ongeduld. Hij zag er vastberaden maar toch treurig uit. Hij had van zijn vrouw, zijn kinderen en zijn talrijke vrienden afscheid genomen met een bloedend hart, want hij wist het, hij moest zich op het ergste voorbereid houden (19). Hij zag de wervelwind reeds op een afstand naderen, die onderandere ook hem zou wegslepen. Helaas! hij zelf had dat onweer veroorzaakt, door de weg van het Evangelie des vredes te verlaten en zich te wagen in de doolhof van de politiek. Hij was bij zichzelf overtuigd dat hij wel een van de eerste slachtoffers wezen zou. Veertien dagen vóór de aanval van de Waldstädters had hij reeds van de predikstoel gezegd: "Ik weet wel wat dat alles te betekenen heeft - het is om mij te doen. Ik moet sterven (20)."

De raad had hem naar oude gewoonte uitgenodigd om als veldprediker mee te gaan, met de uittrekkende manschap. ZWINGLI aarzelde geen ogenblik. Hij maakte zich gereed met de onderwerping en de gelatenheid van een Christen, die zich geheel aan de leiding van zijn God overgeeft. Zo de zaak van de Hervorming moest bezwijken, dan was hij bereid in dat lot te delen. Met moeite kon hij onder de voorgevoelens die zijn ziel bestormden de woning verlaten, waar hij zoveel rein genoeg gesmaakt had in de schoot van zijn gezin en met zijn vrienden. Hij moest zich als met geweld losscheuren van zijn vrouw, die bittere tranen schreidde, van zijn kinderen, die hem krampachtig bij de kleren vasthielden en van de trouwe vrienden, die hem met angst in het hart zagen vertrekken. In het ogenblik dat hij zijn hand op de rug zijns paards legde en wilde opstijgen, deed het dier een onverwachte sprong terug; en toen hij daarop toch in de zadel geraakt was, kon hij het beest een tijd lang niet voorwaarts krijgen; integendeel, het paard drong zich met geweld achteruit, evenals in later tijden het strijddros van de grootste veldheer van zijn eeuw, toen hij gereed stond om de Niemen over te trekken. (Velen in Zurich dachten ten opzichte van ZWINGLI, wat de soldaat van het grote leger zei, toen hij NAPOLEON had zien van het paard storten: "Dat is een kwaad voorteken! Een Romein zou teruggekeerd zijn (21)!")

Ten laatste evenwel was ZWINGLI zijn paard meester geworden, en nu gaf hij hetzelfde de sporen en was, met losse teugel wegrijdende, spoedig geheel uit het zicht verdwenen.

(19) BULL., III, p. 33.

(20) Ut ego tollar fiunt omnia. (De vita et obitu Zwinglii, Myconius.)

(21) SEGUR, Hist. de Napoléon et de la Grande Armée, I, p. 142.

Droefheid van de achterblijvenden.

Om elf uur namen de 500 man die zich nog op het marktplein bijeen bevonden, evenzo de mars aan. Zij voerden de standaard met zich. De meesten lieten, gelijk ZWINGLI, vrouw en kinderen achter, van welke het hun zwaar gevallen was afscheid te nemen. Zij gingen bedrukt en zonder een enkel woord te spreken voort, als had men hen naar het schavot gevoerd, in plaats van hen ten strijde te leiden. Er was bij de gehele zaak geen overleg, geen geregeld plan. De manschappen liepen door elkaar en naar willekeur, nu eens voor de standaard uit, dan weer kwamen zij achter dezelfde aan. Het geheel leverde de aanblik op van de schromelijkste verwarring (22); zo zelfs, dat zij die achterbleven, de vrouwen, de kinderen en de oude lieden, in angstvolle vertwijfeling op hun borsten sloegen en weeklaagden toen zij de ordeloze troep zagen heentrekken, daar zij niet hopen konden een enkele van hun ongedeerd te zullen

weerzien. Zelfs was de indruk van dat ogenblik zo sterk, dat OSWALD MYCONIUS nog jaren daarna, als hij terugdacht aan die ongelukkige dag, zich niet onthouden kon van te zeggen: "Altijd als ik daaraan denk, dan is het of mij een dolk door het hart gaat." Toen MYCONIUS zijn vriend ZWINGLI zag vertrekken, trof hem dit in het bijzonder, zo zelfs dat hij bijna van aandoening bezweek (23). Hij stortte een vloed van tranen over hem, die hij zo hoog schatte.

(22) Nullus ordo, nulla consilia, nullae mentes, tanta animorum dissonantia, tam horrenda facies ante et post signa sparsim currentium hominum. (De vita et ob. Zwinglii.)

(23) Quem ut vidi repentino dolore cordis vix consistebam. (Ibid.)

Anna de vrouw van Zwingli.

Maar bijna in elk gezin werd geweend en gezocht over het lot van de geliefde betrekkingen, en vurige gebeden werden voor hun behoud ten hemel opgezonden (24). Te midden van deze algemene droefheid liet zich meer bijzonder een vrouw opmerken, die zwijgend scheen te lijden. Zij sprak haar kommer niet uit; wellicht was die ook daarvoor te groot. Zij sloeg slechts een smekende blik vol onderworpen geloof opwaarts tot God haar Heer: - die vrouw was ANNA, de trouwe gade van ZWINGLI. Zij had niet slechts haar man zien vertrekken, maar ook haar zoon, haar broeder en een groot aantal van haar betrekkingen en vrienden - wellicht om over enige uren reeds van hun dood te horen. Maar haar ziel was niet minder groot, niet minder sterk in het geloof, dan de ziel van ZWINGLI zelf. Zij wilde God en der goede zaak zonder morren het dure offer brengen, dat in deze ogenblikken gevorderd werd. Weldra zijn de verdedigers van Zurich zover voortgerukt dat nog maar flauw het geluid van hun trom gehoord wordt. Eindelijk hoort en ziet men niets meer van hen.

(24) Manebamus non certe sine jugibus suspiriis, non sine precibus ad Deum. (Ibid.)

VII.

Het toneel van de strijd.

De nacht die voor Zurich zo onrustig, zo treurig geweest was, had te Cappel geen aangenamer tonelen opgeleverd. Daar volgden de tijdingen van de bewegingen des vijands elkaar rusteloos op, en elk bericht was meer onrustbarend. Het werd geacht hoog nodig te zijn, dat de op dat punt in de omtrek van het klooster geposteerde troepen een positie aannamen, die hen in staat zouden stellen om een vijandelijke aanval af te wachten en zich staande te houden totdat de versterking die men uit Zurich verwachtte zou aangekomen zijn. Zij sloegen tot dat einde hun oog op een kleine hoogte, ten noorden naar de kant van Zurich gelegen, en waarover de landweg heen liep, en welke een hoewel ongelijke toch genoegzaam uitgebreide oppervlakte aanbood. Een diepe en wijde sloot die genoemde hoogte aan drie zijden omringde, deed de dienst van een gracht en bemoeilijkte zeer de nadering. Maar aangezien men van dit punt slechts langs één uitweg, en wel over een kleine brug, naar Zurich zou kunnen terugtrekken, maakte dit dat het meer bedenkelijk werd om die anders zo wel gelegen hoogte als standpunt te kiezen. In het zuidwesten had men een bosje van beukenbomen; in het zuiden, in de richting van Zug, bevond zich de grote weg en een moerasachtig dal. "Voer ons naar de Granges," riepen de manschappen als uit één mond. Hieraan werd dadelijk gevolg gegeven. Het geschut werd geplant bij enige

bouwvallen. De linie van bataille liep nu zijdelings van het klooster en van Zug, en er werden schildwachten uitgezet aan de voet van de afhelling.

De vijand in Zug.

Middelerwijl is te Zug en te Baar het sein gegeven; de trom wordt geroerd en de soldaten der vijf kantons scharen zich onder hun vanen. Zij zijn vol moed en vrolijk gestemd. De kerken ontsluiten zich, de klokken luiden, en de gesloten gelederen van de vijf kantons gaan de hoofdkerk (van St. Oswald) binnen. Er wordt opzettelijk voor het leger mis gehouden. Om negen uur gaat de gehele macht op mars, met slaande trom en vliegende vaandels. De opperschout JOHAN GOLDER voert het contingent van Lucern aan; de landamman JACOB TROGUER dat van Uri; de landamman RYCHMUT, een doodvijand van de Hervorming, dat van Schweiz; de landamman ZELLGER dat van Unterwalden; en OSWALD DOOSS de manschappen van Zug. Achtduizend man zijn hier in de beste orde op mars. Het zijn allen uitgelezen soldaten; de beste die de vijf kantons konden tezamen brengen. Zij hebben een geruste nacht doorgebracht, en zijn daarom nog geheel onvermoeid en in hun volle kracht nu zij de vijand gaan opzoeken; ook hebben zij niet meer afstand te marcheren dan hoogstens een mijl, voor zij op de Zurichers zullen stoten. Een en ander werkt mede om de Waldstädter troepen met vertrouwen te doen optrekken. Zij rukken dan ook met vaste en geregelde tred aan, en volgen daarbij gehoorzaam de wenk van hun aanvoerders.

Op de gemeenteweide van Zug aangekomen wordt halt gemaakt. Hier zal de eed gedaan worden. Allen strekken hun hand hemelwaarts en zweren dat zij bloedige wraak zullen nemen. Reeds is men op het punt om de tocht te hervatten, als enige meer bejaarde lieden onder de manschap een teken geven dat zij alvorens een woord te zeggen hebben. "Kameraden," spraken zij, "wij hebben maar al te lang tegen de goede God gezondigd. Onze godslasteringen, ons vloeken, onze twisten, onze wraakgierigheid, onze trotsheid, onze dronkenschap, onze onkuisheid, ons dienen om het goud van de vreemdeling en al onze overige overtredingen en tekortkomingen hebben ons in die mate Zijn rechtmatig ongenoegen waardig gemaakt, dat zo Hij ons nog heden daarvoor mocht willen tuchtigen, wij niet meer dan gerechte straf voor onze boosheid zouden ontvangen." Deze woorden maken de diepste indruk. Allen, niemand uitgezonderd, vallen in het gevoel van zondenschuld op de knieën; een plechtige stilte heerst over het uitgestrekte veld, en elk man maakt met gebogen hoofd demoedig het teken des kruises, en bidt met een zachte stem vijf onze vaders, vijf ave marias en het geloof. Men zou al die tijd hebben kunnen menen dat men zich in een grote woestenis bevond, zulk een doodse stilte heerste nu. Op eenmaal echter doen zich weer duizenden stemmen verward dooreen sprekende horen. Allen rijzen op. "Mannen!" dus spreken nu de bevelhebbers, "gij weet het waarom wij ten strijde gaan. Houd maar steeds uw vrouwen en kinderen voor de geest, en het zal u aan geen moed ontbreken."

De oorlogsverklaring overgebracht.

Hierop treedt de standdaarddrager van Lucern voor; hij ontvangt de oorlogsverklaring uit de handen van de aanvoerders, die op die dag getekend en met het wapen van Zug verzegeld was geworden. Met dit gewichtig stuk rijdt hij nu spoorlags weg, voorafgegaan door een trompetter, om het zelf aan de bevelhebber van het Zurichser leger over te brengen.

Het was nu elf uur in de voormiddag geworden. Al spoedig kunnen de Zurichers de vijandelijke macht voldoende onderscheiden, en zij gevoelen zich zeer ontmoedigd bij de bewustheid, dat zij zo weinig volks daar tegenover stellen kunnen. Het vreselijk oogenblik dat zoveel kan beslissen nadert intussen met iedere minuut die verloopt. In hun benarde toestand gevoelen de Zurichers behoefte om God om hulp en uitredding aan te roepen, en allen vallen op hun knieën en bidden lang en vurig. Nu maken zij zich gereed tot de strijd. De Zurichers telden op dat oogenblik niet meer dan twaalfhonderd man onder de wapenen.

De krijgsraad. De vijand rukt aan.

Om twaalf uur deed zich het trompetgeschal der vijf kantons reeds op korte afstand van de voorposten horen. GOLDLI verzamelde nu de leden van de grote en de kleine raad, die zich onder de uitgetrokkenen bevonden, met de hogere en lagere bevelhebbers en deed hen een kring vormen, als wanneer hij door de secretaris RHEINHARD de oorlogsverklaring deed voorlezen, die door de standaarddrager van Lucern was overgebracht geworden. Na die lezing hield GOLDLI een krijgsraad. "Wij zijn maar weinig in getal en onze vijanden zijn daarentegen zeer sterk," sprak LANDOLT, de baljuw van Marbach, "maar ik ben er toch voor dat wij hier de aanval in Gods naam afwachten." "Hier de aanval afwachten!" riep de hopman der hellebaardiers, RUDOLF ZIGLER uit; "dat was verkeerd. Wij moeten liever ons bedienen van de gelegenheid die wij nog hebben om terug te trekken, en dan moeten wij overal het volk in massa oproepen om ons te komen versterken." Dit was inderdaad een zeer verstandige inval. Maar RUDI GALLMANN, die elke terugtred als een bewijs van lafhartigheid aanmerkte, riep uit, terwijl hij in hevige drift stampvoette en verwoed in het rond blikte, "hier - hier zal mijn graf zijn (1)!" - "Het is te laat om met ere terug te kunnen gaan," zeiden andere bevelhebbers. "Deze dag is in Gods hand, zowel als andere dagen. Laten wij dan getroost afwachten wat die dag ons aanbrengen zal." Nu werd er hoofdelijk gestemd. Ternauwernood echter was daarmee begonnen of er ontstond een grote beweging. "Waar is de bevelhebber! Ik moet hem spreken!" met deze woorden kwam een soldaat in de grootste haast aangelopen van de uiterste voorposten. "Gij moet wachten;" werd hem gezegd, "Er wordt krijgsraad gehouden." - "Het is nu geen tijd meer van beraadslagen," hernam de soldaat. "Breng mij dadelijk bij de bevelhebber....."

Voor GOLDLI gebracht, zei de man tot deze: "Onze voorposten zijn aan het wijken. De vijand is kort op de hielen - zij rukken met alle macht en met veel rumoer aan door het bos." Hij kon nog niet uitgesproken hebben toen de manschappen, die op de uiterste wacht geweest waren, in de grootste verwarring van alle kanten aankwamen. Kort daarop zag men werkelijk de soldaten van de vijf kantons reeds in de helling van de Ifelsberg, tegenover de Granges, bezig met hun geschut te planten. De aanvoerders van de Waldstädters onderzochten, dit zag men duidelijk, de gesteldheid van de plaats, en namen de gelegenheid op om verder tot de Zurichers door te dringen. Deze laatsten volgden met hun ogen die verkenning. De gesteldheid van de grond liet weliswaar niet toe dat de Waldstädters beneden het klooster ten aanval voorttrokken; maar zij moesten aldra een anderen weg vinden, die minder moeilijkheden zou opleveren. ULRICH BRÜDER, onder - baljuw van Husen, in het kanton Zurich, sloeg daarom met angstige blikken het beukenbosje gade. "Van die kant zullen zij de aanval doen!" riep hij uit. "Bijlen! - bijlen!" riepen nu een aantal stemmen; "laat ons de bomen omhakken (2)!"

GOLDLI en meer anderen waren hier tegen. "Zo wij al het bos versperren mogen, door de bomen om te hakken, dan zullen wij daardoor toch ook beletten dat ons

geschut in die richting uitwerking kan doen," zeiden zij. - "Laat ons dan scherpschutters in het bos plaatsnemen," was het wederantwoord. - "Wij zijn zo klein in getal," sprak nu de bevelhebber, "dat het zeer gevaarlijk zou zijn om onze macht op enige manier te verdelen." Maar al die overleggingen werkten niets uit. Nog eenmaal werd tot God om hulp gebeden, en nu wachtte men voorts af wat verder stond te gebeuren.

(1) Da, da mus min Kirchhof sin. (BULL., III. p. 118.)

(2) Ettliche schrüwend nach Achsen das man das Wäldi verhallte. (BULL., III, p. 118.)

Het eerste schot valt.

Om een uur viel het eerste schot van de zijde der vijf kantons. De kogel vloog over het klooster heen en viel onder aan de Granges neder. Een tweede kogel ging over de hoofden heen. Een derde trof een haag, dicht bij de bouwvallen waarvan vroeger gesproken is. De Zurichers bleven nu ook niet schuldig. Intussen was de langzaamheid en onhandigheid, waarmee in die dagen het geschut bediend werd, oorzaak, dat al dat vuren aan geen van beide zijden veel kwaad aanrichtte. De Waldstädters gaven nu hun voorhoede bevel om de Ifelsberg af te dalen en de Granges te naderen door de weide; en weldra maakte het gehele leger van de vijf kantons in die richting de voorwaartse beweging, alhoewel dit niet gemakkelijk ging en de grond zeer moeilijk was. Nu kwamen enige Zuricherscherpschutters berichten dat er verwarring ontstaan was bij de vijand.

"Mijn vrienden!" sprak daarop RUDI GALLMANN, "zo wij hen nu aanvallen dan is er mogelijkheid dat zij de nederlaag krijgen." Op deze woorden maakten zich dadelijk een gedeelte van de manschap gereed om het bos van de linkerkant in te trekken en de Waldstädters aan te vallen eer zij zich konden hersteld hebben. Maar GOLDLI had dit niet zodra bemerkt of hij riep uit: "Wat gaat gij doen? - Vergeet gij dat wij bepaald hebben dat wij onze macht niet verdelen zullen?" Hij stelde nu de nodige orders dat de manoeuvre niet verder uitgevoerd werd, en het bos bleef derhalve geheel open voor de vijand. Al wat ervan de kant der Zurichers gedaan werd om de Waldstädters het gerust in bezit nemen van dat bos te bemoeilijken was, dat ervan tijd tot tijd een schot daarheen gericht werd. Het kanonvuur, hoewel dan van geen grote betekenis, bleef van weerszijden aanhouden tot drie uur in de namiddag, en het dreunend gerucht daarvan verkondigde het aan de gehele omtrek, zelfs te Bremgarten en in Zurich, dat er slag geleverd werd.

Inmiddels was de troep die met de grote banier van Zurich uitgerukt was, en waarbij zich ook ZWINGLI bevond, in wanorde langzamerhand de Albis genaderd. -

Zwingli.

Reeds voor meer dan een jaar scheen het, dat alle vrolijkheid van ZWINGLI geweken was. Hij was sinds die tijd altijd hoog ernstig, droefgeestig, teergevoelig, en ging als onder een zware last gebukt. Dikwijls gebeurde het dat hij zich al wenende op de knieën wierp, en in het gebed de sterkte zocht die hij zozeer behoefde. Nooit intussen had iemand hem boos of in drift gezien. Integendeel! hij had steeds met zachtmoedigheid naar alle voorstellen en raadgevingen geluisterd, en was volstrekt niet in zijn achting en vriendschap verflauwd voor dezulken die met hem van gevoelen verschilden. Nu, daar hij de anderen vergezelde op de weg naar Cappel, was hij zeer in zichzelf gekeerd. JOHAN MAALER, van Winterthur, die kort achter hem reed, hoorde duidelijk zijn verzuchtingen en zijn vurig bidden. Hij liet echter aan

niemand enige vrees of twijfelmoedigheid blijken, daar hij veeleer zich sterk gevoelde in zijn geloof; maar hij verborg daarom zijn voorgevoel niet, dat hij de zijnen en de gemeente van Zurich nimmer zou wederzien. -

De aannaderende versterking.

Naarmate nu de zo onbeduidende versterking die ZWINGLI kwam aanbrengen, (en die eerder een lijkstaatsie geleet dan een troep soldaten die oprukken naar het slagveld), vorderde op de weg, kwam er renbode op renbode aangereden, die baden en smeekten dat men toch haast zou maken, om de te Cappel geposteerden te komen ondersteunen (3).

(3) Dan ein Manung uff die ander von Cappel kamen. (BULL., III, p. 113.)

Het overtrekken van de Albis.

Na te Adliswil de brug overgetrokken te zijn, onder welke de Sihl onstuimig heenbruist, en na het dorp verlaten te hebben (waar de oude lieden, de vrouwen en de kinderen, die uitgelopen waren om de aankomenden te zien voorbijgaan, hen met medelijden aanzagen, zo weinig vertrouwen boezemde hun voorkomen in), begon men de Albis te bestijgen. Het eerste kanonschot hoorden zij, toen zij omstreeks halfweg Cappel waren. Dit doet hen halt houden; zij luisteren; een tweede en een derde schot valt.....Er valt niet meer te twijfelen; er wordt reeds gevochten. De eer, het dierbaarste kleinood des kantons, is dan in gevaar; want het is tegen een grote overmacht dat gevochten wordt, dit weet men. En zij nu, zij zijn er niet bij nu die eer van het kanton verdedigd moet worden! Deze gedachte verplet hen voor een ogenblik. Dadelijk daarop echter ontvangen zij als een nieuw leven. Zij zetten de tocht moedig voort en willen zich zo spoedig doenlijk met hun broeders gaan verenigen. Maar de weg over de Albis was toenmaals veel moeilijker, veel steiler dan tegenwoordig. De slecht bespannen stukken kon men er bijna niet over krijgen. Ook viel het de meesten zwaar (er waren veel bejaarden en de zodanigen onder, die aan de vermoeienis van een mars niet gewoon waren) om met hun zware wapenen voort te komen. Zij moesten van tijd tot tijd stil staan om te rusten en adem te halen, en dan zag men hen tegen een boom leunen, die ter zijde van de weg of op de rand van de afhelling stond: terwijl zij een bijna wanhopende blik opwaarts sloegen naar de top van de berg, die met pijnbomen bewassen was en voor hen genoegzaam onbereikbaar scheen.

De tocht gaat inmiddels voort. Zij die te paard gezeten zijn en de sterkste en vlugste van de voetknechten geraken weldra de overigen vooruit en komen eindelijk bij "de Beukenboom," aan, boven op de berg, waar halt gehouden wordt om nog kort te beraadslagen.

Welke gedachten moesten zich daar niet van hen meester maken, wanneer zij van de top van de berg hun ogen lieten weiden over de zo schone landstreek die voor hen als uitgespreid lag! Zurich, het meer met dezelfde lachende oevers - al die boomgaarden, vruchtbare velden, wijnbergen!...En dat alles zou wellicht binnen zeer korte tijd door de Waldstädter soldaten verwoest en vertreden worden! -

Beraadslagingen.

Men had nog geen tijd gehad om iets te overleggen, toen er al weer boodschappers van Cappel aankwamen, om hen aan te manen toch spoed te maken. Velen willen nu dadelijk voort, en voor zover zij paarden hebben, die in de galop brengen (4). TONING, de aanvoerder van de scherpschutters, hield hen terug. "Mijn vrienden!" riep hij uit, "wat kunnen wij toch uitvoeren tegen de grote overmacht waarmee men

ons aanvalt? Laten wij liever hier post houden totdat het volk van alle kanten zal verzameld zijn, en dan met het gehele leger op eenmaal aanrukken." - "Ja, zo wij op een leger konden hopen, was dat goed;" antwoordde hem enigszins bitter LAVATER de opperbevelhebber, die reeds geheel wanhoopte aan de mogelijkheid om het kanton te redden en nu slechts met eer wilde sterven; "maar gij weet zowel als ik, dat wij wel een banier hebben, maar geen soldaten." - "Maar hoe kunnen wij in alle gevallen hier zo werkeloos blijven staan," sprak nu ZWINGLI, "terwijl wij weten dat ginds onze medeburgers met de vijand slaags zijn? Ik althans zal in Gods naam mij met hen gaan verenigen, en ben gereed met en onder hen de dood tegemoet te gaan (5)." - "Ik ook," zei de oude baanderheer SCHWEIZER. "Wat u aanbelangt," vervolgde hij, zich met een verachtelijke blik tot TONING kerende, "wacht gij hier maar totdat gij wat uitgerust zult zijn." - "Ik gevoel mij even goed in staat om de mars te vervolgen als gij," antwoordde hem TONING, terwijl hem het bloed in het aangezicht steeg, "en ik hoop u al spoedig te tonen, dat ik ook wel vechten kan." Nu ging het dan weer voorwaarts.

(4) Uff rossen häftig ijlttend zum angriff. (BULL., III, p. 113.)

(5) Ich will, in de namen Gotts, zu de biderben luten und willig mitt und under inen sterben. (BULL., III, p. 123.)

Aankomst aan de Granges.

Het afstijgen valt gemakkelijker. Zij zijn spoedig het bos en het dorp Husen door en naderen eindelijk de Granges. Het was drie uur toen de banier over de smalle brug gedragen werd die daar heen voert; maar er waren zo weinig strijders rond dezelfde verenigd, dat iedereen beangstigd werd bij de gedachte dat die eerlijke standaard zo slecht verdedigd verschijnen zou tegenover een zo sterke vijand. De vijf kantons ontwikkelden hun ganse macht juist op het oogenblik dat ZWINGLI en de zijnen aankwamen. Het gezicht daarvan was voor de hervormer verpletterend. Die dichte drommen waren niet te keren, dit besepte hij. Nog enige oogenblikken dan en zij zijn overwinnaars; en daarmee zal dan tevens de arbeid van elf jaren opeens en misschien voor altijd vernietigd zijn!.....

Rustig antwoord van Zwingli.

Een burger van Zurich, LEONARD BOURKHARD, die nooit tot ZWINGLI's vrienden behoord had, veroorloofde zich de hervormer op barse toon toe te voegen: "Welnu, Meester ULRICH! wat zegt gij er nu van? Het zal er nu op aankomen, geloof ik (6)." - "Dat denk ik ook," was het rustige antwoord; "maar er zijn hier dappere mannen genoeg, die, gelijk ik zelf, weten dat zij in de hand van God zijn, en die daarom niet schrikken voor de overmacht." -

"Ik blijf ook," hernam nu BOURKHARD, die berouw voelde over de harde wijze waarop hij gesproken had; "ik heb mijn leven veil zowel als de anderen." En hiervan gaf hij, gelijk zo velen, de bewijzen, voegt de kroniekschrijver er bij.

(6) Sind die Rüben gesaltzen? wer will sie ausessen. (J.J. HOTTINGER, III, p. 383.)

Nu was het vier uur. De zon neigde reeds tot haar ondergang. Nog altijd deden de Waldstädters de eigenlijke aanval niet, en dit deed de Zurichers denken dat zij daarmee wachten zouden tot de volgende morgen. En het was zo; de hoofden van de strijdmacht van de vijf kantons overlegden samen of het niet best was om de andere dag af te wachten. Zij hadden toch de grote banier van Zurich zien verschijnen, en

moesten vermoeden dat daarmee tevens een beduidende versterking zou zijn aangekomen. Ook begon de avond te vallen; en buitendien bleef het hoogst bezwaarlijk, om, tegen het vuur van de Zurichers in, het moeras en de diepe en wijde sloot te passeren, waardoor de strijdenden van elkaar afgescheiden waren. "Zo er op dit ogenblik zich bemiddelaars hadden opgedaan," zegt BULLINGER, "dan zou het hun zeker niet moeilijk gevallen zijn, om de partijen tot een overeenkomst te brengen."

Johan Jauch. Zijn plan vindt tegenstand.

De soldaten van de vijf kantons echter begonnen over dit dralen van hun aanvoerders te morren. "De hoofden zullen ons in de steek laten," zei de een. - "Zij zijn bang om het spel te beginnen," sprak een ander. "Als wij de aanval niet doen dan verspelen wij moedwillig alle kans," zeiden de meesten. Inmiddels vormde een onverschrokken en doortastend man het plan dat het lot van deze dag beslissen moest. JOHAN JAUCH, uit Uri, die voorheen baljuw was geweest van Sargans, een uitmuntend schutter en een soldaat van ondervinding, nam enige weinige manschappen met zich, en begaf zich met deze naar de uiterste rechtervleugel van het leger van de vijf kantons. Hier dringen zij door tot het midden van het beukenbosje, dat in een halve cirkel oostwaarts lopende, de vereniging daarstelde tussen de Ifelsberg en de Granges (7). Zij vinden het bosje geheel onbezet, en kunnen nu onder de bedekking der bomen de Zurichers zeer dicht naderen, en zich overtuigen van hun klein getal en van de slechte voorzorgen door hen genomen. Daarop behoedzaam weer teruggekeerd, komt JAUCH verslag van zijn bevinding doen aan de bevelhebbers, juist in het ogenblik als de ontevredenheid van de soldaten ten top geklommen schijnt. "Wij moeten de aanval doen zonder een ogenblik te verliezen," zei hij. "Maar gij kunt toch niet in ernst menen, dat wij zo laat in de avond nog verder gaan zullen," vroeg hem TROQUER, de opperbevelhebber van Uri. "Het leger gaat zich reeds gereed maken om hier de nacht door te brengen," ging hij voort. "Ik zal u wel niet behoeven te herinneren," zei hij al verder, "hoe duur het de onze te staan kwam te Napels en te Marignano (8), dat zij het gewaagd hadden om tegen de avond de aanval te doen. Buitendien, het is heden een feestdag (9), en onze voorouders hebben ons het voorbeeld gelaten om nimmer op een feestdag slag te leveren (10)." - "Laat toch de almanak met zijn heiligen rusten," riep JAUCH in drift uit, "maar denk liever aan onze vrouwen en kinderen, wier lot van deze dag kan afhangen." KASPER GOLDLI onderandere, de Zuricher, de broeder van hem die op de Granges het bevel voerde, was het volkomen eens met JAUCH, dat de aanval niet moest uitgesteld worden. "Wij moeten nog heden de Zurichers de nederlaag geven, zo wij niet willen dat zij ons morgen slaan zullen," zei hij.

(7) Dit is heden ten dage het geval niet meer. De tegenwoordige geestelijke van Cappel heeft mij evenwel verzekerd, dat toen hij het eerst in deze streek kwam, het bosje een veel grotere uitgestrektheid had dan thans.

(8) In de strijd met FRANS I koning van Frankrijk, toen hij zich zocht meester te maken van Italië, waartegen ook de Zwitsers, schoon hij met hen in onderhandeling was, zich, op aanstoken van de kardinaal DE SION en het hof van Rome, verzetten. - L. R.

(9) 28 december. Onnozele kinderen.

(10) An einem solchen Tag Blut zu vergiessen. (TSCHUDI Helv. II, p. 189.)

Hij brengt het toch ten uitvoer.

Maar de opperhoofden bleven doof voor deze taal, en men ging voort de nodige toebereidselen te maken, om de nacht op het nu bezette punt door te brengen. Toen begreep de dappere JAUCH van Uri, gelijk zijn landsman TELL vroeger gedacht had, dat waar het tijd was om te handelen er ook maar doorgetast moest worden, en terwijl hij zijn zwaard trok riep hij met luider stem: "Laat alle trouwe en dappere eedgenoten mij nu volgen (11)!" "Daarop vlug in het zadel springende, gaf hij zijn paard de sporen en rende het bos in (12), alwaar hem dadelijk scherpschutters, soldaten van de Ets en voorts uit de verschillende kantons, maar voornamelijk uit Unterwalden, - in alles omtrent 300 man achterna ijlden. Ziende dat zijn plan aanvankelijk gelukt, stijgt JAUCH af, en werpt zich op zijn knieën, om, eer een stap verder gedaan wordt, de bijstand Gods af te smeken; "want," zegt TSCHUDI, "hij was een godvrezend man." Allen die hem gevolgd zijn doen hetzelfde, en roepen de hulp Gods in, en de ondersteuning van de heilige maagd en van al de heiligen. Nu gaan zij voorwaarts. Maar JAUCH, te recht begrijpende dat de verantwoordelijkheid van deze stap op zijn hoofd rustte, doet weer halt houden en gaat met de grootste behoedzaamheid alleen vooruit, en dringt door tot aan het einde van het bosje. Hij ziet nu dat de vijand nog altijd niet de minste aandacht schijnt te slaan op de plaats van waar hij de aanval wil beproeven, en nu doet hij de scherpschutters in alle stilte naderen, en stelt hen achter bomen (13), hun tevens bevel gevende om goed te mikken eer zij schieten. Middelerwijl hadden de aanvoerders van het leger van de vijf kantons, daar zij het nu voor zeker hielden dat de onversaagde JAUCH het gevecht beginnen zou, tegen hun wil het besluit genomen om nog heden slag te leveren; en daartoe deden zij de manschappen zich in gereedheid houden.

(11) Welche redlicher Eidgnossen wärt sind, die louffind uns nach. (BULL., III, p. 125.)

(12) Sass ijlands wiederum uff sin Ross. (TSCHUDI, Helv. II, p. 191.)

(13) Zertheilt die Hagken hinter die Bäum im Wald in grosser Stille. (Ibid.)

VIII.

De hinderlaag.

De Zurichers wilden de weg die naar hun hoofdstad leidde zoveel mogelijk dekken tegen een vijandelijke overval, en met dat oogmerk wilden zij een gedeelte van hun macht met enig geschut doen post vatten op een verhevenheid die die weg bestreek. Maar dit detachement had het ongeluk in dezelfde mars dicht langs het bosje te moeten voorbijtrekken, toen daar juist tevoren de Waldstädter scherpschutters in hinderlaag geplaatst waren. De diepste stilte heerste, zodat wel niets kwaads kon vermoed worden. Elk van de scherpschutters had nu zijn man gekozen, wanneer JAUCH zei: "In de naam van de heilige Drieëenheid van God de Vader, de Zoon, en de Heilige Geest - van de heilige moeder Gods en van alle heilige - vuur!" "Op dit woord snorren de doodaanbrengende kogels voort, en een geduchte slachting onder de Zurichers is er het gevolg van. De slag die vier uur vroeger reeds heette begonnen te zijn, maar tot daartoe nog niet ernstig gemeend scheen, zou nu eerst aanvangen. Het zwaard zou die dag niet weer in de schede terugkeren, voor hetzelfde zich zou gebaad hebben in stromen van bloed. - Diegenen van de Zurichers die niet door de eerste losbranding getroffen waren geworden, hadden zich op hun buik nedergeworpen om daardoor minder aan het vuur van de vijand blootgesteld te wezen. Maar weldra springen zij overeind, met de woorden: "Zullen wij ons laten doodschieten zonder

tegenstand te bieden? Nee! wij moeten hen trachten te verdrijven." LAVATER grijpt daarop een lans, en voor allen uit ijrende roept hij uit: "Mannen! Handhaaft de ere Gods en die van onze heren van Zurich. Gedraagt u dapper! "ZWINGLI was daar ook tegenwoordig, met de hellebaard in de hand. Hij was somber en zwijgend. "Meester ULRICH!" dus sprak BERNARD SPRUNGLI hem aan, "zeg gij een woord tot het volk en moedig hen aan." –

"Mijn vrienden," zei nu ZWINGLI, "zijt moedig en vreest niet. Zo wij al heden de nederlaag moesten lijden, dan blijft toch onze zaak goed en rechtvaardig. Vertrouwt op God!"

De Zurichers maken nu aanstonds gebruik van het geschut dat zij naar een ander punt vervoeren wilden, en stellen het tegen het bosje; maar hun kogels doen geen uitwerking, daar zij in stede van de vijand afbreuk te doen slechts de toppen van de bomen treffen, en blotelijk enige takken op de vijandelijke scherpschutters doen nederkomen (1). RYCHMUTH, de landamman van Schweiz, was in galop komen aanrijden om de vrijwilligers nog terug te roepen; maar ziende dat de zaken reeds zulk een ernstige keer genomen hadden rende hij terug, en nu ontving het gehele leger de order om aan te rukken, waaraan ook dadelijk met geestdrift voldaan werd.

(1) Denn das die Aest auf sie fielent. (TSCHUDI, p. 182.)

Slag van Cappel.

Maar reeds hadden de vrijwilligers van JAUCH hun hinderlaag verlaten en waren zij in woede met hun lange en scherpgepunte hellebaarden op de Zurichers aangevallen. "Ketters! heiligschenders!" - riepen zij, "nu hebben wij u ten laatste!" - "Zielverkopers, afgodendienaars, goddeloze papisten!" antwoordden hun de Zurichers, "hebben wij u daar? "Een hagelbui van stenen is nu van weerszijden de eerste begroeting, en velen werden daardoor meer of min gevaarlijk gewond (2); maar onmiddellijk daarop geraken zij meer dadelijk handgemeen. De Zurichers verdedigen zich met de moed van de vertwijfeling (3). Elke slag met het zwaard of elke stoot met de hellebaard toegebracht is dodelijk. Ten laatste worden de aanvallers van de vijf kantons in verwarring teruggedreven. De Zurichers vervolgen hen; maar zodoende verliezen zij het voordeel van hun stelling en geraken nu tot hun ongeluk in het moeras. Enkele Roomse geschiedschrijvers beweren dat dit terugtrekken van de Waldstädters slechts een krijgslist geweest is, om de Zurichers in de strik te lokken (4).

(2) Hoe jammerlijk is toch de Godsdienst - woede, van welke zijde die ook plaats heeft! En hoe beklagelijk, anderen tot zijn Godsdienstinzichten, die toch geheel een gave Gods zijn, te willen dwingen! En echter op hoeveelreij wijze geschiedt dit niet, al komt het niet tot openlijk geweld? De eerste grond wordt ertoe gelegd, als men met list of tegen wil en dank binnen sluipt of zich ophoudt in een gemeente, om haar van haar aangenomen belijdenis af te trekken. - In zo ver mogen dan ook de Hervormden in Zwitserland zich ten aanzien van de vijf kantons hebben schuldig gemaakt. - Daaruit vooral werd de woede geboren. - L. R.

(3) Der angriff war hart und währte van de Wiederstand ein gute Wijl. (TSCHUDI, p. 192.)

(4) Catholici autem, positis insidiis, retrocesserunt, fugam simulantes. (COCHLOEUS, Acta Luth., p. 214.)

Inmiddels is het gehele overige leger van de vijf kantons tot in het bos doorgedrongen. Vol moed en verbittering tevens versnellen de soldaten meer en meer hun pas. De schok is vreselijk toen zij nu op de Zurichers stuiten. Er gaat een verward en woest

geschreeuw op van de in het bos met verwoedheid vechtende strijders. De grond dreunt (5). Men had kunnen menen, dat onbeschaafde wilden hier elkaar de doortocht betwistten; en toch waren het geen Barbaren, maar Christenen en landgenoten

(5) Der Boden erzittert; und nit anders war, denn als ob der Wald lut bruelete.
(TSCHUDI. p. 123.)

Tevergeefs is het dat de brave Zurichers een leeuwenmoed aan de dag leggen: de Waldstädters winnen met elk ogenblik grond. "Zij gaan ons omsingelen," riepen sommigen. "De onze wijken," was de roep van anderen. Iemand uit het kanton Zug, die zich onder de Zurichers begeven had en zich aanstelde alsof hij tot hun partij behoorde, riep luidkeels uit: "Mannen van Zurich, gij zijt verraden! Vlucht! Vlucht! "Alles loopt dus samen om het de Zurichers bang te maken. Het was duidelijk dat Hij, bij wie alleen het beleid van de strijd is, Zijn arm ditmaal tegen hen gekeerd had. Zo was het ook meermalen in de dagen vanouds, als God Zijn volk Israël tuchtigde door het zwaard des Assyriërs. - Een panische schrik maakt zich ten laatste van allen onder de Zurichers meester, en de verwarring wordt algemeen.

De standaard in gevaar.

De oude SCHWEIZER hield nog altijd de grote banier van het kanton Zurich met vaste hand, en de meest uitgelezenen uit de manschappen van het Zuricher legertje omringden hem als zijn beschermers; maar hun getal verminderde op een schrikbarende wijze. JOHAN KAMMLI, aan wie bepaaldelijk de verdediging van de standaard was aanbevolen, zei tot SCHWEIZER, toen hij zag dat de strijdenden aan de kant van Zurich reeds zo gedund waren, en dat velen het slagveld al wijkende verlieten: "Wij moeten de banier strijken en in veiligheid brengen, want de onze gaan reeds in menigte op de vlucht." - "Houdt stand, krijgsmakkers!" was het enige antwoord van de oude man, die nog nooit voor enig gevaar had teruggebeefd. Maar de verwarring nam hand over hand toe - meer en meer gaan de verdedigers van Zurich hun behoud in de vlucht zoeken. Evenwel blijft de oude SCHWEIZER onverschrokken stand houden. Hij mocht vergeleken worden bij een diep gewortelde eik, die weinig meer dan een lichte schudding ondervindt van de vlagen des noodorkaans, die links en rechts van hem de schromelijkste verwoestingen aanricht. Hij, SCHWEIZER, dacht aan geen wijken, ofschoon hij wond op wond ontving. Andermaal dringt KAMMLI bij hem aan, om, om de wil van de banier, voorzigtiger te zijn. SCHWEIZER bij de arm grijpende, zegt hij hem zo dringend mogelijk: "Strijk toch de standaard, want anders is hij verloren. Hier is geen roem meer in te oogsten. Alles vlucht!" Hierop klaagde de bejaarde baanderheer, die reeds dodelijk getroffen was: "Ach! moest dan de stad Zurich zo gestreng gestraft worden!" Toen, voortgetrokken door KAMMLI, die hem bij de arm vasthield, geraakte hij achteruit tot aan de kant van de sloot. Zijn jaren, en voornamelijk de wonden die hij ontvangen had, maakten dat de oude man met geen mogelijkheid daarover kon komen. Hij bleef in de modder steken, en viel, altijd echter nog de eerlijke en roemrijke zegevaan in zijn vuist omklemd houdende, alhoewel dezelfde met hem gevallen was en nu over de grond sleepte.

De standaard verloren.

De vijand hief hierop een luid vreugdegejuich aan, en drong op naar de plaats waar zij de standaard van Zurich hadden zien vallen. Het was alsof zij door de kleuren van dezelfde aangetrokken werden, gelijk in het stierengevecht de stier door het vlaggetje

van de man die hem bekampt. KAMMLI dit ziende springt zonder aarzelen in de diepe sloot, en tracht de banier te ontwingen aan de handen van de stervende baanderheer. Maar dit wil hem niet gelukken. De handen van de oude man zijn krampachtig om de stok als bestorven. "Ik bezweer u laat los!" riep KAMMLI hem toe, "gij kunt de standaard niet langer dragen!" Maar SCHWEIZER hoort hem niet. Nu rukt KAMMLI zonder een ogenblik langer te verliezen de stok los, komt er mede over aan de andere zijde, en spoedt zich ijlings weg met zijn geredde schat. De laatsten van de vluchtende Zurichers zijn nu ook tot aan de sloot genaderd en vallen in de overtocht op en over de oude baanderheer heen, die nu weldra de laatste adem heeft uitgeblazen.

Groot verlies aan doden.

KAMMLI nu wordt ongelukkig in zijn voortspoeden gestuit door een kogel die men hem achterna gezonden had, en hij ziet zich al spoedig door een aantal vijanden omringd. De Zuricher houdt de standaard met de ene hand vast en verdedigt zich moedig met de andere. Een der Waldstädters grijpt de stok aan, en een ander scheurt het vaandel. Met een enkele slag velt KAMMLI de eerste aanvaller neer, en daarop geweldig rondom zich slaande roept hij uit: "Helpt mij, brave Zurichers! Helpt mij de eer en de banier van Zurich redden!" - De aanvallers nemen toe in getal en de dappere KAMMLI is op het punt om voor hun overmacht te bezwijken, toen ADAM NAEFF, uit Wollenwijd, met het zwaard in de hand ter hulpe kwam aansnellen. In een ogenblik ligt nu ook de Waldstädter ter aarde, die zich verstout had om de banier te scheuren, en zijn bloed verft de vlag die hij beledigd had. DUMYSEN, een lid van de kleine raad, is ook toegeschoten en bedient zich zo wel van zijn hellebaard, dat NAEFF en hij erin slagen om de standaarddrager te ontzetten. Deze, ofschoon zwaar gewond, springt op, en sleept het met bloed bevlekte vaandel zo goed hij kan met zich voort. Met uitgetogen zwaard vervolgt hij dus zijn eerlijke aftocht voor de ogen van vrienden en vijanden, en laat zich door bos noch moeras tegenhouden, terwijl hij overal zijn weg tekent door het bloed dat uit zijn menigvuldige wonden vloeit. Twee van de vijanden, de een van Schweiz en de ander uit Zug - zijn bijzonder ijverig in het vervolgen van de Zuricher standaarddrager. "Ketter! Booswicht!" riepen zij hem toe, "geef uzelf en de standaard aan ons over!" -

"Niet dan met mijn leven!" antwoordde hun KAMMLI. Daarop stonden de beide vervolgers een ogenblik stil om zich te ontdoen van hun kurassen, die hun scheen te hinderen, ten einde vervolgens des te beter zich te kunnen bewegen; maar van dit ogenblik maakte KAMMLI gebruik om op hen te winnen. Hij spande al zijn krachten in om voort te komen, en HUBER, DUMYSEN en DANTZLER, van Naenikon, waren steeds in zijn nabijheid. Met hun vieren hebben zij eerlang Husen bereikt, ter halverwege in het opgaan van de Albis gelegen. Zij hadden nu nog het moeilijkste en steilste gedeelte van de weg bergop voor zich. HURER stort hier neer, met wonden als bedekt. DUMYSEN, die als een gewoon soldaat gevochten had ofschoon hij aanvoerder was in rang, brengt het nog zover als de kerk van Husen, maar daar valt ook hij levenloos ter aarde. Ook twee van zijn zonen, nog in de bloei van hun jaren, vonden deze dag de dood, in de strijd voor godsdienst en vaderland. KAMMLI doet nog enige schreden; maar weldra kan hij niet meer. Hij blijft hijgend en ademloos staan voor een heg welke hij over moest, en dat hem onder de tegenwoordige omstandigheden een volstreekte onmogelijkheid was. Hij ziet het tot zijn schrik, hoe zijn twee vervolgers en nog andere Waldstädters op hem aanspoeden, om hem zijn dierbare last te ontrukken. KAMMLI voelt zich zijn krachten geheel ontzinken; zijn ogen beginnen duister te worden; hij onderscheidt bijna niets meer. Daarbij is het hem

alsof hij aan de plaats genageld was. Hij kan geen voet meer verzetten. Maar nu nog eenmaal de weinige hem overgebleven krachten verzamelende, werpt hij de standaard over de heg heen, terwijl hij wanhopend uitroept: "Is er dan geen enkele dappere Zuricher die mij helpen kan? - Een ander redde nu de banier en de eer van Zurich! Ik kan niet meer!" Daarop een smekende blik ten hemel slaande zegt hij nog: "God zij mij genadig!" en met die woorden valt hij geheel uitgeput neder.

DANTZLER, die gelukkig in de nabijheid was, werpt zijn zwaard van zich, en over de heg heen springende, neemt hij de standaard op, met de uitroep: "Met Gods hulp zal ik de banier in veiligheid brengen." En dit gelukt hem ook, daar hij zo snel mogelijk de Albis verder opklimt, en weldra buiten het dadelijke bereik van de vijanden gekomen is. Zo verhoorde God dan de bede van die braven, dat Zurich's oude krijgsbanier mocht behouden worden. Maar toch had Zurich een ontzettend verlies geleden in zoveel dapperen, die op deze dag als offers van wraakzucht en godsdiensthaat gevallen waren.

De vijand zegepraalde op alle punten. De soldaten van de vijf kantons, en in het bijzonder die van Unterwalden, die de oorlogen in het Milanese hadden bijgewoond, en die, meer dan anderen, in de strijd verhard waren geworden, betoonden zich tegen hun landgenoten en voormalige broeders veel gestrenger en wreder, dan zij dat ooit tegen vreemden geweest waren.

Reeds in de aanvang van de slag was GOLDLI gevlucht. Hij verliet sinds Zurich voor altijd. LAVATER, de opperbevelhebber van het leger van Zurich, had zich als een dapper soldaat gekweten, maar had in het eind het ongeluk om in de meergenoemde diepe sloot te vallen, en hij had, zonder de hulp van een krijgsmakker daarin moeten verdrinken. Nu mocht hij gered worden.

De uitstekendste mannen van Zurich vonden niettemin hun dood onder de slagen van de Waldstädters (6). RUDI GALLMANN vond op het slagveld zijn graf, gelijk hij gewent had, en daar ook zijn beide broeders hier de heldendood stierven, was op deze ene dag hun vader kinderloos geworden. TONING, de hopman van de scherpschutters, liet almede zijn leven in deze hete strijd. De bloem van Zurich lag ter nedergeveld; zeven leden van de kleine raad; negentien leden van de raad der tweehonderden; vijfenzestig burgers uit de stad, en vierhonderdzeventien mannen uit de omtrek waren de heldendood gestorven. Hier lag de vader van zijn dappere zonen omringd - de broeder in het midden van zijn broeders - de eerste man uit de Staat naast de geringsten van zijn medeburgers: allen gelijk als welgeaarde vaderlanders ten strijde getrokken, en allen binnen weinige uren een prooi geworden van de dood!

(6) *Optimi et docti viri, quos necescitas traxerat in commune periculum patriae et ecclesiae veritasque defensandae, quam et suo sanguine redemerunt.* (Pell. Vit. M. S., p. 6.)

GEROLD MEYER, van Knonau, zoon van ANNA ZWINGLI, toenmaals niet ouder dan tweeëntwintig jaren en toch reeds lid van de raad van de tweehonderden, en die ook reeds man en vader was, had zich zonder de minste gedachte aan zelfbehoud onder de vorsten bevonden op het gevaarlijkste punt. "Geef u over en uw leven zal gespaard worden," riep men hem toe, waarschijnlijk door zijn jeugd en dapperheid getroffen. "Het is beter dat ik met ere sterf dan dat ik in schande leven zou," was het antwoord van ANNA's zoon, en dadelijk daarop ontving hij een dodelijke slag, die hem ter neder wierp en de geest deed geven, niet ver van de plaats waar het kasteel van zijn voorouders stond.

Veel leraars gesneuveld.

De leraren deelden wel het meest in de ijselijkheden van deze dag. Hun bloed was het voornamelijk waarnaar de vijand dorstte. Niet minder dan vijfentwintig van hen vielen in deze slag. De Waldstädters beefden van woede, als zij onder de Zurichers een leraar in het oog kregen; en viel de ongelukkige in hun macht, dan werd hij in blinde geestdrift aan de maagd MARIA en de heiligen op de wreedaardigste wijze opgeofferd. Wellicht is er nimmer een slag geleverd, waarin zo vele predikers des Woords hun leven lieten. Bijna overal waren de leraren aan het hoofd van hun uittrekkende gemeenteleden medegegaan ten strijde. Men had daarom eerder gezegd, dat Cappel een verzamelaarsplaats was van de verschillende Christelijke gemeenten van het kanton, dan wel een vereniging van soldaten. De abt JONER ontving een zware wonde in de nabijheid van de meergemelde sloot, en niet ver van zijn eigen klooster, en weinig ogenblikken daarna had hij reeds opgehouden te leven. De soldaten van Zug moesten zijn lijk voorbij in het najagen van de vluchtende Zurichers, en toen zij de abt herkenden, beklagden zij hem zeer, daar zij zich maar al te wel herinnerden hoeveel goeds hij ook hun gedaan had (7). SCHMIDT, van Kussnach, die zich als een getrouw herder in het heetst van de strijd steeds midden onder de schapen van zijn kudde bevonden had, lag van veertig hunner dode lichamen omringd, verslagen op het slagveld (8). GEROLDSECK, JOHAN HALLER en vele andere leraren, ontvingen hier met velen hunner gemeenteleden de oproeping om te verschijnen voor Hem, die zij gepredikt of beleden hadden.

(7) Es klagtend inn insonders die Züger. (BULL., III, p. 151.)

(8) Uff der Walstett warder funden, under und bij sinen Kussnachern. (BULL., III, p. 147.)

Zwingli wordt gekwetst.

Maar de dood van ZWINGLI was in het bijzonder treffend en een ontzettend verlies tevens. Hij had met de anderen de vijand van nabij onder de ogen willen zien. Hij was als veldprediker behoorlijk gewapend naar de gewoonte van die tijd, de helm op het hoofd, de sabel opzij en de hellebaard in de hand (9). Maar nog niet lang had het gevecht geduurd, of terwijl hij bukte om een stervende krijgsmakker een woord van troost toe te spreken, werd hij, naar HOTTINGER verzekert, door een steen aan het hoofd getroffen, zodat hij ter aarde stortte. ZWINGLI echter richtte zich weer op; maar nu ontving hij kort op elkaar twee wonden aan het been, waardoor hij andermaal nederviel (10). Het gelukt hem wederom op te staan: en dit doet hij voor de derde maal nog weer, toen hij nogmaals nedergevalen was; maar ten laatste bracht een van de Waldstädters hem een geweldige stoot met een lans toe, en nu valt hij, door zo vele wonden bedwelmd, op zijn knieën neer, om niet weer op te rijzen. Zijn oog breekt; het wordt alles donker rondom hem; maar is dit niet de aankondiging van de algemene duisternis die over de Kerk zal komen als hij niet meer zijn zal? - ZWINGLI vermant zich, en verdrijft die pijnigende gedachte uit zijn ziel; hij licht nog eenmaal het hoofd op, en met dat oog dat gewoon was zo fier in het rond te blikken, ziet hij gelaten en stil onderworpen hoe zijn bloed uit menigvuldige wonden vloeit. "Het is niets," zegt hij; "zij kunnen toch slechts het lichaam doden, maar de ziel kunnen zij niet schaden (11)." Dit waren zijn laatste woorden. Nu viel hij geheel krachteloos op zijn rug. Het was in een weide, onder een boom (sinds ZWINGLI'S perenboom genaamd) dat hij nu uitgestrekt bleef liggen, met gevouwen handen en de ogen ten hemel geslagen (12).

- (9) Nog tegenwoordig dragen de Zwitserse veldpredikers een degen. ZWINGLI heeft van zijn wapenen geen gebruik gemaakt.
- (10) Hat auch in de Schenklen ijween Stiche. (TSCHUDI, Helv. II. p. 194.)
- (11) In genua prolapsus dixisse: "Ecquid hoc infortunii? Agi! corpus quidem occidere possunt, animam non possunt." (Osw. Myconius, Vit. Zw.)
- (12) Was er noch lebend, lag an dem Ruggen und hat seine beide händ zamen gethan, wie die bethenden, sach mit synem augen obsich in hymel. (BULL., III, p. 136.)

Terwijl de dappersten, de eigenlijke krijgslieden onder de Waldstädters, de vluchtende Zurichers met alle ijver vervolgden, hadden de achterblijvers, waarvan ook dit legertje er te veel had, zich als hongerige raven verspreid op het nu verlaten slagveld. Met flambouwen in de hand waarden zij met roofzuchtige blikken onder de doden en gekwetsten rond, wier akelige laatste stuiptrekkingen niet alleen hun medelijden niet mochten opwekken, maar veeleer hun de bitterste spotternij ontlokten en hen tot grotere wreedheid scheen aan te zetten. Zij wentelden de lichamen om en om, beschouwden ze nauwkeurig bij het schijnsel van hun toortsen, en maakten de ongelukkigen wreedaardig af, terwijl zij ze naakt uitschudden (13). Als zij een gewonde aantroffen die nog bij zijn kennis was, dan riepen zij uit: "Roep de heiligen aan en doe uw biecht bij onze priesters!" Zo dan de dus toegesproken gekwetste daar nederliggende Zurichers, aan hun Protestants geloof getrouw, die vermaning verwierpen, dan waren de stropende Waldstädters laag en onmenselijk genoeg, om de nu weerloze vijanden hun lans in het hart te stoten, of hun de hersenpan te verbrijzelen door een slag met de kolf van hun schietgeweer. De Roomse historieschrijver SALAT, uit Lucern, maakt er zich blijkbaar een genoegen van, om deze en dergelijke gruwelijke bijzonderheden te vermelden. "Men liet ze liggen om als ongelovige honden te sterven," zegt hij, "of wel men maakte ze met de lans of met het zwaard af, opdat zij zoveel te eerder naar de duivel varen mochten, met wiens hulp zij zo hardnekkig gevochten hadden (14)." Wanneer een der soldaten van de vijf kantons hier of daar een der Zurichers herkende, tegen wie hij een persoonlijke vete had; wel ver dat dan de strakke, vertrokken ogen, en de door bange doodstrijd ontstelde wezenstrekken van de arme man hem zouden getroffen hebben, achtte hij zich gelukkig hem te kunnen toebijten: "Welnu! heeft uw ketters geloof u nu kunnen baten? Het was vandaag wel te zien wie het rechte geloof heeft, gijlieden of wij..... Wij hebben heden uw fraai Evangelie en u en anderen die er voor vechten wilden de nederlaag toegebracht. Het is geschied in de naam van God, van de maagd MARIA en van alle heiligen." En dan volgde onmiddellijk de uitroep: "de mis of de dood," die het wachtwoord van de dag had uitgemaakt, en het ongelukkig slachtoffer werd in fanatieke woede afgemaakt.

- (13) Ein gross plünderen, ein ersuchen und usgiessen der todten und der wunden. (BULL., III, p. 135.)
- (14) Damit sie desto eher zum Teufel, damit sie mit allen vieren fechtend, geführt würdend. (SALAT.)

Zo was dan de overwinning aan de zijde van de Waldstädters. Maar de godvrezende Zurichers, die op het slagveld als zoveel bewijzen van de geleden nederlaag gewond neerlagen, bedachten tot hun troost dat zij een God hadden van Wie in het Evangelie gezegd is: "Indien gij de kastijding verdraagt, zo gedraagt zich God jegens u als zonen; (want wat zoon is er, die de vader niet kastijdt) (15)?" - en: "Ziet, zo Hij mij doodde, zou ik niet hopen (16)?" - Het is dikwijls het geval, dat God onder zware

beproeving de rijkste zegeningen verbergt. De hier gegeven strenge tuchtiging was nodig, om de Kerk van Zurich de "brede weg" te doen verlaten die ten verderve leidt, en haar opnieuw en ernstig de "nauwe weg" des Geestes en des levens te doen zoeken. Uit een bloot staatkundig en werelds oogpunt beschouwd moest zeker het bij Cappel geleden verlies als een groot, bijna onherstelbaar ongeluk aangemerkt worden; maar in de ogen van de geschiedschrijver van de Kerk van de Heer JEZUS CHRISTUS, kan deze nederlaag niets anders zijn dan een heilzame tuchtiging door God beschikt, en als zodanig noemt hij dezelfde een ware zegen.

(15) Heb 12.7.

(16) Job 13.15.

Inmiddels lag ZWINGLI altijd nog stervende onder de boom waar hij neergevallen was, en dit was zeer dicht aan de weg langs welke de grote massa voorbij trok. De juichkreten van de overwinnaars; het gesteun en gekerm van de stervenden; de duistere en koude nacht, ternauwernood door het akelige rode schijnsel van de flambouwen enigszins verlicht; dit alles werkte samen om ZWINGLI een diep besef te geven van de vernedering die Zurich getroffen had, en om hem luid te prediken dat God het straft in Zijn dienaars zo zij hun toevlucht nemen tot menselijke wijsheid en kracht. Zo de grote Duitse hervormer in deze ogenblikken ZWINGLI had kunnen naderen en hem de zo vaak herhaalde woorden had kunnen toefluisteren: "Christenen moeten niet vechten met zwaard of schietgeweer, maar hun wapenen zijn het kruis van CHRISTUS, en lijden en beproevingen (17)," dan had ZWINGLI ongetwijfeld hem de hand toegereikt en nog stervende daarop "Amen!" gezegd.

(17) Christen sind nicht die für sich selbst mit dem Schwerdt oder Büchsen streiten, sondern mit dem Kreuz und Leijden. (Luth. Opp.)

Zijn dood. Wreedheid van de overwinnaars. "De dood, de dood!"

De stervende Zwingli.

Twee van de soldaten die op het slagveld rondliepen om te plunderen, waren nu de hervormer genaderd, zonder hem evenwel te kennen. "Wilt gij een priester hebben om te biechten?" vroegen zij hem. Maar ZWINGLI, die geen kracht meer had om te spreken, gaf hun een teken dat hij geen priester verlangde. "Zo gij geen priester verlangt omdat gij niet spreken kunt;" hernamen de soldaten, "beveel u dan bij u zelf aan de moeder Gods en roep de heiligen aan!" Ook nu schudde ZWINGLI het hoofd, terwijl hij zijn ogen strak ten hemel gevestigd hield (18). Hierop begonnen de verbitterde soldaten vervloeking over hem uit te braken. "Gij zijt zeker een van de ketters uit de stad," zeiden zij. Een van hen, die wilde beproeven of hij hem niet herkennen zou, bukte neer en hield het hoofd van ZWINGLI gekeerd naar het schijnsel van een vuur, dat niet ver van de plaats was aangelegd (19). Nauwelijks had de soldaat hem meer nauwkeurig beschouwd, of hij liet hem met zekere schrik weer vallen. "Ik geloof waarlijk," riep hij uit, "dat het niemand anders is dan ZWINGLI!" Op dit ogenblik trad FOCKINGER toe, een hopman en oud militair, uit Unterwalden, die lange tijd bij vreemden gediend had en daarom reeds niet tot de vrienden des Hervormers behoren kon, daar deze altijd zozeer geijverd had tegen de dienst bij vreemde hoven. Hij had de uitroep van de soldaat gehoord. "ZWINGLI!" sprak hij, "hebt gij ZWINGLI daar! de aartsketter ZWINGLI! die booswicht, die verrader!" Daarop bracht hij de hervormer een geweldige slag toe met datzelfde zwaard, dat zolang aan de vreemdeling verkocht was geweest, terwijl hij in woede uitriep: "Sterf,

verharde ketter!" Onder deze slag bezweek de hervormer, als was het zijn lot geweest, om van de hand van een zo te noemen huurling de dood te ontvangen. "Kostelijk is in de ogen des Heren de dood van Zijn gunstgenoten (20)!"

(18) Und sach uber sich in Hymel. (BULL., III, p. 136.)

(19) Beym Fuwr besach. (TSCHUDI, Helv. II, p. 194.)

(20) Ps 116.15

Het is echter billijkerwijze gezegd, dat niet al de Waldstädter soldaten een gelijke mate van ruwheid en woestheid aan de dag legden. De nacht was vinnig koud, en dit gaf, naar de Protestantse geschiedschrijver BULLINGER verhaalt, aan deze en geen van hen aanleiding niet slechts om de gekwetsten met alle behoedzaamheid over te brengen in de nabijheid van de vuren die op het slagveld ontstoken waren, maar ook om hun wonden te verbinden. "Ach," klaagden zij, "waarom toch hebben de Zwitsers elkaar zo beoorloofd!"

Het gros van het leger bevond zich nu op het slagveld verenigd, elk gedeelte rondom zijn standaard. De soldaten onderhielden zich met elkaar bij de wachtvuren. Van tijd tot tijd echter werd hun aandacht afgetrokken door het gekerm der gekwetsten, die in hun nabijheid lagen. Middelerwijl waren de bevelhebbers vergaderd in het klooster, en van daar werden boden uitgezonden om de tijding van de behaalde overwinning aan de kantons over te brengen, zo mede aan de Rooms - Catholieke vorsten van Duitsland.

De dag na de slag.

Eindelijk was de dag aangebroken. Nu gingen de Waldstädters het slagveld op alle punten bezien. Zij vonden niet weinigen van hun hevigste tegenstanders levenloos op de stijf bevroren grond uitgestrekt. Sommigen echter kostte het tranen, als zij onder de gesneuvelden ook dezulken opmerkten, die hun door betrekking of vriendschap dierbaar geweest waren. In het bijzonder was het rond het lijk van ZWINGLI, dat onder de perenboom lag, dat zich een aantal nieuwsgierige toeschouwers verzamelde. Zijn gelaat was nog vol uitdrukking, even alsof hij nog geleefd had. "Hij ziet er in het geheel niet als een dode uit." zei BARTHOLOMEUS STOCKER, van Zug, die veel van ZWINGLI gehouden had (21). "Zijn uiterlijk is volmaakt hetzelfde, als toen hij nog bij zijn leven door het vuur van zijn welsprekendheid de geestdrift van het volk wist te ontvlammen." Alle ogen waren onafgewend op het dode lichaam gevestigd. JOHAN SCHÖNBRUNNER, die vroeger kanunnik was geweest in Zurich, maar die ten gevolge van de reformatie naar Zug was uitgeweken, kon zich niet weerhouden met tranen in de ogen te zeggen: "Wat ook uw geloof geweest mag zijn, ZWINGLI! ik weet dat gij een oprecht en getrouw vaderlander geweest zijt. Moge God uw ziel de eeuwige rust doen ingaan."

(21) Nicht einem Todten sondern einem Lebenden gleich. (ZWINGLI für das Volk, von J.J. HOTTINGER.)

Mishandeling van Zwingli's lijk.

Maar de hevigen onder de soldaten van de vijf kantons, en bepaaldelijk zij die ZWINGLI door zijn tegenstaan van het beginsel van de vreemde soldatendienst zich tot bittere vijanden gemaakt had, eisten dat het lichaam van de "ketter," aan stukken gehouwen zou worden, en dat men dan aan elk van de verbonden kantons een stuk zenden zou. "Laat de doden rusten! God moge hun Rechter zijn!" riep de opperschout

GOLDER en de landamman THOSS van Zug uit. Maar hun gematigdheid werd overstemd door woeste kreten. Er werd dan een soort krijgsraad over het lijk gehouden, en het vonnis was dat het uithoofde van hoog verraad zou gevierendeeld en vervolgens om ketterij verbrand zou worden. De beul van Lucern werd met de uitvoering van het vonnis belast. ZWINGLI'S verminkte ledematen werden door de knappende vlammen verteerd. Men vermengde zijn as met die van een verachtelijk zwijn, en de doldriftige menigte beijverde zich om het zelf te verstrooien naar het Noorden en naar het Zuiden; naar het Oosten en naar het Westen (22)!

(22) TSCHUDI, Helv. II, p. 195. "Cadaver Zwinglii....in quatuor partes secatur, in ignem conjicitur, in cinerem resolvitur." (Myc., de Vit. Zw.)

Aanmerkingen.

Nu was ZWINGLI dood. Met hem was een groot licht in de Gemeente des Heeren uitgeblust. Gelijk de overige hervormers was hij krachtig geweest in de prediking des Woords; maar meer dan iemand van hen had hij zich door moed, volharding en een doortastende geest onderscheiden in het handelen. Ongelukkigerwijze moest hierin juist de oorzaak liggen van al het leed dat op zijn hoofd nederkwam. Hij was in zijn ijver op een dwaalspoor voortgegaan. ZWINGLI was nog niet ten volle achtenveertig jaren oud, toen hij op zo jammerlijke wijze de dood vond. Zo hij zich onveranderlijk en strikt aan zijn roeping gehouden had, wat had hij dan niet onder de zegen Gods nog kunnen uitwerken voor de Hervorming in Zwitserland en zelfs voor Duitsland, of het keizerrijk in het algemeen! Maar hij had wapenen gebezigd die God niet kon goedkeuren. Hij had tot helm en strijdbijl de toevlucht genomen, in plaats van zich te bepalen tot het Woord. Zelfs bij zijn bijzondere vrienden had deze zijn handelwijze zo geen afkeuring althans verwondering gebaard. Zij hadden menigmaal uitgeroepen: "Wij weten niet wat wij er van zeggen of denken moeten!.....een godsdienstleraar die tevens krijgsman wezen wil (23)!" - Het gevreesde onweer, dat ZWINGLI zelf had zien aankomen, was nu boven zijn hoofd losgebarsten; hij was dodelijk getroffen geworden, en al wat van de grote hervormer overbleef was een weinig stof, dat de soldaten in hun hand namen en wegbliezen.

(23) Ego nihil certe apud me possum statuere, maxime de Episcopo in armis. (Zuickius Ecolampadio, 8 November, 1531, Zurich M.S.)

IX.

Verslagenheid in Zurich. Woede en wraakzucht van het volk.

Het nieuws van de bij Cappel geleden verliezen bracht schrik en ontroering in Zurich te weeg. Om zeven uur 's avonds ontving men daar de eerste berichten. Zoals altijd in dergelijke omstandigheden, waren die eerste tijdingen geheel onnauwkeurig, ofschoon al dadelijk zeer verontrustend. Zoveel wist men, dat er bloedig en hardnekkig gevochten was. Eerlang echter kwamen er enige gekwetsten binnen, die de ware toedracht van de zaak beter konden mededelen. "Toen," zegt BULLINGER, "ontstond er op eenmaal een luid en algemeen klaaggeschrei, en een hartverscheurend gezucht en gewezen." De verslagenheid was zoveel te groter, daar niemand zulk een ongelukkige afloop verwacht had. Wel had men zich niet kunnen ontveinzen dat de strijdmacht van Zurich die men had zien uittrekken zwak en niet zeer geregeld was; maar toch had niemand in ernst gedacht dat de Waldstädters zich hier zozeer hun meesters betoond zouden hebben. "Wij zullen ze voor een ontbijt opslikken," hadden

sommigen overmoedig genoeg gezegd. "Wij zullen ons, als het er op aankomt, in een oogenblik van die vijf nietsbetekenende kantontjes meester maken," had een ander gesproken. Zelfs had een oud krijgsman zijn kleinachting van de macht van de Waldstädters uitgedrukt, door te zeggen; "Het zal ons niet veel moeite kosten om die vijf mesthopen omver te werpen." Overigens hadden zij, die alles louter uit een godsdienstig oogpunt bezagen, en die de overtuiging hadden dat Zurich ten strijde getogen was voor de goede zaak, geen twijfel of om die reden alleen reeds zou de zege niet twijfelachtig wezen. Hoe dit zij: de eerste verbazing en treurigheid maakte al spoedig plaats voor een algemene ontevredenheid, die zich bij het verbitterde volk lucht gaf in een aan woede grenzende uitbarsting, die de bedenkelijkste gevolgen scheen te zullen hebben. Men begon met de bevelhebbers van verraad te beschuldigen. Zelfs vonden zij geen genade, die die dag hun bloed gestort hadden in de verdediging van de vaderlandse grond. De straten van de stad waren vervuld met een opgewonden en op wraak bedachte volksmenigte. Zij beraadslagen hier en daar onder elkaar over wat hun te doen staat, en van tijd tot tijd worden woeste kreten gehoord, die niets goeds voorspellen. Die leden van de raad, die in Zurich teruggebleven waren, verzamelen zich in allerijl op het stadhuis. Reeds had zich op dat punt een dichte volksmassa opeengedrongen, die met ieder oogenblik onrustiger en dreigender werd. Beschuldigingen van verraad werden luider en luider, en natuurlijk waren de eerste mensen van de stad degenen die men als de schuldigen noemde. Het scheen dat het niet bij dreigen blijven zou. "In plaats van uit te trekken om de vijand aan onze grenzen te bevechten, zouden wij vrij wat beter doen met de verraders te straffen die wij binnen onze eigen muren hebben;" zei het volk. Het waren vreselijke oogenblikken. Die zonderlinge, wij zouden zeggen tijgerachtige bloeddorst, die zich bij elke belangrijke volksoploop in meerdere of mindere mate bij het gemeen ontwikkelt, dreef ook hier aan tot daden van woest geweld. Een uit de hoop wil reeds de anderen voorgaan naar de raadzaal, en roept met een van woede bevende stem uit: "Laten wij maar beginnen met enigen van die mannen die daar zitten te beraadslagen het hoofd van de romp te slaan! Hun bloed is een zoenoffer voor zo velen, die door hun schuld vermoord zijn!" -

Leo Juda.

Maar het is voornamelijk tegen de leraren dat de verbittering gerezen is; tegen ZWINGLI bovenal, en tegen al degenen die men zijn aanhang noemt. Zij zijn de eigenlijke oorzaak van het ongeluk, zegt men. Diegenen onder deze zo vals beschuldigde mannen die gevallen waren onder de slagen van de Waldstädters, kon men nu wel geen verder leed doen; maar er waren er nog genoeg in de stad overgebleven, en die wilde men nu ook maar voor de anderen meteen straffen!

LEO JUDA, de man die nu ZWINGLI dood was eerlang aan het hoofd zou staan van de godsdienstige aangelegenheden, en die toen juist begon te herstellen van een zware ziekte, zal het voorname offer zijn. Het was erg met hem afgelopen, zo niet enkele betergezinde burgers hem in bescherming genomen en in hun huizen verborgen gehouden hadden. Maar het dolzinnige volk bleef roepen om een offer. Zij schreeuwden het uit, dat er bloed vloeien moest in vergelding van de "moord" van Cappel.

Het scheen echter dat God niet wilde dat de woestelingen meer doen zouden dan dreigen en schreeuwen. Althans op eenmaal maakte het geroep om wraak, zelfs bij hen die zich het meest door dolle opgewondenheid onderscheiden hadden, plaats voor gewezen en geklag. Zij allen die betrekkingen gehad hadden onder de dapperen die

naar Cappel waren uitgetrokken, begonnen nu bepaaldelijk te denken aan het verlies dat zij geleden hadden; want in de onzekerheid waarin men nog omtrent personen en omstandigheden bleef verkeren, durfde niemand hopen dat de zijnen gespaard zouden gebleven zijn. Oude lieden, vrouwen en kinderen gaan dan in de duisternis naar buiten, met een flauw lichtende toorts bij zich. Zij kunnen het in de stad niet langer uithouden, maar willen trachten zekerheid te bekomen, omtrent het lot van hun zonen, mannen en vaders. Elke gewonde die zij ontmoeten, als hij van het slagveld vervoerd wordt naar de stad, vragen zij met bevende stem en met afgebroken woorden, naar hem waarin zij zo bijzonder belang stellen. Soms krijgen zij ten antwoord: "Ik heb hem aan mijn zijde zien nedervallen." Van een ander horen zij: "Hij was, toen ik hem het laatst zag, zodanig door vijanden omringd, dat er voor hem wel geen mogelijkheid geweest zal zijn om te ontkomen (1)." Bij zulke berichten keren de ongelukkigen, die daarmee al hun levensgeluk ten einde zien, weeklagende en schier aan wanhoop ten prooi naar de stad terug.

(1) Dermassen umbgäben mit Fygenden, dass kein Hoffnung der rettung uberig. (BULL., IV, p. 163.)

Anna Zwingli.

ANNA ZWINGLI had in haar huis de herhaalde losbrandingen van het geschut duidelijk kunnen horen. Als vrouw en als moeder had zij uren lang in de meest pijnigende onzekerheid doorgebracht, gedurende welke tijd zij niet ophield vurig te bidden voor het behoud harer dierbaren. Maar ten laatste kwamen de ongelukstijdingen als zoveel jobsboden haar droefheid met ieder ogenblik vergroten. Onder degenen die in bange onzekerheid de weg naar Cappel waren opgegaan om tijding in te winnen, bevond zich ook OSWALD MYCONIUS, die aan iedereen in het bijzonder navraag deed naar zijn vriend ZWINGLI. Niet lang duurde het, of hij vernam uit de mond van een van de weinigen die aan de slachting ontkomen waren, dat ZWINGLI onder de gesneuvelden behoorde (2)... ZWINGLI was dan dood!...Het gerucht daarvan gaat nu van mond tot mond en doorloopt de gehele stad met een wonderbare snelheid. Eindelijk verneemt ook de nu weduwe het verschrikkelijke nieuws. ANNA valt van droefheid overstelpt op haar knieën. Maar het verlies van haar echtgenoot zal het enige niet zijn: God heeft haar nog zwaarder willen bezoeken. Boodschappers die elkaar kort opvolgen, brengen haar het bericht, dat haar zoon GEROLD van Knonau, haar broeder, de baljuw, haar schoonzoon ANTONIE WIRZ, en JOHAN LUTSCHI, de man van haar teerbeminde zuster, zowel als genoegzaam al haar naaste vrienden de heldendood gestorven zijn. Zij, de weduwe, staat nu zo goed als alleen op de wereld - alleen met haar God, en met haar jonge kinderen, die, hoewel onbewust van de droevige oorzaak, bittere tranen schreien, omdat zij zien dat hun moeder zonder ophouden weent! -

(2) Ut igitur mane videram exeuntem, ita sub noctem audio nuntium, pugnatum quidem acriter tamen infeliciter et Zwinglium nobis periisse. (Mvc. Vit. Zw.)

De uittocht.

Nu hoort men op eenmaal de alarmklok luiden. De raad, door verschillende meningen lang geheel besluiteloos gebleven, was ten laatste ertoe overgegaan, om de ingezetenen in massa te doen uittrekken naar de Albis. De akelige tonen van de noodklok, verenigd met de dikke duisternis die heerst, de vreselijke vertellingen van de gekwetsten, die meer en meer aankomen, en het jammergeschrei der vrouwen en

kinderen die weduwen en wezen geworden zijn: dit alles maakt de uittocht naar de Albis een ware rouwoptocht. Geen wonder dat niet de minste orde in acht genomen wordt onder de menigte, die zich nu op de weg naar Cappel bevindt. Onder hen is ook de Walliser THOMAS PLATER. Nu ontmoet hun iemand die maar één hand meer heeft (3), - dan weer een ander die zijn zwaar gewond en bloedend hoofd al voortgaande met zijn beide handen ondersteunt; nog een ander is op nog veel erger wijze gewond. Deze ongelukkigen worden door boeren begeleid, die flambouwen dragen, aangezien het een stikdonkere nacht is. Een en ander treft PLATER dermate, dat hij graag zou gewenst hebben terug te kunnen keren; maar dit is onmogelijk, daar er wachten geplaatst zijn aan de brug over de Sihl, die wel het vertrek uit Zurich toelaten, doch elkeen terugwijzen die de wil zou hebben om daar binnen te komen.

(3) Ettlich kamen, hatten nur eine hand. (Lebensbeschreibung Plateri, p. 297.)

Eer aan Zwingli's nagedachtenis toegebracht.

De volgende morgen waren de gruwzame bijzonderheden van de mishandeling van het lijk van ZWINGLI in Zurich bekend geworden, en men was daarover algemeen zeer verontwaardigd. Zijn bijzondere vrienden vertroostten elkaar met de opmerking dat "die lieden wel zijn lichaam hadden kunnen mishandelen; de brandstapel daarvoor ontsteken, en ook ZWINGLI'S naam hadden kunnen lasteren en schandvlekken, maar dat de waardige man, de held ZWINGLI toch nu leefde in eeuwigheid, en dat hij zich een onvergankelijke roem had achtergelaten, die vlammen noch ander geweld zouden kunnen schaden (4). "God," zei zij, "voor Wiens eer en dienst hij geijverd en zelfs zijn leven niet ontzien heeft, zal zijn naam doen voortduren als die van een getrouwe getuige." "Ik," sprak LEO JUDA, "die zoveel goeds van hem ondervonden heb, zal niet nalaten om zijn eer te verdedigen en zijn deugden recht te doen wedervaren." Zo, mocht men zeggen, vierde Zurich de uitvaart van ZWINGLI onder zuchten en tranen, en mengde zich een weemoedig gevoel van dankbaarheid, voor het goede door hem bij zijn leven gedaan, onder de uitdrukking van de levendige smart die over zijn verlies gevoeld werd. Geen naar alle regelen van de kunst opgestelde lijkpredikatie kon van groter en treffender uitwerking geweest zijn.

(4) Vivit adhuc, et aeternum vivit fortissimus heros. (Leonis Judae exhort. ad Chr. Sect. Euchiridio Psalm. Zwinglii praemissa.)

Het leger van Zurich.

Zurich trachtte zich zoveel mogelijk van de ondervonden schok te herstellen en trok alle beschikbare macht tezamen. JOHAN STEINER had de verstrooide overblijfselen van het zo deerlijk geslagen legertje aan de Albis verenigd, om het doordringen des vijands op dat punt te beletten. Deze manschap had zich op genoemde berg rond wachtvuren gelegd, en verkeerde in een beklagelijke toestand. Orde was er niet. PLATER verhaalt ons, als een staaltje, dat hij, van koude geheel verkleumd, zijn laarzen had uitgetrokken, om zijn voeten te beter bij een van de vuren te kunnen warmen. Opeens wordt er alarm gemaakt en alles loopt verward door elkaar. Terwijl nu PLATER zich gereed maakt, ziet hij dat een trompetter zijn hellebaard wegneemt. PLATER ontruikt hem dezelfde echter weer en stelt zich nu in het gelid. Hij ontdekt daarop ook de trompetter weer, doch deze had hoed noch schoenen meer, en als wapen niets anders dan een lange stok! Zo was het met de gehele krijgsmacht van Zurich in dat ogenblik naar evenredigheid gesteld.

Bij het aanbreken van de dag kwam de opperbevelhebber LAVATER zich weer aan het hoofd stellen. Langzamerhand kwamen nu ook de bondgenoten met hun hulptroepen aan. Het duurde niet lang of men had op deze wijze een macht bijeen van omtrent 12000 man; waaronder 1500 man uit Grauwbunderland, die onder de orders stonden van FREY, uit Zurich; 1500 man uit Thurgau; 600 man uit Toggenburg, en zo naar evenredigheid uit andere streken. Alles snelde nu ook te wapen, zelfs kinderen. Evenwel gaf de raad bevel dat deze jonge knapen (5) weer naar huis zouden gezonden worden, om hun moeders te helpen in de huishoudelijke bezigheden.

(5) Jungen fasels (BULL. Chr. III. p 176.)

Nieuwe nederlaag.

Maar de Hervormde partij moest een tweede nederlaag ondervinden.

De troepen van Bern, Zurich, Bazel en Biel, verzamelden zich ten getale van 24000 man te Bremgarten, terwijl de vijf kantons zich verschansten te Baar, in de nabijheid van Zug. Maar ZWINGLI was er niet meer, de enige man die aan de strijdmacht der Hervormden leven en kracht had kunnen geven.

Een hevige windvlaag had enige dennenbomen nedergeworpen, in het bos waar de Zurichers geposteerd waren, en daarvan was de dood van enige soldaten het gevolg geweest. Dit was, naar het algemeen gevoelen, de zekere aankondiging van nieuwe onheilen.

FREY hield er op aan dat men slag leveren zou; maar DIESBACH, de bevelhebber van de Berners, verzette zich daartegen. Desniettenstaande begaf zich de Zurichser aanvoerder in de nacht van de 23ste oktober op mars met omtrent 4000 man, uit Zurich, Schafhausen, Bazel en St. Gallen; en terwijl de Berners gerust sliepen, trok hij om de Waldstädters heen, dreef hun voorposten terug over de Sihl en nam zijn stelling op de hoogten. Zijn soldaten waren onvoorzichtig genoeg om de overwinning reeds als behaald te achten, en terwijl zij op een uittartende wijze met hun vaandels zwaaiden, gingen zij..... slapen! De Waldstädters hadden dit zeer goed opgemerkt. Om twee uur in de morgen van de 24ste oktober, onder een helder maanlicht, verlieten zij hun kamp in de grootste stilte. Zij lieten hun wachtvuren branden, en hadden hun witte hemden boven over hun kleren aangetrokken, opdat zij elkaar in het gewoel van de strijd gemakkelijk zouden kunnen onderkennen. Zij hadden ten wachtwoord genomen: "MARIA, de moeder Gods." Met de uiterste behoedzaamheid drongen zij door in een pijnbos, in de nabijheid waarvan de Protestantse soldaten gekampeerd lagen. Wel ontdekten nu de manschappen van de voorwacht van de Zurichers dat de vijand naderde, maar het was reeds te laat. Zij deden wel al het mogelijke om nog alarm te maken, en liepen van vuur tot vuur om de slapende te doen ontwaken, maar zij waren nauwelijks tot bij het derde wachtvuur gekomen, of ook de Waldstädters kwamen aan, onder een ontzettend geschreeuw (6). "Har....Har....Har.... Har!....Waar zijn de goddeloze kettlers?....Har....Har.... Har....Har!...." Evenwel verweerden zich de soldaten van de steden aanvankelijk met grote moed, en velen van de mannen met de witte hemden aan moesten hun aanval met hun bloed betalen; maar de kans verkeerde al spoedig. Naar gelang nu de vijand vorderingen maakte, en een aantal van de dappersten, waaronder ook de onverschrokken FREY, de dood gevonden hadden, werd de vlucht aan de zijde van de Hervormden algemeen. Zij lieten 800 van de hunnen op het slagveld achter.

(6) Mit einem grossen grusamen geschrey. (BULL., III, p. 201.)

Het scheen dat de Berners temidden van dit alles door een onverklaarbare geest van onverschilligheid en werkeloosheid waren aangedaan. FRANS KOLB, die niettegenstaande zijn hoge jaren het Bernse contingent als veldprediker vergezeld had, keurde in een predikatie die hij hield zeer die houding af. "Uw vaderen," sprak hij, "zouden in hun vurige ijver de Rijn zijn overgezwommen, en gijlieden schijnt u te laten terughouden door een onbeduidend riviertje! Één woord was voor hen genoeg om hen in strijd lust te ontvlammen en naar het slagveld te doen snellen, en bij u schijnt zelfs de roepstem van het Evangelie niets te kunnen uitwerken. God zij dan ons en de goede zaak genadig! "Er waren er genoeg die deze rondborstige taal in de oude man scherp hekelden, maar hij vond toch ook verdedigers. Zelfs werd de hopman JACOB MAY, die evenals de oude veldprediker verontwaardigd was over de werkeloosheid van zijn medeburgers, zo ver door zijn edele drift vervoerd, dat hij zijn ziggeweerd trok en daarmee de beer die op de banier van Bern voorkwam dreigde, als wilde hij hem tergen, terwijl hij ten aanhoren van allen zei: "kom aan, beer, gebruik nu uw klauwen (7)!" Maar de beer liet zich tergen en verroerde zich niet.

(7) Betz, Betz, willt dan nicht kretzen! (BULL., III, p. 215.)

Koning Ferdinand. Keizer karel.

Het gebeurde bij Cappel was een nederlaag geweest voor de zaak van de Protestanten in het algemeen. Koning FERDINAND in het bijzonder ontving het nieuws van de dood van de aartsketter ZWINGLI en van de gebeurtenissen die daarmee in verband hadden gestaan met innig welgevallen, en hij haastte zich zijn broeder keizer KAREL daarvan te onderrichten. "Dit is de eerste van de overwinningen die leiden moeten tot het herstel van het oude geloof," had hij geschreven. Op het bekomen van bericht van de volgende ontmoeting, waarin de vijf kantons al wederom belangrijke voordelen behalen mochten, schreef hij opnieuw. Hij gaf daarbij te kennen, dat in geval niet de keizer zelf daartoe zo goed in de gelegenheid was, hij, FERDINAND, niet schromen zou om, hoe gering een macht hij betrekkelijk genomen kon op de been brengen, in persoon met zijn soldaten op te trekken, om te gaan deelnemen aan een zo rechtvaardige kamp. "Bedenk," dus vervolgde hij in zijn schrijven aan de keizer, "dat gij de voornaamste zijt onder alle Christenvorsten, en dat gij nimmer een betere gelegenheid hebben kunt om u zelf met roem te overdekken. Help dan de vijf kantons met uw troepen. Ik houd mij verzekerd dat de sekten in Duitsland vanzelf zullen ophouden, wanneer zij niet meer op ondersteuning en medewerking uit Zwitserland kunnen rekenen (8)." - "Hoe meer ik over uw raad nadenk," antwoordde hem KAREL, "hoe meer ik ertoe overhel om daaraan gevolg te geven. De keizerlijke waardigheid die mij gegeven is; de bescherming die ik verschuldigd ben aan het Christendom te verlenen tegen elke aanval; de plicht die op mij rust om in het algemeen orde en wet te handhaven, en ook de belangen van het Huis van Oostenrijk, - dit alles tezamen dringt mij zeer om te handelen."

(8) Que se perdo deslar i camino para remediar las quiebras de nuestra fé y ser Va. Md. Senor de Allemana. (FERDINAND aan KAREL V, 11 november 1531.)

Reeds waren tweeduizend man Italianen aangekomen, door de paus gezonden en aangevoerd wordend door de Genues DE L'ISOLA. Deze hulpbende had zich bij Zug met het leger van de vijf kantons verenigd. Maar niet slechts soldaten zond men: ook de diplomatie mengde er zich onder, en zelfs verscheen er zendelingen die de ketters bekeren moesten. Zo kwam de bisschop van Veroli naar Zwitserland, om de

afgedwaalde schapen tot de kudde terug te brengen, deels door zijn persoonlijke invloed, die van zijn vrienden en door middel van geld (9). De overwinning door de vijf kantons bij Cappel behaald, werd, dit zag men duidelijk, door de Roomse staatsmannen stellig aangemerkt als de voorbereiding van het herstel van het Pausdom, niet slechts in Zwitserland, maar ook in alle andere landen (10). Die Hervorming die zoveel opzien gebaard had, zou dan, meende men, eerlang wel geheel bedwongen zijn. In plaats van de algemene bevrijding waarop ZWINGLI gehoopt had, zou veeleer de keizerlijke adelaar, aangevuurd door de paus, zijn klauwen dieper dan ooit slaan in het hart van het ontstelde Europa. De zaak der vrijheid was begraven geworden bij de Albis.

(9) Con proposita di rimóver Lutheriani dalla loro mala opinione, con mezzo di alcuni suoi amici e con denari. (Bericht van BASADONNA, aartsbisschop van Venetie.)

(10) RANKE Deutsche Geschichte, III, p. 867.)

Verwachtingen van de Roomsgezinden.

Maar de verwachtingen van de Pausgezinden faalden. De zaak des Evangelies, alhoewel op dat ogenblik diep vernederd, was bestemd om in het eind een glorieus triomf te vieren. Het schaaft niet dat een wolk nu en dan het licht van de zon voor onze ogen bedekt; de wolk drijft voorbij en de zon straalt dan met nieuwe glans. JEZUS CHRISTUS is gisteren en heden dezelfde, en de poorten van de hel, die zegevieren mochten bij Cappel, zullen toch nooit Zijn gemeente overweldigen kunnen.

Intussen was het ogenblik nog bedenkelijk genoeg. De Toggenburgers maakten vrede en trokken heen. Die van Thurgau volgden hun voorbeeld. De manschappen uit het district Gaster deden hetzelfde. Allengs dus scheen zich de strijdmacht van de Hervormden te zullen ontbinden. Ook begon de strengheid van het jaargetij zich te doen gevoelen, en aanhoudende stormen en regenvlagen moesten wel de soldaten doen verlangen om naar huis te keren.

Bij deze stand van zaken wierpen zich de vijf kantons met hun weinig aan orde en tucht gewende helpers uit Italië, op de linkeroever van het meer van Zurich. Dit gaf aanleiding dat de alarmklok daar overal geluid werd. Van alle zijden kwamen de landlieden naar de stad vluchten. Zij brachten hun vrouwen en kinderen, die in de grootste angst verkeerden, met zich mede. Ook werd het vee zoveel mogelijk in veiligheid gebracht. Het gerucht werd zelfs verspreid, dat de vijand in de zin hebben zou om het beleg te slaan voor de stad Zurich. De algemene verslagenheid van het landvolk was zo groot, dat zij rondweg zeiden, dat zo de stad zich niet haastte om onderhandelingen aan te knopen, zij, boeren, dat voor hun zelf doen zouden.

Er wordt onderhandeld.

De partij die de vrede wilde bleek de overhand te hebben in de raad, en er werden vervolgens enigen gekozen om de onderhandelingen te gaan openen. "Voor alle dingen wordt de zaak van het Evangelie behartigd, en dan onze eigen eer en onze bijzondere belangen, zover dat zal mogelijk zijn." Dit was de last welke men aan de onderhandelaars gaf. Op 16 november kwamen de Zuricher afgevaardigden aan op een weiland, nabij de grenzen gelegen, waar de Sihl langs heenvloeit, en alwaar de vertegenwoordigers van de vijf kantons reeds vóór hen verscheen waren. Nu komt men van weerszijden tot verklaring en onderhandelt zo lang tot een verdrag tot stand komt. Dat verdrag begon met deze aanhef: "In de naam van de aanbiddelijke, zeer heilige en goddelijke Drieëenheid." En dan volgde: "Ten eerste. Wij, het volk van

Zurich, verbinden ons zelf ten volle, om onze getrouwe en welbeminde vrienden en bondgenoten van de vijf kantons, hun welbeminde vrienden en broeders uit Walliserland, en al dezelfde onderhorigen, zo wereldlijke als geestelijke personen, geheel vrij en onverlet te zullen laten in de belijdeis van hun waar en ongetwijfeld Christelijk geloof (11), en wij verklaren dat wij alle kwade voornemens, aanslagen en plannen te hunner aanzien, geheel willen opgeven. Ten andere. Wij, van de vijf kantons, verbinden ons op gelijke wijze, om onze bondgenoten van Zurich en hun vrienden en broeders ongestoord en vrij te laten in hun geloof (12)." En nu werden voorts Rappersweil, Gaster, Wesen, Bremgarten, Mellingen en de tot daartoe gemeenschappelijk beheerde baljuwschappen onvoorwaardelijk aan de vijf kantons overgelaten.

(11) Bil ihren wahren ungezwijfflten christenlichen Glauben. (TSCHUDI, p. 247.)

(12) Bij ihren Glauben. (Ibid.)

Het verdrag.

Zurich had hier dus vrijheid des geloofs behouden, maar meer ook volstrekt niet.

Dit traktaat door de wederzijdse gevolmachtigde zodanig gesloten zijnde, knielden zij allen gezamenlijk neer om God te danken voor de herstelde vrede (13). Daarop naderde ESCHER, een der Zurichers, een bejaard maar welbespraakt man, die vurig van geest en thans een van de voornaamste krijgsbevelhebbers van Zurich was, de Waldstädters. "God zij geloofd," sprak hij, "dat ik u weer met de naam van vrienden en bondgenoten mag begroeten," en dit zeggende wisselde hij achtereenvolgens een welgemeende handdruk met GOLDER, HUG, TROGER, RYCHMUT, MARQUART, ZELLGER, en TOSS, de overwinnaars van Cappel. Allen waren tot tranen toe bewogen. (14). Elk greep met van aandoening bevende hand zijn veldfles, en bood daaruit met de grootste hartelijkheid de hoofden van de andere partij een dronk aan.

(13) Knuwet mencklich nider und bättet. (BULL., III, p. 253.)

(14) Und luffend ihnen allen die Augen über. (TSCHUDI, p. 245.)

Kort daarop werd ook met Bern een soortgelijk traktaat gesloten.

X.

Vooruitgang van het pausdom.

Het Pausdom begon nu allerwege in Zwitserland weer als met de dag de oude invloed en de vorige macht te herwinnen. Rome betoonde zich trotser, aanmatigender en werkzamer dan ooit.

Na de slag van Cappel had de Roomse partij te Glaris, die de minderheid had uitgemaakt, de boventoon weer verkregen. Het volk van Glaris toog met die van Schweiz op tegen Wesen en het district van Gaster. Daags voor de gewapende inmars zou plaats hebben, omstreeks middernacht, kwamen twaalf afgezanten zich aanmelden bij de bevelhebbers van Schweiz om te onderhandelen. Het einde was dat aan de twee genoemde districten het voeren van een eigen standaard ontzegd werd, dat hun gerechtshoven opgeheven, en hun oude vrijheden voor vervallen verklaard werden, terwijl onderscheiden personen met verbanning en anderen met zware geldboeten gestraft werden. Overigens volgde nu de volkomen herstelling van mis, altaren en beelden, die dan ook sinds tot op deze dag in die toestand gebleven zijn (1). Zo genadig wist Schweiz te handelen!

(1) Es würdent mäss, altär und götzen vieder uff gericht. (BULI., III. p. 277.)

Vernieling en plundering.

Bepaaldelijk was het ten opzichte van Bremgarten, Mellingen en de vrije baljuwschappen, dat de overwinnaars een gevoelige wraak wilden nemen. Bern had dezelfde troepen teruggeroepen, maar MUTSCHLI, de opperschout van Bremgarten, volgde de Bernse aanvoerder DIESBACH tot aan Arau. Tevergeefs hield eerstgenoemde de anderen voor, dat het alleen in voldoening aan de stellige wil en de bevelen van Bern en Zurich geweest was, dat Bremgarten had deel genomen aan de blokkade van de vijf kantons. "Gij moet u in de omstandigheden schikken," was het enige antwoord dat DIESBACH hem gaf. Dit deed MUTSCHLI, troosteloos heengaande, uitroepen: "Het is dan maar al te waar wat de profeet JEREMIA zegt (2), - *vervloekt is de man die op een mens vertrouwt!*" De Zwitserse en Italiaanse soldaten verspreidden zich dan, daar niemand hun tegenstond, met woestheid en niets ontziende over deze schone landstreken. Zij legde zware geldboeten op, verdreven de Hervormde leraren, en herstelden aan alle plaatsen met geweld de Roomse eredienst.

(2) Jer 17.5.

Aan de andere zijde van het meer ging het erger toe. Op 18 november, als de Hervormde van Rappersweil gerust sliepen, daar zij op niets kwaads waren voorbereid, trok er in de grootste stilte een afdeling soldaten van Schweiz over de bijna 2000 voet lange houten brug, die hier over het meer geslagen is. Zij werden door de Roomse partij binnengelaten. Nu werden de Hervormden plotseling uit hun slaap gewekt, door het luiden van al de klokken en het woeste geschreeuw der Catholieken. Zij werden weldra gewaar hoe de zaken stonden, en de meesten zochten hun veiligheid buiten de stad. Wij lezen echter bepaaldelijk van een van de Hervormden, met name MICHEL WOHLGEMUTH, die zijn woning barrikadeerde en de aanval met geweld trachtte af te weren. Maar de vijand, hierdoor uitermate verbitterd, begon dit huis regelmatig te belegeren en zelfs uit kanon te beschieten, zodat WOHLGEMUTH zich spoedig moest overgeven; waarop hij wreedaardig ter dood gebracht werd.

De opperschout.

Nergens echter waren zo hevige tonelen voorgevallen dan in Solothurn. Toen de beide partijen daar aan weerszijde van de Aar in slagorde geschaard waren, en de Roomsens reeds een schot op hun Hervormde medeburgers gelost hadden, en een tweede kogel stond te volgen, was het de opperschout WENGE, die zich aan de mond van het kanonstuk vastklemmende uitriep: "Medeburgers! Laat er geen bloed meer gestort worden, of neemt mij eerst voor uw slachtoffer!" Dit trof zodanig doel, dat er dadelijk een einde was aan alle verdere vijandelijkheden. Echter zagen zeventig Protestantse huisgezinnen zich genoodzaakt om naar elders te vertrekken. - Solothurn was hiermede onder het pauselijk juk teruggebracht. -

Pelgrimstocht naar Einsiedlen.

De in de laatste tijd ledig gestaan hebbende kloostercellen van St. Gallen, Muri, Einsiedlen, Wettingen, Rheinau, St. Catharina, Hermitsweil en Gnadenthal werden nu langzamerhand weer bevolkt met Benedictijner, Franciskaner, Dominikaner en andere monniken. Het land werd met priesters en verdere geestelijke personen als

overstroomd; en deze allen waren vol hete ijver omdat de zaak zulk een keer in hun belang genomen had, en zij waren nu maar bedacht op nieuwe overwinningen.

De Hervorming had in die oogenblikken veel te verduren. De Evangelische gemeenten vielen stuksgewijze af; als moest in haar bewaarheid worden, wat men kort tevoren, bij de laatste vijandelijkheden tussen de Waldstädters en Zurich, had menen te moeten voorspellen, uit de bij die gelegenheid waargenomen ontworteling van enige dennenbomen, ten gevolge van een hevige windvlaag. En zeker, de schok was hevig genoeg geweest.

De vijf kantons vierden hun zegepraal door een pelgrimstocht naar Einsiedlen, ter ere van de heilige maagd. De geheimzinnige ceremoniën der Roomse misdienst werden nu weer als vanouds in de kerk aldaar gevierd. De abt had echter zijn vorige stoet van monniken niet meer. Hij zond dan een aantal jonge lieden naar Zwaben, om aldaar opgevoed te worden in de regelen van de orde. Allengs werd nu weer deze plaats, die door de prediking van ZWINGLI tot een tempel van de Waarheid was hervormd geworden, voor geheel Zwitserland het middelpunt van waar het Pausdom tot op deze dag dezelfde drukkende invloed naar alle zijden des lands doet uitgaan.

Oedolampadius.

Maar dit was niet de enige teruggang die de Hervorming moest ondervinden. Terwijl, gelijk wij zeiden, vele gemeenten vervielen, als noodzakelijk gevolg van de omstandigheden, verloor ook de Hervorming meer dan een haar voortreffelijkste mannen door de dood. ZWINGLI, de werkzame voor de zaak des Evangelies zo belangrijke man, zagen wij vallen op het slagveld, en nu zullen wij ook de zachtmoedige OECOLAMPADIUS zien sterven, te Bazel, in de kracht van een leven, rijk aan Evangelische deugden. Het treurig uiteinde van zijn vriend; de onbillijke en harde beoordeling, die men niet schroomde over deze, die nu dood was en zich niet verdedigen kon, uit te spreken; de bange voorgevoelens die zich om verschillende redenen van zijn geest hadden meester gemaakt en daaruit alle hoop voor een betere toekomst geheel verdreven hadden: dit alles ondermijnde de gezondheid en krachten van OECOLAMPADIUS, en hij naderde zichtbaar met elke dag zijn einde. "Ach!" dus klaagde hij, "dat ZWINGLI, die ik zolang als mijn rechterhand heb liefgehad, onder de slagen van wrede vijanden gevallen is (3)! "Hij achtte zich ook geroepen om de nagedachtenis van deze zijn waardige medebroeder te verdedigen, bij de vele aanvallen die daartegen gericht werden. "Het waren niet de meest schuldigen van de Galileeërs welker bloed PILATUS met hun offeranden gemengd had, en de achttien op welke de toren in Siloam viel waren geen schuldenaars boven alle mensen die in Jeruzalem woonden," dit waren zijn woorden. "Het is evenwel een bezoek Gods geweest," vervolgde hij; "onze hoogheid is vernederd geworden. Laat ons dan nu voortaan ons vertrouwen alleen stellen in de Heer; zo zullen wij, waar wij meenden verloren te hebben, integendeel een onschatbare winst hebben gedaan." - OECOLAMPADIUS wees de uitnodiging af die hem gedaan werd, om in Zurich de plaats van ZWINGLI te komen vervullen. "Mijn plaats is hier," zei hij, op Bazel doelende.

(3) Zwinglium nostrum, quem pre manu altera nunc multo tempore habui (Zurich M.S.)

Zijn sterfbed.

Hij zou echter niet lang als een getrouw wachter die post bewaken. Bij zo veel dat hem bedroefde kwam nu ook nog een ziekte hem overvallen, waaronder hij bezweek.

De pest was uitgebroken in de stad, en hij werd dermate door erge onsteking aangetast, dat zijn dood moest volgen (4). Zijn stil en rustig sterfbed, dat zulk een scherpe tegenstelling opleverde met de woeste tonelen van Cappel, was, hoe treurig ook voor de overblijvende, een bron van troost voor de getrouwe belijders, en deed een gevoel van onderworpenheid en stille berusting in de schikkingen des Allerhoogsten ontstaan, in plaats van de aandoeningen van schrik en verslagenheid, die in de laatste tijd alle gemoederen geschokt hadden.

(4) Ater carbunculus quovis carbunculo in domo Dei splendidiorem perdidit. (J.J. HOTTINGER. III, p 634.)

Toen het in de stad bekend werd dat OECOLAMPADIUS zo gevaarlijk ziek lag, werden allen zonder onderscheid daardoor zeer getroffen, en de deelneming openbaarde zich al dadelijk dáárin, dat men zich aan zijn huis bijna verdrong, om te vernemen hoe het met de zieke ging. "Verheugt u met mij," zei de hervormer tot hen die zijn legerstede omringden, en terwijl hij zo sprak was de grootste gelatenheid in zijn blik te lezen, "verheugt u met mij; ik ga heen naar de gewesten der eeuwige gelukzaligheid." Als hij voor de laatste maal het Avondmaal gebruikt had, en hij deed dit met zijn vrouw, zijn betrekkingen en zijn dienstdoden, die daarbij een vloed van bittere tranen stortten, zei hij: "Dit Avondmaal zij ten teken van mijn oprecht geloof in JEZUS CHRISTUS, mijn Zaligmaker."

De daaraanvolgende morgen zond hij om zijn ambtgenoten. "Mijn broeders," sprak hij, "de Heere gaat mij tot Zich roepen. Maar, hoe donker ook de toekomst is, en hoe dreigend de storm mag samenpakken: zijt gij standvastig. De Heere zal de Zijnen niet verlaten." Dit gezegd hebbende strekte hij zijn hand uit, en al de getrouwe leraren drukten die vol aandoening.

Zijn dood.

Op 23 november, als zijn einde met rasse schreden naderde, verzocht hij dat zijn kinderen aan zijn bed zouden komen. De oudste daarvan was nauwelijks drie jaren oud. "EUSEBIUS, IRENE, ALIDA," zei de stervende man, terwijl hij hun kleine handjes in de zijne nam, "hebt God lief, die u ten Vader zijn zal." De moeder beloofde dat zij de kinderen bij die vermaning huns vaders zou houden, en deze mochten nu met de zegen van de waardige dienaar Gods vertrekken.

De nacht die op deze dag volgde was voor OECOLAMPADIUS de laatste. Al zijn ambtsbroeders waren wederom aan het bed verzameld. "Wat nieuws brengt gij?" vroeg OECOLAMPADIUS aan een binnenkomende vriend. "Ik heb geen nieuws," antwoordde hem deze. "Welnu," hernam daarop de waardige man, "dan zal ik u iets mededelen." Allen waren nu in gespannen verwachting over wat volgen zou. "Ik gevoel dat ik weldra bij mijn Heere JEZUS CHRISTUS wezen zal," zei hij nu. Een van de aanwezigen had hem gevraagd of het licht hem niet hinderde. "Nee," was het antwoord; en terwijl hij zijn hand op de borst legde, voegde de hervormer er bij: "Het is alles licht hier."

De dag begon aan te breken en de stervende herhaalde met een zwakke stem de woorden van de 51ste Psalm: "*Zijt mij genadig, o God! naar Uw goedertierenheid.*" Daarop lag hij enige ogenblikken geheel stil, als wilde hij, eer hij verder sprak, al zijn krachten verzamelen, en zei toen: "Heere JEZUS, sterk mij!"

De tien leraren knielden nu neer voor het bed, met gevouwen ten hemel geheven handen, en in dat plechtige ogenblik rees de zon uit de kim, als had zij met haar eerste

stralen het treurtoneel willen verhelderen, waarop de gehele Hervormde Kerk van die dagen met weemoed staarde (5).

(5) De Joannis Oecolampadis obitu, per Simonem Gryneum. (Epp. Oecol. et Zwinglii, libri IV.)

De dood van deze trouwe dienaar des Heeren was geweest gelijk zijn gehele leven: vol van hoger licht en vrede. OECOLAMPADIUS was, in een geheel bijzondere en nadrukkelijke zin, de Christelijke denker en de Godgeleerde, de man van de Bijbel geweest. Het gewicht dat hij hechtte aan de studie van de boeken des Ouden Testaments, maakte zijn arbeid die betrekkelijk bijzonder belangrijk voor de Hervormde Godgeleerdheid, en dezelfde bleef daarop ook niet zonder invloed (6). Beschouwt men OECOLAMPADIUS als hervormer en meer bepaaldelijk als handelend persoon bij de gewichtige gebeurtenissen van zijn tijd, dan zeker staat hij, door de gematigdheid en zachtmoedigheid die hem zo geheel kenmerkten, niet op de voorgrond. Had het hem mogen gelukken om ZWINGLI een grotere mate van zijn inschikkelijkheid en liefde tot de vrede mede te delen, dan voorzeker had Zwitserland voor vele rampspoeden kunnen bewaard blijven. Maar hij, gelijk allen die zo zachtzinnig en gedwee van aard zijn, liet zich te zeer medeslepen door de doortastende geest van de merkwaardige Zuricher leraar; en hij liet, zodoende, ten dele althans, de invloed ongebruikt, die hij met alle recht ten aanzien van ZWINGLI en in het belang van Zwitserland en van de Kerk had mogen doen gelden.

(6) Zie zijn commentariën over JEZAJA (1525) het 1e hoofdstuk; over EZECHIEL (1527); HAGGAI, ZACHARIA, MALEACHI (1527); DANIEL (1530); en de commentariën die na zijn dood zijn uitgegeven, met aanmerkingen over JEREMIA, EZECHIEL, HOZEA, JOël, AMOS, OEADJA, JONA, en het eerste en tweede hoofdstuk van MICHA.

Hendrik Bullinger.

ZWINGLI en OECOLAMPADIUS waren nu afgetreden van het toneel van de wereld. Hun heengaan had een grote leegte veroorzaakt, die diep en met droefheid gevoeld werd, door elk die het met de Christelijke Kerk wèl meende. Alle bijzondere verschillen verdwenen voor het ogenblik, en bij niemand was bijna enige andere aandoening levendig dan die der treurigheid, van de bewogenheid tot tranen toe, over het grote verlies dat in de dood van deze twee mannen geleden werd. LUTHER was evenzo zeer daarover getroffen. Toen hij er het bericht van kreeg, herinnerde hij zich levendig de laatste bijeenkomst die hij te Marburg met ZWINGLI en OECOLAMPADIUS gehad had, en daarom te meer was hun beider dood hem nu te onverwachter en te smartelijker. Nog vele jaren daarna zei LUTHER daaromtrent tot BULLINGER: "De tijding van hun verscheiden overstelpte mij dermate met droefheid, dat het voor mijzelf de ernstigste gevolgen had kunnen hebben (7)."

(7) De cujus morte dolorem concepi...ita ut eorum casus me pene exanimaverit. (L. Epp. V, p. 112.)

Hij volgt Zwingli op.

De jeugdige HENDRIK BULLINGER, wie men met het schavot bedreigd had, had zich verplicht gezien om zijn geboortestad Bremgarten te verlaten. Met hem ging ook zijn oude vader, zijn ambtgenoten en zestig van de voornaamste ingezetenen, die hun

woningen ten prooi lieten aan de plunderzucht der Waldstädters (8). Drie dagen later predikte BULLINGER te Zurich in de hoofdkerk. "Nee, ZWINGLI is niet gestorven!" sprak MYCONIUS; "of anders is hij in deze man, gelijk de feniks uit zijn as, herrezen." BULLINGER werd dan ook met algemene stemmen gekozen om de opvolger van de grote hervormer te worden. Hij nam ZWINGLI'S nagelaten kinderen WILLEM, REGULA en ULRICH aan, en trachtte voor hen een vader te zijn. Deze waardige opvolger van ZWINGLI, toen nog maar achtentwintig jaren oud, heeft gedurende veertig jaren deze zijn betrekking in alle wijsheid en ten meesten nut voor de gemeente vervuld, en is niet ten onrechte vereerd geworden met de naam van *Apostel van Zwitserland* (9).

(8) Ne a quinque pagis aut obtruncarer aut comburerem. (BULL. ad MYC. Nov. 1531.)

(9) HALLER ad BULLING. 1536.

Maar gelijk de zee die door een storm beroerd geworden is, lange tijd nadat de wind reeds bedaard is nog onstuimig blijft en haar golven doet bruisen, zo was ook het volk van Zurich nog geenszins tot rust gekomen. Maar hun onrust was evenwel van aard veranderd. Het scheen dat velen de vinger Gods hadden opgemerkt in de jongste ongelukkige afloop van zaken. Zij kwamen althans tot erkenning dat zij met anderen gedwaald hadden; zij zagen in dat hun wapenen te weinig geestelijk geweest waren; zij hadden nu een gebroken hart en een verslagen geest bekomen en wilden nu ook tot de Vader gaan en belijdenis doen van schuld. Er was in die ogenblikken grote rouw in Zurich.

Maar er waren er met dat al genoeg, die luid de stappen van de regering afkeurden en het laatst gesloten traktaat een schande noemden. "Als de herders slapen dan moeten tenminste de honden blaffen," zei LEO JUDA in de hoofdkerk van Zurich. "Ik acht het mijn plicht te waarschuwen tegen het kwaad dat zij doen willen," vervolgde hij (10).

(10) Ich mus bellen. (BULL., III, p. 321.)

Zurich in rouw.

De rouw van Zurich werd alleen door de uitgelaten blijdschap van de Waldstädters overtroffen. Er scheen een tijd lang geen einde te zullen komen aan de vreugdebedrijven, die bestonden in het met trommelen en pijpen rondtrekken, het lossen van vreugdeschoten, het luiden van de klokken en wat dies meer zij; al wat langs de meren en in de dalen luid en lang weergalmd had. Met de laatste klank van dit vreugdebetoon hield echter niet tevens de uitwerking op van de behaalde triomf. Dezelfde openbaarde zich nu alleen onder een andere vorm. De vijf kantons namelijk, nauw met Freyburg en Solothurn verenigd, gingen een altijddurend verbond aan met de bisschop van Sitten en de tiendplichtigen in Walliserland, waarvan het bepaalde oogmerk was, de verdediging van het oude Christelijke geloof; en sinds namen zij in alle eedgenoodschappelijke zaken een stoute houding aan.

De grote les.

In de harten van de Zwitserse Hervormden vestigde zich daarentegen de overtuiging, die zij ook open genoeg uitspraken, "dat het geloof een gave Gods is, welke geheel onafhankelijk is van alle bijkomende omstandigheden, en met opzicht waartoe zelfs leven of dood onverschillige zaken zijn." "Zij mogen vrij juichen in onze vernedering"

voegden zij er bij, "wij willen voortaan alleen roemen in het kruis (11)." - "God regeert," schreef men uit Bern aan die van Zurich; "Hij zal niet toelaten dat het scheepje van ons geloof geheel schipbreuk lijden." Dat zodanige gevoelens vaste grond verkregen hadden in de gemoederen van de Zwitserse Hervormden was van oneindig meer belang dan het gebeurde bij Cappel.

(11) *Gloriantibus adversariis in ruinam, nos in cruce gloriemur.* (Ad Oecolamp. 29 Nov. 1531. Zurich, M. S.)

Zo was dan de Hervorming, die onvoorzichtig de veiligen, tot het doel leidende weg verlaten had om een gevaarlijk zijpad te bewandelen, als met geweld op die rechte weg teruggebracht. Zij had geleerd alle sterkte te wantrouwen die een ander fundament heeft dan het onfeilbaar Woord van God. Wij moeten ons verwonderen, dat de dwaling der hervormingsmannen zo ver heeft kunnen gaan. Zij hadden geheel vergeten dat de strijd die zij te voeren hadden een zuiver geestelijke strijd was, en daarom geloofden zij het geluk van de wapenen in hun verheven zaak te mogen beproeven. Maar God, die uit de hoge neerziet op het doen der mensenkinderen, liet de afdoling van de Zwitserse gemeenten niet ongestraft. Het slagveld van Cappel mag daarvan getuigen.

De twee opschriften.

Wij hebben met deze onze opmerking niet anders beoogd, dan, als was het, enige stenen aan te dragen voor een gedenkzuil, die wij in onze gedachten op de merkwaardige strijdplaats bij Cappel hebben getracht op te richten; een gedenkzuil wier bestemming geen andere is, dan de Kerk steeds te herinneren aan de gevoelige les die hier eenmaal te leren viel. En als wij nu voorgoed ons oog van het slagveld van Cappel afwenden, dan doen wij dit niet zonder alvorens twee opschriften gesteld te hebben op de zuil die wij er zoëven gesticht hebben. Wij schrijven dan op de steen die het voetstuk van de zuil uitmaakt, aan de ene zijde deze woorden, die wij uit de Bijbel ontleen: "*Deze vermelden van wagens, en die van paarden; maar wij zullen vermelden van de naam van de Heren onzes Gods. Zij hebben zich gekromd, en zijn gevallen; maar wij zijn gerezen en staande gebleven* (12)." En aan de andere kant deze verklaring van het Hoofd van de Gemeente: "*Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld* (13)." Wij houden ons overtuigd, dat zo uit de graven van de verslagenen bij Cappel een ons verstaanbare stem kon oprijzen, het geen andere dan de hier aangehaalde woorden van de Heilige Schrift zijn zouden, die wij ons zouden horen toeroepen, zelfs nu nog, in onze dagen, nu er reeds drie eeuwen verlopen zijn, sinds die monden voor het laatst gesproken hebben (14) (15).

(12) Ps 20.8,9.

(13) Joh 18.36.

(14) Daar ZWINGLI's *perenboom* gestorven was, is sinds een groot rotsblok gesteld geworden ter plaatse waar de grote hervormer de dood vond. Daarop zijn passende opschriften te lezen, hoewel niet dezelfde als die welke wij in de tekst hebben aangegeven.

(15) Het blijft mij echter nog hoogst twijfelachtig, of het ZWINGLI's stellig oogmerk zou geweest zijn, de Hervorming door het geweld van de wapenen uit te breiden. - Zijn bedoelingen met de strijd waren enkel maatschappelijk tot behoud van de Zwitserse vrijheid, waartoe ook de vrijheid van geweten voor de Hervormden in Zwitserland behoorde. - Hij werd daarin door de wankelmoedigheid en onverschilligheid van velen, niet genoegzaam ondersteund maar tegengewerkt. Moeten wij dan de ongelukkige

uitkomst van de strijd als een blijk van Gods ongenoegen aanmerken, het zal dan ook over die oneesgezindheid en verdeeldheid geweest zijn. - Zo had het dan ook een heilzame uitwerking, om aller harten meer tot het grote doel te verenigen, zoals uit het vervolg van de geschiedenis, wanneer die wordt voortgezet, zal blijken. - L.R.

Besluit.

Wanneer wij dan de bloedige bladzijde die wij onzes ondanks op deze plaats in ons verhaal hebben moeten inlassen, tot ons waarachtig nut lezen en verstaan willen, dan leren wij daaruit dat de Kerk geen ander Hoofd, geen andere Koning heeft, dan de Heer JEZUS CHRISTUS; dat zij zich onthouden moet van alle bemoeienis met de staatkunde van deze wereld; en dat zij zich ook van wereldse invloed vrij houden, en noch het zwaard, noch de kerkers, noch de goederen van de wereld als hefboomen gebruiken moet, om zich een hoger standpunt te verzekeren; dat zij van de overwinning gewis mag zijn, alleen door de geestelijke kracht die God in haar gelegd heeft, en dat zij onder alle omstandigheden veilig is, aan de hand van haar grote Leidsman; dat zij zich op aarde geen grootheid, geen heerschappij moet voorstellen of wensen; dat zij veeleer, haar Heer navolgende, het kruis dragen moet, en slechts verwachten kan door lijden en verdrukking verheerlijkt te worden.

Maar God geeft niet slechts grote en gewichtige lessen; Hij betoont zich ook de grote en enige Redder, wanneer het gevaar ten top geklommen schijnt. Zo ook hier. Het scheen dat de Hervorming een dodelijke slag ontvangen had, en dat zij in een toestand van bedwelming geraakt was, waaruit zij niet meer zou ontwaken. Maar God, die machtig is om de dode stof te bezielen, en die de nedergeworpenen weer opricht, had van de Hervorming een betere en hoogst roemrijke toekomst bereid. Het Evangelie van JEZUS CHRISTUS zou nieuwe en heldere stralen schieten aan de voet van de Alpen.

In het zuidwestelijk deel van Zwitserland, waar men een uitgestrekte vallei ontmoet, boven welke de besneeuwde bergkruinen zich in het rond reusachtig verheffen; aan de oever van het meer van Lemman, dáár waar de Rhône haar golven, helder en blauw als de hemel daar boven, statig voortstuwt; op een kleine verhevenheid die eenmaal betreden werd door Caesar, en die eerlang een veel grotere belangrijkheid stond te verkrijgen, daar een veel verhevener overwinnaar dan Caesar was (16) er onuitwisbare sporen van zijn leven en werken zou nalaten: - hier lag een oude grijze stad, die tot daartoe diep ingehuld geweest was in de dikke, ondoordringbare mist des Pausdoms; een stad, die door God bestemd was om een baak te worden voor de Kerk, en een bolwerk voor het Christendom .... GENEVE!

(16) JOHAN CALVYN, van Noyon.